

עיונים בתקומת ישראל, ישראל

28

עיונים בתקומת ישראל
סדרת מאסף

מחברים מוזמנים לשלוח אלינו מאמרים פרי עטם, שלא התפרסמו בעבר (אף לא בחלקם) בעברית או בשפה אחרת, ושאינם מועמדים לפרסום במקומות אחרים, ובכלל זה במרשתת. נקבל לקריאת הערכה מאמרים שאורכם 12,000 מיילים לכל היותר. אפשר לשלוח מאמרים במהלך כל השנה. המאמרים שיאושרו לפרסום יראו אור בכרך הראשון שיראה אור לאחר מועד אישורם או בזה שיפורסם אחריו.

יש לעיין ב'הנחיות למחברים' באתר כתב העת: www.bgu.ac.il/iyunim בטרם הגשת המאמרים ולצורך המסמכים הנדרשים אל המאמר. לא תאושר קבלת מאמר בלעדיהם.

כתובת להגשת מאמרים: omiller@bgui.ac.il

כתובת המערכת: מכון בן-גוריון לחקר ישראל והציונות, מדרשת בן-גוריון, מיקוד 8499000
טלפון: 08-6596940, פקס: 08-6596939

עיונים בתקומת ישראל

סדרת מאסף

כרך 28

תשע"ח – 2017

מכון בן-גוריון

לחקר ישראל והציונות

אוניברסיטת בן-גוריון בנגב

קריית שדה בוקר

עורכים:	אבי בראלי, עופר שיף
עורכת משנה:	אורנה מילר
מערכת:	אבנר בן-עמוס, אבי בראלי, דני גוטוויין, מנחם הופנונג, אריה ספוזניק, פולה קבלו, קימי קפלן, אילנה רוזן, שלום רצבי, עופר שיף
מייסד ועורך ראשון:	פנחס גינוסר

עריכת לשון:	יעל אופיר, הרצליה אפרתי, רות דלויה, לאה לוטרשטיין, נועם לסטר, ענת ריינר
הגהות:	תרצה יובל, לאה לוטרשטיין, נועם לסטר
עריכת תקצירים:	משה תלמים
עיצוב העטיפה:	אד ואן אויין
ריכוז עריכה:	הדס בלום

ISSN 0792-7169

דאנאקוד 1246-10008

© 2017

כל הזכויות שמורות

למכון בן-גוריון לחקר ישראל והציונות

אוניברסיטת בן-גוריון בנגב

קריית שדה בוקר תשע"ח

סדר צילום: ספי עיצוב גרפי, באר שבע
נדפס בארט פלוס, ירושלים

תוכן המאמרים באחריות המחברים

תוכן העניינים

חוץ וביטחון

	ממשלת גולדה מאיר לפני מלחמת יום הכיפורים –	חגי צורף
7	תשובה ליגאל קיפניס	
	ממשלת יצחק רבין הראשונה וקידום תהליך	זכי שלום
44	השלום – הסכם הביניים עם מצרים	

חברה

	'לפנים משורת הדין': המהלכים לגיבוש פשרה	חבצלת יהל
84	בתביעות הבעלות של הבדווים בנגב בשנות השבעים	
	'הוויקטוריאנים הישראליים': פחדים ואי־נחת בקרב	עודד היילברונר
128	מעמד הביניים בעשור השני למדינה	

שנות המנדט

	מפנה ביחסי ערבים ויהודים ביפו ובתל אביב	תמיר גורן
169	בשנות מלחמת העולם השנייה	
	בורגנות וציונות בחיי הבית של יוצאות מרכז	דורית יוסף, גיא מירון
197	אירופה בארץ ישראל	

אדריכלות

	מודרניזם ירושלמי: יצירתו האדריכלית של	רעות ירניצקי,
225	דוד אנטול ברוצקוס	אלונה נצן־שיפטן

פוליטיקה

256	מנהיגותו של מנחם בגין בראשית השואה	אמיר פלג־עוזיהו
	'מלחמות הנייר' של העיתונות הישראלית בשנות	יחיאל לימור,
283	המדינה הראשונות	עמוס בלובשטיין־נבו
316	קישון, הערבים והשמאל הפוליטי	גידי נבו

תגובה

	היסטוריוגרפיה של מוזיקה ישראלית אמנותית:	יוסף גולדנברג
337	בעקבות המאמר של אסף שלג	

343

רשימת קיצורים

344

רשימת משתתפים

i

תקצירים באנגלית

חוץ וביטחון

ממשלת גולדה מאיר לפני מלחמת יום הכיפורים – תשובה ליגאל קיפניס

חגי צורף

מבוא: מי אשם בפרוץ מלחמת יום הכיפורים?

ארכיונים מכל סוג, ועל אחת כמה וכמה ארכיונים לאומיים, אוצרים בקרבם תיעוד רב־ערך הכפוף לכללי ולמועדתי חשיפה לציבור. אין ספק שכל עוד לא נחשפו המסמכים הנוגעים לפרשה היסטורית מסוימת, יהיה המחקר על פרשה זו לוקה בחסר, והדבר נכון גם לגבי התהליכים המדיניים שקדמו למלחמת יום הכיפורים. בשנים האחרונות חלו התפתחויות משמעותיות בחשיפת התיעוד העוסק בתהליכים אלו ובהצגתו למעיינים בארכיונים בישראל ובארצות הברית. מטבע הדברים עשוי החומר הארכיוני שנחשף בהיקפים אלו להכיל מידע לא מוכר, שיש בכוחו להציג תמונה היסטורית שונה מהמקובל.

דומה שבמידה רבה הנרטיב השולט בכיפה בציבור הישראלי, ובתקשורת המייצגת את עמדותיו, בעניין התהליכים שקדמו למלחמת יום הכיפורים, הוא שבשנים שקדמו למלחמה החמיצה ממשלת ישראל בראשותה של גולדה מאיר הזדמנויות להגיע להסדר מדיני; הנהגת ישראל דחתה 'את ידו המושטת לשלום' של נשיא מצרים אנואר סאדאת והביאה בכך לפרוץ מלחמת יום הכיפורים ב־6 באוקטובר 1973 על תוצאותיה הקשות לישראל.¹ טענות אלו גובו במעט מחקרים ופרסומים מדעיים שנעשו בשנים שקדמו לחשיפת החומר הארכיוני הרלוונטי והתבססו בעיקר על מקורות משניים גלויים כגון עיתונים, ספרים, מסיבות עיתונאים, מידע אישי וכיוצא באלה. אמנם פרסומים אלו תרמו להבנת התהליכים המדוברים, אך מאחר שנכתבו בטרם פורסם החומר הארכיוני הרלוונטי, הנרטיב המוצג בהם לוקה בחסר.² הנרטיב הזה טופח והושרש גם על ידי

1 הטענות האלו מצאו ביטוי נרחב בסתיו 2013, במלאת 40 שנה למלחמת יום הכיפורים, בשתי סדרות טלוויזיה שעסקו במלחמה ובסיבות לפריצתה: 'לא תשקוט הארץ' בארבעה פרקים בערוץ הראשון ובערוץ 8 בכבלים, ו'יומני מלחמה' בשני פרקים בערוץ 2.

2 בין הפרסומים הללו ניתן לכלול את ספרו של אורי בר־יוסף, **הצופה שנרדם: הפתעת יום הכיפורים ומקורותיה**, לוד 2001, אף שהוא עוסק רק בחלקו בעניינים המדיניים ורובו מוקדש לענייני צבא ומודיעין. לעניין המדיני, ובעיקר למגעים המדיניים באביב-קיץ 1973, מתייחס בר־יוסף בשני

פוליטיקאים³ ועיתונאים. חולשתם של רוב הפרסומים הללו נעוצה בכך שהם מתרכזים בהצעות המדיניות לפתרון הסכסוך שהוגשו לישראל ובתגובותיה אליהן, ומתעלמים כמעט לחלוטין מכך שישראל הציגה בעצמה מתווה להתקדמות מדינית בשנים 1971-1973. תרומה להבנת התהליכים נמצאת גם בשורה של ספרי זיכרונות שכתבו פוליטיקאים בני התקופה כגון אבא אבן, יצחק רבין, מרדכי גזית ואחרים בצד הישראלי; ריצ'רד ניקסון, הנרי קיסינג'ר ואחרים בצד האמריקני; אנואר סאדאת, מחמוד ריאד, מוחמד חסנין הייכל ואחרים בצד המצרי. פרסומים אלו, שבהם תופס העניין המדיני רק חלק מהדיון, מציגים במרבית המקרים את הפרספקטיבה האישית של כותביהם, הנעדרת ראייה רחבה של מהלך העניינים. חלק מפרסומים אלה תרמו אף הם לחיזוק הנרטיב המקובל. חשיפת החומרים הארכיוניים העוסקים במהלכים המדיניים בתקופה שקדמה למלחמת יום הכיפורים הביאה עמה גל חדש של מחקרים, שביקשו לבדוק את הטענות המקובלות ואף לקרוא עליהן תיגר. כמה מהפרסומים החדשים מציגים תמונה מאוזנת יותר בשאלת האחריות לקיפאון המדיני שהביא למלחמת יום הכיפורים; הם מחלקים את האחריות בין ממשלת ישראל, הנהגת מצרים ואף הממשל האמריקני ובעיקר מי ששימש בתפקיד היועץ לביטחון לאומי בתקופה זו: הנרי קיסינג'ר. בין פרסומים אלה: ספרים ומאמרים מאת בועז וונטיק וזכי שלום, דוד טל, מאיר בוימפלד, מירון מדיני ונועם כוכבי, ואפשר להכליל גם את ספרו של קרייג דייגל.⁴ ספר נוסף שראה אור לאחרונה ועוסק בהתפתחויות המדיניות בתקופה זו הוא ספרם של איזבלה גינור וגדעון רמז: *The Soviet-Israeli War 1967-1973*;

מאמרו: 'בין מלחמה לשלום: הצעת ההסדר המצרית מפברואר 1973, הדחייה הישראלית ומלחמת יום כיפור כמלחמת בריה', **אלפיים**, 31 (2007), עמ' 125-140; 'ההיסטוריוגרפיה של מלחמת יום הכיפורים: דיון מחודש במחדל המבצעי והמדיני', **עיונים בתקומת ישראל**, 23 (2013), עמ' 1-7. ראו גם: Elie Podeh, *Chances for Peace: Missed Opportunities in the Arab-Israeli Conflict*, The University of Texas Press, Austin 2015. פרק אחד בספרו זה של פודה עוסק בשנים 1973-1971.

3 ראו למשל: יוסי ביילין, **מחירו של איחוד: מפלגת העבודה עד מלחמת יום הכיפורים**, רביבים, תל אביב 1985. ראו גם דבריו של יוסי שריד בתכנית 'לא תשקוט הארץ' המוזכרת לעיל; גד יעקובי, **כחוט השערה: איך הוחמץ הסדר בין ישראל למצרים ולא נמנעה מלחמת יום הכיפורים**, עינים, ירושלים 1989.

4 מאיר בוימפלד, **קפיצה למים הקרים: המגעים המדיניים בין ישראל, מצרים וארצות הברית בשנים שקדמו למלחמת יום הכיפורים, 1970-1973**, אפי מלצר בע"מ, רעות-מודיעין 2017; בעז וונטיק וזכי שלום, 'מדיניות ארצות הברית במזרח התיכון: זרז לפרוץ מלחמת יום הכיפורים', **עיונים בתקומת ישראל**, 19 (2009), עמ' 205-245; בועז וונטיק וזכי שלום, **מלחמת יום הכיפורים – המלחמה שהיה אפשר למנוע**, רסלינג, תל אביב 2012; מירון מדיני, **גולדה: ביוגרפיה פוליטית**, ידיעות ספרים, תל אביב 2008; נועם כוכבי, 'ישראל, ייצוב היחסים המיוחדים והתפתות השמרנות בשותפות הישראלית-אמריקנית, 1967-1973', **קתדרה**, 163 (אפריל 2017), עמ' 191-222; Craig Daigle, *The Limits of Detente, the United States, the Soviet Union, and the Arab-Israeli Conflict, 1969-1973*, Yale University Press, New Haven 2012; David Tal, 'Who Needed the October 1973 War?', *Middle Eastern Studies*, 52, 5 (2016), pp. 737-753.

ובקרוב ייצא לאור גם ספרה של מיכל קרמר אסף: *Golda Meir's Decision Making*⁵. *Process: An analysis*

לצד אלה הופיעו גם פרסומים המחזקים דווקא את הטענות הישנות, המבקשות להטיל את מלוא האשמה על ממשלת ישראל, ובעיקר על ראש הממשלה גולדה מאיר ושר הביטחון משה דיין, ולצדם חבריהם להנהגה הבכירה, השרים יגאל אלון וישראל גלילי. הבולט ביניהם הוא ספרו של יגאל קיפניס: 1973 – הדרך למלחמה (לאחרונה חזר קיפניס על עיקרי טענותיו במאמר שפרסם)⁶. הספר עורר בשעתו הד רחב וזכה לאהדה בתקשורת, כנראה מכיוון שהציג את מה שהציבור הישראלי, והתקשורת כמבטאת העיקרית שלו, אוהבים לשמוע: דיין ובעיקר מאיר אשמים בכול, ומלחמת יום הכיפורים על מחירה הנורא היא על ראשם!

ספרו וכן מאמרו החדש של קיפניס מתרכזים בתהליכים המדיניים שהתרחשו מראשית 1973, ואינם נותנים מקום ראוי להתפתחויות שקדמו לתאריך זה. המאמר הנוכחי הוא תגובה לתזה של קיפניס, ועל כן אציג תחילה את עיקר טענותיו.

העניין היחיד כמעט שזוכה לביטוי במאמרו של קיפניס וקשור לתקופה שקדמה ל-1973 הוא 'הבנות דצמבר 1971' (ראו להלן). קיפניס מציג הבנות אלו בצורה שלילית כ'הבנות חשאיות' על קיפאון מדיני במזרח התיכון ועל המשך הספקת המטוסים לישראל⁷. והוא ממשיך באותו הקו גם לגבי שנת 1973. טענותיו, המתייחסות לחודשים שקדמו למלחמת יום הכיפורים, מתבססות על חמש נקודות עיקריות:

א. בפברואר 1973 פרס יועצו של סאדאת, חאפז איסמעיל, בפני מזכיר המדינה האמריקני, הנרי קיסינג'ר, 'תכנית שלום מצרית' שהיתה חדשנית, פשרנית ומרחיקה לכת ביותר עד לאותה העת.

ב. בעקבות תכנית זו שינה קיסינג'ר את מדיניותו בנוגע למזרח התיכון, שעד אז ביקשה להקפיא את המהלכים המדיניים, ומראשית 1973 פעל במרץ לקידום היזמה המצרית. ג. כפועל יוצא מכך לחץ קיסינג'ר על ישראל לסגת ממדיניות הסטטוס קוו שלה ולהתקדם להסדר מדיני עם מצרים ברוח היזמה המצרית. קיסינג'ר טען ש'התחמושת הישנה נגמרה', כלומר ההתנהלות המדינית בשנים 1971-1973 אינה אפשרית יותר וצריך לפעול בדרך אחרת.

ד. ישראל דחתה את היזמה המצרית ואת דרישותיו של קיסינג'ר, התחפרה במדיניותה הסרבנית ולא נקטה כל יזמה מדינית. בעקבות זאת שינה גם מזכיר המדינה האמריקני את מדיניותו. במרכז הסרבנות הישראלית עמדה גולדה מאיר, שאף דחתה כל ניסיון

5 ראו כתבה על ספרה של קרמר אסף, 'המערכה האחרונה של גולדה', *ישראל היום*, 13.10.2016. מהכתבה עולה שהספר מציג את עשייתה המדינית של מאיר באור חיובי.

6 יגאל קיפניס, 1973 – הדרך למלחמה, דביר, אור יהודה 2012; הנ"ל, 'המפנה בחקר הנסיבות לפרוץ מלחמת יום הכיפורים', *עיונים בתקומת ישראל*, 26 (2016), עמ' 41-80.

7 קיפניס, 'המפנה', עמ' 47.

של גורמים אחרים (דיין, אלון, רבין) להציג גישה פשרנית יותר. מאיר העדיפה מלחמה על נסיגה לגבול הבין-לאומי או על משא ומתן לפני הבחירות. הקיפאון המדיני – באשמת ישראל בהנהגת מאיר – לא הותיר למצרים בררה אלא לצאת למלחמת יום הכיפורים. בסיום מאמרו טוען קיפניס שהתהליכים המדיניים אחרי מלחמת יום הכיפורים מוכיחים שסאדאת השיג את מטרותיו על פי כוונותיו המקוריות. בספרו ובמאמרו של קיפניס ניכרת מגמה 'להשחיר' ככל שניתן את דמותה של גולדה מאיר, ולהציגה כ'אם כל חטאת'. כך למשל, הצעתה של הנהגת ישראל בראשות מאיר לפתוח במשא ומתן לשלום בשלבים, שיתבסס על הסדרים חלקיים (ראו להלן), מוצנעת וכמעט שלא באה לידי ביטוי. קיפניס גם מתעלם מניסיונותיה של הנהגת ישראל לפתוח במשא ומתן חשאי עם שליט מצרים סאדאת (ראו להלן). אמנם במאמרו מתייחס קיפניס ליזמות אלו, אך הוא מנסה להמעיט ככל האפשר בחשיבותה של שליחות התיווך של קנצלר גרמניה וילי ברנדט (ראו להלן), ומציג את העניין בזלזול רב. ניכר גם המאמץ של קיפניס 'להלבין' את דמותו של שליט מצרים אנואר סאדאת; מדיניותו הקיצונית של סאדאת ודרישותיו הנוקשות – שתרמו תרומה מכריעה לקיפאון המדיני שהוביל למלחמה – מוצנעות כמעט לחלוטין בחיבוריו של קיפניס. בנוסף העלה קיפניס טענות מרחיקות לכת בעניין ההיערכות למלחמה, המטילות דופי בשיקוליהם של מקבלי ההחלטות בישראל בעניינים של חיים ומוות.

במשך כמה שנים עסקתי בדמותה של גולדה מאיר במסגרת עריכת ספר ההנצחה לגולדה, שראה אור בארכיון המדינה.⁸ נחשפתי לאלפי מסמכים העוסקים בדרכה המדינית, וחשיפה זו העמידה אותי במחנה קוראי התיגר על התפיסה המקובלת לפיה 'גולדה אשמה בכול'. במאמר זה אני מבקש לפרוס את התזה שלי על התנהלותה של ממשלת גולדה מאיר בשנים שקדמו למלחמת יום הכיפורים. החלק הראשון הוא מעין מבוא המציג בקצרה את עיקרי המדיניות של ממשלת גולדה עד לתחילת שנת 1973; החלק השני, שהוא עיקר המאמר, עוסק בתהליכים המדיניים בשנת 1973, לפני פרוץ המלחמה; והנספח למאמר מתייחס התייחסות ישירה לחלק מדבריו החמורים של קיפניס על התנהלותה של הנהגת ישראל בימים שקדמו למלחמה.

חלק ראשון: ממשלת גולדה מאיר והתהליכים המדיניים לפני ינואר 1973

תפיסת עולמה של גולדה מאיר ועקרונות המשא ומתן עם מדינות ערב

הביוגרף של גולדה מאיר, מירון מדזיני, שגם הכיר אותה היטב אישית, סבור שמאיר הגיעה ללשכת ראש הממשלה עיפה מרוב שנותיה ומותשת ומשנים ארוכות של עשייה.

8 חגי צורף (עורך), גולדה מאיר: הרביעית בראשי הממשלה: מבחר תעודות ומבואות מפרקי חייה (1978-1998), ארכיון המדינה, ירושלים תשע"ו.

כתוצאה מכך היא היתה זהירה ושמרנית, והתקשתה לקבל רעיונות חדשים וניסיונות נועזים במדיניות החוץ והביטחון.⁹ אבל זהו הסבר חלקי בלבד. בשאלת עתיד היחסים בין ישראל לעולם הערבי רחשו בליבה של מאיר שני דחפים, שעמדו לעתים בסתירה זה לזה. הדחף הראשון נבע משייכותה של מאיר לדור מקימי המדינה, שראו באירוע זה לא פחות מנס. היא האמינה בדבקות ובעקשנות שקיומה של ישראל עדיין עומד על כף המאזניים, ותפקידה כמנהיגת ישראל להבטיח את קיום המדינה; אם תיכשל בכך – לא תהיה למדינת ישראל הזדמנות שנייה. הדחף השני היה רצונה העז להביא לשלום עם מדינות ערב. שני הדחפים גרמו לכך שמאיר חששה מאוד ממלחמה ורצתה למנוע אותה.¹⁰

מאיר מעולם לא פתרה את הקונפליקט שצץ לעתים בין שתי האמונות האלו. כאשר ההתקדמות להסדר מדיני נראתה כמסכנת את העיקרון הקיומי היא העדיפה את האחרון – ומכאן התדמית שלה כמדינאית עקשנית, מקובעת ובלתי גמישה. כך למשל אמרה בזמירות מפלגת העבודה באפריל 1973 כשנשאלה מה לדעתה צריך לעשות למען השלום: יהיה עלינו לקבל החלטות קשות, אמרה, 'אז יהיה סיכוי לשלום, ואולי נצטרך לוותר על שלום אם התנאים יהיו כאלה שלא נוכל לקבל אותם'.¹¹

לגבי משא ומתן עם מדינות ערב על הסדר מדיני, קבעה מאיר כמה עקרונות יסוד שהתקבלו על דעת רוב ממשלתה וליוו אותה כל תקופת כהונתה:

א. לא יהיה הסכם כפוי אלא הסכם שיושג במשא ומתן ישיר בין ישראל למדינות ערב, לפחות בשלבים המכריעים שלו.

ב. משא ומתן לשלום חייב להביא לשלום מלא ואמתי על כל רכיביו.

ג. למען הסדר שלום אמתי תהיה ישראל מוכנה לוותר על שטחים שנכבשו במלחמת ששת הימים.

ד. אין ולא תהיה חזרה לקווי 4 ביוני 1967.¹²

ה. העמדות הישראליות אינן תנאי מוקדם, וישראל מוכנה לדון על כל אחת מדרישותיה במשא ומתן לכשיתקיים.

מדוע אין לסגת לגבולות 4 ביוני 1967

שרי ממשלת ישראל דגלו בראשית שנות השבעים בפשרות טריטוריאליזם, כל אחד על פי השקפת עולמו, וכך גם העומדת בראשם. גולדה מאיר הבהירה זאת בפה מלא בישיבת

9 מדויני, גולדה, עמ' 440-441.

10 Simcha Dinitz, 'The Yom Kippur War: Diplomacy of War and Peace', *Israel Affairs*, 6 (1999), pp. 104-126

11 דברי גולדה מאיר בישיבת מזכירות מפלגת העבודה, 12.4.1973, ארכיון המדינה (להלן: א"מ), א-7029/5.

12 צורף, גולדה מאיר, עמ' 277; דברי גולדה מאיר בישיבת מרכז מפא"י, 5.6.1969, ארכיון מפלגת העבודה, A-10.

מזכירות מפלגת העבודה ב־12 באפריל 1973, כשאמרה: 'הוויכוח האמתי בינינו ובין מדינות ערב, עדיין הוא שאנחנו רוצים להיות והם רוצים שלא נהיה'. כאשר העולם הערבי ישנה את גישתו הבסיסית, הוסיפה, 'השטחים לא יעמדו בדרך לשלום'. אולם לעולם לא נחזור לקו הירוק.¹³

על התפיסה שאין חזרה לקווי 4 ביוני 1967 מרבים לתקוף את מאיר, דיין, גלילי ואלון, חברי הקבינט המדיני-הביטחוני הבלתי רשמי (ראו להלן), שנחשבו למובילי הקו של ממשלת ישראל. ההתקפות עליהם באות בעיקר בכל הקשור לשטח חצי האי סיני, שבסופו של דבר הוחזר במלואו למצרים בהסכמי השלום. קל לעשות זאת במציאות של היום – לאחר מלחמת יום הכיפורים, הסכמי ההפרדה והביניים, הליך קמפ דייוויד וכולי, אולם בראשית שנות השבעים היתה זו גם תפיסתה של מערכת הביטחון, שראתה בעמדה זו אינטרס חיוני לקיומה של ישראל. את העיקרון הזה ירשה גולדה מממשלת אשכול, שקבעה למעשה שלא תהיה חזרה לקווי 4 ביוני 1967.¹⁴

יש לזכור שישראל של אותם הימים היתה 'נצית' ביחס לישראל של היום, לאחר הסכמי השלום, ולתפיסה זו היה קונצנזוס רחב בציבור הישראלי.¹⁵ יתר על כן, הקונצנזוס הזה אפיין את רוב המערכת הפוליטית, ובתוך כך הנהגת מפא"י ובמידה רבה מפלגת העבודה כולה, ובכלל זה שרים ואישים שלאחר מכן תקפו את גולדה וטענו שעקשנותה מנעה כל התקדמות לשלום. למשל, ביולי 1973 שלח לובה אליאב, שמאוחר יותר נתפס כמסמל את העמדה המנוגדת לעמדתה של מאיר, הצעה למצע של מפלגת העבודה לקראת הבחירות לכנסת השמינית. בפרק המדיני, שהיה אמנם פשרני הרבה יותר מעמדותיה של מאיר, הציע אליאב הקמת מדינה ירדנית-פלשתינית, ועם זאת קבע שישראל תקיים נוכחות ופיקוח בשארם א-שייח ובמצרי טיראן, שנסיגה מסיני תהיה רק תמורת שלום מלא על כל מרכיביו ובתנאי פירוז מלא וקפדני, ושללא כן תמשיך ישראל להחזיק בכל השטח. ישראל תיסוג מרוב השטחים (אך לא מכל השטחים) בגדה המערבית ובעזה, אך שוב רק תחת תנאים מגבילים נוקשים. ירושלים תישאר מאוחדת בריבונות ישראל, וחלק משמעותי מרמת הגולן יישאר בשליטת ישראל, שתקיים בו 'מאחז התיישבותי והגנתי קבוע'.¹⁶

13 דברי גולדה מאיר בישיבת מזכירות מפלגת העבודה, 12.4.1973, א"מ, א-7029/5.

14 ראו החלטת ממשלת אשכול, 31.10.1968, שבאה במקום החלטת הממשלה מ-19.6.1967, א"מ, א-7634/5. על הדרך שבה התפתחה התפיסה של ממשלת אשכול, שתחילה החליטה להציע שלום על בסיס חזרה כמעט מלאה לגבול הבין-לאומי עם מצרים וסוריה, ואחר כך החליטה שלא תהיה חזרה לקווי 4.6.1967, ראו: ארנון למפרום, **לוי אשכול: ביוגרפיה פוליטית, 1944-1969**, רסלינג, תל אביב 2014, עמ' 499, 500-502, 533-534; ארנון למפרום וחגי צורף (עורכים), **לוי אשכול – ראש הממשלה השלישי: מבחר תעודות מפרקי חייו (1895-1969)**, ארכיון המדינה, ירושלים תשס"ב; ראובן פדהצור, **ניצחון המבוכה: מדיניות ממשלת אשכול בשטחים לאחר מלחמת ששת הימים**, יד טבנקין וביתן, תל אביב 1996.

15 **הארץ**, 6.5.1969, שיעור המתנגדים לנסיגה מלאה, גם תמורת הסכם שלום מלא עם מדינות ערב, נע בין 54-76 אחוזים. שיעור המתנגדים לנסיגה משארם א-שייח הגיע ל-93 אחוזים!

16 א"מ, ג-6906/19.

גורם חשוב בעיצוב תפיסת ההנהגה בעניין גבולות ישראל היה טראומת 1957. מאיר היתה שרת החוץ ודיין – הרמטכ"ל בשעה שישראל נסוגה עד המילימטר האחרון מהשטח שכבשה במלחמת סיני (מבצע קדש). כמעט בכל דיון שעסק בשטחים שנכבשו ב־1967 הביאה מאיר את תוצאות מערכת קדש כדוגמה. ב־1957 נסוגו ובכך רק קבענו את הקווים שמהם תתחיל המלחמה הבאה, נהגה לומר. 'הפעם אם ניסוג, זה צריך להיות לקווים שיבטיחו שלא תתחיל המלחמה הבאה'.¹⁷ טראומה נוספת שהשפיעה על מדיניות הממשלה היתה ההפרה המצרית הבוטה של הסכם רוג'רס, באוגוסט 1970, כשמצרים קידמה טילי נ"מ אל קרבת תעלת סואץ.¹⁸ צעד זה החזיר חשדנות בלבם של קובעי המדיניות בישראל בנוגע לכוונותיהם האמתיות של שליטי מצרים, אם כי התפתחויות אלו היו תחת שלטונו של נאצר, קודם שסאדאת ירש אותו.

האם היתה ממשלת ישראל מוכנה לסגת בסיני? באביב 1972, בדיונים עם האמריקנים, הציג שגריר ישראל בווינגטון יצחק רבין לראשונה את תפיסתה של ישראל לגבי הממד הטריטוריאלי של הסדר בסיני: ישראל עומדת על שליטתה בשארם א-שייח, אם כי מאיר נתנה להבין כבר קודם לכן, בשיחה עם קיסינג'ר, שאינה פוסלת הצעות שאינן כוללות שינוי ריבונות כגון החכרה ל־99 שנים.¹⁹ בנוגע לתיקוני גבול נוספים, הובהר שהם נובעים משיקולי ביטחון בלבד ושישראל מתכוונת לשינויי ריבונות שיכללו כ־25 אחוזים משטח מדבר סיני. עם זאת קבעה ראש הממשלה שנתון זה 'לא היה ואינו נקודת מוצא', אלא הערכה שנובעת משיקולי ביטחון. 'נקודת המוצא היתה נתוני ביטחון [...] אך במהלך המו"מ יכולות להיות אפשרויות נוספות', קבעה.²⁰

קשיחות וסרבנות, אפריל 1969–נובמבר 1971

הדרך המדינית של גולדה מאיר וממשלתה בין השנים 1969–1973 לא היתה מקשה אחת. בצורה גסה ניתן לחלקה לשני חלקים: התקופה שבין אביב 1969 וסתיו 1971, והתקופה שבין נובמבר 1971 ועד פרוץ מלחמת יום הכיפורים באוקטובר 1973. באומרנו דרכה של ממשלת ישראל עלינו לסייג ולציין שהממשלה בהרכבה המלא לא היתה שותפה מלאה לקביעת המדינות. לקראת סוף 1970 קצה מאיר בהדלפות הבלתי פוסקות משיבות הממשלה, והחלה לקיים דיונים מכריעים בענייני מדיניות במעין קבינט מדיני־ביטחוני בלתי רשמי שכלל מלבדה את דיין, אלון וגלילי, ולעתים גם את שר החוץ אבן, שר המשפטים שפירא, שר האוצר ספיר ואחרים.

17 דברי גולדה מאיר בשיחה עם מזכיר המדינה ויליאם רוג'רס בהשתתפות אבן, רבין, סיסקו, יוסט, דיניץ ועוד, 25.9.1969, א"מ, 7072/9-א.

18 ראו בעניין זה: שמחה דיניץ אל יצחק רבין, 5.8.1970, א"מ, 7058/7-א; דיין אל רבין, 8.8.1970, שם; רבין אל דיניץ, 6.8.1978, שם, א-7058/8.

19 שיחת רוה"מ עם קרדינל [קיסינג'ר], 1.12.1971, א"מ, 7070/1-א; ראו גם: דיניץ אל רבין, 17.5.1972, א"מ, 7061/3-א.

20 דיניץ אל רבין, לו/508, א"מ, 7061/3-א; טיוטת מברק אל רבין, 2.5.1972, א"מ, 7061/3-א.

עד לסתיו 1971 היתה מדיניותה של מאיר עקשנית ונוקשה, ונוטה פחות לווייתורים. ממשלתה פעלה למעשה כדי לטרפד את היזמות המדיניות שנתפסו כמתבססות על הפירוש הערבי להחלטה 242 של מועצת הביטחון של האו"ם, כלומר מובילות לנסיגה ישראלית מלאה (שליחות יארינג, יזמת רוג'רס, שיחות הארבע, שיחות השתיים וכולי). אולם בחינה מלאה והוגנת של מהלכי הנהגת ישראל בתקופה זו מלמדת שהם אינם מסכת רצופה של סרבנות. מאיר נעתרה ליזמת רוג'רס (קיץ 1970) להפסקת אש בתעלת סואץ²¹ והסכימה לחדש את שיחות יארינג בראשית 1971, אף שלא תוקנו ההפרות המצריות של הפסקת האש מאוגוסט 1970.²² כמו כן, בשלהי 1970 התירה מאיר לדיין להעלות בארצות הברית את רעיונותיו להסדר בתעלת סואץ, אף שלא היתה שלמה עמם.²³ הדוגמה הבולטת ביותר להתנהלותה של מאיר באותה התקופה קשורה להצעות סאדאת' להסדר ביניים בתעלת סואץ, בחורף-אביב 1971. ב־4 בפברואר 1971 נשא סאדאת נאום בפרלמנט המצרי ובו הציע נסיגה ישראלית מגדות תעלת סואץ ופתיחת התעלה לשיט, כשלב ראשון לקראת קביעת לוח זמנים לביצוע שאר סעיפי החלטת מועצת הביטחון (242). דברי סאדאת נתפסו כהצעה להסדר ביניים לקראת הסדר כולל, ובתחילה נראתה הצעתו פשרנית ביחס למה שהיה מקובל על שליטי מצרים עד לאותה עת. אולם בהמשך חזר סאדאת ותבע נסיגה ישראלית מכל השטחים שכבשה במלחמת ששת הימים, כלומר חזרה לקווי 4 ביוני 1967.²⁴ הצעתו של סאדאת עוררה מהלכים מדיניים אינטנסיביים, שבהם היו מעורבים מזכיר המדינה האמריקני ויליאם רוג'רס ועוזריו. ישראל שללה את תביעתו של סאדאת, שהמהלך יכול להתייבש מצדה לנסיגה לגבולות יוני 1967, אולם לא רצתה להיתפס בעיני העולם כסרבנית להתקדמות מדינית. היא הביעה נכונות להיכנס למשא ומתן, אבל דחתה את תביעותיו המקדמיות של סאדאת.²⁵

ב־28 במארס 1971 החליטה ממשלת ישראל על הסכמתה לדון ב'הסכם מיוחד' (special agreement) עם מצרים לפתיחת תעלת סואץ, ובתנאי ההסדר שיכללו נסיגה מקו התעלה.

21 ראו: 'מפסיקים לירות מתחילים לדבר': <http://www.archives.gov.il/publication> /מפסיקים-לירות-ומתחילים-לדבר-45-שנים-לקב/ (אוחזר ב־16.8.2017).

22 התייעצות לקראת בואו של יארינג, 7.1.1971, א"מ, א-7054/28; צורף, גולדה מאיר, עמ' 348 ותעודה 99. ראו גם: Memorandum for Mr. Henry Kissinger – Israel initiative in Jarring peace talks, 13.1.1971, Nixon Library, file 608/028; Secretary of State to Embassies in the Middle-East, Jarring peace talks, Nixon Library, file 608/01A.

23 Memorandum for Dr. Kissinger – Earlier Israeli Thoughts on Re-Opening the Suez Canal, by Harold Saunders, 18.2.1971, Nixon Library, file 609/01. בתזכיר מוזכרות הצעותיו של דיין באישורה של מאיר.

24 Tal, 'Who Needed', p. 743.

25 ראו: גולדה מאיר אל השגריר יצחק רבין, יח/15, 8.2.1971, א"מ, א-7053/1; רבין אל גולדה מאיר, יח/133, 8.2.1971, שם; גולדה מאיר אל רבין, יח/18, 9.2.1971, שם; רבין אל גולדה מאיר, יח/137, 9.2.1971, שם. ראו גם: Memorandum for Dr. Kissinger (לעיל הערה 23).

ב־19 באפריל הגישה הממשלה את עמדתה בנייר רשמי למחלקת המדינה האמריקנית.²⁶ לכאורה וכלפי חוץ הביעה ישראל נכונות להתקדמות על סמך פשרות שחרגו מהקו הרשמי שקבעה ממשלת אשכול, על פיו לא תיסוג ישראל משטחים שכבשה במלחמת ששת הימים לפני הסכם שלום.²⁷ אולם בישיבת הממשלה ב־18 באפריל ניתן היה להבין מדברי השר ישראל גלילי, המקורב ביותר לראש הממשלה, שאין למעשה נסיגה ממדיניות ישראל המתנה נסיגה בהסכם שלום.²⁸ לא ברור מדוע גלילי אמר זאת בישיבת הממשלה, שכן מאיר המשיכה במגעים עם מחלקת המדינה האמריקנית על בסיס הסכמותיה מ־19 באפריל, אם כי בגישה קשוחה מאוד. דומה שישאל הניחה שמצרים תדחה ממילא את תנאי ישראל ו'תוציא עבודה את הערמונים מן האש', וכך אכן קרה. הצדדים נותרו חלוקים סביב כמה עניינים ובראשם אי־הסכמתה של ישראל לדרישתה המקדמית של מצרים לקשור בין הסכם הביניים להסכם הסופי, שיתבסס על נסיגה ישראלית מלאה. המאמצים שעשתה מחלקת המדינה בחודשים מאי-אוגוסט, בראשות המזכיר רוג'רס ועוזרו ג'וזף סיסקו, להגיע להסדר ביניים לפתיחת התעלה לא נשאו אפוא פרי עקב הפערים הגדולים בעמדות שני הצדדים. גם בעניין הזה נוטים להאשים את ישראל, ומאיר בראשה, בהחמצת הזדמנות.²⁹ אולם העובדות ההיסטוריות מלמדות ששני הצדדים גילו נכונות לפשרות מסוימות, לצד נוקשות רבה שלא אפשרה לגשר על הפערים.

לקשיחותה של מאיר תרם גם ממד אישי משמעותי: היא לא סמכה על גונאר יארינג, רוג'רס או הסובייטים, שהובילו את המהלכים או היו מעורבים בהם, ומעל הכול היא לא סמכה על סאדאת שהוביל את מצרים מספטמבר 1970. סאדאת סימל בעיניה עוינות, שלא לומר שנאה תהומית לישראל, והעובדה שקיים בעבר קשרים עם המשטר הנאצי בגרמניה הוסיפה נדבכים של חשדנות. ב־4 במאי 1972, בעת ביקורה ברומניה, אמרה מאיר לראש הממשלה הרומני מאורר: 'איך נוכל לסמוך על סאדאת? הוא שונא אותנו'. על נאום שנשא סאדאת טענה שהיה מקבל על כך מחמאה מגבלס, והוסיפה: 'זה כבר לא פוליטיקה – פשוט שנאת יהודים. עם אנשים כאלה עלינו לחזור למקום בו עמדנו ב־1967'.³⁰ בכל המגעים עם סאדאת לפני ואחרי 1971 הוא חזר על דרישתו הבלתי מתפשרת, שישאל תתחייב מראש לנסיגה לקווי 4 ביוני 1967 ותפנה את כל השטחים שכבשה – במצרים, בירדן ובסוריה. לכך לא יכולה היתה ישראל, בראשות גולדה מאיר, להסכים. פעמים רבות אמרה מאיר שוויתור מצרי על התנאי המוקדם של נסיגה, והסכמה לשלום מלא, יביאו להתקדמות ולנכונות לויתורים. דרישתה העקשנית של מצרים להסכמה

26 מרדכי גזית אל יצחק רבין, 1.4.1971, א"מ, א-7053/2; 'הנייר שלנו מ־19.4.71', א"מ, א-7097/6.

27 החלטת ממשלת ישראל, 19.6.1967, 'עד לכריתת הסכמי שלום תוסיף ישראל להחזיק בשטחים בהם היא מחזיקה מאז 10 ביוני 1967', א"מ, א-7068031be30/ archives.gov.il/archives/#/Archive/0b0717068031be30/, File/0b07170680348bd6/Item/0907170680348d01. ראו גם: למפורס, לוי אשכול, עמ' 489.

28 צורף, גולדה מאיר, עמ' 372.

29 ראו למשל: Podeh, *Chances for Peace*.

30 שיחת מאיר-מאורר (4 במאי 1972), 8.5.1972, א"מ, א-7117/3.

ישראלית בעניין זה, וחוסר נכונותה של ישראל להיענות לכך, היו אבני הנגף העיקריות בראשית שנות השבעים.³¹ גישתה הבלתי מתפשרת של מצרים נתקלה לא פעם בהרמת גבה בקרב מדינאים בעולם.³² לא היה זה הביטוי היחיד לקיצוניותו של סאדאת באותה עת: הוא גם התנגד למשא ומתן ישיר עם ישראל, התנגד להסדר נפרד ישראלי-מצרי ולשלום מלא כפי שדרשה ישראל, דרש את החזרת הזכויות של הפלסטינים ועוד.³³ למרות זאת אימצה מאיר בהמשך גישה פרגמטית והיתה מוכנה לנהל מגעים מדיניים עם סאדאת (ראו להלן).

מפנה במדיניות ישראל, סתיו 1971

גישתם של מאיר ושריה הבכירים לשלום עם העולם הערבי השתנתה בסתיו 1971. הנהגת ישראל אימצה גישה פשרנית יותר והציעה תהליך מדיני משמעותי לקראת שלום עם מצרים. תרמה לכך ידיעה שהעביר קיסינג'ר, דרך שגריר ישראל בווינגטון יצחק רבין, על הצעה סובייטית לפתרון מדיני. לפי הצעה זו יכפו שתי המעצמות הסדר על בסיס מסמך יארינג, שפירושו נסיגה ישראלית לגבולות 4 ביוני 1967. היזמה הישראלית נבעה מרצונה של ישראל לנטרל את ההצעה הסובייטית ולמנוע את העלאתה במפגש הפסגה בין ריצ'רד ניקסון לליאונרד ברז'נייב במאי 1972.³⁴ ליזמה הישראלית תרמו גם כמה התפתחויות נוספות ובהן התרעות גוברות על מלחמה, דיבוריו של סאדאת על 1971 כשנת הכרעה, חשש מקרע עם האמריקנים ורמזים שהאמריקנים עתידים להערים קשיים באספקת מטוסי קרב אם לא תהיה התקדמות מדינית.³⁵

אלא שלישראל היה קושי רב להציע הליך מדיני פשרני כל עוד הובילה מחלקת המדינה האמריקנית, בראשות מזכיר המדינה רוג'רס, את המגעים המדיניים במזרח התיכון. ישראל לא היתה שבעת רצון מדרך התנהלותה של מחלקת המדינה וביקשה שהבית הלבן ייטול עליו את הובלת העניינים.³⁶ עדות לכך מצויה במכתב ששלח סמנכ"ל משרד החוץ מרדכי גזית (שמונה כמה חודשים לאחר מכן למנכ"ל משרד ראש הממשלה) לגולדה מאיר: 'הטקטיקה הנוכחית שלנו מבוססת על הערכה שעלינו למחוק את רוג'רס כגורם אשר עמו ודרכו ניתן לנו לנהל מו"מ. הטקטיקה הזו גורסת שעלינו לנסות להעביר את הטיפול

31 לעניין מרכזי זה אין כל אזכור בספרו ובמאמרו של קיפניס.

32 ראו: שגריר ישראל בגרמניה המערבית אלישיב בן-חורין אל משרד החוץ, 'ביקור חאפז איסמעיל בבון', 7.3.1973, א"מ, א-7062/18. בן-חורין דיווח שהקנצלר ברנדט הביעה תמיהה על הדרישה המצרית, המהווה תכתובת ותנאי מוקדם שאינו מקובל בדיפלומטיה הבין-לאומית.

33 Tal, 'Who Needed', pp. 741-742

34 רבין אל גולדה מאיר, מברק לו/300, 5.11.1971, א"מ, א-7055/2; יצחק רבין, **פנקס שירות**, ב, מעריב, תל אביב 1979, עמ' 360-356. ראו גם: Daigle, *The Limits*, pp. 192-204.

35 התייעצות עם ראש הממשלה בהשתתפות רבין, 14.11.1971, א"מ, א-7246/12.

36 ראו דברי גולדה מאיר בישיבת הממשלה ובהם ביקורת חריפה על רוג'רס: צורף, **גולדה מאיר**, עמ' 379. מקור: ישיבת הממשלה, 6.6.1971, א"מ, א-4256/4.

בענייני אזורנו לבית הלבן.³⁷ אף שרוג'רס לא היה אהוד בקרב מנהלי מדיניות החוץ בישראל, הציע גזית לנסות ולשפר את היחסים עמו. אולם מאיר דבקה בניסיונות להעביר את ניהול המגעים המדיניים לבית הלבן – כלומר ליועץ לביטחון לאומי הנרי קסינג'ר. המפנה חל באוקטובר 1971 עת ביקר השגריר רבין בישראל. בדיונים הסודיים שקיימו אתו מאיר, דיין, גלילי ואלון, העביר רבין את המסר שקסינג'ר מוכן ליטול על עצמו את הובלת התהליכים המדיניים במזרח התיכון בגיבויו של הנשיא ניקסון, דבר שיביא לנטרולה של תכנית רוג'רס ושל מחלקת המדינה האמריקנית כמנהלת המגעים.³⁸ ב-29 בנובמבר 1971 נפגשה מאיר עם דיין לקראת ביקורה הצפוי בווינגטון בדצמבר, ובשיחה זו נקבע מתווה המדיניות הישראלית החדשה הכולל הגמשת העמדה, כפי שאציג בהמשך.³⁹ מסתיו 1971 ואילך השתנתה אפוא המדיניות הישראלית; נקבע שלעת עתה אין סיכוי להגיע להסכם כולל, ולכן צריך להתקדם בשלבים ולהתחיל בהסכם ביניים שיביא לפתיחת התעלה. התהליך יתבצע בהדרגה, משום שאם תתחלנה המדינות במשא ומתן להסדר קבע, הוא יתפוצץ מיד בשל הבדלי העמדות העצומים, והפיצוץ יביא להפסקת התהליך. בביקורה בווינגטון בסוף 1971 הציגה מאיר לראשונה בפני קסינג'ר את הנקודות שגיבשה עם דיין. הובהר שישראל מוכנה לבחון הסכם הביניים בתעלה. ישראל הציעה צעדים שיובילו להסכם הפרדת כוחות ולפתיחת התעלה. צעדים אלה היו כרוכים בויתורים גדולים ובכלל זה: נסיגה ישראלית עד לפתחי המעברים (הגידי והמתלה), מרחק כפול ויותר מזה של הסכימה הממשלה בחורף ובאביב (1971) אחרי פתיחת התעלה לשיט; הסכמה למעבר כוחות שיטור מצריים לצד המזרחי של התעלה; ויתור על התניית ההסכם במעבר למצב של אי-לוחמה והסתפקות בהפסקת אש ארוכה, לפחות עד 1974; ויתור על מעבר אניות ישראליות בתעלה עד להסדר כולל; אזכור החלטה 242 שמשמעותה שאין זה ההסדר האחרון, ועוד. כל זאת בתמורה לכך ש'תכנית רוג'רס' תרד למעשה מעל הפרק, ותמורת המשך אספקת מטוסי קרב אמריקניים לישראל.⁴⁰ קסינג'ר קיבל את הנקודות האלו, שנקראו מאותה נקודת זמן ואילך 'הבנות דצמבר 1971'.

האם גולדה מאיר ושריה הבכירים חשבו שצעדים אלה יביאו לשלום, או לפחות לתחילתו של תהליך לקראת השגת שלום, או שכל מטרתם היתה לרצות את האמריקנים ולהמשיך ולהקפיא את התהליכים המדיניים? התעודות מלמדות שההצעה נעשתה בגישה רצינית, מתוך כוונה להניח בסיס למשא ומתן משמעותי. בפגישה בין מאיר לדיין ב-29 בנובמבר 1971 דנו השניים באווירה רצינית ותוך גילוי נכונות לפשרות. דיין אמר למאיר כי 'אין אנו מפחדים ממלחמה [...] ובטוחים שאם תפרוץ תהיה "שחיטה" למצרים; אבל ישראל צריכה

37 מרדכי גזית אל ראש הממשלה מאיר, 28.11.1971, א"מ, 7053/12-א.

38 ראו פגישות של הנהגת ישראל עם השגריר רבין, נובמבר 1971, צורף, גולדה מאיר, עמ' 396-397. המקור: א"מ, 7246/12-א.

39 צורף, שם, עמ' 401. המקור: א"מ, 4069/5-א.

40 שיחת ראש הממשלה עם הנרי קסינג'ר, 1.12.1971, א"מ, 7070/1-א.

לגלות גישה יותר פשרנית כולל אי-שלילה מוחלטת של מעבר כוחות מצריים את התעלה ונכונות לנסיגה מקסימלית אפשרית, משום ש"ההסכם החלקי צריך להיות בעל משמעות למצרים כדי שתוכל להסכים לו".⁴¹ במגעים עם קיסניג'ר בווינגטון הסבירה מאיר כיצד היא רואה את ההסדר החלקי ואת לוחות הזמנים. קיסניג'ר העריך ש"ההסכם החלקי יכול להתחיל ביוני 1972".⁴² עם שובה לישראל סיכמה מאיר, בפגישה עם דיין וגלילי, את המוטל על ישראל לעשות בעקבות הביקור בווינגטון: 'א. עלינו להכין תכנית מפורטת שלנו בעניין ההסדר החלקי לפתיחת התעלה כדי לדון עם קרדינל [קיסניג'ר]. ב. לעבד תכנית כוללת שלנו בנושא ההסדר הכולל כדי שנוכל להציג אותה במקום תכנית רוג'רס'.⁴³ שום מסמך אינו מרמז על כך שהתכנית נועדה להקפיא את המהלכים המדיניים.

הבנות דצמבר 1971 היו מפנה חשוב במדיניות ישראל.⁴⁴ זו הפעם הראשונה שבה עברה ישראל מתגובות להצעות מדיניות של אחרים, ובעיקר ניסיונות לטרפד אותן, להצגת תהליך אלטרנטיבי לתכנית רוג'רס. קיסניג'ר וניקסון קיבלו את המתווה הישראלי ואת הפקדת המהלך בידי של קיסניג'ר. ניקסון התכוון שתתקיים מדיניות שני מסלולים: מסלול גלוי בהובלת מחלקת המדינה (שלא ידעה דבר על ההבנות בין מאיר לקיסניג'ר) שלא אמור להוביל לשום מקום, ומגעים מדיניים שיתנהלו בחשאי בניצוחו של קיסניג'ר בהתאם לסיכום בינו לבין מאיר.⁴⁵

נראה שמאיר לא האמינה בהסדר שלום כולל עם מדינות ערב בשנים הקרובות, וסברה שאולי לא יהיה הסכם כזה בימי חייה. אולם היא האמינה שניתן 'לירות את יריית הפתיחה' בצורת הסכם חלקי, שיקרב בין הצדדים ואולי יביא בהמשך לשלום, שעליו מן הסתם כבר יחתום מישהו אחר בתפקיד ראש הממשלה.

המדיניות שהציגה ממשלת ישראל מאותה השעה היתה של גישה דואלית: מצד אחד חזרה על הגישה של 'לא' ושל סרבנות עיקשת: אין חזרה לגבולות 4 ביוני 1967; הסכם יושג רק במשא ומתן ישיר, ולא ייתכן הסכם כפוי; והמהלך המדיני חייב להסתיים בשלום מלא על כל מרכיביו. ומצד אחר חיפוש זהיר והססני של דרך לפתרון מדיני בשלבים, שתחילתו בהסכם ביניים שיכלול נסיגה ישראלית מהתעלה ופתיחתה לשיט. בעמדה זו החזיקו בין השאר אבן, גלילי ודיין. בישיבת הממשלה ב-28 בנובמבר 1971 אמר דיין: 'אני בעד זה שנעודד יזמה חדשה, כאיזה שלב ביניים. מדוע שלב ביניים? אני מתנגד שניגש למשא ומתן על ההסדר הסופי. אך לו היינו ניגשים למשא ומתן על ההסדר הסופי הייתי מאוד נוקשה לגבי השאלה עד היכן מותר לתת למצרים להתקרב [...] לכיוון רפיח, או אם נסלק את המטוסים שלנו מרפידיים'.⁴⁶

41 צורף, גולדה מאיר, עמ' 401. המקור: א"מ, א-4069/5.

42 שיחת ראש הממשלה עם הנרי קיסניג'ר, 1.12.1971, א"מ, א-7070/1.

43 סיכום פגישה שהתקיימה אצל ראש הממשלה, 14.12.1971, א"מ, א-4069/5.

44 ראו גם: בוימפלד, קפיצה למים, עמ' 644-650.

45 יצחק רבין, 'דוח פגישת ראש הממשלה-ניקסון', 2.12.1971, א"מ, א-7070/1.

46 דברי דיין בישיבת הממשלה, 28.11.1971, צורף, גולדה מאיר, עמ' 397. המקור: א"מ, א-4257/5.

אף שהחלק הנוקשה בדואליות זו בוצע בנחישות ובעקשנות, ובצורה גלויה, ונתפס בעיני מאיר כקשור בהבטחת קיומה של ישראל, בכל זאת החלק הפוזיטיבי הלך ותפס מקום מרכזי בפעילות הישראלית. הוא התבצע בעיקרו מתחת לפני השטח, כשישראל מעלה את הצעותיה כאלטרנטיבה לתהליכים אחרים שלא היו מקובלים עליה – כמו למשל בעת שיחות הפסגה בין המעצמות.⁴⁷

'בוא נדבר ואתה תופתע ממה שאנחנו מוכנים לתת' – ניסיונות לפתוח במשא ומתן חשאי

לחלק הפוזיטיבי במדיניות הישראלית היה רכיב נוסף – ניסיונות להציע לסאדאת לפתוח במשא ומתן חשאי עם ישראל. ראש הממשלה הבינה את הקושי של סאדאת (בעיקר כלפי העולם הערבי) לפתוח במשא ומתן בלי שתובטח לו נסיגה לקווי יוני 1967 בכל הגזרות, ולכן הציעה לו לפתוח במשא ומתן חשאי שינטרל את הקושי הזה. ניסיון כזה עשתה גולדה מאיר לראשונה באמצעות ויליאם רוג'רס, בשיחה בארבע עיניים ב-7 במאי 1971.⁴⁸ במאי 1972 נענתה מאיר ליזמת שליט רומניה ניקולאי צ'אושסקו, שטען ששמע הצעה מסאדאת למגעים סודיים עם ישראל. מאיר הביעה את הסכמתה ואמרה למנהיג הרומני: תגיד לו ש'אנו בכנות רוצים להגיע לשלום. אין לנו כל רצון להשפיל את המצרים. אין לנו כוונה להחזיק בכל השטח הכבוש או ברוב השטח. אנו רוצים מו"מ אמיתי שיביא שלום. כמו כן, אנו מוכנים להתחיל במו"מ על הסדר חלקי. אנו חושבים שזה יותר ריאלי עכשיו מאשר הסדר סופי. הוא יופתע ממה ישראל מוכנה לתת'. אולם לכל הן יש גם לאו, ומאיר דחתה את הצעתו של סאדאת להסכם ביניים, שיכלול נסיגה ישראלית של 100 ק"מ וחציית חיילים מצריים את התעלה.⁴⁹

כמה ימים לאחר פגישת מאיר-צ'אושסקו הגיעה מאיר לטהרן לפגישה סודית עם השאה הפרסי מוחמד רזא שאה פהלווי. הפגישה עמו עסקה במגוון נושאים הקשורים למזרח התיכון ובכלל זה ביחסים עם מצרים. מאיר ביקשה מהשאה שיעביר לסאדאת מסר 'שנשמח להיפגש אתו או עם מישו שייקבע על ידו'. היא שבה על קביעתה שרק משא ומתן על הסדר חלקי הוא ריאלי עתה.⁵⁰ ניסיון נוסף נעשה באמצעות שר החוץ של איטליה,

47 אבנר אידן אל שמחה דיניץ, 16.5.1972, א"מ, א-7061/3.

48 סיכום שיחת ראש הממשלה עם ויליאם רוג'רס בארבע עיניים, 7.5.1971, א"מ, א-7115/6. רוג'רס הגיב על ההצעה במילים: That will be a wonderful idea.

49 ראו דבריה של גולדה מאיר בישיבת הממשלה, 8.5.1972, על פגישתה עם שליט רומניה: צורף, גולדה מאיר, עמ' 418; שמחה דיניץ אל יצחק רבין, מאי 1972, דיווח על שיחת גולדה מאיר וצ'אושסקו, א"מ, א-7061/3.

50 'מה דעתך על הרומן שלי עם השאה', פגישת גולדה מאיר עם השאה של אירן, 18.5.1972, www.archives.gov.il/publication/מה-דעתך-על-הרומן-שלי-עם-השאה-פגישת-ראש-ה-אוהזר-ב-16.8.2017.

ג'וזפה מדיצ'י, באביב 1973,⁵¹ ונראה שהיו עוד ניסיונות. במגעים אלו שלחה מאיר מסר אל סאדאת ברוח זו: בוא נדבר ללא כל תנאים מוקדמים ואתה תופתע ממה שאנחנו מוכנים לתת.⁵² ניסיונות למגעים עם מצרים נעשו גם על ידי אישים אחרים: ב־1970 הוצע ללובה אליאב (על ידי מכר יהודי שהיה בקשרים עם אישים ערבים) להגיע למצרים ולדבר עם מנהיגים מקומיים; מאיר נתנה את הסכמתה אך הדבר לא יצא אל הפועל. שנתיים לאחר מכן הוצע למאיר (על ידי מתווך יהודי אחר) לשלוח את שר הביטחון דיין למצרים, כדי להיפגש עם סאדאת או עם אישיות אחרת מבכירי המשטר. גם הפעם נתנה מאיר את הסכמתה אך התשובה המצרית לא הגיעה וגם מהלך זה לא יצא אל הפועל.⁵³

יזמת התיווך של וילי ברנדט – יוני 1973

הניסיון החשוב ביותר לפתוח בשיחות חשאיות עם המצרים נעשה בעת ביקורו בישראל של קנצלר גרמניה המערבית וילי ברנדט ביוני 1973.⁵⁴ למעשה גולדה מאיר ניסתה להביא למעורבותו של ברנדט במזרח התיכון כבר בנובמבר 1971, והמגעים ביניהם נמשכו גם בשנים הבאות.⁵⁵ בשלהי מארס 1973 מסר שגריר גרמניה בישראל יסקו פון פוטקמאר למשרד החוץ, שהקנצלר שמח להיענות להזמנתה של ראש ממשלת ישראל והציע את התאריכים 6-10 ביוני כמועד ביקורו בישראל.⁵⁶ אף שברנדט שב והביע את חוסר רצונו לשמש כמתווך במזרח התיכון, נראה שמלכתחילה נועדה לביקורו בישראל חשיבות מדינית. כמה שבועות לפני צאתו של הקנצלר לישראל ביקר שר החוץ של גרמניה המערבית ולטר שייל במצרים, ירדן ולבנון. לאחר שובו של שייל דיווח שגריר ישראל בבון, אלישיב בן־חורין, למשרד החוץ, ששר החוץ הגרמני מסר כי גילה אצל המצרים נכונות למשא ומתן עקיף, שיביא גם למגע ישיר וסודי. שייל הציע שביקורו של ברנדט בארץ ינוצל לבירור העניין, והבהיר כי הוא מוכן לחזור לאזורנו או ימצא דרך אחרת להעביר את הצעותיה של

Owen Zurhellen, US embassy Tel Aviv, to Secretary of State Washington, 9.5.1973, 51
Nixon Library, file 610/06. ראו גם: דבר, 8.5.1973.

ראו לעיל הערה 49. 52

גולדה מאיר סיפרה על שני מקרים אלו בישיבה במרכז מפלגת העבודה, 5.12.1973, א"מ, א-7048/8. 53
ראו גם 'נקודות מתוך שיחת ראש הממשלה-ברנדט - מוצאי שבת - 9.6.1973', א"מ, א-40 שנה לביקורו ההיסטורי של קנצלר גרמניה וילי ברנדט, <http://www.archives.gov.il/archives/#/>, Archive/0b0717068001c167/File/0b07170684cd4bda/Item/0907170684f2f776, תעודה 8 (אוחזר ב־16.8.2017).

ארכיון המדינה, 40 שנה לביקורו ההיסטורי של קנצלר גרמניה וילי ברנדט: /שנה-לביקורו- 54
ההיסטורי-של-קנצלר-גרמניה-16.8.2017) www.archives.gov.il/publication/40 (אוחזר ב־16.8.2017).

ראו למשל: קנצלר גרמניה וילי ברנדט אל גולדה מאיר, 26.1.1972, א"מ, א-6898/12-ג; גולדה מאיר 55
אל וילי ברנדט, 6.2.1972, א"מ, א-7088/1; גולדה מאיר אל וילי ברנדט, 20.2.1972, א"מ, א-7088/1-א.

אברהם קדרון, מנכ"ל משרד החוץ, אל שגריר ישראל בבון, 28.3.1973, מס' 287, א"מ, א-370/5-א. 56

ישראל למצרים.⁵⁷ מכמה התבטאויות ניתן היה להבין, שברנדט ניצל את הביקור גם כדי להעביר לישראל מסרים ממצרים ומשיחותיו על מנהיגי המעצמות.⁵⁸ במהלך ביקורו בישראל נפגש הקנצלר הגרמני פעמיים בארבע עיניים עם מאיר, וכמו כן נפגש עם אישים מהצמרת המדינית בישראל ובהם דיין, אלון ואבן. בשיחתו השנייה עם ראש הממשלה, ב-9 ביוני, העלתה מאיר את הבקשה שברנדט ימסור לסאדאת על נכונותה של ישראל לקיים משא ומתן חשאי לשלום בין שתי המדינות. בארכיון המדינה מצוי רק סיכום של השיחות, ולפי סיכום זה אמרה מאיר לברנדט: 'כי הוא יכול להגיד לסאדאת כי הוא, ברנדט, משוכנע שאנחנו באמת רוצים שלום. כי אין אנו רוצים את כל סיני, או את מחצית סיני או את מרבית סיני. ברנדט יכול להבהיר לסאדאת כי אין אנו מבקשים ממנו תחילת מו"מ בפומבי, וכי אנו מוכנים לפתוח במו"מ סודי וכו'.' בעניין הגבולות שבה מאיר והדגישה, שלא תיתכן חזרה לגבולות 4 ביוני 1967. הקו הסופי, אמרה, 'צריך לעבור בין קווי ה-4 ביוני לבין קווי הפסקת האש, על קביעת קו זה – אנו מוכנים לנהל מו"מ'.⁵⁹ ברנדט הסכים להעביר מסרים מישראל למצרים והטיל את המשימה על פאול פרנק, מזכיר המדינה והאיש השני בחשיבותו במשרד החוץ הגרמני לאחר שר החוץ שייל. אולם מטעמי בריאות נבצר מפרנק למלא את השליחות, וכדי שלא לדחות את העניין הוטלה השליחות על לותר לאהן, מנהל המחלקה הפוליטית במשרד החוץ ומי שעסק רבות בקשרי גרמניה עם העולם הערבי. קדמו לשליחותו מגעים שניהל שגריר גרמניה בקהיר עם ראשי הממשל המצרי, ומהם עלתה גישה חיובית מצד המצרים לקראת שליחותו של הדיפלומט הגרמני. לקראת סוף יוני 1973 יצא שליחו של ברנדט לקהיר, ושהה בה יומיים. לאחר שובו הוא נפגש עם השגריר בן-חורין ודיווח לו על שיחותיו במצרים. הוא מסר לשגריר כי נפגש עם יועצו של סאדאת ועם האיש הקרוב לו ביותר, חאפז איסמעיל, ופרס לפניו את הצעתה של ישראל לפתוח במשא ומתן חשאי. איסמעיל ענה שאין הוא מופתע מכיוון שמצרים יודעת שזה רצונה של ישראל, אך הוא דחה את ההצעה בבוטות וקבע שאין טעם בשיחות שיהיו לא יותר מ'שיחות על אודות שיחות' כל עוד אין ישראל מצהירה על נכונותה לסגת (לקווי יוני 1967). כשהקשה לאהן וטען שגולדה מאיר הדגישה בפני ברנדט את נכונותה של ישראל לפשרות, פסל הלה את העניין וטען שעצם קיום הפגישה עם המדינאים הגרמנים היא כבר פשרה מצדה של מצרים.⁶⁰ הפגישה עם איסמעיל נערכה לאחר מפגש הפסגה בין

57 מברק משגריר ישראל בגרמניה בן-חורין דרך השגרירות בשטוקהולם אל משרד החוץ, 29.5.1973, א"מ, חצ-6808/4.

58 בן-חורין דיווח על ארוחה ואחר כך פגישה בארבע עיניים עם הקנצלר וילי ברנדט בביתו של ברנדט: בן-חורין אל משרד החוץ, 25.5.1973, א"מ, חצ-6808/4. ראו גם: בן-חורין אל משרד החוץ, בעניין המזרח התיכון בשיחותיו של ברנדט ביוגוסלביה, 25.4.1973, א"מ, חצ-6808/4.

59 'נקודות מתוך שיחת ראש הממשלה-ברנדט' (לעיל הערה 53).

60 ראו: ארכיון המדינה, 40 שנה לביקורו ההיסטורי של קנצלר גרמניה וילי ברנדט, תעודה 22: <http://www.archives.gov.il/archives/#/Archive/0b0717068001c167/File/0b07170684cd4bda/Item/0907170684f37dde> (אוחזר ב-16.8.2017). ראו גם: דוח של לאהן על ביקורו במצרים

מנהיגי המעצמות, שבו לא הושגה כל התקדמות בעניין המזרח התיכון, וייתכן שאכזבתה ותסכולה של מצרים מתוצאות הפסגה השפיעו על הגישה השלילית שהפגין איסמעיל. על אף הרושם שמנסה קיפניס ליצור, התעודות ההיסטוריות מלמדות שתגובתו של ברנדט לביקור בישראל היתה חיובית ביותר. במכתב ששלח למנהיגי המעצמות הגדולות, ניקסון וברז'נייב, יום לאחר שובו לגרמניה מהביקור בישראל, הביע הקנצלר את התרשמותו החיובית מהעמדות שפגש בישראל בנוגע לתהליך השלום. הוא כתב לניקסון על רצונה של מאיר להתחיל בתהליך שלום: 'אני מעודד מהמחויבות והרצון העז לשלום שפגשתי בישראל. מנהיגי ישראל תומכים בנחישות במשא ומתן ישיר עם הערבים'. מכתב בנוסח זה נשלח לברז'נייב ולמנהיגים אחרים ובהם נשיא צרפת ז'ורז' פומפידו וראש ממשלת בריטניה אדוארד הית'.⁶¹ מסר דומה העביר קנצלר גרמניה בפגישה עם נשיא צרפת פומפידו: 'הופתעתי מהרצון החזק שפגשתי בישראל, לא רק אצל ראש הממשלה גולדה מאיר, להגיע להסדר אם זה אפשרי'.⁶²

בישראל ובגרמניה נערכו הכנות למילוי השליחות הגרמנית, המלמדות על כוונות למהלך רציני וחשוב, שלושה חודשים בלבד לפני פרוץ מלחמת יום הכיפורים, שכאמור נתקל בתגובה מצרית שלילית ביותר.⁶³

1972 – קיפאון על רקע מערכת הבחירות בארצות הברית

שנת 1972 היתה שנת בחירות בארצות הברית, וכמעט שלא היתה בה התקדמות מדינית במזרח התיכון. לטענת חוקרים אחדים, מדיניותו של הנרי קיסינג'ור באותה העת היתה למנוע כל התקדמות מדינית במזרח התיכון, מתוך חשש שהדבר יביא להגברת מעורבותה

ושיחותיו עם מדינאים מצריים, 2 ביולי 1973, תעודות למדיניות החוץ של גרמניה, 1973, תעודה 211, עמ' 1098.

61 קנצלר גרמניה וילי ברנדט אל נשיא ארצות הברית ריצ'רד ניקסון, 13.6.1973. Willy Brandt, Berliner Ausgabe band 6 Ein Volk der guten Nachbarn Außen-und Deutschlandpolitik 1966-1974 Bearbeitet von frank fischer, pp. 482-483.

62 Wolfgang Schmidt, *From Historical Responsibility, Moral Obligation, and Political Conviction: German Chancellor Willy Brandt's Efforts on Behalf of Israel and Peace* in the Middle East, Forum Willy Brandt, Berlin, p. 47. ראו גם: מברק משגרירות ישראל בבון אל משרד החוץ ב-25.6.1973 על שיחת ברנדט ופומפידו בבון שבה נידון בהרחבה עניין המזרח התיכון, א"מ, א-370/8.

63 ראו למשל מברק מלשכת ראש הממשלה אל השגריר בבון, ב-26.6.1973, דרך ערוץ המוסד, ובו הוראה להעביר דברים שנמסרים לו מלשכת הקנצלר ישירות לגולדה מאיר דרך המוסד, ולא ליידע את משרד החוץ למעט השר אבן, א"מ, א-7036/3. מכתב ממרדכי גזית אל שגריר ישראל בבון, בן-חורין, ובו הסבר על מהות הערוץ הסודי, 26.8.1973, א"מ, א-370/8; שגריר ישראל בבון, בן-חורין, אל מנכ"ל משרד ראש הממשלה הישראלי, מרדכי גזית, 2.7.1973, א"מ, א-370/8, בעניין ההנחיה של ברנדט להעביר אליו מסרים מגולדה מאיר גם בעת חופשתו.

של ברית המועצות. קיסניג'ר ביקש להקטין את מעורבותה של ברית המועצות ולשכנע את המצרים שרק האמריקנים מסוגלים 'לספק את הסחורה'.⁶⁴

בכל זאת, במסגרת גישתה הדואלית, ביצעה ישראל כמה צעדים מדיניים בשנה זאת. במאי 1972 חזר רבין, בפגישה עם קיסניג'ר, על הנקודות העיקריות של הבנות דצמבר 1971, ועל ההצעה לפתוח במשא ומתן להסדר חלקי.⁶⁵ אולם קיסניג'ר לא היה מעוניין להעלות הצעות שלום שמשמעותן 'טחינת מים'.⁶⁶ ב-26 ביולי 1972, בנאום בכנסת לאחר שסאדאת סילק את היועצים הסובייטים, פרסה גולדה מאיר לראשונה את עיקרי ההצעה להסדר חלקי בפומבי, וקראה לסאדאת לפתוח במשא ומתן ישיר על בסיס הצעה זו ללא תנאים מוקדמים.⁶⁷ מצרים דחתה למעשה את קריאת ראש הממשלה למשא ומתן ישיר.⁶⁸ באוגוסט 1972 אמר דיין למאיר לראשונה, בשיחת טלפון, שהוא מסכים שכוחות מצריים מוגבלים יחצו את התעלה.⁶⁹ מכאן ואילך עמד העניין על הפרק, אך ישראל לא מיהרה להציע זאת.

בכל המגעים המדיניים במהלך שנת 1972 בלטה הדואליות המדינית של ישראל, שעיקריה הם:

א. במצב הנוכחי מוטב לפתוח במשא ומתן להסדר חלקי עם מצרים בתעלת סואץ, וישראל מוכנה לכך על בסיס הצעותיה מדצמבר 1971, ואולי אף אפשרית הגמשה נוספת של העמדות.

ב. יש להתנגד בעקשנות למהלכים מדיניים שאינם עונים על תנאיה של ישראל, ובעיקר למהלכים המתבססים על התביעה לנסיגה ישראלית לגבולות 4 ביוני 1967 – גם אם הדבר יוביל למלחמה.⁷⁰

חלק שני: שנת 1973 – קיפאון מדיני ומלחמה

יזמת איסמעיל

האם היתה היזמה שהציג איסמעיל לקיסניג'ר ב-25-26 בפברואר 1973 תכנית כנה ואמתית, שמאחוריה כוונה רצינית של סאדאת לקדם מהלך מדיני על בסיס חדש? אציג תחילה את עיקריה של יזמת איסמעיל.

64 Daigle, *The Limits*, p. 344; בועז וונטיק וזכי שלום, 'מדיניות ארצות-הברית'.

65 אבנר אידן אל שמחה דיניץ, 16.5.1972, א"מ, א-7061/3.

66 אידן אל דיניץ על פגישת רבין קיסניג'ר, לו/392, א"מ, א-7061/3.

67 סקירת ראש הממשלה על פעולות משרדה, 26.7.1972, **דברי הכנסת**, כרך 64.

68 'קאהיר: עמדתנו לגבי שיחות ישירות לא השתנתה', **דבר**, 27.7.1972.

69 שיחת גולדה מאיר-דיין, 25.8.1972, ארכיון צה"ל (להלן: א"צ), 105-953/85.

70 דיניץ אל רבין, 17.5.1972, א"מ, א-7061/3.

על פי יזמת איסמעיל, פתרון הסכסוך עם ישראל יכול להיות בשלבים, בזירות שונות ועם כל גורם בנפרד, אבל כל השלבים צריכים להיות קשורים יחד. כלומר, מצרים דורשת פתרון כולל לא רק עבור מצרים אלא גם עבור ירדן וסוריה. ההסכם הסופי יכלול נסיגה מלאה של ישראל מכל השטחים שכבשה, גם בירדן ובסוריה. ההסכם יתבצע מידית, בלוחות זמנים קצרים ונוקשים שיביאו לסיכום המשא ומתן עד לסוף מאי 1973, ולתחילת הנסיגה של ישראל מהשטחים שכבשה עד לספטמבר 1973. היעד הוא להביא ל'מצב שלום' וסוף למצב המלחמה, אך לא לשלום מלא על כל מרכיביו כפי שדרשה ישראל. שלום מלא ייכון רק לאחר השלמת ההסכמים עם כל מדינות ערב כולל הפלסטינים. על ההסכם להביא לריבונות מלאה של מצרים על שטחה תוך התחשבות בדאגותיה של ישראל לביטחונה. במסגרת ההסכם יש לפתור את הבעיה הפלסטינית ולהחזיר לפלסטינים את זכויותיהם.⁷¹ באותה העת ראה קיסינג'ר בהצעותיו של איסמעיל פתח לגמישות מצרית, העשויה לקדם תהליך מדיני על סמך הצעותיו שלו (של קיסינג'ר), שבמרכזן הרעיון 'ריבונות תמורת ביטחון' (ראו להלן). קיסינג'ר פרס בפני השגריר רבין את פרשנותו להצעה המצרית, פרשנות שבחלקה הגדול לא תאמה את כוונותיו של איסמעיל – כלומר של סאדאת.⁷² על פי פרשנותו של קיסינג'ר, השינוי החיובי המשמעותי בהצעה המצרית היה נושא 'הריבונות תמורת ביטחון'. התכנית הציעה, לדעתו, הכרה ישראלית בריבונות מצרית על כל שטח סיני, ולצדה השארת כוחות ישראליים למשך זמן מסוים בכמה נקודות חשובות מבחינה ביטחונית. למעשה היתה זו התכנית האמריקנית שעמדה על הפרק במגעים בין המעצמות (קיסינג'ר-דוברינין) מאז תחילת 1972.⁷³ קיסינג'ר הציג תכנית זו לאיסמעיל, והלה הופתע מההצעה ולא השיב עליה. מבחינת ישראל, הדבר החמור ביותר ביזמת איסמעיל היה, שהיא לא כללה נכונות להכרה בישראל ולשלום מלא, ולא נסיגה מהדרישה האולטימטיבית של מצרים, שישאל תכרז על התחייבותה לסגת לקווי יוני 1967 עוד לפני תחילת התהליך. קיסינג'ר ואיסמעיל בילו 12 שעות בשתי שיחות מעמיקות ויסודיות, ולמרות טענתו של קיסינג'ר שהעמדה המצרית נוקשה ובלתי מעשית, לא זו איסמעיל כמלוא הנימה מהעמדה המצרית המוכרת.⁷⁴ נוסף על הדברים שהוזכרו היו בהצעה עוד מרכיבים בעייתיים מבחינתה של ישראל, כגון לוחות זמנים בלתי סבירים כאשר בישראל צפויה מערכת בחירות בסוף אוקטובר 1973.⁷⁵ מה היתה תכניתו האמתית של איסמעיל? תשע שנים מאוחר יותר, אחרי שפרש מתפקידו וכתב את זיכרונותיו, ראה קיסינג'ר את הדברים באור שונה לחלוטין: '[...] יותר

71 בוימפלד, *קפיצה למים*, עמ' 890-906; Daigle, *The Limits*, pp. 250-254.

72 Summary of Conversation, דוח של רבין על שיחתו עם שאול (קיסינג'ר), ביום 27.2.1973 שעה 15:15, א"מ, א-7064/8; בוימפלד, שם, עמ' 906-909.

73 בוימפלד, שם, עמ' 836.

74 Daigle, *The Limits*, p. 254.

75 השוואת 'Summary of Conversation' לתשובת המצרים לאירינג, פברואר 1971, א"מ, א-7114/3. וונטיק ושלום, 'מדיניות ארצות הברית', עמ' 215-217.

משאיסמעיל בא לדון בתיווך ובפשרה, הוא בא להציב אולטימטום מנומס ובו תנאים שלא היה באפשרותנו למלאם [...] הוא התנגד להסדר ביניים – הפרדת כוחות בתעלת סואץ – אלא אם זה יהיה חלק מהסכם כולל [...] מעל הכול היה על ישראל להסכים, לפני כל דבר אחר, לחזור לגבולות 1967 עם כל שכניה [...] רק על בסיס זה היתה מצרים מוכנה להצטרף לתהליך המשא ומתן, ורק כדי לדון בסידורי ביטחון.⁷⁶ כלומר בתכנית איסמעיל לא היתה למעשה כל נסיגה מהדרישות הקיצוניות של מצרים ומהתנאים המוקדמים הבלתי קבילים לחלוטין מבחינת ישראל, ולמעשה גם מבחינת האמריקנים.⁷⁷

בתמורה לנסיגה הישראלית הציעה מצרים סידורי ביטחון דלים ביותר וחסרי סיכוי להתקבל על דעתה של ישראל (פירושו שווה משני צדי הגבול, ועוד); והעיקר, בעקבות השיחות הגדיר סאדאת את הצעותיה של וושינגטון בדבר 'ריבונות תמורת ביטחון' כ'רעיונות מגוחכים'⁷⁸ ודחה אותם מכול וכול. כל מה שנראה בתחילה (גם בעיני קיסינג'ר) כמרכיבים רעננים וחדשים בגישה המצרית, לא היה אלא רעיונותיו ויזמתו של היועץ לביטחון לאומי עצמו, ואילו הצד המצרי נותר מקובע בעמדותיו המוכרות.

את המילה האחרונה על יזמת איסמעיל אני משאיר לנשיא מצרים סאדאת בכבודו ובעצמו. ב-16 בינואר 1974, עם חתימת הסכם הפרדת הכוחות בין מצרים לישראל, שלח סאדאת שדר בעל-פה אל גולדה מאיר באמצעות קיסינג'ר. בשדר אמר בין היתר: 'כשהצגתי את יזמתי [המדינית] ב-1971 התכוונתי לכך; כשאיימתי במלחמה, התכוונתי לכך; כשאני מדבר עתה על שלום של קבע בינינו, אני מתכוון לכך'.⁷⁹ מוזר שפחות משנה לאחר היזמה משלהי פברואר 1973, שהוצגה על ידי קיפניס ואחרים כרצינית וחשובה ביותר, סאדאת כלל אינו מדבר עליה, ובבואו לדבר על רצינות כוונותיו המדיניות הוא חוזר ל-1971. על 1973 הוא מדבר רק במונחים של מלחמה.

ישראל ויזמת איסמעיל – ביקורה של גולדה מאיר בווישינגטון

האומנם ישראל דחתה את יזמת איסמעיל, או את מה שהוצג לה כיזמה כזו? על סמך הדיווח שמסר קיסינג'ר לרבין על תוכן שיחותיו עם איסמעיל, הוכן בלשכת ראש הממשלה מסמך שהשווה בין סעיפי יזמת איסמעיל ובין תשובותיה של מצרים לשאלות יארינג בפברואר 1971. ההשוואה מצאה ניואנסים לחיוב, כמו נכונות מסוימת לביצוע ההסכמים בשלבים, מה שפותח את האפשרות להתחיל בהסכם נפרד עם מצרים; אולם רוב ההבדלים היו דווקא לשלילה, כמו הקביעה שמצרים תסכים תחילה רק למצב של 'שלום' ולא 'שלום מלא', ותהיה מוכנה רק לסיים את מצב הלוחמה. למעשה, עולה מההשוואה שהתשובה המצרית

Henry Kissinger, *Years of Upheaval*, Little, Brown, Boston & Toronto 1982, p. 215 76

Daigle, *The Limits*, p. 255 77

ריאיון של סאדאת לניויוויק, פורסם ב-2.4.1973; Daigle, *The Limits*, p. 260; בוימפלד, **קפיצה למים**, עמ' 961. 78

חילופי שדרים בין גולדה מאיר לאנואר סאדאת, 18.1.1974-16.1.1974, א"מ, א-7063/7. 79

ליארינג היתה נוחה לישראל יותר מאשר הצעת איסמעיל, שהיו בה נסיגות משמעותיות לעומת עמדות סאדאט ב-1971.⁸⁰

לישראל היה מידע אמין על מה שעומד מאחורי המהלך של חאפז איסמעיל עוד קודם שמהלך זה הוצג לאמריקנים, וממידע זה ניתן היה ללמוד שהמצרים דבקים בעקרונותיהם המוכרים. הם אמנם מעוניינים להתקדם לקראת הסדר אולם אינם מתכוונים לנטוש את דרך המלחמה, ומרכיב מרכזי במדיניותם הוא הרצון לתקוע טריז בין ישראל לארצות הברית ולשבור את שיתוף הפעולה ההדוק ביניהן, ובעיקר את הסיוע הצבאי. ראייתם של המצרים את השלום עם ישראל היתה, שלא מדובר בשלום כפי ששורר בין מדינות אירופיות, אלא שלום בסגנון שיוכל להיות מקובל על העם המצרי במצב הנתון.⁸¹ למידע המוקדם הזה היתה השפעה רבה על עמדתה של הנהגת ישראל כלפי יזמת איסמעיל.

למרות האמור לעיל, בהתייחסויות שערכה מאיר עם עוזריה הבכירים – דיין, אלון, גלילי, אבן וראשי גופי המודיעין – לקראת הביקור באמריקה, הנטייה היתה להציג נכונות לגישה פשרנית וגמישה לקידום הסדר חלקי, ואולי אף הסדר כולל, אם תיסוג מצרים מדרישותיה הקיצוניות. בישראל הובן, שלאחר הבחירות בארצות הברית ולאחר סילוק היועצים הסובייטים ממצרים, ייתכן שלא ניתן לשוב ולהציג עמדה קשוחה כפי שביטאה ממשלת ישראל בשנים האחרונות.⁸²

בימים שלפני טיסתה לארצות הברית פירטה מאיר בשיבת בממשלה ובוועדת החוץ והביטחון של הכנסת את העמדות שתציג לנשיא ולאיש הממשל האמריקנים, ובמרכזן הנכונות הישראלית למשא ומתן על הסדר חלקי, שיכלול נסיגה ישראלית מקו התעלה ופתיחת תעלת סואץ לשיט. לוועדת החוץ והביטחון אמרה ראש הממשלה, שלהערכתה היא עתידה לשמוע בביקורה על עמדה מצרית נוקשה, ולכן לא צפוי שינוי בעמדה האמריקנית, כפי שאכן עלה מהמגעים הפנימיים בממשל לפני בואו של איסמעיל.⁸³ עם זאת אמרה ראש הממשלה שאם תשמע מן האמריקנים ש'המצרים נסוגו מעמדתם הקיצונית והם מוכנים לדבר, לעשות דבר מה, אזי אם התמונה הזאת, שהיא בניגוד לתמונה המצטיירת אצלנו, נכונה, יכול להיות שאבוא מחר לווינגטון והכול יתהפך'.⁸⁴

80. השוואת 'Summary of Conversation' לתשובת המצרים ליארינג, פברואר 1971, שם, א-7114/3. ראו גם: נספח לסיכום של רבין על שיחתו עם קיסינג'ר, 27.2.1973, א"מ, א-7055/8. כך גם סבר רבין, שהעריך בשיחה עם קיסינג'ר שזו העמדה הנוקשה ביותר שהגישו המצרים אי פעם לישראל. ברימפלד, *קפיצה למים*, עמ' 910.

81. צורף, *גולדה מאיר*, עמ' 460.

82. שם, תעודה 129. המקור: א"מ, א-7056/11.

83. קיפניס, 1973, עמ' 39-42; וונטיק ושלום, 'מדיניות ארצות הברית', עמ' 213-215; שיחות קיסינג'ר עם ניקסון, שיחת קיסינג'ר עם רבין, Nina Howland and Craig Daigle (eds.), *Foreign Relation of the United States (FRUS) 1973-1976*, XXV, pp. 55-71.

84. דברי גולדה מאיר בשיבת ועדת החוץ והביטחון של הכנסת, 25.2.1973, א"מ, א-7115/14.

למעשה נשאה מאיר באמתחתה גם ויתורים נוספים, שאותם העדיפה לא לפרוס בשלב זה. בשיחה מכרעת עם דיין, ב-18 בפברואר 1973, עלה שישאל תפתח לדיון את כל מה שנכלל בהסכם הביניים, כולל חציית התעלה על ידי כוח מוגבל בהיקפו של הצבא המצרי, הסכמה שכאמור הועלתה בשיחת טלפון בין מאיר לדיין כבר באוגוסט 1972. דיין אף העריך שישאל תוכל לסגת עד לפתחים המזרחיים של המעברים, כלומר 50 ק"מ מהתעלה. הרקע לויתורים מרחיקי הלכת, לשיטתה של ישראל, היה הערכתו של דיין שקיים סיכוי סביר שהמצרים יסכימו לכך, בהעדיפם הסדר ביניים על פני התקדמות לקראת הסכם כולל נפרד עם ישראל.⁸⁵

גם בממשל האמריקני התקיימו התייעצויות על הדרך שבה רצוי לנהל את השיחות עם ראש ממשלת ישראל ולהביא להתקדמות המדינית שהנשיא רצה בה. בתזכיר לנשיא ניקסון, בפברואר 1973, הציע היועץ לביטחון לאומי קיסינג'ר, שבשיחות עם גולדה מאיר ישאפו האמריקנים להתקדמות בשלבים: תחילה הסדר ביניים לפתיחת התעלה, בהתאם לעמדת ישראל; ובה בעת דיון על הסדר הקבע, מתווה שישאל מתנגדת לו, והשאר עניין גבולות הקבע מעורפל ככל האפשר.⁸⁶ כל גורמי הממשל בארצות הברית החזיקו באותה עת בדעה, שהסדר ביניים הוא הדרך הראלית היחידה להתקדמות.⁸⁷

עם בואה לווינגטון עודכנה מאיר בפרטי יזמתו של איסמעיל. היא דחתה תחילה את הדברים ושאלה את קיסינג'ר ישירות: 'האם הם מוכנים לפתוח במו"מ ללא תנאים מוקדמים?' כלומר מבלי לדרוש כדרכם התחייבות ישראלית לנסיגה מלאה.⁸⁸ למרות זאת, בביקורה בווינגטון בסוף פברואר ותחילת מארס, לא דחתה מאיר את יזמת איסמעיל. תגובתה תאמה בכול את הגישה הישראלית הדואלית, של התקדמות מדינית זהירה תוך סירוב למהלך שיפגע באינטרסים חיוניים של ישראל. מאיר לא אהבה את היזמה שהוצגה לה, ואם התנאים היו מאפשרים זאת היא היתה מן הסתם דוחה אותה על הסף. קיסינג'ר אמר לה שהוא מצדו מוכן להאט את העניין המדיני, אולם ניקסון לא יקבל זאת.

ב-1 במארס, בפגישתה של מאיר עם ניקסון וקיסינג'ר, נאמרו לה דברים נוחים מבחינה מדינית, כמו גילוי הבנה להיותה של ישראל בשנת בחירות שאינה מאפשרת צעדים מדיניים דרמטיים, וקביעה שאיסמעיל לא הביא דבר חדש מלבד שינוי בגישה. בתשובה לדברי הנשיא שיש להתקדם מבחינה מדינית, הציגה מאיר בהרחבה את מאמצי ישראל לקדם את השלום, את ניסיונותיה להביא למפגשים סודיים ישירים עם המצרים, ואת מאמציה לקדם הסדר עם ירדן. היא שבה והביעה את התנגדותה למתווה תכנית רוג'רס, אך הביעה את הסכמתה שקיסינג'ר ימשיך במגעים עם הרוסים והמצרים על בסיס תכניתו של איסמעיל,

85 סיכום שיחה בין ראש הממשלה לשר הביטחון, 18.2.1973, א"צ, תיקי לשכת שר הביטחון.

86 Meeting with Golda Meir, From: Henry Kissinger, 1.3.1973, Nixon Library, file 922/03

87 תזכיר של מחלקת המדינה לנשיא ניקסון, פברואר 1973, Nixon Library, file 922/03; מברק משגרירות ארצות הברית בתל אביב אל מחלקת המדינה, 8.2.1973, שם; תזכיר מקנת ראש לנשיא ניקסון, 24.2.1973, שם; תזכיר מהרולד סונדרס וביל קוואנדט להנרי קיסינג'ר, 28.2.1973, שם.

88 פגישת ראש הממשלה גולדה מאיר עם הנרי קיסינג'ר, 28.2.1973, א"מ, א-7055/8.

בתנאי שלא יתבצעו צעדים חריגים ללא שיתופה של ישראל. בנוגע להסדר חלקי פירטה מאיר את הצעדים שישראל מוכנה להם, כמצוין לעיל. הצעדים הללו כבר נכללו בחלקם בהבנות עם קיסנינג'ר בדצמבר 1971 (ראו לעיל), אך בשיחתה עם היועץ לביטחון לאומי עלה שהוא לא דיווח עליהם במלואם לניקסון, ועבור הנשיא הם בבחינת עמדה ישראלית חדשה ופשרנית במידה רבה.⁸⁹

בשיחה שקיים ניקסון עם קיסנינג'ר לאחר פגישתו עם מאיר, נאמר שיש בהחלט חידושים בעמדה הישראלית, כגון נסיגה למרחק כפול מזה שדובר בו עד עתה, שתאפשר להתחיל במגעים עם המצרים בעניין הסדר חלקי, אף שצפויים קשיים רבים. השניים סיכמו שאם המצרים יסכימו לעקרונות ההסדר הכולל אפשר יהיה להתקדם, ואז ייתכן שיהיה צורך ללחוץ על הישראלים ואולי אף לקשור את אספקת המטוסים לעניין המדיני, למרות מה שנאמר בשיחה עם ראש הממשלה מאיר.⁹⁰

מה רצה הנרי קיסנינג'ר – האומנם 'התחמושת הישנה נגמרה'?

האם דחתה ישראל את רעיונותיו המדיניים של קיסנינג'ר בחודשים שלאחר ביקוריהם של איסמעיל וגולדה מאיר בושינגטון? שאלת המפתח היא: מה הבינה ישראל בנוגע לעמדותיו המדיניות של קיסנינג'ר ובנוגע לדרישותיו המדיניות ממנה? ועוד, האם ישראל העריכה שקיסנינג'ר שינה את עמדותיו שינוי דרמטי, ובמקום לנסות להאט את התהליכים⁹¹ הוא מקדם תנופה מדינית לקראת הסדר מדיני? ומדוע אמר קיסנינג'ר ש'התחמושת הישנה נגמרה', כפי שמרבה לצטט קיפניס?

אכן, קשה לפרש את דפוסי התנהלותו של הנרי קיסנינג'ר ואת כוונותיו האמתיות, ורבים וטובים כשלו בכך. קרייג דייגל טוען שקיסנינג'ר אמנם ביקש להמשיך במדיניות ההאטה, לפחות עד אחרי הבחירות בישראל שהיו צפויות בסוף אוקטובר 1973, אולם מעל פני השטח נאלץ לרצות את הנשיא ניקסון, שביקש להתקדם מבחינה מדינית במזרח התיכון, בין השאר עקב חששו מסכנה לאספקת הנפט במזרח התיכון והלחץ הרב שהיה נתון בו בגלל פרשת ווטרגייט.⁹²

ומה לגבי ה'התחמושת'? המשפט המלא שאמר קיסנינג'ר כמה וכמה פעמים לבני שיחו מציג משמעות אחרת לגמרי. הוא טען שבהחלט ייתכן שייווצרו לחצים על ישראל, בעיקר

89 שם. שיחת ראש הממשלה עם נשיא ארצות הברית בבית הלבן, 1.3.1973, 11:00, א"מ, א-7055/8; Memorandum of Conversation, 1.3.1973; Howland and Daigle (eds.), *FRUS 1973-1976*, p. 113; תזכיר מהנרי קיסנינג'ר למזכיר המדינה, 2.3.1973, file 922/03, Nixon Library.

90 שיחת ניקסון וקיסנינג'ר, 1.3.1973; pp. 114-116, ibid., Howland and Daigle (eds.).

91 כוכבי, 'ישראל, ייצוב היחסים', עמ' 201-202; וונטיק ושלום, 'מדיניות ארצות הברית', עמ' 210; Daigle, *The Limits*, p. 336.

92 Daigle, ibid., pp. 245-246; ברימפלד, 'קפיצה למים', עמ' 916. ראו גם דיניץ אל גזית, לו/606, א"מ, א-7052/3.

מצד הנשיא, ולכן: 'כל שהוא מבקש שניתן לו תחמושת [חדשה] כדי שיוכל להמשיך ולמשוך את העניין כפי שעשה עד כה מעבר לפסגה [פסגת מנהיגי המעצמות ביוני 1973] והלאה'.⁹³ בפגישה עם השגריר החדש שמחה דיניץ, בסוף מארס 1973, הבהיר קיסניג'ר שהוא נוקט מדיניות חסרת תכלית שנועדה לבזבז זמן ולמנוע לחצים סובייטיים לקראת הפסגה ביוני. הוא רמז שהוא משתמש במצרים ובמגעים אתם כדי למנוע לחצים כאלה. הוא גם השתדל לדחות את פגישותיו עם איסמעיל, כך 'שביתיים יעברו עוד כמה שבועות והפסגה תתקרב, וכך ייתכן שנעבור את הקיץ ללא לחצים מיוחדים [...] לא אנקוט כל יזמה, אנקוט מדיניות של האטה לגבי היזמה שלהם. אין לי כוונות לקבל פרס נובל על המזרח התיכון', אמר. הוא אמנם הוסיף שבעתיד תצטרך ישראל לתת תשובות ברורות ולהתכונן לחידוש המגעים, אך 'הוא מצדו, כמובן, ימשיך בסחיבת העניין ולא יחיש את קצב העניינים'. התבטאויות ברוח זו נשמעו מפיו עוד פעמים מספר.⁹⁴

בחודשים הבאים המשיך אפוא קיסניג'ר במדיניות שהתמחה בה. הוא המשיך במגעים עם איסמעיל, ואת תוכנם חשף במלואם בפני ישראל. במגעים אלה הביע את שביעות רצונו מביקורו של איסמעיל בווינגטון והבטיח לקדם את הרעיונות שהביא יועץ הביטחון המצרי, בין השאר באמצעות לחץ על ישראל. אלא שאיסמעיל והנהגת מצרים הביעו אכזבה מתוצאות ביקורו של איסמעיל במצרים, ובעיקר מכך שהביקור לא הביא להפסקת מה שראו כתמיכה אמריקנית בלתי מסויגת בישראל.⁹⁵ הערכות שלפיהן מצרים רואה את שליחות איסמעיל ככישלון, מפני שלא הביאה להפסקת אספקת הפנטומים לישראל, קיבלה מאיר מגורמי מודיעין, ושר החוץ אבן דיבר על כך בשיבת הממשלה בתחילת אפריל.⁹⁶ במגעים עם ישראל הציג אמנם קיסניג'ר את העמדה המצרית כפתח לשינוי, אולם התרכז דווקא בהצעה הישראלית להסדר בשלבים, שיישמו ימשך זמן רב.⁹⁷

מאיר כבר למדה להכיר את דרכיו של קיסניג'ר, ולא סמכה על מילותיו במאה אחוזים. נאמר לחאפז איסמעיל מה שנאמר, והמצרים אומרים שאין הם רואים בכך דברים חדשים. אבל אין אני בטוחה שחאפז איסמעיל לא יחזור לשם, וכאשר יחזור, איני יודעת מה יהיה',⁹⁸ כך סיכמה את דעתה על הקשר שבין יזמת איסמעיל ובין מצבה המדיני של ישראל. יתר על כן, ראש הממשלה ועוזריו הבכירים חשדו שקיסניג'ר אינו מגלה להם את מלוא התמונה

93 דיניץ ואידן אל גזית, 12.4.1973, לו/606, א"מ, א-7052/3.

94 ראו גם: שיחת אבן-קיסניג'ר, 11.5.1973, א"מ, א-7052/3.

95 בוימפלד, **קפיצה למים**, עמ' 962; דיניץ אל גזית על מכתב מאיסמעיל שהראה לו קיסניג'ר, 15.6.1973, א"מ, א-7052/3.

96 חגי צורף, הרצאה: 'הנהגת ישראל והדרך למלחמה – החלק החסר', המרכז הבין-תחומי, הרצליה. המקור: דברי אבא אבן בשיבת הממשלה, 8.4.1973, א"מ, א-60/6.

97 דוח שיחה עם קיסניג'ר [שיחת פרדה מרבין שסיים את שירותו בווינגטון], 9.3.1973, שם, א-7062/8; דוח שיחה טלפונית עם קיסניג'ר, 10.3.1973, שם.

98 ישיבת הממשלה, 8.4.1973, שם, א-60/6.

של מגעיו עם איסמעיל ומתמרן אותם לפי רצונו. אולם מאיר הנחתה את דיניץ: 'אל לנו להטיל בו דופי לעת עתה [...] ועלינו להימנע מלחדד דברים עמו'.⁹⁹

המגעים הרצופים עם קיסניג'ר העלו ביתר חריפות את שאלת יחסיו עם ההנהגה הישראלית. במכתב אישי למאיר בשלהי מאי 1973 העריך דיניץ שקיסניג'ר אמנם ידיד של ישראל ורוצה לראות בחזקה ובשגשוגה, הן בגלל רגשותיו היהודיים-ההיסטוריים הן בגלל אמונתו שישאל חזקה משרתת את האינטרסים האמריקניים, אולם הוא חושב שדרישותיה הביטחוניות מוגזמות ואינן מציאותיות. אף על פי כן הוא נמנע מלהתווכח עם הנהגתה מכיוון שלפי שעה אין בכך צורך, והוא החליט כאמור להמשיך ולמשוך את התהליך המדיני. מדיניות הדטנט, והלחצים של מדינות ואילי נפט, עשויים להביא לשינוי מסוים בגישתו ולתביעות כבדות יותר מישראל להתפשר. 'התחמושת החדשה' שמבקש קיסניג'ר היא מציאת דרך לפתוח במשא ומתן, ובכך להפחית את הלחצים הנזכרים ולגבש נוסחה מקובלת על הכול, מעורפלת ככל שתהיה, שתאפשר משא ומתן מקביל על הסדר חלקי ומלא. עם זאת אין הוא מאמין שאכן יושג הסדר. אולם גם בעניין המשא ומתן הסימולטני נתן קיסניג'ר להבין שזהו מהלך טקטי בעיקרו. 'על טענותינו נגד מהלך כזה [משא ומתן מקביל להסדר חלקי והסדר כולל] הוא משיב שהוא בטוח ביכולתנו להתקדם בעניין המו"מ על החלקי, ולמשוך את המו"מ על הכולל. אם יתנו המצרים את השגת החלקי בהסדר על הכולל (כפי שהם עושים היום) אזי האשמה על אי התקדמות או שבירת המו"מ תהיה עליהם. ובינתיים אין אנו מפסידים דבר', כתב השגריר בושינגטון מפי קיסניג'ר.¹⁰⁰

דיניץ העריך שתקוותם של האמריקנים, שלאחר שובו של איסמעיל למצרים 'יתקבלו משם תשובות יותר ענייניות, יותר גמישות, יותר "מדיניות"', כנראה לא התגשמה, קרוב לוודאי גם בעקבות לחץ סובייטי על המצרים שלא לוותר, ולכן 'העמדה המצרית כפי שהוצגה על ידי חאפז לא יצרה מקום ממשי לתמרן מדיני אמריקני'. דיניץ הוסיף שהרוסים מעוניינים בכישלון הדיאלוג המצרי-אמריקני, דבר שיחזק את עמדתם בעניין המזרח התיכון בפסגה.¹⁰¹

בשלהי מארס 1973 התברר שלא חל שינוי מדיני כלשהו לאחר ביקוריהם של חאפז איסמעיל וגולדה מאיר בארצות הברית. שני הצדדים התחפרו בעמדותיהם – ישראל בדרישה להתחיל במשא ומתן על הסדר חלקי בלבד לאחר הבחירות בישראל, ומצרים בעמדותיה הנוקשות בדבר משא ומתן סימולטני להסדר חלקי ולהסדר כולל, שיכלול התחייבות ישראלית לנסיגה לקווי 4 ביוני 1967 ותנאים נוספים שלא היו מקובלים על ישראל וגם לא על האמריקנים. קיסניג'ר קיווה שניתן יהיה בכל זאת לגשר על עמדות הצדדים. נראה שהוא ביקש להגיע להסדר ביניים, שנראה בעיניו כאפשרות הסבירה באותה

99 גזית אל דיניץ, 15.4.1973, שם, א-7550/4.

100 שמחה דיניץ אל גולדה מאיר, 29.5.1973, שם, א-7052/1, ההדגשה במקור. ראו גם: דיניץ אל גזית על שיחתו עם קיסניג'ר, לו/680, 15.5.1973, א"מ, א-7052/3.

101 מכתב אישי של דיניץ אל גזית, 4.4.1973, שם, א-7117/3.

העת, וכדי להשיג זאת ביקש לגבש עקרונות מעורפלים ובלתי מחייבים לגבי ההסכם הכולל, שיאפשרו למצרים 'לרדת מהעץ' של ההתחייבות הישראלית לגבי גבולות הקבע.¹⁰² קיסניג'ר ביקש לרצות בדרך כלשהי את המצרים כדי שימשיכו בתהליך ולא תחודש האש. את רעיונותיו אלו העלה קיסניג'ר בפני ניקסון עוד לפני ביקוריהם של מאיר ואיסמעיל בווינגטון (ראו לעיל), והם בשום אופן אינם שינוי מדיניות כתוצאה מיזמת איסמעיל. בשום רגע לא נתן קיסניג'ר לישראל את התחושה שמדובר בהליך ממשי, והוא גם לא פעל כדי לקדם את התהליכים המדיניים על פי מתווה איסמעיל. ברור אפוא שמאיר ועוזריה לא חשו שחל במדיניותו של קיסניג'ר שינוי הדורש מהם לשנות את עמדותיהם, כלומר את בקשתם שלא להאיץ את ההתקדמות המדינית ולחכות לפחות עד למועד הבחירות בישראל בסוף אוקטובר 1973. לפיכך הטענה שסרבנותה של המנהיגות הישראלית דחתה את קידום מהלכי השלום אינה עומדת במבחן העובדות.

מדיניות ישראל באביב-קיץ 1973 – הסדר ביניים שיש לו 'מידה מרבית של סיכוי'

במאי 1973 לא ניכרה בממשל האמריקני תכונה לקידום תהליך מדיני, והדיונים הפנימיים עסקו בעיקר במתיחות הצבאית בין ישראל לשכנותיה, בהערכות אם תיתכן מלחמה ובמציאת נוסחה שתורצה את הסובייטים במפגש הפסגה הקרוב.¹⁰³ בשיחה עם ניקסון טען קיסניג'ר שאם ארצות הברית תצליח לנסח עקרונות כלליים שהישראלים, המצרים והסובייטים יוכלו לקבלם, היא תוכל להרוויח שנה.¹⁰⁴ תזכיר של מחלקת המדינה קבע, שבמצב בו שני הצדדים אינם מעלים רעיונות היכולים להביא לפריצת דרך אין טעם בלחצים על הצדדים; יש לנסות ללכת בדרך הדרגתית של הסדרי ביניים, שתחילתה הסדר לפתיחת התעלה וסופה הסדר קבע על בסיס החלטה 242. ישראל מוכנה להתחיל בתהליך ללא תנאים מוקדמים, אולם מצרים ממשיכה לתבוע נסיגה מכל סיני, קבע התזכיר.¹⁰⁵ אולם מעל פני השטח נמשכו המהלכים המדיניים. ב־20 במאי עמדו קיסניג'ר ואיסמעיל להיפגש שנית בפריז, וביוני עמדו ניקסון וברז'נייב להיפגש בקליפורניה. לקראת המפגשים האלה נערכו בלשכתה של ראש הממשלה מאיר דיונים, והוחלפו מברקים רבים עם דיניץ בנוגע לעמדת ישראל בעניינים העומדים להידון במפגשים. במסמכים אלה בולטת העובדה, שבאביב 1973 הגיעה לשיאה המדיניות הדואלית שנקטה ממשלת ישראל: מחד גיסא ישראל עמדה בעקשנות ובקשיחות נגד כל רעיון המזכיר את תכנית רוג'רס, את המסמך האמריקני-הסובייטי ממאי 1972,¹⁰⁶ ואת הנסיגה לקווי 1967. בין היתר דחתה מאיר

102 לעיל הערה 97.

103 Howland and Daigle (eds.), *FRUS 1973-1976*, doc. 49-54

104 Ibid., doc. 58

105 וונטיק ושלום, 'מדיניות ארצות הברית', עמ' 226-227.

106 ראו למשל התכתבות רצופה בין לשכת ראש הממשלה לשגריר דיניץ ביוני 1973 בנוגע להתנגדותה של ישראל למסמך הפסגה מ־1972, א"מ, א-7052/3.

עקרונית את הנוסחה של 'ריבונות תמורת ביטחון', משום שבעיני המצרים המושג 'ריבונות' כלל את כל השטחים שנכבשו לאחר 4 ביוני 1967, ואילו ישראל דרשה שינוי בריבונות על שטחים מסוימים. לרווחתה של מאיר, סאדאת 'הוציא עבורה את הערמונים מן האש' כשדחה כאמור את העיקרון הזה בנאומו ב-26 במאס, וכך עשו המצרים גם בהזדמנויות נוספות.¹⁰⁷

מאידך גיסא גילתה ישראל, בהנהגתה של גולדה מאיר, את העמדות הפשרניות ביותר עד לאותה השעה בעניין הסדר הביניים. אך בצמרת מקבלי ההחלטות בישראל לא שררה תמימות דעים: משה דיין ובמידה מסוימת גם יגאל אלון ייצגו דעות פשרניות יותר,¹⁰⁸ ולעומתם מאיר וגלילי ייצגו את הקו הנוקשה. במסגרת הסדר הביניים בתעלה, דיין תמך בנסיגה עמוקה עד לפתחים המערביים של מעברי המיתלה והגדי, ¹⁰⁹ ותמך בחצייה מוגבלת של צבא מצרי לצדה המזרחי של התעלה.¹¹⁰

למרות חילוקי הדעות, כלפי חוץ הציגה ממשלת גולדה מאיר במאי-יוני 1973 עמדה אחידה, ובמרכזה הצעה לדון בהסכם ביניים, שמבחינתה כולל הסכמות שיש בהן נטרול הסעיפים העומדים ביסוד ההתנגדות המצרית להסכם ביניים. ההצעה הישראלית כללה נקודות אלו:

- ישראל מוכנה למשא ומתן על הסכם כולל, ובכלל זה משא ומתן סימולטני, אם מצרים תיסוג מדרישתה להתחייבות מוקדמת לנסיגה לקווי 1967.
- אולם מכיוון שאינה רואה סיכוי לכך, לנוכח הפערים העצומים בין הצדדים, הנהגת ישראל חושבת שמוטב להתחיל במשא ומתן להסדר ביניים בתעלה, שלדעת ראש הממשלה יש לו 'מידה מרבית של סיכוי'.¹¹¹ כמו כן מבחירה ישראל ש'תוך כדי מו"מ' אנו מוכנים כמובן לבדיקה מחודשת של כל סעיף וסעיף.¹¹²
- ישראל מבינה היטב את חששם של המצרים, שנסיגה במסגרת הסכם ביניים תיהפך לקו הקבוע. היא מוכנה להתחייבות פומבית שימסרו האמריקנים, שאין הסדר הביניים

107 בוימפלד, **קפיצה למים**, עמ' 961; Daigle, *The Limits*, p. 253; גזית אל דיניץ, 11.5.1973, א"מ, 7066/2-א.

108 אלון תמך במשא ומתן להסדר כולל ולא להסדר ביניים, ראו: **דבר**, 8.3.1973; ראו גם דבריו בהתייעצות לפני נסיעתה של גולדה מאיר לושינגטון: צורף, **גולדה מאיר**, עמ' 460. בשיחתו עם השגריר האמריקני וולוורת ברבור בנובמבר 1971, אמר אלון שהוא בעד החכרה של שארם א-שיח והרצועה שמובילה אליה, ושינויים קלים בלבד בגבול Barbour Tel Aviv, to Secretary of State Washington D.C., 16.11.1971, Nixon Library, file 609/02A.

109 צורף, **גולדה מאיר**, עמ' 401. המקור: א"מ, א-4069/5.
110 שיחת גולדה מאיר-דיין, 25.8.1972, א"צ, 105-953/85. בהקשר זה ראו את דבריו של דיין לקנצלר ברנדט ביוני 1973: 'אני מוכן להחליף קווים צבאיים בקווים מדיניים הרבה פחות טובים. אני מוכן להחליף ביטחון צבאי בביטחון מדיני', רישום שיחה בין קנצלר גרמניה המערבית, וילי ברנדט, ובין משה דיין, 11.6.1973, א"מ, א-370/5.

111 גזית אל דיניץ, 29.5.1973, א"מ, א-7244/9.

112 גזית אל דיניץ, ול, 14.6.1973, א"מ, א-4996/2.

- והנסיגה שתבצע במסגרתו מהווים את ההסדר הסופי, ויימשך בעתיד דיון בנושא הסכם גבולות הקבע במעורבות עמוקה של האמריקנים.¹¹³
 - גולדה מאיר הציעה שבמבוא להסכם ייכתב 'כי כדי להשיג שלום בהתאם (או במסגרת) החלטה 242 (ללא פירוט) מסכימים הצדדים על הסכם בתעלה [...] '(כלומר קשר ישיר בין הסכם הביניים להסכם הקבע וגם קשר להחלטה 242).
 - ישראל מוכנה לנסיגה של כוחותיה עד לפתחי המעברים – כ־30 ק"מ מהתעלה (דיין הציע, בתנאים מסוימים, נסיגה עד לפתחים המזרחיים של המעברים, כלומר נסיגה של כ־50 ק"מ).
 - ישראל מוכנה לאפשר מעבר מוגבל של כוחות שיטור מצריים לגדה המזרחית של התעלה. ההצעה לאפשר מעבר מוגבל של כוחות צבא עומדת על הפרק, וסוכמה למעשה בשיחת טלפון בין מאיר לדיין באוגוסט 1972.
- דוגמה טובה לשניות במדיניות הישראלית נמצאת במברק ששלח מנהל משרד ראש הממשלה מרדכי גזית אל השגריר בוויינגטון, שמחה דיניץ, ובו פירט את עמדותיה של מאיר (שנקבעו בהתייעצויות עם שריה הבכירים) לקראת מפגש קיסינג'ר-איסמעיל. גזית כתב בשמה של מאיר: 'בהעברכם הדברים, חשוב שלא תיווצר אצל קיסינג'ר הרגשה שאנו חוסמים אותו ומונעים ממנו כל "חבל". אדרבא, אנו רוצים שהוא ימשיך להיות פעיל בנושא ולא יפנה אותנו לרוג'רס. תוכל לומר לו שרוה"מ סומכת עליו שיצליח ליצור את האווירה הטובה שהיא תנאי לראשית הידברות רצינית'. ובד בבד הנחתה מאיר את דיניץ: 'אם קיסינג'ר לא יבקש ממך שוב לשתף אותו במחשבותינו, אל תנקוט יזמה בנדון'. מאיר קבעה שהדרישה המצרית להתחייבות ישראלית מוקדמת לנסיגה לקווי 4 ביוני 1967 היא הגורם לקיפאון, והדגישה את סירובה של ישראל לדרישה זו גם במסגרת הנוסחה 'ריבונות תמורת ביטחון'. עם זאת חזרה מאיר על הסכמותיה של ישראל בעניין ההסדר החלקי.¹¹⁴

קיץ 1973 – קיפאון

בפגישת קיסינג'ר-איסמעיל בחדש מאי בפרזי לא הושגה פריצת דרך.¹¹⁵ קיסינג'ר דחק בבן־שיחו לאמץ גישה מעשית ומציאותית והבהיר לו שמוטב להתקדם צעד אחר צעד ולא לנסות ולהביא לנסיגה כללית כבר עתה. איסמעיל דחה זאת וחזר על תביעותיה של מצרים לקביעות טריטוריאלית כבר עתה.¹¹⁶ למעשה קיבל קיסינג'ר את עיקר העמדה הישראלית, ואף מסר לאיסמעיל את תוכן ההצעה הישראלית בלי שאמר לו שמקור הדברים בישראל.¹¹⁷

113 ראו מברקים מ־13.5.1973-15.5.1973: ול/570, ול/573, ול/580, לקראת שיחות קיסינג'ר-איסמעיל, א"מ, א-7052/1; גזית אל דיניץ, 29.5.1973, א"מ, א-7244/9.

114 מרדכי גזית אל שמחה דיניץ, 13.5.1973, א"מ, א-7052/1.

115 בוימפלד, קפיצה למים, עמ' 1051-1063.

116 גזית אל דיניץ, 11.7.1973, ול/565, שם, א-4996/2; בוימפלד, שם, עמ' 1058-1060.

117 אידן אל גזית, לו/705, א"מ, א-4068/8. קיסינג'ר מסר לאיסמעיל את ההצעה כשיצאו רק שניהם לטיול בגן.

אולם עמדתו של איסמעיל היתה קשוחה יותר מעמדתו בביקורו בוויינגטון, ואפילו לנוסחת ה'ריבונות תמורת ביטחון' התייחס בקרירות והבטיח תשובה שמעולם לא ניתנה. 'נראה שקייסינג'ר ייחס לחאפז מחשבות שלא היו לו', העריך דיניץ.¹¹⁸ קייסינג'ר טען שהתקדמות בעניין הסכם הביניים אינה צפויה לפני 1974, וכן שההמשך להסכם הקבע צפוי לעמוד לדיון רק שנה לאחר מכן, ואין ביטחון שהמצרים ישיגו ריבונות מלאה. בדיווח לניקסון הוא סיכם שקיום התהליך תלוי בהסכמת סאדאת למדיניות של צעד אחר צעד, והעריך כי הסכמה כזו אינה צפויה.¹¹⁹ לימים הביע קייסינג'ר בספרו את אכזבתו מהעמדות שביטא איסמעיל, וטען כי אז לא הבין את עומק העקשנות המצרית ואת חוסר נכונותה של מצרים לפתוח במשא ומתן בלי שימולאו דרישותיה בתוך זמן קצר. איסמעיל כבר ידע באותה עת שפני מצרים למלחמה, כתב מזכיר המדינה דא.¹²⁰ במגעים בין קייסינג'ר לאיסמעיל בשבועות שאחרי פגישתם הביע המדינאי המצרי אכזבה מעמדות ארצות הברית ואף הקשיח את עמדות ארצו.¹²¹ הוא דחה באוזני נציג אמריקני את רעיון ההסדר החלקי בתעלה מכול וכול.¹²²

גם פסגת המנהיגים לא הביאה לתזוזה מדינית. קייסינג'ר דיווח לדיניץ ש'התמרונים שלו הם שיאפשרו לישראל לצאת מן הפסגה במינימום של נזק, והם שיאפשרו לו להמשיך להרוויח זמן, כי הזמן לטובתנו'. דיניץ העביר את הדיווח ללשכת ראש הממשלה. עוד הוסיף מזכיר המדינה שהעיקר הוא 'ליצור תנועה ללא כל אשליה עצמית שאמנם קורה משהו ולמנוע עימות'.¹²³

המגעים המדיניים המעטים שנערכו לאחר פסגת מנהיגי המעצמות ועד לאוקטובר 1973 לא הביאו כל תזוזה משמעותית. בסמוך למינויו לתפקיד מזכיר המדינה, ב-23 בספטמבר 1973, לצד המשך תפקידו כיועץ לביטחון לאומי, הביע קייסינג'ר בפני דיניץ את עמדתו, שהקיצוניות של המדינאים הערבים ודרישותיהם הבלתי מתפשרות ובראשן נסיגה ישראלית לקווי 4 ביוני 1967 הן המכשול העיקרי לכל התקדמות מדינית. בשיחותיו עם דיניץ לא הבהיר קייסינג'ר שבכוונתו לפתוח מיד לאחר הבחירות בתהליך מדיני מואץ ולדרוש מישראל ויתורים מרחיקי לכת.¹²⁴ ראש הממשלה גם לא השיבה בשלילה, בשלהי ספטמבר, לדרישתו של מזכיר המדינה לפתוח במשא ומתן מיד, ולא תלתה זאת בבחירות

118 דיניץ אל ראש הממשלה, 29.5.1973, שם, א-7052/1.

119 מזכיר מקייסינג'ר לנשיא ניקסון על שיחתו עם חאפז איסמעיל, 20.5.1973, Howland and Daigle, (eds.), *FRUS 1973-1976*, p. 63.

120 Kissinger, *Years of Upheaval*, p. 227.

121 דיניץ אל גזית, 15.6.1973, תוכן מכתבו של איסמעיל לקייסינג'ר שאותו הראה האחרון לדיניץ לעיון בלבד. א"מ, א-7052/3.

122 ברימפלד, קפיצה למים, עמ' 1074.

123 שלו אל גזית על פגישת דיניץ עם קייסינג'ר, 4.7.1973, לו, 764, א"מ, א-7244/9.

124 דיניץ אל גזית, 10.9.1973, שם, א-7118/14; דיניץ אל גזית, 30.9.1973, שם, א-4996/2; שיחת דיניץ-קייסינג'ר הראשונה לאחר שקייסינג'ר נתמנה למזכיר המדינה, 30.9.1973, שם, א-7023/1; בר יוסף, 'ההיסטוריוגרפיה של מלחמת יום הכיפורים', עמ' 6.

הקרובות.¹²⁵ קיסינג'ר הציע באופן כללי להתחיל לאחר הבחירות במהלך מדיני שעקרונותיו יסוכמו עד ינואר 1974, ולא התייחס כלל לדרישות מ ישראל. על כך השיב השגריר דיניץ, בהנחייתה של הנהגת ישראל, ש ישראל מוכנה לפתוח במהלכים לאחר הבחירות בסוף אוקטובר, וגזית סיכם: 'נבוא אתו בדברים ונתייעץ ביחד מה ניתן לעשות לפתרון הסכסוך'.¹²⁶ למעשה, קיסינג'ר התבטא בספקנות בנוגע לסיכויי התהליך, והודה בפני דיניץ כי הוא אינו מאמין שניתן להגיע לפתרון הסכסוך. העלאת הרעיונות המדיניים נועדה אם כן לחשוף את עמדתן הקיצונית והסרבנית של מדינות ערב ובכך להקל את הלחץ הצפוי על ישראל.¹²⁷ ככלל, קיסינג'ר לא מצא בעמדה הישראלית – ובייחוד בהתנגדות הישראלית לנסח עקרונות כלליים ולנהל משא ומתן סימולטני – קצה חוט שניתן להיאחז בו להתנעת התהליך המדיני. דבר דומה ניתן לומר על מצרים, שגם בעמדתה שנדחתה על ידי מזכיר המדינה לא נמצא קצה חוט להתחלת תהליך מדיני. באותם חודשים לא היתה מדינה אחת שרצתה להתקדם לשלום ומדינה אחרת שטרפדה התקדמות זו, אלא שתי המדינות רצו להתקדם בתהליך המדיני אך היו חלוקות בעמדותיהן ועמדו זו מול זו כמשני עברי תהום, כשהן דוחות זו את מדיניותה של זו.

תהליכים מדיניים לאחר מלחמת יום הכיפורים

לא ניתן להתעלם מהישגיו של סאדאת, שנבעו מהחלטתו לצאת למלחמה, ובראשם שכנוע האמריקנים להציב את עניין המזרח התיכון גבוה בסדר העדיפויות ולהתניע תהליך מדיני.¹²⁸ עם זה, למרות תוצאות המלחמה, כשהחל המשא והמתן המדיני לאחר המלחמה, ולקראת ועידת ז'נבה והדיונים על הסכם ההפרדה, שב סאדאת והציג את דרישתו מלפני המלחמה, ש ישראל תתחייב לנסיגה מלאה מהשטחים שכבשה במלחמת ששת הימים,¹²⁹ ולגבי הסכם הביניים דרש נסיגה ישראלית עד אל-עריש.¹³⁰ ישראל מצדה הגיעה למשא

125 לעומת דבריו של קיפניס במאמרו 'המפנה', עמ' 71.

126 סיכום של מרדכי גזית לשיחת דיניץ-קיסינג'ר ב-30.9.1973, א"מ, א-7025/9.

127 לעיל הערה 124.

128 Daigle, *The Limits*, p. 336.

129 ראו למשל דיניץ אל גזית, 25.12.1973, שיחת ראש הממשלה גולדה מאיר ומזכיר המדינה קיסינג'ר, 16.12.1973, א"מ, א-7025/1. לדברי קיסינג'ר 'המצרים שאלו איך יוכלו לבטוח במזכיר כשאין הוא אומר במפורש שמגמת ארה"ב היא גבולות '67'. לגרסה האמריקנית ראו: Memorandum of Conversation, December 16, 1973, *FRUS*, 1969-1976, XXV, pp. 1098-1115. ראו גם: Sadat letter to the President [Nixon], 8.12.1973, Nixon Library, file 611/01. במכתב דרש סאדאת שהעקרונות הבסיסיים של ועידת ז'נבה יכללו נסיגה ישראלית מכל השטחים הערביים שנכבשו ב-1967 והכרה בזכויות הפלסטינים.

130 שיחת קיסינג'ר-דיין, 5.1.1974, א"מ, א-7025/1. בשיחה אמר קיסינג'ר שכשפגש לראשונה את סאדאת לאחר המלחמה 'הקו המצרי [במפה] הגיע עד אל-עריש'.

ומתן, לדעת קיסנינג'ר, מתוך כוונה למנוע תיאום סובייטי-אמריקני בכפיית פתרון, ולקיים משא ומתן שיביא לשינויים משמעותיים בגבולות, בהסכם הסופי עם המצרים.¹³¹ עתה, 'כשהסכסוך על השולחן', דחה קיסנינג'ר לחלוטין את הדרישות המדיניות של סאדאת. עוד לפני נסיעתו של מזכיר המדינה האמריקני לקהיר שלחו לו עוזריו, אל סונדרס וביל קוונט, מזכר ובו יעצו לו להבהיר למצרים באופן שאינו מוטל בספק, שעליהם לחדול מדרישותיהם אלו ולקבל את המתווה של הסדרי ביניים בדרך של צעד אחר צעד¹³² – שהיה בעצם המתווה שהציעה ישראל. במברק ששלחה שגרירות ישראל בוויינגטון ב-21 בינואר 1974, נמסר דיווח על דבריו של קיסנינג'ר בישיבה סגורה של ועדת החוץ של בית הנבחרים בעניין הסכם ההפרדה שהושג בין ישראל למצרים. מזכיר המדינה אמר ש'הוויתור הגדול ביותר שעשתה מצרים, ועליו קשה היה ביותר להתגבר, היה הוויתור על התחייבות ישראלית לנסיגה טוטלית'.¹³³ אך גם כלפי ישראל הפגין קיסנינג'ר תחילה קשיחות, ולנוכח דרישותיה המדיניות של ישראל הוא הדגיש שארצות הברית נחושה להתקדם לשלום בהתאם לאינטרסים שלה, ולא דווקא על פי המדיניות הישראלית.¹³⁴ ברור שהזרז להשגת ההסכם, לנוכח חוסר היכולת להגיע להסכם בעבר, היה מלחמת יום הכיפורים, שהגמישה את עמדתם של שני הצדדים המעורבים. ישראל העלתה את ההצעה להפרדת כוחות עוד במהלך הלחימה. תחילה הציע דיין 'חילופי מגרשים' – כלומר חזרת הצבאות: ישראל למערב התעלה ומצרים למזרחה, וביניהן – שטח מפורז. בישיבת הממשלה אמר מאיר: 'אנחנו מדברים על אזור מפורז, נניח עשרה קילומטר מכל צד, כלומר עשרים קילומטרים בין הצבאות, והתעלה באמצע, ואם ירצו יפתחו את התעלה. לנו לא אכפת'.¹³⁵ קיסנינג'ר דחה את ההצעה בטענה שהיא לא תהיה מקובלת על המצרים והסובייטים,¹³⁶ אולם היא היתה הגרעין הראשון בדרך להסדר. בדיון לקראת צאתה לוויינגטון ב-30 באוקטובר, אמר מאיר שהיא תלחץ על ניקסון וקיסנינג'ר בעניין 'חילופי השטחים', ואם ההצעה תתקבל ויושג הסדר 'ייווצר מצב שבו אפשר יהיה להיכנס למשא ומתן על שלום'.¹³⁷ ישראל ראתה בהסכם ההפרדה, שהיה הראשון בשרשרת ההסכמים שהביאו בסופו של דבר לשלום בין שתי המדינות, הסכם שנעשה על פי הצעותיה מלפני

Meeting with Prime Minister Golda Meir, from H. Kissinger to the President, 131

1.11.1973, Nixon Library, file 611/01

132 תזכיר מאת ביל קוונט ואל סונדרס אל הנרי קיסנינג'ר, 2.11.1973, 313, XXV, *FRUS*, 1969-1976.

133 שגרירות ישראל אל משרד החוץ בירושלים, 24.1.1974, א"מ, חצ-5975/6.

134 לעיל הערה 131. ראו גם: Secretary of State to American Embassy Tel Aviv, 5.11.1973.

Nixon Library, file 611/01B.

135 צורף, *גולדה מאיר*, עמ' 565. המקור: ישיבת ממשלת ישראל, 24.10.1973, א"מ, א-7045/16.

136 שם. המקור: יומן לשכת ראש הממשלה, 25.10.1973, 05:40, א"מ, א-7488/10; שיחת טלפון דיניץ-

ראש הממשלה, 25.10.1973, שם.

137 צורף, *גולדה מאיר*, עמ' 574. המקור: א"מ, א-7050/6.

המלחמה. כשהציגו למאיר את ההצעה המצרית להפרדת כוחות ב־31 באוקטובר 1973 בלשכתה, תגובתה הראשונית היתה: 'את זה יכולנו להשיג בלי מלחמה'.¹³⁸ ההסכם שנחתם בין ישראל למצרים ב־18 בינואר 1974 היה בבסיסו הסכם צבאי, וחתמו עליו רמטכ"ל שני הצבאות, אולם היתה לו משמעות מדינית מובהקת. בסעיף האחרון שלו צוין במפורש, שישראל ומצרים אינן רואות בו הסכם סופי, וכי יימשכו המגעים להשגת שלום צודק ובר קיימא,¹³⁹ בדיוק כפי שהציעה ישראל זה תקופה ארוכה. מבחינת ישראל, הישגה העיקרי של מצרים בהסכם ההפרדה היה היקף הכוחות המצריים שנותרו בצד המזרחי, שעלה על זה שהסכימה ישראל בהצעתה להסדר ביניים לפתיחת התעלה. אולם בממד הטריטוריאלי שלו תאם ההסכם במידה רבה את עמדת ישראל מלפני המלחמה.¹⁴⁰

בבחינת העניין לאשורו, עולה שמצרים – לא ישראל – שינתה דרמטית את עמדותיה, ובכך אפשרה את הסכם ההפרדה ואת ההסכמים שבאו אחריו ברצף עד החתימה על הסכם השלום.¹⁴¹ הסכם הביניים בספטמבר 1975,¹⁴² הסכם קמפ דייוויד בספטמבר 1978, ולבסוף הסכם השלום במארס 1979.¹⁴³ בכל השלבים נחתמו הסכמים ללא כל התחייבות מוקדמת של ישראל לנסיגה. בנוסף, הסכם השלום עם מצרים ב־1979 הושג בדרך של משא ומתן ישיר בין הצדדים והוביל להסכם שלום מלא על כל רכיביו, כפי שדרשה ישראל בראשית שנות השבעים ובניגוד לעמדה שהציגה מצרים באותן שנים.¹⁴⁴ כל זה מלמד, שהדרישות המצריות הקיצוניות היו אבן הנגף להתקדמות מדינית לפני המלחמה, אף יותר מהמדיניות הישראלית.

סיכום: מתווה ראלי ולא החמצה

הצגת התהליכים המדיניים במזרח התיכון, בתקופה שקדמה למלחמת יום הכיפורים, כ'החמצת הזדמנות לשלום' מצדה של ישראל, והאשמת ההנהגה הישראלית בדחיית הצעותיו הנדיבות של סאדאת להסדר מדיני, מבטאות ראייה חד-צדדית ובלתי מאוזנת.

138 שם, עמ' 599. המקור: יומן לשכת ראש הממשלה, א"מ, א-7488/19.

139 נוסח הסכם הפרדת הכוחות בין ישראל למצרים, ינואר 1974, א"מ, א-7078/1. נספחים להסכם, שם, א-7038/7.

140 ראו: ארכיון המדינה, 40 שנה להסכם הפרדת הכוחות בין ישראל למצרים: /שנה-להסכם-הפרדת-הכוחות-בין-ישראל-למצרים/40-למצרים-ישראל, www.archives.gov.il/publication/40-למצרים-ישראל (אוחזר ב־16.8.2017).

141 Tal, 'Who Needed', pp. 747-749.

142 ראו: ארכיון המדינה, נקודת מפנה בדרך לשלום: ממשלת יצחק רבין והסכם הביניים עם מצרים, 4 בספטמבר 1975, חלקים א ו-ב, israelidocuments.blogspot.co.il/2015/09/4-1975_3.html, (אוחזר ב־16.8.2017).

143 ראו: ארכיון המדינה, עושים שלום - 35 שנים לחתימת הסכם השלום עם מצרים: www.archives.gov.il/publication/עושים-שלום-35-שנה-להסכם-השלום-עם-מצרים/ (אוחזר ב־16.8.2017).

144 Tal, 'Who Needed', pp. 747-749.

בתקופה זו עמדו על הפרק שני מתווים להתקדמות מדינית: מתווה ישראלי ומתווה מצרי. ההצעה המצרית היתה לפתוח בתהליך מדיני להסכם כולל, שיתבסס על התחייבות ישראלית מוקדמת לסגת מכל השטחים שנכבשו במלחמת ששת הימים. מצרים אמנם הסכימה למשא ומתן מקביל להסכם ביניים בתעלה ולהסדר כולל, אולם דרשה שגם הסדר הביניים יתבסס על התנאים שהציבה. בנוסף דחתה מצרים משא ומתן ישיר עם ישראל, ולא הסכימה שהתהליך יוביל להסכם שלום מלא על כל מרכיביו.

ההצעה הישראלית היתה להתחיל במשא ומתן להסדר חלקי בתעלת סואץ. ישראל אמנם הביעה נכונות לגשת למשא ומתן כולל, אך טענה שבשל הפערים הגדולים בין הצדדים אין לכך סיכוי ומוטב לפתוח במשא ומתן להסדר חלקי, שיכלול התחייבות ישראלית שקו הנסיגה הראשון לא יהיה קו הקבע, ויימשכו המגעים להסדרים נוספים בעתיד. ישראל התנגדה אפוא למשא ומתן מקביל, ודחתה על הסף את התביעה המצרית, שישראל תתחייב לסגת לקווי 4 ביוני 1967 ולהחזיר את זכויות הפלסטינים. ממשלת ישראל, בראשותה של מאיר, לא היתה סרבנית מדינית סדרתית; היא הציגה מדיניות קשוחה וזהירה שביקשה למנוע מלחמה, והציעה דרך מדינית אלטרנטיבית שהגנה על האינטרסים החיוניים של ישראל באותן השנים, ובסופו של דבר היתה הנתיב להשגת שלום בין ישראל למצרים. עם זאת, בהליכתה בדרך המדינית האלטרנטיבית שהציעה מאיר, ספק אם ישראל מיצתה את מרחב הגמישות המדינית שעמד לרשותה. עוד אפשר לטעון, שלאורך כל התהליכים המדיניים פעלה ישראל בחשאי וללא תחושת דחיפות.

האמריקנים בניצוחו של קיסינג'ר היו הגורם השלישי במגעים. הם ניסו לגשר על הפערים העצומים בין הצדדים, אך ללא הצלחה. לא ברור לנו אם האמריקנים אכן רצו להגיע להסדר מדיני באותה עת, אולם ניכר שמעשיהם לא נעשו בנחישות ובתנופה שיש בהן כדי להביא לחתימת הסכם. אך ממילא ישראל ומצרים התחפרו בעמדותיהן, ולא נתנו למזכיר המדינה האמריקני קצה חוט להתקדמות מדינית. הן לא גילו נכונות לפשרות שיכולות היו לגשר על הפערים. אם מחפשים את האשמים בקיפאון המדיני שהביא לפרוץ המלחמה, ניתן להטיל את האשמה בצורה שווה על שתי המדינות, ואולי גם על הצד האמריקני. לא מדובר במדינה אחת רודפת שלום ובמדינה אחרת סרבנית מדינית, כפי שרבים מציגים זאת, אלא בשתי מדינות שתרמו כל אחת את חלקה לקיפאון המדיני.

יודגש שישראל הלכה והגמישה את עמדותיה לאורך השנים 1971-1973, ואילו במדיניותה של מצרים לא חלה כל הגמשה, וניכרה אף הקשחה של העמדות. יתר על כן, באביב ובקיץ 1973 קיבלו קובעי המדיניות האמריקנים את המתווה הישראלי של 'צעד אחר צעד' כמתווה הראלי והמעשי היחידי לעת ההיא. האמריקנים הניחו שיוכלו לשכנע את ישראל לעשות זאת תחת עקרונות מעורפלים להסדר כולל, שאינם נענים לדרישותיה הטריטוריאליות של מצרים. האמריקנים סברו אפוא, כפי שמסר קיסינג'ר לניקסון, שהגורם המעכב את תחילת המשא ומתן הוא מצרים ולא ישראל.¹⁴⁵ התהליך המדיני שהחל לאחר

145 בוימפלד, *קפיצה למים*, עמ' 1103; ראו גם עמדת מחלקת המדינה, לעיל הערה 105.

מלחמת יום הכיפורים, וסופו שהביא לחתימת הסכם השלום בין מצרים לישראל במאוס 1979, התנהל במובהק בדרך הקרובה למתווה שהציעה ישראל לפני המלחמה, והרחוקה מאוד מהמתווה שהציעה מצרים.¹⁴⁶ האם יש בכך כדי ללמד שישראל קראה נכון יותר את המפה והיתה הראלית יותר מבין שתי המדינות? ייתכן. האם לאור זאת ניתן להסיק שאפשר היה להגיע להסכם מדיני במתווה כזה גם ללא מלחמת יום הכיפורים, ולמנוע בכך את המלחמה? על כך נראה שאין וגם לא תהיה תשובה ברורה לעולם.

נספח: תשובות לטענותיו של יגאל קיפניס על הימים שלפני המלחמה

מדוע לא גויסו מילואים?

לטענתו של קיפניס, משה דיין וגולדה מאיר העריכו שסאדאת יודע כי לאחר הבחירות בישראל עומד מזכיר המדינה האמריקני קיסינג'ר לפתוח בתהליך מדיני נמרץ, ולכן הוא לא ייצא למלחמה אלא ימתין לתוצאות המהלכים המדיניים. בגלל הערכה זו, שבה לא שותף הפיקוד הצבאי, נמנעו דיין ומאיר מצעדי הכנה מתאימים בימים שקדמו למלחמה, ובראש וראשונה נמנעו מגיוס מילואים.¹⁴⁷

את הקביעה הדרמטית הזו מבסס קיפניס על התבטאות בודדת של דיין בחוג רעיוני שולי, ועל התבטאות לחלוטין לא קשורה של מאיר בדיון בלשכתה ב־3 באוקטובר 1973: 'אני מקבלת במאה אחוז את הקונספציה הזאת'.¹⁴⁸ אלא שבשיחה עם השגריר האמריקני קנת קיטינג, ב־11 בספטמבר 1973, אמר דיין שלדעתו סאדאת לא יעשה שום צעד לקידום הסכם כלשהו.¹⁴⁹ ולגבי מאיר, לאיזו קונספציה התכוונה? לטענתו של קיפניס, מאיר הסכימה עם טענתו של דיין, שבגלל שיקולים מדיניים המצרים והסורים לא ייצאו למלחמה.

אולם עיון בדבריה של מאיר, כפי שהובאו בדוח ועדת אגרנט, מראה את המשפט השלם שאמרה מאיר ונמנע מן הקורא במאמרו של קיפניס: 'אני מקבלת במאה אחוז את הקונספציה הזאת, של הבדל בין מצרים וסוריה'. כשדיין דיבר על דאגתו מהמצב ברמת הגולן, הוא טען שקיים הבדל מהותי בין סוריה למצרים בנוגע למקומם של הטילים נגד מטוסים. סוריה יכולה לכבוש את כל רמת הגולן בלי להזיז את הטילים, ואילו מצרים לא יכולה להתקדם לעומק סיני ללא הזזת הטילים.¹⁵⁰ לקונספציה הזו הביעה מאיר את

Tal, 'Who Needed', pp. 747-749 146

קיפניס, 'המפנה', עמ' 72-73. 147

שם, עמ' 72. 148

American Embassy Tel Aviv to Secretary of State Washington D.C., 11.9.1973, Nixon 149

Library, file 610/06

ועדת אגרנט, דין וחשבון חלקי נוסף, 1.4.1974. אתר ארכיון צה"ל: archives.mod.gov.il/pages/ 150

Exhibitions/agranat/1/album/index.html (אוחזר ב־16.8.2017); שמעון גולן, מלחמה ביום

הסכמתה ולא לשום קונספציה אחרת. השאלה אם המצרים והסורים יצאו או לא יצאו למלחמה מטעמים מדיניים כלל לא הוזכרה בישיבה זו, ואף לא בשום ישיבה אחרת בימים שקדמו למלחמה. אז מה עניין שמיטה להר סיני? זו קביעה חסרת שחר ובלתי מציאותית. לא רק שהתיעוד שעליו מתבסס קיפניס מוצג בצורה מוטעית ומטעה, כמה גורמים הופכים את קביעתו לבלתי סבירה לחלוטין:

א. אמנם היתה הבנה כללית עם קיסניג'ר, שסוכמה עם דיניץ בפגישתם ב־30 בספטמבר 1973, שלאחר המלחמה ייערכו בירורים ותימצא דרך להתחיל בתהליך מדיני, אולם מדובר בהבנה כללית בלבד. יתר על כן, קיסניג'ר התבטא בספקנות רבה בנוגע לסיכויי התהליך.¹⁵¹ וחשוב מכך, למדינאי ישראל לא היתה כל אינדיקציה שסאדאת יודע על כך ומסכים לכך. בפגישתו עם דיניץ אמר קיסניג'ר שהוא אמור להיפגש עם שר החוץ המצרי מוחמד זיאית וכנראה מתכוון למסור לו על כוונותיו, אלא שהפגישה הזו התקיימה ב־5 באוקטובר, אחרי שהסתיימו בישראל כל הדיונים הביטחוניים שקדמו ל־6 באוקטובר 1973.¹⁵²

ב. טענתו של קיפניס, שדיין ומאיר סמכו על שיקולי ההיגיון של סאדאת, היא בלתי סבירה לחלוטין. דיין ובעיקר מאיר מעולם לא סמכו על ההיגיון של המנהיגות הערבית. הם מעולם לא קיבלו כפשוטן את הנחות אמ"ן בדבר אי־סבירות לפרוץ מלחמה, כשאלה התבססו על ניתוח הגיוני של כוונות הערבים והבנתם שאין להם כרגע סיכוי להצליח במלחמה. בישיבת ממשלה ב־24 באפריל 1973 הסתייגה מאיר מהערכתו של ראש אמ"ן אלי זעירא, שיש סבירות נמוכה בלבד לפרוץ מלחמה משום שלא הגיוני שהערבים יפתחו עתה במלחמה, ואמרה: 'האם זה חשוב אם מלחמה פורצת מפני שהיא הגיונית או מפני שאינה הגיונית? לאחר שהיא פורצת היא מלחמה, ואחר כך יש לה היגיון משלה'.¹⁵³ גם דיין הביע באותם הימים עמדה דומה.¹⁵⁴ האם יעלה על הדעת שדווקא באוקטובר 1973, כשעל השולחן הונחו ידיעות מודיעיניות חמורות אף יותר מהפעמים הקודמות, יחרגו מאיר ודיין ממנהגם ויסתמכו על ניתוח הגיוני של צעדי הערבים?

ג. בדיונים בימים שקדמו למלחמה, ההערכה שמדינות ערב לא יצאו למלחמה משיקולים מדיניים כלל לא עלתה ולא הוזכרה בשום דין ודברים. יתר על כן, בדיונים האלו הציגו דיין ומאיר את העמדות הספקניות ביותר לגבי ההערכה המודיעינית על סבירות נמוכה לפרוץ מלחמה. בדיון ב־3 באוקטובר בלשכת ראש הממשלה הציג דיין את פריסת הטילים הסוריים בצפון כמיועדת לתמוך דווקא בהתקפה ולא בהגנה כפי שטען

הכיפורים: קבלת ההחלטות בפקוד העליון במלחמת יום הכיפורים, מודן ומערכות, תל אביב 2013, עמ' 210-211.

151 דיניץ אל גזית, 10.9.1973, א"מ, א-7118/14; דיניץ אל גזית, 30.9.1973, שם, א-4996/2; שיחת דיניץ-קיסניג'ר הראשונה לאחר שק[יסניג'ר] נתמנה למזכיר המדינה, 30.9.1973, שם, א-7023/1.

152 קיפניס, 'המפנה', עמ' 70.

153 דברי גולדה מאיר בישיבת הממשלה, 24.4.1973, צורף, גולדה מאיר, עמ' 481. המקור: א"מ, א-60/7.

154 צורף, שם, עמ' 476.

אמ"ן.¹⁵⁵ בשיבת ממשלה מאולתרת ב־5 באוקטובר הטילה מאיר ספק רב בטענותיו של זעירא, שהכוננות הסורית נועדה אולי להפגז איזה יישוב, ואמרה: 'קשה להניח שכל זה [הצבא הסורי] עומד שם על הגבול ויסכנו כל זאת משום שהם רוצים להפגז איזה יישוב [...] אי אפשר לדעת במה הם יתחילו'.¹⁵⁶ ניכר שלבה של מאיר לא היה שלם עם ההערכות שמוצגות לה. אם כך, מדוע לא פעלו השניים אחרת בשאלת גיוס המילואים? זה כבר דיון אחר לגמרי.

האם גולדה מאיר התחייבה לקסינג'ר שלא לפתוח במלחמה?

קיפניס טוען בחיבוריו שבתור נספח ל'הבנות דצמבר 1971', שהושגו בין מאיר לקסינג'ר בעת ביקורה של ראש הממשלה בווינגטון (ראו לעיל), היא התחייבה שישראל לעולם לא תהיה הראשונה שתפתח במלחמה. זאת בתמורה להבטחתו של היועץ לביטחון לאומי להמשיך במדיניות הקיפאון המדיני ולהימנע מלחץ על ישראל בעניין זה.¹⁵⁷ לטענתו של קיפניס, מחויבות זו כלפי קסינג'ר, שעליה לא ידע הפיקוד הצבאי, היא שעמדה ביסוד החלטתם של מאיר ודיין שלא לפתוח במתקפת מנע ב־6 באוקטובר 1973, כפי שהציע הרמטכ"ל דוד אלעזר.¹⁵⁸

את טענתו מבסס קיפניס על משפט בודד בדיווחו של השגריר רבין על פגישה שקיים עם קסינג'ר. אולם עיון בנוסח המלא של המברק מעלה שהשיחה בין רבין לקסינג'ר לא עסקה כלל בסיכום ההבנות שהושגו בין מאיר ליועץ לביטחון לאומי, ולמעשה לא היתה בה כל התייחסות לביקורה של ראש הממשלה בווינגטון. דבריו של קסינג'ר לרבין ניתנו אפוא כעצה ולא הוזכרה בהם שום התחייבות.¹⁵⁹ טענתו של קיפניס מסתמכת אפוא על משפט בודד מתוך מסמך בודד ובלתי רלוונטי, המוצג בצורה מניפולטיבית ומטעה. לעומת זאת מצוי בארכיון המדינה רישום מלא של שתי השיחות בין מאיר לקסינג'ר, שנערכו בתחילת דצמבר 1971. ברישום אין כל עדות לטענתו של קיפניס ומובן שלא מוזכרת כלל התחייבות כזו.¹⁶⁰ התחייבות כזו גם אינה מוזכרת בפגישה בין מאיר לקסינג'ר בפברואר 1973,¹⁶¹ או בכל תיעוד אחר של המגעים המדיניים בין ישראל לארצות הברית.

155 גולן, מלחמה ביום הכיפורים, עמ' 210.

156 דברים בהתייעצות צבאית מדינית, 5.19.1973, צורף, גולדה מאיר, עמ' 510. המקור: א"מ, א-7017/1.

157 קיפניס, 'המפנה', עמ' 48.

158 שם.

159 אבנר אידן אל שמחה דיניץ, דיווח על פגישת רבין וקסינג'ר, 24.12.1971, א"מ, א-7052/20. ראו גם רבין אל דיניץ באותו העניין, 24.12.1971, שם.

160 שיחת רוה"מ עם קרדינל [קסינג'ר], 1.12.1971, א"מ, א-7070/1; Conversation between the Prime Minister and Cardinal, December 10, 1971, שם.

161 פגישת ראש הממשלה גולדה מאיר עם הנרי קסינג'ר, 28.2.1973, א"מ, א-7055/8.

מדוע אם כן לא אישרו מאיר ודיין לרמטכ"ל את מכת המנע? במברק ששלח שגריר ישראל בווינגטון, שמחה דיניץ, ב־7 באוקטובר 1973 ובו דיווח על שיחתו עם קסינג'ר, עולה כי השגריר אמר למזכיר המדינה שישאל לא פתחה במכת מנע משום ש'רוה"מ זכרה את דברי נפתלי [קסינג'ר] (לרבין ואל) שאסור לנו אי פעם להיקלע למצב שבו יירשם שאנחנו היינו הראשונים לתקוף, ומשום רצונה להמשיך בשיתוף הפעולה עם ארצות הברית. על כך השיב קסינג'ר שזו היתה החלטה נכונה. כמעט מיותר לציין, ששום התחייבות מהסוג שטוען לה קיפניס אינה מוזכרת בשיחה ביניהם.¹⁶² מאיר חזרה על נימוקיה לאי־פתיחה במכת מנע מטעמים מדיניים בשיבת קבינט המלחמה בבוקר 6 באוקטובר.¹⁶³ בפגישתה עם השגריר האמריקני כשעתיים מאוחר יותר,¹⁶⁴ ובישיבת הממשלה בצהרי אותו היום, שבה ואמרה מאיר על הבקשה של הצבא לפתוח בהתקפת מנע: 'אני מודה ומתוודה שלבי נמשך לזה מאוד. אבל אני יודעת באיזה עולם אנו חיים [...] בכל זאת שנת 1967 אינה שנת 1973 [...] חבל מאוד אבל זה לא הולך'.¹⁶⁵ שר הביטחון דיין, ולמעשה כל שרי הממשלה, היו שותפים לעמדתה זו של מאיר, שהעולם שהתייחס בסלחנות לעובדה שישראל הקטנה והמאוימת בפומבי פתחה במכת מנע ביוני 1967, לא יקבל זאת כשישראל החזקה יושבת בגבולות רחבים ורחוקים בהרבה ממרכזי האוכלוסין שלה.¹⁶⁶

בכל הדיונים האלו, וכן בכל הדיונים האחרים מאותם הימים, לא מוזכרת שום התחייבות מהסוג שמתאר קיפניס. יתר על כן, כשנודע למקבלי ההחלטות בישראל שיש חשש שמצרים וסוריה יפתחו במלחמה, הועבר לשגרירות בווינגטון ב־5 באוקטובר מברק ובו בקשה מקסינג'ר שיעביר מסר למצרים ולסוריה, באמצעות הסובייטים, שאין לישראל כל כוונה לתקוף.¹⁶⁷ למחרת, כשנודע מפי ראש המוסד צבי זמיר על כוונת מצרים וסוריה לתקוף אחר הצהריים, פנתה מאיר ישירות אל האמריקנים בבקשה שיפעלו אצל הסובייטים למנוע את הפתיחה באש.¹⁶⁸ קסינג'ר אכן פתח במגעים עם הסובייטים כדי למנוע את הפתיחה באש, ועל רקע זה הוזייר את ישראל מפני פעולת מנע ללא כל אזכור של התחייבות כלשהי.¹⁶⁹ ברור שבמצב כזה לא היתה לישראל שום אופציה לפתוח במכה מקדימה.

162 מרדכי שלו אל מרדכי גזית, שיחת דיניץ-קסינג'ר, לו/982, 7.10.1973, א"מ, א-4996/3.

163 צורף, **גולדה מאיר**, עמ' 512.

164 מרדכי גזית אל אבן בניו יורק ושלו בווינגטון, שיחת גולדה מאיר-השגריר קיטינג, 6.10.1973, א"מ, א-7048/14; Ambassador Keating Tel Aviv, to Secretary of State Washington D.C., 6.10.1973, 10:33, Nixon Library, file 610/06. דיווח על שיחתו עם מאיר.

165 דברי גולדה מאיר בישיבת הממשלה, 6.10.1973, 12:00, צורף, **גולדה מאיר**, עמ' 516. המקור: א"מ, א-7052/8.

166 שם. ראו גם: דיון בלשכת שר הביטחון, 6.10.1973, 05:50; גולן, **מלחמה ביום הכיפורים**, עמ' 254-256.

167 מרדכי גזית אל הציר מרדכי שלו, ול/760, 5.10.1973, א"מ, א-7048/14.

168 מרדכי שלו אל שר החוץ אבא אבן בניו יורק, תוכן שיחת ראש הממשלה מאיר עם שגריר ארצות הברית בישראל קיטינג, 6.10.1973, א"מ, א-7048/14.

169 שלו אל גזית, לו/954, 6.10.1973, א"מ, א-7047/7.

גם הטענה שהפיקוד הצבאי לא ידע על המגבלה המדינית הזו אינה נכונה. למשל בדיון ב-27 באפריל 1973, על רקע כוננות 'כחול לבן', אמר סגן הרמטכ"ל ישראל טל: 'לא נוכל להיות הראשונים שיורים במידה שאני חושב מה האמריקאים יגידו וכולי'. נדמה לי שיצחק [רבין] אמר שהם ממש הזהירו מפני זה'. באותו הדיון טען דיין שייתכן מצב שבו האמריקנים דווקא יהיו מעוניינים שצה"ל ינחית מכה מקדימה, ואז פעולה כזו תהיה אפשרית, ומדברים אלו מובן היטב שלא היתה כל התחייבות ישראלית לא לפתוח במכה מקדימה!¹⁷⁰ מאיר ודיין נמנעו ממכת מנע בגלל עצותיו של קיסנינג'ר ומתוך הנחה שהאיפוק יחזק את מעמדה של ישראל בעיני ההנהגה האמריקנית ולקראת המשך המערכה הצבאית והמערכה המדינית הצפויה באו"ם. כמי שעמדה בראש משרד החוץ בימי המאבק המדיני שלאחר מלחמת קדש, שהסתיים בתוצאות שליליות מבחינתה של ישראל,¹⁷¹ הבינה מאיר לאשורו את הסיכון הכרוך בפתיחה במלחמה ללא הסכמת האמריקנים, והיתה נחושה שלא לחזור על כך. כמוה נהג גם ראש הממשלה שקדם לה, לוי אשכול, שיצא למלחמת ששת הימים רק לאחר שקיבל הסכמה, גם אם מהוססת, מהממשל האמריקני, וזאת למרות לחצים אדירים שהופעלו עליו לפתוח במלחמה לפני 5 ביוני 1967.¹⁷² מכאן ששיקולים מדיניים, ומבט קדימה אל הימים שלאחר פרוץ המלחמה, הם שהנחו את מאיר ודיין בהחלטתם שלא לפתוח בהתקפת מנע, ולא התחייבות דמיונית לקיסנינג'ר בתמורה להמשך הקיפאון המדיני – התחייבות שלא היתה ולא נבראה.

סיכום

שתי הטענות החמורות של קיפניס כלפי גולדה מאיר ומשה דיין – שהם העריכו שלא תפרוץ מלחמה, ושהם התחייבו כלפי האמריקנים שישאל לא תפתח בהתקפת מנע – מטרתן להטיל עליהם את מרב האשמה בפרוץ מלחמת יום הכיפורים, ובכך להקל באשמתו של ראש אמ"ן שכשל בהערכתו המודיעינית. ואולם שתי הטענות אינן מבוססות על תיעוד אמין, ולמעשה אינן מבוססות כלל.

170 גולן, *מלחמה ביום הכיפורים*, עמ' 67.

171 ראו: ננה שגיא (עורכת), *תעודות למדיניות החוץ של מדינת ישראל*, כרך שנים עשר: מלחמת סיני; המערכה המדינית אוקטובר 1956 – מארס 1957, גנוז המדינה, ירושלים 2009.

172 מיכאל אורן, *שישה ימים של מלחמה: המערכה ששינתה את פני המזרח התיכון*, דביר, אור יהודה 2004, עמ' 169-198; למפרום, *לוי אשכול*, עמ' 485.

ממשלת יצחק רבין הראשונה וקידום תהליך השלום – הסכם הביניים עם מצרים

זכי שלום

מבוא

שנתיים לאחר מלחמת יום הכיפורים חתמו ישראל ומצרים על הסכם ביניים.¹ להסכם זה היו היבטים מדיניים משמעותיים: התחייבות של מצרים, המדינה המובילה בעולם הערבי, להימנע משימוש בכוח לפתרון הסכסוך עם ישראל, ולצדה התחייבויות אסטרטגיות שהניחו את היסודות להסכם השלום הכולל בין ישראל למצרים, שנחתם שנים ספורות מאוחר יותר. לאחרונה העמיד ארכיון המדינה לרשות החוקרים קבצים רבים של מסמכי מדינה סרוקים באינטרנט, המאפשרים לחקור סוגיה זו באורח נרחב ומעמיק. גם מסמכי הממשל האמריקני מתקופת זמן זו נפתחו לעיון החוקרים. במאמר מתוארים המהלכים המדיניים שהביאו לחתימה על ההסכם, בדגש על הדיאלוג הישראלי-אמריקני סביב ההסכם. הדיונים התבססו על ההנחות שהיו מקובלות על שלושת הצדדים – ישראל, מצרים וארצות הברית: (א) ההסכם יחייב נסיגה משמעותית של ישראל מסיני; (ב) ההסכם יחייב תמורה מצרית כלשהי לקראת ביסוס יחסי שלום עם ישראל; (ג) תלויה הרבה של ישראל בארצות הברית מאפשרת לארצות הברית, ולה בלבד, לקדם הסכם כזה.

ההסכם היה תוצאה ישירה של הלקחים והמסקנות ממלחמת יום הכיפורים ותוצאותיה, בעיקר מנקודת מבטה של מדינת ישראל. אחת המסקנות האלה היתה ההכרה שישאל אינה יכולה לדבוק עוד בעמדה שליוותה אותה מאז נסתיימה מלחמת ששת הימים, שישאל תיסוג משטחים שנכבשו במלחמת ששת הימים רק תמורת הסדר שלום מלא. תפיסה זו באה לידי ביטוי בהחלטתה של ממשלת ישראל מ־19 ביוני 1967, שבה הביעה נכונות – באורח עקרוני ובכפוף לתנאים מוגדרים – לסגת לגבולות שביתת הנשק עם מצרים וסוריה בתמורה להסדר שלום מלא עמן. כל השרים, למעט שר המשטרה, אליהו

1 לנוסח ההסכם בעברית ראו 'הסכם הביניים בין ישראל ומצרים, כ"ה אלול תשל"ה – 4.9.1975', אתר כנסת ישראל, http://www.knesset.gov.il/process/docs/egypt_interim.htm. כל האתרים הנזכרים במאמר אווזו ב־14.6.2017.

ששון, היו מאוחדים בדעה שעל ישראל להסכים לנסיגה משטחים רק תמורת הסדר שלום מלא.²

עמדה זו נשענה על ההשקפה שישראל לא פעלה בנחישות מספקת לתרגם את ניצחונותיה במלחמת העצמאות ובמבצע קדש להשגת שלום עם העולם הערבי. המסקנה היתה שהפעם ישראל חייבת לפעול בדרך שונה, שתביא לשינוי מהותי במערכת היחסים של העולם הערבי עם מדינת ישראל. בפועל הסתבר שהגם שעמדה זו נשענה על יסודות צודקים, היא לא היתה ראלית ולא רלוונטית במציאות המזרח תיכונית והבין-לאומית שהתגבשה לאחר מלחמת ששת הימים.

לאחר מלחמת יום הכיפורים היתה נקודת המוצא של הדיונים שונה. היא התבססה על ההנחה שישראל חייבת לסגת מעמדותיה הקודמות ולהסכים לנסיגה גם תמורת הסכם ביניים, ולא רק תמורת הסכם כולל. ראש הממשלה, גולדה מאיר, נתנה לכך ביטוי בנאום שנשא בכנסת לציון הסכם ההפרדה עם מצרים: 'אנו רוצים לראות בהסכם זה צעד ראשון לקראת משא ומתן במגמה [להביא] לשלום אמת בינינו ובין המדינות השכנות. אנו יודעים שיעד זה אינו ניתן להשגה בקיצורי דרך אלא צעד צעד, ככל ששכנינו מוכנים לכך'.³

נוסף על כך, מלחמת יום הכיפורים חידדה בישראל את ההכרה שמדינת ישראל אינה יכולה להיות מעורבת במלחמה שאין קונסנזוס לאומי רחב על צדקתה. את מלחמת יום הכיפורים, להרגשתם של חלקים נרחבים בציבור הישראלי, אפשר היה למנוע אילו גילתה ממשלת גולדה מאיר נכונות לפשרה ותעוזה בתקופה שקדמה לפרוץ המלחמה. תופעות של מחאה ציבורית נגד מדיניות הביטחון של ישראל ועמדותיה בסוגיית ההסדר היו כבר במהלך מלחמת ההתשה, וקיבלו ביטוי בולט בהצגת התאטרון מלכת אמבטיה. כידוע, בתקופה שקדמה לפרוץ המלחמה עמדה על הפרק הצעה להסדר ביניים בין ישראל למצרים, שאותה הוביל שר הביטחון משה דיין. ההיגיון שעמד מאחורי ההצעה היה שאף שאין בה מרכיב של הסדר מלא, קיימים בה יסודות העשויים למנוע מלחמה מחודשת עם מצרים. ממשלת ישראל סברה שהסיכונים הכרוכים בה עולים על תועלתה, ולפיכך הסתייגה ממנה. העובדה שההצעה עלתה לדיון בתנאים של רגיעה לאורך התעלה תרמה לכך שממשלת ישראל לא ראתה הכרח ודחיפות בקבלתה.⁴

מלחמת יום הכיפורים הבליטה את תלותה של ישראל בארצות הברית. הרכבת האווירית שממשל ניקסון הפעיל לעזרת ישראל במהלכה הדגישה את העובדה שישראל אינה יכולה להרשות לעצמה כניסה לעימות מלחמתי נוסף בלי תמיכתו של הממשל האמריקני.⁵

2 ראו 'תכנית השלום של ממשלת ישראל לאחר מלחמת ששת הימים, 19 ביוני 1967', באתר ארכיון המדינה (להלן: 'א.מ'). במאמר זה ההפניה אל חלק מהמסמכים שהתפרסמו באתר ארכיון המדינה היא לפי כותרותיהם בלבד.

3 מצוטט אצל אלן בייקר, 'התפתחות תהליך השלום בין ישראל לשכנותיה', מחקרי משפט, יד (תשנ"ח), עמ' 502. ההדגשה שלי.

4 משה דיין, אבני דרך: אוטוביוגרפיה, עידינים, ירושלים 1976, עמ' 520-529.

5 ביום השני למלחמה דנה ראש הממשלה מאיר עם עוזר שר הביטחון, צבי צור, בתמונת המצב הלוגיסטית. צור הבהיר לראש הממשלה: 'ביקשנו [מהאמריקנים] רשימות ארוכות מאוד, ועדיין אין

תפיסה זו עומעמה במידה רבה בתקופת כהונתו של דוד בן-גוריון, על רקע נכונותו של בן-גוריון להיכנס לעימות עם הממשל האמריקני בסוגיות שנראו לו חיוניות לביטחונה של מדינת ישראל, ובהן: (א) הכרעתו להכריז על עצמאות המדינה למרות בקשותיו של הממשל האמריקני ותביעתו להימנע מכך, או לפחות לדחות את ההכרזה לעיתוי אחר; (ב) החלטתו להעביר את משרדי הממשלה והכנסת לירושלים בעקבות החלטת העצרת הכללית על בנאום ירושלים;⁶ (ג) סירובו להיענות לתביעת הממשל האמריקני להימנע ממדיניות התגמול או לפחות להגביל אותה באורח משמעותי;⁷ (ד) הכרעתו על יציאה למערכת סיני עם צרפת ובריטניה 'מאחורי גבו' של הממשל האמריקני ולמרות עמדתו; (ה) פיתוח פרויקט דימונה על אף עמדותיו הנחרצות של הממשל האמריקני;⁸ (ו) התנגדותו הנחרצת לתכנית 'אלפא' להסדר ישראלי-מצרי בשנים 1955-1956, שכללה תביעה לנסיגה של ישראל משטחים נרחבים בנגב, תכנית שאותה יזם וקידם הממשל האמריקני.⁹ מלחמת יום הכיפורים הדגישה את מגבלות הכוח של ישראל ואת הצורך לפעול בתיאום עם הממשל האמריקני בסוגיות חיוניות.

גם במצרים ובארצות הברית הורגשה היטב 'רעידת האדמה' שליוותה את מלחמת יום הכיפורים. תוצאות המלחמה העניקו למצרים תחושה מוצדקת למדי של הישג צבאי-אסטרטגי משמעותי. המלחמה ערערה את האמונה הכמעט מיסטית שרווחה עד אז בעולם הערבי בכוחו העצום של צה"ל ובעליונותו המוחלטת על הצד הערבי. היא הבליטה את האופציה של מדינות ערביות לתאם פעילות צבאית מלחמתית נגד ישראל ולנצל את

תגובה. הבעיה היסודית היא הפנטומים. ביקשנו 40 פנטומים [...] אין לנו ציוד חסימה לכל מטוס [...] אין לנו מספיק מובילי טנקים [...] הטנקים יורדים על שרשראות [...] זה [המלחמה] תיגמר תוך שבוע, לא יהיה מחסור. אחר כך תהיינה בעיות'. ראו באתר ארכיון המדינה, 37 שנים לפרוץ מלחמת יום הכיפורים – חשיפה מיוחדת ההתייעצויות בלשכת ראש הממשלה בארבעת הימים הראשונים למלחמה, 6-9 באוקטובר 1973, מלחמת יום כיפור: 7 באוקטובר 1973. ראו גם סקירת עוזר שר הביטחון, צבי צור, על מצב האספקה והרכש, בישיבת ועדת החוץ והביטחון, 12.10.1973, א"מ, 8/א, 8163, וכן ההיערכות הלוגיסטית והתחזוקתית של צה"ל, סקירה של ראש אג"א בישיבת ועדת החוץ והביטחון, 15.10.1973, שם, א/8, 8163. בישיבת הממשלה ב-7.10.1973 אמרה ראש הממשלה: 'אמרת' לדוד [הרמטכ"ל, דוד אלעזר], לפני ימים אחדים: "האם יש דברים שאנו דורשים מהאמריקאים? הבה נתרכז באותם 4-5 דברים חשובים ביותר ונאמר לקיסינג'ר שישלח לנו אותם מיד". אמרתי הבוקר: "האם יש דברים שלא קיבלנו וזה היה עוזר? אני מבקשת שתאמר". במקום זה קיבלתי רשימה עם עוד הרבה פריטים'. ראו דיון אצל ראש הממשלה, 7.10.1973, שעה 9:10, א"מ, ISA-PMO-StateDocumentsDep-0011uf1.

- 6 זכי שלום, 'מאבקה של מדינת ישראל לסיכול החלטות עצרת האו"ם על בינאום ירושלים בשנות החמישים', **עיונים בתקומת ישראל**, 3 (1993), עמ' 75-97.
- 7 הנ"ל, 'מדיניות הביטחון השוטף 1948-1956, דילמות מרכזיות', שם, 1 (1991), עמ' 141-169.
- 8 הנ"ל, 'תגובות מעצמות המערב לנוכח חשיפת הקמתו של הכור הגרעיני בדימונה בראשית שנות השישים', שם, 4 (1994), עמ' 136-174.
- 9 הנ"ל, 'התנגדות בן גוריון ושרת לתביעות הטריטוריאליזם מן ישראל בשנות החמישים', שם, 2 (1992), עמ' 197-213.

מעמדן בזירה הבין-לאומית ואת עצמתן הכלכלית כדי לרכוש הישגים מדיניים. 'שליט מצרים', אמר יצחק רבין, 'יכול היה לצאת בהרגשת סיפוק מסוימת. הוא קבע עובדה בכוח צבאי, דבר שנמנע ממנו בכל אחת מן המלחמות שקדמו למלחמת יום הכיפורים. הוא צלח את התעלה ונשאר מזרחה לה, וזה הפך להיות עובדה פוליטית לאחר מכן'.¹⁰

בה בעת חידדה המלחמה את ההערכה שהחלה להתגבש במצרים עוד לפני פרוץ הקרבות, כי אין עוד תוחלת בדרך הפעולה הצבאית לבדה כדי לממש את יעדיה המדיניים-אסטרטגיים של מצרים. תנאי הפתיחה של המלחמה היו נוחים מאוד למצרים, וישראל נתפסה בהפתעה מוחלטת הן מול מצרים והן מול סוריה. במהלך המלחמה הסתבר שצה"ל לא היה ערוך כראוי ללחימה ממושכת ונגרמו לו אבדות כבדות בשתי הגזרות. למרות זאת לא הצליחו מצרים וסוריה להגיע להכרעה. בפועל, בתום המלחמה היה צה"ל מעבר לקווי הפסקת האש והציב איום על שתי הבירות, קהיר ודמשק. ידיעות כאילו הכינה ישראל את האופציה הגרעינית שברשותה חלחלו, קרוב לוודאי, לממשל המצרי. המסקנה היתה, ככל הנראה, שגם אם תושג הכרעה היא תהיה כרוכה במחיר בלתי נסבל מנקודת ראותה של מצרים.¹¹ מעתה ריכזה מצרים את מאמציה במישור המדיני, תוך איום בהנעת העולם הערבי להפעיל את נשק הנפט, שהתגלה כגורם אפקטיבי מאוד.¹²

מנקודת מבטו של הממשל האמריקני ציינה המלחמה את קץ ההשלמה עם הסטטוס קוו. לממשל הסתבר שהעולם הערבי לא ישים עוד עם המשך הסטטוס קוו שנוצר לאחר מלחמת ששת הימים, ובהיעדר אופק מדיני הוא יפנה לדרך המלחמה. הסתבר שאין לארצות הברית אופציה של ממש שלא להיות מעורבת במאמצים אינטנסיביים לשינוי הסטטוס קוו, כפי שנהגה לפני המלחמה, והתחדדה ההערכה שכל עימות מלחמתי במזרח התיכון צופן בחובו השלכות אסטרטגיות מרחיקות לכת על ארצות הברית הן במישור האסטרטגי והן במישור הכלכלי. המסקנה היתה שארצות הברית חייבת להיות מעורבת באורח פעיל במהלכים המדיניים באזור.

תפיסתו של הנרי קיסינג'ר, מי שמילא תפקיד דומיננטי בעיצוב מדיניות החוץ של ארצות הברית במזרח התיכון לאחר המלחמה, התבססה על ההנחה שעמדותיה של מדינת ישראל בסוגיית ההסדר בתקופה שקדמה לפרוץ מלחמת ששת הימים היו מכשול לקידום תהליך השלום. עמדות אלה, כך העריך קיסינג'ר, היו תוצאה ישירה של הניצחון הדרמטי שישאל השיגה במלחמת ששת הימים. התבוסה הקשה שהנחילה ישראל לצבאות מצרים, סוריה וירדן בפרק זמן כה קצר, השטחים הרבים שנוספו לה, ובייחוד שטחי יהודה ושומרון,

10 יצחק רבין, ישיבת מרכז המערך, 2.12.1976, אוסף ארכיון יצחק רבין.

11 אדם רז, 'הפרשה הגרעינית של מלחמת יום הכיפורים ומשמעויותיה אז והיום', עדכן אסטרטגי, 16, 4 (2014), עמ' 95-108.

12 C.I.A Memorandum, 'Arab Oil Cutback and Higher Prices: Implications and Reactions' Special Collection, President Nixon and the Role of Intelligence in the 1973 Arab-Israeli War Document Number (FOIA) /ESDN (CREST) <https://www.cia.gov/library/readingroom/document/51112a4b993247d4d8394561> ראו באתר.

שנשאו בחובם ממד היסטורי של 'נחלת אבות', העצימו באורח דרמטי את ביטחונה העצמי של ההנהגה בישראל ואת תחושת עליונותה על פני מדינות ערב בכלל ומצרים בפרט. ההערכה הדומיננטית בישראל היתה שאין לעולם הערבי אופציה צבאית כדי לכפות על ישראל לסגת מעמדותיה המוכרות. בנסיבות אלה, סבר קיסינג'ר, לא היה סיכוי של ממש שההנהגה בישראל תסכים לויתורים שנראו לו הכרחיים להשגת הסדר שלום באזור. על רקע זה התגבשה, על פי עדותו, ההערכה כי רק מהלך צבאי, שבמסגרתו מדינת ישראל תספוג 'מהלומה צבאית' וחולשותיה תיחשפנה, יביא אותה להפגין גמישות שתאפשר קידום תהליך השלום. קיסינג'ר חשף תפיסת עולם זו לפני נשיא סוריה בפגישה ב-20 בינואר 1974: 'לפני פרוץ המלחמה', הוא אמר לנשיא אסד,

התכוונתי לפתוח ביזמה מדינית. אמרתי זאת גם לדיפלומטים ערבים. אך [...] ללא המלחמה היזמה הזאת היתה נכשלת. לכן, צריך לומר שהמהלכים הצבאיים היו הכרחיים [...] אינני חושב שהערבים היו שוקטים על השמרים אלמלא החזירו לעצמם את כבודם. והישראלים לא היו מתנהגים [כפי שהם מתנהגים היום] אלמלא המכה הצבאית שקיבלו. כשפרצה המלחמה הם חשבו שבתוך שלושה ימים בלבד יביסו את צבאות מצרים וסוריה. לכן יזמתי החלטה של מועצת הביטחון של חזרה לקווי 6 באוקטובר 1973. חשבתי שבתוך 48 שעות ישראל תחצה קו זה. אבל טעיתי.¹³

קיסינג'ר טען שלא היה סיכוי להסדר לפני מלחמת יום הכיפורים, אך נימת דבריו מצביעה על תחושת אשמה שקיננה בו על כך שלא הקדיש מאמץ מספיק להביא להסדר ישראלי-מצרי בשנים שקדמו למלחמת יום הכיפורים.

גם בפגישה עם המנהיגות היהודית בארצות הברית ב-15 ביוני 1975 נשמע קיסינג'ר כמי שמכה על חטא על כך שלא פעל באינטנסיביות הנדרשת להשגת הסדר בשנים שקדמו למלחמה: 'ב-1971', סיפר, 'ניסה ויליאם רוג'רס, אז מזכיר המדינה, לקדם הסדר ביניים לאורך תעלת סואץ. לא התנגדתי לכך, אך גם לא תמכתי בכך. השיחות קרסו בגלל השאלה אם ישראל תתיר לאלף חיילים מצרים לעבור את התעלה או לא. הסדר כזה היה מונע את פרוץ מלחמת יום הכיפורים. אני מצטער עכשיו על כך שלא תמכתי יותר ביזמת

13 כל התרגומים מאנגלית במאמר הם שלי. להלן הנוסח במקור: 'If you had not started the war, I would have started a diplomatic offensive in November 1973. I said it to Arab diplomats at the United Nations in September. But I would have failed. Without the war it would have failed. So I would have to say that military actions were necessary [...] I do not think the Arabs could have settled without restoring their dignity... and the Israelis could have settled without a military setback. When the war started they thought it would take three days to defeat both Egypt and Syria [...] therefore I proposed a resolution in the security council for a return to the October 6, 1973 line. I thought in 48 hours Israel would be across it. I was wrong'. Memorandum of Conversation, Hafez Assad, President of Syria and Henry Kissinger, Secretary of State, January 20, 1974, National Archives of the United States, NND009031

רוג'רס'.¹⁴ באותה פגישה הכחיש קיסינג'ר נמרצות את הטענה כאילו היתה ארצות הברית מעוניינת שהמלחמה לא תיגמר בהכרעה ברורה לצד ישראל, כדי שישאל תהיה נכונה יותר לווייתורים להשגת הסדר. זו טענה שקרית, הוא אמר: 'רצינו בתבוסה ערבית קשה ככל האפשר, כדי שיהיה ברור לערבים שלא ישיגו דבר מהסתמכות על ברית המועצות. מה שגרם לחוסר ההכרעה הוא העובדה שהישראלים נתפסו לא מוכנים למלחמה'.¹⁵ באשר לטענה שרווחה בחוגים רחבים בישראל, כאילו ארצות הברית מנעה מישראל בכוונת מכון השגת ניצחון מוחץ באמצעות מניעת המשך כיתור של הארמיה השלישית, הבהיר קיסינג'ר כי הממשל ניסה לדחות למשך 72 שעות החלטה של מועצת הביטחון על הפסקת אש. לשם כך הוא יצא לשיחות במוסקבה. אילו היתה ישראל מצליחה לכתר את הארמיה השלישית בעת המלחמה, לא היה זה מעניינה של ארצות הברית. אבל כיתור הארמיה השלישית לאחר שהושגה הפסקת אש בתיווך אמריקני נהיה בעיה של ארצות הברית, וחייב אותה להיכנס למצב של כוננות גרעינית כדי להרתיע את ברית המועצות ממעורבות.¹⁶ גם בשיחותיו עם שרי הממשלה בפברואר 1975 עלתה לדיון הטענה שהלחצים שהוא הפעיל על ישראל להפסקת אש מנעו מישראל להשיג ניצחון מוחץ במלחמה. קיסינג'ר הסתייג גם מן הטענה הזאת.¹⁷ לסיכום אפשר לקבוע שהרקע למלחמת יום הכיפורים, ובעיקר ההערכה שמדיניותה של ישראל מנעה השגת הסדר מדיני, וכן מהלך המלחמה והשלכותיה מנקודת ראותן של ישראל, ארצות הברית ומצרים, יצרו תשתית נוחה לקידום דרמטי של תהליך השלום בין ישראל למצרים. עם זאת, תהליך זה לא יכול היה לצאת לפועל אלמלא עמדו בראש ההנהגות בשלוש המדינות אישים בעלי שיעור קומה, חדורי חזון ובעלי סמכות, שידעו את גודל השערה ואת ההכרח שלא לתת לה לחלוף ללא יצירת שינוי מהותי ביחסי ישראל והעולם הערבי בכלל, ומצרים בפרט.

הזירה הפנימית בישראל

ב-31 בדצמבר 1973 נערכו הבחירות לכנסת השמינית. בחירות אלה אמורות היו להיערך באוקטובר 1973, אך נדחו בגלל פרוץ מלחמת יום הכיפורים ב-6 באוקטובר 1973. המלחמה

14 פגישת קיסינג'ר עם מנהיגי יהדות ארצות הברית, *Foreign Relations of the United States*, 1969-1976, Arab-Israeli Dispute, 1974-1976, United States Government Printing Office Washington 2012, Vol. 26, p. 711 (להלן: *FRUS* 74-76).

15 שם, עמ' 712.

16 שם.

17 היעוץ לביטחון לאומי של הנשיא קרט, וזיגניב בז'ינסקי, סבר כי הטענות כאילו קיסינג'ר גזל מישראל את הניצחון במלחמת יום הכיפורים, חיזקו בישראל את המגמה של המשך ההסתמכות על יכולתה הצבאית, וממילא – נכונות פחותה ללכת בדרך הדיפלומטית. ראו: Zbigniew Brzezinski, 'Peace in International Framework', *Foreign Policy*, 19 (1975), p. 7.

התנהלה בצל ביקורת ציבורית על מחדלים מדיניים וצבאיים בתקופה שקדמה לפרוץ המלחמה ובמהלכה, שיוחסו הן לדרג המדיני והן לדרג הצבאי. כאמור, בקרב חוגים רחבים בציבור רווחה סברה שממשלת ישראל בראשות גולדה מאיר אימצה עמדות מדיניות נוקשות והתנגדה לווייתורים טריטוריאליים שהיו הכרחיים למימוש הסדר בין ישראל למצרים. עקב כך נחסמה הדרך להסדר מדיני, בעיקר עם מצרים. עמדות אלה, כך נטען, היו תוצאה של הניצחון הסוחף של ישראל במלחמת ששת הימים: תחושה של עליונות צבאית, ביטחון עצמי מופרז וזלזול ביכולת הפעולה של האויב. אלה הובילו לשאננות מדינית וצבאית שאת תוצאותיה החמורות חוותה מדינת ישראל במהלך המלחמה העקובה מדם.¹⁸

לאחר סיום המלחמה התרחבה הביקורת הציבורית על ההנהגה המדינית והצבאית. לוחמים שחזרו מן החזית סיפרו על חוויותיהם הקשות במהלך המלחמה, על מחסור חמור בציוד לחימה, על היעדר מידע מודיעיני ראוי ועוד. מכל עבר נשמעה התביעה להקים ועדת חקירה ממלכתית שתבחן את התנהלות ההנהגה המדינית והצבאית במהלך המלחמה. בישיבת שרים ב־8 בנובמבר 1973 נתנה ראש הממשלה גולדה מאיר ביטוי לתביעה להקמתה של ועדת חקירה:

כולנו חשבנו שאחרי המלחמה, ברגע הראשון שיהיה שקט, צריך יהיה לחקור. ונכון שישנם אנשים שבכנות הוכו בתדהמה. אינם מבינים, שואלים ורוצים לדעת מה קרה. אבל ישנם כאלה שלא כל כך בכנות ולא כל כך בתמימות, מפיצים שמועות ואתם יודעים בדיוק כמוני מה נעשה בעיתונות. כל אחד היודע לכתוב כותב רכילות, מספר אינטריגות ועורך חיפושים כיצד לבחור בראש הראשון לעריפה, ואחריו – בשורת ראשים נוספת [...] עלינו לחשוב כיצד נדע תשובות על שאלות אחדות שנציג לעצמנו, וכיצד נגיע להסברים ותשובות כדי שנוכל לאמר זאת לעם ולמדינה בלי להסתיר איזה דבר.¹⁹

בנסיבות אלה העריכה ממשלת המערך שבחירות יתנו ביטוי למחאה הנרחבת בציבור ויביאו לחילופי הנהגה. תעמולת הבחירות של המערך בתקופה שקדמה לפרוץ המלחמה התבססה על הרגיעה לאורך גבולות ישראל, וטענה שהעולם הערבי נרתע מעימות עם ישראל בשל עצמתה, ושאין לחץ בין־לאומי על ישראל לסגת מהשטחים. המסר לציבור היה ברור: מצבה של מדינת ישראל מעולם לא היה טוב כל כך, ולכן צריך לאפשר להנהגה הנוכחית, שהצליחה לשמר את הסטטוס קוו, להמשיך בתפקודה. לאחר המלחמה, לנוכח השבר הקשה והתחושה שהשקפת העולם של ההנהגה כאילו אפשר להמשיך במצב הקיים שנים רבות קרסה, עמדה לראשונה על הפרק אפשרות רגלית של הקמת ממשלת ימין בראשות מנחם בגין.

18 על מאפייני המחאה ראו: יונה הדרי, משיח רכוב על טנק: המחשבה הציבורית בישראל בין מבצע סיני למלחמת יום הכיפורים, 1955-1975, הקיבוץ המאוחד, בני ברק 2002, עמ' 228-269.

19 אריה בראון, משה דיין במלחמת יום הכיפורים, עידנים, תל אביב 1992, עמ' 315.

שנים רבות של מערכה של דה־לגיטימציה אינטנסיבית נגד מנחם בגין, בעיקר מצדו של בן־גוריון, והאשמתו כבעל תפיסת עולם פשיסטית ומיליטנטית, יצרו חששות כבדים בציבור מפני עלייתו לשלטון. אולם לאחר מלחמת יום הכיפורים נראה היה שקיים סיכוי שהציבור יבקש להקים הנהגה אלטרנטיבית שתתבסס על מפלגות הימין. כדי למנוע התפתחות זו אימצה הנהגת המערך תעמולת בחירות מתוחכמת. בבסיסה עמדו הכרה והודאה בכשלים שהיו במהלך המלחמה ובאחריותה של הממשלה לאירועים הקשים שפקדו את ישראל. כשלים אלה, כך נטען, אינם תוצאה של זדון או רשלנות אלא של טעויות אנוש. בשלבים מוקדמים למדי ניתן ביטוי לצורך להבין שההנהגה המדינית התבססה על הערכות מצב של דרגים מקצועיים בצבא ההגנה לישראל, המתמצאים היטב בסוגיות ביטחוניות-צבאיות. המסר בעקיפין היה שהדרג המדיני אינו נושא באחריות מרכזית למחדלי המלחמה: 'לא יכולתי לעמוד בעימות עם ראש אמ"ן ועם הרמטכ"ל', אמרה גולדה מאיר בעדותה לפני ועדת אגרנט.²⁰ בה בעת היא הבהירה את חששותיה מקבלת ההצעה של הרמטכ"ל דוד אלעזר למתקפת מנע:

כאשר הרמטכ"ל העלה את הענין של מכת מנע, אמרתי: 1973 זה לא 1967, והפעם הדבר לא יסולח לנו, ולא נקבל עזרה כשיהיה לנו צורך זה. אני ידעתי וידעת גם עכשיו שיכול להיות, אולי אפשר להגיד בוודאות, שבחורים שאינם, אולי היו נשארים בחיים. אבל אינני יודעת כמה בחורים אחרים היו נופלים בגלל חוסר ציוד. אינני יכולה להגיד במאה אחוז כי אינני יכולה להוכיח, אבל חוץ מההסתייגות הזאת, אני יכולה להגיד במאה אחוז שהפנטגון, כפי שאני מכירה אותו, ולפי הצרות שהיו לנו עד עכשיו עד שהגענו לרכבת האווירית, לא היה מסכים.²¹

בד בבד התבקש הציבור להימנע מ'משפטי שדה', לאפשר לגופים מקצועיים לבחון את אופי המחדלים שנחשפו ואת חומרתם ולהמתין בסבלנות לפסיקתם. בחירה בגוש הימין, הדוגל באידאולוגיה של ארץ ישראל השלמה ובהתנגדות עקרונית לווייתורים טריטוריאליים, כך נטען, תעצים את המתרחקות בין ישראל למדינות ערב, ועלולה לדרדר את האזור למלחמת דמים נוספת, שאיש אינו חפץ בה. בנסיבות הקיימות רק המערך יוכל לשקם את מדינת ישראל בעקבות הטראומה הקשה של מלחמת יום הכיפורים ולהצמיד אותה בדרך להסדר שלום שימנע מלחמה נוספת. על הפרק עמד כינוסה של ועידת שלום בז'נבה, שאמורה היתה להיות צעד ראשון בדרך לקידום הסדר ישראלי-ערבי.²²

20 גילי כהן, גולדה מאיר בוועדת אגרנט: לא יכולתי לעמוד בעימות עם ראש אמ"ן והרמטכ"ל. בעדות שארכיון צה"ל מפרסם כעת, הסבירה ראש הממשלה כי לא העזה לחלוק על הערכות המומחים וכי כולם טעו באותם ימים, הארץ, 12.9.2013.

21 שם.

22 ראו סקירות שר החוץ אבא אבן על ועידת ז'נבה בישיבה של ועדת החוץ והביטחון, 26.12.1973, א"מ, 8163/12.

גישה זו הוכיחה את עצמה. הציבור כבש את כעסו על הנהגת המדינה ותפקודה בתקופה שקדמה למלחמה, ובמהלכה והחליט לתת לה מנדט להמשיך בהנהגת המדינה. המערך זכה בבחירות ב־51 מנדטים (ירידה בחמישה מנדטים), לעומת 39 לליכוד (עלייה בשבעה מנדטים). בנסיבות אלה לא התקשתה ראש הממשלה, גולדה מאיר, להקים ממשלה שכללה 68 חברי כנסת. אולם הקמת הממשלה והמשך הפעילות המדינית לא צמצמו את הביקורת על הממשלה, ונשמעה תביעה מראש הממשלה ומשר הביטחון, משה דיין, להתפטר לאלתר מן הממשלה. ביטוי בולט לעצמת המחאה ניתן בכנס סגל הפיקוד הבכיר של צה"ל ב־13 בפברואר 1974, כאשר קצין בכיר במדים, אלוף משנה גדעון מחניימי, תבע מעל במת הנואמים את התפטרותו של שר הביטחון, משה דיין. ראש הממשלה והרמטכ"ל שנכחו בכינוס לא הפסיקו את דבריו של מחניימי, הגם שהיה ברור לכול שזו התבטאות חריגה ולא מקובלת במשטר דמוקרטי מצד דרג צבאי כלפי דרג מדיני. שר הביטחון, שלא נכח בכינוס, הסתפק בהבעת מורת רוח על האירוע לפני הרמטכ"ל. האירוע נתן ביטוי מופגן להיחלשות הדרמטית במעמדו של שר הביטחון דיין, ובעקיפין גם של ראש הממשלה, גולדה מאיר. מעבר להיבט האישי של מידת הסמכותיות של שני המנהיגים עמדה על הפרק יכולת המשילות של הממשלה בראשות גולדה. ברור היה שהמצב הזה אינו יכול להימשך עוד זמן רב.²³

גם הממשל האמריקני ראה בחיוב את חילופי ההנהגה בישראל. רבין כיהן כשגריר ישראל בארצות הברית, וראשי הממשל הכירו אותו היטב והעריכו, קרוב לוודאי, שעמו אפשר יהיה לקדם את תהליך השלום בצורה מהירה הרבה יותר מאשר עם גולדה מאיר. בשיחה עם הנשיא אסד ב־1 במארס 1974 נתן קיסינג'ר ביטוי להערכה שהממשל חפץ ביקרו של רבין. קיסינג'ר סבר שיצחק רבין ימונה לשר הביטחון. הוא העריך את רבין כאדם אינטליגנטי החושב במונחים אסטרטגיים, בשעה שרבים בהנהגה בישראל חשבו במונחים טקטיים של שליטה על גבעות וכבישים ודברים שוליים אחרים. הנשיא אסד הסכים עמו ותלה תקוות רבות ברקע הדיפלומטי שרכש רבין בשנים האחרונות.²⁴

ב־1 באפריל 1974 פרסמה ועדת אגרנט דוח ראשוני על מלחמת יום הכיפורים. מחברי הדוח התמקדו באחריות הדרג הצבאי למחדלים, אך הוא עורר מחאה ציבורית רחבה נגד הממשלה והנהגתה המדינית-ביטחונית. ב־11 באפריל 1974 הודיעה ראש הממשלה, גולדה מאיר, על התפטרותה מן הממשלה. במקומה נבחר יצחק רבין לעמוד בראש הממשלה. 'לזכותו', כתב עמוס שיפרס, 'עמדו שלוש נקודות חשובות: היותו רמטכ"ל הניצחון של מלחמת ששת הימים; שירותו המוצלח כשגריר בארצות הברית תחת כהונתם של אשכול וגולדה מאיר, וכן אי-מעורבותו המוחלטת בכל מה שקשור למלחמת יום הכיפורים'.²⁵ ב־3 ביוני 1974 הציג רבין את ממשלתו לפני הכנסת. בנאומו בכנסת הדגיש כי 'החתירה לשלום

23 בראון, משה דיין, עמ' 346-347.

24 שיחת מזכיר המדינה קיסינג'ר עם הנשיא אסד, 1.3.1974, FRUS 74-76, עמ' 150.

25 עמוס שיפרס, ממשלת רבין הראשונה, 1974-1977, פורת הוצאה לאור, צור יגאל 2013, עמ' 178.

הדריכה, ותמשיך להדריך, את מדיניות הממשלה. עשרים ושש שנות מלחמה לא שינו דבר בהכרתנו המעמידה את השלום עם שכנינו כמטרה מרכזית של מדיניותנו. גם בעתיד נהיה ערים לקראת כל סיכוי וכל שביב של סיכוי להתקדם לשלום. אנו מעדיפים את השלום על פני ניצחונות צבאיים. שלום יציב, שלום צודק שלום של כבוד, אך לא שלום בכל תנאי.²⁶ רבין ביקש להבהיר לממשל האמריקני כי הרקע הצבאי שלו והעובדה שהוא מזוהה עם המוצלחת שבמלחמות ישראל, מלחמת ששת הימים, לא ימנעו ממנו להציב כיעד ראשון במעלה את קידום תהליך השלום במזרח התיכון. בשלב הראשון התבססה הממשלה שלו על קואליציה בין סיעת המערך למפלגה הליברלית העצמאית ולמפלגת רצ, בסך הכול 61 חברי כנסת. חודשים ספורים לאחר מכן, ב־29 באוקטובר 1974, צורפה לקואליציה סיעת המפד"ל, לאחר שהושגו הבנות עמה, בין השאר בסוגיית ההתנחלויות.²⁷ הצטרפותה הובילה לפרישת רצ מן הקואליציה. בסך הכול תמכו בממשלה 68 חברי כנסת.²⁸

קידום הסדר הפרדה עם סוריה

ב־18 בינואר 1974 נחתם הסכם הפרדת הכוחות בין ישראל למצרים. על ההסכם חתמו הרמטכ"לים משתי המדינות. הגם שהיה זה הסכם בעל אופי צבאי מובהק, הוא טמן בחובו תקוות להעצמת התהליך המדיני לקראת הסדר שלום.²⁹ ביטוי לכך נתן נשיא מצרים סאדאת בשדר שהעביר לראש הממשלה, גולדה מאיר, יומיים לפני החתימה, ובו ציין שזהו שדר ראשון של נשיא מצרים למנהיג ישראלי. סאדאת הדגיש כי הוא מנהיג אמין: 'כאשר יצאתי ביזמת השלום ב־1971, התכוונתי לכך ברצינות. כאשר אימתי במלחמה התכוונתי לכך ברצינות. כאשר אני מדבר עכשיו על שלום קבע בינינו אני מתכוון לכך ברצינות'. יומיים לאחר מכן שוגרה גולדה לסאדאת מסר שבו סיפוק רב מן הקשר שנוצר ביניהם. היא הביעה תקווה שהקשר יימשך ויביא למפנה ביחסי שתי המדינות. 'השלום', קבעה, 'נחוץ לשני העמים'.³⁰

26 יצחק רבין, התייצבות הממשלה החדשה לפני הכנסת, הודעת חבר הכנסת יצחק רבין, ישיבה 53 של הכנסת השמינית, 3.6.1974, אוסף ארכיון יצחק רבין.

27 במכתב ששיגר ישראל גלילי אל ראש הממשלה יצחק רבין הוא תבע ממנו להבהיר לראשי המפד"ל את החלטת הממשלה כי 'היאחזויות והתנחלויות יוקמו רק על בסיס החלטת הממשלה'. מכתב השר ישראל גלילי אל ראש הממשלה, יצחק רבין, 26.10.1975, אוסף ארכיון יצחק רבין.

28 אתר א"מ, 'ישראל - הסיפור המתועד, 38 שנה ל"תרגיל המבריק" שהביא לסופה של ממשלת רבין הראשונה - חלק א'.

29 לנוסח ההסכם ראו: Egyptian-Israeli Agreement on Disengagement of Forces in Pursuance of the Geneva Peace Conference, of the Geneva Peace Conference, א"מ, ISA-PMO-StateDocumentsDep-0012xwc.

30 א"מ, 'ישראל - הסיפור המתועד, 42 שנים להסכם הפרדת הכוחות עם סוריה - נשיא מצרים סאדאת פועל להשגת הסכם', (להלן: א"מ, 'הסכם הפרדת הכוחות עם סוריה'). ראו גם חילופי שדרים בין נשיא מצרים סאדאת לראש הממשלה גולדה מאיר, 16.1.1974 ו-18.1.1974, באתר

חילופי שדרים כאלה לא היו אפשריים לפני מלחמת יום הכיפורים. הם נתנו ביטוי למהפך המחשבתי שחל הן במצרים הן בישראל בעקבות המלחמה הקשה, ולנכונותן של שתי המדינות לצעוד כברת דרך לקראת מערכת יחסים השוללת את השימוש בכוח להשגת יעדים מדיניים. 'בסופו של ההסכם נאמר שאין הצדדים רואים בו אלא צעד ראשון לקראת שלום צודק ובר קיימא'.³¹ ניסוח דומה הופיע בהסכמי שביתת הנשק שלאחר מלחמת העצמאות, שכידוע לא מנעו את המשך הפעילות האלימה של שני הצדדים. אולם הפעם נראה היה ששני הצדדים מתכוונים ברצינות ליצור מציאות מדינית חדשה, שונה במידה רבה מזו שהיתה בעבר.³²

מיד לאחר השגת ההסדר עם מצרים החל מזכיר המדינה האמריקני, הנרי קסינג'ר, במאמצים להביא להסכם דומה בין ישראל לסוריה. הנחת היסוד שלו היתה שהסכם עם מצרים לבדה יעורר ביקורת על מצרים בגין נכונותה להסכם חד-צדדי עם ישראל, בעיקר על רקע האווירה המיליטנטית ותחושת הכוח בעולם הערבי באותה תקופה, בין השאר עקב האפקטיביות הרבה של חרם הנפט. בנסיבות כאלה, ספק אם הסדר כזה יוכל להמשיך ולהתקיים. לפיכך, טענו נציגי הממשל, גם לישראל יש אינטרס בהסדר עם סוריה. גם הנשיא סאדאת נרתם להפעלת לחצים על ממשלת ישראל. בשדר בעל פה, שהעביר להנהגה בישראל באמצעות הממשל האמריקני ב-26 בינואר 1974, ביקש שממשלת ישראל לא תערים קשיים על יחסיו עם העולם הערבי. הוא הבהיר לגולדה מאיר ולשר הביטחון דיין כי הקרקע בשלה להסדר כזה, וכי מימושו של ההסדר יביא לקידום היחסים גם עם מצרים.³³ ראש הממשלה השיבה לקסינג'ר שישאל מוכנה לפתוח במשא ומתן עם סוריה על הסכם הפרדה. עם זאת היא דרשה לקבל תחילה את רשימת השבויים הישראליים שבידי סוריה ולאפשר להם להיפגש עם נציגי הצלב האדום. גולדה הבהירה כי היא נפגשת לעתים תכופות עם נציגי משפחות השבויים ונוכחת במצוקתם שנובעת מחוסר הוודאות בשאלת גורלם של יקיריהם. בידי ישראל, הבהירה גולדה, מצויים 300 שבויים סורים שאת שמותיהם העבירה ישראל לידי הצלב האדום.³⁴ השדר של גולדה נתן ביטוי לאפקטיביות

א"מ, <http://storage.archives.gov.il/Archives/0b0717068001c167/Files/0b07170684f9c494/00071706.81.D0.AC.C3.pdf>

31 ראו באתר א"מ, 'ישראל - הסיפור המתועד, נקודת מפנה בדרך לשלום: ממשלת יצחק רבין והסכם הביניים עם מצרים, 4.9.1975, חלק א' (להלן: ממשלת רבין והסכם הביניים עם מצרים, חלק א).

32 הסכם שביתת הנשק בין ישראל ומצרים נחתם ב-24.2.1949. נקבע בו, בין השאר, כי מטרתו 'לסייע להחזרת שלום של קבע בא"י'. ראו באתר https://www.knesset.gov.il/process/docs/armistice_egypt.htm

33 'שדר מסאדאת לגולדה מאיר 26.1.74', ראו באתר א"מ, '40 שנה להסכם הפרדת הכוחות בין ישראל למצרים, מברק השגריר דיניץ אל ראש הממשלה', <http://www.archives.gov.il/archives/#!/Archive/0b0717068001c167/File/0b07170684f9c494/Item/0907170684f9c5e4>

34 תשובת גולדה מאיר לסאדאת, 27.1.1974, ראו באתר א"מ, '40 שנה להסכם הפרדת הכוחות בין ישראל למצרים, שדר ראש הממשלה אל השגריר דיניץ, 27 בינואר 1974', <http://www.archives.gov.il/archives/#!/Archive/0b0717068001c167/File/0b07170684f9c494/Item/0907170684f9c5e5>

של הלחץ הציבורי מצד משפחות על הממשלה בסוגיית השבויים. תופעה זו, שהחלה לקרום עור וגידים במהלך מלחמת ההתשה, התעצמה במהלך מלחמת יום הכיפורים ובעימותים מלחמתיים נוספים שהיו למדינת ישראל בעקבותיה.

במהלך מארס 1974 נערכו מגעים אינטנסיביים בין קיסניג'ר למשה דיין לקידום הסדר עם סוריה. מלכתחילה שררה בישראל פסימיות רבה בשאלת הסיכויים להסדר עם סוריה, בין השאר על רקע העמדה הקיצונית של סוריה כלפי ישראל לאורך השנים. ואולם, בתקופה שלאחר מלחמת יום הכיפורים, הממשל האמריקני ראה בהסכם ישראלי-סורי חשיבות עליונה, והיה נחוש לחייב את ישראל לשלם את המחיר הנדרש להשגת ההסדר. ישראל התקשתה לעמוד בלחצי הממשל, מה גם שהיה איום סורי מוחשי לחדש את הלחימה. כל זאת כאשר הן הממשל האמריקני הן ההנהגה בסוריה היו מודעים לכך שההנהגה בישראל תתקשה לעמוד בלחץ הציבורי בישראל, שתבע במפגיע להימנע כמעט בכל מחיר מהידרדרות לעימות צבאי. גם אירועי הטרור במדינת ישראל הגבירו את התביעה בציבור 'לעשות משהו' כדי לצאת ממעגל הדמים שבו היתה נתונה מדינת ישראל מאז פרוץ מלחמת יום הכיפורים.³⁵

מעבר לכך, הממשל הבהיר לישראל כי האינטרס העליון מבחינתו היה הוצאת סוריה ממעגל ההשפעה הסובייטית והצבתה במעגל ההשפעה האמריקני. לטענתו זה היה גם אינטרס לאומי עליון של ישראל. כמו כן, הממשל הדגיש את העובדה שהמלחמה הוכיחה בעליל כי השליטה של ישראל בשטחים לא מנעה את המכה הקשה שספגה. לפיכך עליה להבין שרק הסדר מדיני, ולא 'שטחים', יבטיח את ביטחונה. בנסיבות אלה ברור שהסורים נהנו מעמדת יתרון במשא ומתן. ביטוי בולט לכך היה בקביעה של קיסניג'ר שהתכניות שישאל הציעה 'הגיוניות'. עם זאת הוא הבהיר כי הן חסרות תוחלת של ממש, שכן אי-אפשר 'למכור' אותן לסורים, וזהו מעתה 'שם המשחק'. במכתב ששיגר קיסניג'ר אל ראש הממשלה גולדה מאיר ב-3 באפריל 1974 הוא נתן ביטוי לטיעונים אלה.³⁶

כדי להגביר את הלחץ על ישראל להגמיש את עמדותיה חזר הממשל ועשה שימוש ב'שירותיו הטובים' של הנשיא סאדאת, שהפציר בממשלת ישראל לעשות כל מאמץ לקידום תהליך השלום משום ש'הקרקע בשלה לכך'.³⁷ בד בבד נפגש קיסניג'ר עם ראשי יהדות ארצות הברית ובראשם מקס פישר. על רקע המצוקה הכלכלית והמדינית של ישראל בעקבות המלחמה, עלה משקלה של ההנהגה היהודית בארצות הברית וגברה יכולת הלחץ שלה על ההנהגה בישראל. על רקע זה ראה קיסניג'ר לנכון לשלב אותה במהלך המשא ומתן. יהדותו של קיסניג'ר תרמה, קרוב לוודאי, להצגתו כ'אחד משלנו' להנהגה

35 ב'11.4.1974 חדרה חוליית מחבלים לקריית שמונה ורצחה 18 ישראלים. ישראל תקפה בתגובה עיירות בדרום לבנון שמהן יצאו המחבלים. א"מ, הסכם הפרדת הכוחות עם סוריה.

36 מכתב של המזכיר קיסניג'ר אל גולדה מאיר, 3.4.1974, FRUS 74-76, עמ' 184; שיחת המזכיר קיסניג'ר עם שר הביטחון משה דיין, שם, עמ' 168-184. ראו גם: בראון, משה דיין, עמ' 355.

37 א"מ, הסכם הפרדת הכוחות עם סוריה.

היהודית בארצות הברית. המזכיר ביקש מהמנהיגים היהודים האמריקנים להבהיר להנהגה בישראל כי מטרת העל של ארצות הברית היא להרחיק את העולם הערבי מן התלות בברית המועצות. התפתחות כזאת, הוא טען, תשרת את האינטרסים האסטרטגיים של ישראל.³⁸ אל מסכת הלחצים על ישראל הצטרף גם הנשיא ניקסון. ב-30 באפריל 1974 הוא שיגר שדר אל ראש הממשלה גולדה מאיר שבו התרעם על הידיעות בישראל כאילו ארצות הברית 'מוכרת' את ישראל במסגרת עסקה גלובלית לקידום הדטנט (Détente) עם ברית המועצות. הנשיא דחה קביעה זו מכול וכול. הוא הזכיר לראש הממשלה שהממשל בראשותו, יותר מכל ממשל שקדם לו, תמך בישראל בכל המובנים, והביטוי הבולט ביותר לכך היה הרכבת האווירית שהעבירה לישראל נשק וחלקי חילוף במלחמת יום הכיפורים. המסר של הנשיא היה ברור: ישראל נוהגת כלפיו במידה של כפיות טובה. עליה להבין שהנשיא מחויב לדאוג לביטחונה, ועל כן עליה לפעול לאור הבקשות שלו ממנה. ואכן, המסר שהתלווה לסוף מכתב הנשיא היה חד-משמעי: הנשיא מצפה מראש הממשלה לפעול להגמשת עמדותיה של ישראל לצורך הסכם עם סוריה.³⁹

ב-3 במאי 1974 דיווח קיסנינג'ר לנשיא כי ישראל חזרה בה מעמדותיה והודיעה כי היא מוכנה לסגת מעבר לקווי 6 באוקטובר 1973. זו היתה אחת התביעות המרכזיות של הנשיא אסד, ולממשל היה ברור שסוריה לא תוכל לחתום על הסכם הפרדת כוחות עם ישראל אם לא תתקבל תביעה זו.⁴⁰ הוויתורים של ישראל לא מיתנו את הלחץ האמריקני. נהפוך הוא, הממשל העריך שישראל חוששת מחידוש העימות המלחמתי ומקרקע עם הממשל, ותהיה מוכנה לשלם מחיר כבד כדי למנוע התפתחויות כאלה. על רקע זה שב הנשיא ניקסון ושיגר שדר בוטה ומאיים לראש הממשלה מאיר ביום המחרת, 4 במאי 1974:

מאמצי השלום הנוכחיים קריטיים לעתידה של מדינת ישראל וליכולתה של ארצות הברית לסייע לה במתכונת הנוכחית. יש מגמות חיוניות באזור שעלינו לעודד אותן, שכן הן משרתות את האינטרסים החיוניים של ארצות הברית וישראל כאחד. אסור לכם לקבל כמובן מאליו שתקבלו אותה עזרה שקיבלתם במהלך מלחמת יום הכיפורים, דוגמת הרכבת האווירית שאני אישית פעלתי למימושה מול התנגדויות קשות בקונגרס. אני מודע היטב לכובד האחריות המוטלת עלי ומאמין שתביני את החשיבות שבניצול חלון ההזדמנויות שלפנינו.⁴¹

הדיאלוג המדיני התנהל על רקע פעולות טרור שנועדו, קרוב לוודאי, לפגוע במורל הציבורי ולשכנע את ההנהגה והציבור בישראל כי ישראל אינה יכולה להבטיח את ביטחון אזרחיה בכוחותיה, וכי הדרך היחידה להשגת יעד זה היא הסדר על בסיס קבלת התביעות של

38 פגישת קיסנינג'ר עם ראשי יהדות ארצות הברית, 25.4.1974, FRUS 74-76, עמ' 201.

39 שדר של הנשיא ניקסון אל גולדה מאיר, 1.5.1974, שם, עמ' 212-213.

40 שדר של קיסנינג'ר אל עוזר הנשיא לביטחון לאומי ברנט סקורופט, 3.5.1974, שם, עמ' 218.

41 מכתב של הנשיא ניקסון אל ראש הממשלה מאיר, 4.5.1974, שם, עמ' 219.

הצד הערבי. ב־13 במאי 1974 חדרה חוליית מחבלים לישראל בצפון הגליל. תחילה רצחה נוסעת ליד המושב צוריאל, ולאחר מכן שלושה מתושבי המקום. בהמשך נהיה האירוע לפיגוע מיקוח שבו נלכדו תלמידים מצפת, אשר לנו במעלות, והיו לבני ערובה. ניסיון של כוח צה"ל לשחררם נכשל, ובמבצע הצבאי נהרגו 21 תלמידים.⁴² הרצח עורר זעזוע קשה בישראל. מחשש שהפיגוע יפגע בנכונותה של ישראל לקדם הסכם עם סוריה, פנה הנשיא סאדאת שוב לישראל, דרך הממשל האמריקני. הוא גינה את פעולת הטרור והביע תקווה שהאירוע הקשה לא יפגע במאמצים להסדר. סאדאת הבטיח כי לאחר שיושג הסדר הוא 'ישתף פעולה עם ישראל כדי להביא להפסקת פעולות רצח וחבלה'.⁴³ בה בעת נמשכו מאמצי הממשל לשכנע את ישראל להגמיש את עמדותיה. במכתב ששיגר לראש הממשלה מאיר, חזר הנשיא ניקסון ואיים בתוצאות החמורות שתהיינה אם ייכשלו השיחות, וטען כי דעת הקהל תטיל את האשמה לכך על ישראל.⁴⁴

הלחצים השיגו את מטרם. ב־31 במאי 1974 נחתם הסכם להפרדת כוחות בין ישראל לסוריה.⁴⁵ להסכם נלווה מזכר הבנות בין ישראל לארצות הברית שכלל, בין השאר, את הנקודות העיקריות האלה: (א) עמדתה של ארצות הברית היא שנסוגת כוח משקיפי האו"ם שיוצב בין ישראל לסוריה (UNDOF) תיעשה רק בהסכמתם של שני הצדדים להסכם. אם הנושא יובא להצבעה במועצת הביטחון על אף עמדת ישראל, ארצות הברית תצביע נגד הנסיגה; (ב) ארצות הברית תתנגד להצבת חיילים של ברית המועצות, של מדינות קומוניסטיות אחרות ושל מדינות שאין להן יחסים דיפלומטיים עם ישראל, במסגרת כוח החירום של האו"ם; (ג) ארצות הברית הבהירה לשני הצדדים כי תבצע סיורים אוויריים בשטח ההפרדה לפחות פעם בעשרה ימים; (ד) אם יסתבר שסוריה מפרה את ההסכם, תפעל ארצות הברית במישור הדיפלומטי כדי להחזיר את המצב לקדמותו.⁴⁶ מזכר ההבנה נתן, מטבע הדברים, ביטוי לחשדנות הרבה ולחששות שליוו את ההסכם, מנקודת מבטה של מדינת ישראל.

הממשל ראה בהסכם זה, בצדק, הישג אסטרטגי רב־חשיבות עבורו. בדיווח לנשיא ניקסון הבהיר קיסינג'ר כי לפני המלחמה היו כל הערבים מאוחדים נגד ארצות הברית ומזוהים עם ברית המועצות. ארצות הברית נדחקה לפינה והצטיירה כתומכת חד־צדדית בישראל, ולפיכך כגורם עוין לעולם הערבי. התוצאה היתה, בין השאר, חרם הנפט שפגע קשה בכלכלת ארצות הברית ובבעלות בריתה באירופה וביפן. אם מצב זה היה נמשך, היו יפן ואירופה נהיות לבנות ערובה של העולם הערבי. פריצת הדרך הראשונה, קבע

42 אסון מעלות 15.5.1974, ארכיון צה"ל ומערכת הביטחון, 15.5.1974, 112245/162. רג.

43 א"מ, הסכם הפרדת הכוחות עם סוריה.

44 שדר של הנשיא ניקסון אל גולדה מאיר, 22.5.1974, FRUS 74-76, עמ' 295.

45 Syrian-Israeli Disengagement Agreement, 31.5.1974, FRUS 74-76, עמ' 374-370.

46 Memorandum of Understanding between the United States Government and the Government of Israel, FRUS 74-76, עמ' 365-364, undated.

קיסנינג'ר, התרחשה בנובמבר 1973, כאשר הנשיא סאדאת החליט לבחור בדרך פעולה שהיתה מקובלת על ארצות הברית – דיפלומטיה בשלבים – ולהסתמך עליה ולא על ברית המועצות. התוצאה היתה הסכם הפרדת הכוחות עם מצרים. להערכתו של קיסנינג'ר זו היתה פריצת דרך מדינית. מצרים ביקשה לקרב אליה את ארצות הברית ולהרחיק ממנה את ברית המועצות, וזה היה ניצחון למתונים. אבל בד בבד הקימו מהלכיו של סאדאת נגדו את המשטרים הערביים הרדיקליים, וסוריה היתה המדינה הערבית הרדיקלית ביותר. שנאתה לישראל היתה בלתי נתפסת. אם ארצות הברית לא היתה משיגה הסכם עם סוריה, המלחמה היתה מתחדשת, ומצרים לא היתה יכולה להימנע מלהשתתף. על בסיס הערכת מצב זו סיכם הנשיא ניקסון את הדיון בהחלטה להמשיך בתנופה להשגת הסדרים נוספים מקיפים יותר, כדי למנוע התחזקות של הכוחות הרדיקליים וסכנת מלחמה.⁴⁷

תחילת הדיונים על הסדר ביניים עם מצרים

ב־30 במאי 1974 נערכה פגישה בין הנשיא סאדאת למזכיר המדינה קיסנינג'ר. על פי עדותו של קיסנינג'ר הפגישה נערכה באווירה לבבית. הנשיא סאדאת התעניין מאוד בהערכות הממשל על הממשלה החדשה בישראל בראשות יצחק רבין. נראה שחשש כי הקמת הממשלה החדשה בראשות רבין תעצור את התנופה המדינית לאחר מלחמת יום הכיפורים, אשר נועדה לתרגם את הישגיה האסטרטגיים של מצרים במלחמה להישגים מדיניים. אין תמה אפוא שבמהלך השיחה הוא הבהיר את רצונו לפתוח בשיחות על הסדר עם ישראל מוקדם ככל האפשר.⁴⁸

הממשל האמריקני לא היה זקוק ל'זריקת העידוד' של סאדאת כדי לפעול לקידום התהליך המדיני. מנקודת מבטו קידום התהליך המדיני שירת אינטרסים אסטרטגיים ראשונים במעלה של ארצות הברית. הנחת היסוד של הממשל היתה שהסדר כולל אינו ריאלי בשלב הנוכחי, ומוטב להתמקד בהסדר בעל אופי מדיני מוגבל. האפשרות הריאלית ביותר היתה פעילות להשגת הסדר ביניים בין ישראל למצרים.⁴⁹ מעבר לכך, באותה תקופה היה הנשיא ניקסון נתון לביקורת קשה על מעורבותו בפרשת ווטרגייט. הממשל בראשותו שיווע להישג מדיני שאולי יאפיל על הפרשה החמורה שבה היה מעורב הנשיא עצמו, ואשר איימה להביא להדחתו. ב־16 ביוני 1974 באו לארץ הנשיא ניקסון ומזכיר המדינה קיסנינג'ר במסגרת סיור במזרח התיכון. מאמצי ההדחקה של הנשיא לא הועילו. כדי להימנע מתהליך מביש של הדחה, הוא הודיע בנאום לאומה ב־8 באוגוסט 1974 על החלטתו להתפטר מן התפקיד.

47 מפגש הנשיא ניקסון עם מזכיר המדינה קיסנינג'ר, 31.5.1974, *FRUS* 74-76, עמ' 374-380.

48 פגישת קיסנינג'ר עם הנשיא סאדאת, 30.5.1974, שם עמ' 367.

49 יצחק רבין, הודעת הממשלה על ביקור נשיא ארצות הברית בישראל, הישיבה ה־61 של הכנסת השמינית, 19.6.1974, אוסף ארכיון רבין.

בנסיבות אלה, סבר רבין, היעד המרכזי של ישראל הוא להרוויח זמן. הערכתו היתה, קרוב לוודאי, שמרחק הזמן יעמעם ויצניע את ההישגים שהיו למצרים ולסוריה בשלבים הראשונים של פרוץ המלחמה. בהתייעצויות שקדמו לנסיעתו של שר החוץ, יגאל אלון, לווינגטון בראשית דצמבר 1974, טען רבין כי ישראל נמצאת באחת משעותיה הקשות, ולכן האסטרטגיה שלה צריכה להיות ניסיון להרוויח זמן. 'בתנאים שלנו', כך אמר, 'זמן זו התרומה המדינית המשמעותית'.⁵⁰ מעבר לכך, הוא האמין שהזמן החולף עשוי לצמצם את התלות של העולם המערבי בנפט הערבי. בריאיון לעיתון הארץ כחצי שנה לאחר כניסתו לתפקיד הבהיר רבין כי

זמן פירושו תקופה של עד שבע שנים [...] זה הזמן שיהיה דרוש לעולם החופשי להשתחרר מהתלות בדלק הערבי. אנגליה וסקנדינביה יגיעו לאי תלות תוך שש שנים. ארצות הברית תצמצם את תלותה תוך 4-5 שנים. על ישראל לא רק לעבור תקופה זו בשלום, אלא גם להתאים את חייה למצב הבינלאומי. עליה למצות את העלייה מברית המועצות ולהתאים את הכלכלה הישראלית למציאות החדשה. ובעיקר להישמר מפגיעה ביחסים עם ארצות הברית.⁵¹

יש להניח שהתבטאויותיו של רבין הגיעו לאוזני הממשל. ואכן, בממשל רווחו הערכות שממשלת רבין תפעל להשאת הסטטוס קוו הקיים, מתוך הנחה שזה משרת את האינטרסים של מדינת ישראל. צריך לזכור שרבין הגיע לכס ראשות הממשלה ללא ניסיון פוליטי משמעותי. את מרבית חייו הבוגרים עשה במסגרת צה"ל, ובשאר היה בשירות דיפלומטי בכיר – שגריר ישראל בארצות הברית. הקואליציה שבראשה עמד לא היתה יציבה. היו בה מחלוקות בסוגיות דת ומדינה, כלכלה וחברה. רבין, קרוב לוודאי, חשש בצדק כי הליכה להסדר מדיני, שתגרוור מן הסתם ויתורים טריטוריאליים, תביא לערעור יציבותה של הממשלה שבראשותו, ואולי להתפרקותה. הממשל היה ער לחולשותיהם של רבין ושל הממשלה שבראשה עמד, למאבקים ולמחלוקות בתוכה, וידע לנצל זאת כדי לקדם את תביעותיו לווייתורים מצד ישראל. בין השאר נפגש קיסנינג'ר לא פעם עם ראש הממשלה לשעבר, גולדה מאיר, ועם שר הביטחון לשעבר, משה דיין. הדבר נודע לרבין והוא נפגע מאוד מכך: 'לגבי רבין', כתב עמוס שיפריס, 'הפכה מעורבותו של קיסנינג'ר בפוליטיקה הפנימית בישראל לבלתי נסבלת. מבחינתו של רבין הגיעו מים עד נפש'.⁵²

בנסיבות אלה נאלץ רבין בהמשך כהונתו כראש ממשלה להשקיע מאמצים ניכרים כדי להזים את חשדות הממשל שכל כוונתו היא להרוויח זמן כדי להימנע מהצורך בשינוי הסטטוס קוו המדיני-טריטוריאלי שבו היתה מדינת ישראל. בריאיון למערכת ידיעות אחרונות ב-5 במארס 1975 הוא קבע ש'המפתח להליכה לקראת מלחמה או להתקדמות

50 שיפריס, ממשלת רבין הראשונה, עמ' 27.

51 יואל מרקוס, 'ראיון עם יצחק רבין, איך לעבור בשלום את שבע השנים הרוות', הארץ, 3.12.1974.

52 שיפריס, ממשלת רבין הראשונה, עמ' 41.

לקראת שלום נעוץ במדיניותן של מדינות ערב כלפי ישראל. בראש ובראשונה תלוי הדבר בגישתה של מצרים, שהיא המדינה הראשית בעולם הערבי. לא היתה מלחמה בין מדינות ערב וישראל מבלי שמצרים היתה מעורבת בה. לא היה סיום למלחמה מבלי שמצרים היתה זו שהחליטה על הפסקתה. עוד טען כי על אף עמדתו של שר החוץ אלון, הוא מעולם לא האמין שהמפתח לשלום נמצא בצד הפלסטיני. כמו כן הדגיש כי 'ממשלה שאינה מחפשת כל סיכוי להגיע לשלום חוטאת עניינית, מוסרית ופוליטית לתפקידה'.⁵³ דברים אלה נועדו, קרוב לוודאי, להבהיר לממשל כי חששותיו מפני כוונותיה של ישראל לשמר את הסטטוס קוו שגויות, וכי בכוונתו לפעול לקידום הסדר עם מצרים. בפועל, הערכת הממשל היתה שממשלת רבין מבקשת לדחות את המשך קידום תהליך השלום. 'לא נאפשר זאת', הבהיר קיסניג'ר נחרצות.⁵⁴

ב־10 וב־13 בספטמבר 1974 נפגש ראש הממשלה יצחק רבין עם הנשיא ג'רלד פורד. אם היה מי שקיווה שהנשיא הנכנס יבקש לקחת פסק זמן מן הטיפול בסוגיית ההסדר הישראלי-מצרי כדי להסתגל לתפקיד החדש, הוא נוכח לדעת ששגה. הגורם המדובר להסדר, מזכיר המדינה הנרי קיסניג'ר, נותר בתפקידו, והנשיא החדש קיבל את המלצותיו לפעול ללא דיחוי לקידום ההסדר. בפגישה הדגיש הנשיא את שאיפתה של ארצות הברית לקדם את תהליך השלום עם מצרים. הוא הבהיר כי המזכיר קיסניג'ר יגיע לאזור באמצע אוקטובר 1974, וכי הוא מצפה שישראל תתרום את חלקה לקידום ההסדר. רבין הביע נכונות לכך, אך תבע מן הממשל להתחייב שבמפגשים אלה לא תידון שאלת גבולות הקבע. הנשיא פורד קיבל התחייבות זו, ובה בעת התחייב שישראל תקבל את סיוע החירום שהובטח לה בעקבות ההסכם עם סוריה.⁵⁵ על פי עדותו של רבין סוכמה בפגישתו עם הנשיא פורד עסקה: ישראל תקבל עד 1 באפריל 1975 את מרבית סיוע החירום שהובטח לה בעקבות הסכם ההפרדה עם סוריה, תמורת הסכמה עקרונית להגיע להסדר ביניים עם מצרים. עסקה זו, טען רבין, מנעה מגמה אמריקנית להביא לכינוס ועידת ז'נבה. ישראל חששה מהאפשרות שמתווה ז'נבה ישמש בסיס לקידום תהליך השלום, שכן במסגרת מתווה זה ייקחו חלק כל מדינות ערב והמעצמות. היעדר של מתווה זה יהיה, קרוב לוודאי, השגת הסדר כולל בנוסחה המקובלת של נסיגת ישראל לקווי 4 ביוני 1967. ההערכה שרווחה בישראל היתה שבמסגרת כזאת יד הקיצונים תהיה על העליונה, ותחייב את המתונים ליישר קו עמם.⁵⁶

53 'פגישת ראש הממשלה עם מערכת ידיעות אחרונות', 5.3.1975, ראו באתר, <https://drive.google.com/file/d/0B4OMNGDqJTdNMTFYRG9pdzE1WUE/view>. ואולם, מתזכיר שכתב יגאל אלון מסתבר כי הוא אמנם הגדיר כרצויה ביותר הליכה לקראת הסדר כולל ישראלי-ערבי, עם זאת, גם הוא הבין שאפשרות זו אינה ראלית. לפיכך, הדרך הראלית היחידה בנסיבות הקיימות היתה הסדר ביניים. ראו שיפרס, *ממשלת רבין הראשונה*, עמ' 24.

54 פגישת בין הנשיא פורד לקיסניג'ר, 12.8.1974, *FRUS* 74-76, עמ' 404. ראו גם פגישה של הנשיא פורד עם קיסניג'ר, 14.8.1974, שם, עמ' 410.

55 מפגש ראש הממשלה רבין עם הנשיא פורד, 13.9.1974, שם, עמ' 421.

56 ממשלת רבין והסכם הביניים עם מצרים, חלק א.

הבנות אלה צמצמו את המחלוקות בין הצדדים, אך לא העלימו אותן לחלוטין. עד מהרה נחשפו מחלוקות קשות בין שני הצדדים על תנאי ההסדר. ישראל הביעה נכונות לנסיגה נוספת בסיני, ועם זאת הבהירה שהיא תובעת תמורה בעלת אופי מדיני. הביטוי העיקרי לכך היה סיום מצב המלחמה (end of belligerency). בכך נתנה ישראל ביטוי נוסף ל'התקפלותה' מעמדתה שנסיגה מן השטחים שנכבשו במהלך המלחמה תבצע רק במסגרת הסדר שלום. עתה היתה מוכנה להסתפק בביטול מצב המלחמה בלבד. במסמך שהגיש שר החוץ יגאל אלון לממשלה נכתב כי סיום מצב המלחמה יכול, בין השאר: (א) הימנעות מכל פעולה מלחמתית סדירה או בלתי סדירה ביבשה, בים או באוויר; (ב) הימנעות מהפרעות ישירות ועקיפות לשיט ולטיס בכל נתיבי הים והאוויר; (ג) הימנעות מסיוע לפעולות פיגוע נגד אובייקטים ישראלים ויהודיים בארץ ובחוץ לארץ; (ד) הימנעות מלוחמה כלכלית על כל צורותיה וביטוייה; (ה) הימנעות מתעמולה והסתה במישור הביטורלי והבין-לאומי.⁵⁷

בממשלת רבין התקיימו דיונים אינטנסיביים בסוגיית ההסדר עם מצרים. מן המסמכים שבידינו עולה כי שר הביטחון שמעון פרס תמך בהסדר דומה עם סוריה. חששו היה שהסכם נפרד עם מצרים יביא לתגובה קיצונית של סוריה ושל בעלת בריתה, ברית המועצות. הרמטכ"ל מרדכי (מוטה) גור תמך בנסיגה חד-צדדית לקו ביטחון מינימלי בסיני – קו אל-עריש-ראס מוחמד – שיפחית את המוטיבציה של מצרים לצאת למלחמה. הוא סבר שאם תפרוץ מלחמה חדשה מוטב להילחם במרחבים הפתוחים של מרכז סיני, ושיש לסמוך על אזור חיץ רחב בפיקוח האו"ם ועל כוחו של צה"ל. היועצים המשפטיים התנגדו לתביעה להצהרה על ביטול מצב המלחמה. לדבריהם משמעות הצהרה מצרית שלפיה תם מצב מלחמה, היא הכרה מצרית בחוקיות החזקת שטחים מצריים בידי ישראל, ואין סיכוי שתסכים לכך. הממשלה לא קיבלה את עמדתם, והחליטה לא להסכים לווייתורים טריטוריאליים נוספים ללא 'תמורה מדינית ממשית' ולהציג דרישה להצהרה על סיום מצב הלוחמה. בעת ביקורו של קיסנינג'ר הוסכם לחדש את השיחות על בסיס בקשת ישראל, אך בלא הצגת תנאי להצהרה מפורשת על אי-לוחמה.⁵⁸

באמצע אוקטובר הגיע קיסנינג'ר לאזור לבקשתו של הנשיא סאדאת, כדי להרגיע את הרוחות בו.⁵⁹ ב-13 באוקטובר 1974 הוא נפגש עם ראש הממשלה רבין, שאותו תיאר כ'זהיר ומפוכח' (cautious questioning and somber).⁶⁰ גם בשירותו הצבאי נודע רבין כקצין זהיר ומפוכח. בתקופת ההמתנה שקדמה למלחמה הוא סירב לחבור לחבורת הקצינים שדרשה לצאת למתקפה מקדימה נגד מצרים כבר בשלבים הראשונים של המשבר. השלכותיה של מלחמת יום הכיפורים הבהירו לו, קרוב לוודאי, שהתקופה שבה מדיניות הביטחון

57 מברק משר החוץ יגאל אלון אל שגרירות ישראל בארצות הברית, 14.8.1974, א"מ, חצ 6858/3.

58 ממשלת רבין והסכם הביניים עם מצרים, חלק א.

59 מפגש של קיסנינג'ר עם הנשיא פורד, 18.10.1974, FRUS 74-76, עמ' 444.

60 פגישת קיסנינג'ר עם רבין, 13.10.1974, שם, עמ' 433.

נהנתה מקונסנזוס לאומי רחב ונעדר ממד ביקורתי, חלפה לבלי שוב. מעתה חייבת היתה ההנהגה להיערך לביקורת ציבורית על מהלכיה, ביקורת שעשויה לפגוע בה. לפיכך, מעבר לשיקולים מדיניים וביטחוניים התחייבה גישה זהירה גם משיקולים פוליטיים פנימיים.⁶¹ במפגש הבהיר ראש הממשלה לקיסינג'ר שישאל תבע שלהסכם עם מצרים יהיה אופי מדיני מובהק. המזכיר מצדו תבע שישאל תהיה מוכנה לנסיגה מהותית (substantial) והדגיש כי מדובר בקו שמעבר למעברים.⁶² שליט מצרים, שהיה מודע היטב למערכת היחסים הקרובה בין ישראל לאיראן, גייס לצדו את השאה של איראן במגמה ליצור לחץ נוסף על ישראל. בשרד שהעביר השאה אל ראש הממשלה רבין הוא הבהיר לו כי סאדאת מוכן לנהל משא ומתן עם ישראל על הסדר מוגבל בסיני. רבין הבהיר כי גם לישראל יש עניין בקידום הסדר.⁶³

בתום שיחותיו באזור העביר קיסינג'ר לנשיא פורד הערכת מצב שכללה את הנקודות העיקריות האלה: (א) המזרח התיכון כיום הוא בעל פוטנציאל של סיכונים יותר מכל אזור אחר בעולם; (ב) הסכנה של עימות מלחמתי בין ישראל למדינות ערב עדיין קיימת. כמו כן קיימת אפשרות לעימות בין ארצות הברית למדינות ערב על רקע זה; (ג) לנוכח המציאות הכלכלית בעולם והתלות שלנו במדינות האזור, הצורך שלנו בהסדר גדול מבעבר; (ד) לפיכך, המעורבות שלנו באזור והמאמצים להשגת הסדר הם חיוניים ובלתי נמנעים, וארצות הברית היא היחידה שיכולה לקדם הסדר באזור; (ה) הצלחה תעניק לארצות הברית עליונות על ברית המועצות באזור למשך שנים רבות.⁶⁴ שוב הודגש שתהליך ההסדר שהובילה ארצות הברית אינו רק תוצאה של רצון אמריקני לקדם אינטרסים של בת-ברית קרובה. המסר היה שהאינטרס הלאומי העליון של ארצות הברית תבע הסדר, והממשל ציפה מישראל, כבעלת ברית קרובה, לפעול בהתאם לתמונת מצב זו, כפי שהממשל פעל למען ישראל במהלך מלחמת יום הכיפורים ואחריה.

ב-30 באוקטובר 1974 התכנסה ברבאט, בירת מרוקו, ועידה של שרי החוץ הערביים. בתום הדיון היא הודיעה על הכרה באש"ף כנציג בלעדי של העם הפלסטיני. לאלה שסברו כי הסוגיה הפלסטינית תישאר באחריותה של ירדן, ובכך תישמר אפשרות ראלית להסדר סוגיה סבוכה ומורכבת זו – נכונה אכזבה רבתי. העברת האחריות לסוגיית הליבה של הסכסוך הישראלי-ערבי לידי הפלסטינים העבירה מסר ברור: העולם הערבי נע לדרך מיליטנטית, נחושה יותר מאשר בעבר, מתוך מודעות לכך שהסיכוי להסדר עם ישראל נמוך מאוד, כמעט אפסי. החלטות הוועידה, קבע קיסינג'ר, מצביעות על נחישותו של

61 עמי גלוסקא כתב בהקשר זה: 'רבין העדיף אפוא להימנע בכלל מפעולה צבאית עד למיצוי המאמץ המדיני'. ראו עמי גלוסקא, **אשכול, תן פקודה**, מערכות, תל אביב 2005, עמ' 273.

62 שיחת רבין-קיסינג'ר, 13.10.1974, א"מ, א 7045/7. ראו גם: שיחת רבין-קיסינג'ר, 13.10.1974, *FRUS* 74-76, עמ' 436-437.

63 שדר של השאה של איראן אל ראש הממשלה רבין, 6.12.1974, א"מ, א 7028/4.

64 שדר של קיסינג'ר אל הנשיא פורד, ללא תאריך, *FRUS* 74-76, עמ' 441.

העולם הערבי לחייב את ישראל להגיע להסדר כולל של הסכסוך, בעיקר של הסוגיה הפלסטינית. נסיבות אלה עלולות להביא להתלקחות מלחמה נוספת באזור ולשימוש נרחב יותר בנשק הנפט. כל אלה חייבו את ישראל ואת ארצות הברית לפעול בהקדם להשגת הסדר ביניים בין ישראל למצרים, שאולי יצנן את הרוחות.⁶⁵

ב־7 בנובמבר 1974 זימן אליו הנשיא פורד את הצייר בשגרירות ישראל בארצות הברית, מרדכי שָׁלו, ככל הנראה בשל היעדרותו של השגריר מהארץ. העובדה שהנשיא זימן אליו לפגישה נציג מדרג דיפלומטי נמוך יחסית נועדה להבהיר שהסוגיה המזרח־תיכונית 'בוערת בעצמותי' ומבטאת אינטרס חיוני של ארצות הברית. לפיכך הוא אינו מוכן להמתין לשובו של השגריר למקום כהונתו, והוא מוכן לדלג מעל למשוכה של גינוני טקס דיפלומטיים. כמו כן העביר הנשיא לישראל מסר ברור: הוא עצמו מתכוון להוביל את תהליך ההסדר המזרח־תיכוני, כשמאחוריו כל יוקרת מוסד הנשיאות. לפיכך חשוב לו שההנהגה בישראל תשמע דברים ישירות מפיו ולא רק מדרגים נמוכים יותר. הנשיא הבהיר לשָׁלו שהוא מאוכזב מן העמדות שנוקטת ישראל, וכי עליה להביא בחשבון את המציאות הקשה שבה היא וארצות הברית היו נתונות באותה תקופת זמן. הוא הבהיר, ברמז שקוף למדי, שיש קשר בין הסיוע האמריקני לישראל ובין עמדותיה בתהליך השלום.⁶⁶

שבועות ספורים לאחר מכן, לנוכח היעדר התקדמות לקראת הסדר, שיגר הנשיא פורד שדר חריף אל ראש הממשלה רבין. הוא הבהיר כי מעמדה של ברית המועצות באזור מתחזק על רקע הקיפאון המדיני. אם לא תהיה התקדמות להסדר, הזהיר הנשיא, אנו עלולים לאבד את השליטה על המצב. ארצות הברית לא תוכל להשלים עם התפתחות כזו. פורד תבע מרבין לצייד את שר החוץ יגאל אלון, שעמד לצאת לביקור בארצות הברית, בהצעות מעשיות ומציאותיות לקידום תהליך השלום.⁶⁷ במפגש עם הנשיא פורד, זמן קצר לאחר מכן, הבהיר קיסנינג'ר את המשמעות הממשית של תביעות הנשיא: ישראל תצטרך לוותר, בין השאר, על המעברים ועל שדות הנפט בסיני במסגרת ההסדר עם מצרים.⁶⁸

בשיחה עם השגריר דיניץ ב־28 בינואר 1975 קבל קיסנינג'ר על העובדה שישראל אינה מוכנה להגמיש את עמדותיה באופן שיאפשר השגת הסדר עם מצרים. ישראל, טען קיסנינג'ר, אף אינה מכינה את דעת הקהל בארץ לתמיכה בויתורים שיידרשו ממנה במסגרת ההסדר. ברצונה, לדעתו, להצטייר כמי שמעוניינת בקידום הסדר וכמי שמוכנה להגמיש את עמדותיה, תוך כדי תשלום מס שפתיים לרצונה בהסדר, אך בפועל היא אינה תורמת רבות לקידום יעד זה. קיסנינג'ר הזהיר שבהיעדר התקדמות להסדר יהיה צורך לחזור

65 שדר של קיסנינג'ר אל הנשיא פורד, 30.10.1974, שם, עמ' 448-449.

66 פגישת הנשיא פורד עם הצייר בשגרירות ישראל בארצות הברית, מרדכי שָׁלו, 7.11.1974, שם, עמ' 457.

67 שדר הנשיא פורד אל רבין, 26.11.1974, שם, עמ' 462.

68 מפגש בין הנשיא פורד לקיסנינג'ר, 9.12.1974, שם, עמ' 465. על משמעות ויתור על שדות הנפט בסיני ראו: תזכיר של שמעון ארד, 20.7.1974, באתר <https://drive.google.com/file/d/0B4OMNGDqJTdNSUlxZ2Z1azdmb1U/view>

למתווה ז'נבה. משמעות הדבר היא שישאל תצטרך לעמוד מול חזית ערבית מאוחדת ומול מעצמות עוינות. כמו כן הזהיר שבמצב של קיפאון עלול להיפגע הסיוע הכלכלי לישראל: 'אני אפשר לבוא לקונגרס ולדרוש שני ביליון דולר כאשר המצב הוא של קיפאון'. עוד טען כי המצב בארצות הברית בכי רע, והוא אינו יכול לדעת כיצד תנהג ארצות הברית אם תפרוץ מלחמה נוספת במזרח התיכון. יש להגיע עכשיו להסכם כדי להשיג רגיעה למשך שנים מספר. בתקופת זמן זו יש להניח שמנהיג ברית המועצות, לאוניד ברז'נייב, יסתלק מן ההנהגה וחופש הפעולה של ברית המועצות יקטן מאוד.⁶⁹

באמצע פברואר 1975 הגיע קיסניג'ר לביקור באזור. עוד לפני בואו מסר השגריר דיניץ לחברי הקבינט את הערכתו באשר לעמדת הממשל האמריקני. לדבריו עקרונותיה היו: (א) אין נסיגה ישראלית ללא תמורה מצרית נאותה; (ב) עומק הנסיגה מותנה במהות התמורה; (ג) כל שטח שיפונה – יפורז; (ד) המשא ומתן יתקיים עם כל מדינה בנפרד; משא ומתן עם מצרים לא יהיה קשור לסוריה; (ה) אין להצמיד משא ומתן מדיני לתכנית סיוע אמריקנית לישראל.⁷⁰ ניסוח הדברים היה מעורפל, והעניק לממשל האמריקני חופש פעולה נרחב. לא הובהרה משמעות המונחים 'תמורה מצרית נאותה', 'עומק נסיגה', 'פירוז השטח'; עם זאת היה ברור שאם ישראל לא תקבל את הפרשנות האמריקנית לחלק מן הסעיפים, לא תחוש ארצות הברית מחויבת להימנע מהצמדת המשא ומתן המדיני לתכנית הסיוע. בשיחה בארבע עיניים עם ראש הממשלה רבין, ב-11 בפברואר 1975, הביע קיסניג'ר הבנה עמוקה לחששותיה של ההנהגה בישראל מפני ההסכם ההולך ומתגבש. מדבריו השתמעה הצדקה של החרדה בישראל, שלפיה לאחר חתימת הסכם ונסיגה עמוקה של ישראל בסיני, יחזור בו הנשיא סאדאת ויפעל נגד ישראל, כפי שפעל באוקטובר 1973. קיסניג'ר הודה שאינו יודע לאן מועדות פניו של סאדאת. ייתכן, אמר, שהוא בוגדני. בנסיבות אלה, אמר רבין לקיסניג'ר, המסקנה המתבקשת היא ש'אל לה לישראל ליטול אלא סיכונים מינימליים'.⁷¹

אולם במפגש עם ראש הממשלה והשרים הבכירים הפך קיסניג'ר את עורו. בעוד שקודם לכן הצליח לטעת ברבין תחושה שהוא בעל ברית אינטימי, קרוב ואוהד, עתה חזר ל'דקלם' את הנוסחה המוכרת: המציאות מחייבת את ישראל להכרעות קשות, גם אם טמון בהן סיכון לא קטן. קיסניג'ר הבהיר שהמשך הסטטוס קוו טומן אף הוא סיכונים כבדי משקל עבור ישראל, כי הקיפאון יוביל את ישראל למעמד קשה יותר מן המצב הנוכחי. הוא יחייב אותה להתדיין עם העולם הערבי במסגרת ועידת ז'נבה, שם היא תיציב מול העולם הערבי כולו ומול מעצמות עוינות.⁷² לפיכך עליה 'לקפוץ אל המים הקרים', בתקווה שהעתידי יאיר לה פנים. בדיווח לנשיא ארצות הברית על שיחותיו בישראל העריך קיסניג'ר כי קיימת מחלוקת בקבינט על מתווה של 'צעד אחר צעד' שהוא נקט, אך העריך כי ראש

69 שיחת קיסניג'ר עם השגריר דיניץ, 28.1.1975, א"מ, חצ 6859/2.

70 שיפריס, *ממשלת רבין הראשונה*, עמ' 27.

71 שיחת קיסניג'ר עם השגריר דיניץ, 28.1.1975, א"מ, חצ 6859/2.

72 שם.

הממשלה תומך בדרך פעולה זו. שרים אחרים העדיפו את המתכונת של ועידת ז'נבה, אולי בתקווה שיווצר מבוי סתום, שיתיר את הסטטוס קוו על כנו.⁷³

עם שובו לווינגטון מסר קיסינג'ר הערכה לא מעודדת לנשיא על הסיכוי לקידום הסדר. לדבריו, הממשלה בראשות רבין חלשה. יצחק רבין רוצה לקדם הסדר אך חושש להתקדם ופוחד משמעון פרס, שר הביטחון. בקבינט קיימת נכונות לוותר על שדות הנפט אך לא על המעברים. חברי הקבינט דורשים תמורה גדולה הן ממצרים הן מארצות הברית על נכונותם לויתורים.⁷⁴ בשבועות שלאחר מכן נראה היה שהסיכוי לקידום ההסדר הולך ופוחת, בין השאר על רקע פעולות טרור קשות נגד יעדים בישראל, שהעצימו את התחושה בציבור כי ויתורים לצד הערבי לא ימנעו המשך פעילות עוינת נגד ישראל. הבולטת בהן היתה הפעולה במלון סבוי בתל אביב, ב־6 במארס 1975. בפעולה נהרגו שמונה אזרחים ושלושה חיילים, בהם אלוף משנה עוזי יאירי, לוחם הצנחנים.⁷⁵

בניסיון נואש להציל את תהליך השלום מקריסה ביקש קיסינג'ר מרבין כי ישגר לנשיא סאדאת שדר אישי באמצעותו. רבין נענה לבקשה. הוא פתח את השדר בהבעת צער על העימות ההיסטורי בין שתי המדינות ועל העובדה ששתי המדינות משלמות מחיר יקר בגינו, והביע את ביטחונו בכוונתו הכנה של סאדאת להגיע להסדר הסכסוך עם ישראל. גם לישראל בהנהגתי, כתב רבין, יש אינטרס להגיע להסדר. עם זאת הבהיר כי הגם שהוא נמצא בצדו השני של המתרס, הוא יכול להבין את האילוצים שבמסגרתם קיבל הנשיא סאדאת את החלטותיו. בהמשך העביר רבין לסאדאת מסר מרומז שישראל תהיה מוכנה לשקול באהדה היענות לתביעותיה של מצרים. עם זאת היא דורשת ממצרים תמורה חד־משמעית למחויבות להמשך תהליך שלום. תפיסת השלבים בתהליך השלום, כתב, נועדה לקרב את שתי המדינות באורח הדרגתי לקראת שלום. העם בישראל צריך לדעת שהנסיגות ויצרות מפנה, ומכאן ואילך אנחנו נפתור את המחלוקות בינינו רק בדרכי שלום. הציבור בארץ רוצה לדעת שהויתורים הטריטוריאליים לא יחלישו את יכולתה של ישראל להתמודד עם סיכונים ביטחוניים בעתיד. זה יכול להיעשות רק בצעדים שישכנעו את הציבור כי הנסיגה וההסדר מובילים לקראת שלום.⁷⁶

בדיונים שנערכו בקבינט על הדיאלוג עם ארצות הברית ב־6 במארס 1975, הוצגו היעדים העיקריים שישראל שואפת לממש במסגרת ההסכם: (א) להבטיח תקופת שקט ארוכה ככל האפשר בחזית המצרית; (ב) להוציא את מצרים ממעגל המלחמה עם ישראל לתקופת זמן בלתי מוגבלת או לכל הפחות לתקופת ההסכם; (ג) להשיג התקדמות ברורה, גלויה לעין

73 דיווח קיסינג'ר אל הנשיא פורד, 11.2.1975, *FRUS* 74-76, עמ' 505.

74 מפגשי קיסינג'ר עם הנשיא פורד, 19.2.1975 ו־20.2.1975, שם, עמ' 514-518.

75 אתר א"מ, 'ישראל - הסיפור המתועד', 39 שנים לפיגוע במלון "סבוי", ליל 5-6 במארס 1975: בין תיעוד ממלכתי לנקודת מבט אישית.

76 מכתב רבין לסאדאת, 12.3.1975, א"מ, חצ/5973. ראו גם מכתב רבין לנשיא סאדאת, 12.3.1975, ספריית הנשיא פורד, <https://www.fordlibrarymuseum.gov/library/document/0331/1553956.pdf>. ראו גם שיפרים, *ממשלת רבין הראשונה*, עמ' 34.

ועל בסיס הסכם דו-צדדי לקראת שלום עם מצרים, בסדרה של שינויים מעשיים בתחומים כמו החרם הערבי, הלוחמה המדינית והתעמולה; (ד) לבטל את המחויבות הצבאית בין מצרים לסוריה לפרק זמן רגלי; (ה) לכנס ועידת ז'נבה מבוקרת שתמנע, אולי, גיבוש עמדה ערבית אחידה מול ישראל; (ו) ליצור תנאים לקראת התקדמות לשלום עם סוריה, לבנון וירדן (הפלסטינים).⁷⁷ יעדים אלה ביטאו את המהפך הדרמטי שעברה מדינת ישראל בעקבות הטראומה של מלחמת יום הכיפורים: ממדינה בוטחת בעצמה, הדוחה בזלזול את איומי מדינות ערב במלחמה נגדה, למדינה החוששת מחידוש הלחימה נגדה; וממדינה העומדת בנחישות על העיקרון שלא תהיה נסיגה משטחים שכבשה אלא תמורת שלום, למדינה שמוכנה לנסיגה אסטרטגית תמורת הרבה פחות משלום. בסופו של דבר, אפילו יעדים אלה לא מומשו ככתבם וכלשונם ולא נקבעו כמחויבות ברורה וחד-משמעית של הצדדים, אלא כשאפה עתידית של הצדדים.

קיסניג'ר מסר בפגישתו עם שרי הקבינט כי בתגובה למכתב של רבין ביקש סאדאת להבהיר כי זהו 'השדר החשוב ביותר שקיבל מ'ישראל'. בהערותיו על מכתב רבין כתב סאדאת שמצרים מתחייבת שלא לפעול עוד בדרך של מלחמה, ולפתור את כל הבעיות בדרכי שלום בלבד.⁷⁸ ואכן, ההערכה היתה שמצרים מייחסת חשיבות רבה להסדר ביניים עם ישראל. מצרים העריכה כי הסדר כזה (א) ייתן ביטוי למגמות השלום שלה; (ב) יעמיק את הבידוד של ישראל בזירה הבין-לאומית; (ג) ייצור תקדים של החזרת שטחים כבושים לריבונותה; (ד) יסייע לפתיחת תעלת סואץ ולשיקומה של כלכלת מצרים.⁷⁹ אולם מחוות אלה לא ענו על צרכיה העיקריים של מדינת ישראל: רצון להבטיח בניסוח חד-משמעי שההסכם ימנע שימוש עתידי בכוח על ידי מצרים, דהיינו יקבע בפועל מציאות של הסכם אי-לוחמה, וכן רצונה של ישראל שההסכם לא יהיה מוגבל בזמן ולא יהיה תלוי בהמשך ההתקדמות המדינית בהסדר עם מצרים או עם מדינה ערבית אחרת.⁸⁰

ההתדיינות בישראל על הסדר הביניים עוררה, מטבע הדברים, מחלוקות בין אנשי הצבא בשאלה של מידת הסיכון הכרוך בנסיגה של ישראל מעבר למעברים. חלק מן האלופים, ובהם אריק שרון, סבר כי בהיעדר הסכם אי-לוחמה, על ישראל לעמוד על המשך הישיבה לאורך התעלה, תוך כדי הצבת איום על ערי התעלה. אריק שרון אף הרחיק לכת והגדיר את הצעות הנסיגה כ'שואה' לישראל, אולם הרמטכ"ל מרדכי גור הציג עמדה מתונה בהרבה. בישיבת ממשלה ב-19 במאסר הציג רבין לאשר הצעה לנסיגה לאמצע המעברים, ו'הסדר' עם המצרים באבו רודס תמורת הסכם לחמש עד שבע שנים. הרמטכ"ל הציג את תפיסתו הכללית ואת תמיכתו האישית ב'נסיגה הגדולה' בלי הצהרת אי-לוחמה. הוא אמר שאפשר לקבל אי-לוחמה רק אם ישראל תעזוב את כל סיני:

77 שיפריס, שם, עמ' 32-33.

78 פגישת קיסניג'ר עם רבין ושרי הקבינט, 14.3.1975, א"מ, חצ 6859/5.

79 Cherif Bassiouni, 'An Analysis of Egyptian Peace Policy toward Israel: From Resolution 2424 (1967) to the 1979 Peace Treaty', *Heinonline*, 12, 1 (1980), p. 10

80 פגישת קיסניג'ר עם שרי הקבינט, 14.3.1975, *FRUS* 74-76, עמ' 538.

אי־אפשר לקבל מעם אחר הכרזה על אי לוחמה, כאשר אתה יושב בשטח שלו. זה בלתי אפשרי. אף ישראלי לא היה מסכים לזה. ובמה המצרים גרועים יותר מאתנו [...] אבל אנחנו יכולים ליצור מצב שלהם לא כדאי יהיה לצאת למלחמה כאשר לנו תהיה עוצמה גדולה, ולנו תהיה עוצמה גדולה רק אם נהיה ביחסים הדוקים עם ארצות־הברית לטווח ארוך [...] אי אפשר לבקש מהאמריקנים 1.5 מיליארד דולר לשנה ולהתעקש על כל מילימטר חסר ערך בסיני – זה לא הולך ביחד.⁸¹

בדעה זו תמכו האלופים יקותיאל אדם והרצל שפיר. רבין קבע כי 'המטכ"ל נוטה ליתר יוניות מאשר הממשלה עצמה. מוטה גור ואפילו רפאל איתן הם יוניים מאוד באשר לחישובים הטקטיים בטווח הנראה לעין'.⁸²

אולם גם מחוות אלה לא קידמו בפועל את תהליך השלום. להנהגה בישראל הסתבר כי הממשל מצפה ממנה להפגין נכונות לויתורים הרבה יותר משמעותיים מכפי שהיתה מוכנה להם בשלב זה. כל עוד לא תעמוד בציפיותיו, הוא יטיל עליה הלכה למעשה את האשמה לכישלון התהליך: 'הבעיה שלנו', אמר ראש הממשלה יצחק רבין, 'היא שאנו גמישים ונראים קשוחים. המצרים באמת קשוחים ונראים גמישים'.⁸³ בתום הדיון פרסמה הממשלה הודעה בנושא:

הממשלה רושמת לפנייה את הדיווח של מפגש צוות השרים עם מזכיר המדינה [...] הממשלה רושמת לפנייה בצער כי ממשלת מצרים השיבה בשלילה על ההצעה בדבר הסכם לביטול מצב הלוחמה, הסכם אשר תמורתו ישראל הייתה מוכנה לנסיגה של צה"ל מן המעברים ומשדות הנפט באבו רודס [...] הממשלה מסמיכה את צוות השרים להשלים את הדיונים עם מזכיר המדינה בהתאם להחלטות הממשלה בחתירה לסיום חיובי של המשא ומתן להשגת הסדר ביניים אשר יקדם את השלום בין ישראל ומצרים.⁸⁴

ב־24 במארס 1975 אישרה הכנסת את הודעת ראש הממשלה על השעיית השיחות עם מצרים בתיווך ארצות הברית.⁸⁵ 'החשדנות של ישראל כלפי מצרים', כתב קנת שטיין, 'היתה גדולה מספיק בשביל להוביל את ישראל להעדיף עימות עם הממשל האמריקני ולא לקבל את התביעות המצריות'.⁸⁶ המחלוקת הביאו להשעיית התהליך המדיני במארס 1975. כצפוי, הממשל האמריקני הטיל את האחריות לכישלון המשא ומתן על ישראל. במכתב ששיגר לראש הממשלה רבין ב־21 במארס 1975, כתב הנשיא פורד:

81 ממשלת רבין והסכם הביניים עם מצרים, חלק א.

82 שיפרס, 'ממשלת רבין הראשונה', עמ' 35-36.

83 שם, עמ' 28.

84 שם, עמ' 37.

85 שם.

86 Kenneth W. Stein, 'Continuity and Change in Egyptian-Israeli Relations, 1973-97', *Israel Affairs*, 3, 3-4 (2007), pp. 296-320

מזכיר המדינה דיווח לי על השעיית שליחותו, שמטרתה היתה להביא להסכם ביניים בין ישראל למצרים. אני מבקש להביע אכזבה עמוקה (deep disappointment) מהעמדות שישאל אימצה במהלך המשא ומתן. אתה יודע היטב את החשיבות הרבה שייחסתי להצלחת מאמציה של ארצות הברית להשיג תוצאות קונסטרוקטיביות. שליחותו של קיסנינג'ר, שאותה עודדה ממשלת ישראל, נגעה באינטרסים חיוניים של ארצות הברית באזור. הכישלון בהשגת הסכם יביא בהכרח תוצאות מרחיקות לכת באזור וביחסים בינינו. הוריתי על הערכה מחדש באורח מידי של מדיניות ארצות הברית באזור, כולל מערכת יחסינו עם ישראל, מתוך שאיפה שהאינטרסים האזוריים והגלובליים של ארצות הברית במזרח התיכון יישמרו.⁸⁷

על פי מקור אחד, הממשל היה מודע לעמדתו המתונה של הרמטכ"ל מרדכי גור ולנכונותו לנסוגה נרחבת למדי בסני ברוח תביעותיה של מצרים. עובדה זו הביאה, קרוב לוודאי, למסקנה שעמדותיה העקשניות של הממשלה אינן נובעות בהכרח משיקולים ביטחוניים אלא גם משיקולים פוליטיים פנימיים. לפיכך המשך הלחץ על ישראל עשוי להשפיע על ממשלתה לגלות גמישות רבה יותר בויתוריה מבעבר.⁸⁸

בעקבות ההשעיה החליט ממשל הנשיא פורד על הערכה מחדש (reassessment) של היחסים בין ארצות הברית לישראל. במסגרת זו נמנעה ארצות הברית מדיון על עסקאות נשק חדשות, ועוכבה אספקת נשק שעליו הוסכם קודם להכרזה על ההערכה מחדש.⁸⁹ בשיחה עם עוזר מזכיר המדינה, לורנס איגלברגר, הדגיש השגריר דיניץ כי לפני השעיית השיחות הודה המזכיר קיסנינג'ר שגישתה של ישראל בשיחות היתה 'רצינית וקונסטרוקטיבית'. עם זאת הוא הלן על כך שמערכת השיקולים של ישראל הביאה בחשבון רק את יחסי ישראל-מצרים. ארצות הברית ציפתה שישראל, המגדירה את עצמה חלק מן המחנה המערבי, תביא בחשבון אינטרסים רחבים יותר של ארצות הברית באזור, שעשויים להיות רלוונטיים גם עבורה בטווח הארוך. למרות זאת, טען השגריר, היתה הסכמה עם המזכיר שהוא יימנע מלהטיל על ישראל את האשמה לכישלון השיחות ויצוין ששני הצדדים עשו מאמץ גדול להגיע להסדר, אך נותרו ביניהם פערים גדולים. אולם בפועל, הטיל הממשל את האחריות לכישלון השיחות על ישראל. מדיניות הממשל יצרה רושם ש'הכוונה היא להביא את ישראל לכניעה. זוהי דרך מסוכנת ביותר, שכן היא מעודדת את הערבים ואת הסובייטים [להמשיך בלחציהם על הממשל] ומי יודע לאן כל זה עלול להוביל'.⁹⁰

87 מכתב הנשיא פורד אל ראש הממשלה רבין, 21.3.1975, FRUS 74-76, עמ' 553. ראו גם: א"מ, תיק שדרים, <https://drive.google.com/file/d/0B4OMNGDqJTdNVlJfaU9yRHcyX0E/view>.

88 ממשלת רבין והסכם הביניים עם מצרים, חלק א.

89 אבי בן צבי, מטרומן ועד אובמה: עלייתם וראשית שקיעתם של יחסי ארצות הברית-ישראל, ידיעות אחרונות, ספרי חמד, תל אביב 2011, עמ' 133-134.

90 דיווח שגרירות ישראל בארצות הברית על פגישת השגריר עם עוזר מזכיר המדינה, לורנס איגלברגר, 6.4.1975, א"מ, חצ 6895/8.

דברים דומים אמר רבין בישיבת הממשלה. קיסינג'ר, הוא אמר, 'פעל ופועל להאשים את ישראל בכישלון המשא ומתן [...] קיסינג'ר ממלא תפקיד כפול: באופן פורמאלי עמדה ניטראלית, אך בתדריכים פנימיים הוא ממלא תפקיד הרסני בעמדתו האנטי ישראלית. בקרב חוגים יהודים בארצות הברית הוא טען כי ישראל נוקשה בעמדתה וגרמה לעצמה נזק קשה בעצם סירובה לחתום על הסכם ביניים, דבר שעלול להביא לגידול בתופעת האנטישמיות'.⁹¹ קרוב לוודאי שהן השגריר דיניץ הן ראש הממשלה רבין היו מודעים לכך שעמדתו של מזכיר המדינה לא נבעה מהטיה אנטי-ישראלית של המזכיר אלא משיקולים מדיניים ואסטרטגיים. הממשל העריך שיכולתו ללחוץ על מצרים מוגבלת למדי. מצרים יצאה מן המלחמה בתחושה של הישג. היא זכתה לתמיכת העולם הערבי כולו, כאשר ברקע היה איום מוחשי להעצמת חרם הנפט על מדינות המערב. לעומת זאת, ישראל נחשפה בחולשתה ובתלותה בארצות הברית. לממשל היה ברור שאפשר יהיה לקדם את המשא ומתן רק באמצעות המשך הלחץ האמריקני על ישראל.

זמן קצר לאחר שנודע על ההערכה מחדש התקשר קיסינג'ר לשגריר דיניץ. נראה שהוא נרתע מן המהלך הכוחני של הממשל. כמומחה נודע בסוגיות אסטרטגיות ידע קיסינג'ר, קרוב לוודאי, שכוחו של איום בא לידי ביטוי בעיקר בעובדה שאין המאיים צריך לממשו הלכה למעשה. אם נאלץ המאיים לממש את האיום, משמע שלא די היה בכוח ההרתעה כדי להשיג את היעד הרצוי למאיים. מרגע שהאיום מתממש, מרחף סימן שאלה גדול על כוח ההרתעה של המאיים. אם הצד המאיים ימשיך לדבוק בעמדותיו בלי להתרשם מן האיום שמומש כלפיו, ייפגע קשות כוח ההרתעה של המאיים. בהקשר זה ייתכן מאוד שקיסינג'ר העריך שהסנקציות הכלולות בהחלטה להערכה מחדש לא יכלו לחייב את ישראל לוותר בסוגיות קריטיות הנוגעות לביטחון הלאומי שלה.

על רקע זה ביקש קיסינג'ר מדיניץ כי יבקש מראש הממשלה רבין להימנע מהבאתו של השדר של הנשיא לידיעת הממשלה כולה, קרוב לוודאי מחשש שהוא יודלף לתקשורת ושתתקבל החלטה של הממשלה שקשה יהיה לסגת ממנה. השגריר הבהיר לו כי איחר את המועד, וכי ראש הממשלה כבר הביא את תוכנו לידיעת חברי הממשלה. בשלב זה ניכרה מגמה של קיסינג'ר להתנער מן האחריות להחלטה זו. המזכיר הבהיר שהנשיא פעל מבלי שהיה בידי מידע מלא. מדבריו השתמע שהנשיא שיגר את השדר בלי להיוועץ עמו. לדבריו הוא רצה להימנע משיגור השדר עד שהממשלה תסיים את דיוניה בסוגיית ההסדר עם מצרים. קשה לדעת אם דברי המזכיר תאמו את ההתרחשויות בשטח. ייתכן שביקש לנתק עצמו מהחלטה שתציב אותו כגורם לא ידידותי לישראל. מכל מקום, הוא ביקש שישראל 'לא תשתולל'. נראה שכוונתו היתה בעיקר שישראל תימנע מפעילות בקונגרס ובדעת הקהל נגד מהלכיו של הנשיא. כמו כן הבטיח שהוא 'יסדר את הבעיה' (will smooth things over). השדר, אמר המזכיר לשגריר, ביטא את מצב רוחו הכועס של הנשיא לנוכח כישלון המשא ומתן, אך אל לישראל לקבל ברצינות את האיומים או את המסקנות

המעשיות הכלולות בו. ממילא, טען, שום דבר רציני לא ייעשה לפני שובו לווינגטון, והוא חשב כיצד ליישר את ההדורים. לדבריו הוא לא היה מתיר לשגר שדר כזה. בסיום דבריו חזר קיסנינג'ר וביקש שישאל תימנע מהדלפת השדר ומ'קרבות עם ארצות הברית', שלא ישרתו לא את האינטרסים של ארצות הברית ולא את אלה של ישראל.⁹²

ב־25 במרס 1975 הודיע הנשיא סאדאט שבכוונת מצרים לפתוח את תעלת סואץ לשיט, ושהוא מסכים להארכת מנדט כוח האו"ם (UNEF) למשך שלושה חודשים מעבר לתאריך סיומו, באפריל 1975. הודעה זו, בין השאר, אפשרה גם לרבין לפעול לפיוס עם הממשל האמריקני.⁹³ במכתב תשובה ששיגר רבין אל הנשיא הוא נתן ביטוי למגמה בישראל להוריד את המתח עם ארצות הברית ולמזער נזקים ככל האפשר. גם לישראל לא היה שום אינטרס להתעמת עם מעצמה ידידה כמו ארצות הברית, גם אם העריכה שתצא מן העימות כשידה על העליונה. רבין הבהיר כי הוא שותף לאכזבתו של הנשיא מכישלון המשא ומתן. באורח טבעי הוא הטיל את האחריות לכישלון על מצרים, שביקשה לשוות להסכם אופי צבאי בלבד, בעוד שהוויתורים שדרשה מישראל היו בעלי אופי אסטרטגי והשלכות מרחיקות לכת על מעמדה הביטחוני של ישראל. על רקע זה תבעה ישראל להביא לסיום מצב המלחמה בין מצרים לישראל. בהיעדר הסכמה מצרית לא נוצרו הנסיבות שיאפשרו לישראל לחתום על ההסכם. רבין הדגיש שישאל מיצתה את כל האפשרויות להביא להסדר.⁹⁴

מדיניות ההערכה מחדש לא הביאה להסדר. לממשל לא היתה אפשרות של ממש להתנתק ממעורבות בהשגתו, ושיקולים שונים חייבו אותו להמשיך לפעול בכיוון זה. נראה שהפגנת השיריים השיגה את יעדה במידה רבה וחייבה את ישראל להגמיש את עמדותיה. הממשל פעל לחידוש ההידברות במאמץ לפייס את הממשלה בישראל על תגובותיו הבוטות. ואכן, עד מהרה התחדשו המגעים בין הצדדים. גורמים בממשל הבהירו לישראל, במעין מחווה של התנצלות, שלא היו מודעים למכלול השיקולים שהביאו את ממשלת ישראל להתעקש על עמדותיה.⁹⁵ בשיחה עם הנשיא פורד הודה קיסנינג'ר כי לישראל היו סיבות כבדות משקל להתנגד לנסיגה מהמעברים, שכן חלק ניכר מן התשתית הצבאית של ישראל נמצא מעבר למעברים. ואולם, תהה, מדוע לא טרח רבין לומר זאת כבר בראשית המשא ומתן על ההסכם הביניים?⁹⁶

92 רישום שיחת טלפון בין השגריר דיניץ למזכיר המדינה קיסנינג'ר בכתב יד, ללא תאריך, קיסנינג'ר טלפן לדיניץ, א"מ, חצ 6859/6.

93 Brian Mendel, 'Anatomy of a Confidence-building Regime: Egyptian-Israeli Security Co-operation, 1973-1979', *International Journal*, 45 (1990), p. 211

94 מכתב תשובה של יצחק רבין אל הנשיא פורד, 30.3.1975, הערה מס' 3, FRUS 74-76, עמ' 553. ראו גם א"מ, חילופי שדרים, <https://drive.google.com/file/d/0B4OMNGDqJTdNZm0zYXN5VUEzTDQ/view>.

95 ראו מברק שגרירות ישראל בארצות הברית אל משרד החוץ, 6.4.1975, באתר א"מ, <https://drive.google.com/file/d/0B4OMNGDqJTdNaWY1bTYydmJ5SzQ/view>.

96 פגישת מזכיר המדינה קיסנינג'ר עם הנשיא פורד, 11.6.1975, FRUS 74-76, עמ' 670.

גם אישי ממשל אחרים סברו שתגובת הממשל היתה קשה מדי, ונעשתה בטרם מוצו כל האפשרויות להסדר. היו בהם שהביעו ספק אם הממשל הבין את הנימוקים שהביאו את ישראל לאמץ עמדות בלתי מתפשרות בסוגיות מסוימות.⁹⁷ אחרים הציעו שארצות הברית תציע רעיונות משלה.⁹⁸ בה בעת טרח גם נשיא מצרים סאדאת להבהיר שיש לו עניין בהמשך המשא ומתן עם ישראל.⁹⁹ עמדה דומה ביטא ראש הממשלה רבין. במכתב ששיגר לנשיא פורד ב־30 במארכ 1975 הוא הטיל על מצרים את האחריות לכישלון השיחות. עם זאת הבהיר שישראל מוכנה להמשיך במשא ומתן.¹⁰⁰ גם הנשיא סאדאת, שבנאום שנשא בפרלמנט המצרי מתח ביקורת על ישראל, אותת עם זאת על רצונו בהמשך המשא ומתן להסדר.¹⁰¹

יחסו של הממשל לישראל הושפע מן הביקורת שנמתחה על מדיניותו כלפי ישראל בקונגרס, בדעת הקהל וכמובן בלובי היהודי. ביטוי לכך נתן המזכיר קסינג'ר בשיחה אישית עם השגריר דיניץ ב־8 באפריל 1975. קסינג'ר הלן על המתקפה הקשה המתנהלת נגדו בגין מאמציו לקדם הסדר עם מצרים. הוא אמר כי גורמים בקהילה היהודית בארצות הברית טענו שהוא, קסינג'ר, הביא לצעדים הקשים נגד ישראל, ושהנשיא פורד גילה גישה מתונה יותר ממנו. קסינג'ר שפך את מר לבו לפני השגריר וטען כי במשך שש שנים היה הוא הגורם המרכזי ששמר על האינטרסים של מדינת ישראל מול כוחות עוינים רבים בממשל, וכי ביטחונה של ישראל בראש דאגותיו. ישראל, כך השתמע מדבריו, נהגה כלפיו בכפיות תודה. הוא הוצג בעיני כול כ'עוכר ישראל' וכאחראי עיקרי לכישלון השיחות על הסדר: 'האם יש דבר אחד מכל הדברים שהבטחתי לכם שלא קיימתי?', הוא שאל את השגריר. 'התייחסתי אליכם לא רק כמדינה ידידותית, אלא התייחסתי אליכם ביתר אמון ממה שאני מתייחס לחברי לעבודה. הראיתי לכם התכתבויות ומברקים עם ברית המועצות ומצרים. דיברתי בארץ עם השרים כמו שאני מדבר עם אחי. וראו לאן הבאתם עכשיו את המצב'.¹⁰² בד בבד פעל גם השגריר דיניץ למיתון עמדותיה של ישראל כדי שלא ייווצר קרע עם הממשל האמריקני. הוא הזהיר שקרע עלול לגרום לדחיפתה של ישראל לשיחות על הסדר כולל במסגרת ועידת ז'נבה.¹⁰³

97 מברק שגרירות ישראל בארצות הברית אל משרד החוץ, 6.4.1975, באתר א"מ, <https://drive.google.com/file/d/0B4OMNGDqJTdNaWY1bTYydmJ5SzQ/view>

98 מזכר של מחלקת המדינה תחת הכותרת Check List Israel, 21.3.1975, ספריית הנשיא פורד. ראו באתר הספרייה, <https://www.fordlibrarymuseum.gov/library/document/0331/1553966.pdf>

99 מברק משרד החוץ לנציגויות, עיקרי נאום סאדאת, 30.3.1975, א"מ, א 271/9.

100 שדר משרד החוץ אל שגרירות ישראל בארצות הברית, מכתב ראש הממשלה רבין אל הנשיא פורד, 30.3.1975, א"מ, חצ 5977/2.

101 שדר משרד החוץ לשגרירויות, עיקרי נאום הנשיא סאדאת, 30.3.1975, א"מ, א 271/9.

102 שיחת קסינג'ר עם השגריר דיניץ, 8.4.1975, א"מ, חצ 6859/8. לסקירה נרחבת יותר של תלונות המזכיר קסינג'ר על היחס כלפיו בישראל, ראו: שיפרס, *ממשלת רבין הראשונה*, עמ' 46-47.

103 שדר מהשגריר דיניץ אל משרד החוץ, 28.4.1975, א"מ, חצ 6859/9.

ייתכן אפוא שצעדי הענישה של הממשל פעלו לטובתה של ישראל, בבחינת 'מעז יצא מתוק'. הממשל למד להכיר את מגבלות כוחו מול ישראל. הוא הבין שאינו יכול להביא את ישראל להסכים לויתורים שיסכנו באורח משמעותי את הביטחון הלאומי שלה. במאי 1975 שיגר 76 סנטורים מכתב אל הנשיא פורד שבו קבעו כי חיוקה של מדינת ישראל הוא מחסום חשוב ביותר בפני השתלטות סובייטית על האזור. אין לגרום לפגיעה במאזן הכוחות באזור לרעת ישראל. שמירת השלום במזרח התיכון, קבעו חברי הקונגרס, מחייבת את חיוק עצמתה של ישראל כדי להרתיע את אויביה. מניעת חימושה של ישראל בשעה זו היא צעד מסוכן, ועלולה לעודד את אויביה של ישראל לחדש את המערכה נגדה.¹⁰⁴ המכתב נכתב ביזמתו של הסנטור ג'ייקוב יעבץ, והממשל הופתע מן התמיכה הרחבה שלו וזה בקונגרס.¹⁰⁵ במגעים עם נציגים בכירים של ישראל התרעמו ראשי הממשל על שישאל עירבה את הקונגרס בסוגיות של מדיניות החוץ של הנשיא, וטענו כי מדובר בהתערבות בסוגיות פוליטיות פנימיות של ארצות הברית.¹⁰⁶ כמו כן נוצר חיכוך עם הממשל עקב פרסומו של הספר של מתי גולן על השיחות הסודיות של קיסניג'ר לקראת הסדר.¹⁰⁷ גורמי ממשל בכירים טענו כי גורם בכיר בישראל הדליף למחבר פרטים מלאים על השיחות שקיסניג'ר קיים בארץ ודיווחים של המזכיר על שיחותיו עם מנהיגי ערב. במצב זה, טענו, קשה יהיה לשמור על מערכת יחסי אמון בין ארצות הברית לישראל שתאפשר קידום הסדר עם מצרים.¹⁰⁸ ביטויי התמיכה בישראל הביאו את רבין למסקנה שהאינטרס של ישראל בשעה זו הוא לפעול לחידוש המשא ומתן בתנאים טובים מאלו שהיו בעבר. ברור היה לו שהממשל נחוש לקדם את ההסכם, וכי עמדות ישראל, שיתפרשו כניסיון לטרפד את מהלכי הממשל, עלולות לגרום לקרע עם הממשל. הוא סבר כי הגיעה העת לפייס את הממשל מבלי לוותר על אינטרסים חיוניים לישראל. מטרתו הראשונית היתה כנראה להבהיר לממשל כי הוא אינו רואה בהסדר הביניים סוף פסוק, דהיינו שאין לחשוש בו שבכוונתו להנציח סטטוס קוו שבו תשלוט ישראל על מרבית סיני, כאשר האפשרות הצבאית של מצרים לתקוף את ישראל נחלשה מאוד בעקבות פתיחת תעלת סואץ לשיט בין-לאומי. רבין הבהיר למעשה כי הוא יחתור לגיבוש הסכם שלום, הגם שהיה מודע לכך שהסכם שלום יחייב נסיגה של ישראל מרוב שטחה של סיני, אם לא מכולו. בנאום לפני סיעת המערך בכנסת הבהיר רבין

104 שדר מחלקת המדינה אל מזכיר המדינה באנקרה, 22.5.1975, FRUS 74-76, עמ' 646-648. ראו גם יצחק רבין, פנקס שרות, כרך שני, ספריית מעריב, תל אביב 1979, עמ' 467; שיפריס, ממשלת רבין הראשונה, עמ' 45.

105 שדר מעוזר מזכיר המדינה לקשר עם הקונגרס, רוברט מקלוסקי (McCloskey) אל מזכיר המדינה, ללא תאריך, FRUS 74-76, עמ' 668-669. ראו גם שדר השגריר דיניץ אל משרד החוץ, 22.5.1975, באתר א"מ, <https://drive.google.com/file/d/0B4OMNGDqJTdNSzJqT2NWbFZSajg/view>.

106 מפגש המזכיר קיסניג'ר עם הנשיא פורד, 11.6.1975, FRUS 74-76, עמ' 670-671.

107 מתי גולן, השיחות הסודיות של קיסניג'ר, שוקן, תל אביב 1976.

108 ראו שיחת איגלברגר עם הציר מרדכי שלו, 13.5.1975, באתר א"מ, <https://drive.google.com/file/d/0B4OMNGDqJTdNRndLVy16aXhNUVU/view>.

כי 'תכליתם של הסדרי הביניים היא לשנות מערכת יחסים, ליצור מציאות רגועה יותר, וכל אלה יאפשרו דיון רגוע, תוך בניית אמון הדדי, יחסים חדשים שיאפשרו בשלב מאוחר יותר להתקדם להסדר כולל'.¹⁰⁹ בהמשך הדגיש כי הקשר עם הממשל האמריקני הוא אינטרס אסטרטגי עליון של ישראל משלושה טעמים:

(א) ארצות הברית היא הגוף שבאמצעותו אנחנו יכולים לנהל משא ומתן במציאות המדינית הקיימת. אין גוף טוב ממנו ואין הערכים מוכנים לדבר אתנו ישירות. לא עמדנו על כך שהתנאי למשא ומתן יהיה משא ומתן ישיר. עם זאת, בהעדר אפשרות של משא ומתן ישיר אין גוף טוב יותר מארצות הברית לקיים את תהליך ההידברות עם הצד הערבי. (ב) יש חשיבות מרכזית לתאום והבנה בין ישראל לארצות הברית במציאות המדינית הקיימת, כי ככל שעמדותינו קרובות יותר מתואמות יותר, יש סיכוי לממש אותן. (ג) ארצות הברית היא המקור המרכזי מבחוץ להתעצמות צבאית לסיוע כספי וכלכלי.¹¹⁰

ב־11 ביוני 1975 נערכה פגישה בין רבין לקיסנינג'ר. אחריה נערכה פגישת פסגה בין ראש הממשלה רבין לנשיא פורד ומזכיר המדינה קיסנינג'ר.¹¹¹ הפגישה נערכה לאחר שהממשל אישר את בקשות הרכש של ישראל. הנשיא פתח את דבריו בקביעה שהוא 'חסר אשליות, מאוכזב ומודאג' בעקבות כישלון המשא ומתן עם מצרים. הוא התרעם גם על הדלפות מצד ישראל של שדרים חשאיים שהועברו לידי ראש הממשלה, ועל המעורבות בענייני הפנים של ארצות הברית מצד ישראל והשגרירות בארצות הברית.

רבין נמנע מלהיסחף לטון הביקורתי של הנשיא. הוא פתח את דבריו בדברי שבח ותודה לנשיא על אישור בקשות הרכש של ישראל. הוא הודה שאולי ישראל 'לא היתה מספיק גמישה כלפי תביעותיה של מצרים'; עם זאת הוא עמד על העקרונות שעליהם ביססה ישראל את עמדותיה בסוגיית ההסדר: (א) ישראל מבקשת להשיג הסדר שיאפשר לה להגן על עצמה בכוחות עצמה; (ב) ישראל אינה סומכת על ערובות בין-לאומיות ככל שהדבר נוגע לביטחון הלאומי שלה; (ג) ישראל אינה מוכנה לסגת לגבול הבין-לאומי בסיני; (ד) ישראל לא תיסוג מרמת הגולן גם בהקשר של שלום; (ה) הקמתה של מדינה פלסטינית ביהודה ושומרון מסכנת את עצם קיומה של מדינת ישראל.¹¹² בפגישה שקיים עם הנשיא פורד למחרת נקט קיסנינג'ר מילים קשות ולא דיפלומטיות לאפיון עמדותיו של רבין. בין השאר הוא קבע שעמדותיו הן 'חרפה' (disgrace), ושנהג לא בהגינות כלפי הממשל.¹¹³ אמנם רבין הפגין קשיחות, אך קיסנינג'ר העריך כי הישראלים מתחילים להישבר.¹¹⁴

109 נאום של יצחק רבין בסיעת המערך בכנסת, 26.5.1975, אוסף ארכיון מרכז רבין.

110 שם.

111 פגישת קיסנינג'ר עם יצחק רבין, 11.6.1975, א"מ, 5978/9. על המפגש עם הנשיא פורד ראו: FRUS 74-76, עמ' 672-684.

112 מפגש רבין-פורד, 11.6.1975, FRUS 74-76, עמ' 672-680.

113 פגישת קיסנינג'ר עם הנשיא פורד, 12.6.1975, שם, עמ' 684.

114 שם. ראו גם פגישת קיסנינג'ר עם הנשיא פורד, 13.6.1975, שם, עמ' 686-687.

ב־15 ביוני 1975 נערכה פגישה נוספת בין רבין לקיסנינג'ר, אך זו לא הביאה להתקדמות במשא ומתן. קיסנינג'ר המשיך למתוח ביקורת על עמדותיה הנוקשות של ממשלת ישראל בסוגיית ההסדר. רבין הבהיר את הצורך לשכנע את דעת הקהל בישראל שהוויתורים יביאו למצב של רגיעה ממושכת בין ישראל למצרים.¹¹⁵

באותו יום נפגש קיסנינג'ר עם מנהיגי יהדות ארצות הברית לשיחה גלוית לב. קיסנינג'ר, יהודי שהיגר לארצות הברית, ביקש להדגיש לפני ראשי היהדות האמריקנית כי הסטטוס של 'נאמנות כפולה', הן לארצות הברית הן לישראל, אינו ישים בכל המצבים. נאמנותם הראשונה חייבת להיות לארצות הברית. במצב של מחלוקת בין שתי המדינות, הממשל ציפה מהם לפעול לקידום האינטרסים של ארצות הברית. עוד הבהיר קיסנינג'ר למנהיגי הקהילה כי הצהרותיהם החוזרות ונשנות על זהות אינטרסים בין ארצות הברית לישראל הן חסרות בסיס. אל לה ליהדות ארצות הברית לאמץ תפיסה כזאת באורח החלטתי. ארצות הברית רוצה כמובן בקיומה של מדינת ישראל, אך היא חייבת להעניק משקל לקיומם של 130 מיליון ערבים סביבה ולנשק הנפט האפקטיבי שבידיהם. אין להניח שברית המועצות תנהג בעימות הישראלי-ערבי במידת הריסון שהפגינה במלחמת יום הכיפורים. סביר להניח שהפעם היא תפעל ברמת סיכון גבוהה יותר. אולם שיקולים אלה, קבע, לא הביאו להגמשת עמדותיה של ישראל. בנסיבות אלה, טען קיסנינג'ר, היתה סכנה של התלקחות מלחמה חדשה. לפיכך ארצות הברית הודיעה על מדיניות של הערכה מחדש, שנועדה להרגיע את הערבים. הממשל, כך טען קיסנינג'ר, ביקש לשמור על חשאיות ההחלטה, אבל ישראל הדליפה אותה לתקשורת. להחלטה לא היתה שום משמעות מעשית. הנשק שהעברתו הוקפאה היה אמור ממילא להגיע לישראל רק ב־1977, ואת 200 הטנקים שישראל ביקשה היא קיבלה. ישראל, אמר קיסנינג'ר, מבקשת עכשיו מארצות הברית 2.6 מיליארד דולר. אם תקבל סכום זה ייווצר הרושם שארצות הברית תומכת במדיניות הקיפאון, והערבים עלולים להחריף את חרם הנפט גם נגד ארצות הברית. בנסיבות כאלה, רמז, האצבע המאשימה של דעת הקהל בארצות הברית עלולה להיות מופנית כלפי יהודי ארצות הברית. אם ייכשלו השיחות על הסדר ביניים, הזהיר, יהיה צורך לפעול להשגת הסדר כולל, שיכלול בהכרח נסיגה לגבולות 1967.¹¹⁶

בדיווחו לנשיא על הפגישה טען קיסנינג'ר שאמר למנהיגי יהדות ארצות הברית כי עמדתם, שעל פיה ישראל תמיד צודקת וארצות הברית תמיד שוגה ביחסה לישראל, מגבירה את התחושות האנטישמיות בארצות הברית. על המנהיגות היהודית, טען, לתמוך בממשל ולא בישראל.¹¹⁷ אולם בדיווח על השיחה עם יהודי ארצות הברית לא נמצא אזכור להתבטאות מעין זו. נראה שהיה זה ביטוי לרצונו של קיסנינג'ר להוכיח לנשיא שיהדותו אינה מונעת ממנו למתוח ביקורת על המנהיגות היהודית בארצות הברית. בפגישה פנימית

115 פגישה רבין עם קיסנינג'ר בניו יורק, 15.6.1975, שם, עמ' 698-702.

116 פגישה קיסנינג'ר עם מנהיגי יהדות ארצות הברית, 15.6.1975, שם, עמ' 715-716.

117 פגישה קיסנינג'ר עם הנשיא פורד, 16.6.1975, שם, עמ' 723.

עם אנשי מחלקת המדינה, בשעה שסגנו, ג'וזף סיסקו (Sisco), העלה אפשרות שהנשיא אסד יחמיר את יחסו לקהילה היהודית בסוריה, התפרץ קיסנינג'ר ואמר לנוכחים: 'תגידו לי מדוע לעזאזל זה מעניינה של ארצות הברית להתבוסס בבעיה של יהודי סוריה? מדוע צריכה ארצות הברית לסכן את יחסיה עם מדינה חשובה במזרח התיכון בגלל 4,500 יהודים. מצבם של יהודי סוריה אינו גרוע יותר ממצבם של מיעוטים רבים בעולם שאנחנו לא מטפלים בהם'.¹¹⁸

ב-27 ביוני 1975 שיגר הנשיא פורד שדר לרבין שבו סקר את הדיאלוג של ישראל עם ממשלו. הנשיא הזכיר לרבין כי בפגישתם הראשונה, ב-10 בספטמבר 1974, ביקש רבין כי הממשל יאפשר לישראל לגבש את עמדותיה בסוגיית ההסדר. כמו כן ביקש שארצות הברית תיענה לבקשות הנשק של ישראל. הוא הבהיר לנשיא שכל ישראל תהיה חזקה ובטוחה יותר, כך תגבר נכונותה להגמיש עמדותיה בסוגיית ההסדר. ארצות הברית, כתב פורד לרבין, נענתה לבקשותיה של ישראל, והיא תובעת מישראל לקבל החלטות שיאפשרו הסדר עם מצרים. הוא הבהיר כי הכרעות אלה טומנות בחובן משמעויות מרחיקות לכת לעתיד היחסים בין ישראל לארצות הברית. הוא הזהיר את ממשלת ישראל שלא תטפח אשליות כאילו תוכל למנוע מהלכים של הממשל בעזרת ידידיה בקונגרס. בסופו של דבר, הדגיש הנשיא, חברי הקונגרס יבינו את שיקולי הממשל ויתמכו בו.¹¹⁹

באותו יום נפגש הנשיא עם הסנטור יעבץ, אחד התומכים הגדולים בישראל בסנט. במאמץ להזים שמועות על עוינותו בעלת הגוון האנטישמי כלפי ישראל, ציין הנשיא כי יש לו מאות חברים יהודים. הוא הדגיש כי הסכם הביניים הוא החלופה הטובה ביותר לישראל. ארצות הברית מעניקה לישראל סיוע ביטחוני וכלכלי נדיב כדי שתוכל לעשות את הוויתורים הנדרשים להגעה להסדר. בהיעדר סיכוי להסדר ביניים, איים, יהיה צורך לבחון אפשרות של הסדר כולל במסגרת ועידת ז'נבה, שהיא הרבה פחות נוחה לישראל. הנשיא ביקש מן הסנטור כי יפעיל לחץ על מנהיגי ישראל כדי שיגילו גמישות רבה יותר במשא ומתן.¹²⁰

ב-1 ביולי 1975 נערכה פגישה בארבע עיניים בין קיסנינג'ר לשגריר דיניץ באיי הבתולה. השגריר הבהיר כי ממשלת רבין מודעת היטב לתוצאות החמורות מאוד שתהיינה לכישלון המשא ומתן על יחסי ישראל-ארצות הברית. עם זאת הדגיש שישראל לא תנקוט צעדים שיסכנו את ביטחונה הלאומי. בסופו של דבר, ישראל היא שתצטרך לחיות עם תוצאות הכרעותיה. כמו כן יש לממשלה ולעומד בראשה גם שיקולים פנימיים, ובראשם מנהיגותו של יצחק רבין, המחייבת אותו להימנע מתדמית של מנהיג הנכנע ללחצים. רבין, אמר דיניץ, מבקש לדעת אם תהיה ארצות הברית מוכנה להעניק לישראל פיצוי ביטחוני הולם אם תחליט לסגת מעבר למעברים. קיסנינג'ר הבין שיש כאן ביטוי למפנה בעמדת ישראל.

118 פגישת מטה בנושא המזרח התיכון עם קיסנינג'ר, 20.6.1975, שם, עמ' 727.

119 מכתב הנשיא פורד אל ראש הממשלה רבין, 27.6.1975, שם, עמ' 746-749.

120 פגישת הנשיא פורד עם הסנטור ג'ייקוב יעבץ, 27.6.1975, שם, עמ' 750.

הוא הביע צער על כך שהמפנה לא התרחש חודשים ספורים קודם לכן, דבר שהיה מונע את המשבר הקשה ביחסי ישראל-ארצות הברית.¹²¹

ב־12 ביולי 1975 נערכה פגישה בין קיסנינג'ר לרבין בגרמניה. בשיחה הבהיר רבין את קשייה של ישראל לסגת לקו שתבעה מצרים. כמו כן עלתה שאלת המחויבות האמריקנית בעניין הגולן ובעניין אספקת נפט לישראל.¹²² ניסוח דבריו הצביע על נכונותה של ישראל לשקול בחיוב לקבל את התביעות של הממשל על בסיס תמורה הולמת לישראל. למרות זאת, פגישה זו לא הביאה לפריצת דרך במשא ומתן. ב־30 ביולי 1975 נערכה פגישה בין ראש הממשלה רבין לשגריר האמריקני בישראל מלקולם טון (Toon). בפגישה קרא השגריר שדר מהנשיא אל ראש הממשלה, שממנו השתמעה האשמה של הנשיא כאילו ישראל אינה פועלת בכנות להשגת הסדר ביניים עם מצרים בתיווך אמריקני. רבין דחה האשמה זו מכול וכול.¹²³

ב־21 אוגוסט 1975 בא קיסנינג'ר לישראל. בפגישה עמו דיווח לו השגריר כי האווירה בארץ קשה, הציבור מתוסכל, והתקשורת אינה מגלה אהדה למהלכיו של ראש הממשלה רבין. עם זאת, ראש הממשלה מעריך שהוא יכול להוביל מהלכים והכרעות שיובילו למימוש ההסדר, אך יש לו תביעות מן הממשל במישורים המדיני והכלכלי. קיסנינג'ר הסביר כי הוצע לישראל סך של 2.1 מיליארד דולר, וזאת בשעה שהנשיא מקצץ בנושאי רווחה. הבעיה, הסביר טון לקיסנינג'ר, היא שאנשי קונגרס רבים מגיעים לארץ וטוענים שאפשר להשיג סכום של 3.5 מיליארד דולר, ומכאן הקושי של רבין להתפשר על סכום נמוך יותר. בתחום הפוליטי ישראל דורשת, בין השאר, התחייבות אמריקנית להימנע מלחץ לנסיגה בגולן, אך הנשיא מתנגד לכך בתוקף.¹²⁴ לאחר שנפגש עם חברי הקבינט ב־23 באוגוסט 1975, העריך קיסנינג'ר כי הממשלה בישראל נוטה ללכת להסדר ביניים. הסיבה העיקרית לכך לא היתה הערכה שזה יוביל לפריצת דרך ביחסי ישראל עם מצרים, אלא שהנסיגה לא תפגע באורח משמעותי ביכולותיה הצבאיות של ישראל. מעבר לכך, הסכום של 2.5 מיליארד דולר שהובטח לישראל יבטיח את עליונותה הצבאית למשך שנים.

רבין עצמו העריך שההסכם יתרום ליציבות ביחסי ישראל עם ארצות הברית. העמדות של חברי הקבינט, טען קיסנינג'ר, הוכתבו בעיקר על ידי שיקולים פוליטיים פנימיים. חלק מן השרים העריכו שנקיטת עמדות נציית תשפר את מעמדם בדעת הקהל. בשיחות בין הממשל לגולדה מאיר ומשה דיין על הסכם ההפרדה עם מצרים ב־1974 היתה אווירה של שיחות בין ידידים, למרות חילוקי הדעות. לעומת זאת, בשיחות עם ממשלת רבין האווירה היתה אווירה של שיחות בין יריבים. האווירה בציבור הישראלי היתה קשה, היו הפגנות

121 פגישת דיניץ עם קיסנינג'ר, 1.7.1975, שם, עמ' 754. ראו גם דיווח השגרירות בווינגטון אל משרד החוץ, 3.7.1975, א"מ, חצ 5978/8.

122 דיווח על פגישת רבין עם מזכיר המדינה קיסנינג'ר, 12.7.1975 בגרמניה, א"מ, חצ 5978/8. על מפגש רבין עם קיסנינג'ר בגרמניה ראו גם: שיפרים, *ממשלת רבין הראשונה*, עמ' 54-55.

123 שיפרים, שם, עמ' 57.

124 פגישת קיסנינג'ר עם השגריר מלקולם טון בירושלים, 21.8.1975, *FRUS* 74-76, עמ' 804-806.

נגד ויתורים. הרושם שלי, אמר קיסניג'ר, הוא שהממשלה אינה מנסה למנוע את ההפגנות. כנראה הן נוחות לה כדי להבהיר שהיא מוגבלת ביכולת הוויתורים שלה.¹²⁵ עם זאת, לאחר פגישה עם הנשיא סאדאת ופגישה נוספת עם ראש הממשלה ב-26 באוגוסט 1975, יכול היה קיסניג'ר לדווח לנשיא פורד כי הפערים בין שני הצדדים הצטמצמו מאוד. בסופו של דבר נמצאו הנוסחאות שאפשרו לשני הצדדים להגיע להסכם.¹²⁶

ב-1 בספטמבר 1975 אישרה הממשלה את הסכם הביניים עם מצרים. בסעיף הראשון נקבע כי ישראל ומצרים מסכימות שהסכסוך ביניהן יפתר לא בדרכי מלחמה אלא בדרכי שלום. שתיהן היו נחשבות להגיע להסכם צודק ומלא באמצעות שיחות על בסיס החלטת מועצת הביטחון 338. ההסכם היה צעד משמעותי למימוש יעד זה.¹²⁷ בד בבד עם הסכם עם מצרים נחתם מזכר הבנות בין ישראל לארצות הברית שכלל, בין השאר, את הנקודות העיקריות האלה: (א) היקף הסיוע הצבאי שתעניק ארצות הברית לישראל ואופיו; (ב) ארצות הברית התחייבה לסייע לישראל בתחום אספקת האנרגיה בעקבות נכונותה של ישראל לוותר על מתקני הנפט בסיני; (ג) ארצות הברית הבהירה שלא תדרוש מישראל עוד נסיגות חלקיות ממצרים, וההסכם הבא עם מצרים יהיה הסכם הקבע; (ד) במקרה שמצרים תפר את ההסכם תתייעץ ארצות הברית עם ישראל על הדרכים לתיקון העיוותים שנוצרו; (ה) ארצות הברית תמנע קבלת החלטה במועצת הביטחון המנוגדת להסכם הנוכחי; (ו) ארצות הברית תעשה מאמץ למנוע מגורמים אחרים להעלות הצעות להסדרים המנוגדות לאינטרסים של מדינת ישראל; (ז) ועידת ז'נבה תתכנס בעיתוי מוסכם בין ישראל לארצות הברית; (ח) ארצות הברית תמשיך במדיניותה בסוגיה הפלסטינית. משמע, היא לא תכיר באש"ף ולא תנהל אתו משא ומתן כל עוד לא יכיר הארגון בזכות קיומה של ישראל ולא יקבל את החלטות מועצת הביטחון 242 ו-338; (ט) בוועידת ז'נבה תעשה ארצות הברית מאמץ להבטיח שהדיונים בסוגיות מהותיות יתנהלו באורח בילטרלי בין ישראל למדינה ערבית אחרת; (י) ארצות הברית תמנע קבלת החלטה במועצת הביטחון המבקשת לשנות את עקרונות המסגרת של ועידת ז'נבה ואת החלטות מועצת הביטחון 242 ו-338.¹²⁸

במכתב לשר החוץ יגאל אלון הבהיר קיסניג'ר כי ארצות הברית קיבלה שדרים ממצרים בדבר כוונותיה: (א) לא להשתמש בתירוץ של אי-התקדמות בוועידת ז'נבה כדי לחמוק מקיום התחייבותה במסגרת ההסדר הנוכחי; (ב) לפעול לצמצום העוינות כלפי ישראל בתקשורת הנמצאת בשליטתה; (ג) לצמצם את היקף הפעילות של החרם נגד ישראל; (ד) להימנע מלחצים על מדינות שלא ליצור קשרים דיפלומטיים עם ישראל.¹²⁹ בשדר נוסף

125 שדר קיסניג'ר לנשיא פורד, 23.8.1975, שם, עמ' 806-808.

126 שדר קיסניג'ר לנשיא פורד, 26.8.1975, שם, עמ' 816-817.

127 נוסח מלא של הסכם הביניים, שם, עמ' 825-827.

128 מזכר הבנות בין ארצות הברית לישראל, 1.9.1975, שם, עמ' 828-832.

129 שדר של קיסניג'ר אל שר החוץ אלון, 1.9.1975, שם, עמ' 832-833.

אל ראש הממשלה רבין הבהיר קיסניג'ר כי: (א) הממשל האמריקני קיבל הבטחות ממצרים שאם סוריה תפתח במלחמה נגד ישראל או תנהל נגדה מלחמת התשה, מצרים לא תיטול חלק בפעילות זו ולא תעשה שימוש בכוח; (ב) אם סוריה תנקוט צעדים צבאיים או צבאיים למחצה נגד ישראל או תעלים עין מפעולות שיסכנו את הסכם הפסקת האש, ארצות הברית תתמוך בישראל במישור הדיפלומטי. התחייבות זו חלה גם על פעילות של טרור מעבר לקו הפסקת האש עם סוריה.¹³⁰

בד בבד שיגר הנשיא פורד שדר אל ראש הממשלה רבין ובישר לו כי קיבל הבהרה מן הנשיא סאדאת שעמדת מצרים היא שההסכם הנוכחי יישאר בתוקף עד אשר יוחלף בהסדר אחר.¹³¹ במכתב נוסף אל רבין הבהיר הנשיא פורד כי כוונתו להמשיך ולסייע לשמירת עצמתה הצבאית של ישראל על בסיס יכולותיה ועל בסיס הסכמות שיושגו עם הקונגרס. כמו כן הבהיר כי השיחות על הסדר כולל בין ישראל למצרים יתנהלו בין שתי המדינות. אם ארצות הברית תרצה להניח הצעות להסדר, היא תעשה כל מאמץ לתאם אותן עם ישראל, מתוך כוונה להימנע מהצעות שאינן מספקות את ישראל.¹³²

רבין וסאדאת חתמו על ההסכם בראשי תיבות. ב-3 בספטמבר 1975 הובא ההסכם לאישור הכנסת. 70 חברי כנסת הצביעו בעד, 43 הצביעו נגד.¹³³ בשיחה עם כתבים מדיניים טען רבין כי הסכמתה של מצרים לנוסחה שקבעה כי הסכסוך עם ישראל לא יפתר בכוח אלא בדרכי שלום, היא מפנה דרמטי בחשיבה הערבית.¹³⁴

בעקבות ההסכם פרץ ויכוח ציבורי על כדאיותו. רבין תקף בריאיון עיתונאי את מי שביקשו להמעיט בערכו של ההסכם. הוא הדגיש את חשיבותו ההיסטורית, אך הויתורים הכבדים שנכפו על ישראל יצרו אווירה קשה בציבור. רבים חשו שממשלת ישראל כשלה במאמציה לעמוד בלחץ האמריקני, וכי אפשר היה להגיע להסכם נוח יותר לישראל. רבין ביקש להעמיד את חשיבות ההסכם על ציר זמן היסטורי, ולהראות שחשיבותו אינה נמדדת בנקודת הזמן העכשווית אלא במשמעותו ארוכת הטווח. הסכמתה של מצרים להתנער מדרך הכוח להשגת יעדיה היתה מהפכנית ולא רק ניסוח משפטי מוצלח מנקודת ראותה של ישראל. מעולם בעבר לא חתם מנהיג ערבי על הצהרה מעין זו: 'אנחנו', הוא אמר,

כבר רואים התקפה כלל ערבית כמעט על סאדאת [כולל] לוב, עיראק, סוריה אש"ף. שתי מדינות בעולם הערבי יצאו בתמיכה בסאדאת – סודאן וסעודיה. אפילו הירדנים מגמגמים. כשיושבים פה על הניסוחים וכל משפטן וכל מדינאי – לא מדינאי, פוליטיקאי, התחיל להגיד מה זה הנוסחה הזו שמצרים וישראל החליטו שהסכסוך

130 שדר של קיסניג'ר אל ראש הממשלה רבין, ללא ציון תאריך, שם, עמ' 835-836.

131 שדר של הנשיא פורד אל ראש הממשלה יצחק רבין, ללא תאריך, שם.

132 שדר של הנשיא פורד אל ראש הממשלה יצחק רבין, ללא תאריך, שם, עמ' 838-839.

133 א"מ, "ישראל – הסיפור המתועד, נקודת מפנה בדרך לשלום: ממשלת יצחק רבין והסכם הביניים עם מצרים, 4 בספטמבר 1975, חלק ב: משבר, חידוש השיחות וחתימה על ההסכם, יוני-ספטמבר 1975.

134 שיחת רקע עם הכתבים המדיניים, א"מ, א 7024/6.

ביניהן לא ייפתר בכוח צבאי אלא רק בדרכי שלום, מה זה שווה? כשזה מתפרסם בעולם הערבי זה מהפכה. ומי שלא מבין את זה כדאי שיתחיל ללמוד מה זה הסכסוך הישראלי-ערבי. אז אני לא אומר שזה מחר מוליד תוצאות ממשיות. אבל מי שלא מבין שהתנאי לתזוזה בסכסוך הערבי האמיתי זה שינוי גישה, הלך רוח, מושגים ומציאות, לא מבין את הבעיה העומדת בפני מדינת ישראל בטפלה ברצינות בסכסוך הישראלי-ערבי, לא בסיסמאות לצורך הרחוב הישראלי אלא בטיפול שיש לו אולי סיכוי – אני לא אומר בוודאות – להזיז דברים.¹³⁵

ואכן, להסכם היו היבטים מדיניים מורכבים. בניתוח משפטי של סעיפי ההסכם כתב היועץ המשפטי של משרד החוץ את הדברים האלה:

החשיבות של הסכם זה היא במרכיביו בעלי אופי של non belligerency [אי-לוחמה]. בסעיף II התחייבו הצדדים באופן הדדי ועקרוני שלא לנקוט כל איום או שימוש בכוח או בחסימה צבאית (blockade). ביטויים אלה מקורם באופן חלקי בסעיף 4(2) למגילת האו"ם המפרט את מטרות הארגון ומהווים יסוד לדו קיום בין מדינות במצב של שלום וכחברי הקהילה הבינלאומית. בסעיף VIII להסכם חזרו הצדדים על האמרה שאין מדובר בהסכם שלום סופי אלא בצעד משמעותי (significant step) לקראת שלום צודק ובר קיימא, תוך התחייבות להמשיך ולנהל משא ומתן על הסכם סופי במסגרת ועידת ז'נבה ובהתאם להחלטה 338.¹³⁶

בנאום בכנסת על המצב המדיני ב-15 ביוני 1976 יכול היה ראש הממשלה להצביע על הישגים מדיניים משמעותיים בתקופת כהונתו: הסכמים בעלי אופי מדיני-צבאי שהביאו לרגיעה בשתי החזיתות העיקריות של מדינת ישראל. 'העדר לחימה בכל גזרות החזית', אמר רבין.

היא עובדה רבת משמעות המאפשרת להניח אדנים שעליהם צריכה ויכולה להיבנות המסילה המובילה להתקדמות אל השלום, אם השליטים במדינות ערב אכן ישימו פעמיהם אל השלום. השלום לא יכול להיות מושג על ידי מאמץ חד צדדי, אך ממשלת ישראל רואה לעצמה תפקיד ראשון במעלה – מבחינה ישראלית, יהודית, אזוירית ובינלאומית – לעשות מצידה כל שניתן על מנת להתקדם אל השלום. השלום היה והינו היעד המרכזי של המדיניות הישראלית.¹³⁷

יזמת השלום של הנשיא סאדאת, שהחלה שנתיים לאחר מכן כאשר בראש ההנהגה בישראל עמד מנחם בגין, מוכיחה בעליל את תקפותה של הערכת מצב זו.

135 שיחת רקע של יצחק רבין עם הכתבים המדיניים, 10.9.1975, א"מ, חצ 7024/6.

136 בייקר, 'התפתחות תהליך השלום', עמ' 502.

137 יצחק רבין, הודעת הממשלה על המצב המדיני, ישיבה 305 של הכנסת השמינית, 15.6.1976, אוסף ארכיון יצחק רבין.

בה בעת חש רבין שביעות רצון על הרגיעה היחסית במערכת היחסים עם הממשל האמריקני. 'אני מציין בסיפוק', אמר רבין באותו נאום, 'כי במשך השנתיים האחרונות התהדקו היחסים בין ארצות הברית וישראל. ממשלותינו הגיעו לכלל גישה משותפת בנוגע לכיוון המדיני הרצוי בדרך אל השלום ופיתוח תהליכי השלום. קיימת הסכמה בין עמדות ארצות הברית וישראל לגבי כינוסה של ועידת ג'נבה. על דעת שתי הממשלות יכולה ועידה זו להיות מכונסת אך ורק על בסיס החלטות מועצת הביטחון 242 ו-338 ובהרכב המקורי של המשתתפים אשר זומנו בדצמבר 1973'.¹³⁸ בריאיון לכתב העת מגוון הוא פירט את נקודות ההסכמה במישור המדיני: 'א) את המשא ומתן המדיני צריך לנהל עם ירדן. (ב) לא צריך לנהל בשלב זה משא ומתן עם ארגוני הטרור. (ג) אין מקום למדינה שלישית בין ישראל לירדן'.¹³⁹ בריאיון לעיתון הארץ חודשים ספורים לאחר מכן, שב רבין והביע סיפוק מהישגיו המדיניים: 'בתחום מדיניות החוץ העברתי את כל מה שהאמנתי שדרוש היה להעביר כהחלטות וכמדיניות'.¹⁴⁰

בנובמבר 1976 נבחר ג'ימי קרטר, מועמד המפלגה הדמוקרטית, לנשיא. באישיותו שולבו אמונה דתית מוצקה ויכולת לגבש מדיניות פרגמטית ובמידה רבה כוחנית. במערכת הבחירות שניהל נגד הנשיא פורד הבלית את העניין המיוחד שהיה לו במדינת ישראל ובמערכת יחסיה עם העולם הערבי: 'אדמת ישראל', אמר במהלך מערכת הבחירות ב-1976,

היתה תמיד בעלת משמעות רבה עבורי. כילד קראתי על הנביאים והלוחמים בתנ"ך, הספר שכולנו קוראים. כאזרח אמריקני הערצתי את מדינת ישראל, בייחוד את העובדה שהיא פתחה את דלתה לפני אנשים נרדפים וחסרי בית. כולנו מסכימים שמגיע לכל תושבי האזור שלום אמתי שיבטיח את קיומה וביטחונה של מדינת ישראל. לעולם לא אוותר על עיקרון זה. קיומה של מדינת ישראל אינו רק עניין פוליטי אלא גם עיקרון מוסרי.¹⁴¹

על פי עדותו של קרטר, מיד עם כניסתו לתפקיד הוא הבהיר לאנשי הבית הלבן כי הסוגיה המזרח-תיכונית תעמוד בסדר עדיפות גבוה בממשלו.¹⁴² רוב יועציו יעצו לו להימנע ממעורבות במזרח התיכון לפחות עד לאחר שייבחר לכהונה שנייה. בין השאר הם חששו מההשלכות על אופן ההצבעה של יהודי ארצות הברית, שבאורח מסורתי תמכו במפלגה הדמוקרטית. אולם הנשיא דבק בעמדתו,¹⁴³ ועם כניסתו לתפקיד ביקש לבחון את הבסיס

138 שם.

139 ריאיון עם יצחק רבין: 'לא יהיה מנוס מהכרעה מפלגתית ביחס ל"גוש אמונים", ולא ייתכן שחברים ישבו על הגדר', מגוון, 7 (1976), עמ' 6.

140 יצחק רבין, ריאיון לעיתון הארץ, 8.10.1976, אוסף ארכיון יצחק רבין.

141 Jimmy Carter, *We Can Have Peace in the Holy Land: A Plan that Will Work*, Simon and Schuster, New York 2009, pp. 15-16.

142 שם, עמ' 17.

143 שם, עמ' 20.

המדיני-משפטי של הסכסוך הישראלי-ערבי כפי שהוא בא לידי ביטוי בהחלטות האו"ם. בספרו הוא התייחס בעיקר להחלטות מועצת הביטחון 242 ו-338, שהניחו את המסד לתהליך השלום. החלטות אלה, כתב קרטור, הדגישו את העקרונות האלה: (א) העובדה שישראל השתלטה על שטחים בכוח אינה חוקית (illegal), וישראל חייבת לסגת משטחים כבושים; (ב) זכותה של ישראל לחיות בשלום בגבולות בטוחים ומוכרים; (ג) יש לפתור את בעיית הפליטים; (ד) על המערכת הבין-לאומית לסייע בקידום הסדר ישראלי-ערבי. בשאלת ההתנחלויות, קבע, מדיניות ארצות הברית היא שמדובר בתופעה בלתי חוקית שהיא מכשול לשלום.¹⁴⁴

תפיסת עולם זו היתה נוחה מאוד לעולם הערבי. הערכת המצב בעולם הערבי היתה כי הפערים בין העמדות של העולם הערבי לאלה של ישראל לא יאפשרו השגת הסדר. בנסיבות הקיימות ישראל תשאף לשמור על הסטטוס קוו, והגורם היחיד שיוכל לכפות עליה את הוויתורים הנדרשים הוא ארצות הברית. לפיכך, המגמה של העולם הערבי היתה לגרום לממשל האמריקני, באמצעות מערכת משולבת של איומים ופיתויים, לכפות על ישראל לקבל את תביעות הערבים ממנה, מבלי שאלו ייענו לתביעותיה של מדינת ישראל. 'המדיניות הערבית בעבר, בהווה, וחוששני גם בעתיד', אמר ראש הממשלה יצחק רבין, 'מושתתת על ההנחה שישראל מרצונה החופשי לא תוותר על דבר. לכן, על הערבים להגיע לידי כך שייווצרו תנאים מפתים מחד גיסא, ומאיימים מאידך גיסא כלפי ארצות הברית, שזו תשפיע, עם או בלי מרכאות, על ישראל להסכים לדברים שבדרך אחרת ישראל לא היתה מסכימה להם'.¹⁴⁵ בנסיבות אלה לא היה ספק שישראל תמצא עצמה בעימות עם הממשל האמריקני בהנהגתו של הנשיא קרטור. 'אל נשתעשע באשליות', אמר עוד ראש הממשלה רבין,

אנו נעמוד, לפי מיטב הכרתי, בהתמודדות המדינית במאבקים מדיניים על עמדותינו הן באשר לשלום ומשמעותו ומה שצריך להתרחש באזור לאחר שהוא יושג, הן באשר לגבולות השלום – גבולות בני הגנה, והן באשר לפתרון הנושא הפלסטיני. בכל שלושת הנושאים האלה נמצא עצמנו בוויכוחים גם עם ידידים [...] אנו רצינו ורוצים בקידום הפתרון המדיני של הסכסוך. לא ישראל פוחדת משלום. לא ישראל פוחדת ממשא ומתן. ישראל היא המדינה הרוצה באלה יותר מכל מדינה אחרת במזרח התיכון [...] תנועת העבודה חותרת לשלום ומוכנה גם לפשרות טריטוריאליזם כדי להשיג שלום, לא נסיגה לגבולות 1967 אלא גבולות בני הגנה; נכונות לפתור את הנושא הפלסטיני בהקשר לשטח ולאוכלוסייה מזרחית לירדן, לא מדינה שלישית בין ישראל וירדן; לא משא ומתן עם ארגוני הטרור.¹⁴⁶

עמדה זו לא יכולה היתה לאפשר מימוש של הסדר הכולל את הסוגיה הפלסטינית שביקש להוציא לפועל הנשיא קרטור. במאוס 1977 יצא קרטור בהצהרה המכירה בזכותם של

144 Jimmy Carter, *Peace Not Apartheid*, Simon & Schuster, New York 2006, pp. 38-39

145 יצחק רבין, ישיבת מרכז המערך, 2.12.1976, אוסף ארכיון יצחק רבין.

146 שם.

הפליטים הפלסטינים, שסבלו שנים רבות, לבית לאומי.¹⁴⁷ בזמנו נחשבה הצהרה מעין זו לפורצת דרך בהקשר הפלסטיני,¹⁴⁸ אולם לנוכח המשבר הפוליטי בישראל, היה ברור לכול שיזמה מדינית רצינית יכולה להיפתח רק לאחר הבחירות בישראל, שנקבעו לחודש מאי 1977.

סיכום

יוקרתה של ממשלת רבין הגיעה לשיא בעקבות מבצע 'אנטבה', ב-4 ביולי 1976.¹⁴⁹ אולם לאחר מכן גברה הביקורת על הנהגת המערך, בין השאר על רקע יחסים מעורערים בתוך הממשלה. בעיקר קיבלה בולטות היריבות האישית המרה בין ראש הממשלה רבין ובין שר הביטחון שמעון פרס ושר החוץ יגאל אלון, שנסבה על עמדות כוח ובהקשר לעתיד השטחים, הבנייה בהתנחלויות, היחסים עם הממשל האמריקני, מדיניות הרכש ועיצוב עצמתו של צה"ל, היחסים עם המיעוט הערבי בישראל, יחסי העבודה במשק ועוד. על כל אלה העיבו פרשיות שחיתות חמורות של אישים מקורבים למערך, שנחשפו באותן שנים.¹⁵⁰ ב-15 באפריל 1977 נאלץ רבין להתפטר על רקע חשיפת העובדה שרעייתו החזיקה חשבון מטבע זר בבנק אמריקני שלא בהתאם לחוק. מאחר שהוא כיהן בממשלת מעבר לא יכול היה להתפטר מתפקידו. לפיכך הוחלט כי יצא לחופשה, ואת מקומו ימלא בפועל שר הביטחון, שמעון פרס.¹⁵¹

בחירות מאי 1977 הביאו למהפך דרמטי במערכת הפוליטית במדינת ישראל. הליכוד בראשות מנחם בגין קיבל 43 מנדטים, ואילו המערך בראשות שמעון פרס קיבל 32 מנדטים בלבד. מנחם בגין הקים קואליציה צרה של 62 חברי כנסת. חודשים ספורים לאחר מכן החל תהליך דרמטי ביחסי ישראל-מצרים, עם החלטתו של נשיא מצרים סאדאת לבוא לביקור בישראל ולנאום לפני הכנסת בירושלים. לאחר משא ומתן מייגע נחתם הסכם שלום מלא

Carter, *Peace Not Apartheid*, p. 39 147

The American Presidency Project, Remarks, President Jimmy Carter, Clinton, Massachusetts Remarks and a Question and Answer Session at the Clinton Town Meeting, March 16, 1977. <http://www.presidency.ucsba.edu/ws/?pid=7180>

149 על מבצע החילוץ ראו: א"מ, 'ישראל - הסיפור המתועד: 40 לפרשת אנטבה - חלק ב: השעות האחרונות שלפני מבצע החילוץ'; וכן, א"מ, 'ישראל - הסיפור המתועד: מבצע יונתן הימים שאחרי - אידיאמי דאדא זועם על הסרט "ניצחון באנטבה" ומאיים על ישראל'.

150 ראו שיפרים, *ממשלת רבין הראשונה*, עמ' 93-104, 188-207.

151 רבין, *פנקס שרות*, עמ' 558-562. לימים נודע כי מדליף הידיעה על חשבון הבנק היה קצין הביטחון בשגרירות בושינגטון, יורם סתר. ראו: מערכת וואלה, 'מדליף "חשבון הדולרים" של לאה רבין - קצין הביטחון בשגרירות בושינגטון', וואלה, 22.1.2003, <http://news.walla.co.il/item/339442>.

בין ישראל למצרים, שאושר בכנסת ב־22 במארס 1979. מצד ישראל חתם על ההסכם ראש הממשלה מנחם בגין. עם זאת, גם לו היה ברור, קרוב לוודאי, שהסכם זה לא היה מתאפשר אלמלא הונחו הנדבכים הקודמים: הסכם ההפרדה בתקופת ממשלת גולדה מאיר והסדר הביניים בתקופת ממשלת רבין.

ממרחק עשרות שנים אי־אפשר שלא לתהות אֵילו התפתחויות היו מתרחשות אלמלא נאלץ רבין להתפטר מן הממשלה בשל העֲבָרָה של החזקת חשבון מטבע זר בארצות הברית. ייתכן מאוד שרבין היה מבקש לנצל את העיתוי שנוצר בעקבות הסדר הביניים עם מצרים לקידום הסדר מדיני עם ירדן ועם הפלסטינים. לרבין, להבדיל מבגין, לא היתה מחויבות רגשית, דתית-היסטורית, לשטחי יהודה ושומרון כמו שהיתה למנחם בגין. מפעל ההתנחלויות היה עדיין קטן למדי ולא הציב עובדות דמוגרפיות בהיקף ובעומק הקיימים כיום. מעבר לכך אפשר היה אולי לשתף את הממלכה הירדנית בהסדר אזורי שעשוי היה להביא לדעיכתה של הבעיה הפלסטינית. לרבין היתה סמכות צבאית והוא נהנה מאמון ציבורי נרחב, כך שהחלטתו לסגת מיהודה ושומרון באותה תקופה היתה זוכה אולי לתמיכה ציבורית מקיפה. כל אלה, כאמור, בגדר השערות. המציאות הביאה להתפתחויות שונות לחלוטין.

חברה

‘לפנים משורת הדין’: המהלכים לגיבוש פשרה בתביעות הבעלות של הבדווים בנגב בשנות השבעים

חבצלת יהל

מבוא

זכות הבעלות על מאות אלפי דונמים של קרקע בצפון הנגב נתונה בוויכוח בין מדינת ישראל ובין אלפים מאזרחיה הבדווים. הוויכוח אינו ייחודי למדינת ישראל. הוא משתלב במחלוקות סביב קרקעות והתיישבות, מחלוקות שהתקיימו ואשר עדיין מתקיימות בין מדינות לאוכלוסיות נוודיות לשעבר, בדווים ואחרים.¹ שאלת הבעלות של בדווים מהנגב על קרקעות בישראל התעוררה עוד בראשית ימי המדינה ונגעה לקרקעות נרחבות שבדווים החזיקו בהן לפני 1948, מרביתן בנגב הצפוני, ובכללן קרקעות שעזבו הבדווים לבקשת רשויות השלטון. לאורך השנים עלו הצעות מהצעות שונות לפתרון המחלוקת על

1 מבין המחקרים הרבים שעסקו בנושא יצוין מחקרו של פיליפ זלצמן אשר מביא את הקשיים של כמה קבוצות נוודיות בסרדיניה, בטורקיה ובהודו: Philip C. Salzman, *Pastoralists: Equality, Hierarchy, and the State*, Westview Press, Boulder, CO 2004, pp. 113-120; חזנוב התייחס ליחסים שבין רועים נוודים ובין השלטונות ברוסיה, בסין ובטורקיה העות'מאנית: Anatoly M. Khazanov (ed.), *Nomads and the Outside World*, University of Wisconsin Press, Madison, 1994 (2nd ed.), p. XLII; Philip S. Khoury, *Tribes and State Formation in the Middle East*, University of California Press, Berkeley 1990, p. 14; Ruth Kark and Seth J. Frantzman, 'Empire, State and the Bedouin of the Middle East, Past and Present: A Comparative Study of Land and Settlement Policies', *Middle Eastern Studies*, 48 (2012), pp. 487-510; DPA, 'Bedouin Protesters Block South Sinai Road Over Land Dispute', *Egypt Independent*, 21.9.2011: <http://www.egyptindependent.com/news/bedouin-protesters-block-south-sinai-road-over-land-dispute> (retrieved 4.4.2017); Donald Cole and Soraya Altorki, *Bedouin, Settlers, and Holiday-makers: Egypt's Changing Northwest Coast*, American University in Cairo Press, Cairo 1998, pp. 67-72; John Gulick, *The Middle East: An Anthropological Perspective*, Goodyear Publishing, Pacific Palisades 1976

הקרקע. מחקר זה בוחן את המהלכים לגיבוש פשרה בעניין תביעות הבעלות של בדווים מהנגב ואת הדוח שכתבה בנושא זה ועדה בראשות עו"ד פליאה אלבק (דוח אלבק). דוח אלבק הוא מצויני הדרך העיקריים בסכסוך הקרקעות המתמשך והבלתי פתור עד כה בין בדווים ובין מדינת ישראל. חשיבותו של הדוח באוסף גורמים: ראשית לכול, העובדה שלראשונה פורסם מסמך שכולל מפתח ברור לחישוב הפיצויים ומנגנון יישום מפורט; יתר על כן, דוח אלבק העמיד מתווה לפתרון כללי אשר עבר לשלב היישום, ואילו כל ההסדרים המשמעותיים שנדונו אחריו – הוגבלו לחלק מהתביעות בלבד או שלא הצליחו לעבור לשלב היישום; נוסף על כך, זו הפעם הראשונה שבה אימצה ממשלת ישראל הסדר הנוגע לאלפי תביעות קרקע בדרך העוקפת את החקיקה שהיתה קיימת;² ולבסוף, עקרונות מרכזיים בדוח אלבק, ובהם מדיניות של ‘לפנים משורת הדין’, עומדים בתוקפם גם כיום. מכאן שממצאי המחקר המובא בחיבור זה יכולים לסייע בהבנת המדיניות הישראלית, המושפעת מדוח אלבק זה ארבעה עשורים.

מאמר זה משתלב במחקרים העוסקים בגיבוש דיני המקרקעין בישראל ובהליך הסדר הקרקעות בהקשר הסכסוך היהודי-ערבי. בזרם הביקורתי בולטים בעת האחרונה מחקריהם של אלכסנדר קדר, אורן יפתחאל וג'רמי פורמן, המשווים את ישראל למדינות הקולוניאליסטיות, שפעלו להשתלט על טריטוריות שבהן חיו עמים שהיו נתונים לשליטתן.³ מחקריהם מבקשים להראות שגם ישראל, כמו מדינות אלו, הסתמכה על דוקטרינות משפטיות, אובייקטיביות לכאורה, על מנת להכשיר את פעולותיה. באופן זה, הם טוענים, הועברו למעלה מ-80 אחוז מקרקעות מדינת ישראל, כ-21 מיליון דונם, מבעלות ערבית לבעלות ציבורית יהודית. את גישתם תיאר אדם חפרי-וינוגרדוב במילים האלה: ‘בעלי עמדה זו רואים את טיפול הממסד הישראלי, על זרועותיו השונות, בקרקעות ערביי ארץ-ישראל כמסכת אחת של התאנויות שנקט הצד היהודי בסכסוך על ארץ-ישראל כדי למקסם את כמות הקרקע שבשליטתו ולמזער את כמות הקרקע שבשליטת הצד

2 עניין זה מעורר גם שאלות אשר לסמכות הממשלה בכל הנוגע לקביעת הסדרים ראשוניים, אך נושא זה חורג מגדרו של מאמר זה. להרחבה בנושא ראו: בג"ץ 4491/13; 4593/13 המרכז האקדמי למשפט ועסקים נ' ממשלת ישראל (לא פורסם); יואב דותן, ‘הסדרים ראשוניים ועקרון החוקיות החדש’, **משפטים**, פ"ד מב (2012), עמ' 379, 414; בג"ץ 3267/97 רובינשטיין נ' שר הביטחון, פ"ד נב (5) 481; ברוך ברכה, **משפט מינהלי**, א (1997), עמ' 35; הנס קלינגהופר, **משפט מינהלי**, א, האוניברסיטה העברית בירושלים, ירושלים 1957, עמ' 23; אמנון רובינשטיין וברק מדינה, **המשפט החוקתי של מדינת ישראל**, א, שוקן, ירושלים ותל אביב 2005, עמ' 127-129; גדעון ספיר, ‘הסדרים ראשוניים, עיוני משפט’, לב (2010), עמ' 5.

3 אלכסנדר (סנדי) קדר, ‘זמן של רוב, זמן של מיעוט: קרקע, לאום, ודיני ההתיישנות הרוכשת בישראל’, **עיוני משפט**, כא, 3 (תשנ"ח), עמ' 665; אורן יפתחאל ואלכסנדר (סנדי) קדר, ‘על עוצמה ואדמה: משטר המקרקעין הישראלי, תיאוריה וביקורת’, 16 (2000), עמ' 67; Jeremy Forman and Alexandre (Sandy) Kedar, ‘Colonialism, Colonization and Land Law in Mandate Palestine: The Zoral-Zarqa and Barrat Qisarya Land Disputes in Historical Perspective’, *Theoretical Inquiries in Law*, 4 (2003), pp. 491-540.

הערבי. [...] יש להבין את מסכת ההליכים והצעדים הללו [...] כצעדים תוקפניים שנקטה קבוצת הרוב כלפי קבוצת המיעוט כדי לנשלה ולהעמיק את נחיתותה.⁴ על טענות אלו בא זנדברג להשיב במחקרו.⁵ אמנם הוא לא סתר את הקביעה כי השתלשלות האירועים בארץ בזמן המלחמה ולאחריה גרמה לפגיעה בערבים, אך ביקש להוכיח כי המהלכים לא נעשו מתוך מגמה מכוונת להפלות את הערבים ולנכס את קרקעותיהם לצורכי המפעל הציוני. לגישתו, הפתרון למצב הקיים לא יימצא אלא בהקצאה שוויונית של קרקע על פי צורכי האוכלוסיות. תפיסה זו משקפת את גישת הזרם הממסדי המרכזי בציונות, אשר לפיה שטח ישראל יכול לתת מענה ליהודים ולערבים במסגרת מדינה יהודית ודמוקרטית.⁶ זנדברג סבור כי השינוי בבעלות הערבית ראוי שייבחן לפי מערך הזכויות שנגזר מדיני הקרקעות שהיו בתוקף לפני הקמת מדינת ישראל, ולא לפי זכויות ערטילאיות, כלל-ערביות, שלא היו מעוגנות בחקיקה דאז. עמדה זו דוחה את נקודת המוצא של הזרם הביקורתי, שלפיה שטח מדינת ישראל ערב הקמתה היה כולו בבעלות של ערבים.

לצד הדיון הכללי, התפרסמו גם לא מעט מחקרים הממוקדים בוויכוח על הקרקעות בנגב, אבל אלה כמעט שלא עסקו בדוח אלבק.⁷ חריג מבחינה זו היה מחקר רחב היקף שפרסמה קבוצת חוקרים מהזרם הביקורתי, והוא סימן את דוח אלבק כחוליה המכוננת בשרשרת פעולות ממסדיות שנועדו לנשל את הבדווים מזכויות הבעלות שהיו להם.⁸ במחקרם לא נדרשו חוקרים אלה לחומרים הארכיוניים הקשורים בדוח ובגיבושו. במחקר זה אבקש לבחון אם יש ממש בטענות הנישול המכוון שנקשרו לדוח. הדבר ייעשה בהסתמך על איסוף שיטתי של מקורות ראשוניים בני התקופה מארכיונים מוסדיים, ובהשתמש בכלים מתחומי הגאוגרפיה ההיסטורית והמשפט. מרבית המסמכים שנמצאו בארכיונים נכתבו בידי אנשי הממסד הישראלי, דבר שממקד את עדשת המחקר בנקודת הראייה של פקיד

4 אדם חפרי-וינוגרדוב, 'משטר המקרקעין בישראל בסבך הסכסוך היהודי-ערבי', המשפט, יד (תשע"א), עמ' 695-714.

5 חיים זנדברג, מקרקעי ישראל: ציונות ופוסט-ציונות, המכון למחקרי חקיקה ולמשפט השוואתי ע"ש הרי ומיכאל סאקר, האוניברסיטה העברית בירושלים, ירושלים 2007.

6 חפרי-וינוגרדוב, 'משטר המקרקעין בישראל'.

7 יוסף בן-דוד, הבדווים בישראל: היבטים חברתיים וקרקעיים, מכון ירושלים לחקר ישראל, ירושלים 2004; הנ"ל, מריבה בנגב: בדווים, יהודים, אדמות, המרכז לחקר החברה הערבית, בית ברל 1996; אבינועם מאיר, 'בחינה אלטרנטיבית של שורשי הקונפליקט הקרקעי בנגב בין הממשלה לבדווים: היבטים גאומשפטיים', קרקע, 63 (2006), עמ' 14-15; הנ"ל, המתח בין בדווי הנגב למדינה: מדיניות ומציאות, מכון פלורסהיימר למחקרי מדיניות, ירושלים 1999; Shaul Krakover, 'Urban Settlement Program and Land Dispute Resolution: The State of Israel versus the Negev Bedouin', *Geojournal*, 47 (1999), pp. 551-561; Ghazi Falah, 'Israeli State Policy toward Bedouin Sedentarization in the Negev', *Journal of Palestine Studies*, 18, 2 (1989), pp. 71-91.

8 אורן יפתחאל, סנדי קדר ואחמד אמארה, 'עיון מחודש בהלכת "הנגב המת": זכויות קניין במרחב הבדווי', משפט וממשל, יד (תשע"ב), עמ' 147-7.

הממשל את ההתרחשויות ולכן עשוי לעורר חשש לייצוג בלתי מאוזן. היבטים שונים של קושי זה נדונו בהקשר של חקר ההיסטוריוגרפיה הישראלית.⁹ כדי להקטין את החשש, עשיתי ככל יכולתי לאתר מקורות בני התקופה אשר כתבו בדווים וגופים לא ממשלתיים, וכן קטעי עיתונות ופרוטוקולים אשר ביטאו עמדות אפוזיציוניות, לא ממסדיות. כאמור, דוח אלבק לא הביא לידי סיום המחלוקת. לפיכך, מטרה נוספת של המאמר היא לבחון את הביקורת על הדוח ואת הסיבות האפשריות לכישלונם. המאמר מורכב אפוא מארבעה חלקים עיקריים: חלקו הראשון עוסק בחברה הבדווית בנגב ובהלכה המשפטית הקיימת בישראל בנושא הבעלות על קרקעות, לרבות התייחסות לביקורת עליה; חלקו השני מתאר את התהליכים שקדמו לדוח אלבק, ובכללם המשא ומתן שהתנהל סביבו עד לאימוצו לפי החלטת ממשלה; החלק השלישי מתמקד בעיקרי הדוח, באופן יישומו ובהשלכותיו; בחלק האחרון תובא הביקורת שנמתחה עליו, יוצעו סיבות אפשריות לכישלונם וכמה לקחים לעתיד.

בדווי הנגב

‘בדווים’ הוא שם כולל של קבוצה אתנית אשר חיה בעבר בנוודות במדבריות המזרח התיכון, ואשר כלכלתה התבססה על גידול גמלים וצאן.¹⁰ מועד הגעתם המדויק של שבטי הבדווים החיים כיום בנגב אינו ידוע. ממחקרים שונים עולה כי בדווים היגרו לנגב ב-200 השנים האחרונות בעיקר, מרביתם מחצי האי ערב.¹¹ עד לראשית המאה ה-20 נדדו הבדווים החיים כיום בנגב בין ערב הסעודית לחצי האי סיני ולצפון ארץ ישראל – על פני מרחבים שכללו

9 ראו: קובץ המאמרים אצל פנחס גינזסר ואבי בראלי (עורכים), **ציונות: פולמוס בן זמננו, גישות מחקריות ואידאולוגיות**, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב, קריית שדה בוקר 1996; דרך יונתן פנסלר, ‘היסטוריוגרפיה ציונית ומבקריה’, בתוך: ירמיהו יובל ואחרים (עורכים), **זמן יהודי חדש: תרבות יהודית בעידן חילוני**, כתר, ירושלים 2007, עמ’ 137-140.

10 Khazanov, *Nomads and the Outside World*, p. 22

11 עארף אל-עארף, **תולדות באר שבע ושבטיה**, דפוס שושני, תל אביב תרצ”ז, עמ’ 166 ואילך; יוסף ברסלבסקי, **הידעת את הארץ: ארץ הנגב**, ב, הקיבוץ המאוחד, תל אביב תש”י; יעקב שמעוני, **ערבי ארץ-ישראל**, עם עובד, תל אביב תש”ז; אבשלום שמואלי, **קץ הנוודות: חברות בדווים בתהליכי התיישבות**, דביר, תל אביב 1980, עמ’ 95-96; Helmut V. Muhsam, *Bedouin of the Negev*; 96-95; Frank H. Stewart, ‘Notes on the Arrival of the Bedouin Tribes in Sinai’, *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, 34 (1991), pp. 97-110; Clinton Bailey, ‘The Negev in the Nineteenth Century: Reconstructing History from Bedouin Oral Tradition’, *Asian and African Studies*, 14 (1980), pp. 35-80; Idem, ‘Dating the Arrival of the Bedouin Tribes in Sinai and the Negev’, *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, 28 (1980), pp. 20-49.

לעתים קילומטרים רבים. השבטים התארגנו בתת־מטות ובמטות מטעמי הגנה וחלוקת השליטה במרחב, והיקף השטח השתנה מעת לעת לפי כוחם.¹² בתקופת הנדודים שימשה הקרקע השבטית את כלל החברים.¹³ במזרח התיכון התנהלו הבדווים על פי מערכת מגובשת של משפט מנהגי שהיתה זהה בעיקרה בכלל המרחב.¹⁴ מערכת זו שמה דגש על היחסים שבין המסגרות הקבוצתיות ועל היחסים אשר בתוכן, בין שמדובר בשבטים, בין בתת־שבטים ובין בקבוצות ערבות.¹⁵ במערכת זו, שלא כמערכות המקובלות במערב, לא הפרט עומד במרכז אלא הקבוצה, שגודלה והרכבה משתנים לפי המקום והנסיבות. לכל פרט יש מחויבות חזקה כלפיה ובכלל זה השתתפות בסכסוכי דמים.¹⁶ חלק חשוב במערכת זו הוא מנגנון אכיפה אפקטיבי, שהקנה יתרון אכיפתי לשיטה השבטית על פני השיטה המדינית.¹⁷ הכבוד יש לו משמעות ייחודית ומרכזית באורח החיים ובהתנהלות הבדווית. אבדן כבודו של אחד הפרטים בקבוצה מכתיב את הקבוצה כולה.¹⁸ עיקר פרנסתם של הבדווים היתה על הצאן ועל הפלחה החרבה. אל שבטי הבדווים נספחו משפחות של פלאחים שהגיעו לנגב לצורכי פרנסה במאה ה־19 ממצרים ומח'אן

12 אל־עארף, תולדות באר שבע ושבטיה, עמ' 156-163; עמנואל מרקס, החברה הבדווית בנגב, רשפים, תל אביב 1974, עמ' 34; ברסלבסקי, הידעת את הארץ, עמ' 236; שמעוני, ערבי ארץ־ישראל, עמ' 131; לדיון מורחב בנושא הטריטוריה ראו: אבינועם מאיר, 'התהוות הטריטוריות בקרב בדווי הנגב במעבר מנוודות להתיישבות של קבע', מחקרים בגיאוגרפיה של ארץ־ישראל, יד (תשנ"ד), עמ' 71-92. מאיר מתאר את התהליך שבמסגרתו עברה החברה הבדווית הנוודית מסדר מרחבי של אל־טריטוריות לטריטוריות, תהליך שבו הוחלפו גבולות חברתיים בגבולות מרחביים קונקרטיים. גרעון מ' קרסל, יוסף בן־דוד וחליל אבו רביעה, 'תמורות בבעלות על הקרקע אצל בדווי הנגב במאה השנים האחרונות: ההיבט התוך־שבטי', המזרח החדש, לג (1991), עמ' 39-69; עמנואל מרקס, 'נוודים ויושבי קבע במזרח התיכון', ארכיאולוגיה: בטאון אגודת הארכיאולוגים בישראל, 4 (1995), עמ' 15.

13 Frank H. Stewart, 'Customary Law among the Bedouin', in: Dawn Chatty (ed.), *Nomadic Societies in the Middle East and North Africa*, Brill, Leiden 2006, pp. 239-279; Clinton Bailey, *Justice without Government: Bedouin Law from Sinai and the Negev*, Yale University Press, New Haven 2009; חליל אבו רביעה, 'שלושה מעגלים בדווי: הקונפליקט בין המנהג הבדווי, חוקי השריעה וחוק המדינה בישראל', מרכז הנגב לפיתוח אזורי ואוניברסיטת בן־גוריון בנגב, קריית שדה בוקר 2011.

14 קבוצת ערבות מספקת הגנה לחבריה, המשוויכים אליה לרוב מכוח לידתם. חבריה חבים באחריות משותפת לנזקים שגרם אחד מחברי הקבוצה, ובהתאמה – לקבלת שיפוי. להרחבה ראו: Stewart, 'Customary Law among the Bedouin', p. 253; אמיר גלילי ורות קרק, 'בתי קברות של החברה הבדווית בנגב: טיפולוגיה ראשונית ותפרוסת מרחבית, 1900-1966', המזרח החדש, נ (תשע"א), עמ' 117.

15 Philip C. Salzman, *Culture and Conflict in the Middle East*, Humanity Books, New York 2008, p. 11; Emanuel Marx, 'The Tribe as a Unit of Subsistence: Nomadic Pastoralism in the Middle East', *American Anthropologist*, 79, 2 (1977), pp. 343-363

16 Salzman, *Culture and Conflict in the Middle East*, p. 52

17 Frank H. Stewart, 'What is Honor', *Acta Histriae*, 8 (2008), pp. 13-28

יונס בעיקר.¹⁹ הפלאחים קיבלו את חסות הבדווים ואת הסכמתם לעבד קרקע תמורת יבול. קבוצה נוספת שנספחה אל הבדווים היתה של עבדים שקנו השיח'ים הבדווים בסודאן. הפלאחים והעבדים סיגלו לעצמם את סגנון החיים הבדווי, וחיו במסגרות נפרדות.²⁰ בשלהי המאה ה-19 וראשית המאה ה-20, גורמים חיצוניים שכללו צמיחה כלכלית, צבאית ופוליטית של המדינות והגירת פלאחים לנגב, לצד גורמים ותהליכים פנים-שבטיים, צמצמו את טווחי הנדידה של הבדווים במזרח התיכון ועוררו את התעניינותם בחקלאות.²¹ ייצוב השלטון העות'מאני בנגב, כישלון הנוודות כאמצעי פוליטי יעיל, הגעת הפלאחים והתעניינות הגוברת מצד ערביי עזה וחברון ומצד יהודים בקרקעות הנגב – כל אלה העלו את הערך הכלכלי הגלום בקרקע. על רקע זה גורמים שונים בתוך השבטים, על פי רוב השיח'ים והמקורבים להם, החלו מייחסים לעצמם חלקים מסוימים מהמרחב השבטי, שהיה עד אז בשימוש משותף.²² את התהליך תיאר עארף אל-עארף, מראשוני חוקרי החברה הבדווית אשר שימש קצין המחוז בתקופת המנדט, במילים האלה:

בראשית התקופה שבה צצה הנטיה בקרב הבדווים לרכישת קרקעות, היו תופסים קרקעות לעצמם. קרקעות אלה לא היו מבקשים מהממשלה וגם לא היו קונים אותם מבעליהם, אלא כל חזק ואלים יכול היה לתפוס לעצמו קרקעות – אחת היא אם שייך [שיח'] הוא או בן דלת העם. כיצד? יוצא בדווי לשטח קרקע שנשא חן בעיניו, ומראה לנוכחים את השטח ש(משך) לרשותו ואומר: זו אדמתי.²³

בעבור חלק מהשיח'ים הבדווים נהיה הסחר בקרקעות לעיסוק מרכזי.²⁴ הפלאחים, שעם הזמן החלו לצבור הכנסות, רכשו מהבדווים את החזקה ואת השליטה בקרקע, בין באמצעות רכישת הקרקע ובין באמצעות קבלתה לאחר שהלוואות משכון שנתנו לבדווים לא נפרעו. ההסכמים הללו היו פנימיים, בלי שהיה להם ביטוי במשרדי רישום המקרקעין

19 גדעון מ' קרסל וראובן אהרוני, 'מסעי אוכלוסים ממצרים ללבאנט במאות ה-19 וה-20', ג'מאעה, יב (תשס"ד), עמ' 201-245.

20 יוסף בן-דוד, **הבדווים בישראל: היבטים חברתיים וקרקעיים**, המכון לחקר מדיניות קרקעית ושימושי קרקע ע"ש בן שמש, ירושלים 2004, עמ' 45; ששון בר-צבי ויוסף בן-דוד, 'בדווי הנגב בשנות השלושים והארבעים של המאה העשרים כחברה נוודית למחצה', **מחקרים בגיאוגרפיה של ארץ-ישראל**, י (1978), עמ' 107-136.

21 קרסל, בן-דוד ואבו רביעה, 'תמורות בבעלות על הקרקע', עמ' 41-44; Avshalom Shmueli, 'The Bedouin of the Land of Israel – Settlement and Changes', *Urban Ecology*, 4 (1980), pp. 253-286.

22 קיימות עמדות שונות באשר להליך במסגרתו הועברו קרקעות משליטה שבטית משותפת לפרטית. ראו: Frank H. Stewart, *Bedouin Boundaries in Central Sinai and Southern Negev: A Document from the Ahaywat Tribe*, Otto Harrossowitz, Wiesbaden 1986; קרסל, בן-דוד ואבו רביעה, שם, עמ' 41; מאיר, 'התהוות הטריטוריאליזם', עמ' 80.

23 אל-עארף, **תולדות באר שבע ושבטיה**, עמ' 164.

24 קרסל, בן-דוד ואבו רביעה, 'תמורות בבעלות על הקרקע', עמ' 41.

שפעלו בבאר שבע ובעזה.²⁵ סכסוכים שהתעוררו בעניינים הוכרעו בפורום פנימי, לפי המנהג הבדווי.²⁶ בהקשר זה חשוב להדגיש, כי לפי התפיסה הפנימית של החברה הבדווית, עצם השליטה בקרקע כמוה כבעלות לכל דבר ועניין, גם אם השלטונות יקבעו אחרת.²⁷ בשליטה בקרקע גלומים כוח כלכלי ומעמד חברתי מורם מפלאחים ומאחרים שאין להם קרקע, וגם נלווה לה מרכיב של כבוד, שאין לוותר עליו.²⁸ לפי יוסף בן-דוד, 'אובדן חלקות הקרקע, ניתן לתפישה כאיום ישיר על התרבות הבדווית'.²⁹ מעבר לאלה, בהקשר הפוליטי הרחב יותר וכחלק מהשלכותיו של הסכסוך היהודי-ערבי, מכירת קרקעות ליהודים נחשבה בעייתית במיוחד, עד כדי הצגתה כבגידה באינטרסים של האומה הערבית כולה. כך למשל בשנת 1932, בכנס שהתקיים באזור השריעה מצפון לבאר שבע נחתם הסכם ולפיו מי שיתגלה כמוכר קרקעות ייחשב לבוגד ומנודה, דמו יהיה הפקר ולא יינקם.³⁰ בתקופת מלחמת העצמאות ניסו מוכרי קרקעות בדווים 'להתנקות' ממכירת קרקעות ליהודים באמצעות יציאה למתקפות על יישובים יהודיים.³¹ התפיסה השוללת העברת קרקעות לידי יהודים, ובכללה גם הגעה להסדרים עם מדינת ישראל, נשתמרה לאורך השנים והיא תקפה גם כיום.³²

25 חיים זנדברג, הסדר זכויות במקרקעין בארץ-ישראל ובמדינת ישראל, המכון למחקרי חקיקה ולמשפט השוואתי האוניברסיטה העברית בירושלים והמכון לחקר מדיניות קרקעית ושימושי קרקע, ירושלים תשס"א, עמ' 179; משה דוכן, דיני קרקעות במדינת ישראל, אחוה, ירושלים תשי"ג, עמ' 370, הע' 19.

26 קרסל, בן-דוד ואבו רביעה, 'תמורות בבעלות על הקרקע', עמ' 41; מאיר, 'התהוות הטריטוריאליזם', עמ' 86; הבריטים הקימו בתי דין שבטיים ואפשרו לבדווים להכריע בסכסוכים על חזקה במקרקעין, אך לא בענייני בעלות: תקנות בתי משפט שבטיים, 1937, פורסמו ע"ר מס' 719, מיום 16.9.1937, תוס' 2, עמ' (ע) 690, (א) 841; בכל הנוגע למערכות משפטיות ראו גם: Stewart, 'Customary Law among the Bedouin', p. 273.

27 עניין זה מודגם במחקרו של אורי מינצקר, 'הג'נביב בהר הנגב המרכזי: שבט, טריטוריה וקבוצה מוכרת', עבודת דוקטור, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב, קריית שדה בוקר 2013, עמ' 109-113.

28 על ההשפלה הכרוכה במעמדם של 'חסרי הקרקע' תלמד האמירה המובאת אצל קרסל, בן-דוד ואבו רביעה: 'אלי מא לו מלפ ביח'דא בכפו' (אשר אינו בעלים לקרקע עושה צרכיו בכפו). הנ"ל, 'תמורות בבעלות על הקרקע', עמ' 44, הע' 18.

29 יוסף בן-דוד, 'שלבים בהתפתחות הישוב הבדווי הספונטני בנגב במעבר מנוודות-למחצה להתיישבות קבע', עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים, ירושלים 1982, עמ' 15.

30 מוחמד יוסף סואעד, 'יחסי בדווים-יהודים בארץ-ישראל המנדטורית: 1918-1948', עבודת דוקטור, אוניברסיטת בר-אילן, רמת גן תשנ"ח, עמ' 255. הוא הסתמך על אחמד אל-סעיד, 'ערב אל נקב', אל-פג'ר, 15.10.1981.

31 ראו למשל: סקירה מודיעינית לאפריל 1947, 14.5.1947, וכן: דו"ח מודיעיני 29.5.1947, שניהם בארכיון לתולדות ההגנה (להלן: את"ה) 194/105; ידיעה 8.9.1947, את"ה 21/105; ידיעה מודיעינית 'נעים', 12.10.1947, שם, 194/105; מודיעין 'עלוקה', 12.10.1947, שם, 21/105; ידיעה מודיעינית, כנראה מספטמבר 1947, שם, 21/105. דוגמאות נוספות הובאו ב: Havatzelet Yahel and Ruth Kark, 'Israel Bedouin during the 1948 War: Departure and Return', *Israel Affairs*, 21, (2015), pp. 48-97.

32 בריאיון של אייל חיון, מנהל מחלקת פשרות ברשות לפיתוח ההתיישבות הבדווית, באר שבע 11.2.2015, הוא דיווח על מקרים של איומים והתנכלויות כלפי תובעי בעלות ובני משפחותיהם

מספרם של הבדווים בנגב ערב מלחמת העצמאות אינו ודאי, והוא נאמד בכ־65,000 איש.³³ התנהלות הבדווים במלחמה לא היתה אחידה. מרבית השבטים פעלו לצד צבאות ערב כנגד היישוב היהודי, ובכל זאת היו בדווים ששמרו על קשרי ידידות או על ניטרליות. במהלך המלחמה התרחקו בדווים רבים מאזורי הקרבות. בסיומה רק שבטים אחדים נותרו בשלמותם בישראל, ומרביתם פוצלו בין ישראל למדינות השכנות. לקראת תום המלחמה ביקשו רבים מהם לחזור לנגב ולקבל את חסות המדינה היהודית. לאחר דיונים הותר לכ־10,000 בדווים לשוב לישראל, וזאת שלא לפי המדיניות הכללית ששללה שיבת פליטים ערבים באותה העת. בחזרתם, לא הובטח להם כי ישובו למקומות שעזבו אלא שהרשויות יקבעו את מקום פריסתם.³⁴ בחמש השנים הראשונות להקמת המדינה, הבדווים שחיו באוהלים עברו בעידוד השלטונות למרחב ששטחו כ־1.1 מיליון דונם בצפון-מזרח הנגב, עם שלוחה לצפון-מערב. אזור זה כונה ‘אזור הסייג’ והוחל בו ממשל צבאי, אשר בוטל בשנת 1966.³⁵ ראשית שנות השישים אופיינה במגע מועט בלבד בין הבדווים ובין החברה הישראלית בכללותה, על רקע המשך קיומו של הממשל הצבאי שהגביל את התנועה, בסגירת הגבולות עם הארצות השכנות ומצוקה כלכלית בישראל כולה.³⁶

המצב המשפטי

מחלוקות סביב בעלות בקרקעות בין מדינות ובין פרטים וקבוצות הן חזון נפרץ. ניתן לייחס זאת לחשיבותה ולערכה הרב של הקרקע לצורכי הציבור והפרט. כל מדינה קבעה את החקיקה הקרקעית בתחומה על פי מסורתה המשפטית ולפי המדיניות הקרקעית שלה. פרק זה יעסוק בתיאור ההלכה המשפטית כפי שנקבעה לאורך השנים בבתי המשפט בישראל. הדינים העיקריים בענייני קרקעות בתחומי מדינת ישראל הם חוק הקרקעות העות'מאני משנת 1858, ו'פקודת הקרקעות (סידור זכויות קניין), 1928' המנדטורית (להלן:

המגיעים לפשרות עם המדינה. לאחרונה התרחש מקרה שבו סולקו ילדים מבית ספר על רקע דומה; בבית המשפט נדונה בימים אלה תביעת לשון הרע, שהוגשה בשנת 2012, ובה נטען כי פרסום שמו של התובע בהקשר של תמיכה בהסדרי קרקעות פוגע בשמו הטוב ואף עלול לסכן את חייו: תיק 32025-05-12 (השלום באר שבע) **עאמר סלאמה אל-הווייל נ' אברהים אל וגילי**.

Seth J. Fratzman, Noam Levin and Ruth Kark, 'Counting Nomads: British Census Attempts and Tent Counts of the Negev Bedouin 1917-1948', *Population, Space and Place*, 20, 6 (2013), pp. 552-568; Emanuel Marx, *Bedouin of the Negev*, Praeger, New York 1967, p. 12

Yahel and Kark, 'Israel Bedouin during the War'

דברי הכנסת, ד, ישיבה כז, עמ' 228.

בן-דוד, 'שלבבים בהתפתחות הישוב הבדווי', עמ' 15.

חוק הקרקעות העות'מאני משנת 1274 להג'רה (21.4.1858) כמובא בספרו של דוכן, **דיני קרקעות**, עמ' 39 ואילך; פליאה אלבק ורן פליישר, **דיני מקרקעין בישראל**, הוצאת המחברים, ירושלים 2005, עמ' 36 ואילך. ראו גם: חבצלת הל, 'הסדרת מקרקעין בנגב', **רשימות בנושא הבדווים**, 38 (2006), עמ' 45-60.

פקודת ההסדר), אשר עברה שינויי נוסח בשנת 1969.³⁸ שני דינים אלה עדיין רלוונטיים כיום. חוק הקרקעות העות'מאני סיווג את הקרקעות לחמישה סוגים: וקף - קרקעות הקדש שהועברו לטובת מטרות הקדש מסוימות; מולכ - קרקע בתחום היישוב המבונה אשר ניתנה מידי השליט לבעלות מלאה של אנשים מסוימים; מתרוכה - 'קרקע בבעלות המדינה שבה ניתנו לכלל הציבור או לציבור מסוים זכויות שימוש קיבוציות לצרכים מסוימים'.³⁹ היא כוללת מקומות כגון כבישים ודרכים, ערוצי נחלים, חורשות וגרנות. על שני הסוגים הנותרים, מירי ומוואת, נעמוד בהרחבה מאחר שהמחלוקות העיקריות סביב קרקעות הנגב נגעו אליהם ובעיקר לשאלה אם הן בגדר מירי, כטענת הבדווים, או מוואת כגרסת המדינה. מירי היא קרקע בבעלות הריבון, אבל לפרט ניתנה הזכות להשתמש בה למטרות מסוימות.⁴⁰ מי שטוען לזכויות בקרקע זו עליו להוכיח שהיא הוקצתה בזמן כלשהו על ידי השלטונות לשימוש של אדם פרטי וכי הוא קיבל עליה שטר קניין (קושאן). נוסף על כך יש להוכיח שורה של תנאים מצטברים לפי סעיף 20 או סעיף 78 לחוק הקרקעות העות'מאני,⁴¹ ובהם כי התובע גם מחזיק בקרקע וגם מעבד אותה באופן ממשי ורציף, שנה אחר שנה. עוד נקבע, כי יוכר 'רק אותו חלק אדמה, שבו אפשר למצוא שטח מעובד או שטחים מעובדים בשיעור של לפחות 50% ממנו, והוא ניתן להפרדה מהחלקה כולה'.⁴² בתנאים אלו יש לעמוד במשך 15 שנה ברציפות לפני מועד הגשת התביעה בהסדר.⁴³ אם פסק העיבוד בקרקע למשך תקופה מסוימת, מאבד המעבד את זכויותיו בה. מצב זה מכונה 'מירי-מחלול'.

קרקע מסוג מוואת היא קרקע ששייכת לריבון, והפרט אינו יכול לרכוש בה זכויות אלא אם כן יוכיח את החיאתה.⁴⁴ החיאתה משמעה שינוי מוחלט, קבוע ומתמיד בטיב הקרקע.⁴⁵

- 38 Land Settlement of Titles Ordinance, May 30, 1928, Official Gazette, 212 פקודת הסדר זכויות במקרקעין [נוסח חדש], תשכ"ט-1969, דיני מדינת ישראל תשכ"ט מס' 13, 27.7.1969, עמ' 292.
- 39 ע"א 4220/12 סלימאן מחמד אל-עוקבי ז"ל ואח' נ' מדינת ישראל (לא פורסם), פ"ד מ-14.5.2015.
- 40 שם.
- 41 ראו למשל: ע"א 458/84 עזבון המנוחה ג'והרה מלחם מועדי ואח' נ' מדינת ישראל, פ"ד מא (2) 381, 386-388; ע"א 482/59 בדראן נ' מדינת ישראל, פ"ד טו, 906, 911; ע"א 567/83 עבאס ואח' נ' מדינת ישראל, פ"ד מא (3) 741; ע"א 391/62 אל באש נ' חברת מדן כרמל בע"מ, פ"ד יז 981, 983; דוכן, דיני קרקעות, עמ' 305-318; ע"א 4220/12 סלימאן מחמד אל-עוקבי.
- 42 ע"א 479/62 מדינת ישראל נ' כיר, פ"ד יז 631, 633; ע"א 423/61 אל עומר נ' מדינת ישראל, פ"ד טו 2552, 2554; ע"א 148/62 מדינת ישראל נ' סעיד צאלח, פ"ד טז 1446, 1447 מול אות השוליים ז; ע"א 149/81 אחמד יוסף עליאן סאלח נ' מדינת ישראל, פ"ד לח (3) 374, 383-384; ע"א 46/82 מדינת ישראל נ' עזבון המנוח עבדאללה מוסה רחאל, פ"ד מ (4) 29.
- 43 לעניין המועד הקובע ראו הוראות סעיף 22 לחוק ההתיישנות, תשי"ח-1958, וכן ע"א 391/62 אל באש נ' חברת מדן כרמל בע"מ, פ"ד יז 981, 983.
- 44 ע"א 4220/12 סלימאן מחמד אל-עוקבי וכל האסמכתאות המובאות שם.
- 45 שם; ע"א 218/74 סלים עלי אנדיע אל-הוואשלה נ' מדינת ישראל, פ"ד לח (3) 141; דוכן, דיני קרקעות, עמ' 52.

הפסיקה קבעה כי יש לבחון את הסיווג של הקרקע נכון לשנת 1858, שהוא המועד הקובע לתחולת החוק העות'מאני.⁴⁶ לפי סעיף 6 לחוק העות'מאני, קרקע מוואת היא:

קרקע שאינה בחזקתו של מישהו ולא הוקצתה לציבור, הנמצאת במרחק כזה מכפר או עיר עד שאין שומעים ממנה קול רם של אדם הנמצא בקצה הישוב; כלומר קרקע שוממה, הרחוקה מיל וחצי או מהלך חצי שעה ממקומות ישוב.

סעיף 103 לחוק העות'מאני הבהיר עוד, כי:

קרקע מתה (מוואת) היא: המקומות השוממים/מוזנחים, כגון: ראשי הרים ומקומות הטרשים והסלעים והקוצים והמרעה, שלא החזיק בהם אדם על פי שטר טאבו ולא הוקצו מימים קדמונים לרשות עיר אחת או כפר אחד, והם רחוקים מן היישוב, עד כדי שהעומד בתוכם לא ישמע קולו של חברו העומד בקצה היישוב, אף על פי שהוא מרים את קולו.⁴⁷

לאורך השנים קבעו בתי המשפט כי 'יישוב' המוזכר בחוק הוא 'ישוב קבע מימים קדומים'.⁴⁸ עוד נקבע, כי מאהל, מגורים זמניים או אף בתי מגורים בודדים לא ייחשבו 'יישוב' לצורך החוק.⁴⁹ כאמור, לפי חוקי הקרקעות העות'מאניים ניתן היה להחיות קרקע מוואת. ואולם בשנת 1921 נחקקה פקודת הקרקעות (מוואת), וזו שללה את אפשרות ההחייאה בהקציבה זמן מוגבל לרישום קרקעות אשר הוחזו בעבר. בתי המשפט שדנו בסעיף זה קבעו כי 'עצם החיאת הקרקע אינו הופך אותה למירי. נדרשת הגשת בקשה לרישום הקרקע על שם המחייה',⁵⁰ וכן כי 'כל זמן שלא בא שינוי בסוג הקרקע על ידי רישום הבעלות (קושאן) על שם המעבד והמחיה את הקרקע לפי פקודת הקרקעות מוואת משנת 1921 – מוסיפה הקרקע להיות בגדר אותו הסוג שהיתה מלכתחילה, כלומר, נשארה כסוג מוואת ולא נהפכת לסוג מירי'.⁵¹ לפי עארף אל-עארף, הבדווים סירבו לרשום קרקעות ואמרו כי אישורים מהפקיד אינם עדיפים על חרבם.⁵²

46 Frederic M. Goadby and Moses J. Doukhan, *The Land Law of Palestine*, Shoshany's Printing Co., Tel Aviv 1935, pp. 29-32; CA 288/43 *Kattan v. Kattan* P.L.R 1944 (2) 408, 410; דוכן, דיני קרקעות, עמ' 41, 47-53; ע"א 55/63 *סואעד ואח' נ' מדינת ישראל*, פ"ד כ (2) 3; ע"א 518/61 *מדינת ישראל נ' בדראן*, פ"ד טז (3) 1717, 1720; ע"א 218/74 *סלים עלי אנדיע אל-הוואשלה*, 148א.

47 דוכן, דיני קרקעות, עמ' 466, 480; אהרון בן-שמש, חוקי הקרקעות במדינת ישראל, מסדה, תל אביב תשי"ג, עמ' 138, 147; ע"א 518/61 *מדינת ישראל נ' בדראן*, עמ' 1719-1720; ע"א 218/74 *סלים עלי אנדיע אל-הוואשלה*, עמ' 144-146.

48 ע"א 518/61 *מדינת ישראל נ' בדראן*, עמ' 1720.

49 ע"א 218/74 *סלים עלי אנדיע אל-הוואשלה*; ע"א 342/61 *מדינת ישראל נ' חסין סועאד*, פ"ד טו (4) 2470; ע"א 298/66 *קסים ואח' נ' מדינת ישראל*, פ"ד כא (1) 372.

50 ע"א 4220/12 *סלימאן מחמד אל-עוקבי*.

51 דוכן, דיני קרקעות, עמ' 53.

52 אל-עארף, תולדות באר שבע ושבטיה, עמ' 164; הסברים נוספים ראו אצל מאיר, 'בחינה אלטרנטיבית', ואצל קרסל, בן-דוד ואבו רביעה, 'תמורות בבעלות על הקרקע', עמ' 45.

ההליכים המשפטיים נדונו במסגרת פקודת ההסדר, פקודה שנועדה להסדיר את רישומי הטאבו ולהעביר את הרישומים העות'מאניים, שהיו לקויים, לשיטה חדשה המבוססת על מיפוי מסודר.⁵³ הסדר הקרקעות הושלם במרבית אזורי ישראל למעט הנגב. להשלמת התמונה נציג את ההלכה המשפטית שנקבעה בתביעות הבעלות של בדווים מהנגב. בפסק הדין אל-הוואשלה משנת 1984 התקבלה טענת המדינה, והקרקע שבמחלוקת סווגה כמוואת ולא כמירי. נקבע כי לא הוכח רישום ולא הוכחה החייה. נוסף על כך נדחו עוד כמה טענות שהעלו הבדווים ובהן הטענה כי יש להקל עם הבדווים בהוכחת בעלות, שכן דיני הקרקעות העות'מאניים לא יושמו בנגב. בית המשפט קבע:

אם לא מצא המחוקק העותומני לנכון (ובאותה דרך פעלו שלטונות המנדט כאשר חקקו את הפקודה מ-1921) לייחד במסגרת החוק דין מיוחד לקרקעות הנגב, אשר כדוגמתן היו שטחים רבים ונרחבים במדינה העותומנית, אין [...] להעניק הקלות מהסוג המבוקש, שאינן עומדות בפני הוראותיו המפורשות של המחוקק.⁵⁴

בשנת 1986 פרסם רונן שמיר מאמר ביקורת על הלכת אל-הוואשלה. הוא טען כי בבסיס הלכה זו הונח רעיון שגוי אשר לפיו הנגב שומם ואורח החיים הבדווי הנוודי הוא בלתי נראה מבחינה משפטית. ביקורות נוספות כנגד הלכת אל-הוואשלה פרסמו גם אחרים. אבינועם מאיר כתב כי הגדרת המוואת אינה מתאימה לאורחות חייה של החברה הבדווית והיא מתעלמת ממורשתם.⁵⁵ הוא כתב עוד כי החוק העות'מאני לא היה רלוונטי לחברה הבדווית בנגב וזאת בעיקר בשל ההגדרות המקובלות ל"ישוב", שכן הבדווים לא חיו במסגרות כאלה. בהקשר זה הוא תיאר בהרחבה את אופי היישוב הבדווי במאה ה-19 וציין כי חיי הנוודות של הבדווים לא אפשרו את הקמתו של יישוב קבע, ולכן אין להחיל עליהם את הדין הקיים באשר אינו תואם את אורח חייהם ואת הלך רוחם. מאיר העמיד את טיעונו לבחינה משפטית במסגרת חוות דעת שהגיש באחד מתיקי הסדר הקרקעות. בית המשפט המחוזי דחה את טיעונו וקבע כי עמדתו משקפת את הדין הרצוי בעיניו אך לא את הדין המצוי.⁵⁶ ביקורת אחרת על ההלכה באה במאמרם של יפתחאל, קדר ואמארה. לדעתם, שלילת ההכרה של בית המשפט בבדווים כבעלים פרטיים של קרקעות בנגב היא מוטעית. מחברי המאמר העלו טענות חלופיות: ראשית לכול, הם טענו נגד הפרשנות שניתנה בפסיקה לדין העות'מאני והמנדטורי ובייחוד להגדרות ולמועדים הרלוונטיים שנקבעו בו ואשר הובאו לעיל. לטענתם, הן הדין העות'מאני הן המנדט הכירו בבעלותם של בדווים על הקרקעות. עוד טענו המחברים כי הבדווים הם עם יליד וכי המשטרים הקודמים העניקו

53 זנדברג, הסדר זכויות במקרקעין בארץ-ישראל ובמדינת ישראל, עמ' 167 ואילך.

54 ע"א 218/74 סלים עלי אנדיע אל-הוואשלה, עמ' 154.

55 מאיר, 'בחינה אלטרנטיבית'.

56 ת"א 4037/05; 4058/05 (מחוזי באר שבע) אלמחדי סאלם עיאר ואח' נ' מדינת ישראל (לא פורסם), פסק דין ניתן ביום 19.1.2010; חבצלת יהל, 'הסדרת קרקעות בנגב: פסיקות חדשות של בית המשפט המחוזי בתביעות הבעלות של הבדווים', רשימות בנושא הבדווים, 41 (2012), עמ' 7-17.

להם אוטונומיה בנגב ובמסגרתה הוכרה בעלותם.⁵⁷ טענות אלו הועמדו לבחינה משפטית במסגרת פרשת אל-עוקבי, שבה נתן פרופ' יפתחאל חוות דעת.⁵⁸ בפסק דין מפורט דחה בית המשפט העליון את הטענות הללו אחד לאחד וקבע כי אינם מבוססים בדין ובראיות. הוא אימץ את קביעת בית המשפט המחוזי, שהעדיף את חוות הדעת של פרופ' רות קרק שהוגשה מטעם המדינה. ההכרעה, אשר הסתמכה על ניתוח פסיקה מנדטורית, קבעה בין השאר כי אין רגליים לטענות בדבר אוטונומיה משפטית בדווית בנגב, וכי הפרשנות שהוצעה אינה עולה בקנה אחד עם הדין הקיים. גם באשר לטענה לזכויות בעלות מכוח ילידות, קבע בית המשפט כי אין לה ביסוס בדין הישראלי ואין היא חלק מהמשפט הבין-לאומי ההסכמי. בית המשפט הוסיף כי יש הבדל בין תביעות קיבוציות, כמו אלו שנדונו בעניין הילידים באוסטרליה, ובין תביעות הבדווים לבעלות פרטית בחלקות.⁵⁹ לסיכום ייאמר, כי פסיקתו העקיבה של בית המשפט בישראל לא הכירה בקיומן של זכויות בעלות פרטית של בדווים בקרקעות הנגב.

מהלכים לקראת הסדר הקרקעות בנגב

לאחר שסקרנו את המצב המשפטי, נחזור לבחינת ההתרחשויות בנגב אשר קדמו לקבלת דוח אלבק. בשני העשורים הראשונים להקמתה קידמה ישראל את הליך הסדר הקרקעות ברחבי הארץ, אך נמנעה מלקדמו בצפון הנגב. נושא הבעלות נתפס כעניין רגיש הנתון במחלוקת בין הבדווים למדינה, וועדות שונות שמונו לדון בענייני הבדווים ובשאלת הקרקעות הציעו פתרונות שנועדו לעקוף את הצורך בהליך משפטי שיכריע בשאלת הבעלות. כך לדוגמה, בשנת 1958 הוצעה תכנית להפקעת קרקעות בצפון-מזרח הנגב, ובשנת 1960 קודמה בוועדת שרים תכנית שיזם משה דיין להעברת הבדווים להתיישבות במרכז הארץ.⁶⁰ הלכה למעשה, ההחלטה לקדם את הסדר הקרקעות התקבלה רק בשנת 1962, לאחר שוועדת בוחן שמונתה לאיתור מקומות ליישוב הבדווים הגיעה לידי מסקנה כי סוגיה זו חיונית לצורך קידום ההתיישבות הבדווית. ועדת הבוחן הוקמה בתגובה למעבר

57 יפתחאל, קדר ואמארה, 'עיון מחודש'.

58 גילוי נאות: מחברת המאמר ייצגה את המדינה בהליכים המשפטיים.

59 ע"א 4220/12 סלימאן מחמד אל-עוקבי; ניתוח מעמיק של הטענות מחייב דיון נפרד שאינו מתאפשר במסגרת המאמר הנוכחי. להרחבה אשר למחלוקת בשאלת הילידות ראו: חבצלת יהל, רות קרק וסת' פרנזמן, 'האם הבדואים בנגב הם התושבים המקוריים – עם יליד?', **אופקים בנאורפיה**, 84 (2013), עמ' 73-87; Ahmad Amara, Ismael Abu-Saad and Oren Yiftachel (eds.), *Indigenous (In) Justice: Human Rights Law and Bedouin Arabs in the Naqab/Negev*, Harvard University Press, Cambridge, MA 2013.

60 חבצלת יהל, 'מדיניות הממשלה ורשויות השלטון בישראל ביחס לבדווי הנגב בשנים 1947-1989', עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים, ירושלים 2015.

ההדרגתי והספונטני של בדווים מאוהלים ניידים למבני קבע. מלבד הקמת היישובים כללה ועדת הבוחן המלצה לקדם גם את הליך הסדר קרקעות, שבמסגרתו תועבר ההכרעה בשאלת הבעלות לבית המשפט.⁶¹ בשנת 1966 קידמה הממשלה תכנון של שלושה יישובים ראשונים – תל שבע, רהט וכסיפה, סמוך לתל אל-מילח – על קרקעות ששטחן כ-5,000 דונם לכל יישוב. זאת מתוך כוונה שהללו ייתנו מענה לכלל התושבים הבדווים בנגב – 22,000 איש בסוף שנת 1965.⁶² ההמלצה לקדם את הליך הסדר הקרקעות לא היתה ברורה מאליה, מאחר שלא היתה מניעה משפטית להקים יישובים בקרקע בלתי מוסדרת, מה עוד שהקרקע שנועדה ליישובים הבדווים הופקעה באפריל 1966.⁶³

בפועל, בדווים רבים ובעיקר בעלי התביעות הביעו הסתייגות מן היישובים, בין השאר מתוך חשש כי לכשיעברו אליהם ייאבדו זכויות בקרקעות שטרם הוסדרו. לפיכך הם באו בדרישה 'שהממשלה תכיר רשמית בזכות הבעלות של הבדווים לגבי אדמתם כפי שהיה נהוג בזמן שלטון התורכים ולאחריו, בזמן המנדט'.⁶⁴ בניסיון לשכנע אותם שלא להתנגד למהלך, קיים שמואל טולידאנו, יועץ ראש הממשלה לענייני ערבים (יע"ע), שלמשרדו היה תפקיד מרכזי בעיצוב היחסים בין הבדווים לממשלה.⁶⁵ מפגש ב-22 ביוני 1966 עם כ-70 ייח"ם בדווים. במפגש הבהיר להם טולידאנו כי הממשלה תתחיל בפעולה להסדר קרקעות וכי הבעלות תיקבע על פי החוק. הוא ציין כי 'אין כל קשר בין בעיות הסדר הקרקעות ויישובם הקבע [כך במקור] ביישובים מתוכננים לבדווים'.⁶⁶

דבריו לא הניחו את דעתם. ביום 29 ביוני 1966 קיימו כ-40 בדווים מסיבת עיתונאים עם שבעה נציגי עיתונים, ובה מחו על ההסדר ועל הכוונה להיזן בדווים ממקום למקום. בריאיון שנתנו לעיתונאים אמר עודה אבו מעמר, ייח"ם העזאזמה: 'תמיד היינו נאמנים למדינה אך בבעיית הקרקע נלחם בכל הדרכים האפשריות, כולל פניה לאו"ם'. ח"כ חמאד אבו רביעה הוסיף: 'אשר יגע באש תכווה ידו'.⁶⁷

תגובת הבדווים הפתיעה את הרשויות. אלה סברו כי 'הבדווים החלו להרגיש שמתחיל כאן טפול ממלכתי העלול גם (אולי) לצמצם את ההפקרות שהתרגלו לה, ומנסים להפעיל כל

61 המלצות ועדת הבוחן הבין-משרדית לאיתור מקומות מגורים לאוכלוסיית הבדווים בנגב, 14.9.1962, וכן: יוסף ויץ אל מזכירות הממשלה, 23.9.1962, שניהם מארכיון המדינה (להלן: א"מ), ג/5/6405.

62 מבקר המדינה, דין וחשבון שנתי 17 לשנת 1966 ולחשבוניות של שנת הכספים 1965/6, ירושלים תשכ"ז-1967, עמ' 294.

63 ילקוט פרסומים 1271 מיום 21.4.1966.

64 ייח"ם סולימאן אל-הוזייל ו-17 ייח"ם נוספים אל ראש הממשלה, 'הסדר בעיית הקרקעות של הבדווים בנגב', 20.6.1966, א"מ, גל/17003; ששון בר-צבי אל אג"ם ממשל צבאי, 9.6.1966, וכן: תרשומת מדיווח טלפוני של ששון בר-צבי, 29.6.1966, שניהם מהארכיון הציוני המרכזי (להלן: אצ"מ), 187-72/1970.

65 הרחבה על פעילותו של היועץ לענייני ערבים ראו: יאיר בוימל, צל כחול לבן: מדיניות הממסד הישראלי ופעילותו בקרב האזרחים הערבים – השנים המעצבות: 1958-1968, פרדס, חיפה 2007.

66 אהרון חרסינה אל ר"ש ראש אג"ם, 4.7.1966, אצ"מ, 187-72/1970.

67 ששון בר-צבי אל אג"ם ממשל צבאי, 29.6.1966, שם.

מני גורמים ע"מ להקשות בטפול והסדרת הבעיה.⁶⁸ בנימין גור אריה, קצין מטה באגף מטה (אג"ם) בממשל הצבאי, הציע לצאת בתעמולה נגדית שתבהיר כי 'השלטונות הלכו לקראת הבדווים והסכימו לבצע הסדר קרקעות והנה הבדווים שדרשו זאת מתנגדים כעת להסדר ומעלים את הנושא בצורה חריפה ולא עניינית'. עוד ציין, כי הבדווים 'גמרו אומר להיאבק בכל הדרכים כולל גיוס דעת קהל ארצית, פניה לאו"ם ולשגרירויות המערב בישראל'.⁶⁹ ביולי 1966 דיווח ששון בר-צבי, המושל הצבאי בנגב, כי השיח'ים נערכים להמשך המאבק על הכרה בזכויותיהם. מפגשיהם נועדו לגבש עמדה אחידה ומחייבת כדי למנוע מצב שבו חלק מהשיח'ים 'עלול להכנע אם תוצענה לו טובות הנאה או פתרונות לבעיותיו'.⁷⁰ ב-11 ביולי 1966 הציע בר-צבי למצוא פתרונות חלופיים, כגון התחלת הסדר קרקעות על ידי איסוף תביעות משבט מסוים או מיושבי אזור מסוים.⁷¹ לדבריו, היתרון של הצעתו הוא שיש בה מעשים ולא רק דיבורים, וחסרונה בכך שאם תוכר בעלות של מישהו, הדבר יגרור עוד תביעות רבות. ואולם הוא הוסיף, שאם הדרישות להוכחת הבעלות יהיו נוקשות לדעת הבדווים, ההסדר ייכשל. באספת שיח'ים שהתקיימה ב-28 ביולי 1966 בבאר שבע, נבחרו שישה שיח'ים לנציגים בדיונים.⁷² בה בעת, 18 שיח'ים פנו בכתב לחברי הממשלה ולחברי הכנסת בדרישה לפתור את בעיית הקרקעות של הבדווים, להכיר בזכותם עליהן ולפתור את בעיית הפליטים הבדווים בנגב שהורחקו מאדמתם שהופקעה. גם שאין לכך הסבר במכתב, נראה שהתכוונו לקרקעות שהופקעו בנגב המערבי במסגרת חוק רכישת מקרקעין (תשלומים ופיצויים), תשכ"ג-1953. עוד הם דרשו 'שהממשלה לא תיגש להקמת כפרי הבדווים בנגב לפני שתפתור את בעיית אדמתם'.⁷³ שר החקלאות חיים גבתי נדרש לפנייה זו ב-8 באוגוסט 1966 במסגרת תשובתו לשאילתה, ואמר:

זכויותיהם של הבדווים לגבי קרקעותיהם תיקבענה לפי הסדר קרקעות שהמדינה מתכוונת לערוך בקרוב בנגב על-פי פקודת הקרקעות (סידור זכויות קנין), 1928. לאחר ההסדר תיקבענה זכויותיהם לפיצויים. אין הממשלה קושרת הסדר קרקעות לתוכניתה להקים שלושה ישובים בשביל הבדווים המעוניינים להתיישב בהם.⁷⁴

עצמת ההתנגדות, כמו מתכונתה הפומבית והמתקשרת, הפתיעה את אנשי הממסד. תכניות קודמות, מרחיקות לכת בהרבה, כמו למשל תכנית דיין משנת 1960 להעביר את כל הבדווים למרכז הארץ, לא עוררו מחאות בהיקף כזה. אולי אפשר להסביר את פומביות

68 אהרון חרסינה אל רל"ש ראש אג"ם, 4.7.1966, שם.

69 בנימין גור אריה, קצין מטה אג"ם ממשל צבאי, אל עוזר ראש אג"ם, 3.7.1966, אצ"מ, 117-72/1970.

70 ששון בר-צבי אל אג"ם ממשל צבאי, 5.7.1966, שם.

71 הנ"ל אל אג"ם ממשל צבאי, 11.7.1966, שם, 187-72/1970.

72 יצחק צמח אל אג"ם ממשל צבאי, 28.7.1966, שם.

73 דברי הכנסת, ד, 8.8.1966, ארכיון הכנסת (להלן: א"כ).

74 שם.

המחאה בשינויים שחלו בחברה הבדווית, ובהם ביטול הגבלות התנועה של הממשל הצבאי בינואר 1966⁷⁵ וביטולו הסופי בסוף שנת 1966.⁷⁶

עמדות הבדווים ואנשי הממסד מלמדות על המחלוקת סביב נושא הסדר הקרקעות. גם אנשי הממסד וגם הבדווים מדברים על הצורך בקידום הסדר קרקעות. ואולם, בעוד אנשי הממשל מתכוונים לקדם הליכים שיכריעו בתביעות הבעלות במסלול החוקי הקבוע בפקודת הסדר קרקעות, הרי שהבדווים מכוונים למסלול אחר, שיעניק להם בעלות בקרקעות בלי שיצטרכו לעמוד בתנאי חוקי הקרקעות ובלי שיידרשו להוכיח את תביעתם בבית המשפט.

הצלחת הרשויות לשכנע את הבדווים להיכנס ליישובים החדשים שהוקמו היתה מועטה בלבד, בין השאר בשל היעדר הכרעה בעניין הבעלות בקרקעות. בפועל נכנסו אליהם בעיקר מורים מהצפון ופלאחים שאין להם תביעות בעלות.⁷⁷ גידול דמוגרפי ורווחה כלכלית, לצד ירידה בעלויות הבנייה והחלטה להעניק חנינה כללית אחרי המלחמה, גם לעברות בנייה; רצון לקבוע עובדות בשטח כדי להשפיע על מיקום היישובים המתוכננים – גורמים אלה ועוד חוללו גידול בהיקפי הבנייה הבלתי חוקית – מכ-1,000 מבנים בלתי חוקיים בשנת 1966 לכ-3,000 בשנת 1973.⁷⁸ הצמיחה המואצת בהיקפי הבנייה הדגישה את הצורך בהעמדת פתרונות התיישבותיים מסודרים. אז יצא פקיד ההסדר בסדרת הכרזות מדרום-מזרח לבאר שבע: ב'14 בפברואר 1967 פורסמה הכרזה על כ-100,000 דונם; ב'20 באוגוסט 1968 הוכרזו כ-80,000 דונם; ב'25 בדצמבר 1968 – כ-60,000 דונם; ב'1 בספטמבר 1969 – כ-110,000 דונם; וב'27 בינואר 1970 הוכרזו כ-60,000 דונם.⁷⁹

לנוכח ההכרזות הגישו בדווים רבים תזכירי תביעה שבהם טענו לבעלות. בשנת 1968, לאחר שהגיש מנהל מקרקעי ישראל (ממ"י) 17 תביעות בעלות נגדיות לתביעות הבדווים, העביר פקיד הסדר מקרקעין את תביעות הצדדים להכרעת בית המשפט המחוזי בבאר שבע (פרשת אל-הוואשלה שהוזכרה בפרק המשפטי). התובעים הבדווים היו ממשפחות אל-הוואשלה, אל-מחדי, אל-עמראני ואבו סולב. תביעותיהם היו לבעלות בקרקעות שממזרח לדימונה, המכונות

75 ששון בר-צבי אל אלוף פיקוד דרום, 24.1.1966, וכן: ששון בר-צבי אל מטכ"ל אג"ם ממשל צבאי, 11.2.1966, שניהם באצ"מ, 187-72/1970.

76 דברי הכנסת, ד, 8.11.1966, ישיבה כז, עמ' 228.

77 רשימה שמית מוצגת בהחלטת ועדת שרים כל/149 (החלטת ממשלה 755), 8.8.1971; החלטת ועדת שרים כל/39 (החלטת ממשלה 109), 22.10.1972.

78 בן דוד, 'שליבים בהתפתחות הישוב הבדווי', עמ' 15; דוד עמירן, אמנון שנער ויוסף בן-דוד, 'יישובי הבדווים בבקעת באר-שבע', בתוך: אבשלום שמואלי ויהודה גרדוס (עורכים), ספר הנגב, משרד הביטחון, תל אביב 1979, עמ' 653-665; און וינקלר, מאחורי המספרים: דמוגרפיה פוליטית בישראל, אוניברסיטת חיפה, קתדרת חייקין לגיאוגרפיה, חיפה 2015, עמ' 143; ריאיון גרדון מ' קרסל, שדה בוקר 22.12.2015; ריאיון שלמה ציור, באר שבע 20.12.2015. Avinoam Meir, 'Demographic Transition among the Negev Bedouin in Israel and its Planning Implications', *Socio-Economic Planning Sciences*, 18, 6 (1984), pp. 399-409.

79 הנתונים מלשכת פקיד ההסדר.

קסר א־סיר (כיום היישוב הבדווי קסר א־סיר ממערב לדימונה).⁸⁰ לא ניתן ללמוד מהחומר הארכיוני מדוע נבחרה קבוצת תיקים זו דווקא. לפי אליהו סחייק, אשר ליווה את ההליך מטעם ממ"י, נבחרה קבוצת תביעות שהגישו כמה משפחות להכרעה בבית המשפט, מתוך כוונה שישמשו מקרה בוחן ותקדים משפטי על מנת ליצור ודאות בשאלת הבעלות. אנשי ממ"י הניחו כי המדינה תזכה בתביעות הללו וכי הדבר יקל את המעבר להתיישבות.⁸¹ בסמוך לאחר שנפתחו ההליכים המשפטיים ובמשך שנת 1969 החלה לשכת יע"ע לגבש מתווה לפשרה בסוגיית הבעלות.⁸² הדבר השתלב בפעילות הלשכה לרכז את נושא המיעוטים ולשמש גורם מרכזי המקשר בין המיעוטים למשרדי הממשלה.⁸³ פעילות יע"ע בקרב הבדווים בנגב נעשתה לצד פעילותם של אנשי הממשל הצבאי, שאמנם פורק מבחינה רשמית על פי החלטת הממשלה הנזכרת לעיל אך אנשיו המשיכו לפעול במסגרות אחרות בקרב הבדווים בנגב. בסביבות מארס 1970 הפיץ יע"ע מסמך בכותרת 'הסדר הבעייה הקרקעית של בדווי הנגב'.⁸⁴ במסמך, הכולל את סקירת השבטים, צוין כי ישנם 24,000 בדווים בכ-4,000 משפחות, החיים בפיזור רחב על פני שטח של כ-1.1 מיליון דונם, אך מתוכו שטח המגורים קטן יחסית – כ-6,000 דונם בלבד. במסמך הוערך כי השטח שיתבעו הבדווים באזור הסייג יהיה כ-634,500 דונם, ומחוץ לסייג כ-148,000 דונם, ובסך הכול 782,500 דונם. עוד צוין בו, כי השיח'ים מובילים את ההתנגדות לעבור לעיירות שכן בכך ייפגעו זכויותיהם. אשר לסיכויי התביעות לבעלות, נכתב במסמך כי אין לבדווים הוכחות המעוגנות במסמכים וכי בהיעדר מסמכי רישום הרי שהתובעים מגזימים בתביעות וכוללים גם שטחים של נפקדים ושטחי מרעה. המחבר ציין כי אחת הטענות ההגיוניות של הבדווים קשורה לכך שקק"ל רכשה מהם בעבר שטחים וכי הם שילמו מסים על עיבוד הקרקע, וכן שאין זה הוגן לטענתם כי ייפגעו מכך שלא נערך הסדר קרקעות בתקופת המנדט. בסעיף אחר במסמך, העוסק בסבירות שיתקבלו התביעות, הוערך כי בית המשפט יגדיר את האדמות כאדמות מוואת, גם שעד היום לא ניתן כל פסק דין בגין תביעות הבעלות במסגרת הסדר קרקעות.

כחודש לאחר שהופץ המסמך, ב-13 באפריל 1970 התקיים דיון בנושא הסדר הקרקעות בפני מאיר שמגר, היועץ המשפטי לממשלה (יועמ"ש).⁸⁵ נוסף על היועמ"ש ויע"ע, השתתפו בדיון ראש אגף בעלות ורישום בממ"י ראובן אלוני וסגנו ציון אוראלי, ראש מחלקת

80 תיק הסדר מקרקעין (מחוזי באר שבע) 1-17/69 מדינת ישראל נ' סלים עלי אנידיע אליהואשלה ואחרים (לא פורסם), פ"ד מ-13.3.1974; ריאיון אליהו סחייק, באר שבע, 23.6.2015.

81 ריאיון אליהו סחייק, באר שבע, 23.6.2015.

82 מ. ריין, מנהל אגף קרקע חקלאית, אל טוביה מצקביץ, עוזר שר החקלאות, 20.5.1974, א"מ, גל/17094/09.

83 על סמכויותיו ומעמדו של יע"ע ראו: ביימל, צל כחול לבן, עמ' 90.

84 כפי שעולה ממסמך 'הסדר הבעייה הקרקעית של בדווי הנגב', ללא שם מחבר וללא תאריך. לפי רישום ידני המסמך הופץ ב-15.3.1970, א"מ, גל/17094/2.

85 מאיר שמגר, 'סיכום דיון בנושא הסדר קרקעות בנגב', 13.4.1970, משרד המשפטים.

מדידות יוסף אלסטר, וכן אנשי משרד המשפטים: ראש אגף רישום קרקעות ישראל השכל, עו"ד אלבק, פקיד הסדר מתתיהו יצחקי, וסגן פקיד הסדר עו"ד יצחק גבאי. בסיכום הדיון פורט כי נדונו בו שתי חלופות: האחת, מיצוי זכויות המדינה על פי החוק, 'פעולה לשם רישום מקסימום המקרקעין על שם המדינה'; והאחרת, 'רישום התביעות אך ניהול מו"מ עם הבדווים כדי להגיע להסדר מוסכם בצורת הסכמה לרישום, מתן פיצוי עבור זכויות במקרקעין או מתן קרקע חלופית' (ההדגשה במקור). היועמ"ש הורה להכין תכנית שתאפשר את סיום הפעולות להצגת לוח התביעות בשנים 1970-1971. עוד הוחלט, כי יע"ע יעבד הצעת עקרונות וכללי פעולה לניהול מו"מ וכי בינתיים לא תוגשנה תביעות נוספות לבית המשפט. אף כי הסיכום אינו מזכיר את היזמה שהפיץ יע"ע, יש מקום לשער כי המשתתפים היו ערים לקיומה ואולי היא אף היתה הסיבה לדיון.

בשנת 1970 נכתב מסמך בכותרת 'הסדר הקרקעות עם הבדווים בנגב'.⁸⁶ המסמך המליץ על 'הצעת עקרונות וכללי פעולה על פיהם ינוהל מו"מ עם הבדווים על מנת להגיע להסדר קרקעות מוסכם'. למסמך נלוו דברי הסבר ופורטו בו כמה עקרונות התומכים בהגעה לידי הסדר:

כל עוד לא תגיע הממשלה לידי הסדר מוסכם עם הבדווים ביחס לתביעותיהם על בעלות, לא יזוּו הבדווים כמלא הנימה מעל האדמות עליהן הם יושבים, כי לדעתם עצם הצמד לאדמה ועיבודה שנה אחר שנה מבססים את תביעתם לבעלות [...]. לפיכך כל הסדר מוסכם חייב להתבסס הן על מתן פיצוי עבור זכויות במקרקעין והן על מתן קרקע חלופית.

הצדקה נוספת להסדר היתה שההליך המשפטי יאריך שנים ושהוא כרוך בסיכונים משפטיים, שכן אין ודאי שטענות המדינה שקרקעות הנגב הן מוואת יתקבלו בבית המשפט. יתרה מזו, במשך הזמן שיתנהל ההליך יקבעו הבדווים עובדות מוגמרות בדמות בנייה בלתי חוקית, שהמדינה לא תוכל לאכוף. עוד נכתב, כי האוכלוסייה הבדווית היא מהיסודות הנאמנים ביותר למדינה ואין כל הצדקה מוסרית או אחרת להיכנס לעימותים מיותרים עמה. 'קיימת גם הצדקה מוסרית כלשהיא לתביעותיהם של הבדווים [...] הגם שאין תביעותיהם מעוגנות במסמכים מתאימים'. המסמך המליץ כי יוכרו הסדר קרקעות על שטח כתף באר שבע והנגב המערבי, שלא נכללו בהכרזות הקודמות.

הצעת הפשרה הבחינה לעניין הפיצוי בין שני אזורים:

הסדר מחוץ לאזור הסייג – לפי המסמך כל הקרקעות הנתבעות תפוסות על ידי יישובים יהודיים או רשויות הביטחון, ולפיכך אין הבדווים מצפים לקבל קרקע תמורתן והם יסתפקו בפיצוי כספי.⁸⁷ סכום הפיצוי ייקבע לפי רמת ההוכחות שיובאו לעיבוד הקרקע לפני הקמת המדינה: 100 ל"י לדונם יוצעו למי שיוכיח רציפות של החזקה בקרקע ועיבודה

86 כפי שעולה מדוח 'הסדר הקרקעות עם הבדווים בנגב', ללא שם מחבר וללא תאריך. לפי תוכנו ולפי מיקומו בתיק והקשרו, המסמך נכתב בשנת 1970 בלשכת יע"ע על פי הנחיית היועמ"ש, א"מ, גל 17094/2.

87 מדובר בהנחה שאינה בהכרח מבוססת.

15 שנה לפני הקמת מדינת ישראל. הסכום נקבע לפי הממוצע של שווי הקרקע בנגב המערבי בשנת 1948 (30 ל"י בתוספת 6 אחוזים ריבית שנתית במשך 22 שנה ובסך הכול 69.6 ל"י לדונם), ושווי הקרקע אז (125 ל"י לדונם); 80 ל"י לדונם יוצעו למי שיוכיח כי החזיק בקרקע ועיבד אותה 15 שנה ברציפות לפני הקמת המדינה, אבל אין בידי קבלות; 50 ל"י – למי שיוכיח עיבוד שנמשך פחות מ־15 שנה לפני הקמת מדינה.

הסדר בתוך הסייג – נועד לקרקע שהיא תפוסה בידי הבדווים ולכן יש להניח כי הם ידרשו לקבל פיצוי קרקעי ולא יסתפקו בפיצוי כספי. גם כאן גודל הפיצוי נקבע לפי רמת ההוכחות בדבר עיבוד הקרקע לפני הקמת המדינה: מחזיק שיש לו מסמכים מלאים, קבלות על תשלומי מסים ושטר החתום בידי המח'תאר להוכחת עיבודה של הקרקע ברציפות 15 שנה לפני הקמת המדינה ועד היום, יפוצה בקרקע חלופית בשיעור 30 אחוז, ועל שאר הקרקע שבתביעה – ב־100 ל"י לדונם; מחזיק כזה שאין לו קבלות על מסים יקבל קרקע חלופית בשיעור של עד 20 אחוז לפי אמינות התביעה, והיתרה לפי 100 ל"י לדונם; מחזיק שיש לו הוכחות לעיבוד רצוף שנמשך פחות מ־15 שנה לפני הקמת המדינה, ואין לו קבלות על מסים, יקבל קרקע חלופית בשיעור של עד 10 אחוזים לפי אמינות התביעה, והיתרה לפי 100 ל"י לדונם; ואילו מחזיק שאין לו מסמכים כלל לעיבוד לפני הקמת המדינה, אבל הוא מעבד את הקרקע מאז הקמתה – יינתן לו פיצוי כספי בלבד.

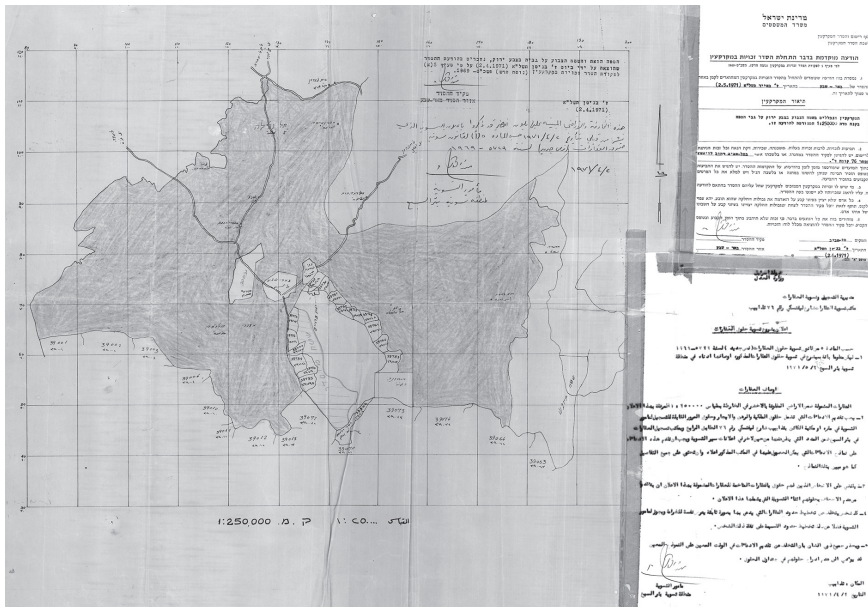
תובע קרקעות שלא נמצא מתאים לאחת מן הקטגוריות הללו לא יקבל דבר. עוד נקבע כי טיב השטח שיימסר כפיצוי לכל תובע ומהימנות התביעה יתבררו במסגרת מ"מ. במסמך הוערך כי מכוח הסדר זה יירשמו על שם בדווים 60,000–100,000 דונמים, ונוסף על כך ישולמו כ־65 מיליון ל"י. נכללות בו אזהרות, שאם לא ייעשה הסדר יתפשטו הפלישות לקרקע ותגבר הבנייה הבלתי חוקית, שהיקפה היה באותה העת כ־1,000 מבנים ללא היתר ואשר השתרעה על פני כ־6,000 דונם של מבנים ואוהלים. כמו כן תגבר ההתנכלות להתיישבות בעיירות החדשות ויתחזקו בקרב הבדווים היסודות הלאומניים והאכזבה מישראל. בדיון שהתקיים ב־17 ביוני 1970 של צוות תכנית המתאר למחוז הדרום במשרד הפנים חזר נציג יע"ע בדרום אורי מור על עקרונות הפשרה ואמר:

בעית הסדר הקרקעות מעכבת את ההתיישבות בתל שבע, ותעכב כל התיישבות קבע שהיא. הנטיה המסתמנת [...] היא: מתן 30% פצוי קרקע, והשאר פיצוי כספי במשך 10 שנים – עד שיגיעו המתיישבים לבנות קבע. יש להניח שהבדווים יהיו בעלים על 170,000 דונם מתוך 500,000 דונם הנתבעים על ידם.⁸⁸

על פי החלטת היועמ"ש, פורסמה ב־2 באפריל 1971 הודעת הסדר שנועדה להשלים את הליכי ההסדר במזרח הנגב ובמערבו, הן באזור הסייג הן במערב הנגב. הכרזה זו נגעה לשטח כולל של כ־3,430,000 דונמים (הודעת ההכרזה ומפת ההכרזה באיור בעמוד 102).⁸⁹

88 צוות תכנית המתאר למחוז דרום משרד הפנים, 'פרוטוקול פגישה (1) בנושא בדווים', 17.6.1970, א"מ, גל/17093/12.

89 י. השכל, מנהל אגף משרד המשפטים, אל ממ"י ירושלים, 'הסדר המקרקעין באזור הסייג ובאזורי

הודעה מוקדמת בעברית ובערבית בדבר התחלת הסדר זכויות במקרקעין, 2.4.1971, על פי פקודת הסדר זכויות במקרקעין [נוסח חדש], 1969, וכן מפה שצורפה לה

בחוודשים הבאים הפיצו בקרב הבדווים אנשי פקיד ההסדר את הידיעות על הליך הסדר קרקעות, באמצעות פרסומים בשפה הערבית וכינוס אספות. פקיד ההסדר חילק לבדווים בשטח טפסים בערבית שבהם נתבקשו לציין מהן החלקות שבכוונתם לתבוע. אחר כך הוזמנו לסימון התביעה ולהגשת תזכירי תביעה, כמפורט בפקודת ההסדר.⁹⁰ לפי אשר סולל, בתוך כשנתיים נתקבלו במבצע זה כ-6,000 מסמכים לגבי שטח של 2.5 מיליון דונם, מהם 1.2 מיליון דונם למרעה שבטי.⁹¹ לא כל מגישי המסמכים המשיכו בהליך ולא כולם הגישו תזכירי תביעה כנדרש בפקודה. כמו כן, לאחר שנבדקו המסמכים התברר כי חלק מהשטח שנתבע כבר היה מוסדר. לימים, לאחר טיוב הנתונים ומיפוי מסודר של שטחי

הנגב הצפוני והמערבי, 11.3.1971, א"מ, גל/17093; צו ההסדר פורסם בילקוט הפרסומים, 13.5.1971, עמ' 1719; הודעת ההסדר פורסמה בילקוט הפרסומים, 4.6.1971; ראו גם: אשר סולל, התייחסו הגיאוגרפי של גבולות הזכויות על קרקעות בארץ ישראל ומיפויים, המרכז למיפוי ישראל, תל אביב 1991, עמ' 210, 224-225.

90 בלשכת פקיד ההסדר מצויים אלפי טופסי בקשות וכן רשימות ידניות; ריאיון רמי דמארי, פקיד הסדר באר שבע, באר שבע 2.2.2017; ריאיון אליהו סחייק, באר שבע 23.6.2015; ריאיון שלמה ציור, באר שבע 20.12.2015.

91 סולל, התייחסו הגיאוגרפי, עמ' 210.

התביעות, הציג פקיד הסדר מקרקעין נתונים על הגשתן של 3,220 תביעות מצד בדווים לבעלות פרטית בשטח כולל של 776,856 דונם. היקף התביעות נע בין דונמים אחדים לאלפי דונמים, בעוד למרבית הבדווים אין תביעות בעלות כלל.⁹²

עם קידום ההסדר וניהול ההליכים המשפטיים פעל גם צוות בין-משרדי שהורכב מנציגי משרד המשפטים, משרד החקלאות (ממ"י) ולשכת יע"ע, כדי לגבש הסדר חלופי על בסיס התכנית שהכין יע"ע.⁹³

ב־6 באוקטובר 1973 פרצה מלחמת יום הכיפורים. בעיצומה של המלחמה, משגויסו פקחי ממ"י, תפס שיח' סלימאן מחמד אל-עוקבי חזקה בכ־400 דונם קרקע באל-ערקבי, בנגב המערבי. קרקע זו לא הוחזקה בידי בני משפחתו מאז עברו לאזור הסייג בשנת 1951, גם שהגיש לגביה תביעות במסגרת הליך הסדר הקרקעות.⁹⁴ משחזרו הפקחים לעבודה בתום המלחמה ונוכחו כי תפס חזקה בקרקע, הגישו תביעת פינוי בבית משפט השלום.⁹⁵ כעבור ארבעה חודשים פנה אל-עוקבי לבית המשפט המחוזי בבקשה שיצהיר כי עד לסיום הליכי ההסדר הוא זכאי להחזיק ב־700 דונם, ובכללם השטח שתפס.⁹⁶ בית המשפט המחוזי ולאחריו העליון דחו את התביעה וקבעו כי יש למצות תחילה את ההליך בבית משפט השלום.⁹⁷ בסופו של דבר הסתיימו ההליכים הללו בהסכם פשרה, שבו נקבע כי עד שיסתיימו הליכי ההסדר ביחס למקרקעין, יוחזרו לשיח' אל-עוקבי 300 דונם ליד חורה ועוד 200 דונם באל-ערקבי (מצפון לבאר שבע).⁹⁸ ואולם, בשל המדיניות המשפטית שהתווה היועמ"ש – לקדם מתווה להסדר מוסכם ובינתיים לעכב ניהול תביעות בעלות נוספות בבתי המשפט – לא הוגשו תביעות הבעלות לבית המשפט המחוזי, והסדר הביניים בין אל-עוקבי למדינה עמד בעינו שנים רבות אחר כך.⁹⁹

92 אליעזר גולדברג ואח', דו"ח הוועדה להצעת מדיניות להסדרת התיישבות הבדווים בנגב, מדינת ישראל, ירושלים 2008, עמ' 13. גולדברג מתייחס לבעיות הקיימות בנתונים.

93 מ. ריין, מנהל אגף קרקע חקלאית, אל טוביה מצקביץ, עוזר שר החקלאות, 20.5.1974, א"מ, גל/17094/09.

94 נסיבות המעבר של בני המשפחה לאזור הסייג שנויות במחלוקת. לפי עמדת המשפחה נכפה עליהם לעבור לסייג, ולפי עמדת המדינה נערך עמם הסכם אשר במסגרתו קיבלו פיצויים. מחלוקת זו נדונה בפרשת אל-עוקבי 2012, 2015.

95 תיק אזורי (שלום באר שבע) 345/74 מינהל מקרקעי ישראל נ' שייד סולימאן מוחמד אל-עוקבי (לא פורסם).

96 תיק קרקעות (מחוזי באר שבע) 1/74 שייד סולימאן מוחמד אל-עוקבי נ' מנהל מקרקעי ישראל (לא פורסם).

97 ע"א 9/75 שייד סולימאן מוחמד אל-עוקבי נ' מנהל מקרקעי ישראל, פ"ד כט (2) 477.

98 תיק קרקעות 1/74 שייד סולימאן מוחמד אל-עוקבי.

99 למעשה, הסדר זה היה בתוקף למעלה מ־40 שנה, עד שחודשו הליכי הסדר המקרקעין בנגב, ובמסגרתם משפחת אל-עוקבי ביקשה שכל תביעות ההסדר שהגישו יועברו להכרעה בבית המשפט. ראו לעניין זה: חבצלת יהל, 'הוויכוח הקרקעי בין בדואי הנגב ומדינת ישראל', יער, 17 (2017), עמ' 54-66.

בצד הליכי איסוף התביעות ומיון החומר, המשיכו להתנהל 17 התביעות בבית המשפט המחוזי. במסגרת ההליכים המשפטיים הוגשו חוות דעת מומחים. פסק הדין בתביעת ההסדר הראשונה ניתן ב־7 ביולי 1972, והדין בשאר התביעות התמשך. ב־13 במארס 1974, לאחר שהשלים בית המשפט המחוזי את שמיעת הראיות ואת בחינת חוות הדעת של המומחים, ניתן פסק הדין המרכזי בפרשת אל-הוואשלה. השופט אלקיים דחה את טענות הבדווים וקבע, כאמור לעיל, כי לפי הדין הקיים יש לסווג את הקרקעות שבמחלוקת כמוואת על פי הדין העות'מאני, ולפיכך הבעלות עליהן שייכת למדינה.¹⁰⁰ שלושה עשר מבין התובעים ערערו לבית המשפט העליון, ולימים זה דחה את ערעורם.¹⁰¹

לאור ההצלחה המשפטית של המדינה בבית המשפט המחוזי, גברו המאמצים במשרדי הממשלה למצוא הסדר חלופי. במסמך שכתב משולם ריין, מנהל אגף קרקע חקלאית בממ"י, אל עוזר שר החקלאות, טוביה מצקביץ, הוא ציין כי הוחלט שלא לנהל תיקים משפטיים נוספים עד לדיון מחודש בפני שר החקלאות.¹⁰² לא ניתן הסבר מדוע התקבלה החלטה כזו, ויש מקום לשער כי אי-קידום הליכים נוספים קשור בהבנה שמדובר במסלולים חלופיים, כך שבחירה במסלול הפשרות מייתרת את מסלול התביעות. מהמכתב של ריין עלה כי היועץ המשפטי הטיל על הצוות הבין-משרדי לגבש 'הצעה להסדר הבעיות הקרקעיות של הבדווים בנגב במגמה להסדירן בדרך של פשרות מחוץ לכותלי בית המשפט', וזאת מתוך כוונה שבתוך כמה חודשים תובא ההצעה לשר החקלאות וממנו לממשלה. לראש הצוות מונתה אלבק, כנציגת היועמ"ש, ולצדה: השכל, ראש אגף רישום והסדר; גבאי, סגן פקיד הסדר; בנימין לובטקין, ראש אגף בעלות ורישום בממ"י, וסגנו אליהו בבאי; ריין, ראש אגף קרקע חקלאית בממ"י; ומור, נציג לשכת יע"ע בדרום. חוץ ממור, שהיה איש שטח שפעל בדרום, היו כל חברי הצוות אנשי מטה, אשר מקום מושבם ומרכז הפעילות שלהם לא היו בנגב, ועיקר התמחותם בדיני קרקעות.¹⁰³

ביוני 1974 שלח מור אל חברי הצוות שתי חלופות של קריטריונים לתשלום פיצוי במסגרת מו"מ עם בדווים להסדר קרקעות.¹⁰⁴ ביסודן של החלופות עמד פתרון ששילב את נושא הבעלות עם נושא ההתיישבות. ברקע להצעה היו הנתונים האלה: ישנם 30,000 בדווים ב־5,000 משפחות אשר הוחלט ליישבם בשבעה יישובים, מהם הוקמו שניים – רהט ותל שבע. כל יישוב יתוכנן לקליטת 15,000 תושבים. היישובים, עירוניים באופיים, יכללו שירותי חינוך, בריאות ומסחר.

100 תיק הסדר מקרקעין 17/69-1 מדינת ישראל נ' סלים עלי אגדיע אל-הוואשלה.

101 הדיון בערעור נדחה לתקופה ארוכה לבקשת שני הצדדים, עד שנשיא בית המשפט העליון סירב לדחייה נוספת, ופסק דין ניתן בשנת 1984, ע"א 218/74 סלים עלי אגדיע אל-הוואשלה.

102 מ. ריין, מנהל אגף קרקע חקלאית, אל טוביה מצקביץ, עוזר שר החקלאות, 20.5.1974, א"מ, גל/17094/09.

103 שם.

104 אורי מור אל פליאה אלבק ואחרים, 13.6.1974, וכן: אורי מור אל פליאה אלבק ואחרים, 23.6.1974, שניהם א"מ, גל/17094/9.

הצעה א’ – לשנות את אופי היישובים המתוכננים למושבים המבוססים על חקלאות שלחין. לכל משפחה בדווית בת שש נפשות (בין שיש לה תביעת בעלות ובין לאו), יוקצו 5 דונמים (לכל ילד נוסף עוד חצי דונם) שיורכבו מ־1 דונם למגורים ועוד 4 דונמים ברציפות, עם מכסת מים למשק שלחין. מור העריך בכ־28,000 דונם את הקרקע שתימסר לפי הצעה זו, כאשר תובעי הבעלות יקבלו פיצויים כספיים בלבד.

הצעה ב’ – אם אין די מכסות מים, יינתן לתובעי הבעלות פיצוי בשיעור 65 אחוז מהיקף התביעה, מהם 20 אחוז בקרקע והשאר בכסף. לפי הערכתו יקבלו תובעי הבעלות בין 105,000 ל־130,000 דונם, תלוי בהיקף התביעות שיוכרו, וזאת ללא זכויות מים. לדעת מור, הדבר יאפשר פתרון מרעה ל־65,000 ראשי צאן. סביב כל יישוב תהיה חגורת קרקע לעיבודי פלחה ומרעה ששטחה 19,000 דונם. לדבריו, הצעה זו תמנע מעבר של עדרי בדווים והתנחלות ספונטנית בצפון, כמו גם השתלטות על אדמות מדינה.

ב־17 ביולי 1974 נפגש ראש הממשלה יצחק רבין עם הח”כ הטרי אבו רביעה, תובע בעלות בעצמו, לדון בנושאי הבדווים. אבו רביעה החל לשמש כחבר כנסת כמה חודשים קודם לכן, והיה הבדווי הראשון שניהן בה. הוא נחשב לאחד השיח”ים הבולטים ורבי־ההשפעה בנגב.¹⁰⁵ באותו יום, 17 ביולי 1974, הגישה אלבק ליועמ”ש, ליע”ע ולמנהל מ”מ את הצעת הצוות הבין־משרדי להסדר מקרקעין.¹⁰⁶ בהצעה הובאו נתוני התביעות לאחר שהושלמו כמעט כל הפעולות לאיסופם. נכתב כי היקף התביעות כ־1.5 מיליון דונם, מהם 600,000 דונם מרעה שבטי.

הצוות בראשות אלבק הציע כי התובעים הבדווים יקבלו פיצויים על קרקע שהוחזקה ועובדה במשך תקופה רציפה משנות הארבעים וכן על קרקע שהם הועברו ממנה על פי צו הרשויות. באופן דומה לחלופה ב’ של מור, הפיצוי יינתן על 65 אחוז מהערך של הקרקע ביום 1.8.1974, בלי שייכללו בו עבודות הפיתוח שעשו בה הרשויות משנת 1948. השווי נקבע לפי חלוקה לחמישה אזורים ולטיב הקרקע לפי טבלה. בתוך כך, תביעה המבוססת על החזקה בלבד, גם של שטח מרעה – תזכה לפיצוי מופחת בשיעור 20 אחוז, וזאת רק לגבי שטח המוחזק גם כיום. מטעים, סכרים, בורות ומבנים יזכו לפיצוי נוסף לפי טבלה. עוד נקבע, כי הפיצוי יינתן רק למי שמפנה את השטח, או שכבר פינה אותו, ושאינו מחזיק בקרקע במקום אחר מלבד אלו שהוקצו לו בעיירות. בתביעות גדולות של 100 דונם ומעלה, הציע הצוות לאפשר להמיר פיצוי כספי בחכירת הקרקע ל־99 שנה, אבל אז הפשרה תהיה בשיעור 50 אחוז. במקרה זה, ניתן יהיה לקבל קרקע שלחין והקצבת מים לפי מפתח ההמרה הזה: 100–199 דונם יומרו ב־1 דונם שלחין; 200–299 דונם ב־2 דונמים שלחין; 300–399 דונם ב־3 דונמים שלחין; ו־400 דונם ומעלה יומרו ב־4 דונמים שלחין. לפי מפתח זה, 1 דונם שלחין נחשב ל־12.5 דונם תמורה. היתרה תושלם כפיצוי כספי עד

105 ‘עיתון אל אנבא’, 17.7.1974, שם.

106 פליאה אלבק אל היועץ המשפטי לממשלה, ‘הסדר מקרקעין אזור הסייג והנגב הצפוני’, 17.7.1974, שם.

ל-50 אחוז מהתביעה. בתביעה שהיקפה 400 דונם ומעלה, ניתן לקבל קרקע בשיעור של שמינית מהתביעה ופיצוי כספי לגבי שלוש שמיניות מהשווי. מור צירף לדוח הסתייגות כפולה לנושא התמורה בקרקע, ולפיה יש להציע 65 אחוז ולא 50 אחוז במקרה של תמורה בקרקע, וכן דרש שתניתן בעלות מלאה ולא חכירה.

לצורך יישום הפשרה הוצע להקים שתי ועדות: האחת – ועדת פשרות, שתגיע לסידור סופי עם כל תובע בעת שהיא מיישמת את המתווה. ועדה זו תורכב מפקיד הסדר כיו"ר, מנציג ממ"י ומנציג יע"ע במחוז; והאחרת – ועדה עליונה, שתכריע במקרה של חילוקי דעות בוועדת הפשרות, או במקרה שקיימים ספקות בנוגע ליישום המתווה. הרכבה: ראש אגף בעלות ורישום בממ"י; ראש אגף קרקע חקלאית בממ"י; ראש אגף רישום והסדר במשרד המשפטים; פקיד הסדר באר שבע והדרום; מנהלת מחלקה אזרחית בפרקליטות המדינה, ויע"ע – והוצע כי אחד מהשניים יכהן כיו"ר הוועדה. ההצעה מפרטת גם את סדרי הדין בוועדה, ולפיהם: לתביעות מכוח ירושה – נדרש אישור שיח' או יו"ר הפלג במקום צו ירושה. תביעות יורשים יידונו במשותף בנוכחות שיח' או יו"ר הפלג, ונשים תהיינה פטורות מהתייצבות אם התביעה הוגשה על ידי בניהן או אחיהן, ואם הללו מצהירים שהם מייצגים את הנשים. לתביעות המבוססות על קנייה – קנייה לפני 1948 – נדרשת הוכחה במסמכים או בתצהירי עדים. אם הרכישה היא מנפקד, תעורב ועדה מייעצת לאפוטרופוס, ואם הרכישה מנוכח בחיים, על המוכר להתייצב. תביעות מכוח משכנתא – ישולם הסכום לבעל המשכנתא עד לסכום הפיצוי שהוא זכאי לו. תביעות מכוח אריסות – יסתפקו בכך שתביעות המחכיר והאריס תואמות. תביעות מכוח חזקה ועיבוד – עיבוד על פי תצלומי אוויר (תצ"א) משנות הארבעים – יוכר רק השטח המעובד בשנות הארבעים ושצורך עיבודו תואם את העיבוד כיום או את טענות התובע. לא יוכרו שטחים שמעבר לממצאי התצ"א והמדידה בשטח בהסדר, למעט לאלו שהועברו ממקומם.

משהתברר לחברי הצוות בראשות אלבק כי במסגרת איסוף התביעות הוגשו תביעות גם לגבי שטחים שעברו הסדר בעבר, הם הציעו שגם תביעות אלו יסומנו ויוחלו עליהן אותם עקרונות פיצוי. עוד הוצע לתת פיצוי כספי בסך 500 ל"י במקרה של העברת מבנה מגורים. זה המקום לציין כי בהצעה זו נעשה לראשונה שימוש מפורש בביטוי 'לפנים משורת הדין' בהקשר של תביעות הבעלות של הבדווים. מקור הביטוי במדרשי הלכה קדומים, ובהם הוא מכונן לערכי יסוד של העניקה ונתינה שאינם על פי ציווי חוקי מפורש.¹⁰⁷ במקורות הלכתיים מאוחרים יותר, מי שפעל לפנים משורת הדין מכונה חסיד.¹⁰⁸ גם במשפט הישראלי נעשה

107 במדרש הלכה לשמות יח, כ, 'והודעת להם את הדרך ילכו בה ואת המעשה אשר יעשון', נכתב: 'ואת המעשה – זו שורת הדין; אשר יעשון – זה לפנים משורת הדין', מכילתא דר"י, פרשת יתרו, מסכתא דעמלק ב (מהדורת הורביץ ורבין, עמ' 198), מובא אצל רפאל יעקובי, 'שורת הדין ולפנים משורת הדין', דעת, 218 (תשס"ה); רש"י, בפירושו לציווי 'ועשית הישר והטוב' (דברים ו יח), הביא את המדרש 'זו פשרה [ו] לפנים משורת הדין', מובא אצל ברכיהו ליפשיץ, 'שני מושגים של פשרה', דעת, 133 (תשס"ג).

108 יעקובי, 'שורת הדין ולפנים משורת הדין'.

בביטוי שימוש נרחב, ולרוב מדובר במצב שבו צד אחד מעניק לצד האחר, מרצונו הטוב, זכות שאינה מחויבת מכוח החוק.¹⁰⁹

חלפו חודשים מספר עד שפרטים על אודות המסמך החלו להיוודע בציבור. ב-27 באוקטובר 1974 העלה מאיר פעיל הצעה דחופה לסדר היום ובה דרש להחזיר את אדמות הבדווים בנגב לבעליהן. הוא טען כי קרקעות שנלקחו מבדווים מחולקות בפרוטקציות ל'אנשי שלומנו' יהודים וערבים.¹¹⁰ אז התקיימה הפגנה של 100 בדווים נושאי כרזות כתובות בשלוש שפות ובהן דרשו צדק ואדמות. השתתפו בה חברי כנסת יהודים וערבים, ובהם אבו רביעה. בהפגנה התגבשה משלחת של ארבעה נציגים לפגישות עם חברי כנסת וראשי סיעות, שכללה את שיח' מוסא אל-עטאונה, שיח' סלאמה אל-הווייל, שיח' חסין א-צאנע, וכן אחד הצעירים, נורי אל-עוקבי. בראיונות לכתבים, אמרו הנציגים כי 'הבדווים מוכנים ורוצים לעבור לישובי קבע אך אינם מוכנים שזה יהיה על חשבון אדמתם. הם לא מוכנים לותר על אדמתם'.¹¹¹

בסקירה על הבדווים בנגב שנכתבה במשרד ראש הממשלה (רה"מ) ב-6 בנובמבר 1974 צוין כי הבדווים מתנגדים להצעת הפשרה ותובעים קרקע בהיקף גדול יותר. הודגש כי בשל גידול האוכלוסין, הלחץ על קרקעות גדל וגורם להתמרמרות.¹¹² בדוח אחר של משרד רה"מ בנושא הסדר הקרקעות בנגב מיום 25 בנובמבר 1974 הודגשו ההשלכות השליליות של היעדר הסדר קרקעות על קידום העיירות: 'אין אפשרות להתקדם בהקמת העיירות הללו [הכוונה לעיירות המוקמות לבדווים] ובפינוי השטחים התפוסים ע"י הבדווים מבלי שיערך ההסדר וזאת מאחר והבדווים חוששים לפנות את השטח, בטרם תקבע הבעלות עליה'. עוד צוין במסמך:

להערכתנו, לא יקבלו הבדווים את ההצעה הכלולה במסמך שהוכן ע"י הועדה הבינמשרדית אלא אם כן יחוללו בה השינויים הבאים: א. הקרקע צריכה להימסר בבעלות (ולא בחכירה כמוצע). ב. חישוב הפיצויים בקרקע צריך להתבסס על 20%-25% מההיקף התביעה המוכרת (ולא 12.5% כמוצע ע"י הועדה) [...] ג. במקרה של פיצוי בקרקע (הן בעל והן שלחין) יש לערוך את חישוב הפיצויים על 65% מההיקף התביעה (ולא 50% כמוצע ע"י הועדה). ד. יש לקבל החלטה לגבי התביעות על 100 אלף דונם המצויים בשטחי אש של צה"ל ולאחר את תביעות הבעלות גם שם. במידה ולא נגיע לפשרה עם הבדווים בנושא הקרקעות צפוי מצידם מאבק מר ועקשני שיערער כליל את מערכת יחסיו הטובה עם ציבור זה.¹¹³

109 להרחבה על השימוש ב'לפנים משורת הדין' במשפט העברי ובבתי המשפט בישראל ראו: ע"א 350/77 בית דין י"א, פ"ד לג (2) 785; ע"א 9090/03 מאור נ' מדינת ישראל, תקדין עליון 2004 (2) 2315; ע"א (מחוזי ת"א) 3340/01 בנק המזרחי נ' בת לי אפללו ויקטוריה, תקדין מחוזי 2005 (2) 745; אליקים רובינשטיין, 'היושר כערך', דעת, 39 (תשס"א).

110 מאיר פעיל, הצעה דחופה 696 לסדר היום של הכנסת, 27.10.1974, א"מ, גל' 17094/10.

111 יחזקאל אל שמואל בני, 'הפגנת הבדווים', 30.10.1974, שם.

112 משרד ראש הממשלה, 'הבדווים בנגב', 6.11.1974, שם.

113 משרד ראש הממשלה, 'הסדר קרקעות בנגב', 25.11.1974, שם.

בנובמבר ובדצמבר 1974 נדונו שאלות נוספות בכנסת בעניין הסדר הקרקעות ופעילות הוועדה הבין-משרדית, בעיקר משום שהוועדה לא פנתה לבדווים לשמוע את עמדתם. שר החקלאות השיב כי הוועדה הבין-משרדית דנה בנושא ולא הגישה מסקנות אלא הצעה לדיון בממשלה, וכי אין פגם בכך שהוועדה לא פנתה לנציגי השבטים הבדווים מאחר שמדובר בשלב זה בהמלצות לממשלה בלבד.¹¹⁴ משהוצג הנושא לרה"מ, הוחלט כי תיקבע פגישה עם ראשי השבטים.¹¹⁵ ואכן, ב-15 בדצמבר 1974 נפגש טולידאנו עם נכבדים בדווים ומסר להם את עקרונות הפשרה. הם הוזמנו לגבש את הערותיהם ולהעבירן לצוות הבין-משרדי בפגישה נוספת, אשר לאחריה ייפגשו גם עם ראש הממשלה.¹¹⁶ עוד בדצמבר נפגשו נכבדים בדווים עם רה"מ והביעו בפניו את עמדתם, ולפיה יש להכיר בבעלותם על כל הקרקעות שנתבעו. עם זאת, הם הוסיפו כי יהיו מוכנים למכור למדינה את השטחים שהיא זקוקה להם. בפגישה הם מסרו לרה"מ מכתב הפותח בברכה על נכונותו לטפל בנושא, ובהמשכו נכתב כי הבדווים הם צאצאי העמלקים וכי נלחמו בצבאו של אברהם באשא. הם הפנו לקטע מספרו של עארף אל-עארף, שלפיו בדווים לא רשמו קרקעות מאחר שהחרב טובה יותר מהטאבו. עוד ציינו כי היהודים קנו מהם קרקעות, כי יש ספרי חשבונות המראים ששילמו מסים וכי החלטות שהיו בתקופת המנדט והטורקים מוכיחות את בעלותם.¹¹⁷

בד בבד, ב-18 בדצמבר 1974 הוזמנו חברי ועדת הפנים של הכנסת לביקור בנגב, והנושא הוצג לפניהם בביתו של חבר הוועדה ח"כ אבו רביעה.¹¹⁸ עם התקדמות הפעולות לגיבוש מתווה פשרה, החלו כמה שיח"ם בדווים להעלות טענות כנגד אורי מור ודרשו להעבירו מתפקידו. בראש המתלוננים עמד שיח' אברהם אבו רקייק.¹¹⁹ היו גם מי שבאו להגנתו ובראשם ח"כ אבו רביעה.¹²⁰ ואולם כשהגיעו התלונות לדיוני הכנסת, הודיע טולידאנו בינואר 1975 על העברתו של מור מהנגב למשולש.¹²¹ ביום 21 בינואר 1975 הופצו בעברית ובערבית המלצות הצוות הבין-משרדי. מההמלצות נמחקה הצמדת תעריפי הפיצוי למדד יוקר המחיה, וזאת כנראה לבקשת משרד האוצר.¹²² הפצת המסמך עוררה סערת רוחות בקרב הבדווים. הם כינו את ההצעה 'גולה' והודיעו על כוונם לצאת להפגנות נגדה ולהקים ועד מיוחד למען הבדווים שינהל מאבק משפטי

114 פרוטוקול דיוני הכנסת 30.12.1974, א"כ.

115 שמואל טולידאנו אל א. מזרחי מנהל לשכת ראש הממשלה, 28.11.1974, א"מ, גל/17094/10.

116 שמואל טולידאנו, על המשמר, 14.2.1975, א"מ, גל/17094/11; אורי מור, 28.11.2014, שם.

117 מכתב שייח'ים [לא חתום] אל ראש הממשלה, [?] דצמבר 1974, שם.

118 יהושע ברזני מזכיר ועדת הפנים ואיכות הסביבה אל חברי הוועדה, 18.12.2014, שם.

119 מרדכי ארציאלי, הארץ, 24.12.1974, שם.

120 ח"כ חמאד אבו רביעה ואחרים אל ראש הממשלה, 29.12.1974, א"מ, גל/7429/8.

121 ש. טולידאנו אל א. מזרחי מנהל לשכת ראש הממשלה, 13.1.1975, שם, גל/17094/10; ראו התייחסות

לפרשה גם בפרוטוקול דברי הכנסת, 25.2.1976, א"כ.

122 שמואל טולידאנו, נלווה למכתב ב. גור-אריה, סגן היועץ לתפוצה לא ידועה, 21.1.1975, א"מ, גל/17094/10.

וציבורי. לדבריהם, במסמך, ‘המנוסח בצורה משפטית מסובכת למדי, שספק אם מישוהו יצליח להסתדר איתו ללא עזרה משפטית’, יש פיצויים כספיים קטנים למדי.¹²³ בניסיון להרגיע את הרוחות, פרסם טולידאנו מאמר בעיתונות ובו ציין כי מדובר בפשרה בין שתי עמדות מנוגדות, שלמעשה היא מיטיבה עם הבדווים, שכן המדינה לא הציעה 50 אחוז אלא 65 אחוז מהתביעה, בפיצוי קאלי. לדבריו, ‘כיום אף דונם אחד אינו רשום על שמם [של הבדווים]’. הוא האשים את עיתון על המשמר כי ‘הפחת רוח התנגדות להצעה בקרב הבדווים, כפי שעשה זאת כתבכם [הכוונה למרדכי גילת], אינה משרתת לא את המדינה ולא את הבדווים, ויש בה כדי לפגוע במערכת היחסים הטובה שנקמה בעמל כה רב בין המדינה ובין הבדווים, אזרחיה הנאמנים’. במאמר תגובה, כתב מרדכי גילת כי הצעת המדינה מגוחכת.¹²⁴ ביקורת על הפצת המסמך נמתחה גם מצד גופי המדינה. סמנכ”ל ממ”י מחה על הפצתו בטרם הונח על שולחן הממשלה, וטען כי הפרסום עלול ‘לחבל במאמצנו להגיע להסדר’. טולידאנו השיב, כי אינו שותף לדאגות אלה וכי ההפצה נעשתה על פי הבטחת רה”מ בפגישתו עם ראשי השבטים הבדווים.¹²⁵ בפגישה נוספת של טולידאנו עם הבדווים, שנערכה ב-3 באפריל 1975, הציע להם טולידאנו לבחור מתוכם שישה או שמונה נציגים שייפגשו עם ראש הממשלה.¹²⁶ נורי אל-עוקבי מחה על מה שראה כהתערבות של טולידאנו בהנהגה, ואמר כי אל ליועץ ללמד את הבדווים מהי נציגות דמוקרטית. עוד ציין אל-עוקבי, כי ‘ההצעות שהוגשו לנו לפני כחודשיים – אם כי אינן מתקבלות על דעתנו בגלל ריחוקן מכל מושג מקובל של עשיית צדק – הן הצעד הראשון של הממשלה בהכרת קיומה של הבעיה. ועל כך אנו מברכים מכל לב’. הוא חתם כחבר הנציגות הנבחרת של בדווי הנגב במ”מ עם הממשלה להסדר קרקעות.¹²⁷

כעבור ימים אחדים הגישו ‘חברי הוועדה הבדווית לענייני קרקעות’ את השגותיהם לדוח.¹²⁸ בנייר נכתב כי נמצאו במסמך רק שתי נקודות לחיוב: נכונות המדינה, גם אם אחרי 25 שנה, לפתור סופית את בעיית האדמות; והעובדה שלפי ההצעה נשמרו זכויותיהם של שבטי הבדווים שהועברו ממקומם בשל צווים של השלטונות. מעבר לזאת יש התנגדות רחבה להצעה, ומפורטים הנימוקים: (א) הוועדה המליצה על תשלום פיצויים כפתרון בסיסי לתביעות לבעלות או לשימוש, אבל ‘אדמותינו אינן מוצאות למכירה, לא בסכום המוצע ולא בשום סכום אחר’. הפתרון היחיד האפשרי מצריך ‘הנחת יסוד בסיסי [...] [כ]ן יש להכיר בזכויותיהם [של הבדווים] עליהן ולרשמן בשמות בעליהן הבדווים במשרדי

123 מרדכי גילת, על המשמר, 30.1.1975, א”מ, גל/11/17094; מרדכי גילת, ‘אדמה אדמתי’, על המשמר, 7.2.1975, א”מ, גל/4/7447.

124 שמואל טולידאנו, על המשמר, 14.2.1975, א”מ, גל/11/17094.

125 שמואל טולידאנו אל א. בייץ סמנכ”ל ממ”י, 25.2.1975, שם.

126 הארץ, 4.4.1975.

127 הארץ, 21.4.1975, א”מ, גל/12/17094.

128 ב. גור-אריה אל פ. אלבק ואחרים, נלווה לו תרגום של מכתב חברי הוועדה הבדווית לענייני קרקעות, 6.4.1975, שם, גל/11/17094.

רישום המקרקעין בהתאם לחוק'. זאת לגבי כל האדמות. אשר לאדמות הדרושות לפיתוח חיוני, יימצא להן פתרון צודק, שאינו מפורט במסמך; (ב) כוונת הוועדה שהבדווים לא יעסקו עוד בחקלאות וירכוזו בעיירות שהחלו בהקמתן, ואולם אין לכפות על הבדווים שהיו חקלאים במשך דורות לנטוש את האדמה. אין מניעה להקים עיירות למי שמעוניין מרצונו החופשי לגור בהן, אך לא נסכים ולא יתכן שנסכים לריכוז הבדווים בעיירות במקום אדמותינו בהן אנו משתמשים מזה דורות ובהן אנו קשורים לנצח, אין דבר היקר יותר מן האדמה אצל הבדווים ואין לצפות מהם כיום או בעתיד שיכנסו למו"מ על בסיס הויתור על בעלותם על קרקעותיהם; (ג) יש לדחות את דרכי ההוכחה שבדוח הכוללים תצלומי אוויר, ואת עצם זכות המדינה לקבוע את דרכי ההוכחה. החוק והצדק מחייבים התחשבות בתנאי החיים של הבדווים ויש להקל את אמצעי ההוכחה. אין אנו דורשים חסד ולא מתנה אלא דורשים אנו להכיר בזכויותינו החוקיות על אדמותינו כפי שנתגבשו ונתהוו לפי הנוהג. בתקופת המנדט רכשו יהודים והקק"ל קרקעות בלי שנדרשו להוכיח בתצ"א; (ד) לקרקעות שהופקעו מכוח חוק רכישת מקרקעין (פיצויים) 1953, יש לתת פיצוי על הערך במלואו וכן קרקע חלופית; (ה) יש לשנות את הרכב הוועדות ולהקים ועדת ערעורים בראשות שופט, ובה נציג שלטון ובדווים, שתפקידה יהיה לקבוע על בסיס הסכם שיוסכם, ולא לפרש החלטות ממשלה וליישמן. נוסף על כך ביקשו הבדווים, כי עד לסיום המו"מ או עד לסיום פעולות ההסדר, יותר להם להחזיק בקרקעות שתבעו, בעוד הם מוכנים להפקיד בידי המדינה דמי חכירה לביטחון עד לסיום התביעות. הסכום יוחזר למי שתביעתו תוכח.

ביום 22 באפריל 1975 נשלח 'דו"ח משלים לדו"ח הצוות בדבר הסדר מקרקעין אזור הסייג והנגב הצפוני'¹²⁹ לאחר שנתקבלו הערות בכתב ובעל פה מבדווים. בדוח נכתב כי הרושם המשותף שקיבלו חברי הוועדה הבין-משרדית הוא שההתנגדות של הבדווים אינה אלא חלק ממו"מ והיא נועדה לשכנע את הממשלה להציע הסדרים 'ליברליים יותר'. עם זאת, 'כל חברי הצוות סוברים עדין שרצוי לסיים את הסדר המקרקעין של השטח בו נמצאים הבדווים בהסכמה'. כדי להראות לבדווים שהממשלה שקלה בחיוב את הערותיהם להמלצות ושהיא מוכנה לבוא לקראתם, וכן כדי לשכנע אותם להסכים, הוצע לערוך כמה שינויים בהצעה: (א) לעשות הערכה מחודשת של הקרקעות לתאריך החלטת הממשלה, בעיקר לנוכח הפיחות; (ב) לתת לבדווים בעלות מלאה, ולא חכירה, על קרקעות שיקבלו בפשרה, לאור הדגש שהבדווים שמו בעניין זה; (ג) להעלות את שיעור הפיצוי בקרקע מ-12.5 אחוז ל-20 אחוז, ועוד 30 אחוז פיצוי בכסף, 'מכיוון שחברי הצוות התרשמו שהעלאת הפיצוי בקרקע תביא להשגת הסכם עם הבדווים'. הצוות ביקש לזרז את אישור הממשלה כדי שיהיה אפשר להתחיל במו"מ מעשי ולשים קץ לפרסומים המעכרים את האווירה בשטח. הדוח המעודכן הופץ ברבים ב-31 ביולי 1975.¹³⁰ כעבור שבועיים, ב-12 באוגוסט 1975 נפגשו נכבדים בדווים, ובהם השיח'ים אל-הווייל, אבו מעמר, אל-עאסם, ח"כ אבו רביעה

129 פליאה אלבק, 'דו"ח משלים לדו"ח הצוות בדבר הסדר מקרקעין אזור הסייג והנגב הצפוני', 1975.4.22, שם, גל/17094.

130 אילנה לוי אל חברי הוועדה, 17.10.1975, שם.

ואל-עוקבי, עם רה"מ ואנשיו.¹³¹ בפתיחת הפגישה ציין רה"מ כי הוא מעוניין לשמוע את דבריהם בטרם יועלה הנושא להחלטת ממשלה. ח"כ אבו רביעה ביקש שתניתן להם שהות של חודש ללמוד את הנושא ואמר כי 'אנו מאמינים כי אנו זכאים לבעלות על הקרקע. בנושא זה יש חוק ויש צדק ואנו בעלי הצדק'. הוא הדגיש שהבדווים נאמנים מאוד ושם תכיר המדינה בזכותם לבעלות בקרקע, הם לא יעמדו על קוצו של יוד, וכי בעבר כבר מכרו קרקעות ליהודים. שיח' מוסה אל-עטאונה אמר כי הבדווים על הקרקע מימי אברהם אבינו ו'יש צורך גם שתכירו בצדקתנו לבעלות על הקרקע, ואנו נהיה רחבי לב לצרכים של מדינת ישראל'. שיח' אבו מעמר ציין שאמנם נשמעו קולות מנגד להסיתם, אך הם רוצים הסדר. לסיכום הפגישה אמר רה"מ כי תינתן שהות של חודש שבה יתנהל מו"מ עמם ודבריהם יובאו בחשבון. לאחר הפגישה פרסם נורי אל-עוקבי דברי מחאה בידיעות אחרונות על כך שלפגישה הוזמנו רק 'בדווים מטעם' ולא הוא. בתגובה נמסר כי הוזמנו לפגישה ראשי השבטים ובהם אביו השיח' אל-עוקבי.¹³²

ביום 14 באוקטובר 1975 שוב נפגש טולידאנו עם נכבדים בדווים, ובפגישה נמסרה לו במסמך עמדת ועדת הבדווים בעניין הקרקעות.¹³³ הדרישות במסמך נגעו ל-900,000 דונם בסך הכול, לפי החלוקה הזאת: דרישה לבעלות מלאה בטאבו על הקרקעות המשמשות אותם בפועל, ששטחן 300,000 דונם; חכירה רשומה על קרקעות ששטחן 300,000 דונם, המשמשות כיום את הבדווים 'שהוגלו מאדמותיהם'; וקרקעות בנות 300,000 דונם, המשמשות כיום את השלטונות, יירשמו על שם בעליהן המקוריים. עוד הם ביקשו לקבל שטחי מרעה מספיקים במסגרת הסכם שבו יצוין אופן הרישום. ועדת הבדווים ציינה כי הצעת הממשלה ל-20 אחוז תמורה בקרקע אינה הגיונית, שכן היא מחייבת אותם לנטוש שטחים שהם מחזיקים בהם כיום.

הדוח הסופי – דוח אלבק

ביום 20 באוקטובר 1975 פורסם 'דו"ח מסכם של צוות המומחים לעניין הסדר מקרקעין אזור הסייג והנגב הצפוני'.¹³⁴ במסמך הובאו נתוני רקע, והוצג בו המצב המשפטי אשר בגינו קיבל בית המשפט המחוזי את עמדת המדינה שאדמות הסייג מסווגות מוואת. עוד צוין בדוח, כי הוגש ערעור על פסק הדין לבית המשפט העליון, וזה טרם הכריע. כהצדקה להגעה לידי פשרה הובא נימוק המשלב היבטים מוסריים ופרקטיים עם הצדקה משפטית:

131 פרוטוקול פגישת ראש הממשלה עם מנהיגי הבדווים בנגב, 12.8.1975, שם.

132 י. שמש אל עורך ידיעות אחרונות, 20.8.1975, שם.

133 ועדת הבדווים לבעיות הקרקע אל טולידאנו, 10.10.1975, שם.

134 פליאה אלבק, 'דו"ח מסכם של צוות המומחים לעניין הסדר מקרקעין אזור הסייג והנגב הצפוני', 20.10.1974.

'לא יתכן מבחינה אנושית, ויש להניח שגם בית המשפט העליון לא יאשר זאת, כאשר יגיע הסדר המקרקעין לדיון בפניו, שהבדווים יפוננו מכל אזור הסייג ללא כל פיצוי במסגרת הסדר המקרקעין למרות שנים רבות מאוד של חיים שם ורק לאור הטענה שלא היה במקום ישוב כפרי או עירוני בנוי בשנת 1858'. עוד צוין במסמך, כי נכללו בו שינויים לאור הערות שנתקבלו מבדווים (תקציר של סעיפי הדוח נספח למאמר זה). השוואה בין הגרסאות מלמדת כי לא הוכנסו כל שינויים בסבב ההערות האחרון.

נורי אל-עוקבי פרסם בעיתון הארץ מכתב מחאה על הדוח. במכתב תשובה למערכת כתב טולידאנו כי 'דרך הפניה לבתי המשפט פתוחה בפני כל בדווי'.¹³⁵ במשך כ-30 שנה לא פנו הבדווים לבית המשפט על מנת שכירע בתביעותיהם. יש להניח כי חששו שיפסידו בתביעות.

עמדת ועדת הכלכלה של הכנסת ואימוץ הדוח בממשלה

בסוף 1975 העבירה מליאת הכנסת לדיון בוועדת הכלכלה שלוש הצעות לסדר היום שהגישו חברי הכנסת אבו רביעה, מאיר פעיל ותופיק טובי בנושא קרקעות הבדווים. בכמה פגישות שקיימה ועדת הכלכלה שמעה הוועדה נציגי מדינה שונים וכן נציגים בדווים. הוועדה הקימה ועדת משנה שסיירה בנגב ושמעה נציגים נוספים. ביום 15 בדצמבר 1975 דיבר טולידאנו בישיבת ועדת המשנה, ולדבריו 'ההסדר הוא בעיית היסוד. 27 שנים לא עשו זאת, וב-27 שנים נוצרו בעיות [...] הבקשות של הבדווים קצת מוגזמות'.¹³⁶ באותה ישיבה אמר ח"כ אבו רביעה כי הבדווים רוצים את הבעלות על הקרקע. לדבריו, גם אדם שהחכיר 15 שנה מגיע לו והבדווים יושבים עשרות שנים, ומה מציעים להם? קשה לבדווים לראות את הקיבוצים שיושבים על האדמות. בדיון נוסף שהתקיים ביום 2 ביוני 1975 אמר ח"כ אבו רביעה כי 'כל הצעה בלתי מציאותית ובניגוד להגיון והצדק, תעורר, אך-נכון, בעיות מסובכות שאיש אינו יכול לצפות מה יהיו תוצאותיהן', והוסיף כי 'בענין האדמות, אפילו אם תעלו עד השמים, אנחנו עוד נשוב ונדרוש לקבל אותם'.¹³⁷ ח"כ איתן לבני, יו"ר ועדת המשנה, הדגיש את הדחיפות בקבלת החלטות, שכן משרדי הממשלה נתונים בהליכי מו"מ עם שבטים ועם יחידים ואינם יודעים איך לפעול בעניין שמתמשך חודשים רבים.¹³⁸

ביום 28 ביולי 1976 התקבלו מסקנות ועדת הכלכלה של הכנסת בעניין בעיית הקרקעות של בדווי הנגב.¹³⁹ המסקנות כללו עמדת רוב ומיעוט. לפי עמדת הרוב, בעיית האדמות

135 ש. טולידאנו אל מערכת הארץ, 12.12.1975, א"מ, גל/17094/12; הארץ, 17.12.1975.

136 סיכום דברים מישיבת ועדת המשנה של ועדת הכלכלה לענייני אדמות הבדווים, 15.12.1975, א"כ.

137 סיכום דברים מישיבת ועדת המשנה של ועדת הכלכלה לענייני אדמות הבדווים, 25.3.1976, וכן: דיוני ועדת הכלכלה של הכנסת, 2.6.1976, ודיוני ועדת הכלכלה של הכנסת, 20.7.1976, כולם מא"כ.

138 דיוני ועדת הכלכלה של הכנסת, 21.7.1976, שם.

139 פרוטוקול דיוני הכנסת, נספחות, מסקנות ועדת הכלכלה על בעיית הקרקעות של בדווי הנגב, 28.7.1976, א"כ.

ששימשו בעבר או בהווה למרעה ולעיבוד חקלאי היא בעיה אנושית, כלכלית וחברתית. אי-הוודאות אשר לבעלות באדמות גרמה למצב בלתי נסבל מבחינת פיזור הבדווים על שטחים נרחבים, נעדרי שירותים ציבוריים. הוועדה קובעת כי ‘הדבר גורם לפיגור בתרבות החיים של האוכלוסייה הבדווית לעומת תושבים אחרים בישראל, מצד אחד ולבנייה מפוזרת בלתי-חוקית מצד שני’. הוועדה מביעה דאגה פן תימשך אי-הבהירות, שגוררת קביעת עובדות בשטח ותביעות נוספות לבעלות. עמדת הרוב מתנגדת למתכונת של הסכמים ‘לפנים משורת הדין’, ובלשונה: ‘על הקריטריונים המוצעים על ידי הוועדה הבינמשרדית לקביעת זכויותיהם של בעלי תביעות וזכות בקרקע להיות מעוגנים בחוקי המדינה בלבד’. ועוד זאת, לעמדתה ‘הפיצוי בכסף ובקרקע המוצע על ידי הוועדה הבינמשרדית לבדווים בנגב הוא גבוה מדי, והיא קוראת לממשלה לבדוק מחדש’. עוד צוין, כי ‘יש הבדל באורח מחשבתם של הבדווים עקב המסורת השבטית והמשפחתית שלהם לגבי המושגים של בעלות על הקרקע, רישום הקרקע והשייכות אליה. ערבוב מושגים זה מקשה על הסדר-הקרקעות ועל קביעת הזכויות החוקיות של הבדווים על מרבית האדמות שהם תובעים’.

כנגד עמדת הרוב, הוגשו כמה הצעות מיעוט. הצעה אחת תמכה תמיכה עקרונית בהצעה לידי הסדר לפנים משורת הדין, בין בנוסח של דוח אלבק ובין בתיקונים קטנים בדוח זה; הצעה אחרת התנגדה מכל וכול להמלצות בשל פגיעתן החמורה בזכויות הבדווים; והצעה נוספת ביקשה לדחות בשנה את המהלכים להסדר, ובשנה זו ינוהל מו"מ לרבות על הגדלת מרכיב הפיצוי בקרקע. עמדה זו נדרשה לצורך להתחשב בתנאים מדיניים וציבוריים. יש להניח כי התכוונה לאירועי 30 במארס 1976 שכונו ‘יום האדמה’, יום שבו פרצו מהומות רחבות בקרב האוכלוסייה הערבית בישראל במחאה על הפקעת אדמות בגליל להרחבת כרמיאל. במהומות נהרגו שישה אזרחים ערבים בידי כוחות הביטחון. המהומות לא התרחשו בדרום. למרות התנגדות ועדת הכלכלה של הכנסת, החליטה ועדת שרים לעניין ערביי ישראל לאשר ביום 4 באוגוסט 1976 את המלצות דוח אלבק בנוסחן, והורתה לנוגעים בדבר להתחיל לפעול על פיהן.¹⁴⁰

ביום 22 בנובמבר 1976 הציג בכנסת שר החקלאות את תפיסת הממשלה כלפי ההסדר, ולפיה: ‘הממשלה אינה מנצלת את מעמדה המשפטי כלפי הבדווים ואינה מנשלת את הבדווים מאדמתם. על-אף העובדה שלממשלה יש מעמד משפטי עדיף, החליטה הממשלה שלא למצות בשלב זה את מעמדה זה, אלא להקדיש משאבים כספיים וקרקעיים על-מנת לפתור את הבעיה לפנים משורת הדין’.¹⁴¹

140 החלטת ועדת שרים לעניין ערביי ישראל ע/1, 4.8.1976, התקבלה כהחלטת ממשלה 968.

141 פרוטוקול דיוני הכנסת, 22.11.1976, א"כ.

אחרי דוח אלבק

לאחר שנתקבל הדוח, פעלו עובדי ציבור ליישומו. הוקמו המנגנונים שנקבעו בדוח: ועדת פשרות וועדה עליונה. ועדות אלה המתינו לבקשות של בדווים להתקשר בהסדרי פשרה. ואולם רק מיעוט מבוטל מקרב תובעי הבעלות פנו אליהן.¹⁴²

לפי אנשי ממ"י שידעו את פרטי הנושא, בשל רצון המדינה להתפשר הבדיקות שנעשו להוכחת התקיימות התנאים היו מזעריות ביותר. לשם אותה מטרה גם הוסרו תנאים מוקדמים שהוצגו בדוח. כך הוסרה הדרישה מתובע הבעלות כי יתפשר בכל תביעותיו, וכן בוטל התנאי המונע ממנו להחזיק קרקע אחרת למעט ביישוב מוסדר. ואולם גם הקלות אלו לא השיגו את המטרה.¹⁴³

זה המקום לציין כמה אירועים שהתרחשו בסמיכות לאחר שאומץ הדוח בממשלה. ביום 31 באוקטובר 1977 החליטה הממשלה לאשר הפקעת 26,600 דונם לטובת הקמת מפעל לתעשייה הצבאית ברמת בקע בנגב.¹⁴⁴ הבדווים זעמו על ההפקעה. לכל 25 המשפחות שנאלצו להתפנות הוצע פיצוי לפי תעריפי דוח אלבק, אך רק חלקן הסכימו לקבלו ורק חלקן עברו להתיישבות מוסדרת ביישוב תל שבע.¹⁴⁵ המחלוקות סביב הזכויות בקרקע וההתנגדות להפקעות התרחבו. נוסף עליהן הכעס על פעילות משרד הפנים כנגד הבנייה הבלתי חוקית ועל פעילות הסיירת הירוקה, שעתה זה הוקמה, כנגד המרעה הלא מבוקר.¹⁴⁶ לימים טענה אלבק, כי לקראת הבחירות לכנסת התשיעית הבטיחו פעילי הליכוד לבדווים כי לכשיזכו בבחירות ייתנו להם תנאים טובים יותר.¹⁴⁷ ביום 17 במאי 1977 חל מהפך פוליטי והליכוד עלה לשלטון, ולכן היתה ציפייה לשינוי. ביום 24 במאי 1978, במענה להצעה לסדר היום על עתיד הבדווים בנגב, נשמע שר החקלאות החדש, אריאל שרון, אופטימי באמרו: 'תוך תקופה לא ארוכה עומדת בעיית הקרקעות להיפתר או להצטמצם לממדים חסרי משמעות'.¹⁴⁸ ואולם האופטימיות התבדתה.

בסמוך לאחר ההצהרה האמורה החלו להתגבש הסכמי השלום עם מצרים. במסגרת ההסכמים נדרש צה"ל לפנות את בסיסיו מסיני ולהעתיקם לנגב.¹⁴⁹ הבסיס הגדול ביותר

142 גולדברג, דו"ח הוועדה, עמ' 14.

143 סעיף 4 לדוח אלבק; ריאיון שלמה ציור, באר שבע 20.12.2015; ריאיון אליהו סחייק, באר שבע 23.6.2015; ריאיון אייל חיון, באר שבע 11.2.2015.

144 החלטת ממשלה 101, 31.10.1977; מרדכי ארציאלי, '1978: שנת הקרע ביחסים עם הבדווים', **רשימות בנושא הבדווים**, 9 (1978), עמ' 48-61.

145 ריאיון שלמה ציור, אשר טיפל בפניו מטעם מנהל מקרקעי ישראל, באר שבע 25.6.2015; ריאיון פריח אל-עאסם, תל שבע 16.5.2017.

146 פרוטוקול דיוני הכנסת, 5.4.1978, א"כ.

147 ריאיון פליאה אלבק, 10.8.2004, ירושלים.

148 פרוטוקול דיוני הכנסת, 5.4.1978, א"כ.

149 Havatzelet Yahel and Ruth Kark, 'Reasoning from History: Israel's "Peace Law" and the Resettlement of Tel Malhata Bedouin', *Israel Studies*, 21, 2 (2016), pp. 102-132

יועד לקום בתל מלחתה, דבר שהיה כרוך בפינוי ויישוב מחדש של כ־5,000 בדווים. אמנם מתווה חדש זה היה מבוסס על חלק מעקרונות הפשרה של דוח אלבק, כגון מתן בעלות בשיעור 20 אחוז מהקרקע לתביעות שלמעלה מ־400 דונם, אך היה בו שיפור משמעותי: הפיצוי הקרקעי והכספי שבחוק ניתן לכל שטח התביעה, ולא רק ל־65 אחוז ממנה, וגם תעריף הפיצוי לדונם היה גבוה באופן ניכר. חשוב מזה, שלא כדוח אלבק, שמעמדו היה מכוח החלטת ממשלה בלבד, הרי הפעם אומץ ההסדר בחקיקה שהתקבלה ברוב גדול בכנסת במסגרת ‘חוק רכישת קרקעות בנגב (חווה השלום עם מצרים) התש”ס-1980’ (להלן: חוק השלום).¹⁵⁰ החוק הוחל על 85,000 דונם, שכללו את אזור שדה התעופה ושני שטחים נוספים שנועדו למפונים. החוק קבע לוח זמנים מקוצר לפינוי השטח והעברתו לחזקת המדינה, וכן סנקציות על הפרת הוראותיו. מלבד זאת, לשם יישומו הוקם מערך ארגוני גדול שנקרא מנהל הביצוע, וניתנו לו סמכויות ביצוע וכוח אדם. מערך זה זכה לתמיכה ולגיבוי מהשלטונות. עם התקדמות פעילות מנהל הביצוע, הוקפאה עבודת הוועדות מכוח דוח אלבק.¹⁵¹ במנהל הביצוע רווחה ההנחה כי לאור הצלחת פינוי השטח להקמת שדה תעופה ואכלוס המפונים ביישובים חדשים, תורחב תחולת חוק השלום לכל תביעות הבעלות של הבדווים בנגב. ואולם הנחה זו התבדתה. סיכום נתוני הפשרות שנעשו מכוח דוח אלבק מלמד, כי עד ליום 4 בנובמבר 1979 פתחה ועדת הפשרות בסך הכול 36 תיקים, מהם 24 בגין פשרות קרקע על שטח של 16,330 דונם, שהם כשני אחוזים בלבד מהשטח שתבעו הבדווים, והשאר נגעו לפיצויים על מחוברים לקרקע.¹⁵²

מאז חוק השלום, ועדות שונות שדנו בנושא תביעות הבעלות המליצו על העלאת תעריפי הפשרה והתאמתם לחוק, וכן על הסדרה באמצעות חקיקה. ואולם רק בשנת 1997, בהחלטה של מועצת מקרקעי ישראל, עודכנו תעריפי הפשרות בנוגע לשאר התביעות לפי מתכונת חוק השלום. ההתאמה האמורה והעדכונים שלאחריה נעשו בלא חקיקה, אלא במסגרת החלטות שקיבלה מועצת מקרקעי ישראל ומאוחר יותר גם הממשלה, בעוד המדיניות המציעה פשרה ‘לפנים משורת הדין’ עומדת על כנה עד היום.¹⁵³ כאמור, רק מיעוט מקרב תובעי הבעלות הבדווים ביקשו להתפשר. המדינה מצדה לא קידמה את התביעות, והן שכבו שנים רבות כאבן שאין לה הופכין בלשכת הסדר המקרקעין בנגב. בשנת 2003 החליטה ממשלת ישראל בראשות אריאל שרון להחיל שינוי במדיניות, ולפיו יחודש הליך הסדר הקרקעות ויועברו בהדרגה תביעות הסדר לבית המשפט.¹⁵⁴ שינוי

150 ספר החוקים 979, ביום 3.8.1980.

151 פליאה אלבק אל היועץ המשפטי לממשלה, 12.10.1980; תיקי מנהל הביצוע; וכן גדעון ויתקון ואחרים, ‘פריסת התיישבות בדווית בבקעת באר שבע’, אפריל 1983.

152 אהרון זוהר, ‘דו"ח מסכם לשלב הראשון, תה"ל, תל אביב 1980, עמ' 21; ויתקון, ‘פריסת התיישבות בדווית’.

153 מועצת מקרקעי ישראל, החלטה 813, 9.10.1997; החלטה 932, 24.6.2002; החלטה 1028, 2.5.2005; החלטה 1256, 29.10.2012; החלטה 1282, 3.6.2013.

154 בשנת 2003 החליטה הממשלה להוסיף רכיב אכיפה למדיניות הפשרה, החלטת ממשלה 216 (ערב/1), 14.4.2003, Havatzelet Yahel, ‘Land Dispute between Israel and the Bedouin’.

זה בא בין השאר מתוך גישה חדשה שלפיה הקפאת הליכי התביעות, שהוחלט עליה כחלק מאימוץ דוח אלבק, גרמה לנזק. אלף המבנים שנבנו ללא היתר, שנספרו בנגב בשנות השישים, כבר התרבו לעשרות אלפים, וברקע – סוגיית ההתיישבות הבדווית וסכסוך הקרקעות רק הולכים ומחריפים. מסיכום נתונים משנת 2005 עולה שנערכו הסדרים 'לפנים משורת הדין' בקרקעות ששטחן הכולל כ-100,000 דונם, מרביתן לא עובדו בידי בדווים, או שמקומן מחוץ לאזור הסייג.¹⁵⁵

ביקורת על דוח אלבק וסיבות אפשריות לכישלונן

כמצוין לעיל אירעו התרחשויות חיצוניות לדוח בסמוך לאחר פרסומו, שעיקרן הבטחות בחירות וחילופי שלטון, הפקעת קרקעות וכמובן חקיקת חוק השלום. אלבק ולבוטקין ראו בבחירות את הגורם המרכזי שסיכל את יישום הדוח.¹⁵⁶ אף כי אירועים אלה לא עודדו תובעי בעלות להתפשר עם המדינה כלל, בכל זאת, לדעת כותבת שורות אלה לא יהיה זה נכון לתלות בהם בלבד את אי-הצלחת המהלך. יש אפוא מקום לבחון אם נפלו כשלים מהותיים במתווה דוח אלבק. בפרק זה תובא הביקורת שנמתחה על מדיניות הפשרה, ובהמשך יוצע הסבר נוסף לכישלון אשר לפיו מדיניות שביסודה ציפייה להצטרפות מרצון, במתכונת של לפנים משורת הדין, אינה מתאימה לפתרון סכסוך הבעלות על קרקעות הנגב.

'לפנים משורת הדין' או נישול בדווים מזכויותיהם?

בביקורת בולטת על הפשרה נטען כי מדיניות דוח אלבק שגויה מאחר שהתבססה על 'שיח חסד', אשר מקורו בטעות משפטית בנוגע לזכויות הבדווים. לפי גישה זו, הבנה נכונה של הדין הישראלי והמשפט הבין-לאומי מעלה כי הבדווים הם בעלי זכויות בדין ולא בחסד. ביקורת זו באה בהרחבה במאמרם של יפתחאל, קדר ואמארה שנזכר לעיל. מחברי המאמר תלו בדוח אלבק את האחריות לייסודה ולעיצובה של ההלכה המשפטית השגויה והמנשלת.¹⁵⁷ ואולם, כפי שהורחב בפרק המשפטי, ביקורת זו נשארה בגדר טיעון מחקרי אשר לדין הרצוי, שכן המשפט המצוי דחה אותה. גם תהיה זו טעות לייחס לדוח אלבק את ייסודה של ההלכה המנשלת, כפי שעושה הגישה הביקורתית. שהרי ככל שהמטרה היתה

1-20 of the Negev', *Israel Studies*, 11, 2 (2006), pp. 1-20; חבצלת יהל, 'הסדר קרקעות בנגב',

רשימות בנושא הבדווים, 38 (2006), עמ' 45-60; יהל, 'הסדרת קרקעות בנגב', שם, 41 (2012), עמ' 17-7.

155 ערן ראובני, מנהלת הבדווים, נתוני הסדרי פשרות עם הבדווים, 16.3.2005.

156 ריאיון פליאה אלבק, ירושלים 10.8.2004; ריאיון בנימין לובוטקין, רמת השרון 6.3.2017.

157 יפתחאל, קדר ואמארה, 'עיון מחודש', עמ' 12, 50.

לנשל את הבדווים מזכויות, הממשלה היתה יכולה להסתמך על ההלכה המשפטית שניתנה בפרשת אל-הוואשלה חודשים מספר קודם לכן, ואשר אושרה שוב ושוב אחר כך בבתי המשפט. מכאן שיש מקום להניח כי מחברי הדוח סברו, בהסתמך על ההלכה המשפטית, שהם מעניקים לבדווים זכות שהדין אינו מעניק להם, ולכן השימוש במונח ‘לפנים משורת הדין’ לא נעשה מתוך תמרון ומניפולציה אלא הוא שיקף נכונה את התפיסה של מחברי הדוח כלפי המצב המשפטי דאז בשאלת הבעלות על הקרקעות.

ביקורת אפשרית נוספת על דוח אלבק היא הטענה שאין זה משנה אם לבדווים בנגב יש זכויות משפטיות במובן הקנייני החזק אם לאו; שכן עובדה היא כי משנות החמישים והשישים מדינת ישראל מבקשת ליישב אותם ואף מבינה שלצורך זה הכרחי לגבש הסכמה. במובן הזה, הסדרי הפשרה אינם ‘לפנים משורת הדין’ משום שאין עניינם בזכויות בקרקע שבמחלוקת אלא בהתיישבות ביישובי קבע. ביקורת זו עולה בקנה אחד עם האמירה הכתובה בדוח אלבק, שבית המשפט יתקשה לאשר סילוק מהקרקע בלי כל חלופה. ניתן להשיב לביקורת זו בכמה אופנים. דוח אלבק לפי מהותו ולשונו התמקד בהסדרת בעלות. הדבר עולה מסעיפי הדוח וגם מכך שהוצעו בו פיצויים גם לבדווים שלא גרו בקרקע שתבעו, ואף לאלו שעברו, לפני הדוח, לאחד היישובים שהוקמו: תל שבע או רהט. אם אכן עיקרו של הדוח במעבר להתיישבות, הרי אפשר לצפות למצוא בו סעיפים הדנים בהתיישבות ובמתכונתה, ולא משפט יחיד בדבר שיקול מוסרי פרקטי. ועוד זאת, כמו בסוגיית הזכויות בקרקע, גם ההתיישבות הבדווית צריכה להתבסס על עיגון חוקי. בפועל, הבנייה הבדווית מחוץ ליישובי הקבע נעשתה ללא היתרים, ומכאן שניתן היה להפעיל את החוק ולאכוף אותו. אם כן, לשם הקמת התיישבות לא היה צורך בהסדר קרקעות, וקרקעות היישובים הבדוויים כאמור הופקעו. מעבר לזה, העובדה שהיו שיקולים נוספים אינה מעקרת את דוח אלבק מהיותו ‘לפנים משורת הדין’ במישור המשפטי.

שיקולי מוסר וצדק

בביקורת כללית אחרת נטען שגם אם מבחינה משפטית אכן מדובר בהענקת זכות שאינה מחויבת בדין, הרי שמבחינה מהותית יש להיענות לה משיקולי מוסר וצדק. ביקורת זו הושמעה בשנות השבעים בעת שגובש הדוח, ובשנים הבאות, בלי לנתח את תפיסות המוסר שעליהן היא מבוססת.¹⁵⁸ השאלה היא כיצד נוכל לבחון את דוח אלבק משיקולי מוסר וצדק. ‘צדק’, כפי שניסח המשפטן הרומי אולפינוס, ‘הוא רצון יציב ומתמיד לתת לכל אדם את המגיע לו’. ואולם, על פי איזו אמת מידה ייקבע מה מגיע לכל פרט ולכל קבוצה?¹⁵⁹ לפי תפיסת מוסר יחסותנית (רלטיביסטית), הצעה מוסרית וצודקת בעיני אחד

158 Falah, ‘Israeli State Policy’, p. 77; יצחק ביילי, ‘האינתיפאדה הבדווית בדרך’, הארץ, 28.5.2012.

159 יוסי דהאן, תיאוריות של צדק חברתי, האוניברסיטה הפתוחה ומשרד הביטחון, רעננה 2013, עמ’ 20.

יכולה להיתפס כבלתי מוסרית ובלתי צודקת בעיני אחר. הדבר תלוי בנקודת ההשקפה של כל אחד, באופן שהוא רואה את מקומו של החוק הפורמלי, ובתפיסת המוסר והצדק שהוא וסביבתו אוהזים בה.¹⁶⁰ יישום התפיסה הרלטיביסטית במקרה שלפנינו יביא מגוון של תוצאות. למשל, תובעי הבעלות הבדווים יסברו כי הצדק עמם, וזאת בהסתמך על המנהג הבדווי המכיר בבעלותם. קבוצות אחרות יסתמכו על אמונות דתיות, ולפי דתן יסברו כי הנגב שייך ליהודים או למוסלמים. קבוצה אחרת, הרואה את הדין הישראלי כמשקף מערך ערכים צודק, לא תכיר בזכויות הבדווים לבעלות. לפי השיטה הרלטיביסטית לא ניתן אפוא להכריע בין הדעות הללו. ואילו תפיסות אחרות, כגון אלו של מוסר מוחלט או אוניברסלי, יטענו שיש דרך להכרעה, ועליהן נרחיב.¹⁶¹ הוגים שונים הציגו תשובות שונות בתכלית. נעמוד על שלוש גישות מרכזיות של צדק, ונפנה לשאלות המתעוררות בהקשר יישומן על תביעות הבדווים. כאן יודגש, כי אין הכוונה כלל ועיקר לדון בנושא דיון ממצה אלא להציג את מורכבותו. ג'ון רולס (Rawls) פיתח את תאוריית הצדק כהוגנות.¹⁶² לפי גישתו, למרות השונות בין בני האדם ישנם עקרונות צדק המשותפים להם. את העקרונות הללו ניתן לגלות באמצעות מנגנון המכונה 'מסך הבערות', אשר בו יישלל מבני אדם מידע אישי על זהותם, מינם, מעמדם, דתם, חכמתם, עָשָׂרם וכדומה, וינתן להם מידע כללי בלבד. במצב זה הם יתבקשו לחלק נכסים. היות שאין לאיש ידע כיצד תשפיע עליו חלוקת הנכסים, תהיה החלוקה נטולת אינטרסים אישיים. לפי רולס, התוצאה תהיה קביעת הסדרים חברתיים וכלכליים צודקים, שייטיבו עם החלשים, בשל חששו של כל אחד שמא הוא נכלל בקבוצה זו. על התאוריה של רולס נכתבה ביקורת רבה, בעיקר בשל אי-היכולת ליישמה בעולם המעשה. ניסיון מחשבתי ליישם את תאוריית הצדק של רולס במחלוקת הקרקעות לא בהכרח יביא הכרה בבעלות הבדווים על הקרקעות. אמנם קבוצה, הבדווים הם מהקבוצות החלשות ביותר בישראל, ולפיכך במתן קרקעות לבדווים נעשה צדק. אלא שקבלת תביעות הבעלות תשפר את המצב של מיעוטם בלבד, ובייחוד את מצבם של בעלי התביעות הגדולות, שהם הקבוצות החזקות באוכלוסייה הבדווית. ואילו מצבם של רוב הבדווים, חסרי התביעות, לא יוטב במאומה ויתרה מזו, מצבם היחסי בחברה יורע. לפיכך מדובר בהענקת מאות ואלפים של דונמים לבעלותם של יחידים, באופן לא שוויוני. תפיסת צדק אחרת מיוצגת בזרם הליברטריאני, אשר צמח במידה רבה כביקורת על רולס. אחד הבולטים בזרם זה הוא רוברט נוזיק (Nozick), שפיתח את תורת הזכויות, ולפיה 'צדק' משמעו בעיקר כיבוד זכויות קנייניות של פרטים. לגישתו, חלוקה צודקת היא

160 ראו למשל עדי פרוש, ציות, אחריות והחוק הפלילי: סוגיות משפטיות בראי פילוסופי, פפירוס, תל אביב 1996; חמי בן-נון, מרי אזרחי, יער, תל אביב 1992.

161 היקפו של המאמר הנוכחי אינו מאפשר דיון מעמיק בסוגיות אלו, ולפיכך ייכלל בו דיון תמציתי בלבד.

162 John Rawls, *A Theory of Justice*, Harvard University Press, Cambridge, MA 1971; Idem, *Justice as Fairness: A Restatement* (edited by Erin Kelly), Harvard University Press, Cambridge, MA 2001

חלוקה שנעשתה בתהליך היסטורי צודק. תהליך יהיה צודק אם הזכות הראשונית הושגה בו על בסיס לקיחת משאבים שלא היו שייכים לאיש קודם לכן, או שהתקבלו ממני שהיתה לו זכות להעבירם. משאבים שהושגו מתוך פגיעה בזכויות אחרים או באמצעות הפעלת כוח, רכישתם אינה צודקת.¹⁶³ לכאורה, אפשר לראות בפעולות שביצעה מדינת ישראל בהגיעה לנגב לקיחת משאבים בלתי צודקת. עם זאת, היות שהגישה עוסקת בבחינה היסטורית, אין זה נכון להסתכל רק בחוליה האחרונה אלא יש לבחון את החוליות שקדמו לבואם של הציונים לנגב. היינו, כיצד הגיעה הקרקע לידי הבדווים? השבטים הבדויים החיים היום בנגב נכנסו לשם בעימותים אלימים שבהם גירשו קבוצות שחיו במרחב לפני כן. היות שכך, הרי שתביעת הבדווים אינה יכולה להסתמך על עקרונות צדק המבוססים על תורת הזכויות.

תפיסת הצדק המרכזית האחרונה שתוזכר היא התפיסה התועלתנית של ג'רמי בנת'ם (Bentham). לפי תפיסה זו, מוסריותם של מעשים נקבעת לפי מידת העושר והרווחה שהם גורמים לכלל האנשים המושפעים מהם.¹⁶⁴ במקרה שלפנינו, הכרה בבעלות תסב עושר ורווחה לתובעים, שיקבלו לידיהם מאות אלפי דונמים. ואולם קרקעות הנגב הן משאב מוגבל, ומלבד התובעים עצמם הרי מהקניית הבעלות הפרטית יושפעו גם אוכלוסיות אחרות. חלק ניכר מהקרקע הנתבעת נחוץ להתיישבות של בדווים שאין להם תביעות בעלות. חלק אחר נחוץ לשימוש צבאי, וחלק לפיתוח תשתיות לרווחת כלל תושבי הנגב ומדינת ישראל.¹⁶⁵ אם כן, גם התפיסה התועלתנית של צדק אינה טובה כדי לקבל את טענתם של תובעי הבעלות הבדווים.

קביעת הפיצוי

ביקורת נוספת על דוח אלבק נמתחה בקשר לגודל הפשרה שהוצעה ומרכיביה.¹⁶⁶ לנוכח ייחודיותם של מאפייני תביעות הבעלות של הבדווים בנגב ואופן גיבושן, לא נמצא בישראל

163 דהאן, תיאוריות של צדק חברתי, עמ' 54; אלעזר וינריב, בעיות בפילוסופיה של המוסר, ב, האוניברסיטה הפתוחה, רעננה 2005; Robert Nozick, *Anarchy, State and Utopia*, Basic Books, Oxford 1974.

164 דהאן, שם, עמ' 65; Jeremy Bentham, *An Introduction to the Principals of Morals and Legislation*, Clarendon, Oxford 1907.

165 זאב ב. בגין, 'הסדרת התיישבות בדואים בנגב: סיכום מהלך ההקשבה לציבור לגבי תזכיר החוק להסדרת התיישבות בדואים בנגב והמלצות למדיניות ולתיקון תזכיר החוק', ירושלים 23.1.2013, נספח 2: תכנית מתאר מטרופולינית למחוז באר שבע: <http://www.pmo.gov.il/policyplanning/closedsubjects/hasdara/Documents/beduHEB290113.pdf> (אוחזר ב־30.4.2017).

166 שלמה סבירסקי ויעל חסון, 'אזרחים שקופים: מדיניות הממשלה כלפי הבדואים בנגב', מידע על שוויון, 14 (ספטמבר 2005), עמ' 10.

מקרה דומה שיכול לשמש בסיס טוב להשוואה. סבירסקי וחסון הזכירו במחקרם את הפיצויים שהוצעו ארבע שנים מאוחר יותר למפוני ימית. ואולם הם לא הביאו נתונים ולא ערכו השוואה בין המקרים.¹⁶⁷ ככלל, השוואה למפוני ימית וסיני היא בעייתית, שכן מדובר בשתי קבוצות שונות בתכלית. לפי חוק פיצוי מפוני סיני, התשמ"ב-1982, בהקשר הקרקעי-התיישבותי ניתנו פיצויים לאלו שהתיישבו בסיני באופן חוקי, באישור המוסדות המיישבים. הפיצוי ניתן תמורת התפנות המתיישבים מסיני והעתקת מגוריהם לישראל, בנסיבות שלא היתה מחלוקת באשר לשאלה אם היו להם זכויות חוקיות במקום אם לאו. עקרונות חוק הפיצוי התבססו על שמאות של הנכסים לפי הזכויות החוקיות שעמדו לכל מפונה ערב פינויו. עקרונות מקבילים בדבר פיצוי לבעל זכויות מוכרות הונחו גם בבסיס חוק יישום תכנית ההתנתקות, התשס"ה-2005. יודגש באשר לבדווים, כי ממילא קיימת הכרה בזכויות של כל בדווי מהנגב – גר מחוץ ליישוב מוסדר, תובע ושאינו תובע – לקבל מגרש בלא עלות.¹⁶⁸

זווית אפשרית אחרת למבט בהוגנות הפשרה של דוח אלבק היא לבחון אותה למול הסדרים שנעשו בעולם עם קבוצות שבטיות או ילידיות שהוכרו על ידי מדינותיהן. גם השוואה כזו בעייתית ביותר, בגלל ההבדלים הרבים שבין הקבוצות. ובכל זאת, יוצגו כמה ממצאים ראשוניים של מחקרים, שכן חלק מהחוקרים טענו שיש לראות בבדווים עמים ילידים.¹⁶⁹ מחקר שפורסם לגבי קנדה, שהיא בעלת היקף הקרקעות השני בגודלו בעולם ואחת המדינות בעלות הצפיפות הנמוכה בעולם, מצא שקבוצות ילידיות זכו לקבל במסגרת הסכמים עם המדינה זכויות מוגבלות בקרקעות בשיעור 15-20 אחוזים מההתביעה, נוסף על פיצוי כספי.¹⁷⁰ במחקר השוואתי שערך המשפטן ומומחה הנדל"ן רוברט סימונס (Simons), נבחן מתווה הפשרה בישראל לעומת מתווים של פשרות קרקע בשבע מדינות בעולם: ניו זילנד, אוסטרליה, קנדה, הודו, קפריסין, ארמניה ודרום אפריקה. ההסכמים נבחנו לפי כמה משתנים כמו נראות ההליך ושיעור הפיצוי שניתן במסגרתם, בקרקע ובכסף. וזו מסקנתו: 'באופן כללי הצעתה של ישראל הוגנת, והיא שוות ערך ואף נדיבה יותר לעומת מקרים דומים במדינות אחרות'.¹⁷¹

167 בכל מקרה, יש בעייתיות בעריכת השוואה בין קבוצה של אזרחים שהיו להם זכויות חוזיות מוכרות בדין ובשל החלטת מדינית נדרשו לפנות את בתיהם, כמו מפוני ימית, ובין אזרחים שהדין הקיים אינו מכיר בזכויותיהם.

168 יהל, 'הוויכוח הקרקעי', עמ' 59.

169 לעניין הוויכוח בשאלת הילידות ראו: יפתחאל, קדר ואמארה, 'עיון מחודש', עמ' 132-140; Havatzelet Yahel, Ruth Kark and Seth J. Frantzman, 'Are the Negev Bedouin an Indigenous People?', *Middle East Quarterly*, 19, 7 (2012), pp. 3-14.

170 Graham White, 'Treaty Federalism in Northern Canada: Aboriginal-Government Land Claims Boards', *Publius*, 32, 3 (2002), pp. 89-114; יובהר כי הזכויות שניתנו בקנדה בנוגע לקרקעות אינן זכויות בעלות רגילות, אלא זכויות מוגבלות מיוחדות באופיין.

171 Robert A. Simons, 'Recovery of Collective Land Claims: An International Comparative Case Study of the Negev Bedouin in Israel' (not published), presented in symposium

בשנת 1996 פרסם בן־דוד הצעה לסיום הסכסוך. הצעתו התבססה על מחקר שדה שערך בקרב הבדווים, והוא העריך כי הבדווים יסכימו לפשרה שתכלול פיצוי קרקעי בשיעור 40 אחוז.¹⁷² ובכן, ייתכן שהגדלת הפיצוי הקרקעי בדוח אלבק היתה מגדילה במידת־מה את היקף הפשרות, אך איני סבורה שזו היתה מסיימת את המחלוקות. בשנת 2008, בוועדת גולדברג שמונתה להציע לממשלה הסדר עם הבדווים, נחלקו הדעות. הרוב הציעו כי תביעות עד לשטח של 20 דונם יקבלו פיצוי קרקעי מלא, ואילו שיעור פיצוי הקרקעי לבעלי תביעות גדולות יקטן עד ל־20 אחוז. שני החברים הבדווים בוועדה הסתייגו מהצעה זו, ובחוות דעת נפרדות עמדו השניים על פיצוי של 50 אחוז קרקע לתביעות גדולות.¹⁷³ צוות פראוור (2011), שמונה ליישום דוח גולדברג, הציע 50 אחוז פיצוי קרקעי, וכן במסמך בגין (2013) נכללה הגדלה נוספת של הפיצוי.¹⁷⁴ שתי הצעות אלו לא זכו אלא לביקורת נוקבת.¹⁷⁵

שיתוף הציבור

ביקורת נוספת נמתחה בנוגע להליך גיבוש ההצעה ואי־שיתופם של הבדווים בצוות שגיבש אותה. ביקורת זו מתחדדת לנוכח העובדה שרק אחד מחברי הוועדה, אורי מור, היה במגע יום־יומי עם הבדווים במסגרת תפקידו בדרום. רבות נכתב על הצורך ועל החשיבות שיש במעורבות הציבור בהליכים לקבלת החלטות בעניינם.¹⁷⁶ שיתוף מעין זה דרוש בשל תחושת המעורבות שהוא משרה באוכלוסייה, ולא זו בלבד אלא גם בשל תרומתו להרחבת

titled: *Recovery of Collective Land Claims: An International Comparative Case Study of the Negev Bedouin in Israel Conference*, Technion, June 2012

172 בן־דוד, מריבה בנגב, עמ' 67.

173 גולדברג, דו"ח הוועדה.

174 'המלצות צוות היישום לדו"ח גולדברג להסדרת התיישבות הבדואים בנגב', ירושלים 31.5.2011: <http://www.pmo.gov.il/policyplanning/hevra/Documents/goldberg1012.pdf> (אוחזר ב־30.4.2017); בגין, 'הסדרת התיישבות בדואים בנגב'.

175 שירלי סיידלר, ג'קי חורי וניב קובוביץ, 'עימותים המוניים בהפגנות המחאה נגד תוכנית פראוור', הארץ, 30.11.2013: <http://www.haaretz.co.il/news/education/1.2178739> (אוחזר ב־20.5.2017); יעל פרידסון, יוני הללי ואריק בנדר, 'הפגנות סוערות ברחבי הארץ נגד מתווה פראוור', nrg, 30.11.2013: <http://www.nrg.co.il/online/1/ART2/526/248.html> (אוחזר ב־20.5.2017); עדאלה ופורום דו־קיום בנגב לשוויון אזרחי, 'הצעת חוק פראוור-בגין והעקירה בכפייה של הבדווים', הירחון האלקטרוני של עדאלה, 104 (מאי 2013): http://www.dukium.org/wp-content/uploads/2013/06/Begin-fact-sheet-Hebrew-26_5_2013.pdf (אוחזר ב־20.5.2017).

176 לדיון בחשיבות שיתוף הציבור בקשר לקבלת החלטות בענייני הבדווים ראו: Tovi Fenster, 'Participation in the Settlement Planning Process – The Case of the Bedouin in the Israeli Negev', *Progress in Planning*, 39, 3 (1993), pp. 167-242.

בסיס הידע ההכרחי לקבלת החלטה מושכלת. ידע זה מצוי בידי האוכלוסייה ובידי אנשי השטח המכירים אותה מקרוב, ולא בידי משפטנים ופקידי מטה בירושלים.

חולשת הממשל הישראלי למול המנהג הבדווי

אבקש להציע הסבר אחר לכישלון מדיניות הפשרות, מעבר לאלו שהוצגו עד כה. אבקש לטעון כי חוסר הכרה וחוסר הבנה של מקדמי הדוח את עצמת המחלוקת ושורשיה ואת הכוחות הפועלים במרחב הנגב – היתה להם תרומה מרכזית לתוצאה. הסבר חלופי זה מכוון לבחינת הכדאיות של הפשרה לתובעים הבדווים, ובחינה זו צריכה להיעשות מתוך הסתכלות רחבה במערכת שהבדווים חיים ופועלים בה. ההסבר המוצע משתלב בהסברים כלכליים הבוחנים קבלת החלטות מתוך שיקולים של עלות-תועלת, ובמקביליהם מתחום תורת המשפט כגון ההסבר האינסטרומנטלי, אשר לפיו הציות לחוק הוא תוצאה של בחירה בין חלופות על ידי אנשים החוששים מהסנקציה שתוטל עליהם בשל הפרתו.¹⁷⁷

לפי זה, מקדמי המדיניות הישראלית נשענו על דבר קיומה של עצמה שלטונית, המבוססת על דומיננטיות של מערכת המשפט הישראלית. תפיסה זו ייחסה חשיבות מכרעת למצב המשפטי הפורמלי ולדיני הקרקעות החלים בישראל. לגישתם, מערכת המשפט הישראלית היא חזקה ובעלת משמעות ולפיכך החוק הישראלי ופסיקת בית המשפט הם הגורמים המכריעים בעיצוב המציאות. תחושת עצמה זו יכולה להסביר את קבלת ההחלטה בשנות השבעים, שניתן להסתפק בתקדים המשפטי הקיים ואין צורך לנהל תיקים נוספים בבתי המשפט, שכן אלה יחזרו על אותה קביעה שהמדינה היא בעלת הקרקעות בנגב. גם רווחה הדעה שניתן לעכב את יישום דיני הקרקעות במלואם, שכן זכויות המדינה כבעלת הקרקע הוכרעו. על רקע תחושת ביטחון זו, ומתוך חשיבה פרקטית שכללה רצון טוב ותפיסת עולם ערכית בעיני מקדמי הדוח, נולדה נוסחת ה'לפנים משורת הדין'. לפי נוסחה זו, המדינה תעניק לתובע הבדווי זכות, אף שהדין הקיים אינו מחייב אותה לעשות כן, והתובע הבדווי, שמצבו המשפטי בכי רע, ייעתר לקבל את הזכות שניתנת לו בחסדי המדינה. הדוח אף הוסיף וציין כי גישת הפשרה תקל את תחושת בית המשפט העליון בדיוניו בתיקים.

אלא שבעשותם כן, לא השכילו מקדמי הדוח לראות נכוחה את מערך הכוחות הקיים בנגב, את ההתנגשות שבין מערכת הדין המנהגי הבדווית ובין מערכת המשפט הישראלית.¹⁷⁸ מנקודת המבט של הבדווים בנגב, נראו הדברים אחרת לחלוטין. בפועל, בכל הנוגע לענייני קרקעות, המערכת המנהגית נוכחת בחיי היום-יום שלהם ומרתיעה הרבה יותר ממערכת

177 להסברים נוספים לציות לחוק, ובהם ההסבר הנורמטיבי התולה ציות לחוק בכך שהמציאות רואים את החוק כצודק ונכון, ראו אצל רונית לוין-שנור, **תכנית ההתנתקות בנגב: על הצעת החוק להסדרת התיישבות בדואים בנגב, התשע"ג-2013**, המכון הישראלי לדמוקרטיה, ירושלים 2013, עמ' 74.

178 מנחם מאוטנר, 'המשפט הסמוי מן העין', **אלפיים**, 16 (תשנ"ח), עמ' 45-72.

המשפט הישראלי. יתר על כן, כפי שיובהר, היענות רצונית (וולונטרית) לפשרה עלולה לשים את מקבליה במצב נחות יותר משהיו בו קודם לכן.

תפיסת הבעלות בקרב הבדווים התעצבה כאמור לאורך השנים. בהדרגה ראו הבדווים את השליטה בקרקע כבעלות פרטית, בלי קשר לקיומה של הכרה מצד השלטונות. יתרה מזו, בעוד המעבר התפיסתי של הבדווים משליטה משותפת על קרקעות לשליטה פרטית החליש את השבטיות ואת ההדדיות שבקבוצת הערבות ואף טשטש את הזהות הייחודית, הרי המחלוקת על הבעלות בקרקעות מול המדינה גרמה לחיזוק הקשרים השבטיים לשם מאבק משותף על שליטה במשאבים.¹⁷⁹ לטובת ביסוס השליטה בקרקע, עמד הדין המנהגי – בתחום הקרקעות הוא נוכח, רלוונטי וכולל מנגנון אכיפה פנימי יעיל כנגד המפרים. השליטה בקרקע מביאה לאוחרים בה תועלת כספית מעיבודה, מהשכרתה או ממכירתה לבדווים אחרים. עוד היא מקנה עליונות מעמדית כנגד הפלאחים והאחרים חסרי הקרקע. במציאות החיים הבדווית, מי שמתפשר עם המדינה מוותר מרצונו על הכרה חברתית ועל הכנסה כלכלית. נוסף על אלה, הוא מסתכן בכך שיינתן בו דופי וכי ייחשב לבוגד באינטרס הערבי. לפיכך, בעת שטענו הבדווים בפני חברי ועדת אלבק ואחרים כי הם בעלי הקרקע וכי אינם מעוניינים למכור אותה למדינה, הם לא עשו זאת רק משקולים טקטיים, או כדי לשפר את התעריפים המוצעים, כחלק ממקח וממכר המקובל בשוקי המזרח התיכון; ההתנגדות ביטאה תפיסת בעלות המעוגנת במנהג השבטי ובעיקר בהשתקפותו במציאות החיים היום-יומית שלהם לאורך שנים רבות. התבוננות בפשרה מכיוון זה תבהיר אפוא עד כמה היה בעייתי לצפות מתובעי הבעלות שיוותרו מרצונם, ובלי שחויבו בכך, על מה שנראה בעיניהם ובעיני החברה שהם חיים בה כזכות ממשית.

מול מערכת מנהגית מגובשת זו, עומדים דיני הקרקעות הישראליים, אשר עשרות שנים מהקמת המדינה היתה נוכחותם בנגב כמעט ‘על הנייר’ בלבד. הלכה למעשה, זכות הבעלות של המדינה על הקרקע, שבה ישבו הבדווים באותה העת, לא באה לידי ביטוי אלא בשוליים בלבד. אפילו לאחר שקודמו הליכים משפטיים ונתקבלה הכרעה בבית המשפט לטובת המדינה בפרשת אל-הוואשלה, גם אז לא נעשו פעולות בשטח למימוש זכויות הבעלות של המדינה. ועוד זאת: דוח אלבק, שהתקבל לאחר פרשת אל-הוואשלה, הביא לידי הקפאתם של הליכים משפטיים נוספים, ובכך תרם אף הוא לביטול הסיכוי שיתחולל שינוי תפיסתי בקרב הבדווים לאור ההחלטה המשפטית הברורה ששללה בעלות.¹⁸⁰ בהיעדר חלות ממשית של דיני הקרקעות הישראליים בנגב, נשלל הטעם הכלכלי להתפשר ונשלל הטעם החברתי להתפשר. התוצאה במבחן עלות מול תועלת היא חד-משמעית.

179 מאיר, ‘התהוות הטריטוריאליזם’, עמ’ 88; בן-דוד, ‘שליבים בהתפתחות הישוב הבדווי’, עמ’ 15.
180 מאז פסק הדין ועד היום משפחות אל-הוואשלה יושבות באותה קרקע. לפני כמה שנים הוחלט לעגן בחוק את ישיבתן באמצעות הקמת יישוב במקום, שנקרא קסר א-סר, כחלק מיישובי מועצת נווה מדבר. אתר המועצה: <http://www.nevemidbar.org.il/%D7%A7%D7%A1%D7%A8-%D7%90-%D7%A1%D7%A8-1.html> (אוחזר ב-30.4.2017).

הרכיב הרצוני בפשרה והיעדר סנקציה כלפי מי שאינם מסכימים לה פעלו אף הם כנגד סיכויי ההסדר, שכן הם מנעו, ממי שבכל זאת שקלו פשרה, את היכולת לטעון כי הוויתור על הקרקע נעשה מתוך אילוץ ולכן אין לראות בהם בוגדים. נקודה זו, אשר לכאורה מבטאת גישה ליברלית, נאורה ומתקדמת, היא עקב אכילס מרכזי בדוח.

מסקנה זו מקבלת חיזוק לנוכח הצלחתו היחסית של המהלך לפינוי והסדר התביעות במסגרת חוק השלום, שנים אחדות לאחר הדוח. אמנם היו הבדלים בעלי משמעות בין שני המהלכים: קודם כול מבחינת הנסיבות, שהרי דוח אלבק נועד לממש שאיפות מקומיות, ואילו ההסדר בחוק השלום היה פועל יוצא של מהלך מדיני, שהוחל על אזור מצומצם בנגב; נוסף על כך, תעריפי חוק השלום ותנאיו היו משופרים במידת-מה לעומת דוח אלבק. ואולם, על אף ההבדלים, ההצלחה היחסית של הסדר חוק השלום הושגה בעיקר בזכות נחישות השלטון ליישם את המהלך, נחישות שהתבטאה בין השאר בחקיקה, שכללה לוחות זמנים וסנקציות על אי-עמידה במועדים. אלה סייעו לכך שהמערכת הישראלית חזרה להיות רלוונטית והמנהג הבדווי נסוג בפניה.

סיכום

מאמר זה עוסק אמנם בשנות השבעים, אך הוויכוח על הקרקע עומד בעינו. מאז ועד היום היו לא מעט יזמות מצד השלטון להסדיר את המחלוקת ואף לא אחת מהן צלחה.¹⁸¹ מחקר זה חשף לראשונה את המהלכים שקדמו לדוח ועדת אלבק ואת אופן גיבושו. מסקנתו היא, שלא בכדי נעשה בדוח אלבק שימוש במונח 'לפנים משורת הדין' בעת שהומלץ להעניק לתובעים זכויות לפיצויים. גישה זו שיקפה בראש ובראשונה את התפיסה המשפטית של מחברי הדוח, ולפיה אין לתובעי הבעלות זכויות מוכרות בקרקע. מחברי הדוח לא שללו מתובעי הבעלות את הפנייה לבית המשפט להוכחת תביעתם, אלא הוסיפו להם אפשרות שלא היתה קיימת קודם לכן, בנסיבות שבהן כבר התקבלה בבית המשפט פרשנות שלפיה אין להם זכויות. מעבר לכך, מתווה הפשרה הונע גם משיקולים פרקטיים הכרוכים ברצון להעביר את הבדווים להתיישבות בהליך ההסדר הממושך, ולצד כל אלה עמדו שיקולי צדק. לפיכך, אין לראות בדוח אלבק מסמך אשר נועד לנישול זכויות. להפך, הוא ביטא תפיסה מוסרית אשר לא השלימה עם השארת התובעים הבדווים בלא כלום, והעמידה פתרון חדשני. נוסף על כך, קבלת תביעות הבעלות, אשר טוענים לה אנשי הזרם הביקורתי, אינה בהכרח תואמת תפיסות מקובלות של צדק, דבר המחזק את הכיוון שהלכו בו מחברי דוח אלבק, משחתרו להשגת הסדר על דרך של פשרה.

181 בשנת 2008 הוגש דוח ועדת גולדברג, ובו המלצה לקדם הליך חלופי בדרך של חקיקה. הצעת חוק שהוגשה לכנסת בנושא הוקפאה בשנת 2013. גולדברג, דו"ח הוועדה; הצעות חוק הממשלה, מס' 761, י"ח בסיון התשע"ג, 27.5.2013, עמ' 315.

השנים שחלפו לימדו כי הדוח כשל בהשגת מטרתו. לצד הביקורת שהובאה בקשר לתעריפי הפשרה, הוצג הסבר נוסף הקושר את הכישלון לרקע האישי והמקצועי של חברי הוועדה, באשר נטו לייחס לחוק הישראלי ולמצב המשפטי הפורמלי חשיבות שמעבר לערכה במציאות. בכך הם לא אמדו נכונה את מערך הכוחות האמתי שקיים בנגב, שלפיו בענייני קרקעות המנהג הבדווי הוא הנוכח והמשפיע, הרבה יותר מהחוק הישראלי. במבט צופה פני עתיד – על רקע המציאות הכלכלית, החברתית והפוליטית המורכבת שבה נתונה החברה הבדווית בנגב, ובייחוד לנוכח עצמתו היחסית של המשפט המנהגי, לעומת המשפט הישראלי – ניתן להעז ולומר שכל תכנית לסיום המחלוקת, יהיו תנאיה אשר יהיו, ראוי שלא תכלול מנגנון של הצטרפות אישית מרצון. חיזוק המשילות יכול לבוא לידי ביטוי גם בעיגון ההסדר בחקיקה ברורה ומחייבת, אשר תכלול מערך יישומי שיפעל להשגת התוצאה הרצויה. אין זה הכרחי להתוות הסדר אחיד לכולם, שכן קיימת שונות מרחבית וחברתית. על מנת שיימצאו התנאים המתאימים וכדי להבטיח מחויבות, ההכרחית למשימה זו, חיוני לדעתי שמחברי התכנית ואלו שיוטל עליהם ליישמה יהיו ברובם תושבי הנגב. חיוני שהמחברים יכירו לעומק את מורכבות הנושא, ובעיקר את מערכי הכוחות הפועלים בנגב, וכי יעשו כל שאלל ידם לשלב את נציגי האוכלוסייה הבדווית בכל השלבים ובאופן שייתן ביטוי לצרכים השונים.

יש להוסיף ולהדגיש, כי המפתח אינו בתעריף זה או אחר, ולפיכך לא יועילו העלאות חוזרות ונשנות של התעריפים, אלא יש צורך בגישה אחרת שתחזק את המשילות ותהפוך את המערכת הישראלית לנוכחת ורלוונטית במגוון תחומי החיים בנגב. רלוונטיות אין משמעותה אכיפת החוק בלבד, אלא גם לקיחת המושכות על תחומים אחרים, בהדגשת חינוך ורווחה, אשר כיום ניתן להם מענה חלקי בלבד מידי הממסד הממשלתי.

נספח

תקציר סעיפי דוח אלבק

- (א) כל הבדווים המחזיקים בקרקעות או שיש להם תביעות לקרקעות יקבלו פיצויים לפי הכללים הבאים:
- (i) תביעה לבעלות תיבדק ותוכר אם הקרקע הוחזקה ועובדה תקופה רציפה מתחילת שנות הארבעים, על ידי התובע או מורישו.
 - (ii) תובע שהוא או שבטו הועברו בצווי השלטונות – תוכר תביעתם ביחס לשטח שאותו עיבדו בתחילת שנות הארבעים.
 - (ii) יורש יקבל בהתאם לחלקו היחסי.
 - (iv) תביעה המבוססת על חזקה בקרקע תוכר ביחס לשטח המוחזק כיום.
- (ב) שווי קרקע ייקבע על פי שמאות עדכנית למועד שתתקבל החלטת הממשלה. אולם השווי ייעשה תוך נטרול הפיתוח שנעשה בקרקע אחרי שנת 1948. החישוב ייעשה לפי חלוקה ל-5 אזורים גאוגרפיים וכן לפי טיב הקרקע.

- (ג) פיצוי לתביעת בעלות מוכחת יהיה בגובה של 65 אחוזים מהשווי בשמאות.
- (ד) תובע המחזיק יותר מהשטח אשר לגביו תוכח תביעתו, יקבל פיצוי בגובה של 20 אחוזים מהשמאות לגבי השטח העודף שהוא מחזיק.
- (ה) עבור מטעים, סכרים, בורות ומבנים בשטח מוחזק, יינתן פיצוי של 65 אחוזים מהשווי שנקבע לפריטים אלה בשמאות.
- (ו) למרעה יינתן פיצוי בגובה של 20 אחוזים לתביעה שתוכר.
- (ז) פיצוי יינתן רק למי שפינה או יפנה את הקרקע ושאינו מחזיק בקרקעות, למעט אלה שהוקנו לו בעיירות או באיתורים לעיבוד חקלאי.
- (ח) לתביעה שהוכרה על שטח העולה על 400 דונם, ניתן לקבל $1/5$ מהתביעה כבעלות בקרקע + $3/10$ מהשווי של הקרקע בכסף.
- (ט) לתביעה שהוכרה על שטח העולה על 100 דונם, ניתן לקבל לכל 100 דונם - 1 דונם שלחין + 500 קוב מים לשנה, וזאת עד ל-4 דונם. נוסף על כך יינתן פיצוי בכסף לפי 50 אחוזים משווי שמאות לתביעה המוכרת בהפחתה של: כמות השלחין שקיבל $12.5 \times$ ערך דונם בטבלה.
- (י) תוקם ועדת פשרות - בהרכב: פקיד הסדר דרום, מנהל מחוז ממ"ד דרום, נציג יועץ רה"מ לענייני ערבים, פקיד הסדר - יו"ר הוועדה. תפקידה ליישם את החלטות הממשלה להסדר.
- (יא) ועדה עליונה למקרה של ספקות או צורך בפרשנות החלטות, הרכבה: סגן יועץ רה"מ לענייני ערבים, מנהל אגף בעלות בממ"ד, ראש אגף רישום והסדר במשרד המשפטים, פקיד הסדר, מנהלת מח' אזרחית בפרקליטות המדינה - יו"ר.
- (יב) נוהל אשר לפיו תפעל הוועדה:
- (i) תביעות ירושה - תתקבל עדות השיח/ראש הפלג במקום צו ירושה. נשים לא יידרשו להתייצב אם התביעה הוגשה על ידי בניהן או אחיהן.
- (ii) תביעות מכוח קנייה:
- (1) לפני 1948 - הוכחת קנייה על פי מסמכים או תצהירי עדים. אם הקנייה נעשתה מנפקד, תועבר התביעה לוועדה לביצוע בעין המייעצת לאפוטרופוס. אם מנוכח - תידרש התייצבות המוכר.
- (2) אחרי 1948 - המוכר ייחשב כתובע לעניין בחינת התקיימות תנאים.
- (iii) תביעות מכוח משכנתאות - יינתן הפיצוי לבעל המשכנתא לפי גובה החוב ובלבד שאינו עולה על הפיצוי לפי הטבלה. לממשכן תינתן יתרת הפיצוי, אם ישנה. תביעות מזמן המנדט - החוב יחושב לפי לירה שטרלינג (ל"ש).
- (iv) תביעות מכוח אריסות - יש לראות כהוכחה התאמה בין המחכיר לאריס.
- (v) תביעות מכוח עיבוד וחזקה - לפי תצלומי אוויר משנות הארבעים. בתביעה לבעלות, למעט תובע מועבר, יוכרו רק זכויות בקרקע שלפי התצ"א תואמת את העיבוד כיום או את הטענות בתביעה.
- (vi) ועדה עליונה תקבע איתורים אשר בהם יינתן פיצוי לעיבוד חקלאי. במקרים חריגים ניתן יהיה לתת פיצוי מחוץ להם.

‘לפנים משורת הדין’: המהלכים לגיבוש פשרה בתביעות הבעלות של הבדווים

(vii) החלטות הוועדה מחייבות רק את המדינה ולא את המתפשר, אלא אם נחתם הסכם (סעיף 13).

(viii) הצוות הציע להחיל את ההסדר גם לגבי שטחים אשר בהם הסתיים ההסדר, בלי שהבדווים זומנו להגיש תביעות, וזאת למניעת תחושות הפליה (סעיף 14).

‘הוויקטוריאנים הישראלים’: פחדים ואי־נחת בקרב מעמד הביניים בעשור השני למדינה

עודד היילברונר

תל־אביב 1965 בערב חורף בין מלחמות [...] לאן מוביל כל זה? מאחורי חומת המערב הזאת מצטנפת כל העיר. מתכווצת מפחד המרחבים הפתוחים.
(עמוס עוז, *מנוחה נכונה*, עם עובד, תל אביב 1982, עמ' 126)

מבט־על על שנות השישים

[בחברה הישראלית] עומדת בעינה הסתירה שבין הנורמאליזציה של מניעי ההתנהגות החברתית לבין אי־תקינותם של התנאים שבהם חיה ופועלת החברה הישראלית [...] סימניו של הניגוד לאורך כל הקשת הפוליטית והחברתית [...] עקבות הריב הזה – בין מורשת החברה הישובית לבין תהליכי הנורמאליזציה – ניכרים היטב בסבך הבעיות והסתירות שבהם מתלבטת החברה הישראלית.
(דן הורוביץ, 'בין "חברה חלוצית" ל"ככל הגויים"', *מולד*, 18 [1961], עמ' 430)

במהלך העשור השני רגשה ישראל באווירת אי־שביעות רצון, דכדוך ודאגה. ב'עשור הנורמלי' הביעו יחידים וקבוצות חברתיות רבות אי־שביעות רצון ואי־נחת בקול רם וברור. במאמר שלפנינו אבקש לבדוק את ביטויים של אותם רגשות, ולהבין את הסיבות להם. בהיסטוריוגרפיה הישראלית יש קונצנזוס כמעט מלא בנוגע לשבר שנוצר בישראל לאחר יום העצמאות ה־19: מקובלת ההבחנה בין העשור השני (1958–1967), רווי ההצלחות וההישגים והמאופיין בהתפתחות ובהתבססות, ובין העשור הראשון והקשיים שנלוו אליו. מלחמת ששת הימים והשנים שבאו לאחריה נתפסות כקו שבר בתרבות ובפוליטיקה הישראליות שהלכו והתפתחו מאז לכיוונים חיוביים או שליליים (בהתאם, כמובן, לעמדתם הפוליטית של המתבונן והחוקר), והיו בעלי השפעה מכרעת על ההיסטוריה הישראלית.¹

* ההשראה לביטוי 'הוויקטוריאנים הישראלים' וההסבר לו מצויים במחקריו של ההיסטוריון פיטר גיי שאליהם אתייחס בהמשך המאמר. אני מבקש להודות לענת הלמן ואורית רוזין אשר קראו טיוטות מוקדמות של המאמר, על הערותיהן והצעותיהן.

1 שאול פז מבטא גישה זו ביטוי בולט בפרק הסיום של ספרו *פנינו אל השמש העולה: חניכי תנועות*

במאמר זה אני מבקש לטעון כי התמונה מורכבת יותר. לטענתי כבר ב'עשור השני המוצלח' שררו בישראל רגשות דאגה שאף הגיעו לעתים לכדי אווירה נכאים. רגשות אלו אפיינו בעיקר את מעמד הביניים – הבורגנות הישראלית. במאמר אתאר רגשות אלו ואנסה לעמוד על הסיבות להם. אפתח בהקדמה היסטוריוגרפית שתציג גישות שונות למחקר על מעמד הביניים הישראלי, אסביר את המונח 'המצב הוויקטוריאני' האירופי על פי פיטר גיי (Gay) ואת מרכיביו ואעמוד על מצב המחקר העוסק בשנות השישים בישראל ובעולם. לאחר מכן אציג ראשית דעות פסימיות, דאגות וטרוניות שונות שהושמעו בציבוריות הישראלית בשנות השישים, בעיקר עד שנת 1966, חרדות של אינטלקטואלים ושל עיתונאים ואף של 'עמך' – אזרחים פרטיים שהביעו טרוניות בזירות שונות. דעות והתבטאויות אלו נשמעו בעיקר מפי בני מעמד הביניים, 'הוותיקים', האליטות, אך בשום פנים ואופן לא רק מפיהם. בהמשך אנסה להציג כמה סיבות קצרות טווח לרגשות הדאגה. מכאן אצא ואבחן דרכים אחדות של הציבוריות הישראלית להתמודד עם אותם רגשות, ואדון בעיקר ברגשות הנוסטלגיה והגעגוע לימי החלוצים ששטפו את המדינה בתחילת שנות השישים כתגובה לפסימיות ששררה אז. בעזרת גישותיהם של פרויד, פיטר גיי, גיאורג זימל (Simmel) והיסטוריונים אירופים רבים העוסקים בקשר שבין תהליכי מודרניזציה מהירים לרגשות דכודים ופסימיות בקרב מעמד הביניים, אנסה בסוף המאמר להציע סיבות ארוכות טווח לדאגות המעמד הבינוני הישראלי בשנות השישים. אסכם ואטען – יותר כהשערה למחקר עתידי מאשר כמסקנה נחרצת – כי דימוי העשור שקדם לשנת 1967 כעשור מוצלח והמבט הנוסטלגי על 'ארץ ישראל הישנה והטובה' ו'ימי התום' אינו בדיוק מצב הדברים בפועל; ייתכן שזהו תיאור פוליטי שנוצר על ידי קבוצות ממעמדות הביניים, מהבורגנות, מהאינטליגנציה, מ'הוותיקים' – בעיקר בשנות השבעים ולאחריהן, בעקבות המהפכים הפוליטיים התרבותיים שחוותה ישראל.

הנוער החלוציות ובוגריהן בני הדור השני 1947-1967 (מוסד ביאליק ומכון בן־גוריון לחקר ישראל והציונות ואוניברסיטת בן־גוריון בנגב, ירושלים וקריית שדה בוקר 2017, עמ' 819-844). יעקב ברנאי רואה במלחמה את האירוע המרכזי ביותר בהיסטוריה של מדינת ישראל. שאל פז, 'בין "מחקר לשמו" ל"היסטוריוגרפיה לאומית"', בתוך: עמנואל אטקס, דוד אסף ויוסף קפלן (עורכים), **אבני דרך: מסות ומחקרים בהיסטוריה של עם ישראל, שי לצבי (קותי) יקותיאל**, מרכז זלמן שזר, ירושלים 2016, עמ' 475; הביטוי 'העשור השני' מתייחס לשנים הנדונות במאמר זה. גישות אחרות מצביעות על קבוצות שנים אחרות כ'עשור השני' – העשור שמתחיל בשנת 1958 ומסתיים ערב מלחמת יום כיפור, או העשור הכולל בתוכו את כל שנות השישים עד 1970. הגישה הרשמית לשנות העשור השני שאליה אני מתייחס כאן באה לידי ביטוי בקובץ **העשור השני** (צבי צמרת וחנה יבלונקה [עורכים], **העשור השני, תשי"ח-תשכ"ח**, יד יצחק בן־צבי, ירושלים 2000), שכולו שיר הלל לעשור זה בתחומי הכלכלה, החברה והתרבות. טלי גולדשמידט מיטיבה לתאר את הכיוונים הללו בעבודת הדוקטורט שלה, **מ'גאולה' ל"גולה"**: חורבן הציונות בדיסטופיה הישראלית, עבודת דוקטור, אוניברסיטת בר־אילן, רמת גן 2007; חנן חבר, **ספרות ישראלית מגיבה על מלחמת 1967**, בתוך: עדי אופיר (עורך), **48ל50 – חמישים לארבעים ושמונה: מומנטים ביקורתיים בתולדות מדינת ישראל**, מכון ון ליר, ירושלים 1999, עמ' 179-188.

התזה המרכזית במאמר מסתמכת מתודולוגית על סדרת הספרים 'החוויה הוויקטוריאנית' של חוקר התרבות היהודי-גרמני פיטר גיי. תאורטית מסתמך המאמר על שורה של מחקרים המטילים אור חדש על שנות השישים במערב. את גישת 'החוויה הוויקטוריאנית' פרסם גיי בסדרת המחקרים *The Bourgeois Experience: Victoria to Freud*, על החברה הוויקטוריאנית האנגלית והאירופית.² על אף ההבדלים המתודולוגיים והתוכניים הניכרים בין אירופה במאה ה-19 לישראל בשנות השישים, אפשר לומר כי 'החוויה הוויקטוריאנית' הישראלית בשנות השישים התאפיינה במה שכינה גיי, בהקשר שונה לחלוטין, 'עידן הדאגה הבורגני'. גיי ואחרים מתארים את הקשיים הנפשיים והפיזיים שנגרמו לחברה האירופית (הנתפסת כיום כחברה החיה על פי ערכים ויקטוריאניים), כולל לשכבות הנמוכות בה, כפועל יוצא מן השינויים המהירים שחלו באורחות החיים על כל גוניהם מאמצע המאה ה-19. 'כל שינוי הוא טראומתי, אפילו שינוי לטובה', כותב גיי וטוען, 'המתח בין התשוקה למודרניות לפחד ממנה יצר שורה של דאגות ופחדים בקרב מעמד הביניים הוויקטוריאני'. בכל רחבי אירופה, כותב גיי בהשפעת פרויד, חיו אנשים בדאגה – בעידן שבו פרחו הנזירות התרבו גם הדחפים המיניים והפיזיים. בהשפעת גיי, אף גבריאל יוסיפוביצי (Josipovici), פרנקו מורטי (Moretti), נ"א וילסון (Wilson) וג'יימס ורנון (Vernon) מציגים במחקריהם על אודות אנגליה ואירופה לא רק את חייו ופחדיו של מעמד הביניים הוויקטוריאני באירופה, אלא בעיקר כיצד הלכו והתפשטו ערכים ויקטוריאניים והדאגות והפחדים המתלווים אליהם בכל שדרות החברה. יוסיפוביצי מתאר שורה ארוכה של סופרים שהחל מסוף המאה ה-19 מתארים במכתבים אישיים וביומנים תחושות כאב, דאגה, ייאוש, אבדן, ריקנות, איום והיעדר אושר לנוכח תהליכי מודרניזציה ועליית כוחו של ההמון. העידן הוויקטוריאני, כותב גיי, הוא בעצם 'סיפורה של החברה האירופית הבורגנית שהשפעתה וערכיה הגיעו אף אל המעמדות הנמוכים, סיפור המשתרע ממלחמות נפוליאון ועד מלחמת העולם הראשונה'. בני המעמדות הנמוכים שאפו להיות בורגנים, ואילו הבורגנים מצדם פחדו מהם ושטמו אותם. מן המחצית השנייה של המאה ה-19 הביעו הכול תקווה אך גם פחד ודאגה מעידן השפע ומתהליכי המודרניזציה.³ אחד הגילויים החשובים של הוויקטוריאנים, כותב גיי, היה 'כי חדשות טובות מעוררות חרדות לא פחות מחדשות רעות'.⁴

Peter Gay, *The Bourgeois Experience: Victoria to Freud*, I: *Education of the Senses*, 2 pp. 56-57, 59; II: *The Tender Passion*, p. 418; III: *The Cultivation of Hatred*, p. 491; V: *Pleasure Wars*, pp. 6-7, Oxford University Press, London and New York 1984-1998;

A.N. Wilson, *The Victorians*, Hutchinson, London 2002

3 ייתכן שהנחה זו נכונה יותר בנוגע לבני השכבות המשכילות ופחות בנוגע לבני השכבות הנמוכות, שעדיין לא הביעו את דאגותיהם ותקוותיהם במקורות כתובים רבים, או שלפחות כמותם פחותה בהרבה.
4 על המונחים 'מעמד ביניים' ו'בורגנות' כפי שנתפסו במאה ה-19 ראו: עודד היילברונר, 'מעמד, מעמד הביניים, בורגנות: גנאלוגיה של מושגי מפתח להבנת העולם המודרני', *גילוי דעת*, 8 (2016), עמ' 15-38. התקופה הוויקטוריאנית תופסת מקום מרכזי וייחודי בתרבות האנגלית מאז סוף המאה ה-19. 'ויקטוריאניות' הוא מונח שמציין יציבות, פריחה כלכלית ותרבותית, חברה בעלת ערכים

אין בכוונתי לטעון כי ישראל, ובייחוד מעמד הביניים בה, היתה שרויה בחרדה עמוקה לפני 1966 כמו בתיאורם של גיי ואחרים את אירופה.⁵ נכון יותר לדבר על חרדה עמומה ובעיקר על אי־שביעות רצון ודכדוך. תחושות אלו שררו עוד קודם למיתון הגדול שהעצימן ובאו לידי ביטוי בטרוניות שונות ובהבעת רגשות פסימיים לצד '[ה]חדשות טובות מעוררות חרדות' (פיטר גיי). ההכרזה 'האחרון שיעזוב את הארץ יכבה את האור' (בשדה התעופה בן־גוריון, אז שדה תעופה לוד) ממחישה נקודה זו היטב, והיא מצטרפת לתיאורים רבים מהתקופה על אודות אווירת הנכאים שפקדה את המדינה. המיתון הכלכלי החריף שפקד את המדינה החל משנת 1966 והסתיים לאחר מלחמת ששת הימים המשיך והעמיק את האווירה הקשה והפסימיות, ואלו השפיעו על רוב תחומי החיים. תקופת המיתון עדיין מחכה למחקר היסטורי מעמיק וההתחלות המחקריות המעטות עוסקות בעיקר בהיבטים הכלכליים של אותה שנה.⁶ המחקרים המעטים (לא מן הזווית הכלכלית) שעוסקים בהיבטים שונים של ההיסטוריה הישראלית המוקדמת (קרי מקום המדינה ועד שנות השמונים של המאה הקודמת) עוסקים, בין היתר, גם בהלכי הרוח באותה שנה וחצי, ומדגישים את אווירת הנכאים במהלכה, אולם אין הם קושרים אותה לאווירת הפסימיות והדאגה שקדמה למיתון, ומאוחר יותר אף לחרדת ימי 'ההמתנה' בערב מלחמת ששת הימים.⁷ זולת מחקריו של פיטר גיי, ששימשו השראה למחקרי על אף שהם שונים לחלוטין מבחינה מתודולוגית וכמובן תקופתית ממאמר זה, מושפעת גישתי ל'עשור השני'

מסורתיים וכמובן שגשוג אימפריאלי, שהחלו לאחר שנות הארבעים של המאה ה־19 ונמשכו לפחות עד מלחמת העולם הראשונה, ויש אף המרחיבים עד לאחר מלחמת העולם השנייה. לאחרונה, בהשפעת פרויד, היסטוריונים וביניהם פיטר גיי כותבים על צדה האפל של הוויקטוריאניות, ועל צללים שנלוו לפריחה התרבותית והכלכלית. סקירת מחקר ראו אצל היילברונר, 'מעמד, מעמד הביניים, בורגנות'.

5 ג'ואנה בורק (Bourke), חוקרת היסטוריה של התרבות, בחנה דפוסי רגשות כמו פחד, אימה וחרדה בתקופות שונות בהיסטוריה ובקרב חברי מבנים חברתיים שונים. בורק מתרכזת בתפקיד שממלאים פחד וחרדה במערכות היחסים שבין הפרט לחברה. היא מדגישה כי פחד נוצר ובא לידי ביטוי בפרט ובחברה בצורות שונות וכי הוא תלוי תקופה ומבנים תרבותיים. שלא כמקובל לחשוב (וזו טענה חשובה לענייננו), פחד אינו רק נחלתן של שכבות נמוכות או של חסרי השכלה; פחד חובק שכבות חברתיות ומבנים תרבותיים מכל המינים. ראו Joanna Bourke, *Fear: A Cultural History*, Virago, London 2008; Idem, 'Fear and Anxiety: Writing about Emotion in Modern History', *History Workshop Journal*, 55 (2003), pp. 111-133; Timothy Tackett, *The Coming of the Terror in the French Revolution*, The Belknap Press of Harvard University Press, Cambridge, MA 2014, pp. 6-7; Peter and Carol Stearns, *Emotion and Social Change: Toward a New Psychohistory*, Holmes & Meier, New York 1988.

6 תום נבון טוען כי המיתון וסיבותיו לא נחקרו ביסודיות. תום נבון, 'המיתון הגדול: פרק בהיסטוריה הפוליטית־כלכלית של ישראל', *עיונים בתקומת ישראל*, 26 (2016), עמ' 386-420, בייחוד עמ' 388.

7 יונה הדרי, *משיח רבוב על טנק: המחשבה הציבורית בישראל בין מבצע סיני למלחמת יום הכיפורים 1955-1975*, מכון שלום הרטמן, ירושלים 2005; מיכאל שלו, 'המיתון: ניתוח כלכלי ומדיני של האבטלה בישראל', *מחברות לתיאוריה וביקורת*, 9 (1984), עמ' 3-54; נבון, 'המיתון הגדול'.

ממספר גישות אחרות שעל אף השוני בין הגישות לבין עצמן יש בהן כדי להאיר את ההיסטוריוגרפיה הישראלית הנוגעת לשנות השישים ואת ההיסטוריה הישראלית בשנים אלו. האחת שהיא בעלת חשיבות מרכזית כאן הינה מתחום ההיסטוריוגרפיה הכללית. בשונה מן ההיסטוריוגרפיה הישראלית נסמכת זו הכללית על אינ-ספור מחקרים בנושא שנות השישים והיא חלק ממגמה שאפשר לכנותה "האורתודוקסיה החדשה" שקיימת בכל העולם בנוגע ל"מיתוס שנות השישים" (The Sixties) באירופה ובארצות הברית. בהיסטוריוגרפיה הגלובלית, הוארו שנות השישים עד לאחרונה כעידן האופטימיות, התום והיופי, שבו החלו תרבויות ומחאות הצעירים. הן מתוארות כמקור לכל השינויים החברתיים והתרבותיים שעיצבו את העידן הפוסט-מודרני לעומת עידן ההרס, הדיקטטורות והשמרנות של המחצית הראשונה של המאה ה-20. בתרבות הרטרו והנוסטלגיה ששלטה עד לאחרונה במערב הנתון בעולה של תרבות הפוסט-מודרניות, תוארו שנות השישים כתקופה זוהרת, מלאה כוונות טובות ופשוטות: ללא ספק התקופה החשובה ביותר בתרבות צעירי המערב מאז המהפכה הצרפתית בשנת 1789 שציינה חזון אוטופי של חברה ללא מעמדות וללא גבולות הנבנית על יסודות אהבה ומוזיקה. אריק הובסבאום טוען כי מהפכת התרבות בשנות השישים, שהשפעתה ניכרת עד היום, 'עיצבה את האוויר שהגברים והנשים נשמו בערים הגדולות'.⁸ 'משהו מאוד משמעותי אירע בשנות השישים', קובע ההיסטוריון ארתור מרוויק (Marwick).⁹ ואולם, מחקרים חדשים יותר חושפים את הכוזב שבמיתוס 'שנות השישים' ואת העובדה כי רק מעטים השתתפו בחגיגת 'לונדון הצוהלת' (Swinging London). הם מאירים שנות שישים אחרות, שמרניות במובהק, ומביאים כדוגמה את הסרט צילילי המוזיקה ופס הקול שנלווה אליו, שהיו שמרניים ושימשו תופעות תרבותיות פופולריות ביותר בעשור זה, יותר מ'סרג'נט פפר' של הביטלס או משירי האבנים המתגלגלות. עוד מצביעים המחקרים החדשים על האלימות הקשה שפשטה בכל שדרות החברה האירופית והאמריקנית, על התמיכה העמוקה במלחמת וייטנאם ובניקסון, על הגזענות ועל שורשי המשבר הכלכלי הקשה ושקיעת מדינת הרווחה החל משנות השבעים.¹⁰ על פי פרנק מורט

8 אריק הובסבאום, עידן הקיצוניות: המאה העשרים הקצרה: 1914-1991 (תרגמה כרמית גיא), עם עובד, תל אביב, עמ' 94.

9 Arthur Marwick, *The Sixties, Cultural Revolution in Britain, France, Italy and the United States, c.1958-1974*, Oxford University Press, Oxford 1998; Jonathon Green, *All Dressed Up, The Sixties and the Counter-culture*, Jonathan Cape, London 2003; Jennifer Harris, *1966 and All That: Design and the Consumer in Britain 1960-1969*, Trefoil Publications, London 1986; Neil Nehring, *Flowers in the Dustbin: Culture, Anarchy and Postwar England*, University of Michigan Press, Ann Arbor 1996; Jeff Nuttall, *Bomb Culture*, Delacorte Press, London 1968; James Obelkevich and Peter Catterall (eds.), *Understanding Post-War British Society*, Routledge, New York and London 1994; Bill Osgerby, *Youth in Britain since 1945*, Blackwell Publishers, London, UK and Malden, MA 2000

10 ראו את סיכום הגישות השונות אצל עודד היילברונר, אנגליה חולמת: אנגליה, הביטלס ושנות השישים, כרמל, ירושלים 2008, פרק 3; Oded Heilbrunner, 'Music and Protest', *Journal*

(Mort), המיניות הוויקטוריאנית על הקודים המחמירים, הצבועים והסמכותיים המאפיינים אותה רווחה עדיין באותן שנים במשפחות המעמד הבינוני.¹¹ ומנקודת מוצא שונה כותב ההיסטוריון כריסטופר בוקר (Booker) כי שנות השישים היו שנות חלום, פנטזיה שהיו לה תוצאות קודרות ובראשן הרס התא המשפחתי והעיר האנגלית המסורתית. בוקר תיאר את שהתרחש באותה תקופה כהיסטוריה המונית המבוססת על 'פנטזיה דינמית של השמרנים' שהביטלס כמנהיגיה והצעירים המשתוללים מייצגים בה את השטן. האיבה שרחש המחנה השמרני־נוצרי־תאצ'ריסטי־רייגני לשנות השישים המהפכניות, האלימות והליברליות מדי לטעמו קשורה יותר לאשר התרחש לאחר סיומן, בחלק מארצות המערב, קרי המשבר הכלכלי מאז שנות השבעים, ופחות למה שבאמת התרחש באותו עשור.¹² הגישות השונות לשנות השישים במערב, שהתפתחו כמה עשורים לאחריהן, לוקות בנימה שיפוטית, אידאולוגית־נורמטיבית, שמחלישה בעליל את מידת הדיוק ההיסטורי שהן מציעות; הן מחלקות לעשור זה 'ציונים' ערכיים על רקע ההתפתחויות הכלכליות והפוליטיות במערב מאז שנות השבעים.¹³ גישתי שונה בכך שאיני מבקש לשפוט את שנות השישים ממרחק של 50 שנה, אלא לנסות לבדוק כיצד בני התקופה עצמם ראו אותה.

איני חולק על ראיית העשור השני כעידן של צמיחה והתבססות, אלא מבקש להוסיף ממד נוסף המעניק לתמונה עומק ומורכבות. בנוסף, בצל מיעוט ההיסטוריוגרפיה על שנות השישים הישראליות, שמונע את התפתחותה של אורתודוקסיה ישנה או חדשה, מאמרי מושפע מגישה אחרת ושונה לחלוטין אשר נעוצה בתקופה עצמה. שני מאמרי מפתח בעלי נימה פסימית נכתבו בראשית שנות השישים על ידי יצחק בן אהרן ודן הורוביץ. במאמריהם עמדו השניים על הבעייתיות שבשינויים המתקיימים בישראל הצעירה בפתח העשור השני.¹⁴ הורוביץ (יותר כפובליציסט מאשר כסוציולוג) עומד על הבעייתיות שיש בפער בין תהליכי הנורמליזציה והמודרניזציה שעוברת החברה הישראלית הצעירה, להזדקקות ההולכת ונמשכת לעבר החקלאי־הרואי־חלוצי. בן אהרן, במילים נוקבות, קורא לחשבון נפש בקרב ההנהגה הישראלית, ומתאר את המתרחש בחברה הישראלית כבתים וחצרות '[ש]מלאו [...] בפגרים ושברי חרסים והם חונקים את חי הרוח [...] פיגו

of Contemporary History, 3 (July 2016), pp. 95-115; Idem, 'The Sixties or 1960s:

.Review Essay', *Twentieth-Century Music*, 14, 2 (2017) (forthcoming)

Frank Mort, 'Sexuality and Identity in the 1960s and 1970s', *History Workshop* 11 11
Journal, 82 (Autumn 2016), p. 208

Christopher Booker, *The Neophiliacs: The Revolutions in English Life in the Fifties* 12
and Sixties, Pimlico, London, p. 11

Ben Jackson, 'Currents of Neo-Liberalism: British Political Ideologies and the New 13
Right, c.1955-1979', *English Historical Review*, 131(2016), pp. 823-850; Sonder Heft,
Die 1970er Jahre in Westeuropa, Geschichte und Gesellschaft, 42, 2 (2016)

דן הורוביץ, 'בין "חברה חלוצית" ל"ככל הגויים"', *מולד*, 18 (1961), עמ' 413-431; יצחק בן אהרן, 14
'עוז לתמורה בטרם פורענות', *בפתח תמורה*, תרבות וחינוך, תל אביב 1968, עמ' 3-23.

וריאורינו נושמים את אווירם עד חנק'.¹⁵ מספר חוקרים בני זמננו, המצטטים את בן אהרן והורוביץ, מבחינים אף הם בצללים וברוחות שסבבו את החברה הישראלית בעשור השני בעיקר בקרב קבוצות עלית, אולם זולת הזכרתם בקצרה אינם עומדים על טיבם ועל עומקם של רגשות אלו.¹⁶

במאמר שלפנינו אסקור כמה היבטים של אווירת הדאגה והפסימיות ששררה בארץ בעשור 'המוצלח' ואתמקד בעיקר במעמד הביניים. לטענתי, כאשר מבקשים לחזור לנפשה של החברה הישראלית על כל גווניה ולדפוס התנהגותה, בעיקר אלו של הבורגנות הישראלית, עולה תמונה בעייתית ומסובכת של העשור השני; תמונה המצדיקה כנראה את קריאתה של חנה הרצוג ל'תיקוף עשורים' המבוסס על רגשות, קולות ומצבים חברתיים חדשים.¹⁷ במהלך שנות השישים, עת נעשתה החברה הישראלית מגוונת יותר הן בהרכב

15 בן אהרן, שם, עמ' 19.

16 צבי צמרת וחנה יבלונקה, שערכו את הקובץ העשור השני, כותבים בעמוד השער כי העשור 'היה גרוש בתנועות גדולות, בשינויים ובאירועים דרמטיים. חלקו היה מלווה בתחושות דיכאון, בחשש לעצם קיום המדינה וחלקו אופייני בבטחון עצמי מופרז'. אולם, זולת ההתייחסויות למשפט אייכמן בקובץ ולתגובת הציבור, כלל אין עדות במאמרי הספר לתחושות דיכאון. להפך, רוב המאמרים מציגים את האופטימיות הרבה שליוותה את המדינה עד מלחמת ששת הימים. ראו דעות נוספות אצל תום שגב שכתב 'כך, בבת אחת, התברר כמה פגיעים היו הישראלים, כמה מסמורטטים. לא האיומים של נאצר גרמו לכך – או לפחות לא הם לבדם – כי אם הדכדוך הטובעני אשר משך אל תוכו רבים מהם, זה חודשים רבים'. בהמשך מעיר שגב כי לא רק שנת 1966 יצרה את שבועות הדכדוך והחרדה של ימי ההמתנה, אלא שורה של אירועים שהחלו כבר בתחילת העשור: התפטרותו של בן-גוריון, חששן של האליטות הישראליות לאבד את מעמדן, בעיית הדור הצעיר, שעמום, הסורו וההרגשה שלא יכול להיות שלום. הכול התנקז אל תוך השבוע שקדם למלחמה וכמו 'הכניס את המדינה לבועה של אי שפיות' (תום שגב, 1967: והארץ שינתה את פניה, כתר, תל אביב 2012, עמ' 297, 305). עידית זרטל כותבת: 'החברה הישראלית באביב 1967 הייתה חברה יתומה ושסועה. אחרי עידנו הסוער, החלוצי, המלכד והמגויס למטרות הלאום של בן-גוריון, באו הימים האפורים, הנומליים וגם הנינוחים יותר של אשכול, שנחשב מתון ופשרן, ועמם מיתון כלכלי, אבטלה גבוהה, זעזועים חברתיים ותחושה כללית של ירידה ודיכאון', ראו: עידית זרטל, 'מאולם בית העם אל כותל בית המקדש', תיאוריה וביקורת, 15 (חורף 1999), עמ' 34; מרדכי בר-און מיטיב לסכם את הכתיבה על אווירת החרדה והדיכאון במאמר ביקורת על ספרה של יונה הדרי משיח רוכב על טנק, ראו: 'על גבולות הפרשנות (על "משיח רוכב על טנק" מאת יונה הדרי)', ישראל: כתב עת לחקר הציונות ומדינת ישראל, 8 (אביב תשס"ו), עמ' 193-201; גדעון עפרת, אדמה, אדם, דם: מיתוס החלוץ ופולחן האדמה במחוזות ההתיישבות, צ'ריקובר, תל אביב 1980, עמ' 145-146; אורית רוזין, 'פחד בצל תותחיה של סוריה: קיבוצי הספר ומשטר הרגשות הישראלי', עיונים בתקומת ישראל, 26 (2016), עמ' 81-109.

17 חנה הרצוג, 'כל שנה יכולה להיחשב כשנה הראשונה: הסדרי זמן וזהות בוויכוח על שנות החמישים', תיאוריה וביקורת, 17 (סתיו 2000), עמ' 209-216. אין בכוונתי לטעון כי אווירת החרדה הקיומית היא חידוש של העשור השני. ללא ספק ניתן להבחין בה אף במחצית הראשונה של העשור הראשון ובוודאי ערב מבצע סיני. אולם לנוכח התנאים הקשים מכל בחינה שהיא שבהם היתה המדינה שרויה בראשית שנות החמישים, ניתן להבין אווירת חרדה קיומית.

הוויקטוריאנים הישראלים': פחדים ואי־נחת בקרב מעמד הביניים בעשור השני למדינה

האנושי הן מבחינת ריבוי התפקידים החברתיים והתרבותיים, נתוספו לסולם התכונות של החברה, בעיקר למעמד הבינוני שלה, ערכים תרבותיים כנהנתנות ואינדיווידואליזם (אם כי היררכי) שיצרו חברה שאינה שבעת רצון, חברה מודאגת וחרדתית במידת מה.

הבורגנות הישראלית: מצב המחקר

מנז' 'הארץ' נוטה להיות זכר, מבוגר, נשוי, אב ובעל השכלה על־בסיסית. רבים הסיכויים כי הוא גם יליד אירופה, וותיק בארץ, שכיר שמקצועו חופשי או טכני, בעל הכנסה בינונית לפחות.
(עוזי פלד, **מנז' הארץ בקורא וכצרכן**, המכון למחקר חברתי שימושי, ירושלים 1962)

מי היו בעשור השני מעמדות הביניים והבורגנות הישראליות ומה ייחודם לעומת קבוצות דומות בעשור הראשון? במקום אחר עמדתי באופן תאורטי והיסטורי על הקשיים בהגדרת קבוצות חברתיות אלו וטיבן ועל הדומה והשונה היסטורית ותרבותית בין המעמד הבינוני והבורגנות.¹⁸ בקצרה אסקור כעת מספר כיווני מחקר העוסקים בשאלות אלו.¹⁹ במהלך שנות החמישים הראשונות הישראלים החלו להתברגן, כדבריה של ענת הלמן.²⁰ בשנים של זעזועים ואי־יציבות פוליטית, כלכלית וחברתית שבעקבותיהם החלה צמיחה כלכלית מהירה, התגבשו מעמדות ביניים הומוגניים למדי מבחינה דמוגרפית והשכלתית. בסדרת מאבקים של רופאים, עורכי דין, מהנדסים, מורים ופקידות בכירות למול קובעי המדיניות מאנשי מפא"י, בעיקר במחצית הראשונה של שנות החמישים, החלה להתגבש תודעה

18 על המונחים 'מעמד הביניים' ו'בורגנות' כפי שנתפסו במאה ה־19, ראו: היילברונר, 'מעמד, מעמד הביניים, בורגנות', עמ' 15-38.

19 הסקירה להלן מתבססת בעיקר על: ג'וני גל, 'מעמדות הביניים ומדינת הרווחה בישראל בשנות השבעים והשמונים', עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים, ירושלים תשנ"ו; דני גוטוויין, "'החלוציות הבורגנית': תרבות פופולרית והאתוס של "מעמד הביניים הממסדי" – שירי נעמי שמר, 1956-1967, **ישראל**, 20 (2012), עמ' 21-80; אמיר בן פורת, **היכן הם הבורגנים ההם?: תולדות הבורגנות הישראלית**, מאגנס, ירושלים 2000; אורי כהן, 'האוניברסיטה העברית והריבוד המעמדי-עדתי בעשור הראשון', **חברה וכלכלה בישראל: מבט היסטורי ועכשווי (עיונים בתקומת ישראל, סדרת נושא)** (2005), עמ' 233-262; אבי בראלי ואורי כהן, 'השיח הציבורי במפא"י לקראת שביתת האקדמאים בשנת 1956', **קתדרה**, 143 (תשע"ב), עמ' 153-184; Avi Bareli and Uri Cohen, 'The Middle Class Versus the Ruling Party during the 1950s in Israel: The "Engine-Coach Car" Dilemma', *Middle Eastern Studies*, 44, 3 (2008), pp. 489-510; Idem, *The Academic Middle-Class Rebellion Socio-Political Conflict over Wage-Gaps in Israel 1954-1956*, Brill, Leiden (Forthcoming); הנרי רוזנפלד ושולמית כרמי, 'ניכוס אמצעים ציבוריים ומעמד בינוני תוצר המדינה', **מחברות למחקר וביקורת**, 2 (1979), עמ' 43-58.

20 ענת הלמן, **בגדי הארץ החדשה: מדינת ישראל הצעירה בראי הלבוש והאופנה**, מרכז זלמן שזר, ירושלים תשס"ב, עמ' 307.

מעמדית-תרבותית בקרב חלק מחברי המעמד הבינוני. מאבקים ותהליכים אלו הבשילו במהלך שנות השישים לכדי תודעה תרבותית איתנה מכפי שהיתה למעמדות אלה בעשורים קודמים. תודעה זו, כפי שנראה בהמשך, אף הזינה את פחדיהם.²¹

כדי להבין את מעמדם ורגשותיהם של בני מעמדות הביניים והבורגנות בשנות השישים יש להביט ראשית על אופני התגבשותם של מעמדות אלה ומאבקהם בעשור הראשון. כפי שאבי בראלי ואורי כהן מראים בסדרת מחקריהם על המעמד הבינוני, בשנות החמישים הגביל השלטון את המטרות והשאיפות של קבוצות אלו. בראלי וכהן, ואליהם מצטרף אף ג'וני גל, מצביעים על כך כי בתקופה זו שרר בישראל ניגוד אינטרסים חריף בין שני מעמדות מרכזיים שהתרחבו באותן שנים במהירות רבה. מחד גיסא המעמדות הפרולטריות-חקלאיים-תעשייתיים, ומאידך גיסא המעמד הבינוני המקצועי-אקדמי שהחל להרגיש אי-נוחות בנוגע למעמדו המשני במדינה שלא כמעמדו האיתן במדינות אחרות במערב באותה תקופה.²² בזכות התארים האקדמיים שרכשו, דרשו לעצמם חברי המעמד הבינוני משאבים, יוקרה, השתתפות בהנהגה החברתית והפוליטית של המדינה והכרה בחופש האינטלקטואלי שלהם. במהלך מאבקים הם ביקשו ליצור זהות בין המדינה למעמדות הביניים שלה. לטענתם קיומה של זו הראשונה תלוי ברמה טכנולוגית ואקדמית גבוהה שיכולה להיות מובטחת רק אם יוכרו דרישותיהם. מובן שהשלטון התקומם נגד דרישות שכר ופריבילגיות אלו מתוך חשש כי אלו יובילו ליצירת שכבת בורגנות חזקה שתפגע בהישגים של המשטר הסוציאליסטי ובממלכתיות שניסה לייצר בישראל.²³

כבכל העולם המערבי למן המאה ה-19, ביקשו מעמדות הביניים להראות כי דרישותיהם הסקטוראליות מייצגות בעצם את רצון הכלל.²⁴ דן הורוביץ במאמרו הקלאסי שנזכר לעיל, 'בין "חברה חלוצית" ל"ככל הגויים"', הצביע על תופעה זו בישראל בשנות החמישים. הורוביץ דן בהתנגשות הבלתי נמנעת בין המורשת הערכית והאידיאולוגית של החברה

21 אורית רוזין כותבת כי תופעות של אינדיווידואליות אפשר לזהות כבר בתחילת שנות החמישים אך רק בעשור השני לאינדיווידואל ביטוי אידיאולוגי מגובש (אורית רוזין, **חובת האהבה הקשה: יחיד וקולקטיב בישראל בשנות החמישים**, עם עובד, תל אביב תשנ"ח, עמ' 11-12). ג'וני גל כותב על קצירת פרות המאבק של שנות החמישים בשנות השישים. שכר גבוה, אוטונומיה ארגונית ותחושת שותפות גורל אפיינו את הקבוצות השונות של מעמדות הביניים (גל, 'מעמדות הביניים ומדינת הרווחה בישראל', עמ' 145-148).

22 Mike Savage, 'Affluence and Social Change in the Making of Technocratic Middle-Class Identities: Britain, 1939-55', *Contemporary British History*, 22, 4 (2008), pp. 457-476; Idem, *Identities and Social Change in Britain since 1940*, Oxford University Press, Oxford 2010

23 Bareli & Cohen, *The Academic Middle-Class Rebellion*; בראלי וכהן, 'השיח הציבורי במפא"י'.

24 Ricardo Lopez and Barbara Weinstein, 'Introduction: We shall be All', in: idem (eds.), *The Making of the Middle Class: Towards a Transnational History*, Duke University Press, Durham and London 2012, pp. 1-29

היישובית, שקנתה לה אחיזה איתנה במבנה החברתי והפוליטי בישראל שקם במידה רבה מכוחה ובעולמם הרגשי של הבריות – ובין שאיפות מעמדות הביניים. לטענתו, ששנים לאחר מכן הצטרף אליה דני גוטוויין, הגישה החלוצית־הגשמית אינה מתיישבת עם האידאולוגיה ותרבות הדור הצעיר. דור ילידי הארץ בלט במקצועות טכנולוגיים, מנהלתיים, כלכליים וצבאיים הדורשים ערנות אידאולוגית מועטה וניטרליות ערכית. עקבות הריב הזה – בין מורשת החברה היישובית ובין תהליכי הנורמליזציה – ניכרו היטב בסבך הבעיות והסתירות שהחברה הישראלית התלבטה בהן בשנות החמישים. אף אורית רוזין היטיבה לתאר את נקודת מבטם של מעמדות הביניים, שכללו לא רק את הקבוצה המקצועית־אקדמית, אלא אף מעמד ביניים מסורתי כסוחרים, מעסיקים זעירים, בעלי בתים, ובעלי מלאכה שאמנם לא היו שותפים למאבקי השכר של מעמד הביניים החדש, אך הרגישו לא פעם מאוימים וחנוקים במדינה הריכוזית על צויה.²⁵

במהלך שנות החמישים הובילו תהליכים כלכליים־חברתיים לצמיחתה של עילית טכנוקרטית בעלת השפעה על הלכי הרוח של החברה כולה. עילית זו, שלאחר היציאה מתקופת ההרואיות וההגשמה הממלכתית של ראשית שנות החמישים, שבתרבותה עדיין ניכרו הן חלוציות הן בורגניות, היא נושא מחקרו של דני גוטוויין.²⁶ גוטוויין ממשיך את סיפור מעמדות הביניים בסוף שנות החמישים היכן שהורוביץ, שממנו הושפע ברורות, מפסיק. מנקודת מוצא מתודולוגית שונה מזו של בראלי וכהן, השמים דגש על מעמד הביניים המקצועי, מתאר גוטוויין את תהליך הכלתו של המעמד הבינוני החדש, לא רק המקצועי, אל תוך האתוס החלוצי החל באמצע העשור הראשון. גוטוויין מציג לראשונה תחום ערכי שהוא מכנה 'החלוציות הבורגנית', שהיא המשכיות מוסדית עם שינוי ערכי בקרב המעמד הבינוני ששילבה בין קולקטיביזם משימתי לאינדיוידואליזם צרכני, מעמד ביניים ממסדי עם זיקה עמוקה לממסדים ממשלתיים.²⁷

לצד גוטוויין, גל, בראלי, כהן, רוזין והורוביץ, אף אמיר בן פורת במחקרו הקלאסי על מעמדות הביניים והבורגנות הישראליות (על אף שאינו מייטיב לעמוד על ההבדלים ביניהם)²⁸ מציין את שנות החמישים כשנות עיצוב ומאבק עבורם. אחת מטענותיו המרכזיות היא כי לקראת העשור השני השתפר במידת מה מעמדה הכלכלי של הבורגנות הזעירה וביתר שאת של זו הגבוהה. 'העשור השני צפן לבורגנות חיים חדשים', טוען בן פורת, וכפי שנראה בהמשך, זהו אף העשור שבו הבורגנות הישראלית על קבוצותיה השונות הכתה שורשים בחברה הישראלית.²⁹

25 רוזין, *חובת האהבה הקשה*; Orit Rozin, *A Home for All Jews, Citizenship, Rights, and National Identity in the New Israeli*, Brandeis University Press, Waltham, MA 2016.

26 גוטוויין, 'החלוציות הבורגנית'.

27 שם, עמ' 31.

28 על ההבדלים ההיסטוריים והתוכניים ביניהם ראו: היילברונר, 'מעמד, מעמד הביניים, בורגנות'.

29 בן פורת, *היכן הם הבורגנים ההם?*, עמ' 128–129, 155.

לצד המחקרים המוזכרים אשר מתארים את תהליכי מאבקם ועיצובם של מעמדות הביניים בישראל במהלך שנות החמישים, קיימים מחקרים נוספים המצביעים על המנטליות ועל דפוסי הפעילות התרבותית של מעמדות אלו באותן שנים. גידי נבון משתמש בטוריו של אפרים קישון ומציג את האינדיווידואל הפועל והיוצר, המונע על ידי יצר רווח ומימוש עצמי.³⁰ ענת הלמן בדקה בין השאר את דפוסי הלבוש של מעמדות הביניים ועמדה על תהליכי ההתברגנות של שכבות אלו כפי שהם באים לידי ביטוי באימוץ טעם עיצובי שונה מן השכבות שמתחתם ומן הקבוצות המזוהות עם אידאולוגיה קולקטיבית, סוציאליסטית, חלוצית והגשמתית. ולבסוף, אורית רוזין עמדה על התפתחות מנטליות אינדיווידואליסטית, אחד מסימני ההיכר הבולטים של הבורגנות, בקרב מעמדות הביניים בשנות המצוקה הכלכלית והחברתית בישראל בראשית שנות החמישים.

שנות החמישים, אם כן, היו שנות המאבק והגיבוש של קבוצות חברתיות שונות בעלות תודעה, מודעות ודפוסי התנהגות בורגניים. היכן אנו מוצאים שכבות אלו בשנות השישים? כיוון שתהליך התגבשות מעמד או תודעה מעמדית-תרבותית הוא אינן סופי,³¹ העשור השני אינו סוף תהליך עיצובם של מעמדות הביניים והבורגנות הישראליות, אלא שלב נוסף בתהליך הבלתי פוסק של עיצובם.³² כבר בתחילת העשור עמד מחקר פרטני של המכון למחקר חברתי שימושי על טיבה של התרבות הבורגנית הישראלית באותה תקופה, שהיתה מרוכזת בעיקר באזור גוש דן, מספר שכונות בירושלים ובחיפה שעל הר הכרמל ומאופיינת באימוץ תרבות צריכה מערבית.³³ עמירם גונן, שחקר את דפוסי המגורים של הבורגנות הישראלית בשנות השישים, תיאר היבט נוסף של אורח החיים הבורגני. דפוסי אלה התאפיינו במעבר ממרכז העיר לפרברים; רבים מבני המעמד הבינוני שאפו לפרטיות ולמגורים צמודי קרקע, לגינה – בין אם בשכונה של פרבר או בשכונה עירונית ציורית; ה'ווילה' או ה'קוטג' כאידאל של צורת מגורים חדשה ללשון הבורגנות והדבר בא לידי

30 גידי נבון, 'הסטירה הבורגנית של אפרים קישון', חברה וכלכלה בישראל: מבט היסטורי ועכשווי (עיונים בתקומת ישראל, סדרת נושא) (2005), עמ' 711-745, ובייחוד עמ' 730.

31 על התהליך ראו: היילברונר, 'מעמד, מעמד הביניים, בורגנות'.

32 על שלבים התפתחותיים נוספים בהיסטוריה של מעמדות הביניים הישראליות ראו לאחרונה אצל דני גוטוויין, 'ההיגיון המעמדי של "המהפך הארוך"', 1973-1977, 'ישראל 1967-1977: המשכיות ומפנה (עיונים בתקומת ישראל, סדרת נושא) (2017), עמ' 21-57.

33 עוזי פלד, מנזר הארץ בקורא ובצרכן, המכון למחקר חברתי שימושי, ירושלים 1962; אברהם זלוצ'ובר, 'דפוסי המוביליות החברתית ודימויי הריבוד באוכלוסיה עירונית בישראל', עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים, ירושלים 1968; ניסן לויתן, 'דפוסי צריכה בישראל', מרכז פאלק למחקר חברתי כלכלי, ירושלים 1964; המחקר שערכו אליהו כץ ומיכאל גורביץ בתחילת שנות השבעים על תרבות הפנאי בישראל מתמקד בסוף שנות השישים אך מכיל כמה מסקנות על התקופה שקדמה למלחמת ששת הימים: אליהו כץ ומיכאל גורביץ (עורכים), 'תרבות הפנאי בישראל: דפוסי בילוי וצריכה תרבותית', תרבות וחינוך ועם עובד, תל אביב 1973. מחקר מודרני יותר בנושא הוא עבודת הדוקטור של חמי שיינבלט, "לתפוס את אמריקה" – תהליכי אמריקניזציה בחברה הישראלית 1958-1967, אוניברסיטת תל אביב, תל אביב 2017.

ביטוי בין השאר בפרסומות. כפי שכותב גונן, מושגים מתרבות המגורים האמריקנית כ'כניסה פרטית', 'בית פרטי' ו'חצר' היו למושגי יסוד בקרב הבורגנות.³⁴ אכן, מחקרים רבים בני התקופה מצביעים על אימוץ התרבות המערבית כמאפיין בולט של מעמדות הביניים והבורגנות הישראליות. בראש ובראשונה בא הדבר לידי ביטוי בבית המשפחה הבורגנית, בעיקר במרכז הארץ, באפנת הלבוש ובאימוץ טכנולוגיות מערביות, תרבות ומוזיקה מערביות.³⁵ כבשנות החמישים, מרבית המשתייכים לקבוצות המעמד הבינוני והבורגנות היו ממוצא אירופי או שהוריהם נולדו באירופה. הם היו שכירים בעלי צווארון לבן, בעלי מקצועות חופשיים, בעלי עסקים עצמאיים, פקידים ומנהלים במנגנון הציבורי, טכנוקרטים, אמנים, אנשי רוח ואינטלקטואלים. מבחינה מספרית מדובר בערך על 35 אחוזים מכלל ציבור המועסקים בישראל. דני גוטוויין, שולמית כרמי והנרי רוזנפלד, וכן אמיר בן פורת, נוהגים, בהתאם למיטב המסורת האירופית,³⁶ לחלק את מעמדות הביניים בישראל במחצית הראשונה של שנות השישים ל'ישנים' ול'חדשים', כאשר בין חברי מעמד הביניים ה'חדש' נמצא בעלי מקצועות שקשורים לשינויים הטכנוקרטיים והביורוקרטיים שעוברת המדינה מאז העשור הראשון. גוטוויין כותב: 'בישראל [בשנות השישים] התעצב המעמד הבינוני החדש בתוך המנגנון המדינתי והציבורי – הממשלתי, הצבאי, ההסתדרותי, הסוכנותי והמוניציפלי – אך הוא כלל גם טכנוקרטים שהועסקו במגזר הפרטי, שנהנה אף הוא מ'תמיכה כספית נרחבת של המדינה'.³⁷ במחקרו החלוצי גוטוויין בוחן את המעמד הבינוני בשנות השישים בכלים תרבותיים וחושף את אופן הפעולה של הבורגנות הישראלית. הוא מכנה את ההיבט של 'חלוציות בורגנית' – פיתוח ישראלי ייחודי של מושג הבורגנות האירופי. זהו מעמד בינוני חדש הנשען על ערכים חלוציים מסורתיים כאשר הוא יוצר את ערכי התרבותיים, אך בה בעת מאמץ דפוסי חברתיים־כלכליים בורגניים.³⁸

34 עמירם גונן וגד כהן, 'התברגנות רבת הפנים של שכונות בירושלים', עיר ואזור, כתב עת לשלטון מקומי, 20-19 (1989), עמ' 9-27; עמירם גונן, 'דפוסי מגורים של המעמד הבינוני במטרופולין של תל אביב, נופים: עיונים בדיעת הארץ, 10-9 (סתיו-חורף תשל"ח), עמ' 171-178; ראובן כהנא ושלמית הוכברג, רקע חברתי, דפוסי מגורים ועמדות ביחס למגורים, הטכניון, חיפה 1967.

35 שיינבלט, 'לתפוס את אמריקה'; פלד, מנוי הארץ; כהנא והוכברג, רקע חברתי, דפוסי מגורים; מיכאל חן ודוד שיפנבאור, סקר דרכי הבילוי של שעות הפנאי של תלמידי ביה"ס על יסודיים בישראל, מוסד סאלד למען הילד והנוער, ירושלים תשכ"ד; יהודית שובל, מחקר חברתי בשכונות בירושלים, 1966, המכון למחקר חברתי שימושי, ירושלים 1968; הנ"ל, דפוסי מגורים ויחסים חברתיים בשכונות נסיון בקריית גת, המכון למחקר חברתי שימושי, ירושלים 1966; מנחם רוזנר, 'תמורות במערך המעמדי בישראל: הבורגנות ובעלי הצווארון הלבן', בשער: במה לבעיות חברה ותרבות, 54 (מארס 1963), עמ' 44-58; מלכה קנטי, הדיור והשאיפות של זוגות צעירים באזורים נבחרים [חמו"ל], תל אביב 1967.

36 היילברונר, 'מעמד, מעמד הביניים, בורגנות'.

37 גוטוויין, 'החלוציות הבורגנית', עמ' 28; בן פורת, היכן הם הבורגנים ההם?; רוזנפלד וכרמי, 'ניכוס אמצעים ציבוריים ומעמד בינוני'. ראו גם: ברעלי וכהן, 'השיח הציבורי במפא"י'.

38 גוטוויין, 'החלוציות הבורגנית'. השפעתו של גרמשי ניכרת ביותר במאמר, בייחוד תאוריית ההגמוניה התרבותית. לגוטוויין מטרה פוליטית־חברתית במאמר ובראשה לבדוק את שורשי מדיניות ההפרטה

חוקר מדע המדינה אהרן אנטונובסקי והסוציולוג מנחם רוזנר הצביעו כבר בשנות השישים על דפוסי התרבות הפוליטית של קבוצות אלו. רובן העדיפו את 'המשטר הכלכלי' בארצות הברית, הן תמכו תמיכה רופפת או התנגדו לסוציאליזם ולהסתדרות והיו בעלי נטייה אנטי-אקטיביסטית. מבחינת דפוסי הצבעה הם היו ממקומים במפלגות מפא"י, אחדות העבודה והליברלים. מקצתם נטו לשמאל מן המפה הפוליטית ולמפלגת חרות הימנית.³⁹ עד כאן תיאור קצר של דפוסי השינוי, העיצוב וההתבססות של גיבורי המאמר, מעמדות הביניים והבורגנות הישראליות. מספר מילים על המקורות שאני מסתמך עליהם במאמר. המחקר נסמך על מספר רב של מקורות שבחלקם לא נעשה שימוש עד היום. לצד העיתונות היומית והשבועית, אסקור שורה ארוכה של כתבי עת מתחומים שונים: סוציולוגיה, ספרות, אמנות, טכנולוגיה, חינוך, פסיכולוגיה, רפואה וקולנוע. כן אסקור כתבי עת ממשלתיים וסטטיסטיקות ממשלתיות ומבחר מדיוני הכנסת. בנוסף אעשה שימוש במקורות ארכיוניים מגוונים: ממשלתיים, עירוניים ואישיים. אשתמש אף בספרי מחזור ויובל של בתי ספר, ספרי הדרכה וייעוץ של מומחים מתחומים שונים – בעיקר רפואה ופסיכולוגיה; ואסקור מכתבים למערכת, מכתבי מאזינים לרשות השידור, טורים ומקאמות פובליציסטיות, טקסטים ספרותיים וטקסטים של שירים פופולריים בני התקופה.

לסיכום חלק זה, עמדתי היא שיש לבחון אמתות היסטוריוגרפיות מתוך הנחה שהן מורכבות מכפי שהן נראות, ולפיכך בעיקר מן המתודה של היסטוריה חברתית ותרבותית, אני נוקט גישה משלימה לגישות ההיסטוריוגרפיות המעטות הקיימות על אודות העשור השני בתקווה כי פרספקטיבות חדשות יאירו אותו חלקית באור שונה. שבחים רבים הורעפו על עשור זה, בעיקר על התקופה שקדמה לשנת 1966,⁴⁰ בדגש על מעמד הביניים החדש אשר צמח בישראל במהלך העשור הראשון וראשית העשור השני.⁴¹ אין ספק כי העשור השני היה עשור של צמיחה והתבססות. לצד זה, קריאה מעמיקה ויסודית במקורות של בני התקופה מציגה 'חווייה ויקטוריאנית' של מעמד הביניים הישראלי. קריאה זו מציגה את

של ממשלות ישראל למן שנות השבעים ובפרט מסוף שנות השמונים. לדעתי הוא רואה את שורשי הבעיה כבר בשנות השישים, בשכבה שאותה הוא מכנה 'בורגנים חלוצים'.

39 Aaron Antonovsky and Alan Arian, *Hopes and Fears of Israelis: Consensus in a New Society*, Jerusalem Academic Press, Jerusalem 1972, ch. 5; אהרן אנטונובסקי, **אידאולוגיה ומעמד בישראל**, אקדמון, ירושלים 1966; מנחם רוזנר, "תמורות במערך המעמדי בישראל" הבורגנות ובעלי הצווארון הלבן – מאבק מעמדי ותודעה מעמדית בראי המחקר הסוציולוגי, **בשער: במה לבעיות הברה ותרבות**, 61 (מאי 1964), עמ' 71-99.

40 הבולטים ביותר מבין הספרים שמרעפים שבחים הם הקובץ **העשור השני** וקטלוג התערוכה 1965 היום (מירה לפידות ואיה מירון [עורכות], 1965 היום, מוזיאון ישראל, ירושלים 2015).

41 לדעתי המחסור בכתביה היסטוריוגרפית במתודולוגיה החברתית-תרבותית עד כה הוא נקודה חלשה בהיסטוריוגרפיה של העשור השני. יש אמנם מחקרים על העשור מן ההיבטים התרבותיים – אך לא כמכלול, או לפחות לא כאלו שטוענים משהו מהותי על העשור הזה. זאת, לעומת שפע המחקרים על מפא"י, בן-גוריון, אשכול, מפלגת חרות, משפט אייכמן, 'הפרשה' וסבביה הפוליטיים האין-סופיים, המפה הפוליטית על גווניה השונים, בעיות הביטחון וכמובן בעיות עדות המזרח.

התהליכים שמעמד הביניים והבורגנות הישראלים⁴² חוו באותו עשור, ואשר מצביעים לא רק על פריחה ושפע כלכליים ותרבותיים בקרבם אלא ביתר שאת גם על מורכבות החיים בישראל באותן שנים ואף על חוסר שביעות הרצון והפסימיות ששררו בקרבם.⁴³

ארכיון הרגשות הישראלי

'אל תתיאש: עשן כנסת שש' (מתוך פרסומת פופולרית מ־1960 לסיגריה 'כנסת שש' של כנסת, בית חרושת לסיגריות לוד בע"מ).

עמוס עוז כותב ממרחק שנות דור על הישראלים שפגש והכיר בירושלים בשנות החמישים והשישים: 'הבנתי מנין אני בא: מתוך פקעת רהויה של עצב והעמדות פנים, של געגועים וגיחוך ועליבות פרוֹבִּינְצִיאלית, של חינוך סנטימנטלי ואידאליים שאבד עליהם כלח ופחדים חנוקים והכנעה וייאוש. ייאוש מן הזן החמצמץ, הביתי: ממקומות שבהם שקרנים קטנים התחזו לטרוריסטים מסוכנים, ללוחמי חירות הרואים, וכורכי ספרים אומללים הגו נוסחאות גאולה אוניברסליות, וכורכי ספרים אומללים הגו נוסחאות גאולה אוניברסליות [...]. קופאים בצרכנייה או בסינמה חיברו לילה־לילה שירים וברושרות'.⁴⁴

תיאורו של עוז מתכתב עם חלקים מהחברה הישראלית באותו עשור – ומתיאורו עולה חברה מדוכדכת,⁴⁵ שאפשר לתאר את מצבור התחושות, הטקסטים והפרקטיקות שאִכְסְנָה בתוכה כ'ארכיון רגשות' פסימי. להלן, ברוח כתיבתו והבחנותיו של פיטר גיי על אודות הוויקטוריאנים האירופים ואחרים המבקשים ללכוד את רוח התקופה מבעד מובאות, ציטטות, קטעי יומנים וזיכרונות, אני מבקש לעמוד על ארכיון הרגשות הישראלי בשנות השישים בעזרת קולאז' של ציטטות ממקורות שונים ומגוונים.⁴⁶ 'ארכיון' זה מתייחס בעיקר

42 על השונה והדומה בין שני המושגים ראו: היילברונר, 'מעמד, מעמד הביניים, בורגנות'.

43 עידן השפע הישראלי בשנות השישים עדיין מחכה למחקר מעמיק. ראו בינתיים כיווני מחקר וחשיבה אצל גוטוויין, 'החלוציות הבורגנית'; בן פורת, *היכן הם הבורגנים ההם?*; שגב, 1967; לפידות ומירון, 1965 היום; יונה פִּיֶּשֶׁר ותמר מנור־פרידמן (עורכים), *לידת העכשיו: שנות השישים באמנות ישראל*, מוזאון אשדוד לאמנות, אשדוד 2008. כדי להתרשם ממבט מבחוץ על השפע הישראלי באותן שנים ראו את כתבתו של העיתונאי הצרפתי אריק רולו, 'ההתברגנות', *אתגר*, 31.3.1966. אפשר למצוא סקירה ממצה של הנושא אצל צמרת ויבלונקה, *העשור השני*. לבחינת הנושא מן ההיבט הכלכלי ראו: אריה קרמפף, *המקורות האומיים של כלכלת השוק: פיתוח כלכלי בתקופת עיצובו של הקפיטליזם הישראלי*, מאגנס, ירושלים 2015.

44 עמוס עוז, *סיפור על אהבה וחושך*, כתר, ירושלים 2002, עמ' 546.

45 אמנון יובל, 'לקום אתמול בבוקר: על ההתנהגות האלקטורלית הפוסט־טראומטית של קבוצות הזוהר בישראל', *סוציולוגיה ישראלית*, יז, 1 (2015), עמ' 148–158.

46 ראו ההפניות לכתביו של גיי בהערות פרק הפתיחה. דוגמאות נוספות לקולאז' שכזה העומד על רוח התקופה ניתן למצוא במחקרים על רפובליקת ויימר. ראו: Hans Ulrich Gumbrecht, *In 1926*.

לטקסטים ולהתבטאויות המצביעים על דפוסי ההתנהגות של מעמד הביניים. בקולאז' ציטוטים אלו מוצפנים רגשות ותחושות שמהם עולה דמותה של חברה השרויה בחרדה, באי-נחת.⁴⁷

נפתח בשורה של התבטאויות מפי פובליציסטים, מסאים והוגי דעות ישראלים באותו עשור. בועז עברון כתב בשנת 1966: 'בדבר אחד תמימי דעים כל האנשים החושבים על דרכה ועל עתידה של הארץ הזאת: מדינת ישראל, כמות שהיא היום אינה אלא שלב מעבר. פרצופה לא נקבע עדיין [...] בלי הרגשה של תמורה, הופכים החיים בארץ למחנק. ישראל כמות שהיא כיום [...] אין לה כל טעם [...] העברים, בני עדות המזרח, אינם משלימים עם המצב הנוכחי, שבו קיימת הגמוניה תרבותית ופוליטית של יוצאי אירופה ואמריקה וצאצאיהם. מאחר שהעדיפות הדמוגרפית לצדם, יהיה בידם בקרוב הכוח לשנות את הממסד כפי ראות עיניהם [...] האזרח העברי הממוצע, אינו יכול לשאת את המחשבה שכל הנשקף לו בעתיד היא מתיחות ביטחונית וסיבובי השמדה [...] הוא "מצביע ברגלים". הוא יורד';⁴⁸ ההיסטוריון יהושע אריאלי זיהה 'מחסור בבגרות אזרחית שעשוי להביא לערעור המדינה כולה. במקרה זה ימצא הפתרון הרציונלי בממשל סמכותי של יד חזקה שישען על הצבא ועל תנועה המונית או שניהם ביחד [...] ללא תחיה ממשית ברוח המסורת היהודית צפויה סכנה חמורה של ריקון, התנוונות והתפוררות החברה הישראלית'.⁴⁹ אינטלקטואל אחר, שלמה אבינרי, מדבר באותה שנה על 'ייחודה של מדינת ישראל [...] בכך שרק במדינת ישראל חיי כיהודי נתונים בסכנה';⁵⁰ ודבריו מהדהדים בנאומו של ראש הממשלה לוי אשכול בראשית שנת 1967 שבו הוא מנבא 'מאז שנות האש, מאז שנות התופת, עברו עשרים שנה. על המאורעות הגורליים של העשור ת"ש-תש"ט נערמים רבדים של שגרה, של מציאות חיים אפורה. כיום מזדקרת לעינינו סכנת אובדן תחושת הקיום שלנו'.⁵¹

Living on the Edge of Time, MIT Press, Cambridge, MA 1997; Helmut Lethe, *Cool Conduct: The Culture of Distance in Weimar Germany*, University of California Press, Berkeley 2002. גומברכט ולתה עוסקים בבורגנות הגרמנית בתקופת ויימר והתמודדותה עם משברי התקופה.

47 הביטוי 'ארכיון הרגשות' ופירושו לקוחים מספרה של אן סבטקוביץ: Ann Cvetkovich, *An Archive of Feelings: Trauma, Sexuality and Lesbian Public Cultures*, Duke University Press, Durham 2003. במחקרה מסבירה סבטקוביץ כיצד טראומה מתבטאת בטקסטים ספרותיים המושפעים מפרקטיקות של חיי היום-יום. על 'מבנה הרגשות' ראו: Raymond Williams, *The Long Revolution*, Penguin, Harmondsworth, 1961, pp. 128-131.

48 'ארץ העתיד', אתגר, 8.12.1966.

49 יהושע אריאלי, 'התפתחותה של ישראל בפרספקטיבה היסטורית', מן היסוד, 21.1.1965.

50 'שיעבוד האמצעים לתכלית המדינה? שיחה בין אהוד בן עזר ושלמה אבינרי', מאזנים, 1, כ"ג (יוני 1966), עמ' 121.

51 דברי לוי אשכול בהצעת חוק התקציב, דברי הכנסת, 13.2.1967, עמ' 1248.

ואם נדמה לנו כי דברים אלו נאמרים על רקע הייאוש שאחז את החברה הישראלית בזמן המיתון, ניווכח כי כבר בסוף שנות החמישים ותחילת שנות השישים, הנתפסות כעידן של שקט ושל יציבות חברתית, כלכלית וביטחונית, נשמעים ביטויים ודעות פסימיים הרבה אף מצד אנשי רוח, אינטלקטואלים ופשוטי עם; הפובליציסט אליעזר ליבנה מכנה את המדינה 'פרובינציה נידחת של הציביליזציה המערבית המאוחרת', ומחפש 'מחתרת רוחנית [...]' גחלים ורוחות אי שם בפנים [...] שיקבעו את דמותה של האומה [...] [שילוב של] תלמיד חכם ישראלי, הנזיר הבודהיסטי, המלומד הקונפוציאני, ההומניסט המערבי' שיובילו את החברה הישראלית; גם אהרן אריאל מתאר את ישראל בתחילת שנות השישים כחברה מתאבדת, שכן באווירה ששררה במדינה 'ביטולו של העבר גורר את ביטול העתיד'; מחרה מחזיק אחריו הסופר פ' אלעד: 'גופנו חולה [...] יש לרפא את המומים הרוחניים שלקינו בהם [...] העם עייף [...] התחילו לבצבץ כל הכוחות השליליים שהמתינו לבוא שעתם [...] עד היכן הגיעה ההפקרות התרבותית בתוכנו [...] דרושה התאוששות פנימית'. קולות אלו ואחרים נשמעו מכל עבר והתפרסמו בירחונים פובליציסטיים רבים.⁵²

לצד פובליציסטים, אנשי ציבור ואינטלקטואלים אלו, ברחוב ובתוך המשפחה אזרחים בני גילאים ועדות שונים מבטאים את הפסימיות האישית שלהם בראשית שנות השישים. הפרסומת הפופולרית שציטטתי לעיל 'אל תתייאש, עשן כנסת שש' היטיבה לבטא תחושות אלו שיוצרי הסיסמה היו ככל הנראה מודעים אליהן. הם השכילו לעמוד על תחושות החרדה של חלקים מן הציבור הצעיר, שמתחילת שנות השישים, כך נטען, צרך כמות הולכת וגדלה של סיגריות, כפי שאפשר ללמוד משירים פופולריים דוגמת 'שיר השכונה' ו'שיר הטלפון'.⁵³

52 עודד היילברנר, 1958 – שנת האסון או שנת העשור? מתאבדים וחולי נפש בשנת העשור למדינה, קורות: כתב עת מדעי למדע ולרפואה (2015), עמ' 103–137; הנ"ל, 'הדור של 1940', קתדרה (בדפוס); הדר, משיח רכוב על טנק. מבין בני התקופה ראו לדוגמה: אליעזר ליבנה, 'היש עתיד לציונות', אמות, ה (אפריל-מאי 1963), עמ' 7–14; הנ"ל, 'סולם הערכים של החברה הישראלית', מאסף, ג (תשכ"ג), עמ' 107; אהרן אריאל, 'זהותו של הישראלי', מולד, 21 (1963), עמ' 674–675; מרדכי גלעד, בעיות אקטואליות בעיני פסיכיאטר, הוצאת המחבר, תל אביב 1962, עמ' 187–189 ('הייתי מבכר להגיד כי לפנינו פרוצס ממושך של איבוד לדעת [...] העתיד יגיד. גדול הוא כוחו של השטן ואין הוא מרפה מאתנו'); 'המבוכה הגדולה', חרות, 16.4.1966, 21.4.1966; ישרון קשת, 'הניהיליזם של דורנו', מאזנים, א (יוני 1957), עמ' 9–20; חיים רמבני, 'עם תום העשור הראשון – נסיון לחשבון נפש', מאזנים, ו (אפריל-מאי 1958), עמ' 354–361; הנ"ל, 'הגורמים ההיסטוריים למשבר הרוחני בימינו', מאזנים, ז (תשי"ח-תשי"ט), עמ' 8–14; משה צ'זיק, 'פאשיזם בלבוש ישראלי', בשער: במה לבעיות חברה ותרבות (1959), עמ' 3–9; ראו: אהרן אנטונובסקי בסדרת מאמרים, אידאולוגיה ומעמד בישראל, אקדמון, ירושלים 1966; הנ"ל, 'עמדות פוליטיות-סוציאליות בישראל', אמות, ו (יוני-יולי 1963), עמ' 11–22; הנ"ל, 'מוצא עדתי וגמולים חברתיים', שם, י"ג (אוגוסט-ספטמבר 1964), עמ' 35–39; הנ"ל, 'שאלות וחרדות בישראל', שם, ט (ינואר 1964), עמ' 36–44, בייחוד עמ' 42.

53 הבוקר, 13.7.1965 ('עלייה בצריכת סיגריות לנפש'); עירית זאבי, "'אל תתייאש' [...] עשן כנסת 6" – הרטוריקה של ססמת הפרסומת בעיתונות היומית הישראלית 1948–1960', בתוך: ילקוט הלשון למכללות לחינוך: מבחר מאמרים בעברית החדשה ובהוראת הלשון, מכון מופ"ת, תל אביב 2011, עמ' 223–250. סביב הססמה אף התפתח ויכוח שביטא חשש שמא הדור הצעיר מעשן יותר מדי. פרופ'

הנער אליעזר ר' מקונן על מדינה החיה במתח בלתי פוסק, הזקוקה לפורקן, 'העיפה מלתת ולהקריב, ואולי סופה קרב?'; אורנה מנדלסון הצעירה מודה למאיר הרניק מקול ישראל על שיריו בתכנית 'ערבי קיץ' ש'מעלים את מצב הרוח השפוף בימים אלו'; נמרודה שביט בדברי ביקורת על האנתולוגיה סיפורים עבריים בני זמננו מוצאת 'חרדה וייאוש הבוקעים מכל סיפור וסיפור'; אזרח ללא שם וכתובת כותב לעיתון העולם הזה: 'אילו אך ידעתם מה עז רצוננו למצוא לנו מולדת אחרת [...] מולדת ששם לא יהיה אכפת לנו כלום. מולדת שלא נצטרך לקרוע את נפשנו בשל זכרון חסד נעורים [...] עשור שנים מרעיל אותנו בזכירת אשר עשה לנו עמלק. מאכילים אותנו באייכמן, במסכנות, בזוהמה ובצלבי־קס. כיצד, לעזאזל, אפשר לאהוב את כל זה? [...] הם מציפים וחונקים את כל הטוב שבנו, עד שאם רצוננו להישאר בני־אדם ולא יהודים עלובים, מוטב לנו להימלט הרחק מכאן, להימלט ממולדת זו שכל צמיחתה על שגאה לעמלקים, צהובי־שער או שחורי־שער'; אריה נשר, חבר אגודת 'רוטרי', כותב על שלטון העריצות, השחיתות והרודנות הפושה בארץ ומזהיר מפליה⁵⁴; ועד הסוחרים בירושלים תומך בהצעה לסגור את העסקים בימי שלישי אחר הצהריים כיוון שכמה שעות מנוחה לסוחרים יתנו 'מרגוע לגוף ולנפש הכואבים בימים קשים אלו'; ד"ר פלרס, שעלה מגרמניה בשנת 1936, מתלונן במכתב להנהלת קול ישראל על הרעש הבלתי פוסק הבוקע ממכשירים חשמליים, ממקלטי רדיו ומטרנזיסטורים: 'עלי לציין שהאנשים מעדות המזרח גרועים מכולם [...] יש כל כך הרבה פסיכופטים אשר מתהלכים עם טרנזיסטורים פתוחים עם מוסיקה בערבית'. אין פלא, כתב הרופא, כי מבין החולים הבאים אליו רבים סובלים מעצבנות, ממתחויות ומתשישות נפשית. זאת לא מדינה שאפשר לחיות בה, מסיים הִיקה את מכתבו; הסטודנטית רבקה צדיק כותבת בעיתון הסטודנטים פי האתון על חיי המין של הישראלים, ומכנה את צעירי ראשית שנות השישים 'פרי הנפל של התקופה המטורפת בה אנו חיים'; דיירי רחוב אבא הילל 98 ברמת גן, המחכים שנים להתקנת טלפון, מוצאים לנכון להביע את זעמם במכתב תלונה לוועדת הכנסת לא רק על הסחבת הביורוקרטית, אלא אף על מצבה המידרדר של המדינה, ולא 'מחמת איומי הערבים אלא מחמת המטען האנושי של מנהליה'⁵⁵.

- רקובר, אחד המזהירים מפני העישון, טען כי 'הכרת הנזק החמור בעישון [...] חייבת להכריע את הכף, עונג בגיל 20, שיגרה בגיל 30, התמכרות בגיל 40, רעל בגיל 50, וסרטן ריאה בגיל 55 [...] צריכים להחליף את הפרסומים בעיתונות בהם מופיע העישון כפולחן אצל אנשים בעלי עמדה'. ראו: י' רקובר, 'הרגלי עישון וסרטן־הריאה בישראל', מדע: עיתון מדעי לכל, י' 5 (1966), עמ' 266-272.
- 54 'עיתון נחמד' (אנונימי), העולם הזה, 20.1.1960, מכתבים; אליעזר ר', 'פרשות עליך ישראל', משעולים: עיתון תלמידי בית החינוך על שם ארלוזורוב (פסח תשכ"ג), עמ' 35-36; אריה נשר, 'אזרחים חסרי אומץ לב אזרחי', רוטרי ישראל, 19 (נובמבר 1965), עמ' 6-7; ארכיון המדינה (להלן: א"מ), גל 8414/8, 'שירי שיר - מכתבים לתוכניתו של מאיר הרניק' (ללא תאריך); נמרודה שביט, 'אנתולוגיה של ריקנות', רמזור: חוגי צעירים וסטודנטים חברי מפא"י (פברואר 1963), עמ' 20 (מאמר ביקורת על אהרן עמיר [עורך], סיפורים עבריים בני זמננו).
- 55 רבקה צדיק, 'ביטניקים ישראלים או סתם מופרעים', פי האתון, 25.5.1960; ארכיון הכנסת (להלן: א"כ), הכנסת החמישית, ועדת השירותים הציבוריים, פניות הציבור - ארגונים, 5/מ"136,

אף בספרי מחזור של מסיימי בתי ספר יסודי ותיכון אפשר למצוא הכרזות פסימיות וביטוי למצב רוח מודאג. בטקסטים אלה אפשר למצוא שירים, קטעי קריאה ותיאורי חוויות מתקופת הלימודים המציגים, בין היתר, תמונה עגומה למדי של נוער חרד ואף מיואש לעתים; גם מבחינת דוחות על טיולים שנתיים לנוער, שארגנו בתי ספר שדה, עולה לעתים תמונה של נוער אדיש, מיואש ועייף, ולא רק עקב המאמץ מן הטיול השנתי.⁵⁶ ולבסוף, בסקרים ובראיונות עם אזרחים שפורסמו במשאל דעת קהל בראשית שנות השישים אפשר למצוא 'ארכיון רגשות' מודאג למדי: חוקר מדע המדינה אהרן אנטונובסקי ערך סקר יוצא דופן בהיקפו בקרב אלפיים ישראלים בשנים 1962-1963, ומצא 'מדינה אחוזת חרדות מפני כיבוש ערבי והתמוטטות כלכלית ברמה האישית'. יחד עם זה הצביע הסקר על מדינה המביטה קדימה בתקווה לעתיד טוב יותר;⁵⁷ המכון למחקר חברתי שימושי ערך סקר בקרב מאות ישראלים על יחסם לתכניות חיסכון: לשאלה 'האם מצב המדינה

10.2.1964; ארכיון עיריית ירושלים (להלן: אע"י), 6/22-2016 – פתיחת עסקים וסגירתם. ישיבת ועדת מלאכה, תעשייה קיטורים ורוכלים, 1.2.1966.

56 יש לקחת, כמובן, בעירבון מוגבל את התבטאויות התלמידים בני ה-18 העומדים לפני גיוסם לצבא. החשש הטבעי מן העתיד, גיל העשרה המסובך מבחינה רגשית וחוויות אישיות התערבבו לא פעם ברגשות השמחה עם סיום שנות לימוד רבות. אולם בדרך כלל איננו מצפים למצוא ביטויים למצבה הקשה של המדינה בספרי מחזור. ראו למשל את 'המנון המכונאים', המשווה את מצב המדינה בקיץ 1965 למכונת מקולקלת. **בראש אחר: עיתון ביה"ס תיכון טכנולוגי אורט אולייסקי**, ירושלים; רפי אונגער, 'פרפרית', הדים: ביטאון תלמידי גימנסיה הרצליה, ד (תשכ"ג), עמ' 19 (הכותב, תלמיד כיתה י, משווה בין חייו הקצרים של פרפר לחיי המדינה); א"מ, גל-1445/15 – מרכז הדרכה לידיעת הארץ, 22.3.1965; אליעזר ר', 'פרשות עליך'.

57 הסקר, בניהולו של חוקר מדע המדינה אהרן אנטונובסקי, נערך בשנת 1962 ובתחילת שנת 1963 מטעם המכון למחקר חברתי שימושי ובשיתוף אוניברסיטת פרינסטון. בסקר חקר אנטונובסקי מצבי רוח לאומיים בישראל, בברזיל ובארצות הברית. מטרתו היתה לעמוד על חרדותיו של הציבור בישראל ועל תקוותיו האישיות והלאומיות ולבחון את האופן שבו התבונן על העבר ואת ציפיותיו מהעתיד. הסקר הקיף 1,170 איש ביישובים עירוניים ועוד כ-300 בקיבוצים ובמושבים. 'העבר' בסקר הוגדר כלפני חמש שנים, ו'העתיד' – כבעוד חמש שנים. המדד שהחוקרים עבדו לפיו היה סולם ערכים מ-1 עד 10, כאשר הנמוך ביותר סימל פסימיות תהומית והגבוה אופטימיות אין-קץ. תוצאותיו היו כדלקמן: המרואיינים ציינו כי ברמה הלאומית ישראל נמצאת בשלב 5.5 בסולם, ואילו לפני חמש שנים היא היתה בשלב 4. לדעת המרואיינים, תעמוד ישראל בעוד חמש שנים בשלב 7.5 בסולם. תוצאות דומות התקבלו כאשר נשאל הציבור על מצבו הפרטי. בהתחשב במצבה של ישראל בראשית שנות השישים, תקופה הנחשבת כיציבה ובעלת הישגים בכל התחומים, וטרם תקופת המיתון הגדול, מפתיע למצוא את התוצאות הללו. הן מעידות על מצב רוח לאומי מדוכדך משהו, אם כי מלא אופטימיות אשר לעתיד. בגרסה האנגלית המלאה של מחקרו שפורסמה בשנת 1972 טוען אנטונובסקי כי הדכדוך שמצא בחברה הישראלית באותן שנים נובע מטרואומת משפט אייכמן. ממצאי הסקר פורסמו לראשונה ב'שאלות וחרדות' ובחוברת **עמדות פוליטיות-סוציאליות בישראל**, האוניברסיטה העברית בירושלים, ירושלים תשכ"ו. סיכום מלא ומפורט ניתן למצוא ב-Antonovsky and Arian, *Hopes and Fears*. בסוף הספר מביא אנטונובסקי תוצאות של ראיונות עם כמה עשרות ישראלים ממין, גיל, מעמד ומוצא גאוגרפי שונים, שנשאלו על חרדותיהם.

תואם את האמרה "מוטב לאכול ביצה היום מאשר תרנגול מחר" ענו בחיוב למעלה מ־60 אחוזים מהמשיבים;⁵⁸ ליאונרד פיין ערך משאל על מצב הרוח בקרב תושבי השכונות בירושלים: למרות מהימנותו המפוקפקת של משאל זה, עולה ממנו מגמה של דכדוך וגעגועים לארץ המוצא, בעיקר בקרב מסורתיים ובני עדות המזרח;⁵⁹ ולבסוף, הנס ושולמית קרייטלר ערכו משאל מקיף בנושא אידאלים חברתיים בקרב מאתיים צעירים ישראלים: לצד השאיפה להגשמה עצמית ולתרומה חברתית שבאה לידי ביטוי אצל רובם, ניכרו גם אזלת יד, פסימיות, והודאה בחוסר יכולת להגשים אידאלים חברתיים.⁶⁰ לסיכום חלק זה אציין כי בהנחה המקובלת כי פסימיות ודאגה הנם מאפיינים יהודיים מובהקים, אין פלא כי אף בישראל הצעירה אנו עדים לנטיות רגשיות אלו. ההיסטוריוגרפיה הישראלית שהדגישה את העשור השני האופטימי התעלמה ועדיין מתעלמת מהדאגות ומהספקות שהובעו בעשור זה. אין זה המקום לבדוק את ההנחה בדבר 'הפסימיות היהודית', אך עלינו להסביר את הנסיבות והסיבות לפסימיות הישראלית שהוצגה עד כה.

מה העיקר על הבורגנות הישראלית?

אף אחד אינו ממהר להודות בהתפוררותו הנפשית [...] אז מדוע אני עצוב? לפעמים אני נשאר לבדי עם עצמי וחושב על הכל פה. על הארץ הקטנה הנפלאה הזו, השוקעת כל שנה כמה סנטימטרים. אני מחפש דברים המזכירים לי את הזמנים הטובים [...] אני ממש מפחד מעצמי [...] האם אני אבדתי את צלמי האנושי?⁶¹

מה היו המקורות לדעות, לרגשות ולהתבטאויות הקשות של הבורגנות הישראלית המתעצבת? יש לציין שדעות, רגשות והתבטאויות אלה לא היו רק נחלת מעמדות הביניים והם נכחו בחריפות גם בקרב בני מעמדות אחרים. נושאים דוגמת כלכלה, מדינה, צבא ופוליטיקה שהעיקו על חייהם של הישראלים בעשור השני, 'המוצלח', אינם יכולים להיות מקור לרגשות חרדה חזקים כל כך. אמנם התפטרות בן־גוריון, פרשת לבון, משפט אייכמן, החשש מ'סיכוב שני', וכאמור, משנת 1966, גם המצב הכלכלי וההידרדרות הביטחונית – כל אלה היו כר פורה לרגשות חרדה, אולם חלק נכבד מן הדעות והתחושות שהבאתי עד

- 58 עוזי פלד, **יחס הציבור לתוכניות החסכון**, המכון למחקר חברתי שימושי, ירושלים 1964, עמ' 18.
 59 Leonard J. Fein, *The Political Worlds of Jerusalem's People: A Study of the Political Orientations and Cultural Backgrounds of Traditional, Transitional and Modern Types in Jerusalem*, Ph.D. Dissertation, Michigan State University, Michigan 1962, pp. 112-124.
 60 הנס ושולמית קרייטלר, 'יחסו של הנוער הישראלי לאידאלים חברתיים', **מגמות**, 1 (1964), עמ' 174-183.
 61 אפרים קישון, 'סיכום ביניים', **עצם בגרון**, נ' טברסקי, תל אביב 1967, עמ' 166-167.

כה מתייחסות לתקופה מוקדמת יותר, לסוף שנות החמישים ולתחילת שנות השישים. ואכן, לא היו אלו רק בעיות כלכליות או פוליטיות שהעיקו על 'הנשמה העברית'. בציבוריות הישראלית נתגלעו בעיות רבות עוד בשנות החמישים ואף לפני כן. אציג להלן כמה מהן. חלקן ניכרו עוד טרם הקמת המדינה, חלקן לאחריה (במיוחד נושאים הקשורים לרעש, היגיינה וזוהמה ברחובות), וחלקן ייחודיות לשנות 'העשור השני'.⁶² השילוב של כולן בתקופה כה קצרה ובעידן שנראה כי מחלות הילדות של שנות החמישים כבר נפתרו וטופלו בו, יצר מועקה רבה בחיי היום־יום.

א. זוהמה, בעיות היגיינה וסירחון. מדינת ישראל בשנות השישים, כמו גם בעשורים הקודמים, היתה מדינה מלוכלכת ורועשת. הרעש, הזוהמה והריחות הבלתי נסבלים, שהיו תוצאה של תנאי היגיינה נמוכים, צפיפות ועצבנות, גרמו להרגשת מחנק, ותרמו למצב הרוח הירוד וכמובן למתחים נפשיים שמקורם בעבר טראומטי ובהווה מדיני־ביטחוני סבוך ולעתים מאיים. ההתפתחויות הטכנולוגיות המהירות בשנות השישים תרמו אף הן להגברת הרעש והלכלוך: התוספות כמות אדירה של כלי רכב על הכבישים ועמם תחנות שירות ודלק מזהמות ורועשות, לעיתים במרכזי שכונות מגורים; עלייה תלולה בצריכת מקלטי רדיו ביתיים וטרנזיסטורים שהגבירו את הרעש בבתים ובשכונות; עלייה תלולה בצריכת מוצרי מזון ועמה עלייה בכמות האשפה גם באזורים פתוחים כתוצאה ממחסור במכלים לפינוי אשפה. שלושת התהליכים האלו התחילו קודם, אך בשנות השישים ניכרו באופן בולט יותר. תושבים רבים במקומות שונים בארץ התלוננו על ריחות חזקים, על היגיינה נמוכה ועל זוהמה האופפת את שכונותיהם. ירושלים הובילה במדד הערים המזהמות, אך רמת גן, נתניה, תל אביב ואף חיפה ועיירות הפיתוח בדרום הארץ לא פיגרו אחריה הרבה בדוחות התקופתיים של משרד הבריאות.⁶³

62 אחדות מהבעיות הנסקרות כאן כבר הופיעו בתקופות מוקדמות יותר, בייחוד אלו שעוסקות ברעש וזוהמה. ענת הלמן ואורית רוזין כתבו על הרעש והזוהמה בתל אביב המנדטורית ובישראל בשנות החמישים, תמי רזי כתבה על אלימות ופשע בקרב צעירים, ואורית רוזין ושהם מלמד עסקו בבעיות פריזן ודמוגרפיה בשנות החמישים. ראו: ענת הלמן, **אור וים הקיפוח: תרבות תל אביבית בתקופת המנדט**, אוניברסיטת חיפה, חיפה 2007, עמ' 40-50; רוזין, **חובת האהבה הקשה**, עמ' 205-210, 250-260; תמי רזי, **ילדי ההפקר: החצר האחורית של תל אביב המנדטורית**, עם עובד, תל אביב 2009, עמ' 60-65, 160-163; אורית רוזין, 'תנאים של סלידה: היגיינה והורות של עולים מארצות האסלאם בעיני ותיקים בשנות החמישים', **עיונים בתקומת ישראל**, 12 (2002), עמ' 195-238; שהם מלמד, "כעבור עשרות שנים מועטות נהיה כולנו בני עדות המזרח...": אמהות, פריזן והבנייתו של "האיום הדמוגרפי" בחוק גיל הנישואין, **תיאוריה וביקורת**, 25 (סתיו 2004), עמ' 69-96.

63 על ירושלים ראו באע"י, קולנוע ציון, מכל 481 תיק 111; שם, מכל 1926 - 6/1/5 ניקוי העיר. על אזורים אחרים בארץ ראו: מכתבים למערכת, **רדיו: שבועון קול ישראל**, 29.6.1961; בן ציון דיאמנט, 'בעיות בטיפול באשפה וסילוקה', **בריאות הציבור**, 9-10 (1958), עמ' 13-17; הנ"ל, 'בעיית סילוק האשפה בנתניה', **בריאות הציבור**, 12 (נובמבר 1960), עמ' 374-375; א"כ, ועדת השירותים הציבוריים, פניות הציבור - כללי, 6/מ"ו/179, 8.8.1966; משרד הבריאות, יחידת הבריאות אשקלון, דין וחשבון לשנת 1967, אשדוד, קריית גת, קריית מלאכי, שדרות, עמ' 44-50.

ב. אלימות. אחת הבעיות המרכזיות בשנות המדינה הראשונות היתה בעיית האלימות, ובעיקר אלימות מצד תושבי שכונות העוני, פועלים ובייחוד בני נוער. בעשור השני התבלטה תופעה המונית חדשה: אלימות 'בני טובים', דהיינו נוער שנולד בארץ למשפחות ממוצא אירופי. האלימות על כל גווניה ומקורותיה יצרה הרגשת הידרדרות חברתית ככל שהמיתון הלך והעמיק. הלהיט 'שיר השכונה' של חיים חפר היטיב לייצג תופעה זו מנקודת מבטם של בני הנוער המתפרעים ורוצים 'לפוצץ את השכונה'. בערב יום העצמאות 1967 הגיעו לשיאם מקרי התפרעויות של צעירים מובטלים, וכן אלימות בין שכנים, לעתים קרובות ממוצא עדתי שונה, אלימות על רקע ניתוחי מתים ומהומות בין ערבים ליהודים בערי הפריפריה והמרכז. בכנס חירום שהוקדש לנושא באוניברסיטה העברית טענו אחדים כי המדינה עומדת על סף תהווה ובוהו.⁶⁴ בנאום שנשא בכנסת סקר שר המשטרה את העומס הרב שניצב בפני המשטרה לנוכח גל של שביתות, התפרעויות ברחובות וגילויי אלימות.⁶⁵ במספר מקומות אף ניכרו מתחים אלימים בין עדתיים ובין דתיים לחילונים שהגיעו לשיאם בערב יום העצמאות ה-19. תופעה אלימה נוספת שהלכה והתפשטה היתה הכאת רופאים או השתוללות חולים במרפאות עקב אי־היענות לתביעותיהם.⁶⁶ עצמת האירועים השתקפה

64 **אלימות בישראל: הרצאות ודיונים שהושמעו בסמינריון, האוניברסיטה העברית בירושלים, ירושלים תשכ"ז, עמ' 55; שם, בעמ' 141: ניצב א' שור, ראש אגף חקירות במשטרה, מתאר מעשי אלימות חמורים של נערים: תוקפים זקנים, מפשיטים אותם וכופתים אותם לעמוד חשמל, קבוצת אלמונים בתל אביב ניפצה בשיטתיות שמשות של עשרות מכונות; שם: גב' לונדון, פסיכולוגית בשירות הפסיכולוגי בירושלים: 'המדינה עומדת חסרת אונים [למול אלימות של קבוצות] [...] שביתת רעב, התפרצויות בשער הנמל, הפסקת זרם החשמל [...] בכל מקום'.**

65 **סקירת שר המשטרה על פעולות משרדו, דברי הכנסת, 26.6.1967, עמ' 2397; משטרת ישראל, דין וחשבון שנתי, 1966, ירושלים 1967 ('תופעת ההתפרעויות המוניות ותופעת הבריונות לשמה [...] לא פסחו גם השנה הנסקרת על ארצנו [...] מנענו מצבים חמורים ושפיכות דמים [...] משטרת ישראל עמדה [...] בשורה הראשונה מול ביטויי מרירות, אי־הסכמה ולפעמים השתוללויות - שרקעם כלכלי וציבורי'). שתי הפגנות יוצאות דופן באלימותן אירעו בשנת 1966 ביזמת תושבי שכונות עוני. ראו דוח חריף בעיתון: 'ההתפרעויות בשכונת התקווה', היום, 11.1.1966; 'הפגנת שכונות העוני בת"א', שם, 15.3.1966.**

66 **א"מ, כ-150/6 - דיוני ועדת הפנים, מושב ד, 13.9.1965 (התפרעויות ברמלה בין המיעוט הערבי ליהודים יוצאי עירק בעקבות תאונת דרכים שבה נהרגו כמה ערבים, עמ' 11: ח"כ י. שופמן: 'כל הדברים שקורים, לא רק בין יהודים לערבים, אלא זה גם קיים בין היהודים [...] זרקו אדם ממרפסת תוך כדי יכוח פוליטי. כל הדברים הללו מצביעים על אווירה לא טובה בארץ'); כן ראו: שם, 17.4.1967 - דיוני ועדת הפנים; וראו גם א"מ, גל-2, 166, הכנסת השישית, ועדת הפנים, 7.4.1967, פרוטוקול 84 - דיון על התפרעויות בירושלים ותל אביב בנושא ניתוח מתים. ההפגנות שילבו בתוכם את קיפוח עדות המזרח. נאמר לתושבים הדתיים בשכונת התקווה ובמחנה יהודה כי 'מספסרים בעצמות של עדות המזרח לארצות חוץ' (עמ' 4), 'קיימים הבדלים אתניים ותרבותיים בין המנותחים הלא־אשכנזיים' (עמ' 6). 'יש בציבור תודעה גלוית עמוקה של שנאת ישראל [...] האווירה בציבור בלתי נסבלת'; על אלימות כלפי רופאים ראו בכתב העת מכתב לחבר: ההסתדרות הרפואית בישראל, 25.1.1967 (גל הסתה חדש נגד ציבור הרופאים) ו-10.2.1967 ('יש לבצע מחקר על האלימות**

בישיבת מועצת עיריית ירושלים שבה טען מרדכי איש שלום: 'אנו נתונים עתה בתקופה של שידוד מערכות [...] בכל מערכות חיינו. אנו עדים לרעידת אדמה כמעט המתחוללת [...] אנו חיים בתקופה אלימה של ערעור מושגים ותפיסות שהיו מקובלים על כולנו'.⁶⁷ ג. הבעיה הדמוגרפית. מרדכי איש שלום, כחבר באליטה המפא"ניקית הוותיקה, מבטא בדבריו מצוקה אמתית שנבעה מבעיה דמוגרפית שהחרידה אותו ואת חבריו. פסימיות דמוגרפית, זו שכבר היתה קיימת בעשור הראשון, הלכה והתגברה במחצית השנייה של שנות השישים. פרסומים, לעתים בעלי גוון סנסציוני, על אודות הקטנת הילודה בקרב משפחות ממוצא אירופי או בקרב 'זתיקים' יצרו את התחושה כי יש סכנה דמוגרפית מצד עולים מארצות המזרח, וכמובן גם מצד הערבים תושבי המדינה.⁶⁸ נראה אף כי ביטול הממשל הצבאי, פירוק המעברות ומעברם של רבים מבני עדות המזרח לשיכונים בפאתי ערים גדולות או במרכזן תרמו גם הם לחשש מדומיין מפני 'הצפה' דמוגרפית של האחר.⁶⁹ בדיון בכנסת ערב המלחמה טען ח"כ יצחק נבון כי ניתן להבחין בירידה תלולה בריבוי הטבעי בקרב היהודים בארץ ובעלייה תלולה אצל הערבים: 'הפיריון היהודי ממוצא אירופי נמוך ביותר [...] יש סיכוי שבקצב זה האוכלוסיה היהודית האשכנזית בתל-אביב תצטמק במשך דור ב-7%. סכנה נוספת שציין נבון היא שהתנועה הקיבוצית תצטמק.⁷⁰ עוד קודם לכן ציין ח"כ יוסף תמיר כי אם 'גודל הילודה והיקפה ישארו כפי שהם כעת [...] מבחינה דמוגרפית זה ישנה את

במרפאות); ראו גם סמינר מיוחד לעניין האלימות בחברה הישראלית שהתקיים באביב 1967, ובייחוד דבריו של ד"ר אורי ראפ מאוניברסיטת תל אביב: 'בישראל התקבצו שתי קבוצות ראשיות. האחת, זאת העדה המזרח אירופאית המצטיינת ביכולת מניפולציה כולל מניפולציה עבריינית כגון: הברחה, רמאות במס הכנסה, צורות שונות של נכלים, פרוטקציוניזם וכו' וכו'. אולי הוכשרה לכך במלחמת הקיום היהודית באירופה. ומצד שני, עדות המזרח שהן חלשות לחלוטין בכל השטח הזה של מניפולציה ומשום כך הן עומדות לא רק מול ערכים ישראליים שהם לא יכולים להשיג, ואף לא להשיג תגמולים חברתיים, כך הופכת האלימות לאמצעי היחיד שנשאר להם בכלל [...] אני רוצה לטעון כי הישוב הקולט [...] זאת אומרת הישראלי בעל המניפולציות, נקט בדרך ששימשה כעידוד סלקטיבי של אלימות במדינת ישראל [...] כך באופן מניפולטיבי נגמרה הבעיה של וואדי סליב, נגמרה מלחמת העדות בבאר שבע, באופן מניפולטיבי נגמרים הרבה דברים אחרים במדינת ישראל. אך, הקונפליקט עצמו ישנו והוא הולך ומחריף [...] הסיכוי של אלימות הולך וגובר [...] בצמרת החברה הישראלית לא רק ערכים ואידאלים אלא צמרת עבריינית במובן הפשוט של המילה', **אלימות בישראל**, עמ' 121.

ישיבות מועצת עיריית ירושלים, 7.3.1967, עמ' 6. נתונים וסטטיסטיקה ניתן למצוא בדוחות השנתיים של משטרת ישראל (משטרת ישראל, **דיו וחשבון שנתי**, 1967) וכן בכרך **אלימות בישראל** וכן בא"כ - ישיבת הוועדה המשותפת (שרותים, חינוך) לבעיית העבריינות, 21.1.1966.

מלמד, 'אמהות, פיריון'.⁶⁸

קנטי, **הדיור והשאיפות של זוגות צעירים**; אילה הירש, **תגובות הדיירים בשיכוני מפעל החסכון לבנין רמת אביב**, משרד השיכון, ירושלים 1962; שובל, **דפוסי מגורים ויחסים חברתיים**; הנ"ל, **מחקר חברתי בשכונות בירושלים**.

דברי הכנסת, 5.4.1967, עמ' 2033 (מצבן ועתידן של משפחות מרובות ילדים).⁷⁰

המבנה של אוכלוסיית ישראל מקצה לקצה.⁷¹ בדיון בוועדת הכנסת לנושא בעיית הילודה טען פרופסור הלמוט מיוז כי 'הואיל והקבוצה האירופאית מהווה אליטה, יש חשיבות רבה לרמת הפריון בקבוצה זו'. לדעתו הצטרף הסטטיסטיקאי הראשי ד"ר שמלץ, שבישבת ועדת הכנסת הציג תמונה פסימית עבור אלו שמאמינים באופייה האירופי של המדינה.⁷² חברת הכנסת שולמית אלוני הציעה לחלק בחינם גולות נגד הריון בקרב המשפחות העניות, רובן מעדות המזרח, והדבר עורר סערה ציבורית. היו אזרחים רבים שהציעו פתרונות אחרים. כך, למשל, דבריו של י' גרליצקי מתל אביב: 'הממשלה צריכה לחוקק חוק להקים בארץ בתי ילדים, אשר כל משפחה שתצטרף בכך תוכל לשלוח את ילדיה [...] מהרגע הראשון שהתינוק נולד עד גיל 13 או 18 [...] זאת בכדי שכל משפחה תוכל להגדיל את משפחתה עד 5 ילדים מינימום [...] המוסד יהיה בלתי מפלגתי והחינוך במוסד צריך להיות מסורתי בהחלט'.⁷³ סיכם את רגשות החרדה הדמוגרפית פיליפ קליין ממשרד הסעד: 'איננו מעוניינים שדווקא משכבות מסוימות יגדלו אנשים שמבחינה נפשית אינם חזקים'.⁷⁴

ד. הפחד מן המזרחים. החסך הדמוגרפי במשפחות אירופיות ותופעות האלימות שהוזכרו קודם מתקשרות לתחושת איום נוספת שהעיקה על קבוצות עלית בחברה הישראלית. הכוונה לרגשות הקיפוח והאפליה שחשו עולי ארצות אסיה ואפריקה, ואשר הביעו את דעתם בכתיבה בלשון אלימה בכתבי עת ובנאומים רבים שכתבו ונשאו מכוונים ואנשי פובליציסטיקה מעדות אלו, ולעתים אף באלימות ממש, בעיקר מצד מעמד הפועלים המזרחי.⁷⁵ בנוסף להפגנות ולמעשי אלימות סביב פרשת ואדי סאליב בשנת 1959 ולאחר

71 שם, 5.7.1966, עמ' 2028 (חומרת הירידה מן הארץ).

72 ישיבת ועדת השירותים הציבוריים לעניין בעיית הילודה, א"מ, כ-1/141, 19.4.1964; ע' שמלץ, 'תחזית אוכלוסין עד 1969', ישיבת ועדת השירותים הציבוריים, א"מ, כ-1/141, 5.5.1964; מפקד אוכלוסין ל-1961, מתוך דוח הוועדה לבעיות הילודה, מוגש לראש הממשלה 1966; לתחזית אוכלוסין עד 1969 ראו: שהם מלמד, 'מגדר, אתניות, לאומיות והפוליטיקה של הפריון בשנות החמישים בישראל', עבודת מוסמך, אוניברסיטת תל אביב, תל אביב 2002, עמ' 134-138. מלמד מתעכב על דוח הוועדה לבעיות ילודה מ-1966, וטוען כי הדוח והדיונים סביבו ביקשו להגביר את הילודה רק ממשפחות מתכננות (אשכנזיות). שם, עמ' 135. הוא מצטט מתוך 'דוח הוועדה לבעיות ילודה', המופיע אצל רבקה בר יוסף ואילנה שלח (עורכות), **המשפחה בישראל: מקראה**, אקדמון, ירושלים 1969, עמ' 361-376 (על עידוד הילודה אצל נשים אשכנזיות ראו עמ' 365).

73 ב' אליצדק, 'היתכן תכנון הילודה בארצנו?', היום, 14.3.1967; מכתב של י' גרליצקי מתל אביב אל משרד ראש הממשלה, א"מ, ג-20/6401, 27.7.1966.

74 פרוטוקול מועצה סוציאלית, משרד הסעד, דיון על דוח פיליפ קליין על מתן תמיכה לעניים, ארכיון עיריית תל אביב, 4-1450, 17.12.1958. נתונים ניתן למצוא אצל ע' שמלץ, 'תחזית אוכלוסין עד 1969', ישיבת ועדת השירותים הציבוריים, א"מ, כ-1/141, 5.5.1964; וכן במפקד האוכלוסין 1961 מתוך דין וחשבון של הוועדה לבעיות הילודה, מוגש לראש הממשלה, 1966.

75 על ניכורם של צעירי מעמד הפועלים המזרחי מן הציבור הוותיק ראו אצל רבקה ברייטסוף ודורית פדן, 'עדות המזרח בגיבוש המעמדי של ישראל', מולד, 22 (1964), עמ' 504-516; מנחם רוזנר, 'מאבק מעמדי ותודעה מעמדית בראי המחקר הסוציולוגי', **בשער: במה לבעיות חברה ותרבות**, 61 (מאי 1964), עמ' 8-24.

רגיעה יחסית בתחילת שנות השישים החלו להתגבר הביטויים האלימים ואף מעשי האלימות כלפי האשכנזים הוותיקים, האליטות השולטות. בראשית שנות השישים הופיעו בישראל כמה כתבי עת שייצגו ציבור ספרדי משכיל ואת עולי מדינות אסיה-אפריקה. אחד מהם היה כתב העת התורני **קול סיני: בטאון החוג הרעיוני הבלתי מפלגתי נאמני התורה** שייצג את העולם המזרחי החרדי. כתב עת נוסף, **במערכה: בטאון הצבור הספרדי ועדות המזרח**, היה שופרם של קבוצות ספרדיות ועולי ארצות אסיה-אפריקה בעיקר בירושלים. **קול סיני** קרא ליצירת מסגרת ארגונית מאחדת של כל בני עדות המזרח. גישתו היתה רדיקלית בעיקר מן ההיבט הפוליטי ובין היתר הוא שפע ביטויי שנאה כלפי 'הקבוצות האשכנזיות' (כהגדרת כתב העת) וכלפי כל השפעה מערבית על החברה הישראלית.⁷⁶ לעניינו של מאמר זה חשוב להדגיש כי בנוסף לתחושת האיום שחשו קבוצות ממוצא מערבי או ילידי הארץ מפני 'ההמונים שלא הגיעו עדיין לבגרות',⁷⁷ הדעות הצביעו על תחושות ייאוש ומרמור קשות בקרב בני עדות המזרח והספרדים החדשים והוותיקים.⁷⁸

ה. חולי נפש, מתאבדים וקבצנים. תופעה נוספת שהדריכה את מנוחתם של רבים היתה העלייה במספרם של מתאבדים וחולי נפש בחברה הישראלית. לאחר תקופת שיא במספרם של המאושפזים והמסתובבים ברחובות בסוף העשור הראשון, נראה היה כי חלה רגיעה במצבם הנפשי של רבים מן הלוקים בנפשם ניצולי שואה והלומי קרב ממלחמת העצמאות. החל משנת 1966 שוב החלה לעלות, יותר מן הגידול היחסי באוכלוסייה, עקומת המאושפזים בבתי חולים לחולי נפש. רבים מחולי הנפש הסתובבו ברחובות הערים והפריעו את מנוחת התושבים בלילות בעמדם צועקים ומייללים לירח. חולי נפש רבים ברחו ממוסדות טיפול וסיכנו את שלום הציבור. רבים אחרים העדיפו ליטול את נפשם בידם. ולבסוף, בשנות השישים עדיין לא חלפה התופעה ההמונית של קבצנים, רבים מהם בעלי מומים גופניים. רבים מהם ישבו בכיכרות העיר, ברחובות מרכזיים, חשפו את גופם הפגוע

76 **קול סיני** – **ביטאון החוג הרעיוני הבלתי מפלגתי נאמני התורה**, 22 (אלול תשכ"ג), עמ' 302; שם, 42 (ניסן תשכ"ה), עמ' 227; שם, 45 (תמוז תשכ"ה), עמ' 347; שם, 62 (כסלו תשכ"ו), עמ' 42. וראו לדוגמה סיפור על ילדה מפוחדת שהלכה לאיבוד ברחוב 'אשכנזי' ושהוריה גרים 'רחוב אחד מעבר לרחוב האשכנזים' שיכול היה למצוא את מקומו בעיתונים אירופאים מסוימים כמה עשורים קודם לכן, וכך אף ההאשמה כי המחלקה לסוציולוגיה באוניברסיטה העברית נגועה בגזענות ובשנאת זרים והצגת 'אחדות הדם' של יוצאי אירופה (**במערכה: ביטאון הציבור הספרדי ועדות המזרח**, 1 [כסלו תשכ"ו], עמ' 11).

77 כך דברי השופט במשפט המתקשר סביב הספר **המהפכה האשכנזית** מאת זלמן קצנלסון, שאמנם זופה מתביעת הדיבה שהוגשה נגדו, אך השופט לא חסך ביקורת על הספר ('זוכה מחבר "המהפכה האשכנזית"', **למרחב**, 1965: 3.2).

78 אברהם רקנטי, 'המערכה לעיצוב השבת', **קול סיני**, 51 (כסלו-טבת תשכ"ו), עמ' 63-65 ('המצב קטסטרופלי, תוהו פערור מתחת לרגלינו ואין מושיע [...] העתיד שחור משחור'); יהודה אורינטלי, 'על נכשלים וכושלים', **במערכה: בטאון הצבור הספרדי ועדות המזרח**, 2 (תשכ"ז), עמ' 6-7 ('יחס הזלזול והביטול עובד מדור לדור [...] אני חש כאב ומגיע למסקנה לנטוש הכל ולעזוב את הארץ הזו שאוכלת תושביה ממש').

לעיני כול, וביקשו רחמים ועזרה. התופעה עוררה חרדה ואימה בקרב הציבור, שהרבה להתלונן על מוכי גורל אלו בפני העיריות וחברי הכנסת. שירותי הבריאות, המשטרה ואישי ציבור הביעו דאגה מתופעות אלו, ונראה כי קצרה ידם מלהושיע.⁷⁹

ו. זיכרון השואה והפחד מגרמניה. ענן נוסף שרבץ מעל חיי הישראלים היה בעיית 'גרמניה האחרת' וזיכרון השואה, שהחל מאמצע שנות השישים נקשרו זה בזה. חוקרים רבים מציינים את השנים שלאחר משפט אייכמן כתקופה שהחברה הישראלית החלה לקלוט לראשונה את משמעות השואה ואת רגשות החרדה ששררו בקרב רבים לאחר המשפט. כפי שטען אריה נדלר, 'הנוכחות הכמעט ממשית של השואה ברחובותינו, עשרים שנה בלבד לאחר סיום מלחמת העולם השנייה [...] עוררה מידה גדולה של חרדה'.⁸⁰ זאת ועוד, בשנים שקדמו למלחמת ששת הימים שפעה העיתונות הישראלית בידיעות אימה על הנעשה בגרמניה ובעיקר על התחזקות קבוצות ניאון-נאציות במדינות גרמניה השונות, בנוסף לזיכרון השואה שנוכחותו במודעות האישית והציבורית גברה. יש לשער כי כינון היחסים הדיפלומטיים בין ישראל לגרמניה, ביקוריהם המתרבים של אישים (מערב) גרמנים בארץ והידוק הקשרים התרבותיים בין שתי המדינות היו בין הגורמים לפרסום ידיעות מגמתיות על אודות 'עליית הרייך הרביעי'.⁸¹

ז. פניקה מוסרית ובעיית ההמשכיות. 'שיר השכונה' שהזכרתי לעיל מיטיב להציג לא רק את אלימות 'בני הטובים', אלא גם תופעה הקשורה לשיח חדש שהחל להתפתח באמצעי התקשורת. במהלך שנות החמישים וביתר שאת בשנות השישים החל להתפתח בישראל, כבכל העולם המערבי, שיח מוסרי שבמרכזו היחס להתנהגות שאינה חברתית (anti-social behavior). הדגש בשנות השישים היה על התנהגות 'סוטה' של קבוצות שאינן יצרניות. אין הכוונה כאן רק לקבוצנים, לחולים או למוכסלים שאינם יכולים או רוצים לעבוד.⁸² בהקשר הישראלי הכוונה גם לקבוצות שאינן תורמות לאתוס החברתי הצינוני. אלו היו בעיקר בני נוער וצעירים. ככל שהלך מספרם וגדל במהלך העשור, כך

79 להרחבה ונתונים בנושא ראו: היילברונר, '1958 – שנת העשור או שנת האסון?'; הנ"ל, 'הדור של 1940'.
80 אריה נדלר, 'תקשורת ודעת קהל: אז ועתה', בתוך: אשר ססר (עורך), 'שישה ימים – שלושים שנה, מרכז רבין, תל אביב 1997, עמ' 225; שגב, 1967, עמ' 306; דליה עופר (עורכת), 'ישראל בעיני שורדי השואה וניצוליה', יד ושם, ירושלים 2014; בלה גוטרמן, חנה יבלונקה ואבנר שלו (עורכים), 'אנחנו פה: ניצולי השואה במדינת ישראל', יד ושם, ירושלים 2008.

81 בעד ונגד: 'ילקוט לברור בעיות חברה ומדינה', מאי 1964 (כל הגיליון מוקדש למצב בגרמניה); 'השטאלהלם צועד שוב', היום, 9.2.1965; 'גיזלה פליישר, בתו של היטלר בת 28 תחתון עם בנו של רב צרפת', מאמר מערכת, למרחב, 20.3.1966; 'לקראת עליית רייך חדש', על המשמר, 3.8.1967; 'על הסכנה הגרמנית החדשה', הארץ, 4.5.1966; דן אלמגור, 'הגרמנים מרימים ראש', במחנה גדנע, 20.2.1958; 'דברי הכנסת', 2.11.1966 (הדיון הוקדש כולו לביקורו בארץ של פרידריך פון פירקס, קצין אס.אס לשעבר, כחלק מביקור חברי הפרלמנט של מדינת סקסוניה התחתית שבה קיימת התחזקות משמעותית בכוחם של הניאון-נאצים).

82 Sahara Pickard, 'Anti-Social Behaviour?', in: idem (ed.), *Britain: Victorian and Contemporary Perspectives*, Basingstoke, Palgrave 2016

הביע 'דור ההורים' – קבוצה שהגיל הממוצע בה מבוגר יחסית, שחבריה ילידי הארץ או מדינות אירופה – דאגה הולכת וגוברת שהגיעה לכדי חרדה ופניקה. 'פניקה מוסרית' זו⁸³ שאמצעי התקשורת (בעיקר העיתון העולם הזה) עודדו אותה ולעתים אף המציאו אותה, נבעה בעיקר מן ההכרה כי הדור הצעיר אינו מחויב יותר לפרויקט הציוני על כל היבטיו וכי דפוסי התנהגותו 'המופקרים, הדלים, חסרי עומק ואידאולוגיה' יביאו את המדינה אל עברי פי פחת. מאמריהם החשובים של יצחק בן אהרן ושל דן הורוביץ מתחילת העשור, הרואים את תופעת 'סיום המהפכה' ואת הנטייה לנורמליות והרצון בה כנושאים עימם בשורה ותקווה (הורוביץ) אך גם חשש (בן אהרן), נכתבו בדיוק על רקע זה.⁸⁴ עוד קודם לכן הזהיר יזהר סמילנסקי בנאום מפורסם בוועידת מפא"י בשנת 1958 מפני היחלשות הרוח החלוצית בקרב הנוער ורצונם בחיים נוחים וחסרי מחויבות לדור ההורים. צעירים רבים העדיפו לעבוד במקצועות חופשיים, שאפו לאינדיוידואליזם, ונטו לצרכנות מערבית ולהתרחקות ממשימות ציוניות מגשימות – כל אלה יצרו מעין פניקה בקרב דור ההורים. החשש היה כי סגידה לטכנולוגיה תבוא על חשבון סגידה לערכי הדור הקודם ולערכי הציונות. יוצאי תנועות הנוער והפלמ"ח נעשו למעמד ביניים חדש, טכנוקרטי, צרכני וקוסמופוליטי.⁸⁵ כבעשור הראשון, אף בעשור השני פורסמו אין־ספור מאמרים, ספרים ודברי ביקורת פסימיים וחרדתיים מצד אישי ציבור, ועדות, חברי כנסת ושרים, עיתונאים וסתם אזרחים מן השורה שקראו לגיוס הנוער למשימות לאומיות, לאכיפת משמעת על

83 על הביטוי 'פניקה מוסרית' בהקשר רחב יותר ראו: דיק הבידג', פאנק: משמעותו של סגנון (תרגמה רונה כהן, ערך עודד היילברונר), רסלינג, תל אביב 2008; עודד היילברונר, 'צרימה: תרבויות משנה, מוזיקה ומחאת צעירים ישראלים: מתרבות החברה הסלוגית של שנות החמישים ועד תרבות הפנזינים של שנות התשעים', מוזיקה בישראל (עיונים בתקומת ישראל, סדרת נושא, 2014), עמ' 50-81; Stanley Cohen, *Folk Devils and Moral Panics: The Creation of the Mods*; Stuart Hall et al. (eds.), *Policing the Crisis: Mugging, the State and Law and Order*, Macmillan, London 1978; Idem and Tony Jefferson (eds.), *Resistance Through Rituals: Youth Subcultures in Post-War Britain*, Routledge, London and New York 2006.

84 בן אהרן, 'עוז לתמורה'; הורוביץ, 'ככל הגויים'.

85 יזהר סמילנסקי, 'הדור הצעיר: פנים ופנים', מולד, 18 (1961), עמ' 267-274; מיכאל קרן וג'ורא גולדברג בדקו את יחסי הגומלין בין טכנולוגיה לאידאולוגיה. הם חקרו שינויים אידאולוגיים לאור ההתפתחות הטכנולוגית בישראל ובין היתר בדקו את השיח הכמותי בדיוני תקציב משרד הפיתוח בכנסת עד 1973. מסקנתם היתה כי בשנות השישים ישראל מוצגת כמדברת במונחי 'יש' הן אצל אידאולוגים הן אצל פרגמטיסטים: האדם ניצב במרכז, ניכרת יציבות מבחינת התייחסות למכונה ולטכנולוגיה, יש עלייה במטריאליזם וירידה באוטופיזם (מיכאל קרן וג'ורא גולדברג, 'התפתחות טכנולוגית ושינוי אידאולוגי', בתוך: אשר אריאן [עורך], ישראל: דור ההתהוות, זמורה-ביתן, תל אביב 1979, עמ' 153-172); ראו גם: הדיון בכתב העת מדע: עיתון מדעי לכל: צבי א' קורצווייל, 'החינוך בחברה הטכנולוגית', שם, ח (מארס 1964), עמ' 233-299; הנ"ל, 'האומנם התפלגו המדעים', שם, ז (מארס 1963), עמ' 27-31. עוד על התופעה כפי שבאה לידי ביטוי בתרבות הפופולרית ראו אצל גוטוויין, 'החלוציות הבורגנית'.

הדור הצעיר שמא יבוא הקץ על מפעל הציונות ועל המדינה הצעירה. החידוש בעשור השני היה לא רק באינסטיטוציות השיח, ובנתונים המדאגים אשר לחלקם של 'בני טובים' בפשיעה, אלא ובעיקר בכך שהגידול בפשיעה האלימה התרחש באווירה של שפע ורגיעה פוליטית וחברתית יחסיים.

ח. 1966: המיתון, המתח הביטחוני והשלכותיהם. לכל התופעות שתיארתי עד כה יש להוסיף עוד שתיים שתרמו להרגשת הדכדוך הכללי החל משנת 1966: המיתון הגדול והמצב הביטחוני. אין זה המקום להשוות בין שיח המשבר הכלכלי החמור בשנותיה הראשונות של המדינה לשיח סביב המיתון. אציין רק כי שני המשברים שונים לא רק בסיבות להם ובאופיין, אלא בנסיבות שהם פרצו בהן. המיתון פרץ לאחר תקופה ארוכה יחסית של רגיעה כלכלית ושפע כלכלי שתושבי המדינה הצעירה לא הכירו כמוהם בראשית שנות החמישים, שלפניה היו שנים ארוכות של הקרבה כלכלית ומלחמה עקובה מדם.⁸⁶ אין להתעלם גם מן המצב הביטחוני שהחל להידרדר לאחר כמה שנים של רגיעה. היזמות הצבאיות הגלויות והנסתרות של קברניטי המדינה וההתגרריות בערבים עוררו חרדה. אזרחים רבים הביעו דאגה כי המצב בצפון הארץ – חדירות המחבלים וההפגזות השיטתיות על יישובי עמק החולה – יביא לאסון.⁸⁷ חשש כבד אף קינן בקרב רבים כי מלחמה נוספת עומדת לפרוץ בין ישראל למדינות ערב בשל התגרריות המדינה בסוריה ובירדן.⁸⁸ חוקרים ועיתונאים חששו גם מן היזמה הישראלית לפתח נשק אטומי וההשלכות על עצם קיומה של המדינה וכן מן האופי ההרפתקני של כמה מראשי מערכת הביטחון המעורבים באותה יזמה ואף ביזמות צבאיות אחרות. לחששותיהם היה ביסוס לפחות בדעת הקהל: במשאל שנערך בקרב סטודנטים באוניברסיטה העברית הביעו רוב הנשאלים את הדעה כי רק הפעלת כוח ותקיפות למול הערבים יפתרו את ההידרדרות הביטחונית.⁸⁹

86 רות, **חובת האהבה הקשה**; נמרוד הגלעד, 'השוק השחור והתגבשותה של החברה הישראלית: ממלח"ע II ועד לימי הצנע', עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים, ירושלים 2011.

87 תום שגב כותב בהסתמכו על מכתבים שנשלחו מהארץ לקרובים בחו"ל: 'אין כאן הרבה חדש. כל הדברים הרעים הולכים ונעשים רעים יותר' (שגב, 1967, עמ' 55-56); יוסף אוליצקי כותב חודשים אחדים לאחר המלחמה: 'חודשים רבים לפני פרוץ המלחמה [...] המדינה כולה עמדה בפני כליון חרוץ' (יוסף אוליצקי, **ציבור העובדים במלחמת ששת הימים**, הסתדרות העובדים, תל אביב 1967, עמ' 8); מרדכי בראון, 'שישה ימים, שש תמיהות ושש הצעות למחקר', בתוך: אניטה שפירא (עורכת), **עצמאות: 50 השנים הראשונות**, מרכז זלמן שזר, ירושלים תשנ"ח, 328-330.

88 דוגמה לכך היא פרשת הקראת שירו של אלתרמן 'בפתחו של יום' במפגן הלילי בערב יום העצמאות בירושלים. כאשר השיר, שנכתב במקור בשנת 1956, הוקרא בחזרה הגררית למפגן, שמעו אותו כמה אנשים, ביניהם אנשי אוניברסיטה ויועצים במשרד ראש הממשלה, ונרעשו ממילותיו שמא ייתפס כהתגררות בארצות ערב. לאחר דין ודברים שינה אלתרמן את הבית האחרון ונימתו היתה תוקפנית פחות ('השיר שעורר בהלה', **מעריב**, 19.5.1967).

89 'מאזן האלימה: רב שיח', **חותר**, 11.5.1966. ראו דבריהם של ד"ר זאב כץ והעיתונאי אברהם שווייצר. על האופי ההרפתקני של ראשי הצבא ראו לאחרונה: Guy Laron, *The Six Day War: The Breaking of the Middle East*, Yale University Press, New Haven 2017.

לסיכום חלק זה: 'כיצד נשמח אם עצבינו מרוטים?', שואל המשורר האנגלי תומאס לב פיקוק (Peacock).⁹⁰ רבים טוענים כי היחס לחגיגות לאומיות יכול להיות מדד למידת השמחה, האופטימיות, הדאגה והדכדוך בקרב הציבור.⁹¹ כבר בראשית שנות השישים ביקשה ועדת החגיגות של יום העצמאות ה־13 לשמח את העם השרוי במצב רוח פסימי: 'רק פעם אחת רקד העם באופן ספונטני ב־29.11.47. יש להרקיד גם כדי להרים את מצב הרוח הירוד. עם ישראל אינו שש לשמוח היום'.⁹² שנה לאחר מכן היטיב לתאר כתב הארץ את האווירה ביום העצמאות ה־14: 'רח. דיזנגוף בערב. סרחון הרוכלים מקבאב והפלאפל עם כל הקישוטים דומה לעיר העתיקה בקושטא או הקסבה באלג'יר [...] כל מיני טיפוסים שחקו משחקי הזארד [משחקי קוביות] על המדרכות'.⁹³ ימי העצמאות הבאים היו באווירה דומה. סקר שערך המכון למחקר חברתי שימושי בעת חגיגות יום העצמאות בירושלים באביב 1967 מצביע על אווירת נכאים וכמיהה לאופי הפשוט והמשפחתי של החגיגות בשנים הראשונות של המדינה. בערב יום העצמאות ה־19 למדינת ישראל היתה המדינה נתונה במשבר ובדיכאון קשה.

הפסיכיאטר מרדכי גלעד כתב בתחילת שנות השישים: 'הייתי מבכר להגיד כי לפנינו פרוצס ממושך של איבוד לדעת [...] העתיד יגיד. גדול הוא כוחו של השטן ואין הוא מרפה מאתנו', ונראה כי טענתו זו משקפת יפה את תפיסת בני התקופה את מצבם.⁹⁴ עוד קודם

90 Thomas Love Peacock, 'How Can We be Cheerful When Our Nerves are Shattered?', in: *Nightmare Abbey*, J. M. Dent & Co., London 1891, p. 165

91 חזקי שוהם, עשה לנו חג: חגים ותרבות אזרחית בישראל, המכון הישראלי לדמוקרטיה, ירושלים 2016.

92 א"מ, ג-2610/2; משה גולדשטיין, 'אורח חיים משלנו', איתנים: ירחון לענייני בריאות היגיינה ורפואה ציבורית (ספטמבר 1959), עמ' 268; אע"י, מכל 2452, תיק 24.7.1958 9/3/37; משה גולדשטיין, 'הרעש – אויב הבריאות', פרקים: לדברי ספרות, חינוך וחברה, 4 (1960), עמ' 271; חגיגות יום העצמאות תשכ"א, משרד ההסברה – סיכום יום העיון למרקידים, א"מ, ג-2610/2, 1.3.1961.

93 גרשון בן סופר, 'יום העצמאות בת"א', הארץ, 28.5.1962.

94 כפי שהדגשתי בראשית הפרק, הרעש והלכלוך היו גם בשנות העשרים והשלושים. אף כי לא נכתב מחקר על תאונות דרכים בתל אביב או ברחבי ארץ ישראל המנדטורית, יש לשער כי השימוש בכלי רכב גרם גם לתאונות דרכים. ענת הלמן מציינת את הרדיו, הגרמפון והצעקות כמקור לרעש בתל אביב (הלמן, אור וים הקיפוח, עמ' 46-51). אין ספק כי החל משנות החמישים, ככל שהבנייה בארץ התפתחה לכיוון של בתי דירות למגורים משותפים, התרבו אף סכסוכי שכנים ובעיקר סכסוכים עדתיים. אולם השוני בין תקופות מוקדמות יותר ובין שנות השישים נעוץ בצפיפות הרבה שאפיינה את מרכזי הערים שמעמדות הביניים התגוררו בהם. ראו את ההערות שנשמעו בישיבת ועדה משותפת בשאלת תאונות הדרכים: א"כ, הכנסת השישית: פרוטוקולים מיישיבת ועדה משותפת (לכללה-פנים) בשאלת תאונות הדרכים, 10.2.1966. הצפיפות הובילה, מטבע הדברים, ליתר זיהום ורעש. בשנות השישים, כניסת טכנולוגיות חדשות ושיטות מיכון הובילו בין היתר ליותר רעש ולכלוך – כך לדוגמה הצבת תחנת דלק בשכנות מגורים (ראו: מכתבו של שריר רו מחולון על פתיחת תחנת דלק לילית במגרש ליד ביתו – הריח, הרעש, הסכנה מן הנפט כאשר בעלי משאיות מתדלקים בלילה: א"מ, ג-5694/13-11.9.1962). על תופעת כניסתם של מפוני המעברות למרכזי

לכן כתב אורי אבנרי: 'יותר ויותר אנשי מקצוע ואזרחים קוראים להקים וועדות מקצועיות שינתחו את חיי הנפש של הציבור בארץ לשם חיזוק מערכת העצבים המעורערת של הציבור והבטחת אמצעים שימנעו את התפשטות מגפת ההתאבדות'.⁹⁵ את טענתם מחזק אפרים קישון בטורו הקבוע בעיתון **מעריב** בשנת 1966 שבו מתוארים המדינה ואזרחיה כחולי נפש הכמהים לזמנים הטובים של פעם.⁹⁶

'הזמנים הטובים': אסתטיקת הנוסטלגיה לעבר אוטופי

חודש אייר והלבנה במחצית החודש. ריח פרדסים בשרון. הגפנים סמדר ויהודה. סוס דוהר בגליל. עצי השקמה פורסים ענף כבד מעל חולות הזהב. רחש ים ודממה. רק תקתוקה המרוחק של משאבת המים יפעים את לב הלילה הצעיר. רובשקה מתנופפת ברוח. כד מים צוננים ורגלים יחפות. הקשיבו, הנה הם באים מרחוק. חבורה עליזה, כובעי קש רחבים, הנה הם קרבים ובאים (דברי פתיחה של **פסטיבל היה היו זמנים**, מצעד פזמוני היישוב, עמ' 97)

מהם 'הזמנים הטובים'? חוקר התרבות יאן אסמן הסביר בהקשר אחר את העקרונות המבנים זיכרון תרבותי. הוא טוען שכל תרבות מעצבת מבנה מאחד הקושר בין יסודות שפועלים בשני מישורים – חברתי וזמני. מבנה זה, בעיקר בזמנים של אי-ביטחון, חרדה, חוסר נוחות ותחושת פיצול, מאחד אנשים על ידי יצירת עולם סמלי משותף. זהו תחום משותף של חוויות, ציפיות ופעילויות שהכוח המאחד אותן מספק ביטחון, אמון ואוריינטציה; מחבר את העבר עם ההווה על ידי מתן צורה ונוכחות לחוויות ולזיכרונות משותפים ובעלי השפעה, מאגד דימויים וסיפורים מן העבר לכדי חזון ורקע של ההווה, ומביא עמו תקווה והמשכיות. מבנה מחבר זה הוא היבט התרבות העומד בבסיסם של מיתוסים ושל היסטוריות, הוא

הערים וסכסוכי שכנים ראו: סקר סכסוכי שכנים, עיריית ירושלים, 1966. בסדרת ההרצאות **אלימות בישראל** מדווח ניצב א' שור, ראש אגף חקירות במשטרה, על תופעות סכסוכי שכנים בבתים מעורבים אשר הולכת ומתפשטת.

95 גלעד, **בעיות אקטואליות בעיני פסיכיאטר**, עמ' 187-189; 'הטירוף המדבק', **העולם הזה**, 13.1.1960, עמ' 14.

96 בטור מדברת המדינה השוכבת על ספת הפסיכיאטר [כך במקור]: 'הייתי צריך לפנות אליך מזמן, אבל עד עכשיו ניסיתי לשכנע את עצמי שאני בריא לחלוטין. אף אחד אינו ממהר להודות בהתפוררותו הנפשית [...] אז מדוע אני עצוב? לפעמים אני נשאר לבדי עם עצמי וחושב על הכל פה. על הארץ הקטנה הנפלאה הזו, השוקעת כל שנה כמה סנטימטרים. אני מחפש דברים המזכירים לי את הזמנים הטובים [...] אני ממש מפחד מעצמי [...] האם אני אבדתי את צלמי האנושי?' (אפרים קישון, 'סיכום ביניים', הנ"ל, **עצם בנרון**, מעריב, תל אביב 1967, עמ' 166-167); ראו גם את הטור 'נאומים' שאף בו מתוארת המדינה כחולת נפש המוצאת מזור בנאומי מנהיגיה, שם, עמ' 174.

97 מדברי הפתיחה, **פסטיבל היה היו זמנים**, מצעד פזמוני היישוב (תקליט), הד ארצי, 1960.

יוצר יסודות נרטיביים שהם הבסיס לשייכות ולזיכרון. כך, הפרט יכול לדבר על 'אנחנו' ולהתחבר אל הרבים, באמצעות זיכרון של עבר משותף.⁹⁸ בהקשר זה, הצביעה אביבה חלמיש על נוסטלגיה כ'מבנה מאחד' וכאבן פינה בהיסטוריוגרפיה הציונית. עוד קודם להקמת המדינה היטיבה ההיסטוריוגרפיה הציונית הצעירה להתרפק על זמנים עברו, על תקופות העליות ועל התמימות והטוהר של ראשית ימי הציונות.⁹⁹ 'ארכיון רגשות נוסטלגי' זה המשיך לפעום בלב ישראלים רבים לאחר קום המדינה. אני מבקש לטעון שבישראל של שנות השישים, תקופה של אי־ביטחון וחוסר נחת, בני מעמד הביניים התחברו זה עם זה על ידי געגועים ל'זמנים הטובים', לימים של 'פעם'.¹⁰⁰

בתחילת שנת 1966 טענה חברת הכנסת אסתר רזיאל־נאור: 'לפי דעתי המצב מחריף ומחמיר מאד, ואחד הדברים שאנו מצווים ללחום בהם זוהי ההרגשה שיש לנו פנאי. אין לנו פנאי. הזמנים הטובים נגמרו, אני מקווה כי ישובו פעם, אבל לפי שעה אנחנו במצב שהזמנים הטובים נגמרו' [ההדגשה שלי].¹⁰¹

בעשור השני גאו בקרב ה'וותיקים' ובני מעמד הביניים החלוצי־בורגני רגשות נוסטלגיה לימים שלפני הקמת המדינה ולשנים הראשונות שלאחר הקמתה.¹⁰² רק עשור עבר וכבר נמלאו צעירים ומבוגרים כאחד רגשות געגועים לגן העדן האבוד, לארקדיה, לחופי הכנרת ולעמק.¹⁰³

Jan Assmann, *Cultural Memory and Early Civilization: Writing, Remembrance and Political Imagination*, Cambridge University Press, New York, 2001, pp. 2-3 98

אביבה חלמיש, 'הנוסטלגיה בהיסטוריה ובהיסטוריוגרפיה הציונית', בתוך: מאיר חזן ואורי כהן (עורכים), *תרבות וזיכרון בישראל (תרבות, זיכרון והיסטוריה: בהוקרה לאניטה שפירא, ב)*, אוניברסיטת תל אביב ומרכז זלמן שזר, תל אביב וירושלים תשע"ב, עמ' 129-181. 99

בד בבד עם גל הנוסטלגיה שאפיינה את ישראל בשנות השישים המוקדמות ניתן להבחין בגאווה ובנימה של אופטימיות בנוגע לתחומים שונים: המפעלים הגדולים הלאומיים שהסתיימו במחצית שנות השישים, כהקמת ערים חדשות (אשדוד), פרויקט המוביל הארצי, פינוי המעברות והשיכונים הציבוריים שהוקמו עבור אוכלוסיות שונות. פרויקטים אדריכליים חשובים כמלון הילטון, מגדל שלום, הכנסת ומוזיאון ישראל תרמו אף הם לתחושות של אופטימיות ונורמליות. לצדם של פרויקטים אלו, התלהבות רבה ליוותה את ביקוריהם של אורחים חשובים מחוץ לארץ. בתחום התרבות היו אלו מארק שאגאל, פרנק סינטרה, מרלן דיטריך, דני קיי ואחרים. ראש ממשלת גרמניה הראשון, קונרד אדנאואר, זכה לקבלת פנים סוערת אך גם אוהדת. הצמיחה המהירה בכלכלה לפחות עד שנת 1965, ההישגים בתחום הקולנוע והתאטרון שזכו אף להכרה בין־לאומית – כל אלו, לצד רגשות הגעגועים לעבר, יצרו בקרב חוגים רבים תחושת אופטימיות וזירה בנוגע לעתיד המדינה, שהסוציולוג בן התקופה אהרן אנטונובסקי כינה 'פחדים ותקווה' (Antonovsky and Arian, *Hopes and Fear*; שגב, 1967; ארי שביט, 'ישראל 1965', בתוך: לפידות ומירון [עורכות], 1965 היום; יבלונקה וצמרת, *העשור השני*). 100

א"כ, הכנסת השישית, ועדת החינוך והתרבות, 23.3.1966. 101

גוטוויין, 'החלוציות הבורגנית'; על תופעת הנוסטלגיה בתרבות העברית לפני קום המדינה ראו: חלמיש, 'הנוסטלגיה', עמ' 747-765. 102

יצחק בן אהרן נדרש לנושא הנוסטלגיה בתקופת העלייה השנייה במאמרו המפורסם משנת 1963, 'עוז לתמורה'; על הרקע לנוסטלגיה זו ראו אצל גוטוויין, 'החלוציות הבורגנית'; עפרת, *אדמה, אדם, דם*, עמ' 145-159. 103

‘אסתטיקת הנוסטלגיה לעבר אוטופי’ מכנה זאת אוון הטרלי (Hatherley) וטוען גם כי נוסטלגיה ציבורית לאורך זמן מעידה על מצוקה של בני מעמד הביניים. לנוסטלגיה פנים רבות: אנשים שונים נוטים להיות נוסטלגיים לדברים שונים בזמנים שונים מסיבות שונות. אך ככלל לנוסטלגיה שני פנים – האחד מוחשי: לעצמים או למבנים חברתיים, פוליטיים או תרבותיים שהיו בעבר והוחלפו בחדשים; והשני מופשט: געגועים בקרב יחיד או קבוצה המרגישים תלושים או חסרי אונים לעבר מדומיין שכוחם בו היה רב. כפי שכותבת סוולטנה בויס, ‘במבט ראשון נוסטלגיה היא געגועים למקום, אך לאמיתו של דבר היא ערגה לזמן שונה, לילדות והנעורים שלנו, לקצב החיים האיטי של חלומותינו’.¹⁰⁴

בישראל בשנות השישים נראה היה כי רגשות נוסטלגיה שררו בעיקר בקרב ‘הוותיקים’, בני מעמד הביניים, שחלקם אף ידע לנצלן למטרות רווח בעולם הבידור. רגשות אלו, כותב הפובליציסט יוחנן כהן, מקשטים את העבר ומעכירים את ההווה. ‘המרחק בין כנרת השורשית, ההרואית והרחוקה לבין “כנרת, כנרת” שבאולם המודרני בקאמרי אינו מתקצר בזכות תצפית נוחה מעל מושב כסא גומאוויר’.¹⁰⁵ כהן רומז בדבריו למחזה **כנרת כנרת** מאת נתן אלתרמן, שהועלה בתיאטרון הקאמרי בסוף שנת 1961 ולמופע ‘היה היו זמנים – מצעד פזמוני היישוב’, שהתקיים בשנת 1960 בהיכל התרבות בתל אביב. המופע והתקליט שיצא בעקבותיו היו פופולריים ביותר בקרב רבים שגדלו בארץ לפני הקמת המדינה. אף במצעד פזמוני העשור בקול **ישראל** בשנת 1958 הוצגו בעיקר שירים שקדמו לשנת 1948 שלא ככוונתו המקורית של המצעד, לייצג את שירי העשור הראשון.¹⁰⁶ ואם בשירים עסקנו – תכנית הרדיו הפופולרית ביותר בשנת 1961 היתה ‘שירו שיר’ של מאיר הרניק, שבה כתבו רבים למערכת התכנית וביקשו כי יושמעו שירים שהם אוהבים. מרבית השירים היו מן התקופה שלפני הקמת המדינה, והיטיב לבטא את הסיבה לכך אחד הכותבים: ‘לנוכח הדאגות בהן אנו שרויים כעת הרי אין לנוסטלגיה ליישוב הישן כדי לחמם את הלב’ [ההדגשה שלי].¹⁰⁷

גם הנטייה להשתמש במונח ‘יישוב’ כדי לתאר את המדינה ואת החברה הישראליות באותן שנים מאפיינת את אוירת הנוסטלגיה: סופרים, חברי כנסת, אישי ציבור ואנשים מהציבור הרחב החלו להשתמש במונח לתיאור המציאות היום-יומית בישראל. י’ גרליצקי מתל אביב כותב למשרד ראש הממשלה כי ‘בעיית הילודה תופסת ומעסיקה הרבה כוחות אינטלקטואלים בישוב [...] ואני מבקש להציע פתרון למשבר’. בערב מלחמת ששת הימים פרסמה עיריית ירושלים מודעת אבל ובה כתבה: ‘עיריית ירושלים יחד עם היישוב כולו

Owen Hatherley, *Ministry of Nostalgia*, Verso, London 2016; Svetlana Boym, *The* 104
Future of Nostalgia, Basic Books, London 2001, p. xv

105 יוחנן כהן, ‘תמורות בחברה הישראלית’, *תמורות: ירחון לענייני מדיניות וחברה*, 1 (מארס 1962), עמ’ 22–24. המחזה **כנרת כנרת** עוסק בקבוצת דגניה בשנת 1912. דמויות המחזה מתוארות כאצילות נפש במסירותן, מסתפקות במועט ומאמינות בחברות ובקבוצה, ובאופן ייחודי כל הגיבורים חיוביים.

106 א”מ, ג-739/7 – מצעד הפזמונים.

107 מכתבי אזרחים ל’שירו שיר’, 31.5.1961, שם, גל-8414/8.

אבלה על החיים הצעירים שנקטפו באיבם'. המונח היה פופולרי בישיבות הכנסת וועדותיה. אישי ציבור, כולם ילידי תקופת היישוב, נטו תכופות לתאר את מדינת ישראל כ'יישוב', בעיקר כאשר דנו במצב הנוער, בבעיות חברתיות ובגורל המדינה. כך, למשל, נחום גולדמן שעמד נפעם לנוכח גבורת היישוב בימי המתיחות ערב מלחמת ששת הימים.¹⁰⁸ אחרים נטו להבדיל בין ה'יישוב הישן' (עד 1948) ל'יישוב החדש' שהוא מדינת ישראל.¹⁰⁹

הדיון הסוער סביב הספר **פרשת גבריאל תירוש** מאת יצחק שלו שהתפרסם בשנת 1965 היה ביטוי נוסף לגל הנוסטלגי ששטף חלקים מן החברה הישראלית. מיד עם פרסומו עסקה העיתונות בהיבטים הנוסטלגיים שעמדו מאחורי כתיבתו ובהשלכות הפוליטיות של סיפור הנקמה בערבים בזמן מאורעות שנות השלושים. סיכם את הוויכוח אהוד בן עזר באומרו: 'ההתלהבות מן הספר הנה חלק מתופעת הנוסטלגיה לימים שהיו [...] לדעתי, אין כספרו של שלו מבחינה רעיונית, מסמך טראגי ומחריד, סימפטומטי לישראל של שנות השישים [...] מסמך טרגי של יומרה למנהיגות ול"בשורה" אשר דרכה מוטעית היא מעיקרה [...] ובאותה מידה שאני מקווה כי הפאשיזם בישראל לעולם לא יצמיח כנפיים – כן אני מקווה כי ספרו של שלו [...] לעולם לא יקנה לעצמו השפעה "חינוכית"'.¹¹⁰

כלכל טרנד תרבותי גם לגל הנוסטלגי היו תגובות־נגד. חלקן האשימו את נחשלותה הטכנולוגית של ישראל בנוסטלגיה לערכים חקלאיים או במנטליות גלותית.¹¹¹ בכנס בבאר שבע טענו כמה רופאים כי 'הסיבה לבריחת מוחות מדעיים מהארץ הנה לאומית־תרבותית. לא מערכים כאן ידע מדעי. הגישה עדיין אגררית, כמו בימי היישוב [...] אנו המצאנו את תורת העבודה והאיוולת הנקראת דגניה'.¹¹² בסימפוזיון שיום משרד העבודה טענו יזמים ומנהלים כי המנטליות הגלותית עדיין רווחת בקרב שכבת המנהלים בישראל.¹¹³

108 27.7.1966, שם, ג-6401/20 – בעיות ילודה, פניות אישיות; י' גרליצקי, ישיבת מועצת עיריית ירושלים – פרוטוקולים, 29.1.1967, עמ' 3; ישיבת ועדת החינוך, 29.5.1966, א"כ – דברי השופט רייפמן; ועדת החינוך והתרבות, 22.6.1966, שם – דברי הסוציולוג ד"ר חיים אדלר; ועדות משנה של ועדת השירותים הציבוריים, ועדת משנה לעניין נגע הקבצנות, דברי חבר הכנסת א' חסין, 12.6.1964, שם, כ-155/3; **דברי הכנסת**, 4.3.1958, דבר ראש הממשלה דוד בן־גוריון בוויכוח על חשיבות הטלוויזיה; נחום גולדמן בעיתון היום, 22.5.1967.

109 'הפלונטר בחינוך הזיקה לארץ', **למרחב**, 4.2.1965.
110 אהוד בן עזר, 'פרשת גבריאל תירוש', מן היסוד, 19.8.1965, עמ' 20-22; הנ"ל, **למרחב**, 5.2.1965. שנים אחדות קודם לכן הזהיר יוחנן כהן מפני גל הנוסטלגיה לעבר המכיל בתוכו את סכנת הפשיזם והמדינה הסמכותית, ראו: כהן, 'תמורות בחברה הישראלית'.

111 ראו מאמר מערכת בעיתון הארץ ב־5.1.1965, הרואה בשלילה את הנהירה אחר לימודי מדעי הרוח, וסובר כי 'יש להכביד את הגישה ללימודים שהפכו לאופנה'.

112 'פסיפס ישראלי', **בצרון**, כח (שבט-אדר תשכז), עמ' 182.

113 מר יששכר חימוביץ, מנהל מפעלי נייר חדרה: 'עלינו ללמוד שמרנות לא תעזור בהשגת המטרה [...] במקום שהיינו משוחררים ממסורת או נקרא לזה שמרנות, כמו בחקלאות, הגענו להישגים מבורכים. קשה לנו להשתחרר מן הגישה של בתי מלאכה שהתפתחו בפולין, או הסוחרים שהיו לבעלי תעשייה' (דברים מהסימפוזיון על אוטומציה – משרד העבודה, ירושלים 1966, עמ' 32).

משה דיין טען כי על המדינה להניף סמלים חדשים שאינם קשורים לחקלאות: 'דגניה, עין חרוד ונהלל אינם עוד סמלים של מרכזים חיוניים או של בעיות קיומנו הלאומי. היום הסמלים הם: באר שבע, אשדוד או דימונה'.¹¹⁴ היטיב לסכם את אוירת המבוכה הסופר עמוס עוז: 'שני הלכי רוח בולטים פשטו בחברה הישראלית בשנים האחרונות, ולמראית עין הם נוגדים זה לזה בתכלית הניגוד: נוסטלגיה מחד והילולה של "שבירת כלים" מאידך [...] האופנה של כיסופים רגשניים אל נופו האנושי והחברתי של ה"שוב" [...] [יונקת] מאותו שורש עצמו: מבוכה, אי־נחת ובעיקר רגשי אשמה'.¹¹⁵

לסיכום: מקובלת ההנחה כי נוסטלגיה – בעיקר בזמנים של אי־ביטחון, חרדה, חוסר נוחות ותחושת פיצול – מאחדת קבוצות מסוימות לכלל קהילה רגשית אחת בעזרת מבט לעבר הרואי משותף. מבט זה מחבר את העבר עם ההווה על ידי מתן צורה ונוכחות לחוויות ולזיכרונות משותפים ובעלי השפעה, ומאגד דימויים וסיפורים מן העבר לכדי חזון רקע של ההווה. לאורך המאמר ראינו כי לכל אורך המחצית הראשונה של שנות השישים המשילוח יחידים וקבוצות, בעיקר מן המעמד הבינוני, את החברה הישראלית לגוף חולה, גוסס, בעל נטיות התאבדות וחוסר כל יכולות תרבותיות או רוחניות. הצעירים נתפסו כמושחתים מינית ותרבותית, המבוגרים יותר – כחיים בעברם המפואר ושכל אשר נותר להם הוא להביט אחורה בנוסטלגיה. הממשל נתפס כדיקטטורי, התרבות הישראלית – כגוססת או כהמונית. גורלה של מדינת ישראל נחרץ להשמדה או לגסיסה אטית ומלאת ייסורים.

'החוויה הוויקטוריאנית' והמודרניזציה הישראלית

בכל המצבים, לשמור על עצבים, אולי צריך לבחור, בסרט מאחור עוד אסימון בודד, נשאר לי בכיסים עכשיו אותו לשים, תמיד קורים ניסים [...] המספר שחייגת הוחלף במספר חדש – ז'קלין! נא עיין במדריך הישן – ז'קלין, שיגעו אותי ('שיר הטלפון' מאת חיים חפר בביצוע הגשש החיוור, 1966)

מעבר להצגת ביטויי הדאגה השונים של ישראלים, רובם ממעמד הביניים, ממצב החברה הישראלית, יש לשאול כיצד אנחנו כהיסטוריונים מסבירים תופעות אלו, והיכן עלינו למקמן. הציטוטים ההומוריסטיים מ'שיר הטלפון' מספרים על בחור צעיר המנסה להתמודד עם בעיות טכנולוגיות הנובעות מכניסת מכשיר חדש, הטלפון. בסופו של דבר ולאחר טרונות ועצבים הוא צועק 'שיגעו אותי'. נראה לי כי אפשר לתת הסבר עמוק וארוך טווח יותר משורת הסיבות שהבאתי לעיל לביטויי הדאגה, הסבר ששם דגש על אי־הנחת בקרב החברה הישראלית במהלך תקופת צמיחה והתבססות כלכליים. השיר, וטרונותיהם

114 'פסיפס ישראלי'; דברי משה דיין התפרסמו בכתב העת מן היסוד, 21.11.1963, עמ' 24.

115 עמוס עוז, 'דגלים דהים', שם, 24.5.1962.

של אישי ציבור ואנשים מהציבור הרחב, מציגים חברה שסועה, עצבנית, שחלקים ממנה מתקשים להתמודד עם תהליכי המודרניזציה (טלפון, מכונות, עצמה טכנולוגית). תיאור מצב זה מתכתב עם טענתו של גיאורג זימל על האפקט ההרסני של תחרותיות טכנולוגית, על הלחץ והמתח שנלווים לתהליכי מודרניזציה, כמו גם על יצר ההרס היצירתי שטמון בהם;¹¹⁶ ואף עם טענתו של פיטר גיי כי במחצית השנייה של המאה ה-19 'הדברים נעו מהר יותר מאלו [שנעו] שישים שנה קודם לכן' [...] האנשים הרגישו עצמם חסרי אונים [...] הם נכנסו לפאניקה'.¹¹⁷ מחקרים נוספים מצביעים על בני המעמד הבינוני האירופי שהיו חשופים יותר מקבוצות חברתיות אחרות ללחצים נפשיים, תשישות ודיכאון עקב חשיפתם לתהליכי המודרניזציה במהלך עיסוקם.¹¹⁸

על פי מומחים, אנשי משטרה, נהגים והולכי רגל, תגובתם של ישראלים בעלי מכוניות ומכשירים טכנולוגיים אחרים (שרובם בני מעמד הביניים כמובן) למודרניזציה היא כניסה ללחץ ולחרדה. תגובה זו מעידה על חברה שכבר נמצאת ב'מצב נפשי חרדתי' שבא לידי ביטוי במספר הגבוה של תאונות הדרכים.¹¹⁹ העלייה במספר המכוניות והתאונות היא רק ביטוי אחד לתחושות הישראלים. נראה כי החברה הישראלית באותן שנים, כמו החברה האירופית מאה שנה קודם לכן, ואולי אף יותר ממנה בשל זיכרון השואה ומלחמת העצמאות, חוותה תהליכי שינוי עמוקים שיכולים להסביר את 'ארכיון הרגשות' הפסימי שלה. כדי להבין תהליכי שינוי אלו אני מבקש להפנות את תשומת הלב לכמה גישות הנקוטות כיום במחקר של תהליכי מודרניזציה ואשר יש בידן אולי להסביר את התופעות שנתקלנו בהן עד כה. בתחילת המאה כתב פרויד: 'השליטה שנקנתה לנו מקרוב על החלל והזמן [...] כל אלו לא הוסיפו על שיעורי סיפוקי העונג [...] לא עשאוּם הישגים אלו מאושרים יותר

Georg Simmel, 'The Sociology of Conflict', *American Journal of Sociology*, 9 (1903), 116 pp. 490-525

Gay, *Pleasure Wars*, pp. 6-7 117

Doris Kaufmann, 'Neurasthenia in Wilhelmine Germany: Culture, Sexuality, and the Demands of Nature', in: Marijke Gijswijt-Hofstra and Roy Porter (eds.), *Cultures of Neurasthenia: From Beard to the First World War*, Rodopi, Amsterdam and New York 2008, pp. 161-176 118

גישא זו באה לידי ביטוי ברור בשנת 1966 בישיבת הוועדה לטיפול בתאונות הדרכים: 'כאשר בני אדם יושבים במכונית קורה להם משהוא [...] הרגשת עוצמה אדירה [...] לא היה דבר כזה בהיסטוריה שלנו. יש לך עוצמה עצומה שפועלת מיד [...] בנהיגה אתה מרגיש בדידות מן העולם ומרשה לעצמך להתנהג בצורה שלא חלמת עליה בתנאים נורמליים מחוץ למכונית [...] ריבוי תאונות הדרכים הינו תוצאה של חברה שלא הייתה רגילה קודם לכן לחיות עם מכונית' (הכנסת השישית, פרוטוקולים מישיבת ועדה משותפת [כלכלה-פנים] בשאלת תאונות דרכים, 10.2.1966, 21.2.1966, 3.3.1966, 13.3.1966, א"כ). הרופא עמי שמיר כתב: 'שנים כמה לחצים מיוחדים בישראל [...] התגובה הפסיכית על תאונות למיניהן [...] תאונות דרכים או תאונות עבודה בעקבותיהם מתערער כליל מצבו הנפשי של הנפגע שגם כך היה מעורער בנפשו' (עמי שמיר, 'הצע וביקוש ברפואת הנפש', למרחב, 26.2.1965). 119

משהיו [...] כנראה בתנאי תרבותנו כיום הרגשת הנחת מאתנו והלאה [...] התרבות היום [...] אינה מצליחה לספק די הצורך את תביעותינו לסדר חיים מרבה אושר, משום שהיא גורמת סבל רב כל כך.¹²⁰ על פי פרויד, התגובה לשינויי המודרנה היא רגרסיה המעידה על חוסר ביטחון וקושי להתמודד באופן מקובל עם השינוי. האדם מפתח מנגנון הגנה וחוזר להתנהגויות המאפיינות שלב מוקדם בהתפתחותו, שהוא חש בו נוחות וביטחון רגשי. מאוחר יותר ובהשפעתו הברורה של פרויד חקר ההיסטוריון הגרמני יואכים רדקאו (Radkau) את החברה הגרמנית בתקופת הרייך השני וברפובליקת ויימר. רדקאו הוא אחד החוקרים היסטוריונים הבולטים בתחום הקשר בין האצת תהליכי מודרניזציה לתשישות ומחלות עצבים. הוא הצביע לדוגמה על הקשר בין מחלות עצבים לעבודה של מרכזניות. דוגמה אחרת מציג רדקאו ממפעל המכוניות של 'בוש' בשטוטגרט, שם שבתו הפועלים התשושים נפשית במחאה על האצת תהליכי העבודה בבית החרושת (Bosh Tempo).¹²¹ מאוחר יותר, גם כן בהשפעתו של פרויד, כתב חוקר התרבות סטיוארט הל על החברה האנגלית בשנות השבעים של המאה ה-20 כחברה הנתונה בתהליכי מודרניזציה רגרסיבית (Regressive Modernization). לטענתו, האדם חש חרדה לנוכח תהליכי מודרניזציה והתחדשות טכנולוגית ומתקשה להתמודד עמם.¹²²

אף בישראל של שנות השישים ניכרת השפעתו של פרויד בנוסף לגורמים ייחודיים לתקופה בארץ ובעולם. כך כתב הפסיכולוג הישראלי שלמה זינגר: 'בכל ארצות תבל, כולל ישראל, הולכים ורבים מקרי הפרעות נפשיות. יש טוענים שריבוי זה סימן בולט לירידת המין האנושי: אחרים סבורים כי זהו תהליך טבעי בתקופת הטכניקה. ושוב אחרים מניחים שתופעה זו היא תוצאה עקבית מהעזוועים של שתי מלחמות עולם – והעם בישראל מבין יותר מאחרים שהרבה אמת יש בהנחה זו. כן, מורגש דכדוך, עצבנות ואי הבטחון בתקופת "המלחמה הקרה" בימינו תוך איום מתמיד בהשמדה גמורה'.¹²³ במאמר מתורגם טען פסיכולוג ישראלי אנונימי כי האנרגיה האטומית מעוררת פחדים ותקוות בלתי רציונליים גם בישראל. 'האנרגיה האטומית מהווה לגבי בני האדם בכל רחבי העולם, כוח מסתורי

120 זיגמונד פרויד, 'תרבות בלא נחת', בתוך: *תרבות בלא נחת ומסות אחרות* (תרגם אריה בר), דביר, תל אביב 1988, עמ' 137-138, 159.

121 רדקאו אף מצא קשר בין הלאומנות ההולכת וגוברת ברייך השני למחלות העצבים שפשטו בחלקים מן החברה. לטענתו, הימין הקיצוני הגרמני ניצל את פחד החברה הגרמנית מפני מחלות הנפש והאשים בהן את היהודים ואת הצרפתים. מחלות העצבים גרמו, לטענת מפלגות הימין הקיצוני, לחולשה, לפחד ולאי-ביטחון בחברה. ראו: Joachim Radkau, *Das Zeitalter der Nervosität: Deutschland zwischen Bismarck und Hitler*, Hanser, Munich 1998.

122 Stuart Hall, 'Gramsci and Us', in: *The Hard Road to Renewal*, Verso, London and New York 1988, pp. 162, 164 167.

123 פרויד, 'תרבות בלא נחת'; שלמה זינגר, 'הפרעות נפשיות ונפשיות גופניות בגיל הנערות', *דפים רפואיים* (ינואר-יוני 1966), עמ' 255.

ומאיים [...] מזג אוויר סגרירי, יכולים דלים ותופעות טבע אחרות – לפי גרסת ההמון, נגרמים ע"י הפיצוצים הגרעיניים [...] פחד גדול שורר בקהלי¹²⁴.

ישראל בשנות השישים היא חברה הנתונה לתהליכי מודרניזציה מואצים. למרות הבדלים ניכרים בתוך המודרניות האירופית וקצב השינויים השונה מאזור לאזור באירופה במהלך למעלה ממאה שנים אין ספק כי את העת החדשה המאוחרת במרכז אירופה ובמערבה ניתן לאפיין כתחילת עידן המודרניות. בעידן זה 'מודרניזמים' שונים – קרי הלכי רוח הדוגלים בהיפרדות מן הישן ומן המסורת, שינויים טכנולוגיים המגבירים דרמטית את קצב החיים ותהליכים תרבותיים דוגמת התפשטות הקפיטליזם, ביורוקרטיזציה, עיור מואץ, אוטומציה, תיעוש ותחרותיות – באים לידי ביטוי בקצב הולך וגובר וגורמים לתסיסות תרבותיות, חברתיות ופוליטיות ויוצרים תודעת חוסר ביטחון ודאגה. כתביהם של פיטר גיי ושל אחרים שהצגתי בתחילת המאמר מצביעים על הקשר הישיר שבין העלייה בקצב החיים להתפשטות של רגשות חרדה, תשישות וכדוך בעיקר בקרב הבורגנות האירופית. על רקע הנחת יסוד זו, אני מבקש לטעון כי עוד בשנות החמישים וביתר שאת במחצית הראשונה של שנות השישים חוו כל הישראלים על כלל קבוצותיהם החברתיות השונות והמגוונות – אך כנראה מעמד הביניים יותר מכול – תהליכי מודרניזציה מואצת. תהליכים אלה התרחשו בעת ובעונה אחת ובפרק זמן קצר ביותר, יחסית למקרה האירופי, וכל זאת בתנאים חברתיים ביטחוניים קשים. עידן ההתבססות והצמיחה הכלכלית התקיים לצד או בקרב 'חברה בעומס יתר'. נראה לי כי זהו תיאור מדויק של החברה הישראלית על כל גווניה בשנות השישים, או, כפי שהצגתי בתחילת המאמר, חברה עם 'מבנה רגשות פסימי'. פיטר גיי, בדברו על החברה הוויקטוריאנית, מיטיב לכנותה 'חברה החשה כי הוכרעה על ידי דחפים עשירים ומגוונים מדי מכדי שיהיה אפשר לקולטם'.¹²⁵ במדינות אירופה השונות הורגשו תוצאות המודרניזציה בקרב המעמד הבינוני באופנים שונים. בהשפעת גיי וזימל, כותב ההיסטוריון הבריטי ג'יימס ורנון על החברה האנגלית הוויקטוריאנית, ומתאר את צמיחתה של 'חברת זרים' (society of strangers) המתאפיינת בניכור, פחד מהשונה ומהזר, געגועים לעבר אוטופי ופסימיות עמוקה. חוקרים אחרים כתבו על גרמניה שלאחר מלחמות האיחוד והמשבר הכלכלי של שנות השבעים של המאה ה-19 העוברת תהליכי מודרניזציה מהירים היוצרים שברים קשים בחברה הגרמנית שבאים לידי ביטוי בפסימיות תרבותית, בחרדות קולקטיביות נפשיות ובמצוקות חברתיות.¹²⁶

124 בריאות הנפש ומחלות נפש, משרד הבריאות, ירושלים 1964, עמ' 14.

125 הביטוי משמש כותרת לספרם המפורסם של הסוציולוגים דן הורוביץ ומשה ליסק, **מצוקות באוטופיה: חברה בעומס יתר**, עם עובד, תל אביב 1990, המתאר את החברה הישראלית לאורך כל ההיסטוריה שלה; ראו גם: Gay, *Education of the Senses*, p. 58.

126 James Vernon, *Distant Strangers: How Britain Became Modern*, California University Press, Berkeley 2015; Anna Katharina Schaffner, *Exhaustion: A History*, Columbia University Press, New York 2016, ch. 11; Hans U. Wehler, *The German Empire 1871-1918*, Berg Publishers, London 1985; Michael Stürmer, *Das Rhelose Reich*, Siedler,

רבים רואים בישראל של העשור השני את שיאו של המודרניזם הישראלי ואת תחילת עידן המודרניות המאוחרת.¹²⁷ חיזוק מעמד הביניים, הסרת הצנע, תהליכי אוטומציה מהירים, ההיצע הטכנולוגי הרב בשוק הפרטי והציבורי, הפתיחות הרבה יותר לתרבויות אחרות, תהליכי ביורוקרטיזציה, השקט הביטחוני, השתפרות המצב הכלכלי, העיור המואץ שבא לידי ביטוי בהקמה מסיבית של שיכונים ובהעברת אוכלוסיות שלמות לתוכם, התסיסה התרבותית בהשפעה מערבית, התפתחות ההשכלה הגבוהה, עלייה ברמת הפשיעה והגידול באי־שוויון חברתי – כל אלו הם כמה מן הביטויים למודרניות הישראלית, או כדבריו של העיתונאי ארי שביט על שנת 1965, 'סימן לנורמליות'.¹²⁸

תחושת חוסר הנחת, הטרוניות, הדאגה, החרדה העמומה ויש שיאמרו הטראומה החברתית¹²⁹ – כל אלה הם תוצאה של התרחשותם של תהליכים רבי־משמעות בפרק זמן קצר ביותר בקרב חברת מהגרים, שחלקה הניכר עבר חוויות נפשיות קשות באירופה ובארץ ישראל, ובתנאים קשים יחסית. בשנות השישים, רובם כבר השתייכו למעמד הביניים הישראלי.¹³⁰ פסימיות שכזו, על השלכותיה הנפשיות, מוכרת אף ממקומות אחרים. ההיסטוריון הנרי רוסו אפיין את השפעתן של שנות וישי על החברה הצרפתית כ'פוסט־טראומה'.¹³¹ דהיינו, מצב שבו חשיפה לאירועים טראומטיים מחוללת סימפטומים פסיכולוגיים כמו חרדה, הכחשה, עיסוק אובססיבי מתמשך ועוד, ושהוא בא לידי ביטוי אף במועקות נפשיות קשות. לתיאור מצב זה טבע רוסו את המונח 'סינדרום וישי', שהופיע בכותרת ספרו המשפיע משנת 1990. לטענתו, גודש האירועים הדרמטיים שעברו על צרפת בזמן קצר כל כך בתוספת תהליכי מודרניזציה מהירים היה זה שעשה את תקופת וישי לטראומטית כל כך מסוף שנות החמישים.

Berlin 1978. למחקרים הקושרים בין המודרניזציה המואצת לפסימיות הגרמנית ראו Peter Fritzsche, *Reading Berlin 1900*, Harvard University Press, Cambridge, MA 1996; W. Martynkewicz, 'Das Zeitalter der Erschöpfung: Die Überforderung des Menschen durch die Moderne', in: Sigward Neckel and Greta Wagner (eds.), *Leistung und Erschöpfung: Burnout in der Wettbewerbsgesellschaft*, Suhrkamp, Berlin 2013

127 שיינבלט, 'לתפוס את אמריקה'; עודד היילברונר, 'הקדמה: מודרניזם ישראלי או מודרניזם בישראל', הנ"ל ומיכאל לוין (עורכים), **איך אומרים מודרניזם בעברית**, רסלינג, תל אביב 2010, עמ' 7-25.

128 שביט, 'ישראל 1965', עמ' 40.

129 יובל, 'לקום אתמול בבוקר'.

130 במקום אחר אני כותב על 'הדור של 1940' ודפוס התנהגותו בשנות השישים. ראו: היילברונר, 'הדור של 1940'. פיטר גיי ואחרים מדגישים בעיקר את השינויים המהירים שעוברת החברה האירופית ובעיקר הבורגנות. בישראל נוספים לשינויים אלו גם מורשות מן העבר הקרוב הטראומתי.

131 רוסו מדגיש במיוחד את הקרע הפנימי בתוך צרפת בתקופת המלחמה כמחולל של אותו סינדרום. לדבריו הסגרה, מאסר, חקירה ועינויים של מאות אלפי אזרחים צרפתים ביד צרפתים תומכי משטר וישי יצרו טראומה שחוזרת ומעסיקה את הצרפתים בכל משבר פוליטי, כלכלי, צבאי וחברתי מאז סיום המלחמה ובעיקר בכל הקשור למלחמת אלג'יר (Henry Rousso, *Le Syndrome de Vichy*, de 1944 a nos jours, Seuil, Paris 1999).

בעשור השני נעשתה החברה הישראלית מגוונת יותר הן בהרכבה האנושי הן מבחינת ריבוי התפקידים החברתיים והתרבותיים. אפשר אולי לכתותה, בעקבות ג'יימס ורנון, 'חברת זרים' שבה הולך ומתפתח ניכור או אי־נחת מן האחר, הזר או השונה – דתיים, חרדים, ערבים, אשכנזים או מזרחים, 'ותיקים'. הדבר מסביר גם חלק ניכר מן התופעות שתוארו בחלק השלישי של המאמר. בקצרה אזכיר כאן כי ישנן עדויות המצביעות על תהליך מהיר של נעילת בתים פרטיים למן שנות החמישים וביתר שאת בתחילת שנות השישים לנוכח עלייה במקרי פריצות, ותהליך זה מעיד על העלייה בחשש מן 'האחר' המאיים המסתובב ברחוב.¹³² בעשור השני גם עלתה התכיפות של סכסוכי שכנים בעיקר על רקע עדתי או דתי/חילוני, בייחוד מצד דיירים חילונים, אשכנזים ממעמד בינוני.¹³³ אין זה פלא כי במשאל דעת קהל על אודות יחסי שכנות שערך לאחר מלחמת ששת הימים המכון למחקר חברתי שימושי, מביעים רבים מן הנשאלים את התקווה כי האחוזה הפתאומית והמבורכת כל כך שנוצרה ערב המלחמה ובמהלכה – בין שכנים, בין מעמדות שונים, בין דתיים וחילוניים – שלא כאיבה והניכור שקדמו ל'ימי ההמתנה', תימשך גם בעתיד.¹³⁴

חוקרים ומומחים, יחד עם פוליטיקאים, הבינו כי למודרניזציה המואצת יכולים להיות מחירים חברתיים ונפשיים. בדיונים שנערכו במשרד הפנים בשנת 1958 סביב הנהגת שעון

132 ההוכחות שבידי לריבוי הולך וגובר של נעילת בתים הן בעיקר מידיעות פלילים המצביעות על מעשי פריצה לדירות פתוחות שדייריהן שהו מחוץ לבית או שהו בבית, אך השאירו את הדלת הראשית פתוחה. המשטרה מתרה בתושבים להקפיד לנעול את דלתות הבית. לדוגמה: ועדת הכנסת דנה בתלונה של אזרח בשם חייט טורקי נגד שוטר בשם פואד לוי שמבצע פקודות מאסר אזרחיות באזור בני ברק, ונכנס לבתי אזרחים ללא דפיקה בדלת. 'בתינו לא נעולים 24 שעות ביממה וברור שבשעות היום והערב הדלתות פתוחות לרווחה' [ההדגשה שלי]. השוטר נכנס לבתים, לחדרים, לבתי השימוש... (א"כ, הכנסת החמישית, ועדת הפנים, פניות הציבור 5/מ"מ/134, 28.3.1963); בעיתון **למרחב**, 4.2.1965, דווח על אם לשבעה שהציגה עצמה כסוכנת ש.ב. בשם רחל דעבול, ונעצרה לאחר שנתפסה גונבת תכשיטים בחולון בביתם פרטיים שאליהם נכנסה ללא מפריע; שכנים ברחוב יהודה בירושלים כתבו לעירייה כי הם נוטים כעת לנעול את בתיהם עקב ריבוי חולי הנפש המסתובבים בשכונה וכי יש לקרוא למשטרה שתטפל באותם מסכנים (א"כ, עזרה סוציאלית, 1823/3/9, 17.9.1962).

133 ראו דברי ניצב א' שור, ראש אגף חקירות במשטרה, על תופעת סכסוכי השכנים שמתפשטת והולכת עקב 'אלפי משפחות החיות בשכונות כפויה עם כל הכרוך בה' (**אלימות בישראל**, עמ' 57; שובל, **דפוסי מגורים ויחסים חברתיים**; הנ"ל, מחקר חברתי בשכונות בירושלים; קנטי, **הדיור והשאיפות של זוגות צעירים**). לדוגמה ראו שני סכסוכי שכנים שקיבלו אף הם ביטוי ציבורי: דקלה גולומב, "מעונות היהלומים" אינם נוצצים, מן **היסוד**, 2.8.1962; **הארץ**, 1.8.1962 (על הבית ברחוב דה־האז מס' 7 בתל אביב); הכנסת החמישית, ועדת הפנים, פניות הציבור, א"כ 5/מ"מ/134; **סקר סכסוכי שכנים**.

134 המכון למחקר חברתי שימושי, דוח מספר 1, 'בעיות הציבור: לפני המערכה ובעיצומה', מוגש למשרד ראש הממשלה, ירושלים 8.6.1967; מכון גוטמן, דוח מספר 3 בסדרה 'בעיות הציבור', התפלגויות התשובות לשאלות שנשאלו בסקרים 1, 2, 3 (נתוני ביניים), ירושלים, 29.6.1967; שם, ממצאים מתוך סדרת הסקרים 'בעיות הציבור', שהוכנו עבור משרד ראש הממשלה, ירושלים, 17.7.1967.

קיץ בישראל ובמשאל שנערך בקרב מרבית משרדי הממשלה וארגונים ציבוריים סביב השאלה בדבר יתרונות או חסרונות בהנהגת שעון קיץ, רוב מוחלט מבין הרשויות השונות התנגד. הסיבה השגורה היתה שלא כדאי להוסיף שינוי נוסף לחברה הנתונה גם כך בתהליכי שינוי מהירים ואשר מביעה עייפות ועצבנות.¹³⁵ כמה שנים אחר כך, בשעה שהואץ תהליך 'האוטומטיזציה' (כך בשפת בני התקופה) של החיים בישראל, החלו להתפרסם יותר ויותר כתבות ודיונים המשבחים את תהליכי המיכון המהירים, אך גם מזהירים מפני השלכותיהם על נפשה של החברה הישראלית.¹³⁶

מחשבות בעקבות: על צמיחתו של מיתוס 'ארץ ישראל הישנה והטובה'

במקום צוואה [...] אני לוקח אתי לאי בודד את כל הדברים היפים שאני יכול לקחת בזכרוני מהארץ היפה והמחורבנת הזו (להלן הפירוט): [...] הקטיף אחרי הגשם של השמוטי אצל אברמזון בפרדס [...] השירים היפים של נעמי שמר וארגוב וחרר ומתי כספי שר, את אורי זוהר וטופול בתכנית הראשונה של בצל ירוק [...] את הגשש ואסתר עופרים [...] את שלושה בסירה אחת ואת מה נשמע של דן בן אמוץ [...] את היום שפיל ספקטור הודיע לי שרוצים לנסות אותי בנטוורק [...] את החברה בפלוגה [...] את יום הניצחון. (יצחק בן נר, '... דוד אוגוסט, קהיר, פברואר, בתוך: הנ"ל, ארץ רחוקה, רומן בסיפורים, כתר, תל אביב 1981, עמ' 147-148)

במאמריהם על הליברליזם הישראלי טוענים מנחם מאוטנר ואורנה בן נפתלי: 'מסיבת התה הסתיימה. הציבור הוותיק – הקבוצה האשכנזית, החילונית, הוותיקה, שחבריה מכונים גם "ההגמונים לשעבר הליברלים" – שוב אינו קם בבקר, מתחיל ללכת ומתוך שהוא "מרגיש שהוא עם" מקדים שלום לכל הנקרה בדרכו. עיניו אינן בוהקות עוד "באור התכלת העזה"; הן חרוכות מן "השמש השחורה של המלנכוליה"'.¹³⁷

135 משרד הפנים, 20.11.1958, א"מ, ג-2212/35. וראו לדוגמה את דבריה של המחנכת ליה קרמר: 'תקופה גדושה במבוכה [...] הרדיפה אחרי מותרות, העדפת נכסי חומר [...] התחרות ללא תקדים לכיבוש עמדות כלכליות [...] הריצה אחר הטכניקה [...] עומסים על האדם בן דורנו מתח נפשי גבוה שלחצו גובר והולך עד כדי מועקה נפשית מסוכנת' (ליה קרמר, 'ספרות הילדים לאור התקופה', פרקים לדברי ספרות חנוך וחברה [אוקטובר 1963], עמ' 54).

136 'קיים נושא והוא מאד חשוב והוא הפחד. כולנו מפחדים מפני דברים חדשים [...] אנחנו חייבים לדאוג ליצירת אווירה מתאימה בציבור הרחב על מנת שהוא יפסיק לפחד' (אברהם קרוגר, ממשרד העבודה, בדיון על חינוך הציבור לקבלת תהליכי דברים מהסימפוזיון על אוטומציה, 1965, עמ' 222). וכן 'הפרדת העובד ממגע גופני ישיר עם החומרים המופקים נראית [...] כגורם חמור המחבל בהנאה שבחיים. בריאות הנפש של העובדים עשויה גם היא להיות מושפעת' (שם, עמ' 92).

137 מנחם מאוטנר, 'ליברליזם בישראל: "האדם הטוב", "האזרח הרע", והשגשוג האישי והחברתי', עיוני משפט, לו (2013), עמ' 7, 16; ארנה בן נפתלי, 'על הקופסא השחורה של הליברליזם הישראלי', שם, עמ' 81.

מאוטנר ובן נפתלי עוסקים במאמריהם באליטות הליברליות הישראליות שהחל מסוף שנות השבעים החלו להביט בנוסטלגיה על שנות החמישים ובעיקר על שנות השישים כשנות הזהב שלהן ושל המדינה.¹³⁸ לסיום אני מבקש לעמוד על פשר הסתירה בין המציאות שהוצגה כאן ובין עולם הדימויים של אותן אליטות שעולם הדימויים שלהן מתמצה בדימוי 'ארץ ישראל הישנה והטובה'. אנסה בכל אופן להעלות בקצרה השערה לסיבה שבגינה נתפסות אצלנו שנות העשור השני (עד 1967) כ'תקופת התום', כשנות הנינוחות, השגשוג והשקט בהיסטוריה הישראלית הקצרה.¹³⁹

כבר הזכרתי בתחילת המאמר את הגישה ששלטה בהיסטוריוגרפיה הגלובלית, את 'האורתודקסיה החדשה' ונסיבותיה. מאמר זה נכתב ברוח גישה זו, תוך כדי התייחסות, כמובן, להבדלים העמוקים שבין המערב לישראל בשנות השישים כמו גם לדלות ההיסטוריוגרפית הקיימת בנושא בישראל. אך מלבד ההשפעה ההיסטוריוגרפית של 'מיתוס שנות השישים' במערב על מאמרי, אני מבקש לשאול האם ייתכן כי מיתוס שנות השישים הישראלי נועד לשרת קבוצות חברתיות (האליטות הישנות, הוותיקים, מעמד הביניים) שנסיבות שונות גרמו להן להביט בנוסטלגיה על עשור זה, בעיניים 'חרוכות מן השמש השחורה של המלנכוליה'? האם החל מסוף שנות השבעים, וביתר שאת לאחר מכן כחלק מן התגובה של האליטות למלחמת יום כיפור ובעיקר ל'מהפך', אנו עדים לגל נוסטלגיה שני, לאחר זה הראשון שעליו עמדתי במאמר? האם מיתוס 'ארץ ישראל הישנה והטובה' שהחל לצבור תאוצה בסוף שנות השבעים היה (שוב) תגובה למשבר המעמד הבינוני הישראלי? אלו הן השערות הדורשות מחקר מעמיק.¹⁴⁰ ייתכן שהמבט הנוסטלגי לעבר של קבוצות עלית אלו נובע אף מהתפתחויות שונות בחברה ובתרבות הישראליות בשנים שלאחר מלחמת ששת הימים. שכן, לעומת התקופה שקדמה לה, התקופה שלאחר המלחמה, ואולי אף עד עצם היום הזה, מסמלת עבור קבוצות שונות את תקופת 'החטא הקדמון' שבה החל לתקתק שעון החול המונה את סופה של ההגמוניה האשכנזית־חילונית. התקופה והמקום המכונים 'תקופת התום', 'שנות היופי', 'ארץ ישראל הישנה והטובה' ו'העשור המוצלח' הנם אולי הבניה תרבותית מאוחרת שנועדה להסתיר אי־נחת, פסימיות וחרדה עמומה המייצגות את חולשתן של האליטות והבורגנות הישראלית שנים לפני שקיעתן.

במנוחה נכונה, אשר נכתב במהלך שנות השבעים, מתאר עמוס עוז את ישראל של 1965 כך:

בתחנה המרכזית של תל-אביב ראה יולק את הצרות הישנות שעדיין לא הרפו מאתנו ועוד הן עושות בנו שמות: איש הונגרי [...] החל לגעות בקול נורא כמו שור שהריח

138 אפילו היום מביט דויד שולמן על החברה הישראלית שלפני 1967 כ־'Broadly moderate and human': David Shulman, 'Israel's Irrational Rationality', *New York Review of Books*, 22, 6 (2017), p. 44. ראו גם: יגאל סרנה, **השנה האחרונה**, ידיעות ספרים, תל אביב 2017.

139 ראו פירוט אצל גולדשמידט, מ"גאולה" ל"גולה".

140 שאל פז מסכם גישות אלו בקרב בוגרי חניכי תנועות הנוער המזדקנים בשנות האלפיים, **פנינו אל השמש העולה**, עמ' 827-844.

עקידה [...] למורת רוחו קנה לו יולק עיתון ערב [...] ובאותו עמוד סופר גם על תגרת ידיים המונית בין פליטים בפרבר ליד נס ציונה [...] בעיירה ליד בית ליד היה הכרח לקשור בחבלים עבים שני תושבים בגיל העמידה שיצאו זה מול זה בגרון [...] מכשף פרסי מן המושב גאולים נאשם בכך שהיה כותב קמיעות כוזבים לנשים עקרות והיה משקה אותן בסם [...] ידיעה קטנה על אדם [...] שהופיע ובידו אקדח איטלקי קטן במשרדי הקרן הקיימת [...] וכמעט התאבד בחדר השכפול שבמרתף הבנין. המון אנשים שונים ומשונים [...] מתאמצים להעמיד פני עם [...] מה יהיה, מה יהיה אם חלילה יתהפך הגלגל, אם אחרי ככלות הכל יסתיים כל זה בכל רע. הכל אפשר. הכל פתוח [...] הקללות והמריבות וסיוטי הלילה, גם הזכרונות הנוראים [...] מתחת לשמיכה חורפית מתהפכים האזרחים מצד אל צד, שוקלים, נאבקים, הודפים את גדודי הסיוטים המאיימים עלינו, מחשבים הרבה חשבונות. אדם אומר לאישתו בלחש: 'שיהיה, מי יודע. ליתר בטחון. על כל צרה שלא תבוא' [...] מעבר לחושך הקרוב לא נראה אלא החושך הרחוק יותר [...] עוד מעט יעלה הירח [...] אז יקומו אנשים ניצולים בגיל העמידה וילבשו את מעיליהם ואת מגבעותיהם [...] פניהם כחולמים. מביטים בבית משרדים חדיש ורואים מפולת. מכונית חולפת והם שומעים הרעשה. מן הרדיו בוקע ניגון ודמם קופא בעורקיהם. מביטים בעץ והנה אש. תל־אביב בערב חורף בין מלחמות [...] לאן מוביל כל זה? מאחורי חומת המערב הזאת מצטנפת כל העיר. מתכווצת מפחד המרחבים הפתוחים.¹⁴¹

שנות המנדט

מפנה ביחסי ערבים ויהודים ביפו ובתל אביב בשנות מלחמת העולם השנייה

תמיר גורן

הקדמה

פרוץ מלחמת העולם השנייה סימן במידה רבה את קצו הרשמי של המרד הערבי. מבחינת הפלסטינים אמנם היו למרד הערבי הישגים אך היו לו גם תוצאות חמורות. הטרור הפנימי והתפוררותה של ההנהגה הלאומית השפיעו קשות על המשך התפתחותה של תנועתם הלאומית, שלא היה בכוחה וביכולתה כדי לממש את ההישג שזכתה לו בדמות 'הספר הלבן' של מאי 1939.¹ שנות המרד הערבי שיבשו את המערכת המשקית, החברתית והפוליטית של ערביי הארץ. מרבית האוכלוסייה הערבית עיפה מאי השקט הממושך ומאבדן החיים והרכוש ושאפה להחזיר את החוק והסדר.² אחת התוצאות החמורות של המרד הערבי היתה הנזק הכלכלי הכבד שנגרם לציבור הערבי. המשק נקלע למשבר, מפרנסים נפגעו ומקורות התעסוקה שובשו. ביטויים של הנזקים הכלכליים ניכר במיוחד באותם מקומות שבהם התקיימו בעבר יחסי מסחר ענפים בין ערבים ליהודים, כמו בערי החוף חיפה ויפו.³

- 1 על תקופת המרד הערבי והשלכותיה על הפלסטינים ראו: יגאל אייל, "'המרד הערבי' בשנים 1936-1939: נקודת המפנה במאבק על ארץ-ישראל', עלי זית וחרב, ט (2009), עמ' 43-82; יוסף נבו, 'ערביי ארץ-ישראל והספר הלבן של שנת 1939', קתדרה, 12 (1979), עמ' 148-163.
- 2 יהושע פורת, ממחומות למרידה: התנועה הלאומית הערבית הפלסטינית 1929-1939, עם עובד, תל אביב 1978, עמ' 356; יובל ארנון-אוחנה, חרב מבית: המאבק הפנימי בתנועה הלאומית הפלסטינית, הדר, תל אביב 1989, עמ' 296; יוסף נבו, 'השפעת מלחמת העולם השנייה על שינוי דפוסי המעורבות הערבית בארץ-ישראל', בתוך: יוסף נבו ויורם נמרוד (עורכים), הערבים אל מול התנועה הציונית, והישוב היהודי 1946-1950, מכללת אורנים, קריית טבעון 1985, עמ' 10.
- 3 לתיאור הנזק הכלכלי ראו: יוסף נבו, 'התנועה הלאומית הערבית הפלסטינית במלחמת העולם השנייה', בתוך: משה מעוז וב'ז קדר (עורכים), התנועה הלאומית הפלסטינית: מעימות להשלמה? משרד הביטחון - ההוצאה לאור, תל אביב 1996, עמ' 97; לתיאור היקף הנזק שנגרם למסחר בין ערבים ליהודים ביפו בתקופת המרד הערבי ראו: תמיר גורן, גאות ושפל: התפתחותה העירונית של יפו ומקומה בעימות היהודי-הערבי בארץ-ישראל 1917-1947, יד יצחק בן-צבי, ירושלים 2016, עמ' 266-275.

משנסתיים המרד הערבי הציבו תוצאותיו בכלל והקריסה הכלכלית בפרט אתגר לא פשוט בפני הציבור הערבי. אין תמה אפוא כי מבחינת הפלסטינים מלחמת העולם השנייה פרצה בעיתוי גרוע, שכן עוד לא השתחררו מגדר הלא־רגיל של תקופת המרד וכבר נקלעו בעל כורחם לתקופה בלתי שגרתית נוספת שהביאה עליהם בעיות חדשות כמו האטת פעילות המשק, אבטלה וספסרות, שניכרו בשלב הראשון של המלחמה בעיקר.⁴

לנוכח המצב העגום שנקלע אליו נטה הציבור הערבי באופן טבעי לחפש תנאים שיאפשרו לו לשקם את נזקיה של תקופת המרד הערבי ולהתפנות לאתגרי הקיום היום־יומי שעמדו לפניו בעטייה של המלחמה. נושאים פוליטיים ובייחוד עניינים לאומיים לא היו בראש מעייניו של הרוב הערבי הפלסטיני בשנים הראשונות למלחמה. הציבור הערבי הפנה את התעניינותו לנושאים הכלכליים היום־יומיים, אשר חלקם הושפעו מעצם מצב המלחמה. עדיפות ראשונה ניתנה אפוא לשימור של עמדות כלכליות וחברתיות קיימות.⁵

בעיות הניהול התקין של חיי כלכלה בעת מלחמה העסיקו גם את היישוב היהודי, ועל כן הלך והתהווה בתקופה זו שיתוף פעולה יהודי-ערבי. שיתוף פעולה זה, שהיה תועלת ביסודו, בלט בתחומים שהיה בהם שילוב אינטרסים יהודי-ערבי, ובראש ובראשונה התחום הכלכלי. בהדרגה חרג שיתוף פעולה זה מהתחום הכלכלי הטהור וחודשו המגעים החברתיים בערים, תושבים יהודים שבו להתגורר ברבעים ערביים של ערים מעורבות, התקיימו משחקי ספורט בין קבוצות ערביות ליהודיות וכיו"ב.⁶ שיתוף הפעולה נמשך לסירוגין לאורך כל שנות המלחמה. ואולם, החל בשנת 1943, משהתברר כי בריטניה ובעלות בריתה יצחו במלחמה, החלה ההתעוררות הפוליטית המחודשת של היישוב הערבי, שבעטייה חלה נסיגה מסוימת בהיקף הקשרים.⁷ תקופת מלחמת העולם השנייה, שלא כתקופה שקדמה לה, התאפיינה אפוא בהטבה משמעותית של היחסים בין ערבים ליהודים בתוך הערים המעורבות ובין יישובים ערביים ליישובים יהודיים.⁸ משום עצמת מעשי האיבה שהתרחשו בתקופת המרד הערבי בלטה הרגיעה שאחריה.

התפתחות היחסים בין הערבים ליהודים מאז הסתיים המרד הערבי ועד שלהי מלחמת העולם השנייה קיבלה מקום מצומצם בלבד במחקר, הן באופן מוחלט הן ביחס לשפע

4 על מצבה הכלכלי של ארץ ישראל בתקופת מלחמת העולם השנייה ראו: יוסף גרוס, 'המדיניות הכלכלית של הממשל הבריטי המנדטורי בארץ־ישראל (המשך)', קתדרה, 25 (1982), עמ' 159-166.

5 נבו, 'השפעת מלחמת העולם השנייה על שינוי דפוסי המעורבות הערבית', עמ' 10; הנ"ל, 'התנועה הלאומית הערבית הפלסטינית', עמ' 97.

6 על ביטויי שיתוף הפעולה ראו: יוסף נבו, 'ההתפתחות הפוליטית של התנועה הלאומית הערבית הפלסטינית 1939-1945', עבודת דוקטור, אוניברסיטת תל אביב, תל אביב 1977, עמ' 116-118.

7 על הסיבות לחידוש הפעילות הפוליטית ראו: נבו, 'התנועה הלאומית הערבית הפלסטינית', עמ' 103-104.

8 על תפוצת הקשרים שרווחו בין ערבים ליהודים בחיי היום־יום בתקופת מלחמת העולם השנייה ידוע מעט מאוד. ראו למשל: מוסטפא עבאסי, **צפת בתקופת המנדט 1918-1948: ערבים ויהודים בעיר מעורבת**, יד יצחק בן־צבי, ירושלים 2015, עמ' 168; הלל כהן, **צבא הצללים: משת"פים פלסטינים בשירות הציונות**, עברית, ירושלים 2004, עמ' 177-183.

החיבורים שעוסקים בנושא זה במסגרת תקופת המנדט בכלל. במיוחד לא הרבה המחקר לעסוק בנושא זה בתקופת המעבר שבין המרד הערבי למלחמת העולם השנייה. תקופה זו, שהצטיינה כאמור בשיתוף פעולה פורה, היא במידת-מה החוליה החסרה בתולדות היחסים בין יהודים לערבים.⁹ יתר על כן, ההיסטוריוגרפיה של תקופת המנדט עוסקת לרוב בתקופה שלמן 1943 ואילך, לנוכח ההתעוררות הפוליטית שחלה בקרב היישוב הערבי, ופחות בשנים הראשונות של המלחמה. המאמר מבקש אפוא להשלים במידת האפשר פרק חשוב זה. לפיכך הוא יתמקד ביחסים שבין ערבים ליהודים בחיי היום-יום כפי שהתקיימו בין יפו לתל אביב, דווקא בגלל המתיחות שהתהוותה בתקופת המרד הערבי בין שתי הערים, יחסים שלא זכו עד כה לבחינה של ממש בקשר לשנים 1939-1944.¹⁰

יפו, שניזוקה מאוד מבחינה כלכלית בתקופת המרד הערבי, ביקשה לשקם את הריסותיה במהרה ולהשיב לעיר את מעמדה כמרכז כלכלי מוביל בארץ ישראל. הצורך הזה התגבר עוד יותר על רקע המלחמה שפרצה. המעבר מהרס לשיקום חייב שינוי גישה כלפי היהודים, וזאת אמנם כדי להשיג את הרגיעה המתבקשת אך גם ובעיקר כדי להחזיר לחייה הכלכליים של העיר את היהודים, שמילאו בה עד 1936 תפקיד מרכזי. זה היה אינטרס יפואי מובהק לשפר את היחסים בין יפו לתל אביב ועם היהודים בכלל על מנת להיחלץ מהמצב הקשה ששרר בעיר בתקופת המרד הערבי. עזיבת הסוחרים היהודים את יפו, פתיחת נמל תל אביב, עצירתה של תנועת היהודים ליפו – כל אלה ועוד השפיעו לרעה על מצב העיר. מטרת המאמר לתאר ולבחון את היקף הקשרים בין יפו לתל אביב בתקופת מלחמת העולם השנייה, ולעמוד על טיבו של שיתוף הפעולה שהתגבש ביניהן. יובהר כי המאמר אינו מתיימר להציג את כל סוגי הקשרים שרווחו בין שתי הערים, אלא את אלה שיש בהם כדי לבטא היטב את השינוי שחל ביחסים בין השתיים. נטען כי מאז סיומו של המרד הערבי

9 ספרות המחקר כוללת בדרך כלל אזכורים של שיתופי פעולה ותו לא. מחקר מקיף ושיטתי בנדון לא נערך. מחקרו של מיכאל אסף על יחסי ערבים ויהודים בארץ ישראל משלהי התקופה העות'מאנית עד 1948, שפורסם בשנת 1970, הביא לראשונה רשימה מפורטת של סוגי שיתוף הפעולה שרווחו בין יהודים לערבים בחיי היום-יום מאז הסתיים המרד הערבי ובתקופת מלחמת העולם השנייה. מדובר בסקירה קצרה של עמודים אחדים בתוך כרך בן למעלה מ-400 עמודים. ראו: מיכאל אסף, **היחסים בין ערבים ויהודים בארץ-ישראל 1860-1948**, מפעלי תרבות וחינוך, תל אביב 1970, עמ' 105-114; נדבך נוסף ובעל משמעות מהווה עבודת הדוקטור של יוסף נבו. ייחודה שהיא מתמקדת בתקופת מלחמת העולם השנייה בהתפתחות הפוליטית של התנועה הלאומית הערבית הפלסטינית. מחקר זה, שהושלם בשנת 1977, סוקר את ממדי שיתופי הפעולה שרווחו בתקופת המלחמה, אך אינו מרחיב בנדון. ראו: נבו, 'ההתפתחות הפוליטית של התנועה הלאומית הערבית הפלסטינית', עמ' 116-118.

10 סוגיית היחסים בין יפו לתל אביב בתקופה זו נדונה בספרות המחקר באופן מצומצם וחלקי בלבד. ראו: חיים פיירברג, 'תל-אביב: תמורות, רצף וריבוי פנים של חברה ותרבות עירונית בתקופת מאבק (1936-1948)', עבודת דוקטור, אוניברסיטת תל אביב, תל אביב 2003, עמ' 45; Mark LeVine, *Overthrowing Geography: Jaffa, Tel Aviv, and the Struggle for Palestine 1880-1948*, University of California Press, Berkeley 2005, pp. 107-109.

ובמשך השנים הראשונות של מלחמת העולם השנייה חלה תפנית חיובית בבחינת דף חדש שנפתח ביחסים שבין יפו לתל אביב. הנושא ייבחן סביב שלושה היבטים המשקפים היטב את השינוי שחל ביחסים בין שתי הערים: האחד בתחום היחסים שבין עיריית יפו לעיריית תל אביב; האחד בתחום הכלכלי; והאחד יתרכז בתנועה שהתנהלה בין יפו לתל אביב לצורכי בילויים.

מבוא

משנסתיים כיבוש ארץ ישראל במלחמת העולם הראשונה התחדדה באחת המתיחות שנוצרה בין היהודים לערבים בשלהי התקופה העות'מאנית. מעתה שבה ונשנתה וביתר שאת המחאה הערבית נגד התנועה הציונית. זו ניכרה היטב במקומות החיכוך בין יהודים לערבים. מבחינה זו היתה יפו זירה בולטת, תוצאה של התעצמות היישוב היהודי ביפו ובקרבתה.¹¹ מאז נוסדה תל אביב לצד יפו הערבית נוצרה בארץ ישראל מציאות יחידה במינה של יחסי שכנות בין עיר עברית לעיר ערבית. בארץ ישראל המנדטורית נוצרה מציאות בלבדית של שני מרחבים עירוניים צמודים ושכנים זה לזה, אך מבחינה מוניציפלית מנוהלים כשתי ישויות גאוגרפיות נפרדות. הגבול העירוני שחצץ בין הערים הבליט את סמיכותן מצד אחד, והמחיש את שונותן בבחינת שתי יחידות אתניות ולאומיות מצד אחר.

מקץ מלחמת העולם הראשונה ניכרה בתל אביב התפתחות מרשימה והיא נעשתה למרכז היישוב היהודי בארץ ישראל. בשנת 1936 כבר היתה העיר הגדולה ביותר בארץ במספר תושביה, ונמנו בה 150,000 נפש.¹² באותו זמן ניכרה התפתחות מרשימה גם ביפו, והעיר היתה למרכז השלטון של מחוז לוד, שבו נכללה גם תל אביב, ובה התרכזו כל המוסדות ומשרדי הממשלה המחוזיים. יפו נחשבה לאחת הערים הגדולות של ארץ ישראל, עיר מעורבת בהרכב אוכלוסייתה, מוקד עירוני ערבי גדול, בייחוד בתקופת המנדט, ומקור גאוה והשראה לתושבי יפו הערבים ולערביי הארץ כולם. היא היתה עיר המסחר הערבית החשובה ביותר בארץ ובירת התרבות והחיים הציבוריים של האוכלוסייה הערבית. יותר מכל מקום אחר בארץ סימלה העיר את ההישגים החומריים והתרבותיים של הערבים בארץ.¹³ העיר נהנתה משגשוג כלכלי והתפתחה בהתמדה. נמלה היה החשוב בארץ ודרכו

11 אסף, **יחסים בין ערבים ויהודים בארץ-ישראל**, עמ' 54-58; חנה רם, **היישוב היהודי ביפו בעת החדשה: מקהילה ספרדית למרכז ציוני**, כרמל, ירושלים 1996, עמ' 256-257, 259.

12 יעקב שביט וגדעון ביגר, **משכונות לעיר (1909-1936): ההיסטוריה של תל אביב**, רמות, אוניברסיטת תל אביב, תל אביב 2001, עמ' 93.

13 על התפתחותה של יפו ועל מעמדה בציבור הערבי ראו: גורן, **גאות ושפל**, עמ' 31-220; איתמר רדאי, **בין שתי ערים: הערבים הפלסטינים בירושלים וביפו 1947-1948**, מרכז משה דיין ללימודי המזרח התיכון ואפריקה, תל אביב 2015, עמ' 169-177.

עבר רוב היבוא והיצוא, כמו גם תנועת הנוסעים. אוכלוסייתה גדלה בהתמדה: בשנת 1922 נמנו בעיר 32,524 נפש, וב־1936 – 55,000 תושבים ובהם 18,000 יהודים.¹⁴ מתחילת שנות העשרים נעשתה יפו לאחד המוקדים של הסכסוך היהודי-הערבי בארץ ישראל. שניים ממעשי האיבה הקשים ביותר בשנות המנדט פרצו ביפו והתפשטו למקומות אחרים: מאורעות 1921 ו־1936. גם מהומות אוקטובר 1933 החלו ביפו. מאורעות 1929 אמנם לא פרצו ביפו, אך הטביעו חותם קשה על העיר ועל סביבתה.¹⁵ למרות המתיחות ומעשי האיבה הוטבו היחסים בין יפו לתל אביב בהדרגה. תקופה זו, עד 1936, התאפיינה במעברים חדים מהסלמה לרגיעה. התפרצויות שנבעו מהיחסים המתוחים בין ערבים ליהודים שככו בתוך זמן קצר, והחזרה לשגרת היום־יום כבר היתה מוטיב ביחסיהם. אפשר אפוא לזהות מגמה ברורה ומתמשכת של הטבה ביחסים ביניהם למן המחצית הראשונה של שנות העשרים ועד פרוץ מאורעות 1936.¹⁶

תקופה זו התאפיינה בהתפתחות של מגמה חיובית וביחסים נוחים בין עיריית יפו לעיריית תל אביב. עם השנים אף התחזקה מגמה זו והגיעה לשיאה בשנות השלושים. שיתוף הפעולה שהתגבש בין שתי העיריות נמשך בעקיבות והתפתחה שגרת יחסי עבודה בתחומים משותפים שנגעו לשתי הערים. היחסים הטובים ששררו בין החברים הערבים לחברים היהודים במועצת עיריית יפו העמידו משענת מוצקה להצלחתו של שיתוף הפעולה.¹⁷

בתקופה זו זכתה יפו לצמיחה כלכלית שהגיעה לשיאה באמצע שנות השלושים. יפו נעשתה למרכז כלכלי והובילה בתנועת המסחר. העורף החקלאי שלה היה הגדול ביותר בארץ וכלל את רוב מטעי ההדרים. לצמיחה זו היו כמה ביטויים אופייניים, בין השאר בהתפשטות הקשרים המסחריים בין ערבים ליהודים ובין יפו לתל אביב. המסחר היפואי שהשתלב במסחר התל־אביבי התרחב בשיעור ניכר. מגמה זו באה לידי ביטוי גם בקרב היהודים וניכרה תנועה ערה מתל אביב ליפו לצורכי תעסוקה.¹⁸

התנועה הערה בין שתי הערים ניכרה היטב בהתרחבות קווי התחבורה הציבורית שחיברו בין השתיים ובריבוי הנוסעים, שנבע בין השאר מביקורי בילוי והנאה. המצב הנוח ששרר בין שתי הערים השפיע לא מעט על ערביי יפו והם הרבו לבלות בתל אביב. תנועת האנשים מיפו לתל אביב לצורכי בילוי והנאה ניתנת לתיאור בקו ישר עולה ועקיב שתחילתו בשנות העשרים וסופו ב־1936. גם בכיוון ההפוך, מתל אביב ליפו, זרמה תנועה ערה של יהודים לצורכי בילויים וקניות.¹⁹

- 14 על הגידול באוכלוסיית יפו עד 1936 ראו: שם, עמ' 40, 76, 161, 175-176, 202, 249-250, 269.
- 15 על מעשי האיבה שקרו ביפו בשנים 1921, 1929, 1933, 1936 ראו: שם, עמ' 31-34, 120-121, 171-174, 221-226.
- 16 שם, עמ' 31-220.
- 17 שם, עמ' 80-98, 141-142, 191-192; עד שנת 1936 כללה מועצת עיריית יפו גם נציגים יהודים: שלושה עד 1927 ושניים מאז.
- 18 על היקף התנועה ואופן התנהלותה ראו: שם, עמ' 74-75, 161, 204-205.
- 19 שם, עמ' 50-57, 136-140, 185-185.

פרוץ מאורעות 1936 היווה קו שבר ביחסים בין שתי הערים. חיים מוטרו ומשה לוי, הנציגים היהודים במועצת עיריית יפו, התפטרו, וזו כללה מעתה ערבים בלבד. המתוחות בין הערים התעצמה עוד יותר על רקע דרישת תושבי השכונות היהודיות של יפו לספח אותן לתל אביב ולמעשה להיפרד מיפו. היענותה של עיריית תל אביב לבקשה ותביעתה לשנות את הגבול בין שתי הערים היתה סוגיה פוליטית מורכבת ורגישה, שכן עיריית יפו ראתה בצעד זה איום על המרחב הטריטוריאלי שלה ולא היה בכוונתה לוותר בנדון. העיסוק בסוגיה זו העיב מאוד על היחסים בין שתי העיריות שכבר היו מעורערים בלאו הכי.²⁰

שנות המרד הערבי עצרו כמעט לחלוטין את המגעים בין ערבים ליהודים. השביתה הממושכת שהכריז עליה הוועד הערבי העליון והתנתקות המסחר היהודי מיפו גרמו לעיר נזקים כבדים. התנועה בין שתי הערים פסקה כמעט לגמרי. תקופה זו הבליטה את השפלה הכלכלי שידעה יפו ואת השיתוק שאחז בנמל. הפגיעה ביפו לעומת ערים אחרות היתה החמורה ביותר. ההרעה המתמשכת במצבה הכלכלי של יפו, שהיתה כאמור מרכז כלכלי בולט ומשגשג, החלה בתקופה זו וניכרה במצבו של הנמל, בהיותו סמן מובהק למצבה הכלכלי של העיר.²¹

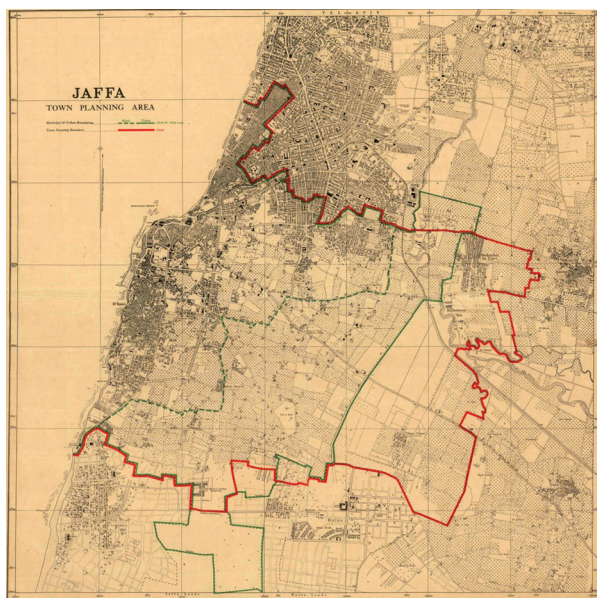
הקיפאון שאחז ביפו בתקופת המרד הערבי נתן בה את אותותיו בעת שחזרה לימי שגרה. על הנזק הגדול שנגרם לה נוספה המלחמה. סגירת נמל יפו בתקופת מלחמת העולם השנייה דרדרה את מצבה הכלכלי עוד יותר.²² שנת 1939 והשנים הבאות הביאו על העיר ירידה תלולה במסחר. התפתחות של שוק שחור, עוני ומצוקה הרעו את מצבה הכלכלי עוד ועוד.²³ במצב הקיים התקשה המסחר העירוני להיחלץ מהנזקים שנגרמו לו. שיקום העיר ומימוש מיזמים שנעצרו בתקופת המרד הערבי היו יעד מרכזי של עיריית יפו. שנות פריחתה של העיר בעבר העמידו את היסוד להנחה כי ימי זוהרה של יפו עוד ישובו אליה. על כן זה היה אינטרס מובהק של עיריית יפו לשקם את מצבה של העיר במהרה.

20 רוב יהודי יפו התרכזו בשכונות היהודיות שלאורך הגבול בין יפו לתל אביב. מבחינה גאוגרפית מדובר בשני גושי התיישבות: (1) גוש פלורנטיין; (2) גוש שפירא. בכל גוש היו כמה וכמה שכונות שהשתייכו על פי מיקומן לאחת משתי השכונות המרכזיות פלורנטיין ושפירא. על תביעת הסיפוח ועל המהלכים שננקטו בנדון בתקופת המרד הערבי ראו: תמיר גורן, "יהודי יפו ושאלת הסיפוח 1936-1939", ציון, ד (2014), עמ' 507-531; על הרקע להתפטרות הנציגים היהודים ראו: שם, עמ' 516-518.

21 על ההידרדרות במצבו של נמל יפו בתקופת המרד הערבי ועל הנזק הכלכלי שנגרם לעיר ראו: תמיר גורן, "המבצר" שקרס: המאבק להחייאת נמל יפו, 1936-1947, עיונים בתקומת ישראל, 24 (2014), עמ' 130-151.

22 על מצבו של נמל יפו בתקופת מלחמת העולם השנייה ראו: שם, עמ' 152-154.

23 גורן, גאות ושפל, עמ' 349-353.

ארכיון המדינה, 2/397/12

מקרא:

קו ירוק - גבול מוניציפלי

קו ירוק מקווקו - 1934

קו ירוק רציף - 1944

קו אדום - גבול בניין ערים 1944

המגעים בין עיריית יפו לעיריית תל אביב

המעבר מתקופת המרד הערבי לשנות המלחמה חולל באחת את חידוש היחסים בין עיריית יפו לעיריית תל אביב. שתי העיריות נדרשו לשתף פעולה ולהיערך למצב חירום: הכנת האוכלוסייה להתגוננות מפני התקפות אוויר, סידור מקלטים, היערכות לכיבוי שרפות ומתן עזרה ראשונה, הספקת מצרכי מזון בסיסיים - כל אלה ועוד היו מסד לשתוף פעולה בין שתי העיריות. תרגילים שנערכו מעת לעת כדי לבחון את מצב המוכנות הקיפו את שירותי החירום של שתי הערים. בספטמבר 1940 נפתחה במעמד מושל המחוז תערוכה לענייני התגוננות שהוכנה בבית הספר ביל"ו בתל אביב. במעמד הפתיחה נכחו ראש עיריית תל אביב ישראל רוקח, ראש עיריית יפו עבד א־ראוף אל־ביטאר, אישים ערבים, נציגי העיתונות הערבית והממונים על שירות ההגנה האזרחית. האורחים סיירו בחדרי התצוגה והביעו קורת רוח מאיכות התערוכה.²⁴ שיתוף הפעולה בתחום הכבאות התחדש כבימים

²⁴ ידיעות אחרונות, 11.9.1940; דבר, 27.9.1940; ישראל רוקח שימש בתפקיד ראש העירייה בשנים 1936-1952. על פעולו כראש עיריית תל אביב ראו: חיים פיירברג, 'מתל אביב הקטנה לעיר ללא

שקדמו לשנות המרד הערבי, ושירותי הכיבוש סייעו אלה לאלה. בתקופה זו הוזמנו שירותי הכבאות של תל אביב לסייע ליפו בכיבוש כמה שרפות גדולות וזכו ליחס אוהד מצד הציבור הערבי. על אחת מהן, שאירעה בסוף שנת 1940 בבית עסק ברחוב בוסטרוס (היום רחוב דוד רזיאל), דיווח עיתון **דבר** בכותרת 'כבאי תל אביב עזרו לכבות שריפה גדולה ביפו'. בכתבה צוין כי מכבי האש בתל אביב קיבלו בקשה מאת כבאי יפו לסייע בכיבוש הדלקה היות שאינם יכולים להשתלט עליה. 'מיד יצאו שתי מכוניות כיבוי ושתי פלוגות כבאים [...] אחרי עבודה מאומצת הצליחו להציל את הבניין [...] העבודה נעשתה בשיתוף עם כבאי יפו שנהגו בידידות ובחברות'.²⁵ במאי 1944 נערכה תל אביב לקראת מפגן של הכבאות העברית בארץ. זה היה ככל הנראה מפגן ראשון מסוגו שבא להדגים את הישגיה של הכבאות העברית. בתמרון נועדו להשתתף נציגים של 18 יחידות כבאים. בעיתון **משמר** דווח כי גם פלוגת כבאי יפו הוזמנה להשתתף במפגן.²⁶ בתחום ההומניטרי והרפואי בלט שיתוף הפעולה בתמיכה שהעניקו שתי העיריות ל'אגודה הארצישראלית למען ילדים נכים'. האגודה נוסדה בירושלים, וב-1941 פתחה סניפים ביפו ובתל אביב. את האגודה הפעילו נשים יהודיות וערביות בשיתוף כמה מנשות הפקידות הבריטית. במרפאות העניקו טיפול רפואי לכל ילד ללא הבדל דת ולאום. שתי המרפאות שנפתחו, האחת בעיר העתיקה ביפו והאחת בצפון תל אביב, פעלו בשיתוף פעולה וזכו לתמיכת שני ראשי העיריות.²⁷

בשנים 1941-1942 נועדו שני ראשי העיריות בסדרת כינוסים שעסקו בענייני הספקה לשעת חירום. בכינוסים האלה השתתפו ארבעת ראשי העיריות הגדולות: ראש עיריית תל אביב ישראל רוקח, ראש עיריית יפו עמר אל-ביטאר (אשר מונה אחרי מות אחיו עבד א-ראוף), ראש עיריית חיפה שבתי לוי, וראש עיריית ירושלים מוצטפא אל-ח'אלדי. את המפגש הראשון יזם ישראל רוקח, והוא נערך במשרדו בנובמבר 1941. כעשרה מפגשים נערכו בסך הכול, מהם שניים בתל אביב ושניים ביפו. בכל המפגשים שרתה אווירה ידידותית ועניינית. הכינוס הארצי של המהנדסים העירוניים, שנערך מטעם 'ארגון מהנדסי הערים', היה מסגרת רשמית נוספת שהפגישה את ראשי העיריות ואת חברי המועצות. כינוסים אלה, שנערכו לעתים קרובות ואשר השתתפו בהם ערבים, יהודים ובריטים, עסקו בענייני בינוי ובבעיות מוניציפליות ושימשו במה להחלפת דעות ולהתייעצויות. נוסף על המטרה המוצהרת זימנו כינוסים אלה גם מפגש חברתי רב-ערוך.²⁸

הפסקה: תרומתם של ראשי העירייה לעיצוב דמותה ואופייה של תל אביב-יפו 1921-2007, בתוך: ברוך קיפניס (עורך), **תל אביב-יפו: מפרבר גנים לעיר עולם**, פרדס, חיפה 2009, עמ' 202-204.
 25 **דבר**, 27.11.1940; דוגמאות נוספות לשיתופי פעולה בתחום הכבאות בין שתי הערים ראו: **דבר**, 20.4.1941; שם, 27.1.1944. על שיתוף הפעולה בתחום הכבאות בין תל אביב ליפו עד אמצע שנות השלושים ראו: גורן, **נאות ושפל**, עמ' 95-98, 151-153, 199-200.
 26 **משמר**, 10.5.1944.
 27 **דבר**, 20.2.1941, 21.2.1941, 22.6.1944; **הבקר**, 27.1.1944.
 28 **הארץ**, 14.9.1941; **ידיעות אחרונות**, 25.3.1944, 25.6.1944.

עבד אֶראוֹף אל־ביטאר והיהודים

העיסוק במצב החירות וההיערכות לקראתו המחיש את כורח הגורל המשותף לשתי הערים. שיתוף הפעולה בין שתי העיריות חיזק אינטרסים משותפים והיו לכך השלכות חיוביות על היחס והקרבה שרחשו שני ראשי העיריות זה כלפי זה. עבד אֶראוֹף אל־ביטאר, שמונה לראש עיריית יפו ב־1939, היה מבחינתו של השלטון הבריטי האיש הנכון בזמן הנכון כדי לסייע ולהחזיר לסדרם את חיי היום־יום ביפו. הוא, כמו משפחת אל־ביטאר כולה, נמנה עם מחנה המתנגדים לחוסיינים ונחשב לאישיות אהודה ומקובלת בציבור הערבי ביפו. למשפחת אל־ביטאר, שנמנו בה בתחילת שנות הארבעים כ־100 נפש, היה מעמד רם בקרב המשפחות הוותיקות בעיר והיא מוצבה בראש ההיררכיה. המשפחה היתה אמידה מאוד. את הונה היא צברה במסחר בבהמות ובבשר. משפחת אל־ביטאר תמכה במדיניות הבריטית נגד מחנה חוסייני, ולכן זכתה לאמון השלטון ומעמדה התחזק עוד יותר. עבד אֶראוֹף אל־ביטאר ואחיו עמר אל־ביטאר עמדו בראש השושלת המשפחתית. בשעה שעמר אל־ביטאר נודע בעיסוקיו הפוליטיים, עבד אֶראוֹף אל־ביטאר שימש בתפקידים כלכליים שהקנו לו מעמד רם בציבוריות הערבית המקומית והכלל־ארצית. הוא גם עמד בראש לשכות המסחר הערביות, תפקיד שהקנה לו השפעה רבה על החיים הכלכליים והציבוריים של ערביי הארץ. שלא כאחיו עמר, עבד אֶראוֹף לא היה בקי בפוליטיקה ולא היה דמות פוליטית. האיש נחשב מתון ולא קיצוני בדעותיו. יש להניח כי עובדה זו היא שעמדה לו בשעה שנדרש השלטון הבריטי להכריע על מינויו לראש העירייה.

אל־ביטאר היה ונשאר יריב מר למחנה חוסייני. תזכורת לניסיון ההתנקשות בו בתקופת המרד הערבי היתה נוכחותם של שני שוטרים בריטים מזוינים שניצבו בכניסה לבית העירייה, ובשומר ראשו שניצב בפתח חדרו. השלטון הבריטי, שהוקיר את האיש על האמון שרחש כלפיו ועל פועלו למען העיר, דאג להעניק לו את הכבוד הראוי. שנתיים לאחר שמונה לראשות העירייה זכה לקבל ממלך אנגליה את אות הכבוד Officer of the British Empire (OBE). הוא היה מתון בגישתו כלפי היהודים והדגיש שאין מקום להפליה בין יהודים לערבים.²⁹ בהתבטאויותיו ביקש להמחיש את רצונו לייצב את היחסים עם היהודים. בריאיון לכתב עיתון הֶבֶקֶר בינואר 1940 דיבר אל־ביטאר בהרחבה על ענייני פוליטיקה ועל היהודים. בדבריו עמד על יסוד ההבנה ההדדית ועל רצונו לסייע ליהודים המעוניינים לשוב ליפו. וכך בין השאר אמר:

בעיני חברי הנהלת עיריית יפו אין ערבים ויהודים. אנו יודעים רק את המונח 'אזרח יפו ותו לא'. שמעתי, הוסיף מר ביטאר, שיהודים רבים מתושבי יפו עומדים לחזור אל בתיהם. אנו מקדמים בברכה את החוזרים. והעירייה מוכנה לעזור להם בכל אשר לאל

29 דוח המחלקה הערבית בסוכנות היהודית, 'יפו הציבורית והפוליטית', אוגוסט 1940, הארכיון הציוני המרכזי (להלן: אצ"מ), S25/3872; על הרקע למינוי עבד אֶראוֹף אל־ביטאר לראש העירייה ראו: גורן, **גאות ושפל**, עמ' 234; על עבד אֶראוֹף אל־ביטאר בתקופת המרד הערבי ראו: שם, עמ' 233-235.

ידה לעשות. ביפו שורר ביטחון גמור [...] תושבי הארץ הזאת צריכים לעבוד שכם אחד לטובת הארץ הזאת ולאשרם של תושביה [...] את הפוליטיקה נשאר לממשלה ובכלכלה נטפל אנו. ההבנה ההדדית, סיים מר ביטאר, תבוא מתוך עבודה הדדית לטובת הארץ ותושביה.³⁰

גישתו הידידותית כלפי היהודים ניכרה באירועים שבהם אירח את ראש עיריית תל אביב או התארח בתל אביב. בשנים 1940-1942 זכתה יפו לכמה ביקורים של אישים ידועי שם מהמדינות הערביות הסמוכות ובהם מדינאים ואנשי צבא. אלה ניצלו בדרך כלל את הביקור כדי לראות את תל אביב המתפתחת.³¹ ביקורים אלה בתל אביב המחישו את האווירה הפתוחה ששרתה בין שתי הערים. בין ידועי השם שביקרו אז ביפו היה חסן ביי ג'אבי (חסן בפי), ששימש המפקד הצבאי של יפו ומחוז הדרום בשנים 1914-1916. חסן בפי, שהתגורר אז בדמשק, בא לביקור ביפו והתאכסן בביתו של עבד אל-ראוף אל-ביטאר. ידידיו ומכריו היהודים של חסן בפי ניצלו את ההזדמנות להיפגש עמו והזמינו אותו לבקר בתל אביב. מאז מלחמת העולם הראשונה לא ראה חסן בפי את תל אביב. הוא נענה להזמנה ונערכה לכבודו סעודה חגיגת בהגיעו מלווה באל-ביטאר ובנכבדים ערבים רבים וידועים. חסן בפי התרשם מאוד מהתפתחותה של תל אביב. הוא הודה למארחיו והביע קורת רוח למראה הפגישה הידידותית בין ערבים ליהודים.³²

אל-ביטאר לא היסס לשתף אישים יהודים באירועים ביפו ואף לא נמנע מלהשתתף באירועים של היהודים. הוא בא בקרבם ונתן בכך ביטוי לתפיסתו החיובית את היחסים בין ערבים ליהודים. אחד האירועים הבולטים שהשתתף בהם היתה החגיגה בפתח תקוה לכבוד יובל השבעים לאברהם שפירא, איש המושבה, שומר ותיק, אהוד, שנודע בזכות קשריו הטובים עם הערבים. כ-100 ערבים השתתפו בחגיגה ובהם כאמור ראש עיריית יפו. הנואמים היהודים והערבים סיפרו על סגולותיו של שפירא ובעיקר עמדו על תרומתו ביצירת קשרים עם השכנים הערבים. עיתון דבר תיאר את האירוע כ'הפגנה נאה ליחסי שלום בין יהודים וערבים [...] החגיגה היתה לפגישה יהודית-ערבית גדולה'.³³ האם גם אל-ביטאר נמנה עם הנואמים באירוע הזה? לא ידוע, אך יש מקום להניח שאם נשא נאום הרי תוכנו היה ברוח הדברים של הנואמים האחרים. את זאת אפשר להסיק מנאום שנשא כעבור חודשיים ב'יום הספורט הבין לאומי' שנערך במושבה ראשון לציון. את המושבה

30 הבקר, 16.1.1940; בתקופת המרד הערבי נטשו רבים מיהודי יפו את בתיהם ונעשו פליטים בתל אביב. הם סיירו לחזור לבתיהם כל עוד מבחינתם לא חלפה הסכנה. בשוך המאורעות החלו לשוב בהדרגה לבתיהם, אך עדיין נותרו רבים בתל אביב. בדבריו התכוון אל-ביטאר ליהודים האלה. באופן דומה התבטא כלפי נציגי השכונות היהודיות של יפו בעת שפעל למצוא פתרון לדרישת השכונות להסתפח לתל אביב. על התבטאותו ראו: 'פרוטוקול פגישת חברי ועד השכונות היהודיות עם עבד אל-ראוף אל-ביטאר', 17.10.1940, 'מ', 25/5936.

31 הבקר, 23.1.1940, 8.9.1941; הארץ, 20.12.1942.

32 הבקר, 9.1.1940; חסן בפי בנה את המסגד בשכונת מנשייה והוא נקרא על שמו.

33 דבר, 13.11.1940.

הכיר אל-ביטאר היטב לאחר שביקר בה והתרשם מבית חרושת משוכלל במקום.³⁴ ביום הספורט בא קהל של כמה מאות איש לצפות בתחרויות. מלבד אל-ביטאר באו מיפו שניים מחברי מועצת העירייה וקבוצה של נכבדים ערבים. משחק הכדורגל בין מועדון הספורט הערבי מיפו לבין 'מכבי ראשון לציון' היה גולת הכותרת של התחרויות. עם סיום התחרויות התכנסו אורחי יום הספורט למסיבה ב'בית המכבי'. המסיבה נפתחה בנאומו המארחים בהדגישם את ערכו וחשיבותו של הספורט כאמצעי לקירוב לבבות. אחריהם נאם אל-ביטאר ופתח בקריאה 'אל הערבים והיהודים תושבי הארץ הזאת לשכוח את העבר העגום מלפני שנתיים ולשתף פעולה ביניהם'. המסיבה היתה מוצלחת מאוד. 'בחגיגותיה וברוח הלבבית ששררה בה היתה מסיבה זו דומה למסיבה שנערכה לפני חודשים מספר לכבוד יובל השבעים של מר אברהם שפירא, ואולי אף עלתה עליה', דיווח אליהו ששון, ראש המחלקה הערבית בסוכנות היהודית.³⁵

במיוחד יש לציין את השתתפותו של אל-ביטאר באבל הכבד שפקד את תל אביב לאחר הפצצת העיר בידי האיטלקים בספטמבר 1940. זו זיכתה אותו בהערכה רבה מצד עיריית תל אביב. ההפצצה גרמה לנזק רב בנפש וברכוש; 117 תושבי תל אביב ושבעה ערבים מהכפר צומייל נהרגו, ויותר מ-200 נפצעו. זו היתה הפעם הראשונה שתל אביב ליוותה מתים רבים כל כך ביום אחד. המונים ובהם גם תושבים מיפו השתתפו בהלוויה. מקרב המשתתפים הערבים נראו אל-ביטאר וכמה מחברי מועצת העירייה, נציג עורכי הדין הערבים וכמה מחברי מערכת העיתון פלסטין, עיתון שנקט בדרך כלל עמדה מתריסה כלפי המפעל הציוני. העיתון גינה את ההתקפה על תל אביב.³⁶

בישיבת מועצת עיריית תל אביב שנערכה לקראת סוף ספטמבר הודה בשם ראש העירייה ממלא מקומו דב הוז למנחמים הרבים. 'באופן מיוחד יש להודות לעיריית יפו על היחס החיובי שהראתה', ציין הוז.³⁷ כעבור ימים אחדים בא הוז לעיריית יפו להודות באופן אישי לאל-ביטאר ולחברי המועצה על הזדהותם ועל השתתפותם בצערה של תל אביב. הוז ואל-ביטאר ניצלו את ההזדמנות כדי לשוחח על המצב בשתי הערים 'והובעה שמחה על היחסים הטובים השוררים בין תושביהן'.³⁸ למחרת נראה אל-ביטאר יושב בבית הקפה 'פילץ', אחד מבתי הקפה הבולטים של תל אביב, בחברת סופרים ערבים ממצרים שביקרו בתל אביב בליוויו.³⁹

לא חלף זמן רב מאז הביקור של הוז אצל אל-ביטאר והוז וכמה מבני משפחתו נספו בתאונת דרכים. מותו הפתאומי היה אבדה כבדה לתל אביב, לתנועת העבודה ולהסתדרות.

34 הבקר, 1.11.1940.

35 'דיווח מאת אליהו ששון', 27.1.1941, הארכיון לתולדות ההגנה (להלן: את"ה), 105/99.

36 'ידיעות מהעיתונות הערבית', 11.9.1940, ארכיון תנועת העבודה (להלן: אה"ע), IV250/27/5/156; 'אליהו ששון למנחם קפליק, חבר מערכת העיתון "דבר"', 16.9.1940, אצ"מ, S25/6017.

37 הבקר, 25.9.1940.

38 הארץ, 15.10.1940; פלסטין, 15.10.1940.

39 דבר, 16.10.1940.

בעת מותו שימש הוז סגנו של רוקח, והיה דמות מוערכת בהווה העירונית ובקשריו עם הערבים בכלל ועם ערביי יפו בפרט. אל-ביטאר שלח למועצת עיריית תל אביב מברק והביע את השתתפותו בצערה. מברק נוסף נשלח למשפחה.⁴⁰ המונים חלפו על פני ארונו של הוז, שהוצב בבית הוועד הפועל של ההסתדרות. שניים מחברי מועצת עיריית יפו ייצגו את עיריית יפו. בבאים היו ערבים מקרב פועלי נמל יפו שהוז סייע להם בענייניהם במסגרת פעילותו בהסתדרות.

על רקע אירועים אלה בולטת הידיעה שפורסמה בעיתונות הערבית בתחילת 1941 על דבר ייסודו של מועדון חדש ביפו, 'המועדון האזרחי' שמו. מייסד המועדון, אל-ביטאר, עמד בראשו ושימש נשיאו. לצדו פעלה הנהלה של כמה חברים ובהם מאיר אמזלאג, עסקן ציבור, תושב שכונת כרם התימנים וחבר מועצת עיריית יפו.⁴¹ דווח כי החברים במועדון, שמניינם עלה על 50, היו מהבולטים שבפקידי הממשלה, עורכי דין, רופאים, סוחרים ובעלי אחוזות. צוין כי במועדון ישתתפו ערבים ויהודים וכי אמזלאג התחייב לצרף יהודים למועדון. דמי החברות נקבעו לשני לא"י לשנה.⁴² עיתון הבקר גרס כי הפתיחות של אל-ביטאר כלפי הצד היהודי השפיעה במישרין על טיב היחסים הידידותיים שבין עיריית יפו לעיריית תל אביב.⁴³

בפברואר 1941 חלה אל-ביטאר ולא התאושש עוד ממחלתו. משעה שהידרדר מצבו מינה הנציב העליון את עלי אל-מסתקים, עסקן ציבור, סוחר אמיד וחבר מועצת עיריית יפו, למלא לזמן-מה את מקומו של ראש העירייה. באמצע מארס החל אל-מסתקים לנהל את ישיבות מועצת העירייה.⁴⁴ כמה ימים לאחר שמונה לתפקיד הוא נפגש עם רוקח בקולנוע 'מוגרב' בתל אביב, מלווה בקבוצת נכבדים יפואים ונציגי העיתונות הערבית, כדי לצפות בהצגה של האופרה העממית.

40 'הודעות על השתתפות בצער', 30.12.1940, אה"ע, IV104/49/2/24.

41 על המועדון וייסודו ראו: 'ידיעות מהעיתונות הערבית', 25.2.1941, אה"ע, IV250/27/5/156; מאיר אמזלאג מונה על ידי השלטונות בשנת 1940 לחבר מועצת עיריית יפו לייצג את השכונות היהודיות. מאז הוא נותר הנציג היהודי היחיד במועצת העירייה. מאיר, בן למשפחת אמזלאג הענפה, שהיתה מעורה בעיר זה דורות, היה ידוע בקשריו הטובים עם הערבים. בעת שנתמנה אמר: 'שאיפתי היא למצוא הבנה דרושה בין היהודים והערבים'. עבד א-ראוף אל-ביטאר הביע קורת רוח מהמינוי וקיווה לעבודה משותפת. ראו: הבקר, 17.7.1940; דבר, 26.7.1940; הארץ, 2.8.1940.

42 'ידיעות מהעיתונות הערבית', 25.2.1941, אה"ע, IV250/27/5/156; 'דוח מודיעין של ההגנה', 28.2.1941, את"ה, 105/99.

43 הבקר, 8.1.1941.

44 פלסטיין, 26.2.1941; פלסטיין, 12.3.1941; אידפאע, 14.3.1941; עלי אל-מסתקים נמנה בתקופת המרד הערבי עם האפוזיציה למחנה חוסייני. כמו עבד א-ראוף אל-ביטאר סבל גם הוא מניסיונות התנקשות. בשנת 1939 מונה על ידי השלטונות לשמש חבר במועצת עיריית יפו. האיש נודע בקשריו הטובים עם היהודים בכל הנוגע לעסקיו בעיקר.

ביוני 1941 הופצצה תל אביב בשנית על ידי מטוסים גרמניים. הפיצוץ גבה 13 קרבנות. אל-מסתקים בא לתל אביב לראות ולהתרשם מהנזקים שגרמה ההפצצה וסייר עם רוקח באזור ההפצצה.⁴⁵

מאז נפל למשכב שהה אל-ביטאר בביתו, והבית היה מוקד עלייה לרגל לרבים בקוותם שיבריא ממחלתו. במאי הוא הועבר לבית החולים 'הדסה' בירושלים וב-17 ביוני מת והוא בן 58. אבל כבד ירד על ציבור תומכיו, מכריו וידידיו הרבים. העיתונים פלסטין ואידפאע ('ההגנה') הקדישו את מאמריהם הראשיים לסיקור מותו ודמותו של המנוח. מלבד הפרטים הרבים על פועלו, יוחדו הסקירות לאופיו המיוחד של האיש. העיתון פלסטין עסק בכבוד שרחש האיש לבני כל הדתות ותיאר את מותו כאבדה גדולה לעיר. בתיאורו את ההשתלשלות שהביאה לידי מותו ציין העיתון כי בין הרופאים שהובאו לביתו להציע סיוע ועזרה היו גם רופאים מתל אביב. בעיתון אידפאע תואר אל-ביטאר כראש עירייה אהוב, שנהג סובלנות וכבוד כלפי הבריות כולן בלי להבחין הבחנה פוליטית או דתית. גישתו זו היא שאפשרה לו לגשר בין העדות ולנחול הצלחה גדולה בתפקידו. פועלו כראש עירייה אמין ומוצלח, שבלט בהתנהגותו הנאותה והצנועה, הרחיב את קהל תומכיו ואוהדיו. מותו תואר כאסון שפקד את יפו.⁴⁶

גם בקרב היהודים זכתה דמותו של המנוח להערכה רבה. בדברים שנאמרו עליו הובלט כי מבחינה פוליטית האיש נמנה עם המתונים שבמנהיגים הערבים. הוזכרו ניסיונות ההתנקשות שחווה בעבר, ופועלו להחזרת הסדר לעיר למרות הסיכונים בתקופת המרד הערבי. עוד נאמר כי אל-ביטאר נודע בקשרי הידידות והמסחר עם יהודים, וכי בימי כהונתו כראש העירייה הושג הסכם עם השכונות היהודיות של יפו.⁴⁷ ידידים רבים לו ביישוב העברי, צוין בעיתון הבקר.⁴⁸ נוכחותם של היהודים בהלוויה בלטה לעיני כול. ברשימת המשתתפים בהלוויה, שהובאה בעיתונים פלסטין ואידפאע, צוינו גם שמות המשתתפים היהודים. את ההלוויה עצמה תיארה העיתונות הערבית כאירוע ייחודי שלא נראה כמותו ביפו זה זמן רב. מקרב הערבים בלטו בנוכחותם כל ראשי המתנגדים למחנה חוסייני. הם הביעו צער עמוק על מותו של אל-ביטאר בראותם בו את התגלמות הכוח לביעור החבורות המזוינות שהשתלטו על העיר בזמן המאורעות. את היישוב היהודי ייצגו ראשי העיריות והמועצות המקומיות היהודיות, שליחי מרכז התאחדות האיכרים בארץ ישראל ולשכות המסחר. בראש המשלחת

45 ידיעות אחרונות, 12.6.1941; דבר, 13.6.1941.

46 פלסטין, 18.6.1941; אידפאע, 18.6.1941.

47 בשנת 1940 נחתם לראשונה הסכם בין השכונות היהודיות של יפו לעיריית יפו, שנועד להסדיר את היחסים ביניהן. ההסכם שהושג נתן ביטוי לעמדתו של עבד א-ראוף אל-ביטאר שיש להגיע לידי פשרה עם השכונות. השתתת ההסכם על יסודות של עזרה והבנה בקביעת העניינים לעתיד היוותה פריצת דרך ביחסים שבין שני הצדדים. על גיבוש ההסכם ותוכנו ראו: Tamir Goren, 'Annexation or Separation? The Municipal Status of the Jewish Neighborhoods of Jaffa 1940-1944', *Israel Studies*, 21, 2 (2016), pp. 84-87.

48 הבקר, 18.6.1941.

של עיריית תל אביב עמד רוקח. עוד נכחו באי הכוח של השכונות היהודיות שביפו ויהודים שהיו בקשרים עם המנוח. מברקים רבים של השתתפות בצער נשלחו ממוסדות יהודיים שונים.⁴⁹ בעיתון הרשמי של ממשלת המנדט מ-21 ביוני התפרסם דבר מינויו של עמר אל-ביטאר לראש עיריית יפו במקום אחיו. אל-מסתקים מונה לסגן ראש העירייה.

עמר אל-ביטאר והיהודים

יומיים לאחר ההלוויה נועדו אליהו ששון, ראש המחלקה הערבית בסוכנות היהודית, ועזרא דנין, חבר המחלקה, עם עמר אל-ביטאר. השניים, שבאו מטעם הסוכנות היהודית, ביקשו להביע תנחומים על מותו של עבד א-ראוף אל-ביטאר ולברך על מינויו של עמר אל-ביטאר לתפקיד ראש העירייה. עמר הודה על השתתפותם בצער על מותו של עבד א-ראוף והביע תקווה כי גם בימי כהונתו יישמרו היחסים הטובים בין העירייה ליהודים. וכך בין השאר צוטט:

עומר אל ביטאר הביע תודתו העמוקה בשמו ובשם חבריו על היחס הלבבי והשתתפות הכנה בצער המשפחה והעירייה, שבאו לידי ביטוי מצד היהודים. הוא ביקש למסור בשמו, באמצעות העיתונות העברית את תודתו. תוך כדי שיחה הביע משאלה שיהודים יסיפו לקיים גם בימי ראשותו יחסים טובים עם עיריית יפו למען השלום, השיתוף והבנה הדדית בין שני העמים.⁵⁰

את ישיבת מועצת עיריית תל אביב פתח רוקח בדברי הספד. הוא דיבר על אומץ לבו של המנוח, שלא היסס לפעול בנחרצות בתקופת המאורעות, וציין את גישתו הסובלנית לכמה וכמה נושאים מחיי הארץ. את דבריו סיים בהבעת תנחומים לאחי המנוח, למשפחתו ולעיר יפו. כעבור ימים אחדים בא עמר אל-ביטאר לבית עיריית תל אביב ונועד עם רוקח. אל-ביטאר ביקש להודות באופן אישי לראש עיריית תל אביב על השתתפותו בהלוויית אחיו ולהביע את תודת משפחתו ואת תודתה של העירייה לעיר תל אביב כולה על ההשתתפות בצער המשפחה, וכמו כן למועצת עיריית תל אביב על דברי ההספד שנאמרו בישיבתה האחרונה. בכותרת 'י. רוקח בבית א-ביטאר', דווח בעיתון **הבקר** כי 'ראש עיריית תל אביב [...] ערך אתמול ביקור גומלין בדירתו הפרטית של ראש עיריית יפו [...] והביע את תנחומי תל-אביב במות אחיו עבדול ראוף'.⁵¹

במלאת 40 יום למותו של עבד א-ראוף אל-ביטאר ארגנה עיריית יפו אספה גדולה לזכרו באולם הקולנוע 'אל-חמרא' (הידוע בשמו אלהמברה), הבולט והמפואר בבתי הקולנוע של יפו, ששכן בשדרות המלך ג'ורג' בסמוך לבית העירייה. באולם, שהתמלא עד אפס מקום,

49 דבר, 18.6.1941; 'דוח מודיעין של ההגנה', 19.6.1941, את"ה, 105/200.

50 דבר, 23.6.1941.

51 הבקר, 1.7.1941.

היו רבים מידידיו ומוקיריו של המנוח – ערבים ויהודים. בכותרת 'ערבים ויהודים באזכרה לראש עיריית יפו המנוח', צוין בעיתון דבר כי מקרב היהודים השתתפו ראש עיריית תל אביב, חברי המועצה, משלחת מטעם השכונות היהודיות ביפו, משלחות מטעם המושבות פתח תקוה ורחובות וכן סוחרים יהודים. באירוע נאם גם יוסף אליהו שלוש, עסקן ציבור שנודע בקשריו הטובים עם הערבים, לשעבר חבר מועצת עיריית יפו, שייצג את עיריית תל אביב. בנאומו התמקד שלוש במפעליו החשובים של המנוח.⁵²

למן יוני 1941 החל עמר אל-ביטאר למלא בשנית את תפקיד ראש עיריית יפו, שכן כיהן במשרה זו לראשונה בשלהי התקופה העות'מאנית. נוסף על היותו ראש העירייה, בחרה בו לשכת המסחר הערבית ביפו לנשיאה – משרה שבה כיהן עד אז אחיו המנוח. עמר אל-ביטאר נכנס אפוא לנעלי אחיו והחל לשמש בתפקיד כבוד בכמה וכמה גופים חברתיים. מינויו של אל-ביטאר היה אינטרס מוחלט של הממשלה בבקשה למנוע מחלוקת בציבור הערבי על תפקיד זה. הממשלה פעלה אז לפי התפיסה שיש להימנע מכל צעד שעלול לעורר מחדש מחלוקות מפלגתיות ומשפחתיות, שנגדמו מאז נסתיים המרד הערבי. בדוח מודיעין של משטרת המנדט צוין כי מינויו של אל-ביטאר התקבל בשביעות רצון וכי המהלך המהיר שנקטה הממשלה במינויו מנע מחלוקות.⁵³ גם הצד היהודי הביע שביעות רצון מהמינוי: בין השאר באו לברכו באי כוח הסוכנות היהודית, נציגות של השכונות היהודיות ביפו, ואיגרות ברכה התקבלו מבעלי עסקים יהודים. משלחת מהמושבה ראשון לציון שנמנתה עם המברכים זכתה לתגובה חמה מראש העירייה:

הם הביאו לו את ברכת המושבה ואחלו לו הצלחה בתפקידו המחודש והזכירו גשכחות מן הימים [...] שבהם היתה ידידות נאמנה ויחסי קרבה אמיצים שרויים בין המושבה וידידיה היפואים. ראש העירייה הדגיש, בתשובתו, את רחשי אהותו הישנים והחדשים ושאל לשלומם של מכריו הותיקים במושבה, בהבטיחו להיות מוכן תמיד לעזור לידידיו בכל אשר יפנו אליו.⁵⁴

בשנים שקדמו לבחירתו המחודשת לראש העירייה התרחק אל-ביטאר מפעילות פוליטית והוא נודע בקרב היהודים גם כמוכר קרקעות.⁵⁵ בסקירה על המשפחות הערביות הגדולות בארץ בתחילת שנות הארבעים, שחיבר ככל הנראה האגף הערבי בסוכנות היהודית, נכתב על משפחת אל-ביטאר כי 'שינתה את דרכיה ביחס ליהודים, מכרה קרקעות ועסקה בספסרות והרוויחה כסף רב'. על עמר אל-ביטאר נאמר כי 'יש לציין הבדל גדול בין עמר אל-ביטאר של היום לבין עמר אל-ביטאר לשעבר. יחסיו עם היהודים היום הם הגונים.

52 אִדְפֶּאע, 13.8.1941; דבר, 13.8.1941.

53 'דוח מודיעין של המחלקה לחקירת פשעים במשטרת המנדט (CID)', 24.6.1941, את"ה, 47/121; כהונתו הראשונה בתפקיד ראש העירייה החלה ב-1908 ונמשכה עד 1918.

54 הבקר, 26.6.1941.

55 'דוח על ערבים שמכרו קרקע ליהודים', 5.1.1937, אצ"מ, S25/9783.

עושה הרבה לטובת השכונות היהודיות הנמצאות באיזור יפו. אשר לאחיו עבד א־ראוף אל־ביטאר, צוין כי 'המנוח לא הראה אף פעם שנאה ליהודים. היה אדם הגון'.⁵⁶ מאז שמונה עמר אל־ביטאר לראש העירייה הוא נפגש עם רוקח, לרוב במסגרת אירועים רשמיים. אל־ביטאר היה אורח קבוע במסיבות תה ובאירועים שונים בביתו של ראש עיריית תל אביב.⁵⁷ מסיבה מיוחדת במינה נערכה לכבודו של מאיר אַמזלאג. זו היתה יזמה של ועד השכונות היהודיות, שפנה לאל־ביטאר וביקש להזמין את כל חברי מועצת עיריית יפו למסיבת תה לכבוד אַמזלאג. המסיבה היתה בבית הקפה 'לורנץ' והשתתפו בה רבים מרעיו של אַמזלאג, ובהם אל־ביטאר וסגנו, חברי מועצת עיריית יפו, ראש המחלקה המדינית בסוכנות היהודית משה שרתוק, עסקן הציבור משה שלוש – בנו של יוסף אליהו שלוש, ושורה של נכבדים ערבים ויהודים. בדיווחים בעיתונות העברית והערבית לא נאמר דבר על העילה למסיבה, אך קריאה בין השיטין מעלה כי ועד השכונות היהודיות ביקש להוקיר את תרומתו של אַמזלאג ואת פעילותו להשגת הבנה בין עיריית יפו לשכונות היהודיות.⁵⁸ המגעים בין העיריות באו לידי ביטוי גם בעתות אבל. אלה באו לנחם את אלה. באירועי האבל שהשתתפה בהם עיריית יפו בלט רצח קצין המשטרה נחום גולדמן. גולדמן נרצח בעת שחקר שוד מזוין שביצעו אלמונים מיפו בתל אביב. המעשה עורר זעזוע רב אצל תושבי תל אביב והיישוב כולו. בעיתון **הבקר** נאמר כי אף שלא היה אפשר בשלב הזה להפנות אצבע מאשימה אל ערביי יפו, באו 'בכירי מועצת העיר יפו להשתתף בצער הכבד'.⁵⁹ משנודע לאל־ביטאר על מותו של יעקב שלוש, עסקן ציבור שנודע בקשריו הטובים עם הערבים, הוא בא לבית המנוח מלווה בחברי מועצת העירייה והביע את תנחומיו למשפחת שלוש. בביקורו דיבר על אישיותו של הנפטר וציין שהיה מכובד מאוד גם בקרב אזרחי יפו.⁶⁰ בהיודוע דבר מותם של מסעד א־סיאג', חבר מועצת עיריית יפו, ועאצם א־סעיד, לשעבר ראש עיריית יפו, הביעה עיריית תל אביב תנחומים. את ישיבת מועצת העירייה פתח רוקח בדברי הספד ועמד על מעלותיו של א־סיאג'. העיתון **הבקר** ייחד למנוח כתבה ובה נכתב כי א־סיאג' היה 'אדם עתיר נכסים ואוהב אדם ומקובל על כל הבריות. דאג לעניים בני דתו וליהודים'.⁶¹ ביוני 1942 מת עאצם א־סעיד, ששימש בתפקיד ראש עיריית יפו שנים ארוכות. א־סעיד זכה להלוויה רבת־משתתפים, ועיתונים ערביים הקדישו את מאמריהם הראשיים לזכרו. העיתון **פלסטיין** ציין את שירותו המסור של המנוח להתפתחותה של יפו. העיתון **א־דפאע** תיאר את האיש כמי שידע להקשיב לזולת בלי להבחין הבחנה פוליטית או מפלגתית.⁶² המנוח היה מוכר היטב ליהודים ולרוב שיתף פעולה במשך תקופה ארוכה עם עמיתיו בתל

56 'סקירה על המשפחות הערביות הגדולות בארץ', תחילת שנות הארבעים, את"ה, 105/52.

57 **המשקיף**, 15.4.1942; **דבר**, 19.1.1943; **המשקיף**, 3.6.1943.

58 **דבר**, 30.1.1942; 'ידיעות מהעיתונות הערבית', 28.1.1942, אה"ע, IV250/27/5/151.

59 **הבקר**, 22.1.1942.

60 **המשקיף**, 17.4.1944.

61 **הבקר**, 21.8.1941, 29.7.1941.

62 **פלסטיין**, 1.7.1942; **א־דפאע**, 17.7.1942.

אביב. אסעיד, כמו עבד א־ראוף אל־ביטאר ועמר אל־ביטאר, נמנה עם כמה וכמה ראשי עיריות ערבים שמכרו קרקע ליהודים.⁶³ בהלווייתו השתתפו רוקח ושלזש מטעם עיריית תל אביב, ומשלחת מטעם ועד השכונות היהודיות.⁶⁴

אף שהסתייג מכוונת השכונות היהודיות להתנתק מיפו, פעל עמר אל־ביטאר לשמור על יחסים תקינים. הוא תמך בהרחבת הנציגות היהודית במועצת עיריית יפו – שעד אז כאמור היה בה נציג אחד, הוא מאיר אמזלאג – לכדי שלושה נציגים. תמיכתו ניתנה על רקע דרישת הנהגת השכונות היהודיות ביפו להרחיב את הנציגות לאור גודל היישוב היהודי ביפו. דרישה זו ביטאה קודם כול אינטרס מובהק של היישוב היהודי ביפו, ומשמעה הגדלת כוחו והשפעתו במועצת העירייה. ואולם היה לה היבט נוסף ובעל משמעות בבחינת ניסיון לבדוק את יחסה של העירייה ליהודי יפו; שכן, יישום הדרישה להרחבת הנציגות נתפס כהוכחה אפשרית לשיפור שחל ביחסים בין השכונות היהודיות לעיריית יפו ולדבר רצונה ביחסי ידידות והבנה אמיתית עם היישוב היהודי.⁶⁵ בשיחה של כתב 'הארץ' עם עמר אל־ביטאר בעניין ייצוג היהודים במועצת עיריית יפו, אישר אל־ביטאר כי עיריית יפו הסכימה באופן עקרוני להוסיף עוד שני נציגים.⁶⁶ פועלו להשגת ההסכם שנחתם בשנת 1943 בין עיריית יפו לוועד השכונות היה צעד נוסף וחשוב שנועד להסדיר את היחסים ביניהם. הסכם זה נועד להחליף את ההסכם משנת 1940 שהוזכר לעיל, ומטרתו להיטיב את היחסים בין עיריית יפו לשכונות היהודיות.⁶⁷ על מעורבותו וגישתו כלפי יהודי יפו אפשר ללמוד מתוך שורה של ידיעות שהתפרסמו בעיתונות בנוגע למתן סיוע ותמיכה. לדוגמה, אל־ביטאר נפגש עם הרב בן־ציון מאיר חי עוזיאל, רבה הראשי של העדה הספרדית, כדי לסייע למשפחות בעלות צריפים שהיו בסכנת נישול; הוא גם הביע נכונות ורצון טוב לסייע לראשי שכונת שפירא להקים בית כנסת בשכונה; ובא לבית חולים לבקר יהודים שנפצעו מקריסת ביתם.⁶⁸

ערב חג הפסח תש"ב בא אל־ביטאר לביתו של יו"ר ועד השכונות לברכו לקראת החג, וגם הודיע כי העירייה הקציבה סכום של 50 לא"י בעבור נזקקים בקרב השכונות היהודיות. הביקור נמשך כשעה והשיחה נסבה על עניינים שונים באווירה ידידותית.⁶⁹ ביקור דומה ערך ראש העירייה בחג הפסח שנתיים אחר כך.⁷⁰

63 'דוח על ערבים שמכרו קרקע ליהודים', 5.1.1937, אצ"מ, S25/9783; עאצם אסעיד שימש בתפקיד ראש העירייה בשנים 1938–1919.

64 המשקיף, 1.7.1942; הארץ, 1.7.1942.

65 'התאחדות בעלי הבתים והמגרשים של שכונת פלורנטין ואגפיה לאל־ביטאר', 13.7.1941, ארכיון עיריית תל אביב (להלן: אעת"א), 4/2208; 'התאחדות בעלי הבתים והמגרשים של שכונת פלורנטין ואגפיה לאל־ביטאר', 10.3.1942, אצ"מ, S25/5936.

66 הארץ, 21.7.1943; אידפאע, 21.7.1943.

67 על גיבוש ההסכם ותוכנו ראו: Goren, 'Annexation or Separation?', pp. 91–94.

68 דבר, 15.7.1941; הבקר, 5.1.1942; ידיעות אחרונות, 10.6.1942.

69 דבר, 7.4.1942.

70 המשקיף, 13.4.1944; הבקר, 16.4.1944.

היבטים של שיתוף פעולה כלכלי

חידוש קשרי המסחר בין הערבים ליהודים היה סממן בולט של שינוי במצב וביטוי של המגע המחודש בין שני הצדדים. משלחת של סוחרים ערבים נפגשה עם מנהל בנק אנגלו-פלשתינה (אפ"ק) וביקשה לפתוח את הסניף ביפו כדי להקל עליהם את סידור עסקיהם עם הבנק.⁷¹ כתב של עיתון המשקיף, שביקר ביפו בתחילת נובמבר 1939 כדי להבין את הלך הרוח בה, נפגש עם סוחרים ערבים שהראו לו 'את שמחתם על חידוש קשרי המסחר עם תושבי ת"א והביעו את התקווה שהיחסים בין תושבי שתי הערים ילכו וישתפרו'.⁷² בריאיון שהעניק אז אחד הסוחרים הערבים הבולטים ביפו לכתב העיתון דבר, תיאר הסוחר את המצב הקיים ואת האפשרויות לשינוי. הוא דן במצבם הכלכלי הקשה של הערבים וסבר כי יש להחזיר במהרה את הקשרים המסחריים בין הערבים ליהודים.⁷³

בראשית שנת 1940 היה מצבה הכלכלי של יפו בכי רע. מדיווח לשכת המסחר של יפו עלו נתונים מדאיגים על מספר המובטלים בעיר בכלל המקצועות.⁷⁴ 'אנשי העיר חוששים מאד למצב אם לא תבוא הקלה במצב הכלכלי, צוין בדוח מודיעין של ארגון ההגנה.⁷⁵ באירוע שהתקיים בשכונת עג'מי נפנה ראש עיריית יפו למצב הכלכלי ודיבר על הימים הרעים שפקדו את העיר וגרמו לה לנזק רב.⁷⁶ מושל המחוז תיאר את מצבה הכלכלי הגרוע של יפו.⁷⁷ מצבם של הפרדסנים החמיר והיה צפוי שהאבטלה רק תגבר. בסוף 1940 תוארה יפו כמי שניצבת בפני פשיטת רגל: 'רבים מבתי המסחר הגדולים עומדים ריקים ושוממים', צוין בסקירת מודיעין של ההגנה.⁷⁸ סיור לצורכי מודיעין ביפו, בתחילת שנת 1941, העלה התרשמות דומה: 'המצב הכלכלי ביפו גרוע מאוד', דווח שם.⁷⁹

ההידרדרות שחלה במצב הכלכלי בכלל ובענף הפרדסנות בפרט הכשירה את הקרקע להתארגנות משותפת של ערבים ויהודים. למן קיץ 1939 החל להסתמן שיתוף פעולה בין פרדסנים מיפו לפרדסנים יהודים. כדי להקל על הפרדסנים את מצוקתם הציעו השלטונות להרכיב ועדה משותפת של ערבים, יהודים ובריטים, שתפעל לפקח על הקטיף והשיווק של פרי ההדר.⁸⁰ עד מהרה הוקמה משלחת משותפת של פרדסנים ערבים ויהודים כדי שתפעל אצל השלטונות להקל על הפרדסנים. המשלחת אוישה בכמה נציגים של

71 אִדְפֶּאע, 15.10.1939; הארץ, 20.10.1939.

72 המשקיף, 9.11.1939.

73 דבר, 18.12.1939.

74 שם, 30.1.1940.

75 'דוח מודיעין של ההגנה', 4.8.1940, אצ"מ, S25/3872.

76 'נאום ראש עיריית יפו', 9.8.1940, ארכיון המדינה (להלן: א"מ), 2/489/5.

77 'מושל המחוז למזכיר הראשי', 17.9.1940, א"מ, 2/215/19.

78 'סקירת מודיעין של ההגנה', 22.11.1940, אה"ע, IV250/27/5/56.

79 'סקירת מודיעין', 20.2.1941, את"ה, 105/99.

80 הארץ, 2.6.1939; דבר, 24.7.1939.

הפרדסנים הערבים והיהודים, והבולטים שבהם שופרי בפ אֶת־אג'י, פרדסן ידוע מיפו, ויצחק רוקח, פרדסן בולט וממייסדי נמל תל אביב. את פגישותיהם נהגו לקיים במשרדו של אֶת־אג'י ביפו. במשך 1940 ארגנה המשלחת סדרת פגישות עם גורמי ממשל בניסיון להשיג הלוואה לטובת מגדלי ההדרים. בחורף 1940 מצב הפרדסנות היה כבי רע, והעיתון פלסטיין ראה בחיוב את שיתוף הפעולה בין הפרדסנים הערבים והיהודים, וגרס כי הניב תוצאות מועילות.⁸¹

בינואר 1941 התכנסו כ־1,000 פרדסנים ערבים ויהודים מכל רחבי הארץ בקולנוע 'אל־חמרא' ביפו. את הכינוס ארגנה המשלחת המשותפת, והוא נועד להשמיע את זעקת הפרדסנים על המצב הקשה השורר בענף. זה היה הכינוס השלישי והגדול ביותר מסוגו. יו"ר הכינוס היה ראש העירייה עבד א־ראוף אל־ביטאר, ונכחו בו אישים בכירים מקרב הערבים, היהודים והשלטונות. בכינוס הושמעו שמונה נאומים שנקבעו מראש, ארבעה מפי ערבים וארבעה מפי יהודים, ובהם ראש עיריית תל אביב וראש עיריית יפו. אל־ביטאר קרא לנאספים להתאחד, והדגיש כי בעיית פרי ההדר נוגעת לתושבי הארץ כולה. בתום הכינוס נבחרה משלחת של 56 איש, מחציתם ערבים ומחציתם יהודים. על המשלחת הוטל להיפגש עם הנציב העליון ולהציג לפניו את דרישת הפרדסנים. העיתונות העברית עסקה באווירה המיוחדת שאפיינה את הכינוס, ובידיעות אחרונות צוין כי 'שררה אוירה של איחוד ושיתוף האינטרסים'.⁸² הסבר לאווירה החיובית ניתן בעיתון המשקיף כדלקמן:

השאלה שנידונה [...] בכינוס הפרדסנים ביפו איננה 'פוליטית' כלומר – היא איננה נוגעת אף במשהו באותה פרשת הדרכים הגורלית, שלפניה עומדת ארצנו זה שנים על שנים. לכן אין להתפלא, שבעניין זה נועדו פרדסנים יהודים וערבים כי על נושא זה אין מקום ל'עדות' נפרדות בפלשתינא (א"י) – כולם 'בלי הבדל דת וגזע', מרגישים באותה מידה את הסבל הנגרם ע"י המשבר החמור בפרדסנות.⁸³

שבועיים לאחר הכינוס נפגשו נציגי הפרדסנים היהודים והערבים ביפו והחליטו להקים איגוד משותף וקבוע לפרדסנים ערבים ויהודים, בהרכב שווה. האיגוד נועד לייצג אותם לפני השלטונות.⁸⁴ האיגוד המשיך לפעול ונקט סדרת פעולות לנוכח ההידרדרות שחלה בענף משנה לשנה.

הנטייה לשתף פעולה בתחום הפרדסנות היתה בבואה לגישה שצידדה בשיפור המצב הכלכלי עם שילוב של ערבים ויהודים יחד. בקרב הציבור הערבי היפואי נשמעו קולות

81 ידיעות אחרונות, 14.8.1940. ציטוט של כתבה מהעיתון פלסטיין; על שיתוף הפעולה בין הפרדסנים הערבים והיהודים ראו: מוסטפא כבהא ונחום קרלינסקי, 'הפרדס הנעלם: הפרדסנות הערבית-הפלסטינית עד שנת 1948', זמנים, 129 (2015), עמ' 106-107.

82 ידיעות אחרונות, 15.1.1941; פלסטיין, 16.1.1941.

83 המשקיף, 16.1.1941.

84 דבר, 2.2.1941; המשקיף, 2.2.1941.

ברורים בדבר נחיצות שיתוף הפעולה ולמן קיץ 1940 תכפו קולות אלה. הנמל נקלע למצוקה קשה,⁸⁵ וגם בגינו נשמעו קולות כאלה. בקרב ראשי הספנים הערבים היו שסברו כי 'בשיתוף פעולה בין הערבים והיהודים אפשר יהיה להניע את הממשלה [...] להיטיב את המצב'.⁸⁶ כך גם התבטאו סוחרים תושבי העיר. בעיתון **אִדְפֶּאֶע** התפרסם מאמר שכתב אחד מחשובי הסוחרים הערבים ביפו, ובו קריאה להקים ברית סוחרים יהודית-ערבית שתביא תועלת לציבור הסוחרים כולו.⁸⁷ בסקירת מודיעין של ההגנה על הנעשה ביפו בסוף 1940 הומחשה היטב נטייתו של הצד הערבי לשותף פעולה עם היהודים בתחום הכלכלי. בפתח הסקירה נאמר:

בזמן האחרון מתבלט שינוי ניכר לטובה ביחס הערבים ליהודים [...] כיום מדבר חלק ניכר מן התושבים הערבים על הצורך בשיתוף פעולה בין הערבים והיהודים שיביא תועלת לשני העמים. חלק זה אינו מורכב מבני השכבות הנמוכות דווקא, אלא העיקר מבני הסוחרים ובעלי הרכוש החקלאיים.⁸⁸

יש להניח כי האווירה החיובית נוצרה גם בהשפעת פועלה של לשכת המסחר היפואית, ששיתפה פעולה עם לשכת המסחר בתל אביב. נציגים של שתי הלשכות נפגשו ודנו בעניינים שנגעו לשתייהן. בסוף 1940 דווח בעיתון **הבקר** כי נציגי הלשכות נועדו להיפגש ביפו ולעסוק בשאלת שיתוף הפעולה בין הסוחרים הערבים ליהודים.⁸⁹ בהתבסס על דיווחים נוספים נראה כי שיתוף הפעולה בין שתי הלשכות נמשך גם אחר כך. בדוח לשכת המסחר של תל אביב לשנת 1944-1945 נכתב כי 'כבשנים הקודמות, כן גם בתקופת הדו"ח קיימה לשכתנו קשר אמיץ עם לשכת המסחר הערבית ביפו ונועצה אתה בפעולות שנגעו בבעיות כלכליות ארציות'.⁹⁰

שנת 1940 בלטה במיוחד בשיתופי הפעולה של בעלי אינטרסים כלכליים, ערבים ויהודים. 'אגודת בעלי נכסי דלא נייד' הערבית ביפו ו'האגודה להגנת בעלי נכסי דלא נייד' בתל אביב ארגנו משלחת משותפת שנועדה לטפל בענייניהן אצל השלטונות. נציגי החנוונים היהודים והערבים משתי הערים ביקשו להסדיר בעיות כלכליות הנוגעות למסחר הקמעוני.⁹¹ באמצע אוקטובר נפגשו במשרדי התאחדות הסוחרים הכללית בתל אביב נציגי המסחר הערבי מיפו ונכבדיו עם מנהלי התאחדות הסוחרים הכללית כדי לדון בבעיות המסחר בארץ. פגישה זו, הראשונה מסוגה, נערכה ביזמת התאחדות הסוחרים הכללית. בקרב הנציגים הערבים בלט עבד א-ראוף אל-ביטאר, שנוסף על תפקידו כראש

85 על ממדי המצוקה שנקלע אליה הנמל ראו: גורן, 'המבצר שקרס', עמ' 152-153.

86 'סקירת מודיעין של ההגנה', 22.7.1940, את"ה, 105/378.

87 **ידיעות אחרונות**, 8.11.1940. ציטוט של כתבה מהעיתון **אִדְפֶּאֶע**.

88 'סקירת מודיעין של ההגנה', 18.11.1940, את"ה, 105/99.

89 **הבקר**, 20.11.1940.

90 'דוח מאת לשכת המסחר של תל אביב לשנת 1944-1945', א"מ, 78/46.

91 **דבר**, 23.1.1940; **הארץ**, 29.9.1940.

העירייה שימש כאמור ראש לשכת המסחר ביפו. בכותרת 'דוגמת הפרדסנים: שיתוף פעולה בין הסוחרים היהודים והערבים', הובא בעיתון **הבקר** תיאור מפורט של הפגישה. למשתתפים היתה עמדה אחידה בכל השאלות שנדונו, והוחלט להקים ועדה משותפת של נציגי המסחר מכל העדות לשם הגשמת הפעולות שהוחלט עליהן.⁹² בסקירת מודיעין של ההגנה, שתיארה את הפגישה הזאת, יוחד חלק מהדברים לגישה החיובית של אל-ביטאר כלפי היזמה המשותפת. בין השאר צוין כי האיש 'הראה יחס אדיב והבנה מלאה לגבי כל הדרישות של ציבור הסוחרים הערבים והיהודים בארץ [...] עבד אל-ראוף הבטיח את עזרתו המלאה'.⁹³ העיתון **דבר** הביע סיפוק מהפגישה ומתוצאותיה, ובכותרת 'להרחבת השיתוף הכלכלי' נכתב בו כי הפגישה מעידה 'על שלב נוסף בהתפתחות היחסים הכלכליים ההדדיים'.⁹⁴ כחודש לאחר פגישה זו דווח כי עומדת להתכנס ביפו אספה כללית של הסוחרים בעיר לדיון בשיתוף הפעולה בין הסוחרים הערבים ליהודים. אספה זו נועדה להיות המשך לדיונים מהפגישה באוקטובר. בסוף 1940 דווח על שיתופי פעולה נוספים.⁹⁵ שיתופי הפעולה נמשכו גם בשנים הבאות, אך במידה פחותה.

התחדשות תנועת היהודים ליפו

השינוי באווירה הורגש גם אצל היהודים והם החלו לפקוד שוב את מרכזי המסחר של יפו. בסוף שנת 1939 צוין בעיתון **הארץ** כי 'בזמן האחרון רבתה תנועת היהודים היורדים ליפו לקנות שם מצרכים שונים [...] נוכחות היהודים ביפו תכפה ושיג ושיח בין יהודים לערבים נראו לעיני כול'.⁹⁶ בעיתון **המשקיף** דווח כי 'יש לציין שבכתי הקפה ביפו נראים עתה יהודים וערבים, היושבים יחד ודנים בענייני מסחר שונים'.⁹⁷ אמנם תנועת היהודים ליפו לא היתה גדולה כתנועתם בשנים שלפני מאורעות תרצ"ו, אך היא הורגשה בהחלט לאחר שנים שבהן נמנעו היהודים מלהגיע ליפו. בערבי חגים אף גברה התנועה, ובשווקים ניכרה תנועת מסחר ערה. בעיתונות העברית הובאו מדי פעם בפעם דיווחים על מגמה זו. בשנת 1940, ערב חג הפסח, דווח בעיתון **הבקר** כי 'לרגל ריבוי הקונים הכינו הסיטונאים הערבים סחורות "כשר לפסח"'.⁹⁸ בשנת 1943, בחג הפסח עצמו, נמסר ב**ידיעות אחרונות** כי 'גם השנה נהרו רבים מתושבי ת"א ליפו לקנות לחם לפני צאת החג'.⁹⁹ בחגי תשרי

92 **הבקר**, 16.10.1940.

93 'סקירת מודיעין של ההגנה', 15.12.1940, את"ה, 105/99.

94 **דבר**, 23.10.1940.

95 **ידיעות אחרונות**, 24.11.1940; **דבר**, 24.11.1940; **הארץ**, 10.12.1940.

96 **הארץ**, 20.10.1939.

97 **המשקיף**, 6.11.1939.

98 **הבקר**, 21.3.1940.

99 **ידיעות אחרונות**, 27.4.1943.

באותה שנה דיווח דבר כי 'יהודים רבים מתל אביב באו ליפו בחג לקנות ירקות'.¹⁰⁰ תיאור דומה הובא בעיתון פלסטיין: 'שוק הירקות ביפו מלא עקרות בית מתל אביב, ובידיהן סלים וסלסילות מלאים'.¹⁰¹

שיבת היהודים ליפו ניכרה גם בפתיחה מחדש של עסקים בעיר, בתחילת שנות הארבעים בעיקר. במאוס 1940 דווח כי 'ברחוב בוסטרוס ביפו נפתחו חנויות מספר של צורפים ושענים יהודיים'.¹⁰² המסחר היהודי שב במידת־מה להתבסס ביפו. בתיאור שהובא בידיעות אחרונות בתחילת 1941 צוין כי 'חנויות ובתי מלאכה יהודים חודרים עד למרכזה של יפו'.¹⁰³ אף דווח על סוחרים יהודים ששבו להשתמש בנמל יפו, כל עוד התאפשר להם הדבר, עד קיץ 1940 לפחות, אז הורו השלטונות על סגירת הנמל עקב מגבלות המלחמה. התגברות התנועה בין תל אביב ליפו עוררה צורך בהרחבת התחבורה בין שתי הערים. חברת 'המעביר', שהפעילה מאז שנות העשרים שירות אוטובוסים בין תל אביב ליפו, נערכה בתחילת 1940 להארכת מסלולו של קו 3, שהיה הקו המרכזי שחיבר בין תל אביב ליפו. קו זה, שלא פעל זמן־מה, חודש בסוף שנת 1939 בתדירות גבוהה. בעיתון הבקר נכתב ש'חידוש הקו ביפו נתקבל בשביעות רצון'.¹⁰⁴ במרבית הדיווחים שהובאו אז בעיתונות הובלט הגידול במספר הנוסעים באוטובוסים, יהודים וערבים כאחד.¹⁰⁵ על דעת עיריית יפו נקבע כי מסלול קו 3 יוארך ויעבור לאורך שדרות המלך ג'ורג' (היום שדרות ירושלים) בואכה רחבת המלך ג'ורג' הסמוכה לבית עיריית יפו ולקולנוע 'אל־חמרא' – שם נקבעה התחנה הסופית. בעיתון הבקר צוין כי 'ביפו סבורים שהארכת הקו ירחיב את יחסי המסחר בין שתי הערים'.¹⁰⁶ באפריל פתחה חברת 'המעביר' קו נוסף שחיבר בין תל אביב ליפו. קו 10 יצא מרחוב מרכז בעלי המלאכה בתל אביב ונסע דרך הרחובות המלך ג'ורג', אלנבי והירקון בואכה מסגד חסן כפ, וחזר באותו המסלול.¹⁰⁷ הביקוש לנסיעה בקווים האלה גדל מיום ליום. בתחילת 1941 דווח כי 'האוטובוס של "המעביר" מתהלך בשני הכיוונים מלא נוסעים יהודים וערבים'.¹⁰⁸

100 דבר, 15.10.1943.

101 משמר, 26.10.1943. ציטוט של כתבה מהעיתון פלסטיין.

102 הבקר, 8.3.1940.

103 ידיעות אחרונות, 23.3.1941.

104 הבקר, 6.11.1939.

105 דבר, 6.11.1939; המשקיף, 6.11.1939.

106 הבקר, 16.1.1940, 4.4.1940.

107 הארץ, 4.4.1940; הבקר, 4.4.1940.

108 ידיעות אחרונות, 21.3.1941.

בין ערבים ליהודים – ממדי התנועה בין יפו לתל אביב

עם סיום תקופת המרד הערבי החלו ערבים מיפו לפקוד את מקומות הבילוי בתל אביב כאילו דבר לא קרה בין שתי הערים. באוקטובר 1939 נכתב בעיתון **דבר** כי 'בזמן האחרון גדל מספר הערבים המבקרים בבתי קפה וקולנוע בתל אביב'¹⁰⁹; ובהארץ נכתב: 'בתל אביב התחילו להופיע בשעות הערב הרבה ערבים צעירים הבאים לבלות בבתי הקולנוע ובבתי הקפה שעל שפת הים'.¹¹⁰ ערבים נראו בחוצות תל אביב מטיילים להנאתם בעיר. כתב **דבר**, שהתלווה לנסיעה מיפו לתל אביב בסוף דצמבר 1939, ציין כי 'נהירת היפואים לתל אביב מתרבה והולכת'.¹¹¹

ראשיתה של תקופה זו, עם פרוץ מלחמת העולם השנייה, היטיבה עם תל אביב ועם מקומות הבילוי שהציעה. בתי קולנוע, בתי קפה, מועדוני ריקודים, בתי שעשועים, ברים ופאבים המו מבקרים. יש להניח כי נוסף על ההרגל שהיה טבוע בערביי יפו, לבוא וליהנות ממקומות הבילוי בתל אביב כל אימת שפגה המתיחות בין שתי הערים, תרם לכך גם השינוי באווירה. העיתונות העברית שבה לדווח על ערבים מיפו המטיילים בתל אביב ופוקדים את מקומות הבילוי שלה. בתקופת החגים המוסלמיים תכפה התנועה מיפו לתל אביב. בימי עיד אל-פטר נראו בתל אביב משפחות רבות שבאו מיפו לטייל להנאתן בעיר העברית ולבקר בבתי הקולנוע שלה.¹¹² בעיקר רבו הביקורים בימי עיד אל-אדחא. דיווחים על כך נמסרו מדי שנה בעיתונות העברית. בשנת 1940 דווח כי 'במשך ימי חג עיד אל-אדחא ביקרו בגן החיות בת"א למעלה מ-1000 ערבים מיפו. רבים באו באוטובוסים והשתעשעו במשך שעות רבות'.¹¹³ בשנת 1941 גדל מספר המבקרים הערבים בגן החיות. שירות מיוחד של הסעות נקבע בין יפו לגן החיות. 'ערבים רבים ביקרו בת"א, שבאו ברכב וברגל מיפו. לרגל החג הוגדל שרות "המעביר" בקו בין יפו ות"א', צוין בעיתון **הבקר**.¹¹⁴ בשנים הבאות נמשכה הנהירה לתל אביב ובתי הקולנוע וחוף הים המו מבקרים. וכך תיאר עיתון **הארץ** את ימי עיד אל-אדחא בתל אביב ב-1944:

רבים מתושבי יפו בקרו במשך כל היום בעיר. החנויות המו ממספר גדול של קונים ערבים. קבוצות גדולות של נוער מיפו נראו בטיילת על שפת הים. עמוסי עבודה היו הצלמים בעיר. נראו עגלות שהסיעו את נשי יפו עם ילדותיהן. סירות היו שטות במשך כל היום בין יפו ותל אביב וגם מספר גדול של מתרחצים נראו על שפת הים.¹¹⁵

109 **דבר**, 19.10.1939.

110 **הארץ**, 20.10.1939.

111 **דבר**, 18.12.1939.

112 'דוח מודיעין של ההגנה', 1.11.1940, את"ה, 105/204; **המשקיף**, 21.9.1944.

113 **הבקר**, 25.1.1940.

114 **שם**, 9.1.1941.

115 **הארץ**, 28.11.1944.

כבעבר גם אירועים מיוחדים בתל אביב היו מקור משיכה לערביי יפו. שוב נראו ערבים באים לחגיגות פורים. אף היו שבאו לצפות בהצגה של תאטרון 'הבימה' שהוצגה בקולנוע 'מוגרבי'.¹¹⁶ בתקופה זו נערכו בתל אביב שורה של תערוכות בנושאים שונים, כמו מוצרי תעשייה, אפנת לבוש ומזון. תערוכות אלה, ששילבו גם מהנעשה אצל הערבים, משכו מבקרים רבים ובהם ערבים שבאו מיפו. תערוכה מיוחדת במינה על העיר פריז, שנפתחה בסוף שנת 1944 במוזאון תל אביב, משכה מבקרים רבים. בעיתון **הבקר** דווח כי 'קהל רב ומגוון מחובבי אומנות וידידיה של צרפת מתושבי ת"א ויפו מלאו את המוזיאון'.¹¹⁷ תחרויות ספורט שנערכו בתל אביב ואשר התחרו בהן יהודים וערבים היו מוקד בילוי נוסף לערביי יפו. בשנת 1940 נערכה לראשונה בארץ תחרות אגרוף בין יהודים לערבים. את התחרות ארגנה אגודת 'מכבי תל אביב', באולם מכבי, והתארח בו קבוצת המתאגפים מיפו.¹¹⁸ באותה שנה נערכה תחרות אגרוף נוספת. הפעם התחרותה הקבוצה הערבית בקבוצת 'הפועל תל אביב'. מאות צופים יהודים וערבים גדשו את קולנוע 'עדן' בתל אביב, שבו נערכה התחרות, ובהם, על פי הנרמז בין השיטין, גם ראש עיריית יפו. בעיתונות העברית, שסיקרה את התחרויות האלה, הודגשה האווירה הטובה ששרתה בין שתי הקבוצות.¹¹⁹

עם התנועה מיפו לתל אביב התחדשה גם התנועה מתל אביב ליפו. לא רק קניות ועסקים הניעו את חידוש תנועת היהודים ליפו. עם התפוגגות המתח, עוד ועוד יהודים באו ליהנות מאפשרויות הבילוי שבעיר. בנובמבר 1939 דווח בעיתון **הבקר** כי 'לאחר הפסקה של כמה שנים נראו אתמול ביפו יהודים במספר גדול שטיילו ברחובות ואכלו במסעדות'.¹²⁰ נוכחותם של היהודים בלטה במיוחד בבתי הקולנוע של יפו, לאחר שכמה מהם ביקשו ליהנות שוב מקהל יהודי. בית הקולנוע 'אל-חמרא' היה סגור זמן רב, ושכ לפעול במחצית השנייה של שנת 1939. לאחר שנפתח החלו להציג בו הצגות מיוחדות לציבור היהודי, ואף דאגו להעמיד הסעה מאורגנת לתל אביב בתום ההצגה.¹²¹ על תנועת היהודים לבית הקולנוע הזה פורסם תיאור מפורט בעיתון **דבר**, ובפתח הדברים נכתב: 'קשה לקבוע מי נוהר למי יותר; היפואים לתל אביב או התל-אביבאים ליפו'. הצגה מיוחדת נקבעה למבקרים מתל אביב בכל שבת אחר הצהריים, ורבים החלו לפקוד את בית הקולנוע.¹²² בתחילת שנת 1940 דיווח מזכיר עיריית תל אביב כי 'החזיון של הליכת יהודים בהמון מתל אביב ליפו ומלוי רחובותיה וסמטאותיה נתחדש, ובאופן ניכר'.¹²³ תחרויות ספורט ביפו

116 **המשקיף**, 24.3.1940, 12.11.1942.

117 **הבקר**, 6.11.1944.

118 שם, 9.8.1940.

119 **הארץ**, 13.9.1940; **ידיעות אחרונות**, 16.9.1940.

120 **הבקר**, 19.11.1939.

121 שם, 20.12.1939; בית הקולנוע אף קיים נשפים ליהודים בלילות שבת.

122 **דבר**, 18.12.1939.

123 'מזכיר העיר לראש עיריית תל אביב', 14.1.1940, אעת"א, 4/1.

כגון אגרוף וכדורגל, שהשתתפו בהן ערבים ויהודים, משכו אליהן קהל יהודי.¹²⁴ בד בבד חודשה מסורת הטיוולים ליפו שאורגנו מטעם תנועות הנוער ובתי הספר. אחד הטיוולים האלה נערך בינואר 1941. תשומת הלב הופנתה לקבלת הפנים הידידותית שזכו לה המטיילים, אשר בהגיעם למרכז העיר יפו 'קידמו רבים את פני המטיילים בשלום בעברית'. עבד א-ראוף אל-ביטאר קיבל את הבאים בברכה חמה, ודיבר על הצורך לפתוח דף חדש ביחסים בין ערבים ליהודים. 'תשכחו את הימים הרעים אשר עברו על שני עמים אחים ואני שמח לביקורכם זה', אמר בין השאר.¹²⁵

עדות לשינוי באווירה באה בחידוש המפגשים בין יהודים לערבים במסיבות ובאירועים מיוחדים. לדוגמה, בעיתונות העברית דווח על מסיבת פרדה לשופט בריטי שארגנה אגודת עורכי הדין הערבים ביפו בבית הקפה 'לורנץ'. במסיבה השתתפו 18 עורכי דין מיפו, שופטים ערבים ויהודים מיפו ומתל אביב.¹²⁶ בבית הקפה 'פלטיין' אירחה הסתדרות העיתונאים בתל אביב את עארף אל-עארף, סופר ואיש ציבור ששימש אז קצין מחוז בעזה. במפגש נכחו 15 עיתונאים ערבים שייצגו את כל העיתונות הערבית בארץ. זו היתה פגישה מקצועית ייחודית באופייה, שכן לראשונה נפגשו עיתונאים יהודים וערבים במתכונת זו. במסגרת האירוע נתן אל-עארף הרצאה בבית הקולנוע 'מוגרבי' בפני קהל של עיתונאים וסופרים רבים מיפו ומתל אביב.¹²⁷ מועדון 'רוטרי' יפו-תל אביב חידש את פעילותו. במלון 'סן רמו' בתל אביב נערכו בחירות לוועד החדש, שבו היו תשעה חברים ערבים ויהודים משתי הערים.¹²⁸ בידיעה חריגה שפרסם עיתון המשקיף ב-1943 בכתורת 'מועדון דמוקרטי', נמסר כי 'כמה מתושבי ת"א ייפיו ייסדו מועדון דמוקרטי להפיץ את חשיבות הדמוקרטיה ולפעול להגשמתה. כל אדם מבין 20 שנה ומעלה בלי הבדל לאום ודת יכול להתקבל כחבר באגודה'.¹²⁹

שנת 1940 סימלה באופן בולט את המעבר החד מתקופת המרד הערבי למצב של רגיעה מבחינת היחסים בין ערבים ליהודים. עיון בעיתונות העברית מאותה שנה מוכיח זאת היטב. דווח למשל על ערבים שנרשמו לשיעורי ערב ללימוד השפה העברית בתל אביב; על מורה ערבייה מיפו אשר עתה זה קיבלה תעודת הוראה וקראה לייסד ארגון של מורות יהודיות, מוסלמיות ונוצריות למען קידום בתי הספר; על נכבדים ערבים יפואים שהתארחו בחג הפסח אצל שתי משפחות ידועות מעדות המזרח בתל אביב; וכן על שיח'ים מיפו שבאו לתל אביב לאסוף תרומות לטובת בית יתומים בשכונת עג'מי: 'השייכים פנו למוסדות ולאישים מותיקי היישוב ונענו בעין יפה. בית היתומים קיים זה כמה שנים וזו פעם הראשונה שהיהודים תורמים לטובתו'.¹³⁰ בסוף שנת 1940 עמד ידיעות אחרונות על התפנית שחלה ביחסים בין הערים כדלקמן:

124 פלסטיין, 5.3.1941.

125 דבר, 13.1.1941.

126 שם, 2.2.1941.

127 'ידיעות מהעיתונות הערבית', 23.2.1941, אה"ע, IV250/27/5/156; הבקר, 23.2.1941.

128 הבקר, 24.2.1944, 9.4.1944.

129 המשקיף, 8.4.1943.

130 הבקר, 25.1.1940, 24.4.1940; המשקיף, 13.11.1940.

מזמן שהמחיצות של איבה גלויה נפלו בינינו לבין שכנינו – מרבים פגישות בכל שטחי הכלכלה והחברה, באים בקשרי מסחר, דנים על עניינים כלכליים, עורכים פגישות וכינוסים, עושים פניות משותפות לרשות, מתיידדים ועורכים ביקורים הדדיים ושותים קפה שחור בבתי הקפה של יפו ותל אביב.¹³¹

השינוי באווירה ניכר היטב גם בשנים הבאות. העיתונות העברית דיווחה מעת לעת על פעולות או על אירועים מיוחדים שהשתתפו בהם ערבים ויהודים משתי הערים. לא מעט מהדיעות עניינן בסיוע שניתן לילדים ובמחנות הומניטריות. עתות של צער על מותם של אישי ציבור קירבו בין ערבים ליהודים כאשר נפגשו בטקסי הלוויות. כך למשל, בהלווייתו של רופא ידוע מתל אביב, שעבד בבית החולים הפרטי של ד"ר פואד דג'אני ביפו, השתתפו גם רופאים ערבים שביקשו לחלוק כבוד אחרון למנוח. בשנת 1942 מונה לראשונה ערבי לשופט בבית משפט השלום בתל אביב. השופט, ערבי נוצרי מיפו, שלט היטב בשפה העברית. בעיתון היפואי **איצראט אל-מסתקים** ('דרך הישר') צוין כי 'החוגים היהודים האחראים קבלו מינוי זה בקורת רוח, היות וראו בו ניסיון מבורך מצד הממשלה בדרך להידוק היחסים הטובים בין הגזעים השונים בארץ'.¹³²

סיכום

את הקטע בספרו על היחסים בין ערבים ליהודים בתקופת מלחמת העולם השנייה, פותח מיכאל אסף בקבעו כי 'לאחר פרוץ המלחמה נתחדש [...] השיתוף בין ערבי[ן] הארץ ובין היהודים בהיקף שלא היה ידוע זה שנים רבות'.¹³³ במאמר זה נעשה ניסיון לעמוד על ממדי שיתוף הפעולה ועל טיבם של הקשרים שהתגבשו בין ערבים ליהודים בתקופת מלחמת העולם השנייה, בהדגמת היחסים שבין הערים יפו ותל אביב כאבן בוחן המשקפת היטב את עצמת השינוי שהתחולל אז ביחסי ערבים-יהודים בארץ ישראל. מן המאמר עולה כי חלה תפנית חדה ביחסים שבין יפו לתל אביב בתקופה הנדונה בבחינת דף חדש שנפתח בין השתיים.

בתום תקופת המרד הערבי ובראשית מלחמת העולם השנייה ניכרה רגיעה במצב הסכסוך היהודי-ערבי. שנת 1940 סימלה באופן מובהק את המעבר החד מעימות לרגיעה, מנתק לשיתוף פעולה, ועיריית יפו מילאה תפקיד חשוב בשינוי הזה. שיתוף הפעולה בין עיריית יפו לעיריית תל אביב חזר וביטא כבעבר צורך משותף ואינטרסים הדדיים. בגין מצב המלחמה התהדק שיתוף הפעולה בין שתי העיריות והיו לו השלכות חשובות על יחסי העבודה בין השתיים ובעיקר על הקשרים האישיים בבחינת טווייה מחדש של יחסי אמון וידידות. הגישה שנקט ראש העירייה עבד א-ראוף אל-ביטאר תרמה תרומה של ממש

131 ידיעות אחרונות, 27.10.1940.

132 המשקיף, 11.6.1942. ציטוט של כתבה מהעיתון **איצראט אל-מסתקים**.

133 אסף, היחסים בין ערבים ויהודים בארץ-ישראל, עמ' 105.

לשינוי שהתחולל במצב היחסים בין ערבים ליהודים. במעשיו פעל אל־ביטאר לייצב את היחסים עם היהודים ולפתוח דף חדש, כדבריו. לנוכח נסיבות השעה השכיל ראש העירייה להפריד בין הפוליטיקה של הסכסוך היהודי-ערבי לבין בעיות היום־יום שהעיקו על העיר ועל האוכלוסייה. דברים שאמר בפומבי בזכות התועלת הטמונה בשיפור היחסים בין הצדדים כמו גם מגעיו עם היהודים עלו בקנה אחד עם תפיסתו זו. לא פלא שהאיש לא היסס לקרוא לשיתוף פעולה עם היהודים ולהשאיר, כדבריו, את 'העבר העגום' מאחור – וכל זה כדי לחלץ את העיר ממשברי השנים הקשות שפקדו אותה. שימוש התכוף במילים 'שיתוף פעולה' נתן תוקף מובהק לעמדתו, וכמוהו מטבעות הלשון שנקט בדבריו – 'הבנה הדדית', 'עבודה הדדית' ועוד – המחישו את הקו שביקש ליישם. כשאמר 'שיתוף פעולה' התכוון להשגת רגיעה שתאפשר לשפר את מצב היחסים בין עיריית יפו ליהודים ובכך להקל את פתרון הבעיות שביניהם. ההסכם שהושג בין עיריית יפו לשכונות היהודיות ב־1940 היה ביטוי מוחשי של עמדתו שיש להתפשר ולהגיע לכלל הבנה. לראשונה הושגה פריצת דרך ביחסים שבין שני הצדדים. אישיותו של ראש העירייה עמדה לזכותו והוסיפה על יכולתו להטמיע את הקו שביקש ליישם. אל־ביטאר נודע כאדם נוח ומתון בדעותיו, מקובל על הציבור הערבי ונתמך על ידי הממשל הבריטי – כל אלה סייעו בידו להנחיל את הגישה שביקש ליישם כלפי היהודים. לא בכדי במותו של ראש העירייה, הן הצד היהודי הן הצד הערבי תיארו באופן דומה את אופיו הסובלני וציינו במיוחד את היחס שנתן לעדות כולן.

שיתוף הפעולה עם היהודים נשמר גם בתקופתו של עמר אל־ביטאר, שהמשיך לדבוק בקו של אחיז. גם הוא לא היסס להצהיר על רצונו בשיתוף פעולה וביחסים טובים. עתה, שלא כבעבר, הוא נהג כלפי היהודים יחס חיובי והראה רצון לשמור על קשרים טובים. כאחיו הוא קיים מערכת יחסים קרובה עם עיריית תל אביב והיה שותף פעיל בפגישות רשמיות, ולא זו בלבד אלא גם באירועים שחרגו ממסגרת העבודה המוניציפלית. כקודמו בתפקיד פעל אף הוא לקידומה של גישה מתחשבת ביישוב היהודי ביפו, והיחסים בין השניים הוטבו. פועלו להשגת ההסכם בשנת 1943 משקף זאת היטב. יש לראות בשני ההסכמים שהושגו בין עיריית יפו לשכונות היהודיות צעדים יוצאים מגדר הרגיל הניתנים להסבר ברוח התקופה, תקופה שיצרה אווירה של אמון שונה בתכלית מזו ששררה בתקופת המרד הערבי. זה היה אינטרס מובהק של שני ראשי העירייה היפואים להיטיב את היחסים עם יהודי יפו לתועלת העיר ולשיקומה. שניהם, שהשתייכו לשכבת הנכבדים הערבים ונפגעו בתקופת המרד הערבי כמו רבים אחרים בשכבה זו, זכו לתמיכת השלטונות והצליחו לשקם את מעמדם ולתפוס מחדש עמדות כוח והשפעה לטובת העיר.

מטבע הדברים היחסים הטובים שהתגבשו בין שתי העיריות הקרינו על חיי היום־יום של תושבי יפו ותל אביב. זה בלט היטב בתחום הכלכלי, ודאי על רקע הידרדרות המסחר ושיתוק הנמל היפואי שהשפיעו לרעה ובאופן מכריע על מצב העיר. במצב זה שיתוף הפעולה במישור הכלכלי עם הצד היהודי נראה כורח המציאות. השינוי באווירה היה הרקע המתאים ליצירת שיתופי פעולה. לשכת המסחר של יפו, שקיימה שיתוף פעולה מתמיד עם לשכת המסחר של תל אביב, וכן מעורבותו של עבד א־ראוף אל־ביטאר להקלת מצבם של הסוחרים – לשניהם היתה תרומה חשובה ליצירת אווירה זו שהניבה שיתופי פעולה

רבים. השינוי באווירה בא לידי ביטוי גם בקרב הסוחרים היהודים שפתחו מחדש בתי עסק ביפו, לאחר שבתקופת המרד הערבי התחסל המסחר היהודי ביפו כמעט לחלוטין. אחת התוצאות המובהקות של שיפור האווירה ניכר בהתחדשות התנועה בין יפו לתל אביב ובהתגברותה.

בואם מחדש של היפואים לתל אביב לצורכי בילוי והנאה סימל כבעבר שיבה לימי שגרה. אתרי הבילוי בתל אביב, ששגשו בתקופה זו, המשיכו לשמש מוקד משיכה לערביי יפו. ההסתגרות הארוכה שנכפתה על תושבי יפו בגין אירועי המרד הערבי הסתיימה בפרץ מחודש של נהירה למוקדי הבילוי בעיר השכנה. ממדיה של תנועה זו המחישו יותר מכול את הנורמליות ששבה לשלט בחיי היום-יום. גם היה בכך כדי לבטא את כוחה של שגרה שלא נס לחה על אף האירועים הקשים שפקדו את הארץ. התחדשות תנועת היהודים ליפו הבליטה גם היא את התנועה הדו־סטרית שהתנהלה מעתה למישרים מבלי מגבלות כלשהן. השווקים של יפו ואף מקומות הבילוי נתמלאו שוב ביהודים. הרחבת שירותי התחבורה הציבורית בין שתי הערים שיקפה זאת היטב, וסימלה במידת־מה את החיבור מחדש בין שתי הערים.

ואולם מציאות זו של הטבת היחסים בין יפו לתל אביב כבר לא היתה רלוונטית משעה שנסתיימה מלחמת העולם השנייה. בשנים 1945-1947, שלא כבשנים הקודמות, התחדדו היחסים בין ערבים ליהודים, בראש ובראשונה בגלל מצב הביטחון. התנגשויות שאירעו אז על קו התפר שבין יפו לתל אביב ערערו מאוד את היחסים בין שתי הערים. עיריית יפו לא היתה עוד גורם ממתן אלא חלק במשחק הכוחות בעימות המתגבר.¹³⁴

כללו של דבר, המקרה שנבחן במאמר זה משקף היטב תמורות בעלות משמעות שחלו אז ביחסים בין ערבים ליהודים. שיתוף הפעולה היה פועל יוצא של השיפור שחל ביחסים בין הערבים ליהודים, והוא התחזק על רקע המצב הכלכלי ונסיבות התקופה. אלה היו שנות מפנה שהביאו מציאות חדשה ביחסים ביניהם. השינוי בא בראש ובראשונה בזכות היזמה שנקט הצד הערבי ונכונותו להיטיב את היחסים עם תל אביב. מבחינתה של עיריית תל אביב זה היה מהלך מבורך שעלה בקנה אחד עם גישתה שראתה צורך לשמור על מערכת יחסים טובה עם העיר השכנה, ועל כן היא פעלה לחזקו ולשמרו. בהתבסס על הידוע עד כה בנוגע ליחסי ערבים-יהודים בתקופת המנדט, יש מקום להניח כי השנים שנדונו זימנו את 'תור הזהב' של היחסים ביניהם בתקופת המנדט. כל שכן העצימות שאפיינה את הקשרים ביניהם בתקופה זו, היקף הקשרים ותפוצתם – דומה שלא היו כדוגמתם בתקופת המנדט כולה. הצוהר שנפתח במאמר זה עשוי לשטוח את הבסיס להרחבת היריעה ולבחינת ביטוייה של התופעה במלואה. מחקר מעמיק על מקומות נוספים בארץ יאפשר להעריך את עצמת השינוי, את הישגיו ואת השלכותיו, כדי למלא חלק חשוב בהיסטוריוגרפיה של הארץ בתקופת המנדט בכלל ובתחום היחסים בין הערבים ליהודים בפרט.

134 על הגורמים להידרדרות היחסים שבין יפו לתל אביב בשנים 1945-1947 ראו: גורן, גאות ושפל, עמ' 360-424.

בורגנות וציונות בחיי הבית של יוצאות מרכז אירופה בארץ ישראל

דורית יוסף, גיא מירון

המתיישבים הראשונים, ובהם אנחנו, חיינו בליפטים או בלולים. מים הובאו בפחים על ידי הערבים. בישלו על פרימוס, התאורה היתה מנורת גז. הגיהוץ באמצעות פחמים. כל הקשיים האלה לא הפחיתו מחדוות הבנייה, והסתדרנו אִתָּם.¹

תיאור זה של ראשיתה של נהריה, כפי שזכרה חנה ירמייאס, אחת ממייסדות העיר, ממחיש את מקומה של הספרה הדומסטית בארץ ישראל כאתר של הבניית תרבות חדשה ואף כזירה של עשייה לאומית ציונית.

במאמר זה נעסוק בנשים עולות, יוצאות מרכז אירופה (מגרמניה, מאוסטריה ומצ'כיה)² ונבחן את המשמעויות התרבותיות שנלוו לעשייה הדומסטית שלהן בארץ ישראל. נאיר סוגיות אלו בתולדות נשים ביישוב בעזרת המחקר הקיים על ההיסטוריה הדומסטית וההביטוס הבורגני של יהודי גרמניה בעידן האמנציפציה ובראשית תקופת השלטון הנאצי. נעסוק בתהליכי התעצבותו בקרב הנשים יוצאות מרכז אירופה ביישוב הארץ-ישראלי כמקרה מבחן לשאלת החיבור וההמשכיות שבין שתי החברות והתרבויות: חברת המוצא הבורגנית-גרמנית-יהודית, שההביטוס של העולים והעולות ממרכז אירופה עוצב בה במידה רבה סביב האמנציפציה וההשתלבות בחברה הסובבת, והחברה היישובית הארץ-ישראלית שעוצבה כחלק מקידום החזון הציוני.

הציונות, כמשמעותה במאמר זה, מתייחסת למובן רחב של שותפות בחזון הלאומי של הקמת בית לאומי יהודי וזיקה תרבותית למקום ולחברה בארץ ישראל כפי שאלו באו לידי ביטוי בחיי היום-יום הלכה למעשה.

* מחקר זה (מס' 505762) נתמך על ידי קרן המחקר של האוניברסיטה הפתוחה.

1 Hanna Jeremias, 'Urgrossmutter erzählt ihre Geschichte für ihren Nachwuchs und für alle, die mit ihr ein Stück Leben gelebt haben 1911-1999', Leo Baeck Institute Archive, New York, ME1298, pp. 29-30. אם לא צוין אחרת, כל הציטוטים הם ממקורות שנכתבו בגרמנית ובתרגום שלנו.

2 לשם הנוחיות ושטף הקריאה נתייחס להלן ל'גרמניה' בלבד גם אם הכוונה לאוסטריה ולצ'כיה.

רקע, מסגרת דיון ומקורות

את הסוגיות העולות במאמר נבחן משתי נקודות מבט ובעזרת שני סוגי מקורות. העיתונות היהודית והציונית בלשון הגרמנית – שיצאה לאור הן בגרמניה והן בארץ ישראל והיתה נגישה לעולות – תשמש מקור למסרים המפורשים והמובלעים שהופנו אל הקוראות בתחום הביתי. זיכרונות וכתבים אישיים (אגודוקומנטים) פרי עטן של הנשים העולות עצמן יסייעו לשחזור הפרקטיקות של חיי היום-יום בביתן, ואף יאפשרו מבט, על פי רוב מרומז, אל תודעתן העצמית של הנשים בסוגיה זו.

חקר חיי היום-יום, שהוא במידה רבה תת-תחום של ההיסטוריה החברתית, משמש זה מכבר להארת נקודות מבט חדשות הן בהיסטוריוגרפיה של יהודי גרמניה והן בתולדות היישוב. מבעד לעיסוק בפנים שונות של חיי היום-יום אפשר לבחון כיצד תרבות מוטמעת הלכה למעשה, לעמוד על יחסי הגומלין בין הפרט לחברה ובין תפיסות אידאולוגיות קולקטיביות לפרקטיקות המיושמות. תולדות חיי היום-יום, ובכלל זה חקר החיים הדומסטיים ותרבות הצריכה, משמשות גם ערוץ מרכזי לבחינתן של סוגיות מגדר. בהיסטוריוגרפיה של יהדות גרמניה בולטים מפעלי המחקר של מריון קפלן על תולדות חיי היום-יום של יהודי גרמניה בתקופת הקיסרות ובימי המשטר הנאצי.³ ההיסטוריוגרפיה של חיי היום-יום של יהודי גרמניה, שבמרכזה עמדו סוגיות האמנציפציה והאסימילציה, השתלבה בשיח המחקרי הרחב יותר על ההיסטוריה הדומסטית בגרמניה, שהעמיד במרכז את בחינת הקשר בין עיצוב דומסטיות ללאומיות הגרמנית.⁴

גם בחקר תולדות היישוב הארץ-ישראלי ניכרת בשנים האחרונות התעניינות גוברת בתולדות היום-יום וההיסטוריה הביתית. לענייננו רלוונטיים בעיקר מחקריהן של עפרה טנא, מיכל חכם ודפנה הירש, שעסקו בעיצוב המרחב הביתי בתקופת המנדט (ומובאים כאן בסדר הכרונולוגי של פרסומם). עפרה טנא עסקה בבית התל-אביבי האשכנזי כאתר שהובנתה בו התרבות ההגמונית האשכנזית של החברה הישראלית, כתרבות הראויה, והיתה ל'מובן מאליו' שעל פיו נמדדו ויימדדו יהודים בישראל בני כל המעמדות

3 מריון קפלן, *מגדר, מעמד ומשפחה: צמיחתה של הבורגנות היהודית בגרמניה הקיסרית*, מכון ליאו בק ירושלים ומרכז זלמן שזר, ירושלים 2012; הנ"ל (עורכת), *קיום בעידן של תמורות: חיי יום-יום של היהודים בגרמניה 1945-1918*, מרכז זלמן שזר, ירושלים 2008; Marion A. Kaplan, *Between Dignity and Despair – Jewish Life in Nazi Germany*, Oxford University Press, New York & Oxford 1998.

4 המחקרים המרכזיים בנושא זה ובעניין הזיהוי בין דומסטיקה ללאומיות הם של ננסי ריגן; היא התייחסה בעבודתה בהרחבה לממצאיה של קפלן: 'The Imagined Hausfrau: National Identity, Domesticity, and Colonialism in Imperial Germany', *The Journal of Modern History*, 73.1 (2001), pp. 54-86; Idem, *Sweeping the German Nation, Domesticity and National Identity in Germany, 1870-1945*, Cambridge University Press, Cambridge UK 2007.

והעדות.⁵ מיכל חכם התמקדה ברטוריקה של הבניית הבית הצייוני העירוני בתקופת המנדט אגב הפניית המבט לאישה הבורגנית ולמקומה ביצירתה של התרבות העברית וכן לכינונה של הלאומיות הצייונית. גם חכם, כמו טנא, הפנתה את תשומת הלב לתהליך כינונו של מרחב ביתי ציוני כמטפורה למרחב הלאומי.⁶ דפנה הירש עסקה בפריקט ההיגינה הארץ-ישראלי והאירה את תפקידו בבניית תרבות היום-יום הצייונית ובעיצובם של אדם וחברה בעלי זהות מודרנית, מערבית וחילונית.⁷

המחקרים המרכזיים שנכתבו עד שנות התשעים על אודות השתלבותם של עולי גרמניה ומרכז אירופה בארץ ישראל התמקדו בנושאים כמו השתלבות מקצועית, חברתית וכלכלית, ומיעטו להתייחס לספירה הפרטית בכלל ולעולמן של הנשים בפרט.⁸ במחקרים חדשים יותר נתנו החוקרים את דעתם לספירה הפרטית – לעולמן של נשים – ולעדשת הבוחן המגדרית, אך אלו מועטים במספרם.⁹ אמנם הירש וחכם היו ערות לזיקה שבין התרבות הביתית

5 עפרה טנא, 'הבתים הלבנים ימלאו' – חיי יומיום בדירות תל אביב בתקופת המנדט, הקיבוץ המאוחד, בני ברק 2013.

6 מיכל חכם, 'הבית[אט]וס' – "עשיית בית" עירוני במולדת: שיח הדומסטיות הצייוני בימי היישוב וראשית המדינה, חיבור לשם קבלת תואר דוקטור, אוניברסיטת תל אביב, תל אביב 2012.

7 דפנה הירש, 'באנו הנה להביא את המערב: הנחלת ההיגינה ובניית תרבות בחברה היהודית בתקופת המנדט, מכון בן-גוריון ואוניברסיטת בן-גוריון בנגב, קריית שדה בוקר ובאר שבע 2014. ראו גם מחקרים אחרים שעוסקים בנגזרות מסוימות של חיי היום-יום. רעות גרין חקרה משפחות במושבות עבריות בשנים 1882-1914 וביקשה לבדוק מה שאבה המשפחה מההווה היהודית, מה זיקתה לתרבות הצייונית וכיצד באה זו לידי ביטוי. רעות גרין, 'עיצובה של המשפחה העברית במושבות 1882-1914', חיבור לשם קבלת תואר דוקטור, אוניברסיטת בר-אילן, רמת גן 2012. ראו גם: אורית יעל, 'חסים פרטיים בעיניים ציבוריות: זוגיות בחברה העירונית היישובית בארץ ישראל והשתקפותה בשיח העיתונות העברית', חיבור לשם קבלת תואר דוקטור, אוניברסיטת בר-אילן, רמת גן 2013. טליה פפרמן בחנה את מערכת היחסים הביתית ואת היחס בין הפנים ובין החוץ בבתים של נשים עירוניות יזמיות, אגב שימת דגש על ההיבט הכלכלי *Talia Pfefferman, 'Separate Spheres, Intertwined Spheres: Home, Work, and Family Among Jewish Women Business Owners in the Yishuv', Journal of Israeli History, 32.1 (2013), pp. 7-28.*

8 בין המחקרים המרכזיים העוסקים במבט כללי בעולים אלו ובהשתלבותם בארץ: מרים גטר, 'העלייה מגרמניה בשנים 1933-1939: קליטה חברתית-כלכלית מול קליטה חברתית-תרבותית', קתדרה, 12 (תשל"ט), עמ' 125-147; יואב גלבר, *מולדת חדשה: עליית יהודי מרכז אירופה וקליטתם 1933-1948*, יד יצחק בן-צבי, ירושלים 1990; Eva Beling, *Die gesellschaftliche Eingliederung der deutschen Einwanderer in Israel zwischen 1933-1945*, Europaische Verlagsanstalt, Frankfurt 1977; Agnes Viest, *Identität und Integration*, Lang, Frankfurt 1967.

9 ראו: גיא מירון, *משם לכאן בגוף ראשון, זיכרונותיהם של יוצאי גרמניה בישראל*, מרכז קבנר והוצאת מאגנס, ירושלים תשס"ה, עמ' 256-262 וביתר הרחבה: Guy Miron, 'From Bourgeois to German Jewish Women in Israel', *Nashim, Germany to Palestine: Memoirs of German Jewish Women in Israel*, (2009), pp. 116-140. דורית יוסף, 'אין לנו ברירה אלא לרצות את ארץ ישראל: הבניית זיכרון וסיפורי חיים של נשים עולות ממרכז אירופה לארץ ישראל', חיבור לשם קבלת תואר דוקטור, אוניברסיטת בר-אילן, רמת גן 2014; הנ"ל, 'מ"ימיות' לציוניות: אסטרטגיות נרטיביות

והלאומיות הגרמנית מזה ובין התרבות הביתית הארץ-ישראלית והלאומיות הציונית מזה,¹⁰ אך לבד מכך עדיין לא נערך מחקר שמחבר בין שני תחומי מחקר אלו. הנשים העומדות במרכזו של מאמר זה נולדו למעמד הביניים הבורגני העירוני המרכז-אירופי בין סוף המאה ה-19 לסוף העשור הראשון של המאה ה-20. הן עלו ארצה לפני מלחמת העולם השנייה, וגם בארץ הן היו חלק ממעמד הביניים, מהמגזר האזרחי. רובן ראו בעיסוק הביתי עניין מרכזי בזהותן, אם כי היו ביניהן נשים בעלות קריירה שאף התמקצעו בתחומי פעילות שנוגעים לסוגיות הנידונות במאמר, כגון עבודה סוציאלית וכלכלת בית. כמה מהן גרו לאחר העלייה ארצה בערים, ואחרות – בצורות התיישבות כפריות 'בורגניות' בצביון, שהוקמו לרוב במימון פרטי של העולים כחלק מהסכם ההעברה מגרמניה. נשים מקיבוצים, לעומת זאת, כמעט לא נכללו במאמר זה משום שלרוב הן חוו מציאות שונה לחלוטין.¹¹ נבהיר גם כי נשים אלו אינן משקפות את המכלול המגוון שהיה בקרב הנשים העולות ממרכז אירופה, הן במאפייניהן השונים והן בחייהן בארץ ישראל. יתר על כן, גם בתוך הקבוצה שנעסוק בה היה טווח רחב של גילים, ומגוון של נסיבות אישיות עמד ברקע לעלייתן ולקליטתן. ובכל זאת, לא במקרה בחרנו להתמקד בקבוצה זו. כפי שנראה להלן, לעשייה הדומסטית ולמשמעויות שניתנות לה נודע מקום מרכזי במיוחד בקרב נשים ממעמד הביניים שהיו בעלות משפחה, ולצד מגוון נסיבות אישיות אפשר לאפיין קווים משותפים לקבוצה הזאת בהקשר זה.

באמצעות כתביהן של נשים אלו נבקש להראות את נקודות הממשק בין העולם הביתי של הנשים היהודיות בגרמניה, ואת השינויים שחלו בו בתקופות המדוברות, ובין עולם זה בארץ ישראל. מלבד הארת הסוגיה המיוחדת שנעסוק בה, יסייע שילוב זה להמחיש את הפוטנציאל הקיים בחקר החברה הארץ-ישראלית המתהווה בתוך הקשר רחב יותר של המשכיות של חקר תולדות היהודים בארצות המוצא שלהם.

המחקרים העוסקים בעשייה הדומסטית הארץ-ישראלית התמקדו בדרך כלל במסרים שהופנו לכלל ציבור הנשים האזרחיות הארץ-ישראליות. מסרים אלו היו לרוב בשפה העברית, ולכן – בשל מגבלות שפה – ספק אם היו הנשים העולות מגרמניה חשופות להם; ואם אכן היו חשופות, מה היתה מידת החשיפה. מקורות מרכזיים שישמשו אותנו במאמר זה הם שני עיתונים בגרמנית שהיו בעלי ראיית עולם ציונית: ה'*Jüdische Rundschau*

בסיפורי חיים של נשים יהודיות-גרמניות בארץ ישראל, ישראל, 22 (אביב 2014), עמ' 111-132. Viola Rautenberg-Alianov, 'Alte und neue Rollen: Jüdische Hausfrauen zwischen Bürgerlichkeit, Zionismus und Existenzkampf', in: Anja Siegemund (ed.), *Deutsche und Zentraleuropäische Juden in Palästina/Israel*, Neofelis Verlag, Berlin 2016, pp. 202-212

10 חכם, הביטהאוס, עמ' 96-98; הירש, באנו הנה, עמ' 31-70.

11 אמנם גם בקיבוצים אפשר למצוא בקרב העולים והעולות מגרמניה חיפוש אחר 'יצירת הבית' הפרטי, אבל שם הוא לא זוהה עם ציונות. אדרבה, הוא היה בבחינת קריאת תיגר על האידאולוגיה הקולקטיביסטית. ראו: אליעזר דומקה, 'בורגנים בחברה שיתופית: קליטת יוצאי גרמני בחברה הקיבוצית (חבר הקבוצות והקיבוץ הארצי)', קתדרה, 119 (תשס"ו), עמ' 68-70, 88.

(להלן *JR*) אשר יצא לאור בברלין, והיה עיתונה של התאחדות ציוני גרמניה (*Zionistische Vereinigung für Deutschland*) ומקבילו בארץ ישראל – ה-*Mitteilungsblatt* (להלן *MB*), אשר יצא לאור על ידי התאחדות עולי גרמניה בארץ ישראל. שני עיתונים אלה, וגם ציבור הקוראים שלהם, היו נטועים בתרבות הבורגנית הגרמנית, ובהיותם כתובים בלשון הגרמנית היו נגישים לציבור העולים ממרכז אירופה הרבה יותר מהעיתונים העבריים. בו בזמן הם קידמו את סדר היום הציוני בארץ ישראל (על פי השקפת הציונות המרכז-אירופית). ה-*JR* מצד אחד וה-*MB* מצד אחר היו גורמים מקשרים בין ארץ ישראל ליהודי גרמניה ולעולים מגרמניה. הם ניסו לתאר לקוראיהם את מציאות החיים בארץ ישראל ושימשו עבורם כלי חשוב למידע ולהדרכה. בד בבד עם יסודות ההמשכיות ושמירת הלשון הגרמנית והתרבות הגרמנית, עמדה ביסוד פעילותם של עיתונים אלו גם השאיפה להטמיע את יוצאי גרמניה בתרבות הארץ-ישראלית הציונית המתהווה. כן נעזרנו בעיתונים יהודיים אחרים בשפה הגרמנית שיצאו לאור בגרמניה.

באמצעות כתבים אישיים שכתבו הנשים, בדרך כלל בערוב ימיהן, נבחן איך תפסו הנשים את המסרים שפורסמו בעיתונים ואיך הטמיעו אותם בחייהם. העיתונים מאפשרים לנו לראות את המסרים בזמן אמת, אם כי אין הם מייצגים את המציאות בחיי היום-יום דווקא, ואילו חיבורי הנשים מביאים לפנינו את סיפורו של היום-יום בדיעבד ומנקודת מבט אישית. סיפור זה הוא כמובן מוטה, חלקי, סובייקטיבי ומושפע מאירועים מאוחרים. עם זאת, אין בכך כדי לשלול את תקפותם ההיסטורית של מקורות אלו, בייחוד משום שהם משקפים את תודעתן העצמית של הכותבות ואת פרשנותן למציאות הסובבת, ואינם מתיימרים לתאר את ההיסטוריה 'כפי שהייתה באמת'.¹²

במאמר נתמקד בזווית הנשית בלבד מאחר שבעולמה של הבורגנות היהודית-גרמנית – הן בארץ המוצא והן לאחר העלייה לארץ – נשים היו מופקדות כמעט בלעדית על מרחב הבית. הסוגיה העומדת במרכז מאמר זה היתה שולית בעיני בני התקופה – בראש ובראשונה בעיניהם של מעצבי דעת הקהל והשיח הציבורי (שהיו רובם ככולם גברים) – ומשום כך היצע המקורות הציבוריים שעמד לרשותנו לא היה רב. עניינים הנוגעים לנשים בכלל ושאלות הנוגעות למרחב הפרטי בפרט קיבלו תשומת לב שולית בלבד בעיתוני התקופה ובשיח הציבורי בני הזמן. יתרה מזאת, גם נשים יוצאות גרמניה שכתבו זיכרונות או אוטוביוגרפיות התייחסו לנושא זה אך מעט – הנרטיב המרכזי בסיפורי החיים שלהן נסב על חוויית ההגירה שלהן מגרמניה למולדת חדשה, ולא שונה מזה של הגברים. עם זאת, ההתנסויות שלהן, בהיותן נשים, היו שונות מאלו של הגברים, ובכתיבתן ניכרים מאפיינים תרבותיים מגדריים שונים, ובהם גם כאלו הנוגעים לחיי יום-יום.¹³

12 גיא מירון, 'האוטוביוגרפיה כמקור להיסטוריה חברתית: יהודי גרמניה בארץ ישראל כמקרה מבחן', *היסטוריה*, 2 (תשנ"ח), עמ' 103, 117; Marion Kaplan, 'Weaving Women's Words', in: K. Heinsohn und S. Schüler-Springorum (eds.), *Deutsch-Jüdische Geschichte als Geschlechtergeschichte*, Wallstein Verlag, Göttingen 2006, pp. 257, 271

13 Miron, 'From Bourgeois Germany', p. 134

אתגר זה של ההתמודדות עם מיעוט המקורות אינו ייחודי לחקר הנשים יוצאות גרמניה. מחקרים קודמים עמדו על מיעוט המקורות גם בנושא פרקטיקות היום-יום של נשים יוצאות תפוצות אחרות בארץ ישראל.¹⁴ בדרך כלל מדובר בעקרות בית מהשורה שלא עסקו יום-יום בכתיבה, בוודאי לא של רעיונות או אידאולוגיות, אלא תיאורו בלקוניות את שגרת חיי היום-יום שלהן. כתיבה זו, שאפשר לאפינה כ'דיווחית' היתה נטועה בשיח התרבותי הבורגני ואפינה את סגנון הכתיבה האוטוביוגרפית המרכז-אירופית. סגנון זה היה על פי רוב ענייני, מאופק, התמקד במעשים ולא ברגשות והיתה בו רק מעט רפלקציה בנוגע לעבר.¹⁵ יתר על כן, כפי שצינה קפלן בהתייחס לזיכרונות הנשים היהודיות הגרמניות בתקופת הקיסרות בגרמניה, העשייה הביתית היתה בעיני הנשים 'מובנת מאליה' כל כך עד שלא חשבו כי הדורות הבאים ימצאו עניין בנושא זה.¹⁶ דווקא בשל היעדר הצגה ברורה של קשר או הצגה של קשר ברור בין העשייה הדומסטית לזהות הלאומית, במקרה הזה לציונות, ומשום שקשר כזה נתפס קשר זה כשגרת יום-יום מובנת מאליה – דווקא משום כך נודעת בעינינו חשיבות רבה לבחינה דקדקנית של המקורות שהגיעו לידינו בהקשרם ההיסטורי הרלוונטי.

עקרת הבית כתפקיד לאומי

העולות ממרכז אירופה באו מתרבות אשר קידשה את הביתיות וראתה בעשייה הביתית של הנשים עשייה לאומית אידאולוגית.¹⁷ עלייתה של החברה הבורגנית במדינות המערב במאה ה-19 היתה כרוכה בתהליך של הפרדה הולכת ומעמיקה בין הספרה הציבורית לספרה הפרטית; ולתהליך זה התלוותה הפרדה מגדרית נוקשה. ניהול משק הבית הובנה בתקופה זו בקרב מעמדות הביניים במדינות המערב (באירופה וכן בארצות הברית) כתפקיד 'נשי' מובהק, שדורש לימוד והתמקצעות ומקנה לתא המשפחתי יוקרה והכרה חברתית.¹⁸ בתוך

14 קושי זה אינו ייחודי לנשים העולות מגרמניה. ראו: טנא, **הבתים הלבנים**, עמ' 20; חכם, **הביטהאוס**, עמ' 98, 144; הירש, **באנו הנה**, עמ' 416-418. גם למחקר הדומסטי הארץ-ישראלי קושי זה אינו ייחודי. ראו למשל: Reagin, 'The Imagined Hausfrau', p. 58.

15 Miriam Gebhardt, *Das Familiengedächtnis: Erinnerung im deutsch-jüdischen Bürgertum 1890 bis 1932*, Steiner, Stuttgart 1999, p. 21.

16 קפלן, **מגדר, מעמד ומשפחה**, עמ' 69.

17 ראו לעיל הערה 4.

18 ראו למשל: Barbara Ehrenreich and Deirdre English, *For Her Own Good*, Anchor Books, Garden City 1979, pp. 142-164; Jürgen Kocka, *Industrial Culture and Bourgeois Society: Business, Labor and Bureaucracy in Modern Germany*, Berghahn Books, New York and Oxford 1999, p. 234. על שורשיו של תהליך זה בגרמניה עוד בתקופת הנאורות, ראו: Marion W. Gray, *Productive Men, Reproductive Women: The Agrarian Household and the Emergence of Separate Spheres During the German Enlightenment*, Berghahn Books, New York and Oxford 2000.

כך נודע למשפחה תפקיד מרכזי: היא הובנתה כמטרה בפני עצמה, מובדלת מהחוץ ואמורה לשמש מקלט ממנו, מובחנת מגדרית ונשלטת פטריארכלית. במשפחה הוקנו ערכי המעמד ושועתקו לדורות הבאים.¹⁹

במחקר מפורט על ההיסטוריה הדומסטית בגרמניה הראתה ננסי רייגן כיצד היתה העשייה הנשית הדומסטית בגרמניה לאחד מרכיבי הבנייתה של הזהות הלאומית הגרמנית בעידן הקיסרי.²⁰ לדברי רייגן, תהליך התגבשותה של הלאומיות הגרמנית בשלהי המאה ה-19 וראשית המאה ה-20 היה כרוך ב'המצאתה' של דמות עקרת הבית הבורגנית שהפרקטיקות היום-יומיות אשר עסקה בהן – כבישול, כביסה וניקיון – עוצבו כמאפיינים שמייחדים את האומה. בדרך אופיינית לעיצוב השיח הלאומי בן הזמן נוצרה קהילה לאומית נשית מדומיינת שפעלה בת בעת הן כגורם מאחד בין נשים מקבוצות וממעמדות שונים בגרמניה עצמה והן ככלי מבחין ומדיר מול ה'אחרים' (אפריקנים, פולנים, עמים כבושים, כל מי שהיה 'אחר'). עקרת הבית הגרמנייה נועדה, בראי השיח הציבורי בן הזמן, לנהל את הבית ניהול יעיל, חסכוני, הגייני, מקצועי, מסודר, על פי כללים ותכנית סדורים. במוקד פעילותה עמד דגש על ערכי המשמעת העצמית, המוסר, ההצלחה והחסכנות.²¹

כחלק מתהליך אימוצו של ההביטוס הבורגני בתהליך האמנציפציה, שהלכה למעשה התאפיין בקליטתם של מרבית היהודים במעמד הביניים הגרמני העירוני החדש, אימצו גם נשים יהודיות את פולחן הביתיות.²² קשה להעריך עד כמה היו הנשים היהודיות בגרמניה מודעות לזיהוי בין תפקידן הבורגני של הנשים ובין הלאומיות הגרמנית. מריון קפלן ציינה בהקשר זה שגברים נאחזו יותר מנשים בתרבות ובפוליטיקה, והיו 'גרמניים' יותר מהן, הן במידת מעורבותם הפוליטית והן בהזדהותם ובפטריוטיות שלהם.²³ מכל מקום, התפיסות הבסיסיות שעוצבו בגרמניה בדבר מהות תפקידה של עקרת הבית, בהקשר האישי והלאומי כאחד, הוטמעו גם בקרב הנשים.

פולחן הביתיות והקשר בינו ובין הזהות היהודית קיבל משמעות נוספת מאוחר יותר, בימי המשטר הנאצי. המציאות החדשה שהשתררה בעולמם של יהודי גרמניה בשנים אלו הביאה בין השאר לפנייה מחודשת של השיח הציבורי לערכי הבית והמשפחה.²⁴ המסרים

19 קפלן, מגדר, מעמד ומשפחה, עמ' 37.

20 Reagin, 'The Imagined Hausfrau', pp. 59-61

21 Reagin, *ibid.*, pp. 67-69; Idem, *Sweeping the German Nation*, pp. 22-29 של תפקידה של עקרת הבית, שלא נעסוק בו במאמר זה, נוגע כמוכח לגידול הילדים ולחינוכם.

22 קפלן, מגדר, מעמד, עמ' 47-48, 75-92; Paula Hyman, 'Gender and Immigrant Jewish Experience in the United States', in: Judith Baskin (ed.), *Jewish Women in Historical Perspective*, Wayne State University Press, Detroit 1998, p. 315; Reagin, *Sweeping the German Nation*, p. 32. וראו כללית על אימוץ יהדות גרמניה את ההביטוס הבורגני כדרך להשתלב בחברה הסובבת: שולמית וולקוב, במעגל המכושף: יהודים, אנטישמים וגרמנים אחרים, עם עובד, תל אביב 2002, עמ' 8, 67, 71.

23 Kaplan, *Between Dignity*, p. 65

24 *Ibid.*, p. 51

והציפיות שהופנו לנשים היו כי מעמדן כעקרות בית מחייב, כי הוא חשוב עתה יותר מאשר בעבר. הן נקראו להתמודד, לפרנס את בני משפחתן, לתמוך בהם, לשמור על אוירה טובה בבית ולהיות מקור נחמה ותמיכה לילדים ולבן הזוג.²⁵ כך למשל במאמר הנושא את הכותרת 'משימות עקרות הבית בזמן הנוכחי' שכתבה סטפני פורשהימר ופורסם בביטאון ברית הנשים היהודיות *BJFB* בשנת 1934:

המהפך רב־העצמה, שזיעזע את חיינו מיסודותיהם העמוקים ביותר, מציב גם בפני האישה משימות יום־יומיות חדשות. מילוי חובותיה, שהוצאו מסביבתה הישנה, מחייב עיצוב מחדש של ה'אני' שלה והתאמה לנסיבות וליחסים המשתנים. זה מוטל במידה רבה על עקרת הבית היהודייה, אשר היתה נטועה במיוחד במסורת ובעולמו הצר של ביתה. לתמורות המכריעות בתחום ההשפעה שלה, שנוגעות לקרבן ולוויתור עבורה ועבור המשפחה, מתלווה אחריות מוגברת לבית ולקהילה.²⁷

חותמם של ערכי היסוד והמאפיינים של ההביטוס הבורגני המרכז־אירופי ניכר גם בתנועה הציונית הגרמנית והמרכז־אירופית. ההתאחדות הציונית של גרמניה צמחה בתוך ההקשר התרבותי הבורגני הגרמני־יהודי.²⁸ היא לא ביקשה לשנות את ההסדרים המגדריים הביתיים ולא יצאה חוצץ נגד הבית המסורתי של הנשים.²⁹ גם תנועות הנוער היהודיות־ציוניות

Marion A. Kaplan, 'Jewish Women in Nazi Germany Before Emigration', in: Sibylle Quack (ed.), *Between Sorrow and Strength: Women Refugees of the Nazi Period*, Cambridge University Press, New York 1995, pp. 23-29; Kaplan, *Between Dignity*, pp. 54-55; Herbert Freedman, *The Jewish Press in the Third Reich*, Berg, Providence 1993, p. 153

26 ביטאון ברית הנשים היהודיות יצא לאור בברלין בשנים 1938-1924. *Blätter des Jüdischen Frauenbundes: Organ des Jüdischen Frauenbundes von Deutschland*

27 Stephanie Forscheimer, 'Hausfrauenaufgaben un dieser Zeit', *BJFB*, 6 (1934)

28 ההתאחדות הציונית של גרמניה נוסדה בשנת 1897, ובו בזמן קמו בסוף המאה ה־19 תנועות ציוניות גם באוסטריה ובצ'כיה. על תולדותיה ושורשיה הבורגניים ראו: ריכרד ליכטהיים, *תולדות הציונות בגרמניה*, הספריה הציונית, ירושלים 1951, עמ' 9-11; ברוך בן־אברם, 'ציוני גרמניה בעלייה השלישית', בתוך: שמואל אטינגר (עורך), *אומה ותולדותיה*, ב: *העת החדשה*, מרכז זלמן שזר, ירושלים תשמ"ד, עמ' 243; גיא מירון, 'ציונות ולאומיות יהודית בגרמניה – על הדרך המיוחדת בין מזרח למערב', בתוך: אלון גל (עורך), *הציונות לאיזוריה: היבטים גיאוגרפיים*, כרך ראשון: *אירופה המזרחית והמרכזית*, מרכז זלמן שזר, ירושלים, תש"ע 2010, עמ' 284; Michael Berkowitz, *Western Jewry and the Zionist Project, 1914-1933*, Cambridge University Press, Cambridge 2003, p. 196; Francis R. Nicosia, *Zionism and Anti-Semitism in Nazi Germany*, Cambridge University Press, Cambridge 2008, pp. 3-8

29 Michael Berkowitz, 'Transcending "Tzimmes and Sweetness": Recovering the History of Zionist Women in Central and Western Europe 1897-1933', in: Maurie Sacks (ed.), *Active Voices: Women in Jewish Culture*, University of Illinois Press, Urbana 1995, pp. 44-55; Berkowitz, *Western Jewry*, p. 197

דוגמת בלאו וייס (Blau Weiss) קראו לנשים להתמקד בתפקידיהן המסורתיים: זוגיות ואימהות, שנתפסה, בצד האחריות המשפחתית, כמשימה לאומית.³⁰ מרבית הנשים שנעסוק בהן להלן נחשפו לציונות עוד בגרמניה, בדגם המרכז-אירופי שלה. הן הגיעו לארץ ישראל בהיותן בוגרות, ופעמים רבות כבר בעלות משפחה. האידאולוגיה הסוציאליסטית הקולקטיבית, שרווחה בפלגים הציוניים בארץ ישראל, דיברה פחות אל לבן של נשים אלה, שרובן היו עירוניות, ודומה שמקצתן לא נחשפו אליה כלל. מרבית הנשים שנעסוק בהן גם לא היו נשות מקצוע או פעילות בציבוריות הארץ-ישראלית באופן שיאפשר להן לראות בעשייתן במרחב הציבורי פעילות ציונית. בשל הרקע הזה אפשר להניח כי הן קיבלו בחיוב את המסרים שהציגו את הפרקטיקות הביתיות השגרתיות ככאלו שמשרתות את האינטרס הלאומי הציוני וכי מסרים אלה סייעו להן לבסס – אפילו מבלי משים – את הרגשת שייכותן הלאומית הציונית. ואכן, בצד השמירה על מאפיינים של ההביטוס הבורגני הגרמני בקרב רבות מהנשים, התגבשה תחושת השייכות הלאומית הישראלית כנרטיב מרכזי בתודעתן (באופן כללי ולא דווקא בהקשר הדומסטי) – בין שתוך כדי תהליך הקליטה בארץ ובין שבמבט לאחור תוך כדי כתיבת זיכרונותיהן. משפט כגון 'אני לגמרי ישראלית וגם לא הייתי רוצה לחיות בשום מקום אחר. אני רואה עצמי חיה רק בירושלים'³¹ אינו יוצא דופן. הדברים אמורים גם בנוגע לאותן הנשים שלא הצהירו כי הן ציוניות, ואף עזבו את הארץ בסופו של דבר. גם אלו הרגישו קשר ושייכות לארץ ישראל.³² הראייה בעשייה הביתית היום-יומית משמעות לאומית לא היתה זרה לחברה היישובית הארץ-ישראלית. כמו הדפוס האופייני לחברה הבורגנית באומות מערב אירופה, גם ביישוב היהודי הארץ-ישראלי עמדה המשפחה בבסיס עיצוב הסדר החברתי והלאומי.³³ ניהול משק הבית נתפס בקרב החוגים האזרחיים ככלי בשירות השיח הלאומי הציוני. תפיסה דומסטית לאומית זו הושפעה, כפי שצינו טנא, הירש וחכם, מהדגם הבורגני הגרמני, אשר יובא ארצה עם בואם של עולי גרמניה, תוך כדי הטמעת מוטיבים ממנו בתוך שיח הדומסטיות הציוני והתאמתו לפרקטיקות המקומיות. בבסיסו של דגם זה עמדו תפיסות מודרניות, רציונליות, של עיצוב אדם חדש. עקרות הבית בארץ ישראל נדרשו לבצע את עבודות הבית

Stefanie Schüler-Springorum, *Die 'Mädelfrage', Jüdischer Almanach*, Leo Baeck 30
Institutes, 2006, pp. 46-47

מלה אל-עמי, ריאיון מ-8.9.1986, המדור לתיעוד בעל פה – המכון ליהדות זמננו על שם אברהם 31
הרמן בפקולטה למדעי הרוח של האוניברסיטה העברית בירושלים, 40 (193), עמ' 40.

הרחבה על כך: יוסף, מ' "ייקיות" לציוניות'.

הירש, באנו הנה, עמ' 19; מרגלית שילה, 'נשים, מגדר ותולדות הישוב היהודי בארץ: הישגים 33
ויעדים', קתדרה, 150 (תשע"ד), עמ' 124. עוד על מקום המשפחה בחברה היישובית ראו: תמי רזי, "'ראויה המשפחה שיכנון מחדש': תפיסות של המשפחה היהודית העירונית בתקופת המנדט', בתוך: אייל כתבן ואחרים (עורכים), חוקה אחת ומשפט אחד לאיש ולאשה: נשים זכויות ומשפט בתקופת המנדט, אוניברסיטת בר-אילן, רמת גן תשע"א, עמ' 21-56 (בעיקר עמ' 22-23, 33).

ביצוע מקצועי, מתוכנן, מדוד ויעיל, לשמור על סדר וניקיון, לצרוך תוצרת הארץ, לנהל תקציב אחראי ולהכין מזון בריא. אחריותן הצרה של הנשים – כמי שמופקדות על בריאות המשפחה ורווחתה – כלפי משפחתן קיבלה נופך לאומי ותורגמה לאחריות לאומה.³⁴ גישה זו הופצה וקודמה באמצעות ארגוני הנשים האזרחיים המרכזיים ויצו והדסה,³⁵ וגם באמצעות העיתונות.³⁶

בצד כל אלה יש גם לזכור כי עם כל הדמיון, התנאים והנסיבות היו שונים: חברת המוצא הגרמנית היתה מדינת לאום מבוססת זה מכבר, ואילו היישוב היהודי החדש בארץ ישראל היה בתהליך התהוות וגיוכוש של חברה, תרבות ולאום. התפיסה הבורגנית בגרמניה – שיש להפריד את התפקידים והמרחבים – הובילה לכך שהמעשה הלאומי הנכון, המובן מאליו, בִּרְרַת המחדל במעמד הביניים העירוני שאליו השתייכו רובם המכריע של יהודי גרמניה, הוא להיות אישה ועקרת בית ראויה וטובה. בארץ ישראל לעומת זאת היה ריבוי של תפיסות אידאולוגיות בנוגע למהות התפקידים ה'נשיים', והמהות של עקרת בית כדמות לאומית לא היתה מקובלת על כל הזרמים ביישוב.³⁷

אמנם ב־JR, שהרבה לעסוק בדפוסי החיים של היהודים בגרמניה, לא היה מדור ייעודי שעסק בניהול משק הבית, אך הכותבים בו התייחסו לנושא במדורים האחרים, ובעיקר במוסף 'פלשתינה', שעסק במכלול נושאים אשר קשורים בארץ וסיפק הכוונה לאלו שהתעתדו לעלות ארצה. ה־MB הארץ־ישראלית, שפנה במובהק לציבור העולים, עסק כללית בחיים בארץ ישראל, ובין היתר התקיים בו בשנים 1936–1937 מדור ייעודי שעסק בניהול הבית ופנה לנשים העולות: 'עצות להחזקת הבית: עבור העולה החדשה עקרת הבית' (hauswirtschaftliche Ratschläge: für die neueingewanderte Hausfrau). להלן: מדור הבית). את המדור ערכה ד"ר אֶרְנֵה מאייר (Erna Meyer), שהיתה מומחית נודעת לכלכלת בית. מדור הבית עסק בתזונה, בבישול ובמתכונים ובניקיון הבית וטיפוחו. כפי שנראה בהמשך הדברים, עקבותיו של הדגם הדומסטי הבורגני־גרמני ניכרו בו היטב. יתרה מזאת, הפנייה במדור הבית היתה במפורש לנשים בלבד, ובמדורים הכלליים, שהפנייה בהם היתה כביכול ניטרלית מבחינה מגדרית, עלה מכלול של התייחסויות והנחיות הנוגעות לחיי היום־יום, שברור היה כי הנמענות המרכזיות שלהן היו נשים. בדיונים אלו ניכרו היטב תפיסות מגדריות שמרניות, שנועדו לשמר את חלוקת התפקידים ואת המדרג בין גברים לנשים.

34 טנא, **הבתים הלבנים**, עמ' 131, 141; הירש, **באנו הנה**, עמ' 132, 141, 252; חכם, **הביטהאוס**, עמ' 31, 52, 98, 144.

35 ראו בתוך: הירש, **באנו הנה**, עמ' 130–171, וכן על התפתחותה של ויצו ראו: עפרה גרינברג וחנה הרצוג, **ארגון נשים וולונטרי בחברה מתהווה: תרומתה של ויצו לחברה הישראלית**, אוניברסיטת תל אביב, המכון למחקר חברתי, תל אביב 1978.

36 זה היה למשל הדגם שראו לנגד עיניהם אנשי מערכת העיתון **האשה**, שיצא לאור בשנים 1926–1929. ראו: טליה דיסקין, 'לא עיתון נשים "רגיל": דגם האישה האזרחית בעקבות הירחון הארצי־ישראלי "האשה" וסוכנותיו 1926–1929', **ישראל**, 18–19 (2011), עמ' 65–98.

37 חכם, **הביטהאוס**, עמ' 98, 144.

עד 1933 רווחה בין ציוני מרכז אירופה, במובלע ולעתים אף במפורש, התפיסה שארץ ישראל אינה בשלה לעליית המונים מארצות המערב ותנאי החיים בה מתאימים רק למעטים שקיבלו הכשרה מקצועית והכנה אידאולוגית. התמורה שחלה בעקבות עליית המשטר הנאצי – הפיכתה של הציונות לתנועת המונים יהודית בגרמניה והזינוק הגדול בהיקפי העלייה – אילצה את ההנהגה הציונית להכיר בכך שרבים מהעולים מגרמניה מגיעים לא מסיבות אידאולוגיות אלא בשל המצוקה.³⁸ בהקשר זה נציין כי לעולים מגרמניה, אולי להבדיל מעליות אחרות, היתה מעטפת תמיכה מוסדית וארגונית, הן מצד ההנהגה הציונית בגרמניה והן מצד התאחדות עולי גרמניה (שהורחבה לימים והיתה לארגון יוצאי מרכז אירופה) בארץ ישראל. גופים אלו, שברוב המקרים הגורמים הפעילים בהם היו בעצמם יוצאי גרמניה, קיבלו עליהם לסייע בתהליכי העלייה, ההתארגנות וההסתגלות ושימשו לא פעם מתווכים של המציאות החדשה עבור העולים.

העיתונים שפעלו בשמה של ההנהגה הציונית היו נאמנים לקו זה. הנחיותיהם בנוגע לחיים בארץ ישראל היו בראש ובראשונה פועל יוצא מתנאי החיים הפשוטים בארץ, הכרח המציאות, ובה בעת הם ניסו לחנך את המהגרים, להטמיע את הנרטיב החלוצי ו'להבהיר ליהודי גרמניה שאין בפלשתינה נוחות [...] [שמדובר] במשימה של בניית חיים יהודיים חדשים. הדרך לפלשתינה אינה הגירה אלא עלייה, יציאה מהגלות וחיים יהודיים'.³⁹ המהגרים האופייניים שראו הכותבים בעיתונים הציוניים הגרמניים לנגד עיניהם בשנות השלושים היו בעלי משפחה בורגנית, עירונית, ובה שני הורים ושני ילדים, שהיתה במצב כלכלי טוב ושנאלצה לעבור מהמערב המפותח למזרח הפרימיטיבי. בארץ ישראל התגוררה משפחה זו בערים או בכפרים (כאלו שהתבססו על קניין פרטי והוקמו על ידי עולי גרמניה), היתה חלק ממעמד הביניים (מהחוגים האזרחיים) ושאפה לשמור עד כמה שאפשר את דגמי החיים הבורגניים.

המרחב הביתי

במאי 1934 פרסמה העיתונאית והמחנכת היהודייה מטה זמסון בירחון היהודי הליברלי *Der Morgen* מאמר בכותרת 'החדר המרוהט'. זמסון ייחדה את מאמרה למעבר שנכפה בצוק העתים על יהודים רבים מדירות גדולות ומרווחות לדירות קטנות, או אף לחדרים מרוהטים, והתייחסה להשלכות של מעבר זה על האתוס הדומסטי של עקרת הבית היהודייה:

אם משפחות יהודיות רבות מוותרות כיום על דירותיהן כדי לשכור 'חדר מרוהט', עד הכרעה בדבר תחום עבודה חדשה, או אפילו לזמן בלתי מוגבל, המשמעות של זה

38 דניאל פרנקל, על פי תהום: המדיניות הציונית ושאלת יהודי גרמניה 1933-1938, מאגנס ומכון ליאו בק, ירושלים, תשנ"ד, עמ' 68.

39 K.L., *Jüdische emigranten*, JR, 28.11.1933 (כך צוין במקרה זה שם הכותב. המקור בגרמנית).

חורגת הרבה מעבר זה לשינוי חיצוני. הוויתור הכרוך בכך על הרכוש שובר את דרך החשיבה וההרגשה, ואתה את הגרעין הפנימי שסביבו נארגת קליפת החיים החיצוניים. האישה והאם היהודייה, העסוקה לגמרי בחובות היום-יום הקשורות למשק הבית [...], נתקלת פתאום בריק חיצוני [...] חסר לה עתה שדה הפעילות שהיא מורגלת בו – דאגתה האהובה לעניינים הדומסטיים.⁴⁰

המרחב הפיזי המצטמצם בא בצד שינוי כולל באורח החיים. לדברי זמסון, כל מה שנחשב כללי נימוס וטעם טוב איבד את זוהרו; כלי המטבח היוקרתיים, מפת השולחן המרהיבה ועוד רבים ממאפייניו הייצוגיים של הבית שנבנה בעמל רב נמכרים בפרוטות. לקראת סיום המאמר, לאחר התיאור המפורט והנתיחח הנוקב, פנתה זמסון בקריאה לנשים: 'למצוא דרכים חדשות אל הבית – בית שיחזיק יחד את המשפחה – לא על ידי חדרים ונוחיות אלא על ידי תוכן משותף וחזק בחיים'.⁴¹

קריאתה זו של זמסון היתה רק ביטוי אחד למגמה כללית יותר בעיתונים היהודיים ובליגת הנשים, אשר המריצו את הנשים היהודיות בגרמניה בשנותיו הראשונות של המשטר הנאצי להתאים את עצמן למציאות החדשה ולדאוג שכל בני הבית יהיו מרוצים.⁴² נראה כי אפשר להצביע על הקבלות מעניינות בין קריאה זו לעיצובו מחדש של הביטוס נשי בשל תנאי החיים המצומצמים והצנועים יותר שנכפו על היהודים בגרמניה הנאצית ובין התייחסויות של העיתונות הגרמנית הציונית לתנאי החיים בארץ ישראל. כמו החיים במרחב הביתי, שלא פעם הלך והצטמצם בגרמניה הנאצית, גם המעבר לארץ (שבחלק ניכר מהמקרים בא לאחר תקופה מסוימת של חיים בימי המשטר הנאצי היה כרוך על פי רוב בהצטמצמות של המרחב הביתי והיה כרוך בווייתור על מאפיינים רבים של התרבות החומרית הבורגנית. בשני המקרים מדובר על קריאה לשינוי בהביטוס הנוגע לחיי היום-יום (לבוש, מזון וריהוט), ובשל כך הוא קשה ביותר לשינוי.⁴³ בשני המקרים היה השינוי הנדרש בתנאי החיים הפיזיים ניכר ואף מאיים, וכדי לא ליצור שבר בזהות המעוגנת במקום (place identity) נדרש שינוי בתפיסות העמוקות יותר בהביטוס. אולם בגרמניה הובילו תנאי החיים המצומצמים לקריאה לנשים בלבד כי ישנו את תפיסת עולמן, ואילו בארץ הופנתה קריאה זו לכלל העולים, גברים ונשים כאחד, אולי משום שהשינוי הפיזי היה עמוק ומקיף יותר ונקשר במובהק לתפיסות פוליטיות אידאולוגיות ולהבניית חברה חדשה.⁴⁴ עוד הבדל בסיסי בין מציאות החיים בגרמניה הנאצית לזו הארץ-ישראלית בהקשר זה היה שבגרמניה התלוותה להצטמצמות המרחב הביתי גם הדרה מהמרחב

Meta Samson, 'Das möblierte Zimmer', *Der Morgen* (May 1934), p. 58 40

שם, עמ' 61. 41

Kaplan, *Between Sorrow*, p. 54 42

Pierre Bourdieu, *Distinction: A Social Critique of the Judgment of Taste* (trans. by 43

Richard Nice), Routledge, London 1986, p. 78

הציבורי, שהלך ונהיה מוגבל, ולעתים אף מסוכן עבור היהודים,⁴⁵ ואילו מציאות החיים בארץ ישראל הציעה לעולים מרחב ציבורי פתוח ונגיש. בגרמניה התחדדו מאוד הגבולות בין המרחב הפרטי למרחב ציבורי, ואילו בארץ ישראל הובילה מציאות החיים דווקא לטשטוש הגבולות בין השניים. כך למשל אפיית עוגות בתנור שהיה במאפייה, ששימשה גם מקום מפגש לנשים,⁴⁶ בתים פרטיים נשארו לא נעולים, נשים ביקרו לעתים קרובות את שכנותיהן, וקולות והחיים מבחוץ זלגו אל תוך הבית, שחלונותיו היו פתוחים.⁴⁷ באותה תקופה פורסם ב-JR מאמר ארוך בשם 'מכתב לעקריות הבית מפלשתינה', ובו סיפקה הכותבת - הגברת ורה רוזנבאום, שהגדירה עצמה '[מ]תל אביב ולונדון' - מידע ועצות רבים במכלול נושאים שקשורים בחיי היום-יום. ובין היתר:

תני דעתך על כך שתהיה לך רק דירה קטנה מאוד [ההדגשה במקור] ומעט מאוד עזרה במשק הבית [...] אל תביאי שטיחים גדולים. בכלל יש כאן רק מעט שטיחים. וגם לא וילונות כי כנגד השמש יש כאן 'תריסים' [Trissim - עברית במקור] [...] רהיטים עם כריות לגמרי אינם מתאימים. בייחוד ספות וכורסאות, ופוטלים כבדים. לרוב הם גם גדולים וכבדים מדי, וכך גם בנוגע למיטות עץ. נוהגים לישון כאן במיטות שעשויות ממתכת.⁴⁸

אולם כנראה לעולים לא היה קל לוותר על הרהיטים הבורגניים הכבדים (אחד מסמלי הסטטוס הבורגניים), שלא התאימו לדירות הקטנות ולאקלים החם. בשלהי 1933 נזף ה-JR בקוראיו על שלמרות כל המידע והמכתבים, רבים מוסיפים לשלוח מגרמניה לארץ את הרהיטים היקרים בליפטטים ענקיים [במכולות], וכאן אינם מצליחים למצוא מקום לשים אותם ודרך לשמור עליהם.⁴⁹

הנשים נדרשו לנהל את משק הבית הארץ-ישראלי בתנאים פיזיים שהיו שונים בתכלית מאלה שהכירו בגרמניה. ויולה ראוטנברג-אליאנוב חקרה את עקרות הבית החיפאיות שעלו מגרמניה; לדבריה, לכאורה להיות עקרת בית פירושו היה גם בארץ ישראל בכלל ובחיפה בפרט - כמו בגרמניה - קניות, בישול, ניקיון, כביסה, חינוך ילדים וטיפול בזקנים

44 על הצירוף 'זהות המעוגנת במקום' ראו: Harold M. Proshansky, Abbe K. Fabian & Robert Kaminoff, 'Place-identity: Physical World Socialization of the Self', *Journal of Environmental Psychology* 3 (1983), pp. 59-60.

45 לדיון על חוויית המרחב של היהודים בגרמניה הנאצית ראו: Guy Miron, "Lately, Almost Constantly, Everything Seems Small to Me": The Lived Space of German Jews under the Nazi Regime', *Jewish Social Studies*, 20, 1 (Fall 2013), pp. 121-149.

Jeremias, 'Urgrossmutter erzählt', p. 12

Dr. Albert Bär, Haifa, 'Geräusche der Stadt Rundschau', 12.7.1935

Vera Rosenbaum, 'Hausfrauenbrief aus Palästina', JR, 3.11.1933

Steigenden Welle, 'Von usnesrem palästinensischen Korresponden', JR, 4.10.1933

ב-JR לא צוינו בדרך כלל את שמות הכתבים המדווחים דיווח שוטף מהארץ, אלא הם כונו 'כתבינו הפלשתינים', להבדיל ממאמרי דעה, ששם כן צוינו שמות הכותבים.

ובחולים שבמשפחה, אך בפועל בוצעה עבודת הבית בטכניקה שונה לגמרי. לרוב קשה יותר ולעתים בעזרת מכשירים מסוכנים וקשים לתפעול (דוגמת הפרימוס והפתילייה – אביזרי בישול מקומיים מפייחים שבלטו במטבח הארץ-ישראלי).⁵⁰

אביזרי המטבח הללו זכו להתייחסות מיוחדת בחיבורי הנשים. הם הוזכרו פעמים רבות אגב ציון תכונותיהם: הפיח, העשן, סכנת השרפה, התפעול המסובך, שימושיהם השונים לבישול ולכביסה. הם היו חלק מההוויה הראשונית, הפרימיטיבית, של משק הבית הארץ-ישראלי: 'לא היו ארון במטבח ולא מדפים. רק שולחן ופתילייה. כלי הבישול היו על הרצפה. למרות הצפיפות, לא היו לנו קשים והיינו באווירה טובה'.⁵¹ בדיעבד הם זוהו עם קשיי הקליטה, ואף קיבלו הילה של נוסטלגיה חלוצית: 'המקום המרכזי שהפרימוס תפס נשמע אולי מגוחך, אבל כשהיו אנשים מספרים על התחלתם בארץ, לפרימוס היה תפקיד נכבד'.⁵² דווקא ה-MB – שנהג להדריך את הנשים, בדרך כלל במדור הבית, כיצד לטפל במשק הבית הארץ-ישראלי – התעלם מפרימוס ומהפתילייה. כנגד זאת, היה לו תת-מדור שעסק בשימוש חסכוני בחשמל (חמש דקות חשמל; *5 minuten elektrizität*); נושא זה בוודאי לא היה זר לנשים העולות.

עקרונות ומשמעות בניהול הבית

בשל התנאים החדשים שהיו לעולות בארץ ישראל הן נאלצו ליישם ערכי חיסכון והתייעלות. זוהי דוגמה מובהקת לכך שערכים אשר עמדו בבסיס ההביטוס הבורגני שעיצב את עולמן של הנשים היהודיות בגרמניה בתנאים פיזיים שונים לחלוטין, ועל פי רוב בתוך ההקשר של תהליכי האמנציפציה וההשתלבות במעמד הביניים הגרמני,⁵³ הובאו למציאות הארץ-ישראלית, אשר תנאיה אז חייבו חיים בצמצום יחסי, עם התאמת הפרקטיקות למציאות השונה. בגרמניה היה לערכים אלו תפקיד בעיצוב דמותה של 'האישה הגרמנייה' בתוך התרבות הלאומית המתהווה וליצירת הבחנה (Distinction) בינה ובין נשים לא גרמניות, ואילו במציאות הארץ-ישראלית הם היו לחלק מהאידאולוגיה של בניית חברה חדשה, מערבית ומודרנית, ונועדו לבסס זהות לאומית מובדלת מהסביבה המזרחית ומהילידים המקומיים. הנרטיב החלוצי של הסתפקות במועט, שאפיין את התרבות החלוצית ממזרח אירופה, היה זר מעט למהגרים מגרמניה, ואילו העקרונות וההצדקות שעמדו בבסיסה של

Rautenberg-Alianov, 'Alte und neue Rollen', p. 212 50

Jeremias, 'Urgrossmutter erzählt', pp. 21-22 51

Anny Robert, *Herrlich ist's in Tel Aviv-aus der Wiener Perspektiv: Erinnerungen*, 52

Daniela Ellmayer, Miguel Herz-Kestranek, und Albert Lichtbau (eds.), *Böhlau, Köln* 2006, p. 97

Reagin, *Sweeping the German Nation*, p. 61 53

התנהלות יעילה וחסכונית לא היו זרים לנשים העולות. לא פעם היה להן תפקיד כפול, הן היו סוכנות המודרניזציה כלפי האוכלוסייה הקיימת, אך הן גם היו צריכות להתאים את עצמן לתנאים בארץ. מתח זה בין ההמשכיות לשינוי ניכר בהדרכה הזאת של מדור הבית ב־MB, בכותרת 'כמה אני צריכה לקנות':

שימוש בשאריות היה אחד הדברים עליהם שברה עקרת הבית באירופה את הראש, כאן לא צריך לעסוק בכך כי האקלים דורש שהקנייה תהיה בדיוק לפי הצרכים, בוודאי כאשר אין מקרר. לכן צריך לקנות בדיוק לפי הצריכה היומית. [בהמשך ההדרכה הובאה טבלה, ובה פירוט הצריכה היומית הדרושה של אבות המזון והמאכלים השונים].⁵⁴

במאמר שנשא את הכותרת 'רק מנה אחת ושבעים' יעץ מדור הבית לקוראות לעבור לבישול בסיר אחד משום שבתוך כל המשימות המוטלות על עקרת הבית בארץ ישראל כבר אי אפשר לדאוג לארוחה מורכבת.⁵⁵

מעניין לציין שקריאה כזו לפשטות בהגשת המזון נשמעה עוד בגרמניה הנאצית, אלא ששם הושמעו הדברים בלשון עדינה יותר. כך כתבה לוטה שונהיים במאמר שנשא את הכותרת 'בן הזוג במשק הבית' ופורסם ב־*Israelitish Familienblatt* בשנת 1938. במאמר זה פנתה הכותבת לגברים וביקשה מהם להושיט יד בעבודות הבית. לדבריה, בעלה הציע לה שנאכל לפחות שתי ארוחות ביום במטבח, כדי לחסוך ממני טרחה מיותרת של עריכת השולחן וגם שטיפת הכלים תהיה פחותה. הצעה כזו לא היתה באה לעולם ממני [...] אבל בדרך פשוטה זו נותר לי הרבה יותר זמן לילדים ולבעל עצמו'.⁵⁶

לעומת הטון המהוסס בפנייה לקוראים בגרמניה, הועלתה בארץ ישראל הקריאה לפשטות ולוויתור על גינוני טקס, כפי שראינו למעלה, בלשון ברורה יותר וללא התנצלות. שינויים אלו, דוגמת המעבר לארוחה בסיר אחד, היו פועל יוצא מהתנאים הפיזיים, כלי הבישול הפשוטים, חוסר בעזרה בבית לעומת מטלות רבות שהוטלו על הנשים, ירידה באפשרויות הכלכליות ועוד. אין להתעלם מכך כי בצד יבוא הערכים שעמדו בבסיס ההביטוס הגרמני, היה כאן – כמו מה שראינו בכל הנוגע לריהוט – שינוי בביטויים הפיזיים של ההביטוס הבורגני. אפשר לומר כי ויתור זה על סממנים בולטים של ההביטוס הבורגני נחוזה כ'נסיגה' לסטטוס נמוך יותר,⁵⁷ אולם בגרמניה ירידה זו

54 *MB*, 2 (August 1936) 'Wieviel muss Ich einkaufen?' (במדור הבית בדרך כלל לא צוינו שמות הכותבים).

55 'Nur ein gang und doch satt', *MB*, 1 (November 1936)

56 Lotte Schönheim, 'Der Ehenann im Haushalt', *Israelitish Familienblatt*, 19.5.1938

57 בורדיה עסק במאפיינים השונים של הגשת המזון בקרב הבורגנות הצרפתית לעומת מעמד הפרעלים הצרפתי. את הבורגנות מאפיינת טקסיות, מנות רבות, מורכבות, ניתנות לחלוקה ליחידות קטנות, מופרדות זו מזו, ואילו את מעמד הפועלים מתאפיין בהגשת מזון רב, בפשטות וללא הפרדה בין המנות. Bourdieu, *Distinction*, pp. 194-196.

בסטטוס נחשבה כורח המציאות, ואילו בארץ ישראל היא לא נקשרה לרדיפות השלטון. אדרבה, היא היתה הנורמה הנוהגת ואף תאמה את הערכים, ולפיכך הועלתה באופן ישיר ומובהק יותר.

ואכן, זיכרונות הנשים בהקשר זה מעלים כי בדיעבד נלוו לא פעם לחיים הפשוטים הילה וחדוות עשייה וראשוניות, שמזכירות את הנרטיב הציוני של הפרחת השממה. כך תיאר את ניהול משק הבית והחיים בתקופת יסוד הכפר אדית שטיינהרדט וגרטרוך גינצבורג, שתיהן עלו ארצה בשנת 1933 והיו ממייסדי הכפר רמות השבים (נוסד בשנת 1933):

זה נשמע קצת הרואי, אבל אנו לא כך חשבנו. אדרבה, פרנץ ואני היינו בני מזל לברוח מהתנאים הקודמים, המובנים והקשיחים; כך יכולנו להתחיל משהו חדש לחלוטין וראשוני.⁵⁸ לא היה קל, אבל מצב הרוח היה מרומם. והביצים הראשונות! והירק הראשון! והאפרוחים הראשונים!⁵⁹

נשים אחרות ראו בעשייה הפרטית (בבית) ובעשייה הציבורית מכלול אחד, שהיה משוקע כולו בחזון של הראשוניות והבנייה החלוצית.⁶⁰ דורה פרידמן (עלתה ארצה בשנת 1933 מראשונות כפר שמריהו (נוסד כיישוב חקלאי בשנת 1937), סיפרה בזיכרונותיה:

באתי לארץ על מנת להתיישב ולבנות את הארץ [...] המקלחת הייתה בחוץ, יכולנו להשתמש בה רק בחושך. הבישול על הפרימוס לא הייתה [כך במקור] בעיה. יום העבודה שלי היה ארוך וקשה. היה צריך לטפל במשק בית לשישה אנשים. קמתי עם התרגולות אבל לא הלכתי לישון איתן. בערבים הייתי צריכה לכבס ולגהץ ולעשות עוד הרבה דברים אחרים. שמחנו עם הכל שנוצר כאן בכפר ובארץ כולה.⁶¹

גם הכתיבה בגוף ראשון רבים שנקטה פרידמן – כמו נשים אחרות – מעצימה את הרגשת השותפות והשייכות, השתתפות במעשה הקולקטיבי של בניית הארץ ויצירתה. אף שה-JR התבסס בדיווחיו מארץ ישראל על כתבים מקומיים, לא תמיד היו אלו ערים למציאות החיים של הנשים העולות בארץ ישראל. כך למשל משהביא לקוראיו הערכה משוערת של עלויות המחיה בארץ ישראל הוא ציין כמובן מאליו עלויות עוזרת במשק בית, לפעמים אפילו כזו שחייתה עם המשפחה, והמליץ לקוראים להיעזר בילדים או בנשים

Edith Steinhardt, *Ediths Erinnerungen – Mit dem kommen des Gedächtniss*, Un 58
Published, Ramot-Hashavim 1985, pp. 44

גרטרוך גינצבורג, *זכרונות* (תרגמה מגרמנית תרצה [חווה] הימן), לא פורסם, רמות השבים (כתבה 59
בשנים 1976, 1982), עמ' 71.

עירוב זה מאפיין כתבי נשים ציוניות. ראו למשל: מרגלית שילה, 'פרטי כציבורי: איטה ילין ויהודית 60
הררי כותבות אוטוביוגרפיה', *קתדרה*, 118 (2006), עמ' 41-66.

דורה פרידמן, *זיכרונות*, כפר שמריהו. לא פורסם, ללא תאריך (משוער שנות השמונים), עמ' 6-8 61
(המקור בעברית).

תימניות, שהיו זולים מעוזרות בית מאוכלוסיות אחרות.⁶² עצה זו התבססה, חלקית לפחות, על תנאי החיים במרכז אירופה לפני עליית הנאצים לשלטון. אז אכן היתה העסקת עוזרת משק בית דבר שבשגרה; העוזרת ביצעה את מרבית המטלות במשק הבית של מעמד הביניים, ובוודאי את הקשות שבהן.⁶³ ורה רוזנבאום במאמרה הנזכר ב-JR היתה רגישה יותר לתנאים השונים בארץ ישראל בצינה לפני העולים הפוטנציאליים שיש רק מעט מאוד עזרה במשק הבית.⁶⁴

בהנחיות ההלו ניכרה התעלמות ממצאות החיים בארץ ישראל. אמנם היו בתים, בייחוד אלו שהיו אמידים, שהיה מקובל להעסיק בהם עוזרות בית (ואכן, פעמים רבות ילדות ונערות תימניות),⁶⁵ אך מרבית המשפחות העולות ממרכז אירופה סבלו מירידה במעמדן הכלכלי וברמת חייהן, הנשים לא יכלו להרשות לעצמן עזרה בבית (למעט בעבודת הכביסה, שהיתה דינית וקשה במיוחד) – בוודאי לא באופן ובהיקף שהורגלו אליו בגרמניה. מלבד זה, רבות מהנשים נאלצו לצאת לעבודה מחוץ לבית למרות היותן בעלות משפחה.⁶⁶ מקצתן אף עבדו בעצמן כעוזרות בית (וגם בתחומים קרובים ככישול או טיפול בילדים). היו מי שזכרו זאת כמובן מאליהם: 'אז זה היה מובן מאליה שכל העולות החדשות עובדות במשק בית, רק היום זו בושה'.⁶⁷

מנגד, רק מעט שבמעט מהן הזכירו עזרה שקיבלו הן במשק הבית שלהן, ונראה כי למרביתן אכן לא היתה עזרה בבית. גרדה לופט אולי שיקפה את מצבן של רבות מהעולות כאשר ציינה בזיכרונותיה עד כמה קשתה עליה הירידה ברמת החיים וניהול משק הבית בלי עזרה, שכן בגרמניה היה זה מובן מאליה שיש עוזרת, ואמה סירבה תמיד להניח לה לעבוד בבית.⁶⁸ נמצאנו למדים כי אמנם שינוי נסיבות היה כאן, אך שינוי ממשי בתפיסות לא היה. עם זאת, נדגיש שלופט היתה יוצאת דופן; לקריירה העיתונאית היה מקום נכבד בעיצוב זהותה וחייה, וסלידתה מכל הכרוך במשק הבית היתה מוצהרת וגלויה. אדית

Von usnesrem palästinensischen Korrespondenten, 'Wieviel kostet ein Haushalt in Palästina', JR, 28.4.1933 62

Reagin, *Sweeping the German Nation*, pp. 41, 47 63

Rosenbaum, 'Hausfrauenbrief aus Palästina', 47; ראו לעיל הערה 64

בת-שבע מרגלית שטרן, "חברות למופת": יוצאות תימן בין מגדר, מעמד ועדה בתנועת העבודה (1940-1920), 'קתדרה', 118 (ינואר 2006), עמ' 115-144. ראו גם: דבורה ברנשטיין, 'המשרתת, העוזרת ועובדת הניקיון: התפתחויות בעבודת הניקיון בחברה הישראלית', *מגמות*, ל (תשל"ה), עמ' 19-7. 65

גם ראוטנברג-אליאנוב מציירת תמונה דומה בנוגע לנשים החיפאיות שעלו מגרמניה, ראו: Rautenberg-Alianov, 'Alte und neue Rollen', p. 203 66

אידה שטרן, ריאיון מ-4.2.1987, המדור לתייעוד בעל פה – המכון ליהדות וזמננו על שם אברהם הרמן בפקולטה למדעי הרוח של האוניברסיטה העברית בירושלים, 49 (193), עמ' 23. 67

גרדה לופט, *שמונים שנה ועוד* (תרגמה מגרמנית מרים הרמן), עם עובד, תל אביב 1987, עמ' 69. לימים, ולאחר שהתבססה לופט במקצועה כעיתונאית, היא העסיקה במשך שנים רבות עוזרת נאמנה, וזו גרה וישנה אצלה ודאגה לי לפני הלידה, וטיפלה אח"כ גם בתינוק' (שם, עמ' 109). 68

שטיינהרדט סיפרה בטון אפולוגי (ומיד לאחר שכתבה על החיים הפשוטים שהיא שמחה למצוא ברמות השבים): 'הזמן שהיתה לי בגרמניה עוזרת קבועה בלילה וביום חלף, אבל לגמרי בלי "נערה" [Mädchen מֶדְשֵׁן – נערה – כינוי מקובל בגרמניה לעוזרת בית צעירה] לא יכולתי להסתדר'.⁶⁹ עם זאת, היא הסתפקה בהעסקת אחת מבנות ההכשרה הסמוכה לעבודות כביסה פעם בשבוע; וכאמור, דבר זה היה נפוץ מהעסקת עוזרת בית לעבודות שגרתיות של ניהול הבית.

הנורמה המקובלת של העסקת עוזרת בית השתנתה בזמן בגרמניה, שאז נכנסו לתוקפם חוקי גירנברג (15 בנובמבר 1935); אלה אסרו על היהודים להעסיק עוזרת בית ארית מתחת לגיל 45. כך נותרו רוב נשות מעמד הביניים היהודיות להישען על משאביהן העצמיים בניהול הבית.⁷⁰ לנוכח המצוקה עלתה על סדר היום הציבורי האפשרות של קבלת עזרה מבן הזוג.⁷¹ בארץ ישראל לעומת זאת לא הוזכרה האפשרות של עזרה מבן הזוג כלל, לא בעיתונים ולא מפי הנשים. אין באפשרותנו לדעת אם אכן לא היתה עזרה כזו בפועל או שמא רק לא כתבו עליה. בין כך ובין כך, שינוי מגדרי עמוק כנראה לא היה כאן, אך הצמצום שנדרש מהיהודים בגרמניה הכין את העולים אולי במידת-מה לחיים בארץ; וכך עולה גם מזיכרונותיה של פרידה הירש, שעלתה ארצה בשנת 1933 והתגוררה בחיפה. הירש יצרה בזיכרונותיה רצף נרטיבי מפורש בין הצמצומים שהיא נדרשה להם בשנות האינפלציה בגרמניה, בין החיים הצנועים יותר בארץ ישראל:

הוננו הצטמצם, התחלתי לחסוך [...] לקנות נכון [...] הכנתי ארוחות זולות ומזינות [...] בהידלברג למדתי לראשונה ב־1926 בעזרת מְכַרָה כיצד מכינים תקציב למשק בית גדול, ובישראל עד 1954 יכולתי להרשות לעצמי יותר; בכל חודש היינו מכינים יחד את התקציב [...] למרות זאת, לא הרגשתי באותן שנים קדושה מעונה, הייתי צעירה, מלאה חיים, ורגילה לעבוד מצעירותי.⁷²

ניקיון, בריאות והיגיינה

עוד פן מרכזי בהביטוס הבורגני המרכז-אירופי, שהותאם לשיח הציוני ולמציאות הארץ-ישראלית נגע לתפיסות של ניקיון, היגיינה ובריאות. כמו הפרקטיקות של יעילות וחסכון, גם שיח ההיגיינה השתלב בלאומיות הדומסטית בגרמניה והתווה קווים לדמותה של

Steinhardt, *Ediths Erinnerungen*, p. 45 69

Kaplan, *Between Dignity*, p. 54 70

Schönheim, 'Der Ehenann im Haushalt'; Eduard Schrieber, 'Maenner Lernen Cochen'; *Frankfurter Israelitisches Gemeundenblatt*, 4.1.1936 71

Frieda Hirsch, 'Mein Weg von Karlsruhe über Heidelberg nach Haifa 1890-1965', Leo Baeck Institute Archive, New York, ME303, p. 92 72

עקרת הבית הגרמנית האידאלית.⁷³ מלבד זה, עבור היהודים הגרמנים היה בית נקי ומבריק אחד מסימני הבילדונג⁷⁴ והשייכות למעמד הבורגני וכן הרחיק בינם وبين האוסט יודן.⁷⁵ שנחשבו מלוכלכים, ולפיכך נחשלים.⁷⁶ את תפיסת ההיגיינה במרכז אירופה ייבאו לארץ ישראל רופאים ועולים מגרמניה, והיא היתה כאן, כמו בגרמניה, חלק מבנייתה של תרבות היום-יום ועיצובם של אדם וחברה בעלי זהות חדשה, מודרנית, מערבית, חילונית ונבדלת מהסביבה.⁷⁷

מלבד המשמעות התרבותית היתה לתפיסה ההיגיינית המודרנית בארץ ישראל משמעות מעשית. מזג האוויר הוא אחד הקשיים הראשונים שמהגרים ניצבים בפניו.⁷⁸ במקרה שלנו, נלוו למזג האוויר החם תנאי היגיינה ירודים, מחלות טרופיות שהיו זרות לעולים ותזונה שונה. כל אלו הכבידו מאוד על העולים, והעיתונים עסקו בהם בהרחבה. במדור הבית פורסמו תדיר עצות בנושאים אלו, אולם הנושא היה חשוב מספיק כדי להוציאו מה'גטו' הנשי בעיתון. הגיליון של ה-MB מיוני 1935 יוחד לעצות לחיים היום-יומיים בקיץ בארץ ישראל כדי 'לאפשר לעולה להכיר את תנאי ההיגיינה והאקלים של ביתו החדש, להציע עצות'.⁷⁹ את הגיליון הדו-לשוני המיוחד (גרמנית ועברית) הפיקה התאחדות עולי גרמניה עם קופת חולים של ההסתדרות, והוא עסק בשלל נושאים: תזונה, לבוש, מניעת מחלות וטיפול בהן וכן טיפול בתינוקות ובילדים. על כל אלו חלשה הדרישה לניקיון:

(לא מומלצת) אכילת גלידה ברחוב כי שם מתמזגים הגלידה, האבק ולכלוך הידיים למזיגה אחת. מיותר לגמרי הוא לשתות גזוז. מוטב שלא לאכול ולא לשתות כלל ברחוב.⁸⁰

לא נעדרה גם ביקורת על הציבור ו'אנשי התרבות', הנוהגים 'בהיסח הדעת וברשלנות של הרבים [...] וב'זלזול כלפי צורכי הבריאות ומניעת המחלות'.⁸¹ האחריות, ובעיקר בכל הנוגע לילדים, הופנתה לנשים, שכן כפי שהסביר הכותב ד"ר כנוביץ' (רופא שמקצועו והמגדר שלו העניקו לו סמכות על פני הנשים), כאשר מדובר

73 Reagin, *Sweeping the German Nation*, pp. 47, 70, 74

74 המונח הגרמני 'בילדונג' (Bildung) משמעותו נוגעת לחינוך ולהשכלה. הבילדונג מתאפיין כהליך עיצובו של אדם מתוך הדגשה של תרבות גבוהה, השקפת עולם הומנית, ליברלית ואינדיבידואליסטית, בצד חינוך ודפוסי התנהגות נאורים. האתוס שייצג הבילדונג עמד ביסוד הבורגנות המרכז-אירופית, שאף כונתה לעתים בורגנות הבילדונג (Bildungsbürgertum).

75 'יהודי המזרח' – כך כונו יהודי מזרח אירופה בפי היהודים הגרמנים הוותיקים, ובכלל זה אלו מהם שהיגרו לאוסטריה ולגרמניה בשלהי המאה ה-19 ובראשית המאה ה-20.

76 קפלן, *מגדר, מעמד ומשפחה*, עמ' 81-83.

77 הירש, *באנו הנה*, עמ' 196-200, 407-408.

78 Anat Helman, 'European Jews in the Levant Heat: Climate and Culture in 1920s and 1930s', *Journal of Israeli History*, 22 (1) (2003), p. 72

79 MB 1 (יוני 1935) (מאמר מערכת – עברית).

80 ד"ר ביכובסקי וד"ר הלר, 'עקרוני ההזנה לעולה החדש', MB 1 (יוני 1935) (עברית).

81 'דלקת העניים החריפה בקיץ' (לא ברור מי הכותב), MB 1 (יוני 1935) (עברית).

בנושאים אלו האחריות היא כולה של האם, ועליה מוטל הנטל 'לטפל בתינוק הבריא והחולה בתנאים שהם - ביחוד אצל העולים - מהרבה בחינות גרועים מהקודמים'.⁸² באותה נשימה, האימהות תוארו כהיסטריות וחסרות כישורים מתאימים לגדל את הילדים:

האימהות שלנו, כשם שפחד ההצטננות שולט בהן, כן הן גם מפחדות שילדיהן יגועו ברעב. הצעקות והקטטות בענייני האכילה והשתייה ממררות את חיי המשפחה [...]. על פי רוב אין לאימהות ידיעות נכונות בעניין כמויות האוכל הנחוצות לילד ובעניין ההוספה במשקלן שיש להשיג.⁸³

מכיוון שכך הופנו האימהות להנחיות המומחים - רופאים או אחיות - והוזהרו שלא לשנות על דעת עצמן את הוראות הזנת הילד.⁸⁴ ולבסוף הובטח: 'כשתשדל אמו של התינוק להתנהג לפי העיקרים האלה, תקבל עליה אמנם הרבה טורח ועמל אבל הפסדה יצא בשכרה. היא תרחיק מעצמה הרבה יגון ואנחה'.⁸⁵ דפוס זה זכה לכינוי 'המדיקליזציה של האימהות', ובו הועברה הסמכות על גידול הילדים מן הנשים עצמן אל הממסד המדעי הגברי, והוא אומץ על ידי הממסד הציוני הארץ-ישראלי.⁸⁶

קרוב לוודאי כי 'כתבינו הפלשתינים' של ה-JR קראו את גיליון ה-MB מחודש יוני, אולי אף השתתפו בכתיבתו ובעריכתו (ואף חוו בעצמם את מוראות הקיץ). לכן אין פלא שזמן קצר מאוחר יותר פורסם ב-JR מאמר בנושא, שחלק ממנו הוא בבחינת תמצית של דברים שנדפסו ב-MB, ואפשר למצוא בו הד לטון הביקורתי כלפי יחסו של היישוב הארץ-ישראלי לכללים ולהנחיות שמצאנו בגיליון ה-MB. הציבור, כך נטען, נוטה להקל ראש לפעמים בהנחיות אלו, ורבים נזכרים בהן רק בעת מחלה.⁸⁷ ביקורת זו מרמזת על הפער בין ההביטוס הבורגני, שדרש היענות להוראות, ביחוד כאשר אלו ניתנו על ידי בעלי סמכות, ובין האווירה הרשמית פחות אשר היתה ביישוב, שהקשתה על הטמעת המלצותיהם של המומחים בציבור.⁸⁸ גם בהתנהלות הדומסטית בתוך הבית, כפי שציינה עפרה טנא, קשה לדעת אם אכן אימצו הנשים את כללי הניקיון הממוסדים - ואם כן, עד כמה - וכן איזו פרשנות העניקו לעבודות הבית.⁸⁹

82 ד"ר כנוביץ, 'הילד כשהוא בריא וכשהוא חולה', MB 1 (יוני 1935) (עברית).

83 שם.

84 שם.

85 שם.

86 הירש, באנו הנה, עמ' 368-370.

87 Von usnesrem palästinensischen Korrespondenten, 'Krankheitsverhütung', JR, 12.7.1935

88 הירש, באנו הנה, עמ' 418.

89 טנא, הבתים הלבנים, עמ' 142.

תזונה

אחד התחומים שנדרש בהם שינוי עם ההגירה הוא הרגלי התזונה. כפי שציין בורדיה, טעמים הקשורים למזון חוזרים ללמידה בשלב הינקות הם העמידים ביותר בפני פגעי הזמן, גם כאשר העולם משתנה או מתמוטט, והם מעוררים גם את הנוסטלגיה החזקה ביותר.⁹⁰ בשל כך ובשל המשמעות הרגשית הרבות הנלוות למזון, הוא אחד מרכיבי התרבות שקשה ביותר לוותר עליהם, ומתגרים כאשר הם חווים קושי רב בשינוי התפריט.⁹¹ עם זאת, המזון עשוי לבטא געגוע לא רק למרחב שנעזב אלא גם אמצעי להשתלבות במרחב חדש, והוא אף יכול להיות ביטוי לשילוב בין הישן ובין החדש.⁹²

שינויים בתזונה היו בראש ובראשונה פועל יוצא מהתנאים הפיזיים ומתנאי הסביבה המשתנים בחייהן של הנשים בגרמניה. מקצת העולים מגרמניה חוו קשיים בשימור התפריט המוכר והמקובל עוד לפני העלייה ארצה, הן בשל חוק איסור השחיטה הכשרה מיום 21 באפריל 1933,⁹³ הן בשל קשיים כלכליים והן בשל צמצום העזרה בבית והעומס הנוסף שהוטל על הנשים. בשל היותן האחראיות לתזונת המשפחה, הן היו הנמענות בקריאה לשנות את סל המזון, לשים דגש רב יותר על דגים ועל מוצרים צמחיים ולהתאים את המזון לתנאים המשתנים.⁹⁴ ארגוני הנשים בגרמניה, ובראשם ליגת הנשים היהודיות, קיבלו עליהם להדריך את הנשים לבישול מודרני חסכוני ובריא יותר וקראו להן להתמקד במאכלים מן הצומח ולהמעיט בצריכת הבשר. גם העיתונים היהודיים נרתמו לנושא ופרסמו כתבות ומתכונים; ומוסדות יהודיים שונים קיימו הרצאות וקורסים לבישול חסכוני.⁹⁵

Bourdieu, *Distinction*, p. 79 90

Helman, 'European Jews in the Levant Heat', pp. 75-76 91

Hasia R. Diner, *Hungering for America: Italian, Irish, and Jewish Foodways in the Age of Migration*, Harvard University Press, Cambridge, MA 2002, p. 9; Eva Jochowitz, 'Foodscapes: The Culinary Landscapes of Russian-Jewish New-York', in: Julia Brauch et al. (eds.), *Jewish Topographies*, Ashgate Publishing, UK 2008, p. 295 92
ואחרים של המזון, כפי שבאו לידי ביטוי בחברה הארץ-ישראלית והישראלית ראו: אביעד קליינברג (עורך), *בטן מלאה: מבט אחר על אוכל וחברה*, כתר, ירושלים 2005.

93 על החוק, השלכותיו ומגוון דרכי התמודדות של הציבור היהודי בגרמניה עם המציאות שיצר ראו: יעקב בורוט, *הפרקטיקה הדתית של יהודי גרמניה תחת השלטון הנאצי (1938-1933) והשתקפותה בעיתונות היהודית גרמנית*, העיתונות היהודית בגרמניה הנאצית, מקורות ומחקר, המרכז לחקר יהודי גרמניה בתקופת השואה, המכון הבין-לאומי לחקר השואה, יד ושם, ירושלים תשע"ז.

Kaplan, *Between Dignity*, pp. 54-55 94

Kaplan, *ibid.*, p. 24; Mark B. Cole, *Consumption Patterns of German-Jewry during the Years of Persecution*, Lecture held at the seminar for postdoctoral students of German and Central-European Jewish History, Leo Baeck Institute, February 2016 95
בתוך: בורוט, *הפרקטיקה הדתית של יהודי גרמניה תחת השלטון הנאצי והדוגמאות שם*.

אם כן, הצורך להתאים את הבישול ואת התזונה לנסיבות חדשות, ואף להצטמצם, לא היה זר ליהודי גרמניה בבואם לארץ ישראל. אולם כפי שראינו בנושא עיצוב הבית, בגרמניה היה השינוי בתזונה תוצאה של כורח בלבד, ואילו בארץ הוא קושר גם עם עיצובה של החברה החדשה שהלכה והתגבשה. חיבור זה שבין מזון ללאומיות הוא חיבור נפוץ, ובייחוד, כפי שציינה אורית רוזין, בתקופות המעצבות של היווצרות לאום, הקשורות בהגירת המונים, שאז סוכני תרבות עסוקים בהבניית מטבח לאומי ורפרטואר תרבותי לאומי.⁹⁶ אולם כפי שעולה ממחקריהן של טנא והירש, המסרים הלאומיים הקושרים בין מזון לבניית הלאום הצינוני בארצו היו עקיפים ושוליים. הם באו לידי ביטוי בהתמקדות בהיבטים הבריאותיים של צריכת המזון, בעידוד קניית תוצרת הארץ ובאמצעות אי-שימת דגש על שמירת כשרות או אף התעלמות ממנה.⁹⁷ גם כאן, כמו בגרמניה, המסר יועד לנשים, היו אלה חובתה ואחריותה של עקרת הבית לדאוג לתזונה בריאה למשפחתה, וכך – בעקיפין – היא היתה אחראית גם לטיפוח בריאות האומה.⁹⁸ כפי שציינה ענת הלמן, קשה להפריד בין ההצדקות השונות: השימוש במזון בריא היה חלק מהתפיסה המודרנית במערב, שהטביעה חותם על הציונות, המוצרים המקומיים נחשבו בריאים, והעידוד לשימוש בתוצרת הארץ ממילא היה מסע פרסום לאומי, כל אלו נכרכו זה בזה.⁹⁹

ה-JR לא עסק כלל במזון, ואילו ה-MB שם לו למטרה גם לסייע מעשית לעולים ופרסם מתכונים כמעט בכל טורי מדור הבית שלו. תזונה היתה כמובן אחד ההיבטים המרכזיים במדור הבית, ונראה שהעניין היה נעוץ גם בקו מנחה עמוק יותר: ב-MB ניתנה הדעת לעולם הנשים, לפי רוח הזמן. כמו המסרים הלאומיים הארץ-ישראליים שנלוו למזון במקומות אחרים, שהיו עקיפים, גם ב-MB היה ההקשר הלאומי הצינוני שנלוו למזון עקיף. הושם דגש על התאמת הבישול לתנאי הארץ ולמוצריה, והקוראות הודרכו כיצד להשתמש בחומרי הגלם המקומיים ובכלים המצויים בארץ. לדוגמה, שימושים שונים בפרי הדר שסימל את

96 אורית רוזין, 'נשים קולטות נשים: תפקידן של נשים ותיקות בקליטת העלייה הגדולה בשנות החמישים, היסטוריה ותיאוריה', בתוך: אבי בראלי, דניאל גוטוויין וטוביה פריילינג (עורכים), **חברה וכלכלה בישראל**, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב, באר שבע 2005, עמ' 660, Orit Rozin, 'Food, Identity, and Nation-building in Israel's Formative Years', *Israel Studies Forum*, Berghahn Journals, 2006.

97 טנא, **הבתים הלבנים**, עמ' 173-191; "Hummus is Best When it is Fresh and Made by Arabs": The Gourmetization of Hummus in Israel and the Return of the Repressed Arab', *American Ethnologist*, 38.4 (2011), p. 628. בשנות החמישים לעומת זאת הושפעה מדיניות הצנע והוכוונה מפורשות וישירות גם מהיבטים לאומיים ומן הרצון לכוון כאן חברה שוויונית, בין היתר באמצעות הכתבה לעולים של סל תזונה אחיד ושונה מזה שהורגלו לו. מדיניות זו של הממשלה נתקלה בהתנגדות בפועל של ארגוני הנשים ושל נשים ותיקות; אלה התריעו על תפיסה זו ותבעו לספק לעולים מזונות שהורגלו להם ודגלו בשיטה של שילוב מטבחים ויצירת דבר-מה חדש. ראו 71, 'Food, Identity', Rozin.

98 טנא, **הבתים הלבנים**, עמ' 169-173.

99 Helman, 'European Jews in the Levant Heat', p. 79.

הארץ והיה מצוי בשפע או מתכונים לירקות כמו קישואים וחצילים, שלא היו מוכרים לנשים. עניינים של כשרות, לעומת זאת, לא הוזכרו – לא בעיתונים ולא בכתבי הנשים. אין בכך להעיד בהכרח שבפועל היה הבישול לא כשר, אבל גם לעצם היעדרו של הנושא מהשיח וגם מהזיכרונות נודעת משמעות. נראה כי במקרה זה ההיעדר מצביע דווקא על אימוץ מסר ציוני לאומי חילוני, ברוח עמדתה של טנא (בנוגע להיעדר השמירה על כשרות, שהיה נפוץ בקרב האוכלוסייה האשכנזית בתל אביב), שלפיה אפשר לשער כי משהומרה הזהות היהודית לזהות ציונית, היא לא נזקקה לפרקטיקות כדי להבדילה מהסביבה.¹⁰⁰

ביטוי מפורש וחריג לקשר שבין מזון ובין ציונות נמצא במאמר הביקורת על ספר הבישול של ויצו, 'איך מבשלים בארץ ישראל'. את הספר ערכו ד"ר ארנה מאייר, עורכת מדור הבית, ומילכה ספיר, ויצו הוציאה אותו לאור בשנת 1936. אף שהספר נכתב באנגלית, בעברית ובגרמנית, הוא פנה בעיקר לעולות מגרמניה. מאפייניה וצרכיה של עקרת הבית מהמעמד הבינוני עמדו לנגד עיניה של ד"ר מאייר (גם היא עלתה מגרמניה). בו בזמן היה הספר נטוע לגמרי בסדר היום הציוני הדומיננטי. בעיני מאייר, עקרות הבית היו קבוצה אחת, הבישול היה מטבח אחד, והמטרה – אחת: ויתור על הבישול הגלותי ויצירת מטבח ארץ-ישראלי אחיד. ברוח זו היא ביקשה לחנך את עקרות הבית באמצעות ספרה.¹⁰¹

ה־MB ערך מסע יחסי ציבור לקידום הספר, הן בפרסומו והן במאמר הביקורת שנשא את שם הספר – *Wie kocht man in Erez Israel*. אמנם הספר יועד לנשים, אך את מאמר הביקורת כתב רופא, גבר, ד"ר תאודור, והוא ביסס במפורש את סמכותו בנושא על היותו רופא וגבר נשוי:

קראתי [את הספר] פעמיים, חוויתי אותו כ'שירה' לאומית, לא כמו הגברות קצרות הראות שמבשלות ביד ימין וקוראות ביד שמאל. הרופא והבעל [הרמז לשני כובעיו של הכותב] שניהם היו מרוצים מהספר.¹⁰²

במאמר הארוך חיבר הכותב בין המהפכה הציונית ובין הבישול:

המהפכה שהעם היהודי עובר כעת – אי אפשר להפחית מחשיבותה. היא חברתית ובה בעת גם לאומית. והיא גם מהפכה בבישול היהודי. לא רק משום שהשיקסה נעלמה [הכוונה להיעדרותה של עוזרת הבית הלא יהודייה] אלא גם בגלל האקלים החדש, אפשרויות הפרנסה החדשות ואתרי המגורים החדשים. [...] זהו מפנה בזמנים, וכאן בא במודע ספר הבישול החדש! מאתיים ושמונה מתכונים.¹⁰³

100 טנא, **הבתים הלבנים**, עמ' 191-192.

101 Viola Rautenberg-Alianov, 'Schlagsahne oder Shemen-Öl? Deutsch-jüdische Hausfrauen und ihre Küche in Palästina 1936-1940', in: Jose Bruner (ed.), *Deutsch(s) in Palästina und Israel: Alltag, Kultur, Politik*, Tel Aviv Year Book of German History, Tel Aviv University, Tel Aviv 2013, p. 86

102 Theodor Zlocjsti, 'Wie kocht man in Erez Israel', *MB*, 2.12.1936

103 שם.

ויולה ראוטנברג-אליאנוב ציינה במאמרה על אודות תרבות הבישול של הנשים העולות מגרמניה כי המטבח היה עבורן הן אתר של געגוע והן אתר של שינוי.¹⁰⁴ ראוטנברג-אליאנוב נסמכה על שני מקורות בבחינת 'מסרים', ספר הבישול של ויצו, שהיה נטוע בסדר היום הציוני, ולקסיקון הבית אשר הוציאה לאור הוצאת זהבי-גולדשטיין בשנת 1940 ואשר נשען על מסורות הבישול וניהול הבית הגרמניות בורגניות.¹⁰⁵ המקורות שלפנינו מצביעים על תמונה דומה גם בהיבט של היישום, שמירה על המטבח המוכר; יש בתמונה זו משום היאחזות בעולם שהיה, בצד פתיחות לחדש. הדגימה זאת יפה פרידה הירש; כך היא סיפרה: 'משק הבית ב"אוריינט" הרי כל כך שונה. המוטו שלנו היה לנסות הכול פעם אחת, ובכך ניסינו מאכלים חדשים'.¹⁰⁶ עוד היא סיפרה כי היא ושתי אחיותיה, שגם הן עלו ארצה, חלקו מתכונים חדשים לחצילים וקישואים. באותה נשימה היא הוסיפה כי גם אפו את העוגות המופרות מגרמניה.

עוז אלמוג הציג את השמירה על המטבח המזרח-אירופי, אשר אפיינה את התפריט הטיפוסי של משפחה יהודית עירונית בתקופת היישוב, כסימן לקשיי ההתאקלמות של המהגרים האשכנזים.¹⁰⁷ גם ענת הלמן ציינה כי המהגרים האירופים לא מיהרו לשנות את הרגליהם וכי למרות הקריאה לצרוך מזון בריא שהדגש בו הוא על מאכלים מן הצומח, שהיה זול וגם התאים לתנאי האקלים, מרבית המשפחות לא מיהרו לשנות את תזונתן.¹⁰⁸ מהמקורות שבידינו עולה כי בדרך כלל השמירה ברמה כזו או אחרת על המטבח המופר לא בהכרח הצביעה על קשיי התאקלמות. היא היתה אמצעי לשמירת קשר עם העולם שנעזב ועם המשפחה. כך למשל, הלנה רוזנברג מקיבוץ שדה אליהו ביקשה מאמה כי תשלח לה את המתכונים שלה לריבות, למרמלה ולגלידה.¹⁰⁹ השמירה על המטבח המופר היתה גם ביטוי לשמירה על הזהות האתנית מול קבוצות אתניות אחרות בארץ ישראל.¹¹⁰ כאשר נשאלה הרטה וולף מחיפה (עלתה בשנת 1934), אם תהיה מוכנה לקבל דייר משנה רוסי היא ענתה: 'עניתי לה בגלוי שלמרות העברית השוטפת שלי, הרי אני יקה, והוא רוסי לגמרי, והאוכל היקני שלי אולי לא יטעם לו'.¹¹¹ אפילו הבדלים אתניים דקים יותר – בין יהודים גרמנים ובין יהודים צ'כים, כולם מאותו מרחב תרבותי דובר גרמנית – באו לידי

Rautenberg-Alianov, 'Schlagsahne oder Shemen-Öl?', p. 95 104

Pirsum Sahavi, *Das Haushaltslexikon für Erez Israel. Wegweiser durch 105 Haushaltsführung, Gesundheitspflege, Erziehung und alle anderen Gebiete des häuslichen Lebens*, Tel Aviv 1940

Hirsch, 'Mein Weg', p. 152 106

עוז אלמוג, 'מסלול ירקות ולבניה להמבורגר וסושי: הקוקה-קולוניזציה של ישראל', *מקום למחשבה* (1998), עמ' 9. 107

Helman, 'European Jews in the Levant Heat', pp. 75-77 108

רוזנברג, *מכתב להוריה*, 28.10.1939. 109

טנא, *הבתים הלבנים*, עמ' 176; 10, p. 110 Diner, *Hungering for America*, 8.3.1948. 111

וולף, *מכתב לבתה חנה*, 8.3.1948.

ביטוי במזון. רוזה אפשטיין, שעלתה ארצה עוד בשנת 1920, כתבה בזיכרונותיה על תקופת היותה מבשלת, בשנותיה הראשונות של קבוצת חפציבה, שהיא היתה חברה בה: 'מכיוון שהיינו צ'כים וגרמנים, כל אחד אהב את האוכל שהכיר. אם המבשלת היתה גרמנייה, היה פודינג, שהצ'כים לא רצו אותו, ואם המבשלת היתה צ'כית, הגרמנים התלוננו על הקניידל, אבל את עוגות הלקח כולם אכלו ברצון'.¹¹²

בצד בידול אתני זה, הבישול הארץ-ישראלי וההתנסויות החדשות שנדרשו מהנשים היו גם חוויה קולקטיבית ודרך ליצור הרגשת שותפות בקרב נשים בעשייה היישובית-הציונית (כמו זהות עקרת הבית הגרמנית האידאלית שתיארה ריגן), שבה נכרכו יחד האירועים הפרטיים והאירועים הציבוריים. דורה פרידמן מכפר שמריהו סיפרה על תקופת המחסור של מלחמת השחרור: 'אנו בעלות הבית המצאנו כל מיני מאכלים חדשים', ומיד באותה נשימה הוסיפה: 'בסודיות הצלחנו לבנות את דרך בורמה'.¹¹³

מסורות יהודיות-משפחתיות

השתיקה בכל הנוגע לכשרות, שהזכרנו למעלה, היא בבחינת ביטוי אחד להתעלמות רחבה יותר מפרקטיקות דתיות ביתיות. התעלמות זו מעניינת בייחוד בשל תפקידן החשוב של מסורות דתיות משפחתיות אלו כמסמנות מרכזיות של הזהות הבורגנית-יהודית במרכז אירופה הן כרכיב מכונן זהות (פנימה) והן כרכיב מבדיל מול החברה שאינה יהודית. מסורות אלו נסבו בעיקר על חגי ישראל ונשענו על המשפחה כמסגרת חברתית שמעניקה כוח.¹¹⁴ שומרות הסף של דת ביתית זו שנשזרה בחיי היום-יום היו הנשים. הן פעלו במציאות מורכבת, שנשבו בה רוחות חדשות של חילון, אם כי המשפחה נותרה מוקד מרכזי לביטוי רגש ומחויבות יהודיים.¹¹⁵

Rosa Epstein, 'Erinnerungen: Kwuza Hefzi-ba baGalil', Leo Baeck Institute Archive 112 230, Jerusalem, p. 11

113 פרידמן, זכרונות, עמ' 9.

114 וולקוב, *במעגל המכושף*, עמ' 181, 184, 189; גיא מירון, 'במבט לאחור מארץ הקודש: יהדות ודפוסי זיכרון יהודיים בזיכרונותיהם של יוצאי גרמניה בישראל', *זמנים*, 82 (2003), עמ' 75; קפלן, *מגדר, מעמד ומשפחה*, עמ' 151; Marion A. Kaplan, *The Jewish Feminist Movement in Germany: The Campaigns of The Jüdischer Frauenbund 1904-1938*, Greenwood Publishing Group, Westport, CT and London 1979, pp. 5-6, 52. ראו גם הרחבה ופירוט על הפרקטיקה הדתית בגרמניה הן לפני 1933 והן לאחר מכן, בתוך: בורוט, *הפרקטיקה הדתית של יהודי גרמניה תחת השלטון הנאצי*.

115 פולה היימן, *האשה היהודיה בסבך הקידמה: מקומה ויצוגה בעת החדשה* (תרגמה מאנגלית טל אילן), מרכז זלמן שזר, ירושלים 1995, עמ' 29; קפלן, *מגדר, מעמד ומשפחה*, עמ' 141-142; Maria Baader, *Gender, Judaism and Bourgeois Culture in Germany 1800-1870*, Indiana University Press, Bloomington 2006, pp. 212, 216.

בתקופת השלטון הנאצי היתה מגמה לחזק מסורת יהודית ביתית זו, כחלק מן הקריאה לחיזוק ערכי המשפחה ולשיבה הביתה.¹¹⁶ כך לדוגמה כתבה ד"ר מרתה ורטהיימר ביום 12 בדצמבר 1933 מאמר ב-*BJFB* על 'החגים הביתיים', ובו ציינה את המשפחתיות המאפיינת את חגי ישראל, שכולם – להוציא את יום כיפור – נסבים על השולחן המשפחתי, את חשיבותם הגוברת בחודשים האחרונים דווקא ואת משמעותם המיוחדת עבור הנשים היהודיות. הן אלו שמכינות את החגים, והבעלים מנהלים אותם. זהו, על פי הכותבת, 'תפקידה היפה של האישה בנוגע לחגים: להביא אותם לאחרים'.¹¹⁷

ואכן, צביונה היהודי של המשפחה נזכר ותועד בהרחבה, ולרוב בנוסטלגיה שציירה תמונה אידיאלית, בזיכרונות הילדות של הנשים. אולם בכל הנוגע לחיים לאחר ההגירה לארץ ישראל, לא הוזכרה הזהות היהודית המשפחתית. אמנם לקראת החגים ניתנו במדור הבית מתכונים למאכלי חג מסורתיים, אך זה היה הביטוי היחיד בעיתונים הציוניים בהקשר לחיים בארץ ישראל לעניין זה. גם בכתבי הנשים, ואפילו אלו שבאו מבתיים אורתודוקסיים, כמעט לא הוזכרו טקסים דתיים משפחתיים בכל המתייחס לחייהן בארץ.¹¹⁸

פרשנות אפשרית אחת להיעדר ההתייחסות לטקסים דתיים משפחתיים היא לראות בה המשכו והקצנתו של תהליך החילון המואץ שחל בחברה הגרמנית כולה, ובכלל זה בחברה היהודית, מתום מלחמת העולם הראשונה.¹¹⁹ אולם נראה כי זה אינו ההסבר המלא, והוא בוודאי אינו עולה בקנה אחד עם תהליך 'השיבה הביתה' שהתרחש בגרמניה שהזכרנו למעלה. כן השמטה זו של מסורות דתיות אחרות גם אינה מאפיין אוניברסלי של מהגרות יהודיות. כך למשל מצאה פולה היימן כי דווקא שמירה על פרקטיקות דתיות ביתיות היא זו שאפשרה לנשים יהודיות מהגרות בנות הדור הראשון ממזרח אירופה לארצות הברית לשמור על המשכיות בזהותן, וללא שבר.¹²⁰

נראה שלהבדיל מהחברה האמריקנית, שהיהודים עוד היו בה מיעוט, בחברה היהודית ממילא בארץ ישראל, שהיתה עסוקה בבניית זהות חילונית, פחת הצורך בשמירת

116 על כך ראו בתוך: דורון נירלנד, **הבית היהודי בגרמניה הנאצית בראי העיתונות היהודית-גרמנית, העיתונות היהודית בגרמניה הנאצית, מקורות ומחקר, המרכז לחקר יהודי גרמניה בתקופת השואה, המכון הבין-לאומי לחקר השואה, יד ושם, ירושלים (בדפוס).**

117 Dr. Martha Wertheimer, 'Hausliche Feiren', *BJFB*, 12.12.1933

118 מובן כי היו גם נשים ששמרו מסורות דתיות או השתייכו למגזרים אורתודוקסיים יותר בארץ; לאלו אין ביטוי במקורות שהיו לפנינו. היו גם חברות קיבוצים דתיות שכן שימרו פרקטיקות דתיות בביתן הפרטי, לעתים אגב מאבק עם הממסד הקיבוצי. הרחבה בנושא זה חורגת מנושא המאמר.

119 אברהם ברקאי ופול מנדס-פלור, **תולדות יהודי גרמניה בעת החדשה, ד: התחדשות וחורבן 1918-1945**, (תרגמו מגרמנית רעיה נטנברוק-גינצבורג, רן הכהן ואירית סיון), מרכז זלמן שזר, ירושלים 2005, עמ' 65, 72; Steven E. Aschheim, *Culture and Catastrophe*, New York 1996, pp. 33, 44. ראו גם דיון מקיף על ההיבטים השונים של חיי היהודים בגרמניה והמשבר שחוו בתקופת רפובליקת ויימאר בתוך: עודד היילברונר (עורך), **יהודי ויימאר: חברה במשבר המודרניות, 1918-1933**, מאגנס, ירושלים תשנ"ד.

120 Hyman, 'Gender and Immigrant Jewish Experience', p. 317

הפרקטיקות הדתיות או לפחות באזכור המפורש של שמירה זו – אם בספרה הציבורית או בזו הפרטית. מקצתן של פרקטיקות אלו – דוגמת הכשרות – אף לא נתפסו כסממן שאפשר לשוות לו תוכן לאומי חילוני.

סיכום ודיון

במאמר זה עסקנו בשאלת ההמשכיות של ההביטוס היהודי-גרמני והלאומיות והביתיות במעבר מגרמניה לארץ ישראל. עיון במקורות משני סוגים – עיתונים בני הזמן מצד אחד וכתבים אישיים שרובם נכתבו לאחר זמן רב מצד אחר – שימש בסיס לבחינת ההקשרים התרבותיים שנלוו לחיי היום-יום בבית, השינוי שהתרחש על פני זמן, וכן לניתוח של תהליך שבין העברת המסר ובין הפנמתו. התמונה שהתקבלה היתה מגוונת; בקצה האחד מצאנו דחיית רכיבים מסוימים של ההביטוס הבורגני-דוגמת הרהיטים הכבדים, אשר לא התאימו לתנאי הארץ. צעד זה לווה גם בהנמקה אידאולוגית ציונית של חיים פשוטים. כפי שהראינו, דחייה זו החלה, בשל אילוף, עוד בשנותיו הראשונות של המשטר הנאצי בגרמניה. בקצה האחר מצאנו קושי מצד המהגרים באימוץ מסר ציוני כאשר זה התנגש עם השקפת העולם ועם הצרכים המעשיים שלהם, כפי שהיה במקרה של עידוד תוצרת הארץ. אולם בתווך ובמה שהיה ליבת החיים בבית אפשר למצוא ברוב המקרים קו המשכי שמחבר בין ההביטוס הבורגני ותפיסת הלאומיות הדומסטית שהביאו המהגרות היהודיות ממרכז אירופה, ובין ההביטוס הציוני-ישראלי הדומסטי המתהווה.

לאורך הדרך התגלו הבדלי דגשים בין סוגי המקורות השונים: העיתונים מצד אחד וחיבוריהן האישיים של הנשים מצד אחר. כך יעילות, חיסכון והיגיינה אשר באו לידי ביטוי מפורש בעיתונים – מתוך נקודת המוצא שאלו היסודות אשר עליהם יש להשתית את משק הבית הארץ-ישראלי ומתוך התפיסה שעיצוב דמותו של הבית הארץ-ישראלי הוא חלק מעיצוב דמותה של החברה הציונית המתהווה – מוזכרים במפורש רק מעט בכתבי הנשים. הלכה למעשה בתחומים אלו לא היתה צרימה בין התרבויות, ונראה שכאשר נחשפו הנשים העולות לתנאי החיים הקשים בארץ ישראל, לא היתה ההתאמה הנדרשת קשה להן, וייתכן אפילו כי ההביטוס שהביאו אתן הקל מעט את הסתגלותן למשק הבית הארץ-ישראלי. ייתכן שדווקא בשל המובן מאליו הזכרו דברים אלו רק מעט בזיכרונות הנשים. בתמונת ראי לכך הרבו הנשים לכתוב על המזון. ה־MB הסתפק בדרך כלל בהבאת מתכונים של מוצרים מקומיים, ואילו זיכרונות הנשים בכל הנוגע למזון היו מורכבים ועשירים יותר ומצביעים על קשר עמוק לעולם ולמשפחות שנעזבו ובו בזמן גם על היענות לחדש.

יחסי הגומלין שבין ההביטוסים השונים, היהודי-גרמני הבורגני מצד אחד והציוני-ישראלי מצד אחר, השתלבותם באידאולוגיה והתאמתם לתנאי החיים השונים בולטים עוד יותר כאשר אנו בוחנים את חיי היום-יום כרצף אחד שתחילתו בגרמניה והמשכו בארץ ישראל. בכל הנוגע לפרקטיקות דתיות, כל עוד היתה להן משמעות לקיומם ושרידותם

של יהודי גרמניה – 'יצירת תת־חברה נפרדת ומובחנת מהסביבה – היא נשמרה. אך עם המעבר לארץ ישראל, שאז איבדה הרלוונטיות שלהן להבניית הזהות של העולים מגרמניה אל מול הסביבה את תוקפה, הן נזנחו, והדבר גם עלה בקנה אחד עם האידאולוגיה הציונית החילונית.

לדעת וילה ראוטנברג־אליאנוב, עומס הדרישות הפיזיות והרגשיות שניצבו בפני עקרות הבית העולות מגרמניה – עבודה קשה בתנאים פרימיטיביים ולחץ להיענות לדרישות הצריכה הציוניות מצד אחד, וההיצמדות לסולם הערכים הבורגני שלפיו למרות כל הקשיים עליהן לדאוג למשפחתן ולקיים עבורם משק בית מסודר ונוח מצד אחר – הביא לכך שבתחומים אחרים נסוגו עקרות הבית. לא נותרו להן לא מקום ולא זמן לרווחה האישית שלהן ולפעילויות חברתיות.¹²¹ סברה מרחיקה לכת זו אינה עולה בקנה אחד עם המקורות שבידינו. מאלה משתקף ניסיון לגשר בין עולמן של היהודיות הגרמניות הבורגניות והמסריים של הסביבה שלהן במרכז אירופה – מזה, ובין המציאות שהן נקלעו אליה לאחר עלייתן לארץ. מעיוננו במקורות ומהניתוח שלהם עולה כי פעמים רבות אפשר למתוח קו מחבר בין המשמעות של היות עקרת בית בהיטוס הבורגני ובלאומיות הדומסטית בגרמניה ובין המשמעות של היות עקרת בית בארץ ישראל במסגרת האידאולוגיה הציונית, וכי ייתכן שלא פעם דווקא ההיטוס הבורגני הנוקשה והספרטני של תרבות המוצא המרכז־אירופית הקל את הסתגלותן לחיי היום־יום הקשים בארץ ישראל. אם כן, היה זה שילוב של אילוצים ואידאולוגיה בשזירה מורכבת, לרוב לא מודעת, ועם זאת בררנית ביותר, של רכיבי תרבות שונים.

Rautenberg-Alianov, 'Alte und neue Rollen', pp. 210-212 121

אדריכלות

מודרניזם ירושלמי: יצירתו האדריכלית של דוד אנטול ברוצקוס

רעות ירניצקי, אלונה נצן-שיפטן

הקדמה

בשנת 1935 עזב האדריכל דוד אנטול ברוצקוס (1910, סנט. פטרבורג – 1999, ירושלים) את ברלין שם למד אדריכלות, ועבר לירושלים, בה חי ויצר במשך כל ימי חייו. במהלך שנות עבודתו השתתף ברוצקוס בתכנונם של פרויקטים אדריכליים מהחשובים בישראל של מבני מגורים, בתי חולים, אוניברסיטאות ותכניות אב שונות, ובהן תכנית המתאר לעיר העתיקה וסביבותיה שנעשתה ב-1970. ברוצקוס יצר אדריכלות מודרנית ופונקציונלית במובהק, אך כזו המבקשת להיטמע ולהפוך לחלק מן הנוף הירושלמי שאותו צייר באינטנסיביות כל חייו. מודרניזם זה, שהתבסס על רגישות למקום – לנוף הירושלמי, לטופוגרפיה ולבנייה באבן – היה זר לא רק לארכיטקטורה המודרנית של היישוב וראשית המדינה, אלא גם לשיח הדומיננטי שבו התקיים ועודנו מתקיים הדיון באדריכלות המודרנית בישראל. שיח זה מזהה ב'עיר הלבנה', באדריכלות הקיבוץ ובסגנון הבאוהאוס מודרניזם שהצליח להתגבש לכדי 'מסורת אדריכלית מקומית'.¹ לעומתו, המודרניזם הייחודי של ברוצקוס ושל אדריכלים מהגרים בירושלים, כמו אריך מנדלסון, היינץ ראו ולאופולד קרקואר, נתפס כחשוב וכיוצא דופן, אך חוסר היכולת ליישב אותו עם אותה מסורת מודרנית מובחנת סימן את עבודתם של אדריכלים אלה כאינדיווידואלית, פרטיקולרית ועל כן נטולת דור המשך. מאמר זה מבקש לפרוץ את גבולות השיח באמצעות בחינת המצע הרעיוני שעליו

1 על ההיסטוריוגרפיה של האדריכלות המודרנית המקומית ראו: אבא אלחנני, **המאבק לעצמאות של האדריכלות הישראלית במאה ה-20**, משרד הביטחון, תל אביב 1998; מיכאל לוין, **עיר לבנה: אדריכלות הסגנון הבינלאומי בישראל**, מוזאון תל אביב לאמנות, תל אביב 1984; ניצה מצגר-סמוק, **לגור על החולות**, מוזאון תל אביב לאמנות, תל אביב 2004; עדה כרמי-מלמד ודן פרייס, **אדריכלות בפלשתינה-א"י בימי המנדט הבריטי, 1917-1948**, מוזאון תל אביב לאמנות, תל אביב 2011; על המודרניזם הירושלמי ראו: אביה השמשוני, **'הארכיטקטורה של ירושלים בתקופת המנדט'**, בתוך: אלי שילר (עורך), **ספר זאב וילנאי: מבחר מאמרים בידיעת הארץ**, ב, אריאל, ירושלים 1984, עמ' 73-75; דוד קרויאנקר, **אדריכלות בירושלים: הבנייה בתקופת המנדט הבריטי**, כתר, ירושלים 1984.

מבוססת האדריכלות של ברוצקוס וקישורו לגישות ולזהויות המודרניות שבהן חי, למד ופעל. בחינת עבודתו מתוך מקורותיה שלה, כלומר מתוך הקונטקסט ומערכת ההקשרים הספציפיים שלה, חושפת את הקולות האחרים של המודרניזם המקומי, ובעיקר את ה'אחרות' הירושלמית, כעמדות שונות ומובחנות של מודרניזם מקומי.

המחקר מתחקה תחילה אחר שורשיו של ברוצקוס במודרניזם הגרמני ה'תרבותי' (ראו להלן), תוך הבנת נקודת מבטו הייחודית כמהגר יהודי רוסי בגרמניה בשנות השלושים של המאה שעברה. נקודת מוצא זו מעלה תמיהה: כיצד פעל ויצר מהגר יהודי בתוך זרם

ביתני המעבדות בגבעת רם, 1954
(ברוצקוס, אקוורלים ובנייני אבן בירושלים, עמ' 122-124)

מודרניסטי המזוהה עם הלאומיות הגרמנית? וכיצד דווקא תנועה זו שימשה את ברוצקוס כפלטפורמה ליצירת שפה אדריכלית שבאמצעותה ביקש להתעלות מעל לשייכות לאומית? נטען כי תרגומו של ברוצקוס את המודרניזם התרבותי עיקר אותו מהטוטליות הפוליטית באמצעות פיענוחו של המקום. לשם כך נבחן את המתודולוגיה הייחודית של ברוצקוס, שבה שילב אדריכלות וציור ככלי של תרגום תרבותי.

לבסוף נדון ביישומו של ברוצקוס את הרעיונות הללו באדריכלות קונקרטית באמצעות הבנת משמעות המקום בעבודתו. נמסגר את הדיון באמצעות בחינת ביתני המעבדות בקמפוס גבעת רם של האוניברסיטה העברית, שאותם תכנן ברוצקוס ב-1954. ששת המבנים המלבניים הפשוטים הונחו על קירות תומכים מאבן טבעית לא מסותתת לאורך קווי הטופוגרפיה, וכך מסת האבן הכבדה ותחושת החיבור אל הקרקע שולבו עם תכנית פונקציונלית ומודרניסטית וחזיתות המורכבות מאלמנטים דקים וקלילים מבטון. הביתנים נראים כאילו צמחו מהקרקע, תואמים את הנוף הטבעי של הרי ירושלים כביטוי מובהק של ורנקולר מודרניסטי. על אף חשיבותם לא נבחנו עד כה הביתנים בחינה ביקורתית. נבקש לעגן את הניתוח הפורמלי שלהם בתפיסה מודרנית רחבה, ולהיעזר בהם כדי להסביר את האופן שבו נעים רעיונות מודרניים ממקום למקום ומתרבות לתרבות ומשתנים תוך הרחבת הגדרת התרבות עצמה.

מודרניזם תרבותי בארכיטקטורה של ברוצקוס

ברוצקוס קיבל את הכשרתו כאדריכל בבית הספר הטכני שרלוטנבורג (Technische Hochschule Charlottenburg) בברלין בתחילת שנות השלושים של המאה שעברה. במהלך שנות לימודיו עמד ברקע השיח האינטנסיבי שנוצר בגרמניה מסוף המאה ה-19 בנוגע להשלכות הקפיטליזם התעשייתי, אז נוצרו הבחנה והקונפליקט בין ה'תרבות' (Kultur) וה'ציוויליזציה' (Zivilisation), כאשר ה'תרבות' מייצגת את המסורת הגרמנית הייחודית ואילו ה'ציוויליזציה' – את התיעוש המערבי שנחשב אוניברסלי. בעוד הציוויליזציה ייצגה את האורבני, הקפיטליסטי, את איבוד הרוח הקומונלית ואת הניכור של האינדיווידואל הנובע מהאופי המקוטע של החיים המודרניים, הוגדרה התרבות מתוך אותו שבר שאיים על החיים החברתיים המוכרים וכניגוד לו, והחיפוש אחר חיבור והמשכיות היסטורית ורוחנית הוביל למילוי מגמתי של העבר ההיסטורי ב'רוח' והפיכתו למעין אוטופיה שבה התרבות נמשכת כעיקרון אורגני המאחד את החברה.²

דימוי המודרניות כשבר היה נטוע עמוק בתרבות האינטלקטואלית הגרמנית מאז שלהי המאה ה-19, מהגותם של פרידריך ניטשה ומרטין היידגר, שראו בתרבות המודרנית התנוונות אל תוך בינוניות תוך אבדן האוטנטיות והמשמעות, ועד להוגים החברתיים הגרמניים של תחילת המאה ה-20 כמו גיאורג זימל, וילהלם דילתיי ופרדיננד טוניס, שתפסו את החברה כישות אורגנית ולא רק כמערכת יחסים בין פרטים שונים, כפי שטענו הוגי הנאורות הצרפתית. הביטוי המוכר לדימוי שונה זה של החברה נוסח בידי טוניס, שראה בתרבות בסיס למה שכינה Gemeinschaft ('קהילה'), לעומת ה-Gesellschaft, שמשמעו ה'חברה' של האינדיווידואלים המודרניים. לואי דיומונט הצביע על מקורו הייחודי של מתח זה, שנבע מן המפגש בין האינדיווידואליזם הרוחני הפנימי שמקורו ברפורמציה של לותר ושחלחל הלאה אל החיים התרבותיים הגרמניים, ובין האינדיווידואליזם החברתי הפוליטי מבית היוצר של הנאורות והמהפכה הצרפתית.³ כתוצאה מכך, רעיון הפיתוח העצמי, המבוסס על החיים הפנימיים של האינדיווידואל והבא לידי ביטוי במושג ה'בילדונג' (Bildung), היה משמעותי בתרבות הגרמנית המודרנית. אך פרדוקסלית, עיסוק אינדיווידואלי זה נתפס כזה וכמבוסס על ההשתייכות לקהילה, ה-Gesellschaft. ניתן לראות כי הסינתזה בתרבות הגרמנית המודרנית בין אינדיווידואליזם ובין הוליום חברתי קהילתי היוותה סוג של אדפטציה לתפיסה האינדיווידואלית המודרנית: היחיד אינו בודד ומובחן מהכלל אלא מזדהה עמו; הוא אמנם מרוכז בפנימיותו, אך תחושת פנימיות זו מבוססת על היותו גרמני ועל השייכות שלו לקהילה. המתח בין תרבות וציוויליזציה נע כחוט השני לאורך התפתחותן של המודרניזם האדריכלי והאמנותי בגרמניה. המתח בין החומריות, האורגניות וההמשכיות של צורות חיים מסורתיות לעומת העדפת הצורה, הקונספט האבסטרקטי, הפורמליות והחזרתיות

2 Frederic Schwartz, *The Werkbund*, Yale University Press, New Haven 1996, pp. 1-17

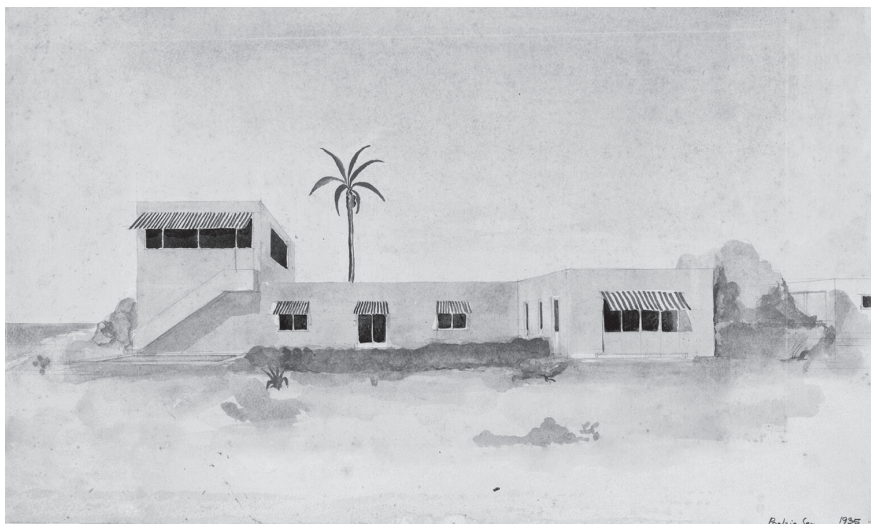
3 Louis Dumont, *German Ideology: From France to Germany and Back*, University of Chicago Press, Chicago 1994, pp. 3-53

התעשייתית מופיע בגלגולים השונים של התנועות המודרניות. אלן קלהון טוען כי תנועת הרפורמה האמנותית בגרמניה היתה קשורה מתחילתה בשאלות של זהות לאומית, ואנשי התנועה נעו בין מודרניזציה ובין רצון לחזור לשורשים טרום-תעשייתיים, וכך חדרו בסופו של דבר ערכי הפולק אל תוך בסיס האוונגרד.⁴ בעוד המודרניזם המוקדם שלפני מלחמת העולם הראשונה החזיק בדיכוטומיה שבין התרבות והציוויליזציה ועסק באופן שבו ניתן 'לתרבות' את הציוויליזציה, ולהכניס את המכונה והייצור התעשייתי אל תוך תפיסת אסתטיקה אדריכלית-אמנותית, תפיסות האוונגרד החדשות שלאחר המלחמה כפי שבאו לידי ביטוי בתנועות כמו Neue Bauen ('אובייקטיביות חדשה'), אימצו לכאורה את הציוויליזציה על כל משמעויותיה, ולמעשה ביטלו את הדיכוטומיה האקסיומטית שהיתה קיימת בין המלאכה והאמנות כביטוי אינדיבידואלי ובין הטכנולוגיה כביטוי לסטנדרטיזציה. בתקופה זו היה ניסיון ליצור סדר חדש וקול אחד 'אוניברסלי' על ידי פנייה לאבסטרקציה ולפורמליות והשלה כביכול של סממנים רוחניים, לאומיים ואוטופיים, סדר שיחליף במובן מסוים את הסדר הקודם הטרומ-מודרני. אך שינוי זה היה לרוב צורני יותר ממהותי, וכך שלמרות שה- Neue Bauen קיבלו את הטכנולוגיה החדשה, הם ספגו כמעט בלי משים את הקונפליקט שבין ה'תרבות' וה'ציוויליזציה', שבלט באוונגרד שלפני המלחמה.⁵

ברוצקוס התחנך אצל שתי דמויות דומיננטיות בעולם האמנותי והאדריכלי של התקופה: הנס פולציג (1869-1936), מהאדריכלים המודרניים הידועים והמשפיעים בגרמניה בתחילת המאה ה-20, והצייר והתאורטיקן השוויצרי יוהנס איטן (1888-1967), אחד משלושת המורים הראשונים בבאוהאוס. פולציג ראה עצמו אמן, וניגש אל כל עבודה כדף חלק תוך ניסיון למצוא את הדבר הנכון למקרה הספציפי. המודרניזם האדריכלי של פולציג התאפיין בהתנגדות להיסטוריציות ובמתן חשיבות למבני היום-יום; פולציג לא חיפש אחר צורות חדשות אלא השתמש במתודות הקונסטרוקציה החדשות רק ככלי להרחבת האפשרויות של המלאכה תוך שמירה על המשכיות עם העבר. ההעדפה של מבנים סולידיים על פני קונסטרוקציות והשימוש בדוגמאות היסטוריות של מבנים פרקטיים יצרו בתפיסתו קונפליקט בין ההכרה בחשיבות הטכנולוגיה ובין אהבתו הבלתי מסויגת לחומר ולמסורת. פולציג ביקש לבטא את ה'תרבות' הגרמנית באמצעות צורות מובחנות, תוך התנגדות לעצם האפשרות שצורה יכולה לנבוע מטכניקה. כמורה בשרלוטנבורג האמין פולציג כי לא ניתן ללמד במדויק מהי אדריכלות ועודד את הסטודנטים למצוא את דרכם האישית. הוא אפשר חינוך עצמי רדיקלי ועודד את הסטודנטים שלו לא לחקות את מוריהם אלא להביע עמדות מגוונות ומנוגדות, והדבר מצא ביטוי במגוון רחב של עבודות בסטודיו.⁶

Alan Colquhoun, *Modern Architecture*, Oxford University Press, Oxford & New York 2002; Idem, 'Criticism and Self-criticism in German Modernism', *AA files*, 28 (1994), pp. 26-33, 57-71, 87-107

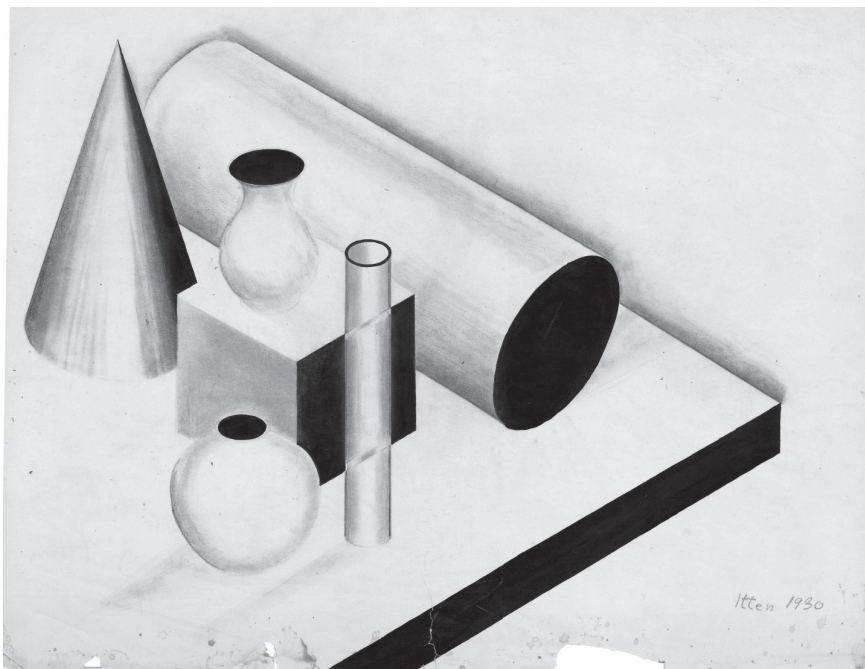
Colquhoun, *Modern Architecture*; Idem, 'Criticism and Self-criticism', pp. 26-33
 Julius Posener, *Hans Poelzig: Reflections on His Life and Work*, MIT Press, Boston 1992; John McKean, 'Becoming an Architect in Europe between the Wars', *Architectural History*, 39 (1996), pp. 124-146

ציורים של ברוצקוס מהסמינר של פולציג (עיזבון ברוצקוס [בבעלות המשפחה])

תפיסתו החינוכית של איטן התבססה על האמונה שחינוך צריך לבנות את האדם השלם. כיצור יצירתי ולצורך כך יש לשלב יחד כוחות פיזיים, חושיים, רוחניים ואינטלקטואליים. כפרימיטיביסט טען איטן שחינוך לאמנות מאפיל על תחושת הצורה הפנימית של

האינדיווידואל, הוא האמין בקיומן של אישיות שונות כאשר לכל סוג אישיות ביטוי אמנותי וצורני אחר, ולתפיסתו על המחנך לעזור לכל תלמיד למצוא את האחדות הפנימית שלו. כתוצאה מכך, אחת המטרות של הקורסים הבסיסיים בבאוהאוס המוקדם היתה לשחרר את הסטודנטים מידע קודם על מנת להגיע להבנה ולידע שהם שלהם בלבד. הקורס של איטן שם דגש על החוויה הסובייקטיבית שאינה נסמכת על פורמטים סגנוניים, והיה רחוק מהסגנון האנליטי שהיה במהרה לסמלו של הבאוהאוס. איטן עזב את הבאוהאוס ב־1923 ופתח בית ספר פרטי לאמנות בברלין ב־1926.⁷

רישום של ברוצקוס מהסטודיו של איטן (עיזבון ברוצקוס)

פולציג ואיטן לא החזיקו בתורה סגנונית מוגדרת וסגורה, והמודרניזם שלהם נסמך על עקרונות כמו החוויה הסובייקטיבית אצל איטן והפרגמטיזם אצל פולציג. הגישה המודרנית שלהם מבוססת על התנגדות לפורמליות צורנית, חיפוש אחר הביטוי האישי של האמן, ועבודה אינטואיטיבית. החינוך בתוך גישה 'תרבותית' זו השפיע על תפיסתו של ברוצקוס את האדריכלות המודרנית. כך הוא כותב:

Henry P. Raleigh, 'Johannes Itten and the Background of Modern Art Education', *Art Journal*, 3, 27 (1968), pp. 284-287; Johannes Itten, *The Art of Color*, John Wiley & Sons, New York 1973 7

המקום הוא הגורם החשוב ביותר שבו יש להתחשב ביצירה הארכיטקטונית. עם השלמתה הופכת היצירה לחלק מהמקום [...] כך ניתן לשמר את ההבדלים בין מקום למקום ולמנוע את הריסתם הן על ידי כוחות הטבע והן על ידי הציוויליזציה והטכנולוגיה, ש'מיישרים' את העולם ומבטלים את קווי האופי המיוחדים.⁸

פולציג ראה בארכיטקטורה ביטוי עמוק לחיבור אל מסורת הבנייה ואל הערכים שמבטאים זהות ותרבות. ניתן לומר כי בהתנגדותו להגדיר מה צריכה להיות האדריכלות הוא הגדיר מה היא לא צריכה להיות. לאור זאת החיבור למקום שעליו מדבר ברוצקוס הוא למעשה ההתנגדות ל'יישור' של הארכיטקטורה בידי הציוויליזציה, החזרתיות והפורמליות.⁹ אופן הפעולה האדריכלי של ברוצקוס מלמד כיצד עשה את המבנה לחלק מהמקום. נחום מלצר, שעבד עם ברוצקוס שנים רבות, מעיד על חשיבות התכנית כנקודת ההתחלה וכמרכז התכנון של ברוצקוס.¹⁰ שימת דגש על התכנית אפשרה לברוצקוס לשמור על גושים מלבניים ברורים ונפרדים במקום ליצור 'חזית גרפית', לדבריו. אופן עבודה זה מזכיר שוב את דרך עבודתו של פולציג, שעליו כותב ברוצקוס כי 'אהב לתכנן חללים וגושי בניין ברורים וגדולים'.¹¹ פולציג הדגיש את חשיבות התכנית הספציפית והשימוש היום-יומי במבנה, כמו כן העדיף את הגושניות של הבניין באופן שמדגיש את החומר והמסה שלו. ברוצקוס כותב כי 'הארכיטקטורה היא אמנות תחומת החללים. האדריכל יוצר חללים פנימיים, שבהסתכלות מבחוץ מהווים עם תחומתם גושי בניין'.¹² במבנים שתכנן ניכר כי החומר בעל משמעות גדולה עבורו והוא רצה להדגיש את נוכחותו כמסה. הוא ממשיך וכותב כי:

על אף שהחלל והגוש הם נושאים ראשוניים בארכיטקטורה, עיקר עבודתו של הארכיטקט הינו קביעת אופי התחומת [...] הארכיטקט מגדיר חללים וגושים באמצעות תחומתם התלת ממדית בחומר, הוא מקנה לחומר את צורתו בהתאם לתכונותיו ובהתאם לסביבה שבה הוא מוצב.¹³

העדפת התכנית על פני החזית, והחומר והגושניות הנפחית על פני הצורה האבסטרקטית, מהווה אמירה מודרנית מסוימת וברורה שמתנגדת למסגרת פורמלית ומקדמת פרגמטיזם רציונלי ופרטיקולרי המתאים את עצמו למקום.

- 8 דוד אנטול ברוצקוס, **אקוורלים ובנייני אבן בירושלים**, דביר, תל אביב 1997, עמ' 19.
- 9 ספרי האדריכלות שהחזיק ברוצקוס במשרדו ונמצאו בעיזבונו מעידים על מקורות ההשראה המגוונים שלו. בספרייה נמצאו זה לצד זה ספר של אדולף לוס, ספר המתעד את עבודותיו של לה קורבוזיה, ספרים הסוקרים היסטוריה אדריכלית מקומית: רוסית, איטלקית, צרפתית וארמנית, ספר על אדריכלות הרנסנס, ספר על אדריכלות אוריינטלית, ספר המתעד שימושים שונים של אבן בבנייה, ועוד. הנוכחות של ספרים העוסקים במקום ובהיסטוריה הספציפית שלו, בסגנונות היסטוריים ובחומר ומאפייניו, מלמדת על אותו מודרניזם פתוח ולא פורמלי השואב השראה מחיבור לחומר, למקום ולהיסטוריה.
- 10 נחום מלצר, ריאיון, 30.1.2015.
- 11 ברוצקוס, **אקוורלים ובנייני אבן בירושלים**, עמ' 8.
- 12 שם, עמ' 19.
- 13 שם.

רק לאחר שהיה מרוצה מן התכנית עבר ברוצקוס, לדברי מלצר, לעיסוק בחזיתות. ברוצקוס בנה כמעט אך ורק בירושלים ופיתח משנה סדורה של שימוש באבן. ברוצקוס כותב:

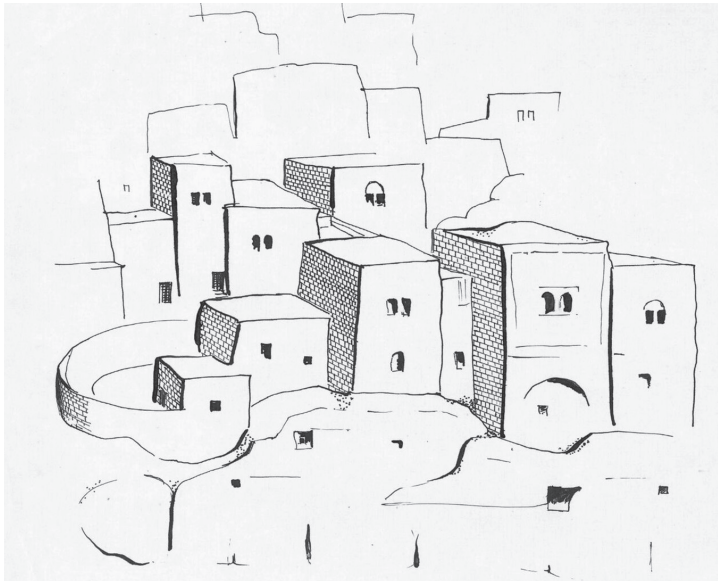
חשוב לשמר את הבנייה באבן במקום שהוא כולו אבן מטבעו. מראשיתה נבנתה ירושלים מאבן שנחצבה בהריה. סוג בנייה זה נשמר לאורך ההיסטוריה הארוכה של העיר, והמבנים העתיקים, ששרדו בה עד היום, יוצרים יחד אנסמבל הרמוני הודות לאחידות החומר [...] השימוש בקשת לקירוי פתחים רחבים לגיטימי מבחינה קונסטרוקטיבית ואיננו אורנמנט שנבנה מתוך נוסטלגיה בלבד.¹⁴

ברוצקוס ראה חשיבות בעשיית שימוש הגון באבן, הוא הקפיד על הפרטים השונים וביקש להדגיש את העושר של האבן באמצעות סידור האבנים, הבלטת העובי שלהן, פרטי הכיחול (המילוי שבין האבנים) והסיתות. לרוב, תכנן מסה של אבן גסה בתחתית הבניין בשילוב חלונות צרים וקטנים שידגישו את כבדות החומר, ואילו בחלק העליון של הבניין, שבו לא היה מעוניין לתת לאבן חשיבות קונסטרוקטיבית, הדבר בא לידי ביטוי ויזואלי באמצעות שימוש באבן מנוסרת רכה וקלה יותר הקבועה בין קורות בטון. בין גושי הבניין השונים נהג ברוצקוס למקם קיר אבן בעל מראה כבד ומחוספס כך שייצור הבחנה בין המסות והגושים השונים וייטע אותם בקרקע. הדיוק בעבודה עם החומר הוא שמאפשר ליצור חיבור אמתי ונכון עם המקום שאליו הוא שייך. מלצר התייחס אל אופן עבודה זה כפורמליזם מתון הנסמך על חוקיות אך גם מתאים את עצמו לסביבה.

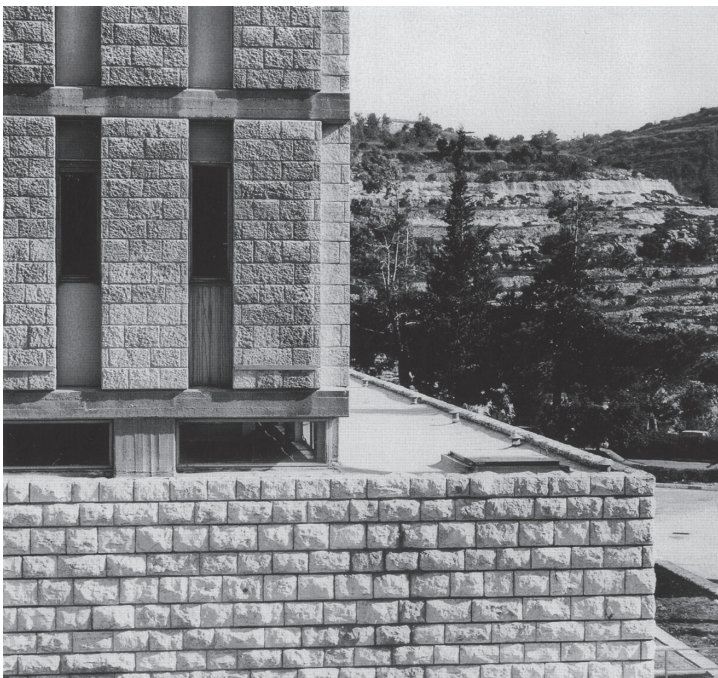
פיליפ ברנדייס, שעבד אף הוא במשרדו של ברוצקוס, מתאר את טכניקת הבנייה שהשתמש בה ומספר כי היה חשוב מאוד לברוצקוס לשמר את המשמעויות הקונסטרוקטיביות של האבן על מנת שלא תהפוך לקישוט בלבד.¹⁵ כך למשל בניית קיר החלה תמיד בסידור שורות האבנים אחת על גבי השנייה, ורק לאחר שכמה שורות היו מונחות זו על גבי זו נוצק הבטון מאחוריהן וכך שוב ושוב עד להשלמת הקיר; כך האבן היתה מקבלת משמעות קונסטרוקטיבית של ממש בתהליך הבנייה, ולא רק למראית עין. בנוסף, ניסה ברוצקוס לשמור על ההיגיון של הבנייה המסורתית ולכן במבנים שלו אין פתחים גדולים למעט קשתות בקומות הקרקע, שם יש היגיון קונסטרוקטיבי להימצאותן כנושאות הבניין. החומר הנושא בתוכו תכונות קונסטרוקטיביות, תחושות שונות, יחס לקרקע, לאקלים, לאור ולמגע הוא זה הקשור אל המקום, ולא הצורה נטולת הכובד והחיבור לקרקע. פולציג ניסה ליצור חיבור אל המקום ואל ההיסטוריה שלו באמצעות המלאכה והנגיעה הישירה בחומר ובקונסטרוקציה, הוא ביקש לבטא את העובדות הפשוטות של פרקטיקת הבנייה. ביחס המדוקדק אל החומר ואל השימוש בו ניתן לראות אפוא את הקשר המובהק ביותר של ברוצקוס למסורת המודרנית שלמד אצל פולציג.

14 שם, עמ' 19-20.

15 פיליפ ברנדייס, ריאיון, 13.3.2015.

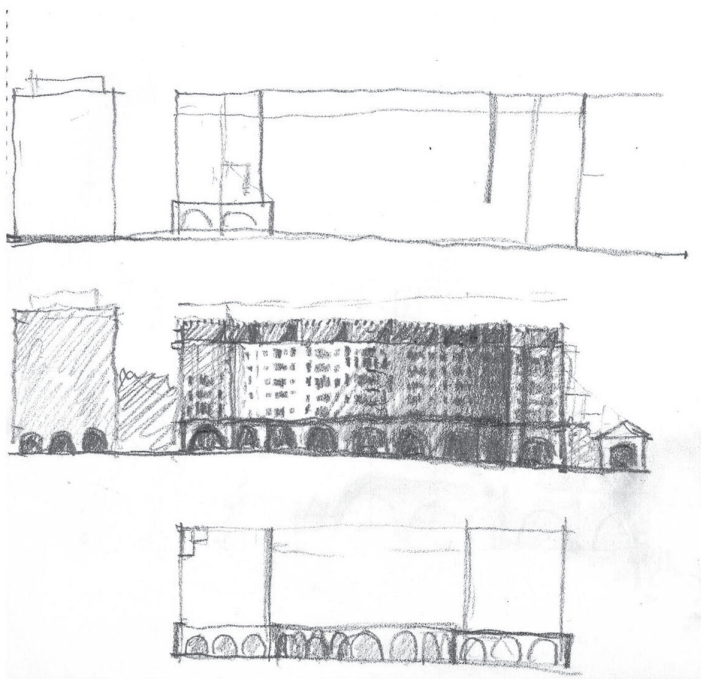
רישום מבני אבן (עיזבון ברוצקוס)

ד"א ברוצקוס, המרכז הרפואי הדסה עין כרם, בית הספר לרוקחות, פרט מעבודת אבן (ברוצקוס, אקוורלים ובניני אבן בירושלים, עמ' 105)

ד"א ברוצקוס, המרכז הרפואי הדסה עין כרם, מגורי סטודנטים נשואים
(ברוצקוס, אקוורלים ובניני אבן בירושלים, עמ' 97)

ברוצקוס, סקיצה (עיזבון ברוצקוס)

נושא נוסף שהעסיק את ברוצקוס בתכנון היה ההתייחסות למראה הנוף הטבעי וההררי של ירושלים. העיקרון שהנחה אותו הן בתכניות הבינוי העירוני הן בתכנון מבנים היה שמירה על פתיחות הנוף והדגשת הטופוגרפיה הטבעית של ירושלים. ברוצקוס כותב:

תכונת הפתיחות, הנוגעת לנושא החלל, מאפשרת ראייה למרחקים בתוך העיר. תכונה זו קיימת בכל סביבה הררית שטרם נהרסה בבנייה לא מותאמת. את הפתיחות בערים ההרריות ניתן לשמר באמצעות השארת העמקים כשטחים פתוחים וירוקים. כפי שהחלל הארכיטקטוני הפנימי מוגדר לא רק על ידי קירות ותקרות, אלא גם על ידי רצפה, כך מהווה העמק את רצפתו של החלל האורבאני. בצדי המדרונות של העמקים הירוקים יש לבנות בנייה נמוכה, ולהגביה את הבניינים בהדרגה עם התרוממות המדרון. על הפסגות אפשר לעבור לבנייה גבוהה יותר, שכן הבניינים הגבוהים על הפסגות מסתירים רק את השמיים (תקרת החלל האורבני) [...]¹⁶

בתכניות בניין העיר הקפיד ברוצקוס לשמור על העמקים פתוחים על מנת ליצור רצף ירוק, ולבנות על הגבעות בנייה שתדגיש את הטופוגרפיה הטבעית. ברוצקוס משווה בין תכנון העיר על טופוגרפיה ובין מיקום המבנה על הקרקע שלו, וברור אפוא כי ראה חשיבות ביחסו של הבניין לקרקע שעליה הוא מונח. ברנדייס מספר כי את הבניינים הממוקמים על שיפוע תכנן ברוצקוס על פי עיקרון הבינוי העירוני, כך שיקצינו את הטופוגרפיה ו"יחגגו" את המראה הטבעי של ההר.

ד"א ברוצקוס, מרכז הבריאות בשייך ג'ראח, 1982-1987
(ברוצקוס, אקוורלים ובנייני אבן בירושלים, עמ' 75)

16 ברוצקוס, אקוורלים ובנייני אבן בירושלים, עמ' 19.

מלצר תיאר את עבודתו של ברוצקוס כ'אינטואיטיבית': 'הוא דיבר על העצים ועל האבנים' ולא על תאוריות.¹⁷ ברנדייס מוסיף כי ברוצקוס ניגש אל כל פרויקט כדבר חדש וייחודי וכי בכל פעם בחן מחדש כיצד לתכנן את הבניין הספציפי כך שהאמת של אותו בניין תבוא לידי ביטוי בתכנון. ניתן כעת להבין את העבודה האינדיווידואליסטית והאינטואיטיבית הזו לא רק כתפיסה וכדרך אישית, אלא כביטוי לשיח מסוים בתוך המודרניזם שהתנגד לרציונליות הפורמלית ולחזרתיות התעשייתית באמצעות חיפוש אחר ביטוי אמנותי רוחני ואף רומנטי, ביטוי של רוח התרבות וה'פולק' שיכולה לנבוע רק סובייקטיבית, אינדיווידואלית ואינטואיטיבית.

עיצובה של עמדה מודרנית ייחודית באמצעות תהליך תרגום

ברוצקוס הביא עמו כאמור את התפיסה המודרניסטית שספג בלימודיו בברלין כאשר היגר לירושלים ב-1935. אך כיצד השפיעה זהותו כמהגר יהודי על תפיסתו את המודרניזם התרבותי הגרמני, אסכולה שהיתה נטועה בהיסטוריה ובלאומיות הגרמנית? בחינת הרקע הביוגרפי שלו באמצעות תאוריות של תהליכי תרגום מאפשרת לנו הבנה של הטרגספורמציה שעבר המודרניזם הזה אל קונטקסט כה שונה גאוגרפית ותרבותית. ברוצקוס היה מהגר כפול, מסנט פטרסבורג שאותה עזב בילדותו, דרך ברלין ומשם לירושלים – שלוש ערים שהותירו בו חותם. בברלין, שבה עברו עליו שנות התבגרותו ולימודיו האקדמיים, היה ברוצקוס מיעוט בתוך מיעוט, מהגר רוסי בתוך קהילה יהודית. קהילה זו חוותה משבר זהות עם תחילת המאה ה-20, כאשר דור חדש של יהודים משכילים בני המעמד הבינוני בגרמניה חווה חוסר אמון באמנציפציה שהוריו האמינו בה. מצד אחד התנתקו משכילים אלה מהחיים היהודיים המסורתיים, אך מצד אחר הם גם לא התערו לחלוטין בחברה הגרמנית. שולמית וולקוב טוענת כי בו זממן שהיהודים הלכו והפכו לחלק בלתי נפרד מן התרבות הגרמנית, הם גם הלכו ובנו לעצמם כמעט ללא משים זהות יהודית קיבוצית נפרדת וחדשה. בעוד שנמשך תהליך הפריקה של מטען המסורת היהודית והחלפתו ב'גרמניות' אמיתית, הם לקחו בעצמם חלק בגיבוש מחדש כקבוצה חברתית-תרבותית נפרדת, מודרנית ולא מסורתית אך יהודית במובהק, ובעלת עולם חדש של מושגים וערכים.¹⁸

זהות קונפליקטואלית זו הביאה להתפתחות תגובות ורעיונות ייחודיים אל מול המפגש עם התרבות המשברית האירופית של שלהי המאה ה-19 ותחילת המאה ה-20.¹⁹

17 נחום מלצר, ריאיון, 30.1.2015.

18 שולמית וולקוב, 'ייחוד וטמיעה: פרדוקס זהות היהודית ברייך השני', בתוך: משה צירממן (עורך), **משברי הלאומיות הגרמנית במאה התשע-עשרה והעשרים**, מאגנס, ירושלים 1983, עמ' 169-187.

19 חגית לבסקי, **בטרם פורענות: דרכם וייחודם של ציוני גרמניה 1918-1932**, מאגנס, ירושלים 1990; Gershom Scholem, *On Jews and Judaism in Crisis: Selected Essays*, Schocken Books,

המודרנה לא ערערה אצל יהודי הפוסט־אמנציפציה עולם בטוח וקבוע, והשבר המודרני נחוות כהמשך של משבר זהות שהיו נתונים בו בלאו הכי. כמו רבים מהאינטלקטואלים האירופים בני זמנם, הם הושפעו, בניסיון לעצב את הזהות המודרנית שלהם, ממגמות פולק ויטליסטיות ומהרצון לחזור אל האימננטיות שבתרבות ההוליסטית. אך בעוד שבני דורם ניסו ליצור באמצעות תפיסות אלו מסגרת שלמה וסגורה, שתיתן מענה לשבר המודרנה ותספק את אותו ביטחון שנגזל מהם, ביקשו האינטלקטואלים היהודים לראות במתח ובדינמיות מאפיין חיובי של החיים המודרניים.²⁰ תפיסה זו מעלה אל פני השטח את המתח שבחיים המודרניים בין המסורת והביטחון ובין הרצון לשינוי וקדמה, בין המשיכה אל ה'פולק' ואל העולם שאבד ובין תפיסות חדשות, ובעצם מזהה במתח הזה כוח מניע ומצב רצוי שיש להישאר בו.

ההגדרה של מרטין בובר את היהודי כבן המזרח היא דוגמה לאופן שבו, באמצעות פיתוח זהות יהודית חיובית חדשה, הציב בובר את מורכבות היחס אל המודרני כמאפיין חיובי, ואת החיים בתוך מתח וניגודים כדרך חיים רצויה הבונה את האדם, ולא כמצב זמני ב־תיקון. לדבריו, השאיפה לאחדות היא המבדילה את היהודי מהאירופי; שלא כאירופי, שהעולם מופיע לפניו כריבוי של דברים, היהודי – כבן המזרח – תופס את העולם כשלם, הוא אוסף את נתוני החושים והופך אותם לאחד בפנימיותו. באמצעות המעשה והפעולה התמידית של תגובה למצב המשתנה, הוא מנסה להביא לאחדות גואלת. לפי בובר, היהודי חווה את העולם בצורה דינמית, הוא מייצר תנועה שנובעת מהתנועה האין־סופית שבתוכו, ובמקום אולי להתקבע במראה או דימוי הוא עוסק בפעולה. המהות היהודית נמצאת לפי בובר בתגובה התמידית למתח ולקונפליקט שבעולם. יש כאן העדפה של הזמן על פני המקום, ובהתאם, תפיסת המודרנה כהתחדשות תמידית.²¹ המתח בין תרבות וציוויליזציה מקבל כאן אפוא גוון אחר, לא עוד רצון לחזור אל העולם הטרומ־תעשייתי שאבד, אל חיים אינטגרטיביים נטולי תחושת זרות, אלא תפיסה דינמית של ה'תרבות'. המשבר נתפס בעיני יהודי גרמניה כרצף וכמצב המשכי ולא כתופעה חד־פעמית הדורשת איחוי, וכך ההיסטוריה נהיית לשאיפה תמידית ולא ממומשת לגאולה, והמודרניות מייצגת הופעה של משהו עמוק וקדום יותר, הוויה מהותית של פוטנציאל שאינו שואף לסגירה.

כבן למשפחת מהגרים שהגיעה לברלין מסנט פטרסבורג נשא עמו ברוצקוס רובד נוסף של אותה זהות מורכבת. בשנים שלאחר המהפכה הבולשביקית היתה גרמניה ובייחוד

New York 1976; Alona Nitzan-Shifan, 'Erich Mendelsohn: From Berlin to Jerusalem', MA Thesis, MIT, Cambridge, MA 1993.

20 שלום רצבי, 'ציונות כתאפוליטיקה ואי־טבעיותה של הלאומיות היהודית', עיונים בתקומת ישראל, 14 (2004), עמ' 97–129; זוהר מאור, 'הארץ הבלתי מושגת: על השורשים המרכז אירופיים של "ברית שלום"', בתוך: עדי גורדון (עורך), 'ברית שלום' והציונות הדו־לאומית: 'השאלה הערבית' כשאלה יהודית, כרמל, ירושלים 2008, עמ' 93–111; אורי רם, שובו של מרטין בובר, רסלינג, תל אביב 2015.

21 Martin Buber, *On Judaism*, Schocken Books, New York 1967; פאול מנדס פלור, 'אוריינטליות ומיסטיקה, האסתטיקה של מפנה המאה הי"ט והזהות היהודית', מחקרי ירושלים במחשבת ישראל, ג (1984), עמ' 623–681.

ברלין יעד מועדף להגירה מרוסיה. ברלין היוותה את המרכז התרבותי של הרוסים הגולים, והתקיימה בה קהילה פעילה בעלת תרבות פורחת. העיסוק הרב של קהילת המהגרים בזהות ובתרבות הרוסית הושפע בשנים אלו השפעה ניכרת משיח התרבות הגרמני. כמו הדחייה הרומנטית של הגרמנים את הציוויליזציה המערבית, דחו אותה גם המהגרים הרוסים, אך אלה הכלילו כעת את גרמניה בתוך אותו 'מערב' וראו ברוסיה את המקור להתחדשות תרבותית שתגאל את הציוויליזציה. המבט הסנטימנטלי והאידיאליסטי של אותם מהגרים על רוסיה הושפע מהתפיסה האנטי-מערבית של רבים מאנשי הרוח הגרמנים בתקופת ויימר, כמו האינטרפרטציה שעשו ההוגים הגרמנים היהודים לזהות המזרחית היהודית.²² בוריס דב ברוצקוס, אביו של דוד אנטול, היה פעיל בקהילה הרוסית הליברלית האנטי-קומוניסטית.²³ ניתן להניח כי החיים החברתיים והתרבותיים של הקהילה הרוסית הדומיננטית בברלין בשנים שגדל בה ברוצקוס, כמו גם המעורבות הרבה של אביו בחיי הקהילה, הותירו רושם על ברוצקוס והשפיעו על עיצוב זהותו. תפיסת הזהות הייחודית של המהגרים הרוסים, והפרשנות שנתנו לשיח התרבות הגרמני, התווספו אפוא לתפיסה המודרנית של יהודי גרמניה ולדרך ראייתם את המשבר המודרני, וכך נוצרו רבדים שונים בזהותו של ברוצקוס המשתרגים זה בזה לכדי יצירת תפיסה מודרנית ייחודית שדרכה קרא את המציאות שחי בה.

עמדה מורכבת זו באה לידי ביטוי בארכיטקטורה של ברוצקוס. בביתני המעבדות בגבעת רם הוא שילב בין אופקיות הנוצרת ממסת האבן שבתחתית המבנים – ומדגישה את החיבור לקרקע ואת היציבות של הבניין – ובין אלמנטים אנכיים ודקים מבטון הצומחים מהמסה ויוצרים תחושת פתיחות וריחוף של המבנים. למעשה, בכל הפרויקטים שתכנן ברוצקוס ניתן לראות ניגודיות בסיסית בין שימוש באבן כבדה ו'מסורתית' ובין שימוש באבן מסותתת קלה ובקורות בטון בעלות מראה מודרני מובהק. ברוצקוס כותב כי 'שני גורמים קובעים את אופייה המיוחד של ירושלים: פתיחותה והבנייה מאבן'.²⁴ נראה כי הוא שילב שני מוטיבים שאותם ראה בירושלים ושזר אותם בתוך הארכיטקטורה שלו: חיבור לקרקע, לאבן ולכבדות שלה, ורצון להשתרש בהם מצד אחד, ופתיחות לנוף, שימוש במוטיבים אנכיים המתנתקים מהקרקע, והפיכת האבן הכבדה לקלה מן הצד האחר; אנכיות ואופקיות שלובים זה בזה, כבדות וקלילות. ניתן כעת להבין את הארכיטקטורה של ברוצקוס לא רק כביטוי ישיר של תפיסות המודרניזם התרבותי, אלא גם כתוצר של תהליך מורכב של תרגום ופירוש.

22 Robert C. Williams, *Culture in Exile: Russian Emigres in Germany 1881-1941*, Cornell University Press, London 1972; Alexander Dolinin, "The Stepmother of Russian Cities": Berlin of the 1920s Through the Eyes of Russian Writers', in: Gennady Barabtarlo (ed.), *Cold Fusion: Aspects of the German Cultural Presence in Russia*, Berghahn Books, New York 2000, pp. 225-240

23 ויקטור סורוקין, הערות בתוך *Социалистическое хозяйство* (כלכלה סוציאליסטית), בוריס דב ברוצקוס (הוצאת פריז 1988), ברוסית במקור.

24 ברוצקוס, *אקוורילם ובניי אבן בירושלים*, עמ' 19.

התבוננות על הטרנספורמציה שעברו הרעיונות המודרניים בארכיטקטורה של ברוצקוס חושפת תהליך תרגום שאינו מתרחש ישירות בין שני מרחבים תרבותיים, אלא נובע מתרגום כפול של מי שאינו משתייך לחלוטין לאף אחד משני המרחבים הללו. את ה'תרבות' שברוצקוס קורא כחצי זר בתוך המרחב הגרמני שאימץ הוא מתרגם אל מרחב זר חדש – ירושלים, שאליו הוא מנסה למצוא חיבור. תאוריות העוסקות בתנועה של התרבות (Cultural Transfer)²⁵ מספקות מסגרת להבנה של תהליך זה, מאחר שהן יוצאות נגד התפיסה של התרבות כגוף קוהרנטי ומהותי המתנגש עם תרבויות ורעיונות אחרים בעת מפגש עמם. ההבנה כי רעיונות אינם נעים רק בין דיסציפלינות אלא גם דרך הזמן, המרחב והשפה, ונישאים על ידי אנשים הנמצאים בתנועה, שמסעם עובר בין תרבויות, בין מערכות שונות של ייצור משמעות ובין גבולות פוליטיים, מרחיבה את ההגדרה המקורית של התרבות. התרגום מוגדר בהקשר זה כזרימה תרבותית בין מקום אחד לאחר, תהליך החושף מתחים וקונפליקטים, ובו מקום לגיטימי למרחק, לעיוות ולטרנספורמציה. בעצם ניתן לראות בתרבות עצמה קונספט של מעבר, תרבות בתנועה ותרבות כתנועה, כתהליך מתמשך של התדיינות ודיפרנציאציה. אם כן, תנועה תרבותית אין משמעה מעבר בין תרבויות סטטיות ומהותניות, וגם לא מעבר פיזי של התרבות כדבר סגור, אלא משחק משתנה בתוך המסגרת הנקראת תרבות. כך ניתן לבחון את עבודתו של ברוצקוס לא כייצוא של שיח מודרני מסוים אל תוך מרחב חדש, אלא כפתיחת השיח עצמו מבחינה מרחבית ורעיונית.²⁶

כיצד יישם ברוצקוס את תהליך התרגום הזה? אנו מציעות לראות בפרקטיקה הכפולה שלו כאדריכל וכצייר מתודולוגיה ייחודית של תרגום. במשך כל שנות חייו בעיר, במקביל לעבודתו כאדריכל, לא פסק ברוצקוס מלצייר את ירושלים. קולין בתו מספרת כי הקדיש רק כמחצית מיומו לעבודה במשרדו ולאחר מכן התפנה לציור.²⁷ ירושלים במלאתה ובדחיסותה היוותה השראה ומקור ליצירה, וברוצקוס כותב על ירושלים כי 'המפגש עם ירושלים הותיר בי רושם עז, בפרט יופייה הפיזי, התוכן הרב שבה ורב גוניותה התרבותית'.²⁸

25 Transfer Cultural הוא מונח שנטבע לראשונה על ידי מישל אספיין (Michel Espagne), שחקר בשנות השמונים של המאה הקודמת את המעברים התרבותיים שבין גרמניה לצרפת. בעשורים שחלפו מאז מייצג המונח שדה מחקר עצמאי העוסק בתהליכים בין-תרבותיים, תוך עיסוק בדיאלקטיקה שבין המשכיות של זהויות תרבותיות מצד אחד ובין תהליכי שינוי ותנועה של רעיונות מצד אחר, תוך הבנה כי לא קיימת מלכתחילה תרבות יציבה ומושרשת וכי השינוי והתנועה מעצבים את התרבות מראשיתה.

26 Esra Akcan, 'Translations in Architecture', *International Journal of Middle East Studies*, 45, 3 (August 2013), pp. 578-580; Idem, *Architecture in Translation*, Duke University Press, Durham, NC 2012; Anna Veronika Wendland, 'Cultural Transfer', in: Birgit Neumann and Ansgar Nünning (eds.), *Travelling Concepts for the Study of Culture*, De Gruyter, Berlin and Boston 2012, pp. 45-67; Manuela Rossini and Michael Toggweiler, 'Cultural Transfer: An Introduction', *Word And Text*, 4, 2 (2014), pp. 5-9.

27 קולין שבתאי ברוצקוס, ריאיון, 29.1.2015.

28 ברוצקוס, *אקוורלים ובנייני אבן בירושלים*, עמ' 15.

ד"א ברוצקוס, שער שכם, ירושלים, 1936
(ברוצקוס, אקוורלים ובנייני אבן בירושלים, עמ' 15)

ד"א ברוצקוס, רישום, 1936 (עיזבון ברוצקוס)

מלצר מספר כי ירושלים היתה בבת עינו של ברוצקוס, וכי למפגש עם ירושלים על העושר הפיזי, הרוחני והתרבותי שלה, היתה השפעה ברורה על יצירתו; המבנים תוכננו למען העיר ומתוך רצון להשתלב בה. ברוצקוס ראה חשיבות בלמידה של המקום: 'את התקופה הראשונה לשהותי בעיר הקדשתי להכרות עם המקום, טיולים לאורך חומות העיר העתיקה, התבוננות בסביבה והתרשמות ממנה'.²⁹

הציור והארכיטקטורה הם שני אופני יצירה העומדים בפני עצמם אך גם נושקים זה לזה ומשפיעים זה על זה, ובחינה של האחד מאפשרת הבנה של השני. ברוצקוס כותב: 'האקוורלים והרישומים [...] צוירו מתוך שמחת יצירה ללא קשר עם הפרויקטים הארכיטקטוניים, אך הם יכולים להוות את הרקע הרגשי שלהם'.³⁰ ובמקום אחר הוא מוסיף: 'לציור ולארכיטקטורה באותם מקומות, יש השפעה הדדית מבורכת. הציור מעמיק את הניתוח ומוסר דבר רגשי, שניתן לבסוף לאבחנה רציונלית, וזו, בתורה, מסייעת ליצירה הארכיטקטונית'.³¹

ברוצקוס כותב כי היה חשוב לו לצאת החוצה פיזית על מנת לצייר, כך שיוכל לתפוס את הדברים כמו שהם ללא תיווך:

האקוורלים צוירו ישר מהטבע, מתוך קשר חזותי חזק עם האובייקט [...] לפעמים צוירו האקוורלים עם השמים למטה. כך מתעלמים מההבנה הרציונלית והתמונה נוצרת פחות 'חכמה' יותר חושית. הרישומים צוירו, עד כמה שהדבר ניתן, בלי להסתכל על הנייר, כדי לא לקטוע את קשר העין עם האובייקט.³²

קולין מספרת כי היו בביתם ספרי אמנות אימפרסיוניסטיים רבים וכי אביה הושפע מהם מאוד. בגישה שלו אל הציור ניכרת תפיסה אימפרסיוניסטית השמה דגש על תפיסה ראשונית ואינטואיטיבית של המקום, תפיסה שיכלה לאחר מכן לקבל ביטוי מחושב ורציונלי בתכנון הארכיטקטוני. ברנדייס מספר כי ברוצקוס נהג להפוך את השרטוטים שעבר עליהם במשרד על מנת להתנער ממקובעות ומתפיסות קודמות ולהתבונן בעין חדשה על העבודה. יש כאן נקודת השקפה בין הציור לתכנון, רגע שבו יכולה התכנית להתנער מההיגיון ומתהליך יצירתה ולהפוך גם היא לאובייקט חושי שאותו ניתן לבחון דרך האינטואיציה.

לאור הפרקטיקה הזו אנו מציעות לראות בציור את הדרך שהובילה את ברוצקוס אל מגע בלתי אמצעי עם המקום הזר לו ואל פיתוח של אינטואיציה לגבי הארכיטקטורה המקומית, אינטואיציה שלא היתה קיימת אצלו בטבעיות בשל היותו מהגר. ברוצקוס הגיע ממסורת מודרנית השמה דגש על החיפוש אחרי הפתרון הספציפי, העבודה

29 שם.

30 שם, עמ' 20.

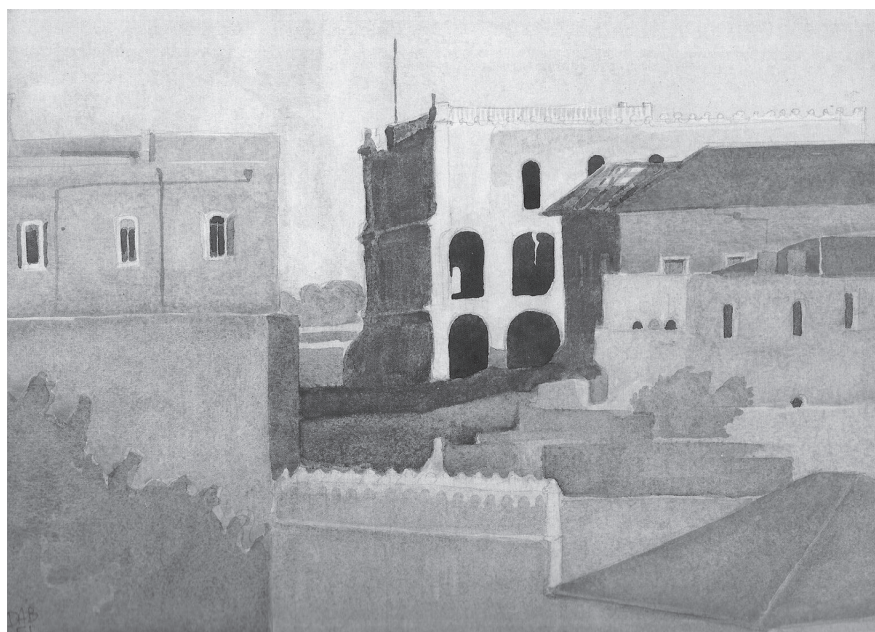
31 דוד אנטול ברוצקוס, ארכיטקטורה, בית האמנים, ירושלים 1993.

32 ברוצקוס, אקוורלים ובנייני אבן בירושלים, עמ' 20.

מודרניזם ירושלמי: יצירתו האדריכלית של דוד אנטול ברוצקוס

ד"א ברוצקוס, אזור ממילא לפני הריסתו, צבעי מים, 1975
(ברוצקוס, אקוורלים ובניני אבן בירושלים, עמ' 32)

ד"א ברוצקוס, רחוב שלמה המלך, צבעי מים, 1951
(ברוצקוס, אקוורלים ובניני אבן בירושלים, עמ' 54)

האינדיווידואלית, והדחייה של סט כלים מוכן לתכנון. כמו פולציג, גם הוא שאף ליצור רצף עם ההיסטורי והמקומי, אלא שלהבדיל ממנו הוא יצר במקום זר לו. יצירת אינטואיציה לגבי מקום וחומר שאינם טבעיים לו מלכתחילה אפשרה לו לייצר חוקיות בתוך הקריאה שלו את השפה מקומית, כפי שהדבר בא לידי ביטוי בשימוש שעשה באבן ככלי שאפשר לו לנטוע את המבנים בקרקע. הציור אם כך מהווה כאן חוט מקשר המנסה לטוות את החיבור עם הסביבה במקום שהעבודה האדריכלית בלבד אינה מספיקה.

אך החיבור של ברוצקוס אל המקום אינו זהה לזה של פולציג, שכן פולציג חיפש אחר חיבור אינטואיטיבי ואישי כיוון שדחה את הכיוון הפורמלי והרגולרי של המודרניזם, אותו ראה כפוגע במה שהוא תפס כ'תרבות'. פולציג, וכמוהו איטן, היו מחויבים למסורת ולערכים רוחניים שהם ראו עצמם כממשיכיהם. פוזנר, המתאר את רוח התקופה והמקום שבתוכה פעל פולציג, טוען כי אדריכלים כמו חברי ה'ורקבונד'³³ חיפשו אחר האיכות, שהם למדו לכנותה 'תרבות' ואותה הגדירו מתוך תחושה רגשית ואינטלקטואלית של חוסר. ה'תרבות' היתה בשבילם מה שכבר אין בידם והם טרם הצליחו לרכוש מחדש. התודעה שעמדה אפוא מאחורי עבודתו של פולציג ושל אחרים, לפי פוזנר, היתה יצירת ה'תרבות', תודעה של תחושה אחת עם ההיסטוריה.³⁴ ברוצקוס לעומת זאת למד את המקום דרך הציור כדף חלק, וניסה לתפוס אותו כפי שהוא ולפתח מתוך כך דרך תכנון אישית. הארכיטקטורה שברוצקוס יצר מסוגלת להכיל את הניגודים שפולציג, בגלל מחויבותו למסורת, לא היה יכול לעשות. ברוצקוס היה משוחרר מן הסינתזה ומהקשר הלא ניתן לערעור שבין האישי להוליסטי, המאפיין את התפיסה המודרנית הגרמנית, ולא היה מחויב להכנעה ולהזדהות של היחיד כלפי התרבות.

אם כן, רעיונות התרבות והציוויליזציה עברו טרנספורמציה; החיבור אל המקום והתרבות קיים בארכיטקטורה של ברוצקוס אך מה שמניע אותו הוא לא הפחד מניתוק מאותו מקום, מאותו רצף של מסורת, אלא היכולת להתחבר לכל מקום. הקונפליקט המודרני שממנו מגיע ברוצקוס, הגע בין הקיים ובין החדש והמשתנה, נפתח ומקבל עתה משמעויות נוספות. ההתנגדות לציוויליזציה ולטכנולוגיה אמנם קיימת גם בתפיסתו של ברוצקוס, אך משאבד העוקץ של ההקשר המקורי הגרמני, שהכיל חשש מהם, היחס אל החדש משתנה ובמקום זהירות ותחושת קונפליקט ואיום נשאר הרצון לעושר ולמורכבות של ביטויים מקומיים ללא פחד של איבוד הזהות המקורית.

נקודה מעניינת שכדאי לעמוד עליה היא העובדה כי המסורת המודרניסטית שהביא עמו ברוצקוס לירושלים הכילה התנגדות פנימית לתרגום. בעוד שפת ה'ציוויליזציה', המייצגת פיתוח והתקדמות מדעית וטכנולוגית, התיימרה להיות אוניברסלית ועל כן ניתנת לתרגום בכל מקום, ייצגה ה'תרבות' המשכיות עם מסורת הקשורה אל המקום והזמן הספציפיים

33 ארגון שהוקם בגרמניה ב-1907 ומטרתו היתה להאיץ את האינטגרציה בין האמנות לתעשייה ברמה הלאומית.

34 Posener, Hans Poelzig, pp. 263-270

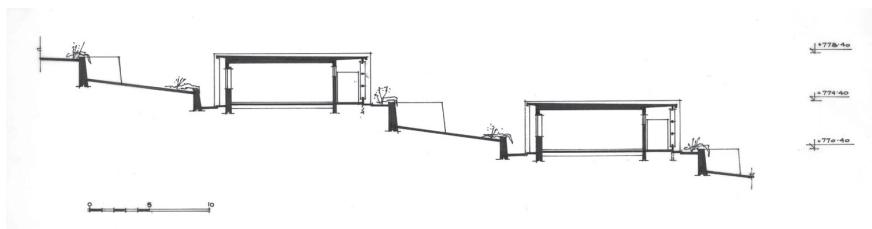
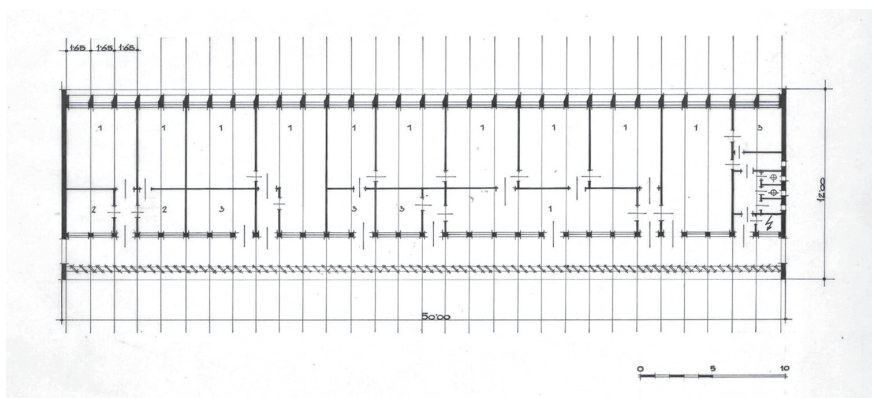
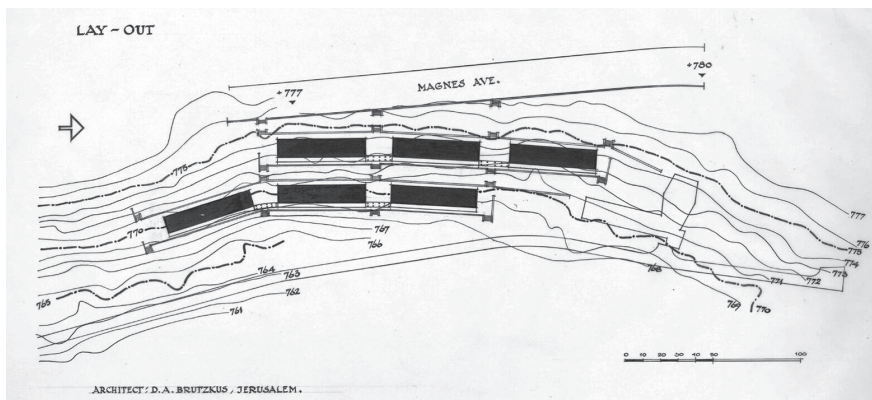
שלה, שפה הממאנת להיתרגם אל מקום אחר ואל היסטוריה אחרת. אך מעניין כי דווקא מסורת סגורה זו היא שאפשרה לברוצקוס ליצור דיאלוג עם הסביבה המקומית, שלא כמו הניסיון הרווח בשנותיה הראשונות של המדינה ליצור באמצעות השפה הפורמליסטית נוף בנוי מודרני ונקי, המתייחס אל המקום כטבולה ראסה. הפתיחות שבה קרא ותרגם ברוצקוס את הגישה המודרנית התרבותית היא שאפשרה לו, בסופו של דבר, ליצור אל מול הסטנדרטיזציה הזו גמישות ביחס שבין המקום לצורה הנובעת ממנו. ב־1935 שקל פולציג להגר מגרמניה. הוא נסע לאיסטנבול והתלבט אם לקבל שם משרת הוראה, אך בסופו של דבר חזר מאוכזב לגרמניה. לרעיונות שלו כבר לא היה מקום בגרמניה, אך לו לא היה מקום אחר חוץ מגרמניה. ברוצקוס, המהגר היהודי הנודד, היה יכול לקחת את הרעיונות שלו וליישם אותם במציאות שונה לחלוטין.

הקרקע כאפשרות למפגש ישיר עם המקום

ביתני המעבדות בגבעת רם נבנו על קרקע נטולת קונטקסט בנוי אך עם זאת היו רגישים לנוף, לטופוגרפיה ולחומר המקומי. למעשה, בסוף שנות הארבעים ותחילת שנות החמישים תכנן ברוצקוס פרויקטים רבים בקריית הממשלה ובגבעת רם, אזורים שהיו אז רחוקים ממרכז העיר. כיצד בפרויקטים אלה בא לידי ביטוי החיבור הישיר, הלא מתווך והקונפליקטואלי שלו עם המקום? ביתני המעבדות, אולי הייצוג המתומצת ביותר למודרניזם התרבותי של ברוצקוס, מבוססים על תכנית פונקציונלית ומינימלית המאפשרת לעצב את הביתנים כקבוצות פשוטות המונחות על אבן גסה וצומחות מתוך המסה שלה. השילוב הנוצר בביתנים בין האופקיות, מסת האבן הכבדה, החיבור לתוואי הקרקע והצמיחה ממנו, ובין האלמנטים של בטון חשוף, דק ואנכי, שמהם עשויות חזיתות המבנה, מדגים בצורה הטובה ביותר את שני המוטיבים הנוכחים בעבודתו של ברוצקוס בירושלים: אנכיות ואופקיות, כבדות וקלילות, הקרקע והחומר מול הפתיחות אל הנוף ההררי. נראה כי דווקא באמצעות התכנית הפונקציונלית המודרניסטית הצליח ברוצקוס ליצור מבנים הנראים כאילו צמחו מהקרקע, טבעיים בסביבתם, ורנקולר מודרניסטי.

ב־1949, לאחר שירושלים הוכרזה כבירת ישראל, הכין ברוצקוס לקריית הממשלה תכנית מתאר בעלת עקרונות דומים. המבנים שתכנן, מסות מלבניות ברורות ופשוטות אותן שכפל ומיקם לאורך שני צירים ניצבים, היו נטולי קישוטיות וסממנים עיצוביים מובהקים, אך הם הוצבו באופן משתנה ביחס לטופוגרפיה, למבנים האחרים ולנוף, כאשר שטחי הציבור שבין המבנים הלכו והשתנו אף הם בהתאם להפניות הספציפיות אל הנוף. יותר מכך, סידורם של המבנים במרוכז לאורך הצירים, ולא הומוגנית על פני השטח, הביא ליצירת תחושה עירונית מורכבת. פרויקטים אלה מהווים דוגמה לאופן בו ברוצקוס עוסק בטיפוס מודרניסטי גנרי וחזרתי, תוך צמצום הסכמה האדריכלית למודול בסיסי ופשוט, אך שובר את הסטנדרטיות וההגדרות שוב ושוב במפגש עם הקרקע. המפגש של השפה

המודרנית והפונקציונלית עם המקום ועם הקרקע מהווה אם כך את הנקודה שבה, דווקא מתוך השימוש בסכמתיות המודרניסטית, ברוצקוס מכניס את הסיטואציה הספציפית ואת האינטואיציה לתוך הפורמליות הסטנדרטית. ניתן לראות כי החיבור הישיר עם המקום בא לידי ביטוי באופן התמציתי ביותר דווקא בתכנון המודרני של ברוצקוס, שהיה נטול קונטקסט בנוי, כאשר הקרקע הריקה עצמה ולא המרקם העירוני המסוים מהווה את הבסיס לחיבור אל המקום וליצירה בו.

ד"א ברוצקוס, תכנית וחתך של ביתני המעבדות, גבעת רם, 1955 (עיזבון ברוצקוס)

ד"א ברוצקוס, תכנית בינוי לקריית הממשלה שהוגשה לתחרות, 1949
(ברוצקוס, **אקוורלים ובנייני אבן בירושלים**, עמ' 57)

הניסיון לנטוע את הארכיטקטורה המודרנית בהרי ירושלים לא היה ייחודי לברוצקוס, שכן הדבר מאפיין את עבודתם של אדריכלים רבים יוצאי המרחב הדובר גרמנית, דוגמת אריך מנדלסון, היינץ ראו, לאופולד קרקואר, פריץ קורנברג, דב קוצ'ינסקי ואחרים. אדריכלים אלה חיו ופעלו בעיקר בירושלים ויצרו ארכיטקטורה ייחודית הנבדלת מזו המודרנית שנבנתה באותה תקופה, 'מודרניזם ירושלמי', ועבודתם מהווה את הקונטקסט המקומי ליצירתו של ברוצקוס.

התבוננות על המודרניזם הירושלמי ככלל מגלה ניסיון ליצור חיבור למקום מתוך דיאלוג בינו ובין השפה המודרנית, ובכך לפתוח את המקום מהסגירות שלו ובאמצעות המפגש ליצור זהות חדשה, מודרנית אך גם ספציפית.

הקוביות המודרניסטיות הפשוטות שיצר מנדלסון בהר הצופים הן דוגמה לרצון לשלב ערכים מודרניים עם ערכים מקומיים. מנדלסון ביקש לדמות את האוניברסיטה לכפר ערבי, אותו תפס כבתים שצמחו מהאדמה בצורה אורגנית, אך בו בזמן לא רצה לחקות את הבנייה המקומית, ולכן נמנע מלהשתמש באבן גסה או במוטיבים אוריינטליים, ויצר מבנים

מודרניים בעלי צורות פונקציונליות ומינימליות.³⁵ הגופים הפריזמטיים הארוכים נטועים בתוך נוף הגבעות המדבר, אך אינם משתלבים במקומי אלא מגיבים אליו ומותירים מתח בינו לבין החדש.

אברהם ארליק כותב על תכנונו של לאופולד קרקואר כי:

צירוף הבניינים מקוביות ומפריזמות נהפך לקרקואר מתורה מופשטת לדרך מעשית לשילוב הבניינים בנוף המקומי. אין הוא מחקה את בנייני ליפתא. אין הוא מחפש אקזוטיקה מזרחית – דבר זה הוא ממנו והלאה. הוא לומד מהם צירופי גופים: אלה אינם סתם ענין של צורה אלא ביטוי להתאמת הבניין למבנה הקרקע. התאמה זו קושרת את הבניין אל הנוף, הופכת אותו לחלק ממנו על אף צורתו הגבישית, שאינה חוששת להיראות כמו שהיא ואינה מנסה להסתגל לצורותיה הטבעיות של הסביבה.³⁶

כמו מנדלסון, קרקואר משתמש ברעיונות מודרניים מובהקים כחלק מן המקומיות, הוא לומד את השפה המקומית לא מתוך רצון להמשכיות פשוטה שלה, אלא מתוך רצון להרחיב אותה בלי לכסות על הפער שבין היצירה שלו ובין המקום.

על מנת להבין את הקונטקסט לעשייה האדריכלית הזו יש צורך להתבונן בקונטקסט האינטלקטואלי של הציונות המרכז-אירופית, שהיתה המצע שהזין את זהותם היהודית-גרמנית של אותם אדריכלים ירושלמים. יפעת וייס טוענת כי ציונות תרבותית זו התפתחה הן כריאקציה ללאומנות הגרמנית הן מתוך המצב המשברי היהודי המודרני.³⁷ התפיסה העל-לאומית של בובר ותפיסתו המשברית של הוגו ברגמן³⁸ מייצגות שילוב בין השפעה של תורות לאומיות המושתתות על התפיסה האורגנית-התפתחותית, הרואה במולדת אבן שתייה לכינונם של חיי עם, ובין יציאה מהמקום האורגני אל תפיסה משיחית אוניברסלית. בובר קרא אמנם להתחדשות יהודית באמצעות שיבה אל הממדים הארציים, אל העשייה והאדמה, אך שלום רצבי הראה כיצד בו בזמן היתה תפיסת ציון שלו עמוקה יותר מתפיסת המולדת בתאוריות הלאומיות האורגניות. החיבור לציון הוא לדידו חיבור הנמצא מעל ההיסטוריה, וזיקת העם לארץ אינה מבוססת על יחס אורגני

35 Diana Dolev, 'Architecture and Nationalist Identity: The Case of the Architectural Master Plans for the Hebrew University in Jerusalem (1919-1974) and Their Connections with Nationalist Ideology', Ph.D. dissertation, The Bartlett, UCL 2000; Alona Nitzan-Shifan, 'Contested Zionism – Alternative Modernism: Erich Mendelsohn and the Tel Aviv Chug in Mandate Palestine', *Architectural History*, 39 (1996), pp. 147-180

36 אברהם ארליק, 'לאופולד קרקואר', תוי, 11 (1973), עמ' 113-114.

37 יפעת וייס, 'אתנו-לאומיות מרכז אירופית ודו-לאומיות ציונית', בתוך: גורדון, 'ברית שלום', עמ' 43-67.

38 רצבי, 'ציונות כתאופוליטיקה'; Paul Mendes Flohr (ed.), *A Land of Two Peoples: Martin Buber on Jews and Arabs*, Oxford University Press, New York 1983; ניצן ליבוביץ', 'פילוסופיית הזמן של הוגו ברגמן', בתוך: גורדון, 'ברית שלום', עמ' 93-111.

אלא על המפגש עם האלוהי, אותו 'אתה נצחי' שאינו זהה לאימננטי. הביטוי המדיני שנתנה אגודת 'ברית שלום' לאותה תפיסה מגלה את המתח הזה. זוהר מאור הצביע על הפער בתפיסה הרעיונית של חברי האגודה בין מגמות פולק-ויטליסטיות הקוראות למושרשות באדמה ולמפגש עם המוחלט, ובין ויתור על הארץ וחיפוש אחר מה שמעבר לאימננטי.³⁹ קונפליקט זה נובע לטענתו מתפיסה מיוחדת של גאולה המבוססת על תודעה של משבר ואין. בתפיסה זו מפליגה הארץ עצמה אל האין-סוף והגאולה נדחית אל מעבר לזמן, וכך ניתן להמשיך לראות את הארץ כמקום ההופעה של המוחלט ואת הציונות כמימוש של הופעה זו, אך המפגש בין הארץ למוחלטות במסגרת הציונות הופך, לפי מאור, את הציונות עצמה למסע ללא סוף. תפיסתה המדינית של אגודת ברית שלום מנכיחה בעצם את הפער שבין הוויתור על המקום ועל מימוש הגאולה הלאומית מעל פני השטח, ובין הממד הטריטוריאלי והטוטלי שהתקיים תחתיו, בו השאיפה לחזרה אל האדמה נהיית לשאיפה אל ציון ולא אל פלשתינה. רעיון הדו-לאומיות של ברית שלום אפשר להותיר את הגאולה לא ממומשת ואת האחיזה השלמה בארץ כחזון לעתיד בלבד.

הפער בין אי-המושגות של 'הארץ' ובין התפיסה האורגנית השואפת אל הקרקע בא לידי ביטוי בצורה החרפה ביותר בתפיסת מקומו של האינדיוידואל בתהליך הגאולה. השפעת התפיסות הפוסט-ליברליות ורעיון הפיתוח האינדיוידואלי הבא לידי ביטוי ברעיון ה'בילדונג', הובילו את הציונות הגרמנית להתמקד במקומו של האינדיוידואל במהלך הלאומי הגאולתי. הגאולה ההיסטורית נכרכת עם הגאולה האישית, והגאולה הלאומית נעשית תנאי ליצירה ולפיתוח האינדיוידואלי. לפי בובר, הארץ מספקת אפשרות לאיחוד החוויה הפנימית עם החוויה החיצונית; אישיותו של היחיד תלויה במידת האינטגרציה שבין הכוחות החיצוניים לפנימיים, והציונות צריכה לשקם שיקום עמוק את אישיותו של האדם כפרט.⁴⁰ הארץ כמצע למימוש חזון אוטופי ולגאולה לאומית היא בלתי מושגת, אך בו בזמן היא מהווה את הבסיס ליצירה אישית ויש לה תפקיד מהותי בהתפתחות הרוחנית של היחיד. השאיפה אל האדמה והקרקע אינה ממומשת אפוא מבחינה לאומית טוטלית אך מתרחשת עם זאת במפגש הפרטני, שבו המקום קרוב אל עולמו האינטימי של היחיד בנוכחותו הפיזית ממש.

הקרקע כמקור ליצירה ולהגדרה אישית אינה יכולה להיתפס כמצע ריק, חסר משמעות בפני עצמו, שאפשר לבנות עליו זהות חדשה באמצעות ארכיטקטורה חדשה. במקום זאת נוצקת אליה משמעות והיא נתפסת כמלאה בפני עצמה, ומתוך המלאות הזאת הארכיטקטורה יכולה לצמוח וליצור זהות ויטאלית חדשה. רישומיהם של קרקואר, מנדלסון וברוצקוס את הסביבה של ירושלים והרי ירושלים הם ביטוי ללמידה של המקום, לרגישות ויוזמיות

39 מאור, 'הארץ הבלתי מושגת'.

40 שלום רצבי, 'האידיאה הפוליטית של היהדות: אישי מרכז אירופה ב"ברית שלום" וזיקותיהם לאחד העם ולבובר', בתוך: גורדון, 'ברית שלום', עמ' 251-287.

המאפשרת לארכיטקטורה שהם יוצרים להיזון ולהיבנות מתוך המקום. הארכיטקטורה נטועה בקרקע, וכל אדריכל מחפש את דרכו הייחודית למפגש אתה. גדעון עפרת טוען כי האמנים שהגיעו מהמרחב הדובר גרמנית לירושלים, במחצית הראשונה של המאה ה-20, יצרו בעבודותיהם נקודת מבט חדשה על ירושלים, בה הנוף היה מתפאורה לגיבור המרכזי. השפעה רומנטית גרמנית הביאה אותם לראות בהרי ירושלים טבע על-זמני, מוטיב לא מושג של כיסופים. הנוף ההררי בירושלים נתפס כמבטא תחושת זרות קיומית, פגישה בין הזמני לעל-זמני, בין האינטימי למרוחק. עפרת רואה בציור הרי יהודה בידי טיכו, ארדון, קרקאר ואחרים אקט דיאלקטי שבין הכרה לחוסר הכרה, שדה מערכה של התגלות וסוד כמוס.⁴¹ לפי בובר, המפגש עם הארץ אינו ישיר ואורגני, הוא תמיד מתווך ותלוי בפעולה של האדם כלפי האחר; הארץ היא מצע ליציאה החוצה, חיבור לאדמה ומצד אחר יציאה ממנה. זהו הפער הקיים בעבודתם של האדריכלים הירושלמים הנמצאים בדיאלוג בין פנימה והחוצה. הקרקע אינה משמשת אותם כנקודת עוגן להימלטות מהאוניברסליות של הציוויליזציה ולהיאחזות באחדות של המקום וההיסטוריה המסוימים, ומצד אחר היא גם אינה מהווה בריקות שלה אפשרות ליצירת אחדות של שפה חדשה המנותקת ממנה. הקרקע מהווה כאן אפשרות אחרת, היכולת להכיל גם את החיבור וגם את הניתוק, וליצור מתוכם אחדות אחת.

ההתייחסות אל הקרקע כאל שדה מערכה רווי קונפליקטים ומתחים, ותחושת המלאות שלה, נובעות מכך שאין מדובר בקרקע ניטרלית אלא בציון. התפיסה הציונית התרבותית ראתה בארץ את האפשרות לחיבור בין הממדים הארציים והרוחניים של העם. הרעיון של 'ציון' נמצא לפי בובר ברבדים העמוקים של האדמה ושל השמים,⁴² זוהי אינה רק פיסת אדמה אקראית ואובייקטיבית, אלא זו האפשרות להוציא לפועל באקט יצירתי את צורת הקדומים של העם ושל היחיד.⁴³ הקרקע כאן היא 'ציון' וה'מזרח', אותו מזרח שהוא המקור לפי בובר לתנועה הדינמית בין הניגודים שבעולם, הבסיס לרצון לגעת במקום ללא יכולת להגיע אליו. הטענת הקרקע במשמעות מהווה לכן עמדה אידאולוגית המבקשת לראות בקרקע חלק משלם, פרגמנט של מציאות קונפליקטואלית. המתח הנוצר בביתני המעבדות בין מדרגת האבן הכבדה ומבנה הבטון הקליל היושב עליה – מתח המטשטש את הגבול בין הקרקע והבניין – מקבל את המשמעות שלו דווקא מהעובדה שמבנים אלו נראים כאילו צמחו בטבעיות מהמקום והפכו לחלק מהנוף שלו. תחושת האחדות החזקה שבין המבנה לקרקע, הניכרת בפרויקט הזה, נוצרת מתוך אותה נקודת גבול מורכבת ולא מוגדרת בין המבנה לקרקע.

41 גדעון עפרת, 'הרי יהודה (Juda Bergen): הפנומנולוגיה של הרי ירושלים בציורי העלייה מגרמניה', בתוך: יהושע בן-אריה (עורך), 'ירושלים בתקופת המנדט', יד יצחק בן-צבי, ירושלים 2003, עמ' 408-423.

42 מרטין בובר, **בין עם לארצו: עיקרי תולדותיו של רעיון**, שוקן, ירושלים ותל אביב 1944, עמ' 4-5.

43 רצבי, 'ציונות כתאופוליטיקה'.

הקרקע היא נקודת הפתיחה כאן, היא המנוע ליצירה והיא נקודת הקונפליקט שבין הרצון בנגיעה בלתי אמצעית במקום ובין חוסר היכולת ליצור חיבור המשכי וסגור עמו. עדה כרמי טוענת כי ירושלים נתפסה בעיני החלוצים היהודים כשכפול של הגולה, ולכן לא היתה רלוונטית בעיניהם לחלום החברתי החילוני של הציונות. ההפשטה שנוצרה בארכיטקטורה התל-אביבית לא יכלה להתממש בירושלים, שם נוצרה ארכיטקטורה הנטועה בקרקע.⁴⁴ בירושלים, שלה מסורת בנייה קיימת, ובה הנוף ההררי בולט וניכר, לא ניתן ליצור כעל טבולה ראסה. ירושלים היא המקום המכיל, לפי ברגמן, בצורה החריפה ביותר את המשבר, זוהי עיר של הפרדות שלא ניתן ליצור בה סיטואציה שלמה וסגורה, ודווקא המצב המשברי הזה יוביל לדעתו לעשייה.⁴⁵ הפרויקטים המודרניים שתכנן ברוצקוס בירושלים אינם מבנים מודרניים שנוצרו תוך חוסר בקונטקסט בני – הקרקע עצמה היא הקונטקסט כאן והבסיס לחיבור משמעותי וישיר עם המקום. השפה המודרנית הפשוטה והמצומצמת נפגשת עם הקרקע שהיא הבסיס של תחושת המקום, ישירות וללא תיווך, מודרניזם ירושלמי מקומי.

עמדה א'פוליטית

רבים מהיהודים הגרמנים בסביבתו של ברוצקוס, ובכללם אדריכלים כמו אריך מגדלסון, ראו במציאות המודרנית מציאות קונפליקטואלית ודינמית. התפיסה הציונית התרבותית שצמחה על קרקע זו ראתה ב'ציון' את המקור ליצירת האחדות הדינמית שבין הניגודים שבמציאות. קהילת האדריכלים המהגרים בירושלים, שאליה השתייך ברוצקוס, ינקה מתפיסות אלו וביקשה לנטוע בקרקע אדריכלות מודרנית מקומית המחוברת אל המקום, אך בו בזמן גם שומרת על ריחוק ממנו. בתו של ברוצקוס, קולין, טוענת כי אביה לא הגדיר עצמו כציוני כיוון שהתנגד ללאומיות מכל סוג שהוא בעקבות חוויותיו בגרמניה. אולם מבחינה חברתית ותרבותית הוא היה שייך לחוג זה, ודרכו הצליח לבטא את המודרניזם התרבותי שלו.

התפיסה המודרנית הייחודית של ברוצקוס ושל יתר האדריכלים הירושלמים מיקמה אותם כאופוזיציה לממסד המודרניסטי, המזוהה עם ציונות העבודה, שקרא את המקום דרך עמדות לאומיות וביקש לגבש שפה אדריכלית אבסטרקטית שתתאים ל'יהודי החדש' ולהתהוותו כעם. עם זאת רבים מהם, כולל ברוצקוס, עבדו בתוך אותו ממסד ובשיתוף עמו: היינץ ראו היה מנהל מחלקת התכנון היוזם באגף התכנון, פריץ קורנברג ניהל את בניית האוניברסיטה העברית בהר הצופים, ואילו ברוצקוס שימש מנהל לשכת התכנון של מחוז ירושלים וב-1967 מונה על ידי מהנדס העיר ירושלים לעמוד יחד עם אריה שרון בראש

44 כרמי-מלמד ופרייס, **אדריכלות בפלשתינה** א', עמ' 7-29.

45 ליבוביץ', 'פילוסופיית הזמן של הוגו ברגמן'.

צוות התכנון של העיר העתיקה וסביבותיה. כיצד אם כך בוטאה העמדה הייחודית של ברוצקוס, מבחינה חברתית ופוליטית, בתוך ממסד שעמו לא חלק בסיס אידאולוגי? שאלה זו דורשת לחזור אל הדיון שעסק בקונפיגורציה האינדיווידואליסטית הגרמנית. במבנה זה האינדיווידואל פונה פנימה מצד אחד, אך בו בזמן נסמך על שייכות לקהילה (Gemeinschaft) המייצגת אחדות מצד אחר, תוך דחיית החברה (Gesellschaft) הכוללת סובייקטים בודדים ועל כן מייצגת נפרדות. דיומונט טוען כי באופן הזה, של מעבר בין האישי הפנימי אל ההוליסטי קהילתי, ה'תרבות' הגרמנית מרחיקה את הפוליטיקה אל מחוץ לה ונמנעת מעיסוק בשאלות סוציו-פוליטיות. המסורת האדריכלית שממנה הגיע ברוצקוס הכילה דחייה אינהרנטית של הפוליטי. פולציג האמין שהאמנות היא מעשה א-פוליטי ואינדיווידואלי, המבטא את רוח הפולק והמסורת. הוא תפס את העשייה הפוליטית המודרנית כמי שמחדירה ערכים טכנוקרטיים ומופשטים זרים. מבחינתו, רעיונות כמו התיעוש והרציונליזציה והשפעתם על הצורה הארכיטקטונית, הבנייה הציבורית להמונים והפרדת החומר מהאסתטיקה – כל אלה פגעו באמנות. פולציג טען כי צריך ליצור אמנות תוך שימוש בטכנולוגיה, אך צריך שהטכנולוגיה כמטרה פוליטית לא תשפיע על מהות האמנות, ולכן התנגד לגיוס האמנות למען המדינה באמצעות סטנדרטיזציה שלה.⁴⁶

מן הצד השני, הגישה העניינית והפורמלית, כפי שבאה לידי ביטוי בין השאר בבאוהאוס בראשותו של הנס מאייר, ניסתה אף היא להתרחק מפוליטיקה לאומית אך הפעם דווקא מתוך עמדה מרקסיסטית מובהקת. כפי שטוען פיטר גליסון, עמדה זו ביקשה להתרחק מאידאולוגיה ומכל מה שאינו ענייני ואובייקטיבי באמצעות היצמדות לטכני. מאייר התנגד לאסתטיקה שאותה תפס כמטאפיזית וביקש להתרחק מהדקורטיבי, ההיסטורי, הרוחני והלאומי לטובת קונסטרוקציה לוגית ואוניברסלית המבוססת על צורות גאומטריות פשוטות וניטרליות. באמצעות ההיצמדות לגאומטריה הבסיסית ביקשו חברי הבאוהאוס בדסאו לבטל את המאפיינים ההיסטוריים והלאומיים לטובת מבנה שקוף המבוסס על פרוגרמה סיסטמית. מטרתם בסופו של דבר היתה להגיע לחיים מודרניים חופשיים מאידאולוגיה.⁴⁷ ניתן לראות כאן מעבר בין האישי ההוליסטי, שכן הסדר החדש שתיצור הארכיטקטורה יגאל את האינדיווידואל ויהפוך אותו לחלק משלם גדול יותר, שלם המתעלה על הפוליטי, החברתי והפרטיקולריסטי.

בניסיונו ליצור חיבור ישיר ולא מתווך עם המקום, התנער ברוצקוס הן ממשקולת הלאומיות והפולק של פולציג הן מהפורמליות האוניברסלית חסרת המקום וההיסטוריה, וכך בהתנהלות המקצועית שלו הוא נע בין שני הקצוות המוחלטים הללו של המודרניזם בלי להתקבע אף באחד מהם. מצד אחד, בתוך המודרניזם הפוליטי בחר ברוצקוס

Dumont, *German Ideology*, pp. 3-53 46

Peter Galison, 'Aufbau/ Bauhaus: Logical Positivism and Architectural Modernism', 47
Critical Inquiry, 4, 16 (1990), pp. 709-752

להתרחק מהפן התרבותי המקדש את המדינה באמצעות היצמדות לבירוקרטי ולטכני. דווקא השתייכותו למערכת הבירוקרטית התכנונית כמומחה היא שאפשרה לו להתרחק מעמדות אידאולוגיות, דרך עיסוק בשפה המקצועית האובייקטיבית כביכול. מצד אחר, בתפיסתו את המודרניזם האדריכלי נאחז ברוצקס דווקא בפן התרבותי מבית מדרשו של פולציג, תוך התרחקות מהשפה הפורמלית של ה'ענייניות החדשה' ששלטה במודרניזם המקומי וניסתה להרחיק את הבנוי מהתרבות המקומית, הרחקה ששירתה את הלאומיות הממלכתית הציונית של אותה תקופה.

ההתרחקות הן מהתרבותי הפרטיקולרי הסגור הן מהאוניברסלי האובייקטיבי באה לידי ביטוי בהיאחזות של ברוצקס במקום הספציפי – ירושלים, המהווה עבורו את המקור לאותה תרבות מקומית והמשמשת כמעין תחליף למדינה ולערכיה. ירושלים, עיר ההפרדות והפערים, עיר הקוראת תיגר על הנוף המודרני והפורמלי שהחזון הציוני ניסה ליצור, היא שהיתה בשביל ברוצקס ההזדמנות לממש את הקול המודרניסטי המורכב שלו. ברוצקס היה זקוק למפגש עם המקום הזר למחצה, המורכב והקונפליקטואלי שהוא מצא בירושלים, על מנת לבטא את הרעיונות של ארכיטקטורה המסתמכת על תחושת המקום, תוך התרחקות מהחיבור של רעיונות אלו לשייכות לאומית. החיפוש שלו אחר ביטוי מודרני עשיר, מגוון ואף רווי סתירות של הקונטקסט המקומי הוביל בסופו של דבר ליצירת ארכיטקטורה הנעה בתוך המתח שבין ההבנה של ירושלים כנטועה בהיסטוריה ובאבן הכבדה שלה, ובין תפיסתה כקלילה באופן שבו היא נפתחת אל הנוף ההררי. כמו הספרה הפוליטית, המתח שבין אי-המושגות של 'הארץ' ובין התפיסה האורגנית השואפת אל הקרקע והחשיבות של היצירה והעשייה האישית מתוך המקום אפשר לצינון הגרמנית התרבותית להכיל את הניגודים שבין האוניברסלי והמקומי. כך יכולה למשל ברית שלום להציע מסגרת המממשת השקפות מוסריות-מדיניות אוניברסליות, המבטלות את עקרון הרוב הלאומי ואת רעיון קניין הארץ אך עם זאת רואות בארץ הפיזית הפרטיקולרית עצמה מקור לאותה אוניברסליות.

העשייה האדריכלית הירושלמית, כמו גם העשייה התרבותית הפוליטית-ציונית, שברו אפוא את הטוטליות והסגירות שבקשר עם המקום ונמנעו ממוחלטות הן לכיוון הפרטיקולריסטי הן לכיוון האוניברסלי. אך אף על פי שהמוחלטות בין היחיד לשלם נשברת, השאיפה להוליסם, גם אם היא באה לידי ביטוי קונפליקטואלית ודינמית, נותרה עומדת. כך גם הציעו חברי ברית שלום מסגרת פוליטית צנועה ליישוב היהודי, על מנת להשאיר את השאיפה הטוטלית ההוליסטית אל הארץ השלמה כאוטופיה בלתי מושגת. מאור הראה כיצד היוותה הדו-לאומיות דרך לשמר את ההיבטים הפולקסיסטיים והטריטוריאליים של הציונות, כיוון שהדו-לאומיות שימרה את ההפרדה בין ה'פולק' ובין ה'מדינה' ואפשרה התמקדות בפולק, בעוד המדינה נותרת ניטרלית מבחינה לאומית. השימוש בקרקע ככוח מניע קונפליקטואלי באדריכלות הירושלמית, משקף את הפער הזה שבין חוסר המושגות של המקום הטוטלי ובין ההבנה שלו כאמצעי לבנייה עצמית ולהשתרשות אורגנית. הפער הזה, הן בספרה הפוליטית הן בתחום האדריכלות, הותיר בסופו של דבר את המשמעות הפוליטית הקונקרטית של המקום ללא מענה.

ברוצקוס, כמו יתר האדריכלים הירושלמים, הטעין את הקרקע במשמעות רוחנית על-זמנית, הטענה שפסחה על הממד הקונקרטי של אותה קרקע על ידי פנייה לרבדים 'עמוקים' יותר שלה. המזרח, וציון במיוחד, ממלאים כאן תפקיד חשוב, כיוון שציון היא המקום המנביט אנרגיה יצירתית העומדת בניגוד לציוויליזציה הקונקרטית המשטחית, אותה ציוויליזציה המייצגת את החברתי והפוליטי. כך נוצרת ארכיטקטורה הקושרת את היחיד למציאות רוחנית 'אחדותית' ודוחה את ההפרדה והאובייקטיפיזציה שמייצר הסדר החברתי והפוליטי. מהלך זה העמיד את 'ציון' וה'מזרח' במנותק מן הביטוי הממשי של אותו מזרח – הערביות הפלסטינית על היבטיה החברתיים והפוליטיים. הצורך המדיני והאדריכלי ב'מזרח' לא היה למעשה אלא הצורך בורות ובקונפליקטואליות שה'מזרח' מייצר – המזרח כממשות רוחנית ולא כממשות פוליטית וחברתית ספציפית. כך, ההתפעמות של בובר ואחרים מהמזרח הובילה בסופו של דבר לאוטופיה אוריינטליסטית, שדילגה על הקונפליקט הפוליטי הממשי ועל ההתמודדות עם הערביות כשלעצמה, כפי שהצביע רם בהקשר ליחס האוריינטליסטי של בובר כלפי הערבים, בהם לא ראה בני-שיח שווים.⁴⁸ העמדה האופוזיציונית שהביא עמו ברוצקוס אל תוך הממסד שבו פעל, והאלטרנטיבה החשובה שהוא סיפק למודרניזם האדריכלי הישראלי ההומוגני, לא צברו כוח משמעותי כיוון שלא הציעו אלטרנטיבה פוליטית-חברתית קונקרטית. בסופו של דבר, העמדה הלא ציונית של ברוצקוס והעיסוק בגישה האישית אל המקום לא יכלו להיטמע בתוך הממסד החילוני הסוציאליסטי שבו פעל. כך, עבודתו נותרה פרטיקולרית ולא המשכית, אך לא בשל היעדר חיבור לשיח אדריכלי ותרבותי רחב יותר, אלא בגלל חוסר היכולת לנטוע עצמה בקונקרטיות הפוליטית-חברתית של סביבתה.

שנים לאחר מכן, הניסיון הבלתי פוסק של ברוצקוס ליצור קשר בלתי אמצעי עם המקום הוביל אותו אל שדה השימור, שם יכול היה סוף סוף לעסוק בדבר עצמו. ב-1967 הכין ברוצקוס את תכנית השימור לחאן הירושלמי, עבודה שהיתה מעין חזרה גרלית לאתגר הגדול שעמד לפניו חודשים ספורים לאחר מכן, כאשר החל לעבוד לאחר מלחמת ששת הימים על תכנית המתאר לעיר העתיקה וסביבותיה. העבודה עם העיר הקונקרטית לא אפשרה לברוצקוס להתעלם מנוכחותו הבלתי נגישה של האחר – מהארכיטקטורה הוורנקולרית הפלסטינית. העבודה בעיר העתיקה הובילה אותו ליצור קשר משמעותי לא רק עם הקרקע, המלאה כשלעצמה, אלא גם עם הארכיטקטורה המקומית. ברוצקוס ללא ספק העריץ את היכולת של הארכיטקטורה הפלסטינית המקומית לבטא במדויק את המלאות של המקום, וברור כי העיסוק שלו בה צמצם את הפער בין הרוחני-תרבותי ובין הקונקרטי בעבודתו, אך האם באמת הצליח לראות לא רק את התרבות החומרית אלא גם את העם הפלסטיני שיצר אותה? שאלה זו נותרה עומדת בעינה. עבודתו של ברוצקוס על תכנון העיר העתיקה התאפיינה בתכנון דינמי מבוסס מחקר שטח, והתערבויות נקודתיות ומינימליות. הניסיון של ברוצקוס לחשוף את המקום במקום לנכס אותו התבטא למשל

בהכללתו של אדריכל דובר ערבית בצוות התכנון, שחקר וראיין את התושבים המקומיים. אין ספק כי גישה זו היתה קול ייחודי ורגיש באווירה הפוליטית של הממסד התכנוני שלאחר המלחמה. אך העובדה כי פעולות אלו נעשו מתוך לב הממסד הכובש הפכה את הקול הזה שוב לשולי ולחסר השפעה בשיח האדריכלי המקומי.

אם נחזור ונתבונן בביתני המעבדות בגבעת רם, נדמה כי המידיות שבה אנו תופסים את ההשתלבות המתוחה אך בו בזמן הפשוטה והטבעית של הביתנים בסביבתם, אינה אלא ביטוי לתפיסה אינטואיטיבית של עולם רעיונות מורכב וקונפליקטואלי. ברוצקוס אמנם לא עסק בשאלות פוליטיות קונקרטיות, אך נדמה כי הרגישות שלו למורכבות של המקום מעלה בהכרח את השאלות הללו אל פני השטח. הפירוש התרבותי המורכב שיצר הניב בסופו של דבר ביטוי אדריכלי עשיר, שמבטא עולם רעיונות הקושר יחד תרבויות בתהליך של הגירה, תרגום והתמקמות מחדש.

פוליטיקה

מנהיגותו של מנחם בגין בראשית השואה

אמיר פלג-עוזיהו

מאמר זה מבקש לבחון את קורותיו של מנחם בגין בשנים 1939-1940. מטרת בחינה זו היא לסרטט את המכשולים המנהיגותיים בהם נתקל בגין עם פרוץ מלחמת העולם השנייה, ולבדוק כיצד הצליח להתגבר על מכשולים אלו ולהפוך למנהיג מוביל בתנועה הציונית וביישוב היהודי בארץ ישראל במהלך המלחמה העולמית ולאחר סיומה. מתוך בחינה זו תעלה תמונה היסטורית שלמה יותר של בגין ומנהיגותו בראשית ימי המלחמה והשואה, ובכך יתרום המאמר להבנת הרקע לעלייתו המהירה של בגין להנהגת התנועה הבית"רית לאחר הגיעו לארץ ישראל באביב 1942, ולקבלת הפיקוד על מחתרת האצ"ל בשלהי שנת 1943.

חוקרים שונים הצביעו על כך שתקופה זו הותירה אצל בגין משקע חריף של רגשות אשמה, ואלה עיצבו את יחסו לשואה והם מהווים מפתח מרכזי להבנת חייו הציבוריים.¹ יחיעם ויץ טען שעזיבת ורשה עם פרוץ מלחמת העולם השנייה היא הפרשה הטעונה ביותר בחייו של בגין. עפר גרוזברד הצביע על רגשי האשמה של בגין עקב בריחתו מוורשה ומפולין, נטישת חניכיו מתנועת הנוער בית"ר ונטישת הוריו ואחיו כנקודת מפתח לניתוח חייו ודרכו הפוליטית.² אמירות אלו מציינות תזה לפיה נבע יחסו של בגין לשואה מעזיבתו את ורשה ומרגשי האשמה שנבעו מכך. בכך מצוירת תמונה היסטורית מצמצמת מאוד של השפעת השואה על בגין ועל החלטותיו ומעשיו כמנהיג. הבנת מעשיו באותה התקופה יכולה להבהיר אם היתה הבריחה מוורשה נקודה ארכימדית מבחינת יחסו העתידי

1 יחיעם ויץ, הרצאה בכנס במלאות עשור לפטירתו של מנחם בגין, אוניברסיטת חיפה, 20.3.2002. ראו גם: יחיעם ויץ, הארץ, 17.5.2006; הנ"ל, שם, 23.3.1994.

2 יחיעם ויץ, "או מולדת חופשית או גטו": יחסם של מנחם בגין והאצ"ל לשואה בשנות הארבעים, בתוך: דינה פורת (עורכת), **שואה ממרחק תבוא: אנשים ביישוב הארץ-ישראלי ויחסם לנאציזם ולשואה, 1933-1948**, יד יצחק בן-צבי, ירושלים 2009, עמ' 377. ראו גם יחיעם ויץ, 'בגין שבדמיון', הארץ, 22.9.2010. עפר גרוזברד, **מנחם בגין: דיוקנו של מנהיג**, רסלינג, תל אביב 2006, עמ' 54. ראו טענה דומה אצל: תום שגב, **המיליון השביעי: הישראלים והשואה**, כתר, ירושלים 1991, עמ' 371. הסופרת שולמית הראבן ניתחה גם היא את יחסו של בגין לשואה על רקע בריחתו מוורשה, וכתבה: 'הכתם הזה רודף את מר בגין עד היום הזה [...] אולי בשם כך הוא מתעקש לראות שואה בכל מקום, על מנת שיינתן לו סיכוי שני, והפעם יתפקד כראוי', שולמית הראבן, **ידיעות אחרונות**, 6.6.1983.

לשואה, או שגורמים אחרים הקשורים להבנת השואה ועצמתה ולתפיסותיו האידאולוגיות המוקדמות הם שהובילו לכך שהשואה ולקחיה היו לחלק כה חשוב מהשקפת עולמו.³ החשיבות שייחסו חוקרים ואנשי רוח לעזיבתו של בגין את ורשה ולאי חזרתו אליה בשלב מאוחר יותר של המלחמה מחייבת להתמקד בפעולה שנקט בגין: הימלטותו מוורשה; ובפעולה שלא נקט: חזרה אליה. על ידי ניתוח חדש של מקורות, ושימת דגש על כך שבגין נותר לצד חניכיו בוויילנה עד מעצרו בידי הסובייטים בקיץ 1940, יבקש מאמר זה לענות על השאלות: כיצד הצליח בגין בזמן כה קצר להפוך ממנהיג נמלט של תנועת נוער בפולין למנהיגו של ארגון מחתרת בארץ ישראל? וכיצד נמחה הכתם של עזיבת ורשה והותרת חניכי בית"ר מאחור בפולין הכבושה?⁴ בנוסף יתאר המאמר את מעשיה של הנהגת תנועת בית"ר בפולין עם פרוץ מלחמת העולם השנייה ובשליביה הראשונים של שואת יהודי אירופה, וישאל מה היתה עמדתם של מנהיגי בית"ר והתנועה הרוויזיוניסטית לגבי הצורך להישאר לצד היהודים שנלכדו תחת הכיבוש הגרמני. בכך יוסיף המאמר ממד נוסף לדיון בתגובתן של תנועות הנוער הציוניות לכיבוש הגרמני של פולין, ולהבדלים בתגובות התנועות השונות והנהגותיהן, ויעמיד את החלטותיו של בגין באותה העת בקונטקסט היסטורי רחב יותר.

ערב מלחמת העולם השנייה

החודשים שקדמו לפרוץ מלחמת העולם השנייה מצאו את מנחם בגין בתקופה של פריחה. הסכם פריז שהושג על רקע מתיחות פנימית בין גורמים מתונים ואקטיביסטיים בתוך התנועה הרוויזיוניסטית הוביל למינויו לנציב בית"ר בפולין בחודש פברואר 1939. היותו של בגין בעל עמדות אקטיביסטיות מצד אחד, ונאמנותו הגבוהה ל'בוטינסקי ולתנועת

3 על מנחם בגין ויחסו לשואה ראו: אמיר פלג-עוזיהו, 'מנחם בגין והשואה: היסטוריה, פוליטיקה וזיכרון', עבודת דוקטור, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב, באר שבע 2015. מאמר זה מבוסס על פרק מעבודת דוקטור זו שנכתבה בהדרכת פרופסור חנה יבלונקה. בעבודה נבחנה השאלה אם היה יחסו של בגין לשואה אינסטרומנטלי-רטורי או אם השפיעה השואה, והלקחים שהסיק ממנה בגין, השפעה ממשית על אמונותיו האידאולוגיות ועל מעשיו כמנהיג. תשובתי בעבודה היא שלקחי השואה וזכרה היו לחלק ממשי מהמבנה האידאולוגי של בגין המנהיג, והשפיעו ישירות על החלטותיו ומעשיו. בעבודת הדוקטור הוכחתי שהשואה הוטבעה בבגין בצורה כה עזה מכיוון שרבים מהלקחים שהסיק ממנה היו חלק מהשקפת עולמו עוד לפני השואה. על כך ראו: פלג, 'מנחם בגין והשואה', עמ' 297-290, 34-26.

4 את השאלה הזו העלה זאב צחור במספר הזדמנויות. ראו: זאב צחור, **הארץ**, 13.8.2003; הנ"ל, הרצאה באוניברסיטת תל אביב, 15.3.2012, www.youtube.com/watch?v=75eQCIEoBP0, (אוחזר ב-2.7.17). צחור חזר על כך בהרצאה בשנת 2014: toldotofakim.cet.ac.il/ShowItem.aspx?ItemID=4f458aa2-896f-4df0-8e77-90486fb64b72&lang=HEB (אוחזר ב-2.7.17).

בית"ר מהצד האחר, הובילו להיותו מועמד אידאלי לתפקיד הנציב.⁵ בגין עמד בציפיות ולצד הצגת עמדות אקטיביסטיות, שעיקרן קידום ועידוד העלייה הבלתי לגאלית לארץ ישראל, הקפיד להגן על המסגרת הבית"רית ועל כבודו של ז'בוטינסקי אל מול ניסיונות הערעור של האצ"ל בדמות הקמת תאי אצ"ל חשאיים על אדמת פולין.⁶

מעשיו ועמדותיו של בגין בסוף שנות השלושים התבססו על גישה פסימית שפיתח במהלך שנות השלושים.⁷ בבסיס גישתו היו עמדותיו הלאומיות, שפותחו עוד בבית אביו בבריסק, שבמרכזן ההכרח בהקמת מדינה יהודית והצורך להגן על הכבוד הלאומי היהודי מול עולם של גויים חורשי רע. היחשפותו לתורתו הלאומית של ז'בוטינסקי, שאחד מבסיסיה היה השקפת עולם פסימית באשר ליחסים בין העמים,⁸ חיזקה אלמנטים אלו בהשקפת עולמו, ומסעותיו בפולין כחבר נציבות בית"ר חשפו אותו למצוקת היהודים הקשה. עליית הנאצים לשלטון בגרמניה והעומות הערבי-יהודי בארץ ישראל הביאו את בגין למסקנה, שהפתרון למצוקת היהודים הוא פתרון הכוח והצבאיות, שיציבו את העם היהודי על המפה הפוליטית העולמית ובהמשך יובילו להקמתה של מדינה יהודית. בגין ביטא עמדות אלו בחדות בקונגרס בית"ר שנערך בספטמבר 1938. הוא הדגיש בנאומו שתי מסקנות: 1. העם היהודי והמדינאים הציונים חייבים לחדול מלהסתמך על מצפון העולם; האמונה שיש מצפון עולמי היא ריקה מתוכן ולא תקדם את מאמצי הציונות; 2. שותפות האינטרסים עם בריטניה אינה רלוונטית עוד; הבריטים לא יגשימו את שאיפות הציונות. שתי מסקנות אלו, שהתנגחו בהשקפת העולם המדינית של ז'בוטינסקי, סוכמו באמצעות מסקנה שלישית: על הציונות לעבור משלב הציונות המדינית לשלב ההתקפי – שלב הציונות הצבאית. בגין טען

- 5 ההודעה על מינוי בגין התפרסמה על ידי שלטון בית"ר בפברואר 1939. ראו: ארכיון ז'בוטינסקי (להלן: מז"ב"), ב' 26, "ידיעות השלטון", 17.2.1939. על מינוי בגין ראו: ישראל אלדד, ריאיון, 8.12.1993, פרויקט ההנצחה למנחם בגין, ארכיון המדינה (להלן: א"מ), גל 15540/30; חיים בן-ירוחם, ספר בית"ר, ב: אל העם, חלק שני, הוועד להוצאת ספר בית"ר, ירושלים-תל אביב תשל"ו, עמ' 986; מירי פרייזליך, אחים במבחן, יד טבנקין, ישראל 2010, עמ' 36-38. מטרת הסכם פריז, שהושג בפברואר 1939, היתה להפיג מתיחויות שנוצרו בין האצ"ל ובין בית"ר והתנועה הרוויזיוניסטית. הפשרה שהושגה היתה מינויו של מפקד האצ"ל בארץ ישראל גם לנציב בית"ר ('אונגה פרסונאלית'), ומהצד האחר הבהרת עליונותה של תנועת בית"ר על פני האצ"ל על אדמת אירופה, לנוכח התחזקותם של תאי האצ"ל החשאיים שנגסו בכוחה ובסמכותה של בית"ר. תוצאה נוספת של הסכם זה היתה ההחלטה על מינויו של מנחם בגין, שהשתייך לחלק האקטיביסטי בבית"ר, לנציב בית"ר בפולין.
- 6 בגין איים שיתפטר מתפקידו כנציב בית"ר אם הכפפת תאי האצ"ל לבית"ר לא תתקיים במלואה. ראו בן-ירוחם, ספר בית"ר, ב: אל העם, חלק שני, עמ' 986. כמו כן: יוחנן בדר, ריאיון, 9.12.1992, פרויקט ההנצחה למנחם בגין, א"מ, גל 15540/1; אלדד, ריאיון, 8.12.1993.
- 7 להרחבה על עיצוב השקפת העולם של בגין בשנות השלושים ראו: פלג, 'מנחם בגין והשוואה', עמ' 21-34.
- 8 על גישתו הפסימית של ז'בוטינסקי, שורשיה, התעצבותה לנוכח תופעת האנטישמיות והאופן שבו השתלבה בתורתו הציונית, ראו: אמיר גולדשטיין, דרך רבת-פנים: ציונותו של זאב ז'בוטינסקי לנוכח האנטישמיות, מכון ז'בוטינסקי ומכון בן-גוריון, ירושלים 2015.

שיש מיליוני יהודים מיואשים ושעל בית"ר לנצל ייאוש זה – 'אנו רוצים להילחם. למות או לנצח'. דבריו של בגין בקונגרס בית"ר על היעדרו של מצפון עולמי, העשוי לעזור ליהודים בשעת צרה, סתרו את גישתו של ז'בוטינסקי והובילו לתגובה ביקורתית חריפה שלו. בגין ייצג את האגף הקיצוני בתנועת בית"ר, וניכרה בעמדותיו השפעתם של גורמים כגון אבא אחימאיר וחברי ברית הביריונים.⁹ בתקופה שעברה בין דבריו של בגין בספטמבר 1938 ובין מינויו לנציב בית"ר בפולין במאוס 1939 התרחשו אירועים כגון ליל הבדולח בגרמניה, הסכם מינכן והפלישה הגרמנית לצ'כיה, שחזקו את עמדותיו הפסימיות של בגין בנוגע למצפון העולם ועתיד היהודים. בנאומו הראשון כנציב בית"ר סיכם בגין עמדות אלו כך: 'אנו עומדים לפני חורבן גמור של הגלות [...] הערבים עברו לאופנסיבה [...] נשארה רק דרך אחת – דרך של כיבוש א"י [...] נקרא לנוער, בואו אלינו ונכבוש יחד'.¹¹

ערב מלחמת העולם השנייה הציג בגין תפיסת עולם פסימית וקודרת: יהדות הגולה עומדת בפני חורבן, מצפון העולם הפסיק להתקיים ולעם היהודי המיואש נותר לסמוך על כוחו בלבד. תפיסת העולם הלוחמנית והפסימית, שעוצבה בילדותו ובנעורו בבריסק, התחזקה במהלך שנות השלושים, ובעיקר בשנה שלפני פרוץ מלחמת העולם השנייה. תרדמת המצפון העולמי הוליכה את בגין למסקנה, שלא נותר עוד לעם היהודי על מי להסתמך ולא נותר לו מה להפסיד. תפיסה זו היתה בבסיס השקפת עולמו עוד לפני שפרצה מלחמת העולם השנייה, ולפני שנודעו תוצאותיה הנוראות עבור העם היהודי.

מנחם בגין והנהגת בית"ר בפולין עם פרוץ מלחמת העולם השנייה

'הבריון הגרמני העיז!', כך פתח ח"א קפלן את 'מגילת יסורין' שכתב תחת השלטון הנאצי בוורשה.¹² הימים הראשונים של מתקפת הבלאיץ הגרמנית לוו בשמועות רבות בקרב יהודי ורשה. שמועה מרכזית היתה שמנהיגים פוליטיים נמצאים בקבוצת הסיכון הגבוהה ביותר, וכי הם יהיו הראשונים שיאסור הכובש הגרמני.¹³ שמועה נוספת היתה שהצבא הפולני

9 לספר הכינוס ובתוכו נאומו של בגין ראו: מזב"י, 22/32.

10 גולדשטיין, **דרך רבת־פנים**, עמ' 401-402; פלג, 'מנחם בגין והשואה', עמ' 33-34. נאמנותו של בגין לז'בוטינסקי נשמרה במהלך שנות השלושים למרות חילוקי הדעות ביניהם. רק לנוכח תוצאות השואה ובמהלך שנות המרד בבריטים החל בגין להציע גישה, שלפיה אין הוא ממשיך דרכו של ז'בוטינסקי אלא מולידו של זרם אבולוציוני חדש בציונות; הוא מסתמך על כתבי ז'בוטינסקי, אך חורג מהם ומפתח אידאולוגיה חדשה שבה יש מקום נרחב יותר לשימוש בכוח בכלל ובכוח התקפי בפרט. ראו על כך: פלג, 'מנחם בגין והשואה', עמ' 64-67; אמיר פלג-עוזיהו, "'מלחמת הכרה מוסרית": השפעת השואה על תפיסת הביטחון של מנחם בגין', **עיונים בתקומת ישראל**, 26 (2016), עמ' 224-226.

11 בן־ירוחם, **ספר בית"ר**, ב: **אל העם**, חלק שני, עמ' 984.

12 ח"א קפלן, **מגילת יסורין**, עם עובד ויד ושם, תל אביב וירושלים תשכ"ו, עמ' 3.

13 זרח ורהפטיג, **פליט ושריד בימי שואה**, יד ושם, ירושלים תשמ"ד, עמ' 17.

יהדוף את הצבא הגרמני והבריחה מוורשה היא זמנית בלבד. בליל 6 בספטמבר ברחו ממשלת פולין מבירתה. למחרת קרא הממונה הפולני על ההסברה: 'האויב בשערי העיר, כולם להקמת המתרסים, גברים הכשרים לשאת נשק ונוער חייבים לעזוב את העיר'.¹⁴ אדם צ'רניאקוב תיאר את הבריחה מוורשה ביומנו במשפט קצר: 'בצקלון על גבם הפליגו שונים אל הבלתי ידוע'.¹⁵ על פי פרשנותו של קפלן היתה זו בעיקר בריחה של צעירים ושל עשירים. העשירים ברחו מכיוון שהיו מסוגלים לכך והצעירים ברחו משום שחששו שיהיו הראשונים להישלח למחנות המעצר הגרמניים או לחזית.¹⁶

עם הצעירים שנמלטו מוורשה היה גם נציב בית"ר בפולין, מנחם בגין, שחגג זמן קצר לפני כן את יום הולדתו ה-26. ימים אחדים לפני פלישת גרמניה לפולין חזר בגין מגבול רומניה, שם נכשל בהעברת שיירה גדולה של פליטים את הגבול הרומני. עקב לחץ של ממשלת בריטניה על ממשלת רומניה, נסגר הגבול בפני השיירה, ובגין נאלץ להחזיר את מרבית חברי השיירה לפולין.¹⁷ עם פרוץ המלחמה, ב-1 בספטמבר 1939, כינס בגין את קציני נציבות בית"ר והצהיר רשמית כי אנשי בית"ר יתגייסו למלחמה לצד הצבא הפולני.¹⁸ בסופו של דבר התגייסו אנשי בית"ר, בימים הראשונים למלחמה, לביצורה של ורשה.¹⁹

בששת הימים שעברו מפרוץ המלחמה ועד בריחתו מוורשה ניסה בגין להמשיך ולנהל את ענייני הנציבות כרגיל. בתגובה לאזהרותיו של המשורר אורי צבי גרינברג, שפרץ למשרדי הנציבות בוורשה וצעק: 'מה אתם עושים פה? מהר מהר לצאת מפה', אמר בגין שכאזרחים פולנים שארצם נמצאת במלחמה אין הם יכולים לברוח.²⁰ כעבור כמה ימים השתנתה גישתו של בגין. מדוע החליט לצאת מוורשה עם קציני הנציבות? לכך יש כמה

14 ישראל גוטמן, יהודי וארשה 1939-1943: גיטו-מחתרת-מרד, האוניברסיטה העברית בירושלים, ירושלים 1977, עמ' 22.

15 אדם צ'רניאקוב, יומן גיטו וארשא, יד ושם, ירושלים תשכ"ט, עמ' 1.

16 קפלן, מגילת יסורין, עמ' 13.

17 בן-ירוחם, ספר בית"ר, ב: אל העם, עמ' 965; אביעזר גולן ושלמה נקדימון, בגין, עידנים, ירושלים 1978, עמ' 54; Amos Perlmutter, *The Life and Times of Menachem Begin*, Doubleday & Company, New York 1987, p. 104.

18 אלדד, ריאיון, 8.12.1993. מספר שבועות לאחר פרוץ המלחמה כתב ז'בוטינסקי לפעילי הצ"ח כי נעשתה פנייה בשתי בירות אירופיות להקמת גדודים יהודיים. ניתן להניח שפנייתו של בגין לרשויות בוורשה היא אחת מהן. ראו: מזב"י, 2/29/2, מכתב ז'בוטינסקי לפעילי הצ"ח (המכתב לא מתוארך אך לפי תוכנו הוא נכתב זמן קצר לאחר פרוץ המלחמה).

19 אלדד, ריאיון, 8.12.1993.

20 שם. אורי צבי גרינברג, 1896-1981, נולד בגליציה והיה לאחד מגדולי השירה העברית המודרנית. עלה לישראל בשנת 1923. בשנת 1930 עבר מתמיכה בשמאל הציוני לתמיכה בתנועה הרוויזיוניסטית. עם פרוץ מלחמת העולם השנייה התגורר בוורשה וערך את העיתון הרוויזיוניסטי דער מאמענט. נמלט מפולין לארץ ישראל זמן קצר לאחר פרוץ המלחמה. בהשפעת השואה כתב את יצירתו 'רחובות הנהר'. היה חבר הכנסת הראשונה מטעם תנועת החרות.

גרסאות. בחלק מן המקומות צוינה הפצצת בית הדפוס של העיתון **דער מאמענט** כקש ששבר את גבו.²¹ לפי גרסה אחרת בגין עזב לאחר שביתו הופצץ.²² במקום אחר נכתב שלאחר שנדחתה בקשתו להקים גדוד בית"ר בתוך הצבא הפולני, הוא התייאש והחליט לעזוב את ורשה.²³ בצאתו מוורשה עשה בגין שני מעשים בעלי ערך סמלי: הראשון היה ניסוח של חזון בדבר התנהגות בית"רית נאותה בכל מצב ושליחתו לקני בית"ר השונים;²⁴ והשני היה כינוס הנציבות וחניכי בית"ר וקיום טקס של קבורת דגלי בית"ר באדמת העיר: 'אלפי בית"רים עמדו בשורות. אחרי נאום קצר ומזעזע של הנציב נשבעו כולם כאיש אחד להישאר נאמנים לבית"ר [...] וקברו אח"כ את דגליהם באדמה'.²⁵

את הסיבות לעזיבת ורשה תיאר בגין במכתב לממלא מקום נציב בית"ר בארץ ישראל שמשון יוניצ'מן ממאי 1940: 'כשעזבתי את עיר הבירה עשיתי זאת בגלל חשבון פשוט, שהוא גם אידיאליסטי; הרי האמנו אז כי פולין תעמוד עוד חודשים [...] כי 100 קילומטר אחרי וארשה תהיה כבר בטוח ותוכל לחכות ולפעול [...]'.²⁶ במכתב אחר ציין בגין סיבה נוספת ליציאתו מוורשה: 'אז כשיצאתי את וארשה - ביום האחרון, כמובן, הייתי בטוח כי אני ממלא את חובתי. נתקבלו אז ידיעות כי בעוד יום יומיים ימצא הצבא הגרמני בווארשה ואנכי [...] הייתי מיד נשלח למקום הידוע. לא ראיתי כל תועלת בכניסתי לשבי והחלטתי להעתיק את מקום מושבה של הנציבות מזרחה, כי הרי אז האמנו באורך ימיה של פולין'.²⁷ יש להניח שהסיבה שהובילה את בגין לעזוב את ורשה היתה הכרזת השלטון הפולני, בליל 6 בספטמבר, כי על כל הגברים המסוגלים לשאת נשק לצאת את העיר. בגין אכן העיד במועד מאוחר יותר כי זו היתה הסיבה שהובילה להחלטתו זו לעזוב ולהימלט מהצבא הגרמני המתקרב.²⁸

21 גולן ונקדימון, **בגין**, עמ' 55; ישראל אלדד, **מעשה ראשון: פרקי זכרונות ומוסר השכל**, הדר, תל אביב 1975, עמ' לט.

22 Perlmutter, *The Life and Times of Menachem Begin*, p. 106

23 Eric Silver, *Begin: The Haunted Prophet*, Random House, New York 1984, p. 21 (להלן: **סילבר, בגין**).

24 גולן ונקדימון, **בגין**, עמ' 54; אלדד, **מעשה ראשון**, עמ' לח.

25 אייזיק רמבה, 'מכתב', **המשקיף**, 22.12.1939. מנהג קבורת הדגלים היה נפוץ ונערך על ידי קני בית"ר שלא יכלו לפעול יותר. ראו לדוגמה: 'ידיעות השלטון', 22.12.1939, מזב"י, ב 26.

26 ארכיון מרכז מורשת מנחם בגין (להלן: **אממ"ב**), בגין ליוניצ'מן, 8.5.1940, פ 205/2/34/9. שמשון יוניצ'מן, 1907-1961, מראשי בית"ר בפולין, עלה לישראל ב-1935. היה נציב בית"ר בארץ ישראל. במהלך מלחמת העולם השנייה נכלא על ידי הבריטים וגורש לאפריקה. היה חבר כנסת מטעם תנועת החרות.

27 בגין ליוניצ'מן, 8.5.1940, **אממ"ב**, פ 205/2/34/9 (ההדגשה במקור).

28 'כל אלו היודעים לשאת נשק, המוכשרים לשאת, עליהם לעזוב את וארשה. ולא הייתה עוד כל ברירה, צריך היה לעזובה'. ראו: מנחם בגין, 'פגישות במלון בווארשה', בתוך: יוסף אחימאיר (עורך), **הנסיך השחור: יוסף כצנלסון והתנועה הלאומית בשנות ה-30**, מכון ז'בוטינסקי, תל אביב תשל"ג, עמ' 33.

בגין מנה אפוא שתי סיבות מרכזיות לעזיבתו את ורשה: הרצון להמשיך ולפעול הרחק מהסכנה הגרמנית; והחשש האישי שלו כמנהיג מוכר להיאסר על ידי הגרמנים מיד עם כניסתם לוורשה. בספרו בלילות לבנים תיאר בגין שיחה בינו לבין חוקרו הסובייטי, לאחר מעצרו ב־1940. בגין הסביר לחוקר שהוא נמלט מכיוון ש'הגרמנים היו מוציאים אותי, בין הראשונים, להורג לו תפסוני בוורשה'.²⁹ האם עזיבת בגין ונציבות בית"ר את ורשה היתה מעשה יוצא דופן? התשובה לכך שלילית. השורה הראשונה של המנהיגות הפוליטית והציבורית היהודית נטשה את ורשה בחודשים הראשונים למלחמה.³⁰ צ'רניאקוב בז למנהיגים שברחו. הוא ראה בהם קברניטים הנוטשים ראשונים את הספינה הטובעת.³¹ גם מעניניהם של אנשי היישוב בארץ ישראל לא חמקה בריחת המנהיגות היהודית מוורשה ומפולין עם פרוץ מלחמת העולם השנייה.³²

בריחת המנהיגות הפוליטית מוורשה ומפולין העסיקה את דעת הקהל היהודית כבר בעת התרחשותה. יש טעם בשאלה, אם ראוי לראות בבגין עסקן ומנהיג מפלגתי כמו משה סנה (קליינבוים) מהציונים הכלליים, ארליך ואלתר מנהיגי הבונד, או יצחק מאיר לוין ממנהיגי אגודת ישראל. התשובה לכך שלילית. בגין היה מנהיגה של תנועת נוער, שבה המחויבות והקשר בין המנהיג וחניכיו קרובים וחזקים הרבה יותר מאשר בתנועה מפלגתית פוליטית. תחת כנפיו חסו קרוב ל־70,000 חניכים שחיכו למוצא פיו, תלו בו תקווה וראו בו מנהיג ומקור לדוגמה ולחיקוי. לפיכך ראוי לבחון כיצד נהגו מנהיגי תנועות הנוער הציוניות האחרות שישבו בוורשה עם פרוץ המלחמה.

הנהגת תנועות הנוער הציוניות מול הפלישה הגרמנית

אנשי תנועות הנוער 'דרור' ו'החלוץ' ברחו אף הם מוורשה ימים ספורים לאחר פרוץ המלחמה. הידיעה על התקדמות הגרמנים והקריאה הרשמית של ממשלת פולין, שאותה הזכיר גם בגין, שלפיה על גברים צעירים לעזוב את העיר, השפיעה גם עליהם. בן־לילה

29 מנחם בגין, **בלילות לבנים: קורותיו של אסיר־ציון ברוסיה**, זמורה־ביתן, תל אביב 1988, עמ' 71. על החשש הבית"רי בתחילת המלחמה והתחושה שרודפים את אנשי בית"ר בייחוד ניתן ללמוד מכתבות שהתפרסמו בעיתון **המשקיף**. ב־12.9.1939 פורסמה בעיתון כתבה שכותרתה: 'כרלין: האייב מס' 1 הוא... ז'בוטינסקי'. ב־27.12.1939 היתה הכותרת הראשית של **המשקיף**: 'רדיפות אכזריות על בית"ר בשטחי הכיבוש'.

30 גוטמן, **יהודי וארשה**, עמ' 149. בין השאר גוטמן מציין את משה סנה (קליינבוים) מהציונים הכלליים, את ארליך ואלתר מנהיגי 'הבונד', את לוין מאגודת ישראל, ואת מנחם בגין, שגוטמן מגדירו כמנהיג צעירי בית"ר.

31 שם, עמ' 55.

32 מ"א פרלמוטר, 'רועי־צאן ונהגים', **המשקיף**, 13.11.1939.

התארגנה הנהגת התנועה, וב־7 בספטמבר יצאה לדרכה מזרחה.³³ לפי עדותו של יצחק (אנטק) צוקרמן, חשבו אנשי 'החלוץ', כפי שחשב בגין, במושגים של מלחמת העולם הראשונה. הם לא האמינו שפולין תיפול מהר כל כך. הערכתם היתה שפולין תתייצב בקו הגנה, ומאחורי קו זה ימשיכו לפעול מרכזי תנועות הנוער.³⁴ על חיפזון עזיבתם של חברי 'החלוץ' ניתן ללמוד מדבריו של צוקרמן, שלפיהם בבוקר 7 בספטמבר הוא חזר מלילה של עבודת ביצורים לדירה שבה התגוררו חברי הנהגת התנועה, ומצא אותה ריקה. מיד התארגנו הוא והחברים שהיו אתו והחלו לנדוד מזרחה.³⁵ גם הנהגת 'השומר הצעיר' יצאה באותו בוקר מוורשה, וגם החברים שהוגדרו כהנהגת חירום נמנו עם הבורחים מהצבא הגרמני המתקדם. ההנהגה ובווגי הקן בוורשה יצאו בדרכם מזרחה ועמם דגל התנועה.³⁶ חברי המרכז של תנועת הנוער 'החלוץ המזרחי' החליטו אף הם לצאת מוורשה למזרח פולין. גם הם עשו זאת לאחר ששמעו את פנייתם של שלטונות פולין לכל הגברים יוצאי הצבא בבקשה לצאת מוורשה. סיבה נוספת לעזיבתם היתה חשש מפעולות נקם מיידיות מצד הגרמנים כלפי מי שפעלו פוליטית נגד הנאצים.³⁷

עזיבתו של בגין את ורשה לא היתה אם כן יוצאת דופן כלל וכלל. כך עשו כל ההנהגות של תנועות הנוער הציוניות. גם הסיבות שהזכיר בגין – החשש מפגיעות גדולה יותר של ההנהגה עם בוא הכיבוש הגרמני, והלך הרוח שעל פיו תחזיק פולין מעמד עוד זמן רב, ולכן על הנהגת התנועות להמתין מאחורי קווי צבא פולין ולהמשיך לפעול משם – דומות לאלו של מנהיגי תנועות הנוער האחרות. בגין, כמו מנהיגי תנועות הנוער האחרות, חש שאפס הסיכוי לפעולה משמעותית בשטח שכבשו הגרמנים.

חיפוש דרך מעבר לארץ ישראל

מה היו תכניתיו של בגין עם עזיבתו את ורשה? דומה שלהבדיל ממה שעולה מהתכתבותו עם יוניצ'מן – שם אמר שהמטרה היתה לארגן מחדש את פעילות התנועה בחבלים

33 רבקה פרליס, **תנועות הנוער החלוציות בפולין הכבושה**, הקיבוץ המאוחד, תל אביב 1987, עמ' 47. על כך ראו גם: יחיעם ויץ, 'חזרת שליחי "הקיבוץ המאוחד" מאירופה, 1939-1941'. בתוך: אניטה שפירא (עורכת), **העפלה: מאסף לתולדות ההצלה, הבריחה, ההעפלה ושארית הפליטה**, עם עובד, תל אביב 1990, עמ' 108-123.

34 יצחק (אנטק) צוקרמן, **שבע השנים ההן**, הקיבוץ המאוחד, תל אביב 1990, עמ' 21; רבקה פרליס, 'יצחק צוקרמן והתנועה החלוצית בפולין בימי מבחו', **דפים לחקר תקופת השואה**, ג (תשמ"ד), עמ' 11-12.

35 צוקרמן, **שבע השנים ההן**, עמ' 22.

36 פרליס, **תנועות הנוער**, עמ' 47; אלי צור, **לפני בוא האפלה: השומר הצעיר בפולין ובגליציה, 1930-1940**, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב, באר שבע 2006, עמ' 331.

37 ורהפטיג, **פליט ושריד**, עמ' 17. גם חברי הנהגת תנועת הנוער 'גורדוניה' ברחו מוורשה, ראו: פרליס, שם, עמ' 47.

המזרחיים של פולין – היתה מטרתם של בגין ושל אנשי הנציבות שנדדו אתו להגיע לגבול רומניה, לחצות אותו ולעלות מרומניה לארץ ישראל. נתן ילין-מור, שנמלט עם בגין מוורשה, העיד על תכניות אלו: 'נשתדל להגיע אל הגבול הרומני. אולי נצליח להיכנס לרומניה. משם פתוחה הדרך לארץ-ישראל [...]'. כוונות אלו הובילו אותם לתחנה הראשונה במסעם, לעיר לבוב הסמוכה לגבול רומניה. שם קיוו בגין, ילין-מור ורעיותיהם שיצליחו לשכור את שירותיהם של מבריחים שיעבירו אותם את הגבול.³⁸ אחד מהאנשים הקרובים לבגין באותה תקופה, קצין הנציבות ישראל אפשטיין, העיד אף הוא במכתב פרטי על הכוונה לחצות את הגבול לרומניה על מנת להגיע משם לארץ ישראל.³⁹

עם יציאתו מוורשה תכנן בגין להגשים את שאיפתו ארוכת השנים לעלות לישראל, שאיפה שנקטעה זמנית עם מינויו לנציב בית"ר בפולין.⁴⁰ כאשר הצליחו מנהיגי בית"ר להתכנס בלבוב, היו מעייניהם נתונים לשאלה: מה מתרחש בגבול עם רומניה?⁴¹ יצוין שבגין ואנשי תנועת בית"ר לא היו היחידים ששאפתם הראשונה, אולי אף האינסטינקטיבית, היתה לחצות את גבול רומניה ולהגיע לארץ ישראל. גם אנשי 'השומר הצעיר' וה'החלוץ' ניסו תחילה לחצות את הגבול הזה ולצאת משם לארץ ישראל. חלקם נתפסו וחלקם אף נהרגו בניסיונות אלו.⁴² בלבוב, שהיתה תחת שלטון סובייטי, התרכזו בית"רים רבים ששמו להם למטרה לחצות את גבול רומניה. ילין-מור ואתו אחד משליחי בית"ר מארץ ישראל נסעו לעיירת הגבול סניאטין, וכשחזרו הודיעו לבית"רים בלבוב שנסתם הגולל על האפשרות לעלות לישראל דרך רומניה. במקום זאת נפתחה בפני הנהגת בית"ר אפשרות חדשה בעיר וילנה, שסופחה מחדש לליטא לאחר הסכם ריבנטרופ-מולוטוב שנחתם ב-23 באוגוסט 1939.

בגין ועמו הנהגת בית"ר המשיכו לוילנה. אך האם חשו בגין, ילין-מור וחבריהם להנהגה שהם משאירים את הבית"רים למות מוות ודאי תחת השלטון הגרמני? התשובה לכך שלילית. דוגמה לאופן שבו ראו בני הזמן את החיים תחת הכיבוש הגרמני היא ההתלבטות

38 נתן ילין-מור, **שנות בטרם**, כנרת, תל אביב 1990, עמ' 103. נתן ילין-מור (פרידמן), 1913-1980, היה פעיל בית"ר בפולין ומאנשי התאים החשאיים של האצ"ל בפולין. ב-1941 עלה לארץ ישראל והצטרף ללח"י. היה ממפקדי הלח"י. נבחר לכנסת הראשונה מטעם 'מפלגת הלוחמים'.

39 ישראל אפשטיין, מקציני נציבות בית"ר בפולין, במכתב מווילנה לאהרן פרופס בארצות הברית, 24.1.1940, מזב"ר, פ 183/5.

40 בהצהרת שלטון בית"ר על העברת תפקיד נציב בית"ר לבגין, נכתב: 'רצונו הפרטי של הקצין בגין היה לעלות לארץ ולהמשיך את שירותו הבית"רי שם. ואולם השלטון ראה לנכון לדחות את עלייתו לפי שעה [...]'. בן-ירוחם, **ספר בית"ר**, ב: **אל העם**, חלק שני, עמ' 985.

41 ילין-מור, **שנות בטרם**, עמ' 110. על השאיפה לעבור את הגבול לרומניה העיד גם ישראל אלדד, ראו: אלדד, ריאיון, 8.12.1993.

42 **צור, לפני בוא האפלה**, עמ' 334. על רצונה העז של חייקה גרוסמן לעלות לארץ ישראל לאחר פרוץ המלחמה, ועל כעסה הרב שמוסדות התנועה לא אפשרו לה לעלות, כעס שלא שכך גם בסוף המלחמה, ראו: זיוה שלו, **חייקה**, א, מורשת, תל אביב 2005, עמ' 48-51. על ניסיונות נוספים ראו: זרז וזי, 'ניסיונות עלייה מפולין הכבושה', **דפים לחקר תקופת השואה**, ט (1991), עמ' 109-127.

של בגין וילין-מור, בעקבות הפלישה הסובייטית לפולין באמצע ספטמבר 1939: 'לנוכח המצב החדש, האם טוב עשינו שעזבנו את וארשה? אין ספק שפה לא נשקפת סכנה לחיי יהודים, אבל בראייה רחוקה יותר, יתכן שמשטח הכיבוש הגרמני יורשו יהודים לצאת. הן גרמניה רוצה לעשות את אירופה "יודנריין", נקיה מיהודים. ברית המועצות ודאי לא תתיר ליהודים לצאת מתחומיה'.⁴³ גם בקרב יהודי ורשה התרוצצו מחשבות שכאלו, שהפכו לגל שמועות. הם הניחו שבפולין ישחזרו הנאצים את מדיניותם כלפי היהודים בגרמניה ובאוסטריה, ויעודדו את הגירתם לארץ ישראל.⁴⁴

בגין פנה לכיוון וילנה כאשר נחסמו אפשרויות המעבר לארץ ישראל דרך גבול רומניה. בליטא, ובוילנה בפרט, נפתח פתח של הזדמנויות לפעולה חופשית. לוילנה הגיעו מרכזי תנועות הנוער השונות. חלקם הגיעו באופן מסודר וחלקם באופן ספונטני.⁴⁵ בגין ראה בוילנה החופשית הזדמנות חדשה לעלות לארץ ישראל וקרא לבית"רים להתכנס שם.⁴⁶

חזרת הנהגות תנועות הנוער לוורשה

כשם שהשוותה קודם החלטתו של בגין לעזוב את ורשה להחלטת מנהיגי תנועות הנוער האחרים, כך יש להשוות בין המאמצים שעשו אותם מנהיגים לחזור אל מאחורי הקוים הגרמניים ובין מעשיו והחלטותיו של בגין בעת שהותו בוילנה – מעשים והחלטות שהיו בסיס לביקורת כלפיו בקרב אנשי בית"ר.

כבר בראשית אוקטובר 1939, כחודש אחרי הפלישה הגרמנית, חזרה לוורשה חברת תנועת 'דרור' ('החלוץ הצעיר') פרומקה פלוטניצקה.⁴⁷ בסוף נובמבר הגיעה לוורשה חברת 'השומר הצעיר' טוסיה אלטמן.⁴⁸ המשימה שהוטלה עליה היתה לארגן מחדש את התנועה

43 ילין-מור, **שנות בטרם**, עמ' 103-104.

44 צור, **לפני בוא האפלה**, עמ' 334; גוטמן, **יהודי וארשה**, עמ' 34; חוה אשכולי (וגמן), **אלם: מפא"י לנוכח השואה 1939-1942**, יד יצחק בן-צבי, ירושלים 1994, עמ' 62-63.

45 דינה פורת, 'ריכוז הפליטים היהודיים בוילנה 1939-1941', עבודת מוסמך, אוניברסיטת תל אביב, תל אביב 1973, עמ' 11.

46 חיים לזר ליטאי, **פרקי בריחה**, מוזאון הלוחמים והפרטיזנים, תל אביב 1986, עמ' 66; סילבר, **בגין**, עמ' 22.

47 פרומקה פלוטניצקה, 1914-1943, חברת תנועת הנוער 'דרור', חזרה לוורשה והיתה קשרית בארגון היהודי הלוחם: 'צפה ההצעה שמיישהו מחברי המרכז יחזור לוורשה. מה? לתופת היא? הן לא יתכן הדבר? מוטב לעבור ל"סדר היום". שתיקה עיקשת. פ. קמה ומציעה עצמה לשליחות זו. רגע של מועקה אכזרית. הניתן להכריע כאן? פ. מודיעה כי לא יזוזה מהחלטתה, **בימי שואה: מפי שליחים ל'החלוץ'**, הקיבוץ המאוחד, עין חרוד 1940, עמ' 224.

48 טוסיה אלטמן, 1918-1943, חברת ההנהגה הראשית של 'השומר הצעיר', חזרה מוילנה לוורשה הכבושה בידי הגרמנים. היתה חברה באי"ל. נהרגה במהלך מרד גטו ורשה.

באזור הכיבוש הגרמני. אלטמן יצאה לוורשה מהריכוז החלוצי בוילנה, משם יצא לוורשה גם מרדכי אנילביץ'. הוא הגיע לוורשה במחצית השנייה של ינואר 1940. אחריו יצא יוסף קפלן,⁴⁹ הוותיק מבין חברי ההנהגה של 'השומר הצעיר'. הוא הגיע לוורשה בסוף פברואר. גם חברי 'החלוץ' המשיכו לשלוח נציגים לשטח הגרמני. צביה לובטקין הגיעה לוורשה בתחילת ינואר, ואחריה במאסר הגיע צוקרמן.⁵⁰

מה הגיע את חברי תנועות הנוער לשוב לשטח הגרמני? בראש ובראשונה תחושת האחריות. בשכבת ההנהגה שברחה היו ותיקי התנועות והמדריכים, שהשאירו מאחור את חניכי השכבות הבינוניות והצעירות. ההנהגה חשה שמוטלות עליה אחריות וחובה מוסרית: חובת המחנכים כלפי חניכיהם וחובת המנהיגים הבוגרים כלפי הצעירים שהנהיגו.⁵¹ סיבה נוספת היתה הרצון להקים מחדש את תנועות הנוער כתנועות חינוכיות. צוקרמן העיד שכאשר פנתה לובטקין, שישבה בוורשה, אל הנהגת התנועה בשטח הסובייטי, היא כתבה: 'אם מישו חושב שהוא בכל זאת יכול לעזור בהקמת התנועה החינוכית, הרי זהו הדבר הדרוש ביותר עכשיו בשטח הגרמני'.⁵² עוד סיבה שגרמה לחזרתם של מנהיגי תנועות הנוער היתה תחושת אחריות כלפי כלל הציבור היהודי.⁵³ תנועת 'החלוץ הצעיר-דרור' חשה שכתנועה המושרשת בקרב המוני העם היהודי חובתה 'לחיות ולפעול בכל מקום שעוד מצויים בו יהודים'.⁵⁴

גם תנועת בית"ר תפסה עצמה כתנועה המושרשת בקרב ההמון היהודי, ואף הציגה את עצמה כמייצגת האותנטיות של המוני העם. ז'בוטינסקי, מנהיגה, ראה את עצמו אחראי לגורל כלל היהודים. המפעלים שהוביל עד ממש לפני פרוץ המלחמה – כגון ה'ציון-סיים', פרלמנט ההצלה הייצוגי של כלל יהודי אירופה; 'תכנית האבקואציה', פינוי של מיליוני יהודים לארץ ישראל; 'הפטיציה', תכנית להחתמה של מיליוני יהודים כדי להפעיל לחץ על בריטניה לפתוח את שערי הארץ – נועדו להיטיב עם כלל הציבור היהודי. העיקרון שעמד מאחורי פעולות אלה היה מציאת פתרון למצוקת יהודי אירופה במסגרות בין-לאומיות רחבות.⁵⁵ הרוויזיוניזם גינה שתי עמדות אידאולוגיות: העמדה האליטיסטית, שחיים ויצמן

49 יוסף קפלן, 1913-1942, ממנהיגי 'השומר הצעיר' בפולין וממייסדי הארגון היהודי הלוחם בגטו ורשה. בראשית 1940 חזר מוילנה לוורשה על מנת לרכז את פעילות 'השומר הצעיר' במחתרת. נרצח בזמן האקציה הגדולה של יהודי גטו ורשה ערב תשעה באב 1942.

50 פרליס, **תנועות הנוער**, עמ' 72-73. צביה לובטקין, 1914-1978, ממנהיגות תנועת 'החלוץ הצעיר-דרור' בפולין, חזרה לשטח הגרמני הכבוש והיתה ממפקדות א"ל. לאחר המלחמה לקחה חלק בהנהגת תנועת 'הבריחה'. לובטקין היתה ממקימי קיבוץ לוחמי הגטאות.

51 שם, עמ' 71.

52 צוקרמן, **שבע השנים ההן**, עמ' 44.

53 ישראל גוטמן, **בעלטה ובמאבק**, האוניברסיטה העברית בירושלים ומורשת, ירושלים 1985, עמ' 208.

54 פרליס, **תנועות הנוער**, עמ' 71.

55 רינת ייה (גורודנצ'ק) רובינסון, **סערה מסייעת: התנועה הרוויזיוניסטית בשנים 1925-1940**, יד יצחק בן-צבי, ירושלים 2010, עמ' 153-174.

נתפס כמייצג, הרואה בהמון היהודי 'אבק'; והעמדה התועלתנית, הסוציאליסטית-מרקסיסטית, שמפא"ר נתפסה כמייצגת המרכזית שלה.⁵⁶ בשנים שלפני מלחמת העולם השנייה ידעה תנועת בית"ר תקופה של פריחה. הקרקע האנושית שממנה צמחה התנועה היתה המוני העם שלא היו מסונפים לתנועות הנוער החלוציות. חברי בית"ר הצעירים, ובגין ביניהם, ראו בבית"ר תנועה השואפת להגדיל את השפעתה ואת מספר חבריה מקרב המוני היהודים. בנושא העלייה לארץ ישראל היתה גישת תנועת בית"ר, שאין להעדיף עלייה של חלוצים נבחרים אלא לפעול לעלייה של כל שכבות העם, שיבנו יחד את הארץ. הכשרה חלוצית לא היתה קריטריון לעלייה. ערב מלחמת העולם השנייה היו המפלגה הרוויזיוניסטית ותנועת בית"ר בפולין בשיא פריחתן, ובית"ר היתה מתנועות הנוער הציוניות הגדולות בפולין.

על רקע נתונים אלו מתחדדת השאלה, שהציקה ככל הנראה הן לשלטון בית"ר בלונדון הן לנציבות בית"ר בארץ ישראל, מדוע נטשו מנהיגי בית"ר בפולין את חניכיהם? ועקב חזרתם של מנהיגים בולטים בהנהגות 'השומר הצעיר' ו'החלוץ-דרור' לשטח הגרמני, מתבקשת שאלה נוספת: מדוע לא שלחו אנשי נציבות בית"ר בוויילנה אף לא שליח אחד לשטח הכבוש? והכוונה אינה לשליח שמטרתו להזעיק את החניכים ולעזור להם לברוח לוויילנה או לשטח אחר שאינו כבוש בידי הגרמנים, אלא לשליח שמטרתו להישאר עם החניכים, לעודדם ולהדריכם. חשוב לציין שבשטח הכבוש על ידי הגרמנים החלו חניכי התנועות שנותרו מאחור, לאחר תקופת התאוששות קצרה, לפעול להקמה מחדש של מסגרת התנועה. כאשר חזרו מנהיגי התנועות אל חניכיהם, הם מצאו במקרים רבים שהחניכים ציפו לבואם.⁵⁷ חניכי תנועת בית"ר בוורשה קיימו מפגשים וניסו לחדש את פעילות התנועה זמן קצר לאחר הכיבוש הגרמני של העיר. הם נפגשו במחתרת באחד הגנים הציבוריים בעיר ודנו בינם לבין עצמם כיצד לחדש את פעילות התנועה לנוכח המצב החדש. בהמשך, עם חזרתם של כמה ממפקדי הקנים לעיר, החלו מפגשים מסודרים יותר במועדון ההסתדרות הציונית החדשה (הצ"ח). קצין נציבות בית"ר היחיד שנותר בוורשה היה פרץ לסקר, שהיה קצין בצבא פולין ולאחר תבוסת הצבא הפולני הצליח להגיע לוורשה והחליט להישאר שם.⁵⁸ במהלך אוקטובר-נובמבר 1939 נפגש לסקר עם מנהיגי בית"ר מהדרג השני שנותרו בוורשה ועם ראשי הצה"ר, כדי לתכנן את המשך פעילותה של תנועת בית"ר בתנאים החדשים שנוצרו.⁵⁹ לסקר הצליח לקדם נתיב יציאה

56 אסתר שטיין-אשכנזי, **בית"ר בארץ ישראל, 1925-1947**, הספרייה הציונית ומכון ז'בוטינסקי, ירושלים 1997, עמ' 178.

57 גוטמן, **בעלטה ובמאבק**, עמ' 206.

58 עדות פרץ לסקר, 15.12.1962, מזב"י, כ 70 ב 43/1. פרץ לסקר, 1910-1963, מקציני נציבות בית"ר בפולין בתקופת נציבותו של בגין, היה קצין בצבא הפולני ונותר בוורשה לאחר הכיבוש הגרמני. שרד בשואה והיה פעיל בתנועת 'הבריחה' אחרי המלחמה. עלה לארץ ישראל והמשיך לפעול בתנועת בית"ר.

59 מזב"י, שם; דוד וודובינסקי, **אנחנו לא נושענו**, יד ושם, ירושלים 1986, עמ' 73. דוד וודובינסקי, 1895-1970, היה ממנהיגי התנועה הרוויזיוניסטית בוורשה. כאשר פרצה המלחמה החליט להישאר

מפולין דרך איטליה והיה בקשר עם בגין, שניסה אף הוא לפעול כדי להוציא בית"רים מוורשה בדרך זו.⁶⁰ אנשי בית"ר שנותרו מאחור ציפו לעזרה מצד אנשי התנועה שנמלטו מבעוד מועד. העזרה שבששנה לבוא בלטה עוד יותר על רקע הגעתם של שליחים מתנועות נוער אחרות. לסקר העיד על כך: 'מחוץ לארץ לא הגיעה בשבילנו כל עזרה, בניגוד לקשר ההדוק והעזרה שהתנועות האחרות נהנו מהם במידה גדולה מאוד'.⁶¹

נציבות בית"ר הגיעה לוויילנה כמעט במלואה. ואף שהמנהיגים עצמם לא חזרו לפולין, שלחה הנציבות שליחים לקני בית"ר ברחבי פולין כדי לבשר לחניכים שווילנה היא כעת חלק מליטא החופשית, ויש משם אפשרות יציאה לארץ ישראל. הנציבות המשיכה לשגר שליחים לפולין גם במהלך החורף הקשה של שנת 1939-1940, אך בינואר 1940 נאטם הגבול בין ליטא לפולין עקב הסכמה בין הליטאים לסובייטים. מספר הבית"רים שהספיקו להסתגל לוויילנה עמד על כ-1,000 איש.⁶² מבטו של בגין באותו הזמן הופנה לעבר ארץ ישראל. לדבריו הוא רצה: 'לעלות בכדי שאוכל לפעול'.⁶³ אם כן, הנהגות תנועות הנוער הגיעו לוויילנה באופן ספונטני. אחרי השלב הספונטני החלה התארגנות, שמשמעותה היתה שליחת שליחים לאזורים הכבושים בידי הגרמנים ובידי הרוסים כדי לנסות לרכז את החניכים בוויילנה, וחיפוש דרכי יציאה מוויילנה לארץ ישראל. הנהגת תנועת בית"ר נהגה באופן דומה לשאר התנועות. אך בעוד שהתנועות האחרות שלחו שליחים שמטרתם היתה להישאר עם חניכיהם באזורים הכבושים, מטרת השליחים של תנועת בית"ר היתה לדווח על האפשרות שנוצרה בוויילנה, ולשוב אחר כך מהאזורים הכבושים לוויילנה. על השאלה, מדוע לא שבו מנהיגי בית"ר לשטח הכבוש כמו מנהיגי תנועות הנוער משמאל, לא ניתן להשיב תשובה מוחלטת. ניתן לשער ש'רוח המפקד' שנשבה מהנהגת בית"ר ובראשה זאב ז'בוטינסקי, לפיה 'בית"ר דפולניה נחרבה', שללה כל אפשרות של פעילות בשטח שכבשו הגרמנים והדגישה כי 'המבצר היחידי שבו נוכל להציל את הרוח הבית"רית הוא ארץ ישראל'.⁶⁴ בהתכתבות ובתזכירים של הנהגת

בוורשה ולהמשיך לעבוד בבית החולים שניהל. היה מראשי המחתרת הפוליטית בגטו, ניצל מהמלחמה, התגורר בארצות הברית ונפטר בישראל ב-1970.

60 בגין ליוניצ'מן, 4.2.1940, אממ"ב, פפ 20/34/9.

61 עדות פרץ לסקר, 15.12.1962, מזב"י, כז ב 43/1.

62 כמה מאות בית"רים פולנים, בין 500 ל-1,000, הצליחו להסתגל לוויילנה. הנהיגה היהודית לוויילנה נמשכה ארבעה חודשים: מאוקטובר 1939 עד ינואר 1940. רק בחודש הראשון (אוקטובר) היתה הכניסה לליטא מותרת. ראו על כך: פורת, 'ריכוז הפליטים היהודיים בוויילנה', עמ' 10. בעיתון המשקיף נכתב כי הגיעו לוויילנה כ-1,200 מחברי הצ"ח ובהם כ-100 בית"רים כולל הנציב מנחם בגין. אנשי הצ"ח ובית"ר בוויילנה התגוררו בשני מרכזים (פנימיות) וערכו קורסים צבאיים ומדיניים. ראו: 'בשלב ראשון', המשקיף, 4.4.1940.

63 בגין ליוניצ'מן, 8.5.1940, אממ"ב, פפ 20/34/9 (ההדגשה במקור).

64 ז'בוטינסקי לרזיאל, 25.9.1939, מזב"י, א, 1, 2/29/2; שם, ז'בוטינסקי להנהגת התנועה הרוויזיוניסטית בארץ ישראל, 17.9.1939; שם, תזכיר ז'בוטינסקי לתנועתו, 2.11.1939. על כך בהרחבה להלן.

הצ"ח הודגש שפעילות בשטחים שכבשה גרמניה איננה רלוונטית יותר, ושאת מרכז הכובד התנועתי יש להעביר מאירופה לארץ ישראל ולארצות הברית.⁶⁵ כאשר מציבים מול גישתו של ז'בוטינסקי את הדרישה החד-משמעית של ההנהגה הראשית של 'השומר הצעיר' בארץ ישראל ממנהיגי התנועה לא לעלות ארצה אלא לחזור ולשהות לצד חניכיהם ולשקם את התנועה באזורי הכיבוש, מתבררות הדרכים השונות שבהן הלכו הנהגות תנועות הנוער השונות.⁶⁶

'בית"ר דפולניה נחרבה':⁶⁷ התנועה הרוויזיוניסטית ובית"ר לאחר פרוץ מלחמת העולם השנייה

כרקע למתרחש בוילנה חשוב לתאר את מצבה של התנועה הרוויזיוניסטית בכלל ושל בית"ר בפרט באותה עת. עם פרוץ המלחמה ולאחר הכיבושים הגרמניים המהירים הבין ז'בוטינסקי, שמרכז הכובד של תנועתו עובר כעת לארץ ישראל. בתזכיר סודי ששלח לאנשי תנועתו בראשית נובמבר 1939 תמך ז'בוטינסקי בניסיונות איחוד בין כל פלגי התנועה הציונית והשתלבות בוועד הלאומי בארץ ישראל. הסברו היה כי המלחמה הובילה ל'עונה מתה' מבחינה פוליטית, כלומר לזמן מתאים לעשיית שלום פנימי בין הזרמים הפוליטיים השונים בארץ ישראל. הוא טען שמצב חירום זה יהיה הזדמנות בלתי חוזרת לתנועה הרוויזיוניסטית לחזור לתודעת היישוב ובהמשך, לאחר המלחמה, אף לזכות בבכורה הפוליטית בתנועה הציונית וביישוב.⁶⁸ ז'בוטינסקי דרש מאנשי מפלגתו ותנועתו בארץ ישראל אחדות פנימית מוחלטת לנוכח המצב. דרישתו היתה שוועד המורשים של הצ"ח בארץ ישראל יהיה הסמכות המכריעה והעליונה של כל זרמיה של התנועה הרוויזיוניסטית בארץ ישראל.⁶⁹ אולם האוטונומיה שנתן ז'בוטינסקי לוועד המורשים הובילה לסכסוכים פנים-תנועתיים חריפים. הוויכוח התנהל בעיקר בין שתי קבוצות יריבות: אנשי ההנהגה הפוליטית שעמדו בראש ועד המורשים, והנהגת בית"ר בארץ ישראל, שעקב הוראתו של

65 מכתב מרדכי כ"ץ לנציב בית"ר באמריקה, 11.9.1939, מזב"י, 2ב 15.

66 על דרישתו של מאיר יערי, ממנהיגי 'השומר הצעיר', בהקשר זה ראו להלן הערה 77.

67 ז'בוטינסקי לרזיאל, 25.9.1939, מזב"י, 1א 2/29/2.

68 ז'בוטינסקי להנהגת התנועה הרוויזיוניסטית בארץ ישראל, 17.9.1939, שם; תזכיר ז'בוטינסקי לתנועתו, 2.11.1939, שם.

69 ז'בוטינסקי להנהגת התנועה הרוויזיוניסטית בארץ ישראל, 17.9.1939, שם. ועד המורשים של הצ"ח הוקם במאי 1936 והיה הסמכות העליונה של התנועה הרוויזיוניסטית בארץ ישראל. הוועד הוקם במטרה להיות רשות תנועתית אחת עבור הסיעות והקבוצות השונות. חברי הוועד נחשבו שליחיו האישיים של ז'בוטינסקי, וכוחם המרכזי נבע מכך שהחזיקו באמצעים הכספיים של התנועה הרוויזיוניסטית בארץ ישראל. בראש ועד המורשים עמד ד"ר אריה אלטמן.

ז'בוטינסקי הפכה כפופה לחלוטין לוועד המורשים. היה זה גם ויכוח דורי בין האגף הצעיר בתנועה (הלוחמני יותר) ובין ההנהגה הוותיקה (המתונה).

כעבור זמן קצר קיבל ז'בוטינסקי מכתבים חריפים, שבהם הואשם כי נטש את בית"ר בארץ ישראל והותיר אותה בידי קבוצת עסקנים רוויזיוניסטים שלא גדלו בבית"ר, המזיקים לה. במכתב ממאי 1940 כתב קצין שלטון בית"ר בארץ ישראל, רפאל רוזוב, לז'בוטינסקי: 'עכשיו הופיעו על הבמה אנשים שאף פעם לא היו קרובים לבית"ר ואף לא היו מתעכבים בעוברהם על פני מועדוני בית"ר והם נטלו לעצמם את "עבודת הקודש" של הריסת בית"ר [...]'. רוזוב זעק לז'בוטינסקי בבקשה להציל את בית"ר, שהיתה ל'מִצְבָּה' דווקא כאשר הנוער בארץ ישראל כה זקוק לה.⁷⁰ בשני מברקים חריפים, שנשלחו לז'בוטינסקי בחודשים יוני ויולי 1940, קבעו שלושה ממנהיגי בית"ר בארץ ישראל כי בית"ר בפרט, והתנועה הרוויזיוניסטית בכלל, עומדות לפני קריסה מוחלטת. הם טענו שמנהיגי התנועה יהיו אחראים להרס הכולל של התנועה בארץ ישראל. את האשמה הפנו לז'בוטינסקי עצמו: להחלטותיו ולהתעלמותו מהמתרחש בארץ ישראל. הם כתבו לו: 'אנו סובלים. אבינו [ז'בוטינסקי] וראשי תנועתנו השאירו אותנו לבד. בבקשה תזכור זאב ז'בוטינסקי היקר שאתה תהיה אחראי להריסת התנועה שלנו בא"י [...]'.⁷¹

בעוד ז'בוטינסקי מותקף על ידי הנהגת בית"ר ומואשם בנטישת התנועה ובהריסתה, הגיע אליו מכתב מנציבי בית"ר בליטא ובפולין. במכתב זה, שכתבו בגין וגלזמן ביוני 1940, הם ביקשו בדחילו ורחימו עזרה כספית, כדי שההנהגה בוויילנה תוכל לקיים את עצמה ואת פעולותיה, וכדי שתוכל לשלוח עזרה כספית לשטח הכבוש:

קצין הנציבות לסקר כתב מוארשה, כי מצב חברינו הוא קשה מאוד ובקש עזרה ממשית [...] עתה נפתחות אפשרויות של סיוע ריאלי: הנה אפשר מכאן להעביר מכולת לשטח הכבוש וכיוון שאנו עומדים בקשר עם כמה עשרות קננים [כך במקור] בשטח ההוא, הרי עזרה זאת היא באמת רצינית [...] אדון ראש-בית"ר יואיל לסלוח לנו, כי אנו פונים אליו בבקשות אלו [...] אולם מתוך הכרת אחריותנו עבור חברינו, אשר אורבת להם סכנה מצד אחד ואשר סובלים ממחסור מצד שני – הננו מתכבדים לבקש עזרה תכופה.⁷²

מכתב התשובה לבגין נכתב בשמו של ז'בוטינסקי על ידי אחד מעוזריו. לא ברור אם המכתב הגיע לבגין, אך ניתן ללמוד ממנו כי ז'בוטינסקי קרא את המכתב של בגין וגלזמן ורצה לעזור להם. אולם המצב הכלכלי הקשה של תנועתו לא אפשר לו להגיש להם

70 רוזוב לז'בוטינסקי, 19.5.1940, מזב"י, א 18/28/3. במכתב מיום 20.5.1940 כתב פעיל בית"ר (ככל הנראה יוניצ'מן) כי בית"ר עומדת בפני חיסול! הן רוזוב הן יוניצ'מן ביקשו מז'בוטינסקי לפטר אותם מתפקידם בנציבות בית"ר בארץ ישראל. רפאל רוזוב, 1892-1956, היה ממייסדי תנועת בית"ר בארץ ישראל, הצ"ח והצה"ר, וממנהיגי בית"ר בארץ ישראל בזמן מלחמת העולם השנייה.

71 מברקים לז'בוטינסקי מיולי 1940, מזב"י, ג 1/6 (ההדגשה שלי). מברקים אלו הם המשך למכתב שנשלח מהנהגת בית"ר בארץ ישראל לז'בוטינסקי ב-20.6.1940.

72 בגין וגלזמן לז'בוטינסקי, קובנה, 6.6.1940, מזב"י, פ 12/5 1835.

עזרה ממשית. ז'בוטינסקי הבטיח לפנות מיד לנציגי הצ"ח בקובנה כדי שיעזרו לבגין, אך מעבר לכך ידיו כבולות. המכתב הסתיים בהצדעה לבגין ולחברי בית"ר הנמצאים בליטא.⁷³

אם היה כעס מצד ז'בוטינסקי על בגין, על מעשיו ועל החלטותיו עם פרוץ המלחמה, הוא לא עלה במכתב קצר זה. מבין שורות המכתב מבצבצת תחושת ייאוש ומחסור של התנועה הרוויזיוניסטית ושל ז'בוטינסקי, שאינם יכולים לעזור לאנשיהם על אדמת אירופה. מבחינת ז'בוטינסקי היה ברור, שתנועת בית"ר בפולין נחרבה. במכתב לדוד רזיאל מ-25 בספטמבר 1939 הוא כתב: 'בית"ר דפולניה נחרבה. אין צורך שאסביר לכם את גודל האבדה הזאת. מה יהיה גורלם של יתר סניפי בית"ר במזרח אירופה – טרם ידוע. אבל דבר אחד ברור: אולי המבצר היחידי שבו נוכל להציל את הרוח הבית"רית הוא ארץ ישראל'.⁷⁴ תפיסתו של ז'בוטינסקי היתה, שמלחמת העולם לא תימשך זמן כה רב. הוא אף ראה במלחמה הזדמנות לתנועה הציונית בכלל ולתנועה הרוויזיוניסטית בפרט. גישתו, ששמה דגש על ארץ ישראל וראתה במלחמה באירופה הזדמנות, באה לידי ביטוי באחד ממכתביו האחרונים שנשלח לפני מותו לאריה אלטמן בארץ ישראל. ז'בוטינסקי כינה במכתב זה את המלחמה משבר שייגרם בקרוב, וקבע שאחרי המשבר תשתלט התנועה הרוויזיוניסטית על המנגנון הפוליטי בארץ ישראל. הוא היה בטוח שהמצב המדיני כעת (1940) דומה למצב ב-1917, לקראת סוף מלחמת העולם הראשונה. הוא רמז אל הצהרת בלפור שהתקבלה בנובמבר 1917, וטען שבקרוב מאוד תזכה התנועה הציונית בתוצאות דומות, כלומר בהצהרת בלפור שנייה שתבטיח הקמת מדינה יהודית בארץ ישראל.⁷⁵

לאחר פרוץ המלחמה נקלעה התנועה הרוויזיוניסטית למצב קשה בשל משבר כספי ושורה של סכסוכים פנימיים בין אגפיה השונים – בית"ר, האצ"ל, הנהגת התנועה בארץ ישראל והנהגת התנועה באנגליה ובארצות הברית. באותה תקופה היה בגין בוילנה והנהיג שם את ציבור הפליטים הבית"רים. ניתן לשער שבגין ומעשיו לא היו בראש סדר העדיפויות של הנהגת התנועה הרוויזיוניסטית ושל ז'בוטינסקי. מעברו של ז'בוטינסקי מאירופה לארצות הברית באביב 1940 סימל את גישתו עם פרוץ המלחמה, לפיה אין עתיד לתנועתו על אדמת אירופה ולכן יש לרכז את מאמצי התנועה ואת אנשיה מחוץ ליבשת הבערת. ביולי 1940 הדגיש שלטון בית"ר בלונדון, במכתב לנציבות בית"ר בארץ

73 מכתב לבגין מ-18.6.1940, מזב"י 51/6.

74 ז'בוטינסקי לרזיאל, 25.9.1939, מזב"י, א 1א 2/29/2. דוד רזיאל, 1910-1941, נולד בליטא ועלה לישראל ב-1914. היה ממקימי האצ"ל ב-1931 ומונה למפקדו ב-1938. הוביל באצ"ל את הקו שדגל בהפסקת אש עם הבריטים לאחר פרוץ מלחמת העולם השנייה. נהרג בעיראק ב-1941 בעת שהיה בשליחות המודיעין הבריטי במסגרת המלחמה נגד גרמניה.

75 ז'בוטינסקי לאלטמן, 28.7.1940, מזב"י, א 1א 2/30/2. אריה אלטמן, 1902-1982, יליד אוקראינה, היגר לארצות הברית והצטרף לתנועה הרוויזיוניסטית ב-1928. ב-1931 נבחר לראש הצה"ר בארצות הברית. עלה לישראל ב-1935 והיה לאחד ממנהיגי התנועה הרוויזיוניסטית. מנהיג את התנועה בארץ ישראל אחרי מות ז'בוטינסקי. היה חבר כנסת מטעם חרות.

ישראל, שהמטרה היא לחלץ מאירופה את ההנהגה הבית"רית ושכך תלוי עתידה של התנועה כאשר תסתיים המלחמה.⁷⁶ הערכת מעשיו וכוונותיו של בגין לא יכולה להיות מנותקת מהבנת הלך הרוח של הנהגת בית"ר העולמית והתנועה הרוויזיוניסטית עם פרוץ מלחמת העולם השנייה. הלך רוח זה הדגיש את הצורך בהצלת האוונגרד התנועתי והוצאתו מאירופה. זאת אל מול הגישה של הנהגת תנועות הנוער השמאליות, שדרשה מהאוונגרד להישאר ולפעול לצד העם הגווע.⁷⁷ ההבנה של הלך הרוח בקרב הנהגת התנועה הרוויזיוניסטית חשובה ביותר לדיון בפרשת 'הספינה הטובעת' וביכולתו של בגין להתאושש ממנה. כאשר הנהגת התנועה הטילה את כל כובד משקלה על הוצאת האוונגרד הבית"רי מאירופה, ולא ראתה תכלית לפעולה ביבשת העולה בלהבות, הישגותו של בגין בוויילנה כמי שתפקידו להוביל ולנהל עניין זה היתה דבר מובן, התואם את עמדת ההנהגה.

נציבות בית"ר בוויילנה – התארגנות, פעילות וביקורת

הנהגת בית"ר בפולין הגיעה לוויילנה בראשית נובמבר 1939. שלטון בית"ר בלונדון ציין את הגעתו של בגין ואת הקליטה של הבית"רים הפולנים על ידי חבריהם בליטא. בדוח ששלח בגין מוויילנה הוא ציין את קבלת הפנים החמה לה זכו הפליטים הבית"רים מפולין.⁷⁸ על מעשיהם של קציני נציבות בית"ר בחודשים הראשונים לשהותם בוויילנה, ועל המבוכה ומיעוט הפעילות של הנהגת בית"ר שם, ניתן ללמוד ממכתב שכתב קצין הנציבות ישראל אפשטיין לשליח בית"ר בארצות הברית אהרן פרופס: 'המאורעות בעולם מתפתחים בכיוון נעילת הדרך בפנינו, בפני עלייתנו [...] נכנסנו לתוך סימטא סגורה ואין אנו יכולים לצאת ממנה'.⁷⁹ אפשטיין תיאר את רצונם של אנשי הנציבות להקים מחדש את תנועת בית"ר במקומות שבהם נהרסה, אך הוא התנה זאת בהפסד של גרמניה במלחמה. במכתבו לא נזכרת האפשרות לשלוח חלק מקציני נציבות בית"ר כדי שיעמדו לצד חניכיהם בשטחים שנכבשו על ידי הגרמנים, אך נזכרת שאיפת קציני הנציבות לעלות לארץ ישראל.⁸⁰

76 מכתב מרדכי כץ בלונדון לשמשון יוניצ'מן בארץ ישראל, 4.7.1940, מזב"י, 26.17.

77 דבריו המפורשים על כך של מאיר יערי, ממנהיגי השומר הצעיר, בינואר 1940 מובאים אצל: אביוה רונן, *נידונה לחיים*, ידיעות אחרונות ואוניברסיטת חיפה, תל אביב 2011, עמ' 83. עם זאת יצוין שרוב שכבת ההנהגה הוותיקה של השומר הצעיר בפולין עלתה לישראל מוויילנה ולא נותרה באירופה, ראו שם, עמ' 84-85.

78 'ידיעות השלטון', 7.11.1939, מזב"י, 26.26.

79 אפשטיין לפרופס, 24.1.1940, מזב"י, 12/5 1835. ישראל אפשטיין, 1914-1946, היה קצין נציבות בית"ר בפולין ומנאמני בגין. עלה לישראל ב-1941. נשלח לאירופה על ידי האצ"ל ונהרג כשניסה לברוח מבית הכלא לאחר מתקפת האצ"ל על שגרירות אנגליה ברומא ב-1946. אהרן פרופס, 1904-1978, היה ממייסדי תנועת בית"ר ב-1921. שימש נציב בית"ר בפולין לפני בגין, והיה מעוזריו הקרובים של ז'בוטינסקי. בשנות מלחמת העולם השנייה פעל בשליחות בית"ר בארצות הברית.

80 מזב"י, שם.

בזמן שבגין ושאר קציני הנציבות התקשו להפעיל את מסגרת התנועה בוויילנה, קיבל בגין מכתבים משלטון בית"ר (ההנהגה העולמית של בית"ר) באנגליה וממלא מקום נציב בית"ר בארץ ישראל, שמשון יוניצ'מן, שבהם הוא הואשם על שנטש את חניכי בית"ר שנותרו בשטח הכיבוש הגרמני.⁸¹ ההתכתבות בין בגין ובין שלטון בית"ר בלונדון לא נמצאה, אך מתשובת בגין ליוניצ'מן ניתן ללמוד על הטענות שהופנו כלפיו בחודשי המלחמה הראשונים, ושהתמקדו בעזיבת ורשה:

אבל, אז כשעזבתי את עיר הבירה, עשיתי זאת בגלל חשבון פשוט שגם הוא אידיאליסטי; הרי האמנו אז, כי פולין עוד תעמוד חודשים על חודשים, כי 100 קילומטר אחרי וארשה תהיה כבר בטוח ותוכל לחכות ולפעול [...] את אותו החשבון עשיתי פה. והשלטון, אחרי שהסברתי לו את עמדותי, שינה את דעתו, הוא לא הוסיף להשתמש בפסוק הקלוש על רב החובל וכו'. תשאל את כ"ץ ויודיעך על עמדתו החדשה בענין זה.⁸²

בגין מצא עצמו תחת מתקפה. כבודו העצמי הפגוע, והערעור הקשה על אופיו ועל מנהיגותו, גרמו לו לחשוב שעליי לשוב לוורשה. הוא כתב ליוניצ'מן על רצונו לחזור לוורשה, לשהות לצד חניכיו ולחכות אתם לגורל הלא נודע, אך בהמשך אותה פסקה גם כתב מדוע אין הוא יכול לשוב לשם:

טבעי יהיה רעיוני זה: לעבור, או יותר נכון, לשוב למקום פעולתי הקודם [...] כן, זהו המוצא הטוב ביותר. אבל מה אועיל אם רודף אחרי 'פֶּעֶךְ' וישנה סיבה אחת מיוחדת, אשר לא מאפשרת לי להגשים את תוכנית זו. לא כדאי לכתוב על הסיבה; אולי, בעזרת השם, נפגש עוד בימינו ואז אספר לך על האסון וההסתבכות המשונה והמוזרה.⁸³

מהי אותה הסתבכות שלא אפשרה לו לחזור לוורשה? בגין סתם ולא פירש.

81 אלדד, ריאיון, 8.12.1993.

82 בגין ליוניצ'מן, 8.5.1940, אממ"ב, 205 2/34/9 (ההדגשות במקור). בגין מפנה את יוניצ'מן למרדכי כ"ץ, שהיה אז מזכיר שלטון בית"ר וישב בלונדון.

83 שם (ההדגשה במקור). 'פֶּעֶךְ' – בידיש: מזל רע, ביש גדא. בדבריו של בגין על אסון והסתבכות כוונתו, להערכתי, למעצרו בלבוב, לשם הגיע במהלך ניסיונותיו לחצות את הגבול לרומניה. אישה צעירה הגישה נגדו תלונה במשטרה המקומית, ודרשה ממנו החזר עבור כסף ששילמה כמקדמה על הוצאות עלייתה לארץ ישראל. בגין נעצר על ידי הסובייטים, ששלטו אז בלבוב, ושוחרר כעבור זמן קצר לאחר ששילם לאישה פיצוי כספי. תחושתו היתה שהקרקע בוערת תחת רגליו. הוא נסע לעיירה הסמוכה דרוהוביץ', שבה גרו הוריה של אשתו עליזה, ושם המתין לחדשות מחבריו בדבר אפשרויות ההתקדמות. ראו על כך: ילין מור, 'שנות בטרם', עמ' 110-111. ילין מור סיפר מאין הגיע הכסף שנדרש לשחרורו של בגין מהמעצר: 'בטרם עזבנו את וארשה הוצאנו מבנק הדואר סכום של 150 אלף זלוטי פולנים, סכום עתק באותה עת, לכל מקרה צורך, כשתתחדש הפעולה, כפי שקיוונו, מעבר לקו החזית שיתייצב', שם. על הסתבכות אחרת של בגין העיד יעקב בנאי, מאנשי התאים החשאיים של האצ"ל בפולין, ששהה עם בגין בוויילנה. לדבריו בגין שילם סכום כספי גבוה לנוכל פולני, שהבטיח לו שיעזור בחילוץ בני משפחתו מבריסק. הנוכל נעלם עם הכסף והותיר את בגין מתוסכל וזועם. ראו: אבי שילון, **בגין: 1913-1992**, עם עובד, תל אביב 2007, עמ' 35.

הסבריו של בגין, והסיבות המעורפלות שבגינן הוא אינו יכול לחזור לוורשה, הופיעו במכתב נוסף שכתב ליוניצ'מן בפברואר 1940. במכתב זה הוא הגן על החלטתו לצאת לוורשה. בגין הזכיר ליוניצ'מן שגם שלטון בית"ר נסוג מפרפרות 'הספינה הטובעת' בהקשר לעזיבת ורשה. לפי בגין, הוא הודיע לשלטון בית"ר בלונדון שישב לוורשה מיד אם השלטון ידרוש זאת, אך השלטון הודיע לו כי אין זו דעתו. בגין חשף שהוא לא חש כל צורך פנימי לחזור לוורשה. לדעתו הפעולה שם לא היתה אפשרית, ולכן כל הדיון על החזרה לשם נבע מסיבות לא ענייניות: 'זוהי שאלה לא של חובה פנימית אמיתית אלא של "מה יאמרו הגויים"'. לדידי אסור לשפוט מתוך נקודת ראות זאת עניינים בית"רים.⁸⁴ עמדתו של בגין בנוגע לעזיבת ורשה קיבלה חיזוק ותמיכה גם מיוסף גלזמן, נציב בית"ר בליטא, שכתב ליוניצ'מן מכתב בינואר 1940 והדגיש כי עזיבת ורשה היתה מוצדקת; חניכי בית"ר בפולין לא ננטשו על ידי הנהגתם, משום שהפעולות שעושה הניצבות הפולנית בליטא אפקטיביות יותר ממה שניתן היה לעשות בשטח הכבוש בידי הגרמנים.⁸⁵ גלזמן אף הזמין את בגין לבוא מווילנה לקובנה על מנת לקבל תפקיד מרכזי בתנועת בית"ר בליטא.⁸⁶ בגין המשיך וטען, שבמצב שבו מצא את עצמו, הגיוני היה שהמנהיגים יברחו ראשונים בגלל הסכנה שנשקפה להם מהכובש הגרמני: 'ההשוואה בתנאים אלה פשוט אבסורדית: אין כאן אונליה טובעת; באונליה יש סירה מיוחדת, העומדת לרשותו של רב החובל, בו בזמן שדווקא בפני "רב חובל" שלנו יהיו סגורים כל השערים ו"למלחים" עוד יהיו פתוחים זמן רב, או בכלל לא יסגרו ועוד ועוד'.⁸⁷

בגין היה איתן בדעתו שהביקורת עליו אינה במקומה. הוא היה שלם עם עזיבתו את ורשה, וראה בעזיבה הכרח שאין לגנותו. גם בשאיפתו לעלות לישראל לא ראה בגין כל פגם מוסרי או פיקודי. למרות זאת היו חצי הביקורת שנשלחו כלפיו חדים מכדי שיוכל להתעלם מהם. לכן הוא כינס את נציבות בית"ר פולין הגולה בווילנה, והרחיב את הישיבה בכך שזימן את גלזמן, נציב בית"ר בליטא, ואת יחזקאל דיליון, קצין שלטון בית"ר בליטא. על סדר יומה של הישיבה עמדה חזרתה של נציבות בית"ר לוורשה. ההחלטה שהתקבלה היתה שאין לחזור לוורשה. אלדד טוען שאם היתה מתקבלת החלטה הפוכה היה בגין חוזר לוורשה. לדבריו: 'אינני משוכנע שהוא אכן היה רוצה לחזור. הרגשנו כולנו אז שבחזית הזאת אין מה לעשות. איש לא חשב על אפשרות של מרד גטו וארשה'.⁸⁸ בדברים אלו של

84 בגין ליוניצ'מן, 4.2.1940, אממ"ב, פ20, 2/34/9 (ההדגשה במקור).

85 גלזמן ליוניצ'מן, ינואר 1940, מזב"י, 333 1/1. יוסף גלזמן, 1908-1943, נציב תנועת בית"ר בליטא, היה ממקימי וממנהיגי המחתרת היהודית הלוחמת בגטו וילנה. יצא מהגטו לעיר והיה לפרטיון. נהרג בקרב מול כוחות הצבא הגרמני.

86 'ידיעות השלטון', 27.11.1939, מזב"י, 26 ב2.

87 בגין ליוניצ'מן, 4.2.1940, אממ"ב, פ20, 2/34/9 (ההדגשות במקור).

88 אלדד, ריאיון, 8.12.1993. יחזקאל דיליון, 1910-1942, נולד ברוסיה ועבר בנעוריו לליטא. ממקימי בית"ר בליטא ונציבה שם. היה מקציני שלטון בית"ר בלונדון. בקיץ 1939 הוזמן לכהן כמזכיר ראשון של שלטון בית"ר בלונדון וכסגן מפקד המחלקה הימית, אך לא הספיק להגיע לפני פרוץ המלחמה. נפטר במחנה עבודה סובייטי בסיביר.

אלדד גלומה נקודה חשובה נוספת מהתחום התודעתי. כפי שלא ידעו אנשי בית"ר בוויילנה שבעתיד יתרחש מרד גטו ורשה, כך בנקודת הזמן הזאת של ראשית שנת 1940 הם לא ידעו כלל ולא יכלו לשער את העתיד להתרחש בשטחים שכבשו הגרמנים.

המאבק על אישורי העלייה: פרשנות חדשה להשפעת פרשת 'הספינה הטובעת' על מעמדו ועל עתידו של בגין

החלטת נציבות בית"ר בוויילנה שלא לחזור לוורשה, והגיבוי שנתן שלטון בית"ר בלונדון – ובסופו של דבר גם יוניצ'מן בארץ ישראל – להחלטתו של בגין לעזוב את ורשה, הובילו לכך שחצי הביקורת הופנו כעת לניסיונות העלייה מליטא, כאשר הדרישה מהמנהיגים היתה להישאר לצד חניכיהם עד הרגע האחרון. יש לחלק אפוא את התקופה המדוברת לשניים: מספטמבר 1939 עד ינואר 1940 התמקדו הטענות בעזיבת ורשה ובהתרת חניכי בית"ר בשטח הכיבוש הגרמני ללא הנהגה; ואילו מפברואר 1940 עד תחילת קיץ 1940 התמקד הוויכוח בשימוש שעשתה ההנהגה הבית"רית בוויילנה באישורי העלייה לארץ ישראל. במכתב מפברואר 1940 הדגיש בגין שהביטוי 'רב החובל והקצינים אינם עוזבים ראשונים' אנליה טובעת' הוטח בו כעת בהקשר השני, של ניסיונות העלייה מוויילנה.⁸⁹ במכתב ממאוס 1940 כתב יוניצ'מן לבגין: 'לא חשבתי אף פעם שרצונך "להציל את הנפש". לא חשבתי גם באופן אישי שאתה היית צריך להישאר בוורשה כי דמות יותר מדי בולטת היית בבית"ר הפולנית [...]'.⁹⁰ לפי יוניצ'מן, היה על בגין לתת פקודה לחלק מקציני הנציבות להישאר עם חניכי בית"ר בוורשה. אולם את הביקורת על היציאה מוורשה החליפו כעת הביקורת והדרישה מבגין להישאר עם אנשיו בוויילנה ולוותר על ניסיונות העלייה לארץ ישראל: 'חושב אני כי מוכרח אתה להישאר בגולה ובגלות החדשה שלכם יחד עם אנשי השורה עד הרגע האחרון [...]'.⁹¹ בנושא העלייה לארץ ישראל עמד יוניצ'מן על ההבדל בין עסקנים פוליטיים ובין מנהיגי תנועות נוער, שלטעמו צריכים היו להישאר באירופה: 'הסרטיפיקטים הם לא עבור התנועות החלוציות. להיפך, לעסקני המפלגות שביניהם יכול לעלות גם עסקן של תנועת נוער'.⁹² גם פרופס, שכיהן באותו הזמן כשליח בית"ר בארצות הברית, הדגיש במכתבו לחבר בית"ר בוויילנה, כי אין לעזוב כעת את אדמת אירופה למרות השאיפה, המובנת לו, להגיע מיד לארץ ישראל.⁹³

89 בגין ליוניצ'מן, 4.2.1940, אממ"ב, פ20, 2/34/9.

90 יוניצ'מן לבגין, מאוס 1940, מזב"י, פ35, 5/4.

91 שם (ההדגשה שלי).

92 יוניצ'מן לבגין, 12.2.1940, שם (ההדגשה במקור).

93 מכתב אהרן פרופס ליחזקאל אורינגל, 20.2.1940, מזב"י, פ35, 12/5.

המאבק סביב אשרות העלייה היחידות שקיבלה התנועה הרוויזיוניסטית עבור אנשיה בליטא – ולא עזיבתו של בגין את ורשה – הוא שיצר את הרקע לוויכוח החריף בין בגין ליוניצ'מן, ויכוח שחרג מגבולותיה הפנימיים של התנועה הרוויזיוניסטית והוביל לביקורת ולעג מצד מתנגדי התנועה בארץ ישראל.⁹⁴ סדרה של מברקים שכתב ז'בוטינסקי מעידה על חשיבות הדבר. באחד מהם פנה ז'בוטינסקי אל נציגי התנועה הרוויזיוניסטית בארץ ישראל והתלונן שהתנועה קיבלה רק שני אישורי עלייה מתוך 23 שנשלחו לקובנה שבליטא. הוא ביקש לפעול כדי להגדיל את המספר, ואף תלה כל ניסיון לפשרה פנים-יישובית בהגדלת מכסת אשרות העלייה.⁹⁵ על עצמתו של הוויכוח ועל מרכזיותו של בגין בו ניתן ללמוד ממכתב של יוניצ'מן לבגין מ-12.2.1940. יוניצ'מן כותב שקיבל מכתב ממשו שטיין, שבו מאשים אותו שטיין שהוא מעכב את עלייתו של בגין מטעמים סיעתיים-מפלגתיים. הריב על חלוקת הסרטיפיקטים ייצג מאבק בין שני דורות ושתי קבוצות בתוך בית"ר בארץ ישראל ובפולין. יוניצ'מן כתב על כך: 'ידעתי שבכל המפלגות קיים ריב בחלוקה בין הדור הצעיר והדור הישן, אבל אף פעם לא פיללתי שהריב אצלנו יקבל צורה כל כך לא הוגנת ולא הדדית [...]'.⁹⁶ על ההאשמות שהופנו כלפיו אמר שהוא מבין את 'מצב רוחכם, את הפסיכוזה השלטת אצלכם [...] אחרי כל מה שעבר עליכם'.⁹⁷ מתשובתו של בגין ליוניצ'מן ניתן ללמוד שוב, שהוויכוח וההאשמות נגעו לעלייה מליטא לארץ ישראל: 'בכל מכתביך השתמשת – בקשר עם אפשרויות עליה לחברינו בוויילנה – בפרזה ידועה: "ריב החובל והקצינים אינם עוזבים הראשונים אנייה טובעת". הייתי מציע לך – במקרים כאלה – לא להוציא "פסק דין" אפודיקטי [שאין עליו עוררין], אלא לחשוך, לשאול וכל היותר לעוץ [...]'.⁹⁸ בגין הדגיש בפני יוניצ'מן שהוא אינו יוצא באמצעות אחד הסרטיפיקטים שהתקבלו. אך בשום רגע לא ראה ברצונו לעלות לארץ ישראל פגיעה בקוד ההתנהגות הבית"רית ובאחריות המוטלת עליו כמנהיג: 'אינני יוצא. לא מפני שמשהו שכנע אותי, כי עלייתי הייתה עומדת בניגוד לחובותי הבית"ריות, אלא בגלל סיבות אחרות, שלא כדאי כעת לעמוד על טיבן'.⁹⁹

94 יוניצ'מן כתב כי הוויכוח יוצא גם מחוץ לתנועתנו ושימש לנושא לרשימה מלאה עקיצות ודקירות ב"הבוקר" [...]. ראו: יוניצ'מן לבגין, 12.2.1940, מזב"י, פפ"ב, 1833, 5/4.

95 ז'בוטינסקי לאלטמן, 26.12.1939, מזב"י, 1833, 2/29/2; ז'בוטינסקי לאלטמן, 3.11.1939, שם; ז'בוטינסקי לאלטמן, 10.11.1939, שם. לפי סקירה של יוניצ'מן, שהתפרסמה בעיתון המשקיף, נשלחו לוויילנה 14 אישורי עלייה באוגוסט 1940. ראו: 'גורל הפליטים הלאומיים והפעולה לעלייתם', המשקיף, 14.9.1940. על בגין וגלזמן הוטלה המשימה להחליט מי זכאי לעלות לארץ ישראל.

96 יוניצ'מן לבגין, 12.2.1940, מזב"י, פפ"ב, 1833, 5/4 (המילה 'הדרית' היא מלשון 'הדר'). משה שטיין (בן ארצי), 1914-1999, יליד לטביה, היה ממפקדי פלוגות הגיוס של בית"ר בגליל ופלוגת הכותל של בית"ר בירושלים. היה ממפקדי האצ"ל, ולאחר פרוץ המרד נגד הבריטים גורש למחנות המעצר באפריקה.

97 שם.

98 בגין ליוניצ'מן, 4.2.1940, אממ"ב, פפ"ב, 205, 2/34/9 (ההדגשה שלי).

99 שם (ההדגשה במקור).

את הוויכוח סביב בגין ועזיבתו את ורשה יש לראות אם כן על רקע רחב יותר. לא נטישת ורשה היתה במרכז הוויכוח על הקברניט הנוטש את ספינתו הטובעת, אלא דווקא אפשרות העלייה מווילנה והשארת הריכוז של בית"ר פולין שם ללא הנהגה. נקודה זו חשובה ביותר, מכיוון שהיא מאירה באור חדש את הקביעות של חוקרים שונים, שלפיהן נטישת ורשה היא הטראומה שהתוותה את המשך חייו ודרכו של בגין, ובעיקר את יחסו לשואה. כאשר מבינים שהוויכוח האמתי והחריף לא היה סביב עזיבת ורשה אלא סביב עזיבת וילנה וחלוקת אישורי העלייה לארץ ישראל; וכאשר משלבים זאת עם גישתה של התנועה הרוויזיוניסטית בפתיחת המלחמה, שלא ראתה טעם בקיום פעילות של בית"ר בשטחים שכבשו הגרמנים – ניתן להבין כיצד התגבר בגין על הכתם השחור בעברו, ובתוך שנים ספורות היה לנציב בית"ר בארץ ישראל ואחר כך למפקד האצ"ל.¹⁰⁰ הישארותו של בגין בווילנה לצד חניכיו ומעצרו בידי הרוסים הלבינו את הכתם השחור של עזיבת ורשה. גם אם – כפי שאראה בהמשך – תכנן בגין לעלות לישראל בקיץ 1940, מעצרו על ידי הרוסים מנע את עלייתו ובכך נותרה תדמיתו הפנים-תנועתית נקייה. יתרה מכך, לתדמיתו של בגין אף התווספה הילת המעצר, הכליאה בידי הרוסים וההישרדות בגולג הסיבירי.

'הנני סטואי בהחלט'¹⁰¹ – הישארות בווילנה ומעצר על ידי הסובייטים

בגין קיבל את 'דין התנועה', שקבע שעליו להישאר עם חניכיו בווילנה, ופעל כמיטב יכולתו כדי להנהיג את מרכז בית"ר שם ולהשיג לאנשיו אשרות עלייה לארץ ישראל. ניתן להניח שהחזרה לוורשה ירדה מהפרק עבור בגין עקב כינוס ישיבת הנציבות, שהכריעה נגד המהלך הזה, ובשל עמדתו של גלזמן, שלא ראה תוחלת תנועתית בחזרה כזו. עם זאת יש להבין את גישתו של בגין, בקבלו את החלטת ההנהגה שעליו להישאר בליטא ולא לחזור לוורשה, כחלק מהאופן שגיבש ופיתח את מנהיגותו בתוך התנועה הבית"רית והרוויזיוניסטית. בגין השתייך תמיד לאגף הרדיקלי של בית"ר, אף שהיה לויאלי ביותר להנהגת בית"ר העולמית ובייחוד לז'בוטינסקי. גישתו של בגין, שגישרה בין שני הקצוות של התנועה הרוויזיוניסטית, היא שהובילה את הנהגת בית"ר למנותו לנציב בית"ר בפולין, ובהמשך למנותו לנציב בית"ר בארץ ישראל (קיץ 1942) ולמפקד האצ"ל (חורף 1943).¹⁰² על הלך רוחו באותה עת העיד בגין במכתב ליוניצ'מן: 'באתי ל"נמל השקט", אחרי "רעש הסערה" והיום הנני סטואי בהחלט; אמרתי בנפשי: הרי ישנה תנועה והיא תחליט [...]'.¹⁰³ על הלך הרוח הזה של בגין העיד גם ילין-מור, שיעץ לו לרדת למחתרת ולהסתתר מכיוון

100 על כך ראו לעיל הערה 4.

101 מנחם בגין לשמשון יוניצ'מן, 8.5.1940, אממ"ב, פ20 2/34/9.

102 פלג, 'מנחם בגין והשואה', עמ' 29-33, 74-73.

103 מנחם בגין לשמשון יוניצ'מן, 8.5.1940, אממ"ב, פ20 2/34/9.

שהרוסים מעוניינים לעצור אותו. ילין-מור הוסיף שאולי יצליחו למצוא דרך מחתרית לצאת מליטא ולעלות לארץ ישראל, אך בגין השיב לו שאין כל סיבה להסתתר ושהוא (ילין-מור) שוגה באשליות.¹⁰⁴

מה חשב בגין על הצורך לשלוח נציגים מהנהגת בית"ר לשטח הכבוש? על כך ניתן ללמוד מניסיונותיו לחלץ מוורשה את קצין הנציבות היחיד שנותר שם, פרץ לסקר. בגין כתב: 'אני עומד אתם בקשר-מכתבים. הם בקשוני כי נעזור להם בסידור עניינים בשטח העליה [...] צריך לעשות את הכל בכדי שגם הם יקבלו אפשרות יציאה מן הגהנום [...] בעניין זה עשה מה שתוכל, כי הוא במלוא מובן המילה, קדוש'.¹⁰⁵ בגין היה בקשר עם קני בית"ר בפולין הכבושה ועם ההנהגה שנותרה בוורשה. הוא אף הרגיש אחריות כלפי החברים שנותרו שם. אולם אנו למדים כי ניסיונות להגשת עזרה חומרית הם שהיו על סדר יומו. שליחת שליחים שיחזרו לשטח הכבוש וישיארו שם אינה מוזכרת כלל.¹⁰⁶

בגין ראה לנגד עיניו שתי מטרות: לעתיד הקרוב – ארגון הפליטים הבית"רים בוויילנה; ולעתיד הרחוק – הגעה לארץ ישראל ומאבק לשחרורה. ממקום מושבו בוויילנה היה בגין מעורה בהתרחשויות בארץ ישראל. כאשר קרא בעיתון ארץ-ישראל, שהאצ"ל החליט לעבור למדיניות ניטרלית עם פרוץ מלחמת העולם השנייה ואף הורה לאנשיו להתגייס לצבא הבריטי, קרע בגין את העיתון בחמת זעם וקבע שזוהי בגידה.¹⁰⁷ בגין החליט לא לחזור לוורשה ואף לא לנצל סרטיפיקט שעמד לרשותו לצורך עלייה לארץ ישראל. ישראל אלדד העיד שלא ידע מדוע לא ניצל בגין את אישור העלייה. הוא העריך שבגין לא יכול היה לעזוב בוויילנה את מאות הבית"רים שהוזעקו לשם בפקודתו.¹⁰⁸ כאמור, בגין הותיר את הסיבות להישארותו בוויילנה לוטות בערפל. הוא לא עלה לארץ ישראל, אף שלא ראה

104 ילין-מור, **שנות בטרם**, עמ' 175-177. המשטרה החשאית הרוסית ניסתה לגייס את אנשי בית"ר בליטא לשורותיה. בין היתר הובטח להם שתמורת זאת יינתן אישור יציאה מוויילנה לבגין ולמנהיגים נוספים. לגלזמן, נציב בית"ר בליטא, הציעו הרוסים להקים גדוד פרטיזנים שיילחם בגרמנים, תמורת עזרה רוסית בגירוש הבריטים מארץ ישראל. על כך ראו: דב לוי, 'מאיגרא רמא לבירא עמיקתא: פעילות ציונית במחתרת בליטא הסובייטית 1940-1941', חלק ב, **משואה**, ז (1979), עמ' 105-107. ילין-מור העיד גם הוא על נושא זה: ילין-מור, **שנות בטרם**, עמ' 185-186.

105 בגין ליוניצ'מן, 4.2.1940, אממ"ב, פ20 2/34/9 (ההדגשות במקור).

106 ילין-מור, **שנות בטרם**, עמ' 130-132. גם בעיצומה של המלחמה היתה תנועה של שליחי תנועות הנוער מוורשה לוויילנה ולהפך. בדצמבר 1941 יצאה משלחת של חברי תנועות הנוער מוויילנה לוורשה במטרה להתריע על כוונות הגרמנים להשמיד את היהודים. במשלחת היו גם שני חניכי בית"ר, ישראל קמפנר ויהודה פינצ'בסקי. הם נותרו בוורשה והשתלבו בפעילות המחתרתית של בית"ר שם. ראו: גוטמן, **יהודי וארשה**, עמ' 194; יצחק ארד, 'תנועות הנוער הציוניות בוויילנה במאבק ובפעולות ההצלה', בתוך: יהויקים כוכבי (עורך), **תנועות הנוער הציוניות בשואה**, אוניברסיטת חיפה ובית לוחמי הגיטאות, חיפה תשמ"ט, עמ' 205.

107 ישראל אלדד, ריאיון, 6.12.1993, פרויקט ההנצחה למנחם בגין, א"מ, גל 15540/30.

108 שם.

בעלייה סתירה לחובתו הבית"רית. כפי שעולה מחילופי המכתבים עם יוניצ'מן, בגין החליט להישאר בוויילנה בהתאם לדרישת הנהגת בית"ר בארץ ישראל ובלונדון.

האם בגין היה עולה לארץ ישראל כאשר נפתחו אפשרויות העלייה בפני חברי נציבות בית"ר, כפי שעשו חברי הנציבות ששהו בוויילנה ועמם אשתו של בגין, עליזה? לא ניתן להשיב על כך תשובה סופית ומוחלטת. בתחילת יולי עדיין הצהירו מנהיגי בית"ר בליטא שהם יישארו עם אנשיהם עד הרגע האחרון. הם השתמשו בדימוי הספינה הטובעת ואמרו: 'אנו כולנו נשארים במקום כרב החובל שעוזב את הספינה אחרון על מנת שלא לאבד את הקשר עם הנוער'.¹⁰⁹ אולם במהלך החודשים יוני-יולי 1940 כבשו הסובייטים את ליטא, ופעילות תנועות הנוער נהייתה בלתי אפשרית. ב-10 ביולי 1940 פרסמו השלטונות הודעה האוסרת על קיומם של ארגונים ציוניים בליטא. שוב נקבר דגל בית"ר ועמו סמלי בית"ר ומסמכים חשובים. תנועת בית"ר בליטא הפסיקה להתקיים, לאחר מסדר פרדה בנוכחות מאות בית"רים.¹¹⁰ בראשית יולי שינה שלטון בית"ר את דעתו בקשר לעלייתו של בגין לארץ ישראל. במכתב של מזכיר השלטון, מרדכי כץ, לשמשון יוניצ'מן, הוא הבהיר כי בראש רשימת האנשים שהתנועה מעוניינת בהשגת אישור עלייה בשבילים עומד מנחם בגין. כץ הוסיף בטון דרמטי, שהשתלב עם גישת ההנהגה הרוויזיוניסטית בנוגע להצלת האוונגרד התנועתי, כי: 'צריך להציל את טובי אנשינו – הפולנים והמקומיים אשר נמצאים בליטא. אם תהיה פעם שוב תנועה – עתידה תלוי במידה רבה באלה האנשים. אם לא נצילים ירקבו במדבר הסובייטי עד סוף ימי חייהם'.¹¹¹

יש להניח שפיזור של תנועת בית"ר, וסיכולה של כל אפשרות פעולה עתידית במסגרת התנועה, הובילו את בגין לשקול שוב את אפשרות העלייה לארץ ישראל, והפעם בגיבוי שלטון בית"ר. ישנן כמה הוכחות לכך, שזמן קצר לפני מעצרו בספטמבר 1940 השיג בגין את כל המסמכים הדרושים לשם יציאה מליטא לארץ ישראל דרך ברית המועצות. במכתב ששלחה עליזה בגין מאיסטנבול, בדרכה לארץ ישראל, היא כתבה לפרופס, נציב בית"ר בארצות הברית, כי ב-28 באוגוסט 1940 קיבל בגין 'פספורט חוץ עם ויזה אנגלית ועיראקית. באותה שעה הבטיחו לתת לו טרנזיט רוסי. ב-20 לספטמבר אסרוהו ושמו אותו בבית הכלא אשר בוילנא'.¹¹² בגין עצמו העיד בספרו **בלילות לבנים**, כי היו ברשותו כל התעודות הנחוצות על מנת לצאת למסע לעבר ארץ ישראל, ורק מעצרו מנע זאת ממנו.¹¹³ מסמך נוסף המעיד על כך שבגין עמד לצאת לארץ ישראל הוא מכתב שכתב אביו של

109 דב לוין, 'מאגרא רמא לבירא עמיקתא: פעילות ציונית במחתרת בליטא הסובייטית 1940-1941', חלק א, **משואה**, 1 (1978), עמ' 83.

110 שם, עמ' 70.

111 מכתב מרדכי כץ בלונדון לשמשון יוניצ'מן בארץ ישראל, 4.7.1941, מזכ"ר, 22.17.

112 עליזה בגין לאהרן פרופס, איסטנבול, 3.4.1941, מזכ"ר, 1833, 12/5.

113 בגין, **בלילות לבנים**, עמ' 76. בגין חזר על דבריו אלו בנאום בכנסת בשנת 1980: 'זהרי רציתי לנסוע לארץ ישראל, והראיה – הייתה לי כבר ויזה, אלא שאתם [שירותי הביטחון הסובייטיים], עצרתם אותי, מנעתם אותי מלנסוע'. ראו: מנחם בגין, **דברי הכנסת**, 13.8.1980, עמ' 4418.

בגין לרחל בתו, אחותו של בגין, שהוגלתה מבריסק לעומקה של ברית המועצות. לפי המכתב: 'המחותן שלנו כבר שלח לנו 300 רובל [המחותן הוא אביה של עליזה בגין, שהיה איש אמיד], הוא כותב במקביל ששמע מילדינו [הכוונה למנחם ועליזה בגין] כי יש להם אפשרות לנסוע למולדת הרוחנית והאמיתית שלהם [...]'.¹¹⁴ אלדד העיד גם הוא, שבימים האחרונים של אוגוסט 1940 היה לבגין פספורט עם ויזת מעבר לארץ ישראל, והוא המתין רק להגעתה של ויזת מעבר דרך ברית המועצות.¹¹⁵

על פי מסמכים ועדויות אלו, ניתן להניח שפניו של בגין היו לארץ ישראל. החלטתו, שהזכיר במכתביו ליוניצ'מן מפברואר וממאי 1940, שלא לנצל את אישור העלייה שהיה בידו, השתנתה ככל הנראה בגלל האיסור המוחלט על פעילות בית"ר שהטילו השלטונות הסובייטיים בליטא. מעצרו של בגין על ידי השירות החשאי הסובייטי קטע את תכניותיו. הפעולה שהובילה למעצרו היתה אזכרה מחתרית לז'בוטינסקי, שערך עם עוד בית"רים על קברו של בית"רי שקפא למוות בניסיון לחצות את הגבול בין פולין לליטא. בגין אמר באזכרה, כאילו חזה את החודשים שיעברו עליו בגולג הסובייטי: 'עוד נזכה להילחם עבור ציון, אך אם ייבצר מעימנו להלחם, טוב יהיה גם לסבול עבור ציון. יהיה אשר יהיה נקיים את נדרנו'.¹¹⁶ הן בגין הן אלדד ראו בטקס זה, שנערך בתקופה שאחרי האיסור הסובייטי על כל פעילות פוליטית ציונית, את הסיבה למאסרו של בגין ב־20 בספטמבר 1940.¹¹⁷

משום שבגין נשאר לצד אנשיו בוויילנה ולא עלה לארץ ישראל, קהתה הביקורת שהוטחה בו, שעיקרה היה השוואתו ל'קברניט הנוטש את הספינה הטובעת'. הישארותו בוויילנה לצד חניכיו היתה לנקודת זכות בקורות חייו. כעת השימוש בפרפרוזת 'הספינה הטובעת' היה חיובי, ונאמני בגין שמו את הדגש על החלטתו להישאר בוויילנה. אריה בן-אליעזר, יד ימינו של בגין בתנועת החרות במשך שנים ארוכות, השתמש בדימוי זה כדי לשבח את בגין על תקופת שהותו בוויילנה: 'בגין, כקפטן המסרב לנטוש את ספינתו בעת סערה, נותר בוויילנה עם אלפי החיילים הבית"רים להגן על המבצר הבית"רי'.¹¹⁸ גם אחותו של בגין, רחל הלפרין,

114 זאב דב בגין לרחל בגין, 22.10.1940 (ההדגשה במקור). המכתב נשלח אחרי מעצרו של בגין בספטמבר. יש להניח שהבשורה על המעצר עדיין לא הגיעה למשפחת בגין בבריסק. מכתבים מבריסק, 1940-1941, אממ"ב.

115 אלדד, *מעשר ראשון*, עמ' מג.

116 בגין, *בלילות לבנים*, עמ' 24.

117 שם; אלדד, *מעשר ראשון*, עמ' מב. ילין-מור ציין את תאריך המאסר המדויק, ראו: ילין-מור, *שנות בטרם*, עמ' 177. התאריך מוזכר גם במכתבה של עליזה בגין לאהרן פרופס, איסטנבול, 3.4.1941, מזב"י, 1835/12.

118 שם; ילין, *הצטרף לבית"ר בארץ ישראל והיה חבר ב'ברית הבריונים'*. בשנים 1937-1939 היה בשליחות האצ"ל באירופה. ב־1939 נשלח מטעם האצ"ל לארצות הברית. היה מעורב במינויו של בגין למפקד האצ"ל. לאחר קום המדינה נבחר לכנסת מטעם מפלגת חרות. היה חבר כנסת ברציפות עד יום מותו.

חזרה כעבור שנים להשתמש בפרפרזה זאת. לדבריה שאלה את עצמה אם יעלה בגין מוילנה לארץ ישראל והשיבה בשלילה: 'אני מכירה את מנחם. הוא כמו רב חובל, הוא לא נוטש אונייה טובעת עד שלא ירדו ממנה כל הנוסעים'.¹¹⁹ מברק בהול ששלחו מנהיגי התנועה הרוויזיוניסטית בארץ ישראל יכול להעיד שגם בארץ שככה הביקורת כלפי בגין תחת גלי האירועים הסוערים בעולם. במברק ביקשו מנהיגי התנועה מפרופס לנקוט את כל האמצעים כדי לשחרר את בגין ממעצרו ולהציל אותו ממה שהגדירו כ'מחנה ריכוז' רוסי, שאליו עמד להישלח.¹²⁰

סיכום

פרק הזמן מכיבוש פולין על ידי הגרמנים עד כליאתו של מנחם בגין בידי הסובייטים היה מהתקופות הקשות בחייו, אולי התקופה הקשה ביותר. הקושי היה הן במישור האישי הן במישור הפוליטי-המנהיגותי. בגין הואשם תחילה בכך שעזב מאחוריו את אנשיו בוורשה; כעבור זמן קצר זוכה מאשמה זו וזכה לנקודות זכות כמנהיג שנותר לצד אנשיו בווילנה ולא נטש אותם כדי לעלות בעצמו לארץ ישראל. תקופה זו – שבה חש בגין חוסר אונים, חוסר תקווה ופחד – הטעינה אותו בעצמות של כעס וייאוש. תחושות אלו התחזקו והתעצמו במשך שהותו בגולג הסובייטי; ועם הסתננות הידיעות על גורלם המר של יהודי אירופה ובהם בני משפחתו, הן הפכו לכוח פנימי שאפשר לו להיות בתוך חמש שנים מפליט נמלט וחסר כול למנהיג העומד בראש מחתרת לוחמת, מנהיג החש שאין לו מה להפסיד עוד. לזאת יש להוסיף כי הזעזועים הפנימיים שעברה התנועה הרוויזיוניסטית במהלך השנה, מפרוץ המלחמה ועד מעצרו של בגין בספטמבר 1940, ובעיקר מותו של ז'בוטינסקי והפיצול בין האצ"ל ללח"י, הפכו לפתע את בגין לאחת הדמויות המנהיגותיות והקונצנזואליות היחידות שנותרו בהנהגת התנועה.¹²¹ בגין היה רוויזיוניסט נאמן, בית"ר מושבע ומנהיג צעיר שהיה מקובל הן על האגף המקסימליסטי-רדיקלי הן על האגף הפוליטי המתון יותר. להבנת צמיחתו המהירה של בגין אל ההנהגה במהלך שנות מלחמת העולם השנייה, חשוב לציין את החלל המנהיגותי שנפער בתנועה הרוויזיוניסטית עם מותם – בתקופה שבין קיץ 1940 לראשית 1942 – של שלושת המנהיגים החשובים והכריזמטיים שלה: זאב ז'בוטינסקי, דוד רזיאל ואברהם שטרן.

119 צבי אלוש, 'פגישה בטשקנט', במחנה, 22.9.1978.

120 מברק שעליו חתומים אלטמן, יונגסטר, ערי ז'בוטינסקי ויוניצ'מן, נשלח לפרופס בארצות הברית ב-17.11.1940, מזב"י, ג' 103 א' 2/6.

121 חשיבות מיוחדת היתה לכך, שבגין היה האישיות האחרונה בתנועה שמונתה לתפקיד בכיר ישירות על ידי ז'בוטינסקי. אחימאיר הגדיר זאת כהוראה האחרונה של ראש בית"ר. ראו: אב"א אחימאיר, 'מותו של יוסף כצנלסון', חרות, 17.2.1950.

הישארותו בוילנה ומעצרו בידי הסובייטים היו ראשיתו של תהליך שהוביל את בגין כעבור שנתיים לתפקיד נציב בית"ר בארץ ישראל, וכעבור ארבע שנים לתפקיד מפקד האצ"ל. בגין היה חלק מהספינה הבית"רית שטבעה תחת הנחשול הגרמני בוורשה, והתרסקה על סלעי הכיבוש הסובייטי של ליטא. רק ימים ספורים הפרידו בין הפלישה הגרמנית לברית המועצות וכיבוש וילנה ובין גירושו לגולג הסובייטי, גירוש שככל הנראה הציל את חייו.¹²² היתה זו תקופה מעצבת, שממנה אפשר ללמוד על אופי המנהיגות של בגין. לצד תחושות של אזלת יד והיעדר מנהיגות ברגעי משבר, כפי שעולה מהימים בהם הנהיג את פליטי בית"ר בוילנה, ניתן לראות שבגין צלח את המשבר הקשה שאיים על מנהיגותו, ואף הפך אותו לכוח שעזר לו לבסס את מנהיגותו. ניתן לזהות פה את ראשיתו של דפוס מנהיגותי שיאפיין את בגין בעתיד – תקופות של קושי ואף חוסר שליטה מובילות למשברים ולערעור על מנהיגותו, אולם אז מתגלה יכולתו להתגבר על המשברים הפוליטיים והמנהיגותיים, ואף לרתום אותם לשיקום מעמדו הפוליטי והמנהיגותי ולחיזוקו. גישת המחקר, שלפיה עזיבת בגין את ורשה היתה נקודה ארכימדית שהשפיעה על שארית חייו והתוותה את יחסו לשואה, מטילה משקל רב מדי על אירוע יחיד ועושה שימוש בכלים פסיכו-היסטוריים שאינם ניתנים להוכחה. השואה, על עצמתה וממדיה, היא שעמדה בבסיס המסקנות, העקרונות, הלקחים וראיית העולם שגזר ממנה מנחם בגין.¹²³ היסוד המכריע לא היה נטישת ורשה, אלא השקפת עולמו הפסימית של בגין על גורל יהודי הגולה ועל מצפון העולם ביחס ליהודים, השקפה שנוצקה אצלו עוד לפני השואה. התרחשותה של השואה היתה עבור בגין הוכחה נוראית לאמונותיו המוקדמות; היא חיזקה והתיכה אמונות אלו לכלל השקפת עולם שהיתה חלק מרכזי בהחלטותיו ובמעשיו כמנהיג.

122 פעילים בית"רים שנותרו ככלא נלכדו תחת השלטון הגרמני בוילנה. חלקם היו לחברי היודנראט ואחרים, כמו גלזמן, ליוזמי ומפקדי המחתרת בגטו וילנה. עם זאת יצוין שחלק מהמגורשים הבית"רים למחנות העבודה הסובייטיים, כגון חבר נציבות בית"ר בליטא דיליון, מתו במחנות אלה. ראו: לוי, 'פעילות ציונית', חלק ב, עמ' 110-111, 116.

123 העיסוק בלקחי של בגין מהשואה, ובהשפעתה של השואה על השקפת עולמו ועל החלטותיו כמנהיג, חורג ממסגרת מאמר זה. להרחבה בנושא זה ראו: פלג, 'מנחם בגין והשואה'.

‘מלחמות הנייר’ של העיתונות הישראלית בשנות המדינה הראשונות

יחיאל לימור, עמוס בלובשטיין-נבו

מבוא

פרק מרתק בתולדות העיתונות במדינת ישראל, שטרם זכה לעיון ולמחקר הולמים, הוא סיפור ‘מלחמת הנייר’, שבו היתה העיתונות כולה מעורבת כמעט מיומה הראשון של המדינה ועד סמוך למחצית שנות החמישים של המאה הקודמת. שני הצדדים ל‘מלחמת הנייר’ היו הממשלה והעיתונות. בצד אחד ניצבה הממשלה הצעירה, שהתמודדה עם קליטת גלי עלייה גדולים, מצוקה תקציבית ומחסור חמור במטבע זר, וניסתה לקצץ ככל יכולתה ביבוא, בין היתר של נייר, כדי להפנות את המשאבים הדלים לצרכים החיוניים ביותר; ובצד השני ניצבה העיתונות, שמבחינתה היה הנייר חומר גלם חיוני שבלעדיו עיתונים וכתבי עת לא יכולים לראות אור בדפוס.

למעשה, הנייר היה עילה לא למלחמה אחת אלא לסדרה של מלחמות, שכן לצד המלחמה הגדולה בין הממשלה ובין העיתונות, התקיימו לפחות שש מלחמות נפרדות: בין העיתונות המפלגתית לעיתונות המסחרית; בין עיתוני הבוקר לעיתוני הערב; בין העיתונים המפלגתיים לבין עצמם; בין העיתונות העברית לעיתונות הלועזית; בין העיתונים היומיים לכתבי העת; ובין העיתונים וכתבי העת להוצאות הספרים.¹

המאמר הנוכחי, המבוסס על תיעוד ארכיוני עשיר,² מספר את סיפורה של ‘מלחמת הנייר’ ומתמקד בעימות הארוך בין העיתונות היומית ובין הממשלה, ובחלק מהעימותים

1 גם הוצאות הספרים נאלצו לקצץ בצריכת הנייר שלהן, ולא פעם התעוררה אצל מקבלי ההחלטות השאלה מה חשוב יותר, נייר עיתון או נייר ספרים. העיתונים טענו כמובן שמגיעה להם זכות קדימה בקבלת נייר, בגלל תדירות הופעתם ובגלל תפוצתם הגדולה. לא פעם האשימו העיתונים, כי המו"לים מדפיסים ספרים חסרי ערך שרק גורמים נזק למדינה, או שהם משתמשים בנייר עיתון להדפסת ספרים. ראו פרטיבל הוועדה לענייני נייר, 27.2.1951, ארכיון המדינה (להלן א"מ), כ 29/2; פרוטוקול ישיבת הממשלה, ישיבה מ"ד / שי"א, 17.5.1951, עמ' 46; מ' ברטור, סגן מנהל האגף הכלכלי במשרד החוץ לשר המסחר והתעשייה, 22.11.1951, א"מ, 4538/43 (להלן ייעשה שימוש בקיצור מסו"ת לציון משרד המסחר והתעשייה).

2 בין הארכיונים שבהם נעשה שימוש במחקר הנוכחי: ארכיון המדינה, הארכיון הציוני המרכזי,

בתוככי העיתונות. הוא חושף שיטות וטכניקות שננקטו על ידי העיתונות במאבקה למען ליטרת הנייר, וכן מערכות של אינטרסים פוליטיים וכלכליים ואף יחסים ויצרים אישיים בין הצדדים השונים. חשיבות המאמר, בראש ובראשונה, בכך שהוא כמו המצע עובדתי מוצק לסיפור ראשית ימיה של העיתונות במדינת ישראל הצעירה – בדומה למצע העובדתי שהציג למשל פרנק מוט במחקרו הקלאסי על תולדות העיתונות בארצות הברית,³ מצע שהיה בסיס חיוני למחקר אינטרפרטיבי, כפי שהדגיש חוקר התקשורת האמריקני תיאודור פיטרסון.⁴ דווקא משום שמרבית המחקרים שנערכו עד כה על תולדות העיתונות במדינת ישראל משרטטים, במשיכות מכחול גדולות, תהליכים התפתחותיים,⁵ מעין תהליכי מקרו, יש חשיבות להתמקדות ברמת המיקרו של מקרי מבחן, היוצקים תשתית עובדתית איתנה לשרטוט דיוקנם של התהליכים.⁶ מזווית הראייה של חקר התקשורת מאיר המאמר שני היבטים השלובים זה בזה: האחד עניינו תקשורת פוליטית, וליתר דיוק יחסי ממשל-תקשורת, והשני עניינו היבטים מוסדיים-תפקודיים של תעשיית תקשורת ההמונים.

בשנותיה הראשונות של מדינת ישראל הונהג בה משטר צנע, שכלל פיקוח והגבלה על מוצרים וחומרים הן לציבור הרחב הן לתעשיות השונות. השליטה הממשלתית על הקצבת הנייר וחלוקתו לעיתונים נבעה מכך, אך היתה גם ביטוי מוחשי לתפיסת השלטון את תפקידם של אמצעי התקשורת ואת חשיבותם. במקרה זה נגעו הדברים לעיתונות המודפסת,⁷ הן העיתונות כולה הן העיתונים שזכו להעדפה מצד הממשלה. כלכלה מדינית משמעותה המעשית היא הקצאת משאבים, וכהגדרת יאיר אהרונ, 'אין כיום משק

ארכיון אגודת העיתונאים בתל אביב (להלן אא"ע), ארכיון מעריב, וכן ארכיונים פרטיים, וביניהם ארכיון עובד בן־עמי (להלן אב"ע) וארכיון עזריאל קרליבך.

3 Frank Luther Mott, *American Journalism*, Macmillan, New York 1969

4 מצוטט אצל, James Carey, 'The Problem of Journalism History', *Journalism History*, 1, (1974), p. 3.

5 דוגמאות בולטות לכך הן דן כספי ויחיאל לימור, **המתווכים: אמצעי התקשורת בישראל 1948-1990**, עם עובד והאוניברסיטה העברית בירושלים, תל אביב 1992; מרדכי נאור, 'העיתונות בשנות החמישים', בתוך חנה יבלונקה וצבי צמרת (עורכים), **העשור הראשון: תש"ח-תשי"ח**, יד יצחק בן־צבי, ירושלים 1997, עמ' 215-226; יחיאל לימור, 'תקשורת המונים בישראל', בתוך: אפרים יער וזאב שביט (עורכים), **מגמות בחברה הישראלית**, ב, האוניברסיטה הפתוחה, תל אביב 2003, עמ' 1017-1103; עוז אלמוג, **פרידה משרוליק**, זמורה-ביתן ואוניברסיטת חיפה, חיפה ואור יהודה 2004; אורן סופר, **תקשורת המונים בישראל**, האוניברסיטה הפתוחה, רעננה 2011; Oren Meyers, 'Israeli Journalism during the State's Formative Era: Between Ideological Affiliation and Professional Consciousness', *Journalism History*, 31, 2 (2005), pp. 88-97.

6 דוגמה חשובה למחקר על התקשורת בישראל, המציג ראייה תהליכית המעוגנת היטב ברובד העובדתי, היא ספרו של רפי מן, **המנהיג והתקשורת: דוד בן־גוריון והמאבק על המרחב הציבורי 1948-1963**, עם עובד ואוניברסיטת תל אביב, תל אביב 2012.

7 חשיבותה של העיתונות המודפסת ומעמדה נבעו גם מכך שהרדיו, ששידוריו (ברשת יחידה) היו מצומצמים למדי, לא היה עדיין באותן שנים בן בית בכל רחבי המדינה, ואילו הטלוויזיה הצטרפה אל מפת התקשורת בישראל רק בשנת 1968.

מודרני הפועל אך ורק בהתאם לכללי השוק החופשי;⁸ והדברים נכונים גם לגבי תעשיית התקשורת. ואמנם, גם במדינות דמוקרטיות מודרניות יש בידי השלטון כלים מגוונים כדי לסייע לאמצעי התקשורת, או לחלופין להצר את צעדיהם.⁹ במקרה הנוכחי, כפי שיובהר להלן, הקצאת המשאבים לטובת התקשורת היתה בעלת פן מעשי כפול: האחד, הקצאת המשאבים (מטבע זר) לרכישת נייר בחו"ל; והשני, ההחלטה כיצד תבוצע חלוקת הנייר בין העיתונים וכתבי העת השונים, קרי: מי יקבל מה וכמה. מההיבט המוסדי התפקודי מהווה 'מלחמת הנייר' מקרה מבחן להתמודדות קיומית של עיתונות מודפסת, יומית ותקופתית, עם אתגרים הנובעים ממחסור בחומרי גלם חיוניים, מאילוצים כלכליים, מקשיים תפקודיים, מפיקוח ממשלתי ואף מיריבויות בתוך תעשיית העיתונות.

רקע היסטורי

סיומה של מלחמת העולם השנייה היה, מבחינות רבות, ראשיתו של עידן חדש לעיתונות בארץ ישראל. בימי המלחמה סבלה העיתונות ממחסור חמור בנייר, שהוא חומר גלם חיוני לייצורם של עיתונים. בגלל המחסור אף שקלו שלטונות המנדט לסגור את מרבית העיתונים, ולא לאץ את היישוב היהודי להסתפק בעיתון יחיד.¹⁰ כאשר הסתיימה המלחמה הוסרה אימת הצוללות הגרמניות – ששוטטו במי הים התיכון והטביעו אניות מלחמה בריטיות, וגם ספינות סוחר שהובילו ציוד ואספקה לארץ ישראל – וחודש היבוא החופשי של מוצרי מזון ומוצרי צריכה לארץ ישראל.¹¹ השנים שבין סיום המלחמה ובין הקמת מדינת ישראל היו שנות פריחה כלכלית ביישוב היהודי. הביקוש הרב מצד הצבא הבריטי הגדול שחנה בארץ ישראל תרם אף הוא לשגשוג הכלכלי.¹² הפריחה

8 יאיר אהרוני, **הכלכלה הפוליטית בישראל**, עם עובד והאוניברסיטה העברית בירושלים, תל אביב 1991, עמ' 9.

9 על האמצעים השונים שבהם נוקטות ממשלות כדי לסייע לאמצעי התקשורת, או כדי להשפיע עליהם, ראו בין השאר דן כספי ויחיאל לימור, **תקשורת המונים**, ג, האוניברסיטה הפתוחה, תל אביב 1996; Robert G. Picard, *The Press and the Decline of Democracy*, Greenwood, Westport, CT 1985.

10 על 'מלחמת הנייר' בימי מלחמת העולם השנייה ראו בהרחבה יחיאל לימור ועמוס בלובשטיין-נבו, 'המלחמות בתוך המלחמה: המאבק על הנייר להדפסת עיתונים בימי מלחמת העולם השנייה', **קתדרה** (בדפוס).

11 מסיכום הפעילות של הצוללות הגרמניות בים התיכון במלחמת העולם השנייה עולה שהן הטביעו יותר מ-190 ספינות סוחר ואספקה, בנפח כולל של למעלה מחצי מיליון טון, וזאת נוסף על הטבעת למעלה מ-40 ספינות מלחמה בריטיות. ראו uboat.net/ops/med_warships.html (אוחזר ב-12.6.2017).

12 מרדכי נאור ודן גלעדי, **ארץ ישראל במאה העשרים: מיישוב למדינה 1900-1950**, משרד הביטחון, תל אביב 1990, עמ' 345.

נתנה אותותיה גם בעיתונות: מספר הקוראים גדל בגלל השיפור במצב הכלכלי שאפשר לרבים לרכוש עיתון יומי, וגם בגלל הגידול במספר הקוראים שהגיעו עם גלי העלייה. כן גדל היקף המודעות, שהן מקור הכנסה מרכזי, ולפעמים העיקרי, של העיתונות המודפסת. לא היה עוד מחסור בנייר.¹³ יבואנים פרטיים ייבאו נייר ממדינות שונות ובראשן פינלנד, קנדה וארצות הברית, וכן ממדינות במערב אירופה ובמזרח.¹⁴ מפת העיתונות פרחת והתעשרה בעיתונים רבים – יומונים, שבועונים, ירחונים וכתבי עת. בצד העיתונות המסחרית התפתחה עיתונות מפלגתית ענפה, בייחוד בשפות לועזיות. המפלגות השונות הבינו שהעיתון הוא גשר של נייר אל לבם ותמיכתם של רבבות העולים החדשים שהגיעו ארצה במבצעי ההעפלה בניצוחו של המוסד לעלייה ב, ומכונות הדפוס פלטו שפע של פרסומים עיתונאיים בשפות לועזיות.

החגיגה העיתונאית לא נמשכה זמן רב. בתוך כשנה מיום הכרזת המדינה הופעל משטר צנע קפדני,¹⁵ והעיתונות נקלעה למשבר נייר ממושך. למשבר היו שתי סיבות עיקריות: האחת, לרשות משרד האוצר עמדו משאבים מוגבלים ביותר של מטבע זר, וכיוון שהמדינה נזקקה ליבוא חיוני בתחומים שונים – ובראשם ביטחון ומזון – הקצבת מטבע זר ליבוא מוצרים ושירותים אחרים היתה תחת פיקוח חמור ונעשתה במשורה. הסיבה השנייה נעוצה במחסור חמור בנייר שנוצר בשוק העולמי. בעקבות כך עלה מחיר הנייר, והדבר הקשה עוד יותר על הקצבת מטבע זר (דולרים, ליש"ט או מטבעות אירופיים אחרים) לרכישת נייר מיובא.

מה היתה הסיבה למשבר הנייר העולמי? בתזכיר פנימי, שהוכן במס"ת, צוין שהמשבר החל בשנת 1949 ובעקבותיו כמעט הוכפל מחיר הנייר.¹⁶ מצוקת הנייר העסיקה גופים בין לאומיים שונים, ביניהם אונסק"ו, והנושא אף נדון בוועידה הכללית השישית של הארגון שהתכנסה בפריז. כן נדון הנושא על ידי איגוד המו"לים הבינלאומי, שתבע 'חלוקה צודקת יותר' של נייר בין המדינות השונות בעולם. החשש מפני החרפת המשבר הביא לאגירת נייר במדינות שונות באירופה, דבר שהגביר את המחסור בנייר וגרם להעלאת מחירו.

13 על התפתחות תעשיית הנייר בעולם ראו לדוגמה Juha-Antti Lamberg (ed.), *The Evolution of the Global Paper Industry 1800-2050*, Springer, Dordrecht, 2012; Alexander Monroe, *The Paper Trail*, Penguin, New York 2014.

14 פרטים על המקורות לאספקת הנייר עולים משורה של מסמכים ממשלתיים, וכן מהכתבויות בין העיתונים ובין משרדי הממשלה שטיפלו בנושא הנייר. ראו לדוגמה מכתב של זלמן לוינברג ממעריב למשרד האספקה והקיצוב, 24.4.1950, א"מ, ג 1812/9; ומכתב של מנהל ענף הנייר במס"ת למנהל ענף במשרד זה, 'המצב באספקת נייר עיתון', 2.1.1951, שם.

15 על משטר הצנע היה אחראי משרד האספקה והקיצוב שבראשו עמד ד"ר דב יוסף. המשרד ניהל בין השאר את היצוא והיבוא במדינת ישראל, עד שהפסיק את פעולתו עם הקמת הממשלה החדשה בנובמבר 1950, וסמכויותיו חולקו בין משרדים שונים, בראשם מס"ת ומשרד החקלאות. על תקופת הצנע ראו לדוגמה מרדכי נאור, 'הצנע', בתוך: 'הנ"ל' (עורך), *עולים ומעברות 1948-1952*, יד יצחק בן-צבי, ירושלים 1986, עמ' 97-110; וכן נחום גרוס, 'כלכלת ישראל', בתוך: יבלונקה וצמרת (עורכים), *העשור הראשון*, עמ' 137-150.

16 תזכיר, 30.9.1951, א"מ, ג 4538/43.

ב־1951 התכנסה באמסטרדם הוועידה הבין־לאומית לשאלות העיתונות הסוציאליסטית, וקראה להקים ארגון בין־לאומי שידאג להגדלת ייצור הנייר ולהספקתו לעיתונים בכל העולם בצורה שוויונית ובמחירים נמוכים, כדי למנוע פגיעה בחופש הביטוי ובחופש העיתונות. בגילוי דעת שפרסמה הוועידה הודגש כי 'המחסור בנייר עיתונות ומחיריו הגבוהים בולמים את החופש של כל מפעלי העיתונות בשעה חמורה למאבק למען החופש, ומחלישים במידה ניכרת את יעילות העיתונאות החופשית והדמוקרטית בעולם'.¹⁷ את המשבר העולמי בשוק הנייר אפשר לראות גם כחלק מהמציאות הפוליטית הכלכלית הגלובלית, על רקע התערעורת היחסים והתפתחות 'מלחמה קרה' בין ארצות הברית ומדינות המערב ובין ברית המועצות וגרורותיה. תיאור זאת בלשון ציורית שר האוצר, אליעזר קפלן, בנאומו מעל דוכן הכנסת:

בעולם פשוט מצב רוח של ערב מלחמה. חרדה לקראת הבאות, חוסר ודאות. העולם מתחמש, ההוצאות על הגנה גדלות. ריבוי ההוצאות גרם להאמרת מחירים בארה"ב ב־7% בממוצע. ברוב הארצות התייקרו המחירים ב־10% בממוצע. חומרי הגלם האמירו אף בלמעלה מזה. האינפלציה גוברת. הייצור אינו מספיק להדביק את הדרישה הנוספת, מדינות מטילות מגבלות שונות על מוצרים שונים [...] בתכנונו צריכים אנו להביא בחשבון, כי שוב נהפך השוק העולמי משוק שבו שולט הקונה לשוק שבו שולט המוכר. במידה רבה – אף לשוק של קיצוב ופיקוח [...] שאלת הכנת המלאי הופכת, אפוא, לשאלת חיים.¹⁸

לקראת מחצית 1952 חל שיפור בשוק הנייר בעולם, וכתוצאה מכך ביטלה ארצות הברית את הפיקוח על ייצור נייר עיתון. השיפור גרם בתוך חודשים אחדים לירידה חדה במחירי הנייר בשוק החופשי הבין־לאומי, מ־287–336 דולר לטון נייר ל־190 דולר לטון בלבד. בעקבות השינויים בשוק הנייר החליטה הוועידה הבין־לאומית לחומרי גלם (IMC – International Material Conference) להפסיק, ולו זמנית, את פעילותה בנושא הנייר. התמונה הבין־לאומית הוורודה השפיעה מטבע הדברים גם על השוק הישראלי, אך כפי שיובהר להלן, לא פתרה לחלוטין את בעיית הנייר של העיתונות בישראל. ישראל היתה צרכנית גדולה של נייר עיתון, בגלל המספר הגדול של עיתונים וכתבי עת שראו בה אור. בשנת 1949 הופיעו בישראל 17 יומונים, ששיתפו פעולה ביניהם במסגרת איגוד העיתונים, ובשנת 1950 הודפסו בה למעלה מ־200 עיתונים תקופתיים, כ־60 מהם בשפות לועזיות.¹⁹ שנה לאחר מכן דווח שמספרם של השבועונים בישראל מגיע לכ־250.²⁰ מעיון

17 'סוציאליסטים דורשים אירגון בינלאומי להספקת נייר לעיתונים', דבר, 6.12.1951, עמ' 4.

18 הודעת שר האוצר, אליעזר קפלן, על המדיניות הכלכלית של הממשלה, דברי הכנסת, 7, ישיבה ר"ג, 20.12.1950, עמ' 526.

19 פרטיבל הוועדה לענייני נייר, 20.2.1951, א"מ, כ 29/2.

20 דיווח של ד"ר לוי לוועדה לענייני נייר, פרטיבל הוועדה לענייני נייר, 29.5.1951, שם.

בילקוט הפרסומים מתברר גם, שבתקופה של כחצי שנה – מסוף ספטמבר 1949 עד סוף מארס 1950 – הנפיקו הממונים על המחוזות השונים במשרד הפנים רישיונות להוצאת 24 עיתונים חדשים, בתוכם עשרה יומונים.²¹ רק בשנת 1954, כאשר התייצב שוק הנייר בעולם, נבלם המחסור העולמי בנייר וחל שיפור במצב הכלכלי בישראל,²² הגיעה לסיומה 'מלחמת הנייר' של העיתונות הישראלית.

ניסיונות החקיקה להגבלות על העיתונות

לא חלפו אלא חודשים אחדים מיום הקמת המדינה ומצוקת הנייר לעיתונות נחשפה במלוא חומרתה. כבר ביולי 1948 זעקו העיתונים שמצבם רע. בשיבה של נציגי משרד ראש הממשלה עם נציגי העיתונים נמסר שהעיתונים היומיים נזקקים מדי חודש לכמות של 159-170 טון נייר, אך המלאי בארץ מתדלדל ונותרה כמות נייר שתספיק לחודשים אחדים בלבד.²³ מנהל לשכת העיתונות והמודיעין הממשלתית, יוסף גרביצקי, הציע – תוך הדגשה שזו 'הצעה בלתי רשמית' – להתחיל במדיניות של 'הידוק החגורה': עיתוני הבוקר יצמצמו את מספר העמודים שהם מדפיסים בכל שבוע, ובמקום להדפיס בכל אחד מימי השבוע (ראשון עד חמישי) עיתון בן ארבעה עמודים ועיתון כפול בסופי שבוע, יופיעו העיתונים שלוש פעמים בשבוע במתכונת של שני עמודים, פעמיים במתכונת של ארבעה עמודים ופעם אחת בשישה; ועיתוני הערב יוותרו על ההוצאה השנייה. 'הצורך בצמצום אמיתי ולא סמלי דוחק מאד', אמר גרביצקי למשתתפי הפגישה, ורמז על הכלים החוקיים העומדים לרשות הממשלה: 'אם הממשלה תחליט, אז אין כל ספק בדבר שתקבלו את ההחלטה [...] אבל אנו רוצים שהדבר ייעשה עם האנשים מן המקצוע'. בסוף הישיבה הזהיר גרביצקי את המשתתפים: 'כדאי שלא למסור ברכים על הצמצום בנייר, היות וזה יכול להביא לידי הגברת הספרות', ובפשטות – לא להדליף מידע על מצוקת הנייר ועל הניסיונות להתמודד עמה. במהלך השיחות עם נציגי הממשלה הביעו העורכים ומנהלי העיתונים את הסכמתם לקיצוץ במספר עמודי העיתונים.²⁴

21 ראו מכתבו של שר האספקה והקיצוב ד"ר דב יוסף לשר הפנים משה שפירא, 12.5.1950, א"מ, ג 717/24.

22 דן גלעד, כלכלת ישראל: התפתחות, מאפיינים, מדיניות, משרד החינוך ומרכז ההסברה, ירושלים 1998; חיים ברקאי, ימי בראשית של המשק הישראלי, מוסד ביאליק, ירושלים 1990, עמ' 74-95.

23 סיכום פגישה של נציגי העיתונים עם יוסף גרביצקי וישעיהו קלינוב ממשרד הפנים, 12.7.1948, א"מ, ג 3925/24.

24 הסכמת המו"לים עולה ממכתב ששלח ב-7.11.1948 נציג איגוד המו"לים, י' רובינוביץ, למנהל לשכת העיתונות והמודיעין הממשלתית, יוסף גרביצקי. נושא המכתב היה 'החלטת המו"לים של העתונות היומית בענין תבנית העיתונים', וצוין בו שההגבלות שהוטלו מכוח הפקודה 'הוצאו לאחר התיעצות עם המו"לים של העיתונים היומיים לשם צמצום תצרוכת הנייר', א"מ, ג 3935/16.

המו"לים לא ידעו שבאותה שעה כבר הוכנה במשרדי הממשלה טיוטת פקודה, שנועדה לתרגם את 'ההצעה הבלתי רשמית' לשפת החוק.²⁵ כשבוע וחצי קודם שהציג לנציגי העיתונות את הצעתו, גרביצקי כבר הפיץ לגורמים ממשלתיים שונים את 'הצעת צו העתונות היומית, העומד להתפרסם בימים הקרובים ביותר על ידי שר הפנים', כדי לקבל את תגובותיהם והערותיהם.²⁶ המו"לים הסכימו אפוא לקיצוצים עוד לפני הוצאת הפקודה, וגרביצקי עדיין את שר הפנים יצחק גרינבוים: 'תקנות אלה עובדו על ידינו לאחר שיחות והתייעצויות רבות עם כל הנוגעים בדבר, וביחוד עם המו"לים של כל העתונות העברית ללא יוצא מן הכלל'.²⁷ כל העתונים קיבלו ברצון את תביעתנו להכניס קיצוצים בצריכת הנייר ולהקטין את גודלם של העתונים. כל העתונים קבלו פה אחד על עצמם להכניס חלק מהקיצוצים האלה מיד, מבלי לחכות להופעתה של הפקודה הרצופה.²⁸

מדוע הסכימה העיתונות להנהיג קיצוצים עוד לפני הפרסום הרשמי של התקנה לשעת חירום (הגבלות על עיתונים יומיים)? שלושה הסברים אפשריים לכך: הכרה באמיתות משבר הנייר ובחומרתו, והצורך להדק את החגורה; החשש של העיתונות שאם לא תשתף פעולה תנקוט הממשלה, באמצעות חוקים וצווים, מדיניות נוקשה פי כמה העלולה לפגוע בה עוד יותר; גזרת הקיצוצים חלה באחידות ובשוויוניות על כל היומנים והבטיחה, ולו לכאורה, שאף עיתון לא ייהנה יותר – או ייפגע יותר – מהעיתונים האחרים, ובכך תנוטרל יכולת השלטונות לשלוט בשוק העיתונות.

בתקנה, שנכנסה לתוקפה ב-26 באוגוסט 1948 ופורסמה כעבור שישה ימים בעיתון הרשמי,²⁹ נקבע שהעיתונים היומיים המופיעים בישראל יחולקו לשלושה סוגים: עיתוני בוקר המופיעים עד השעה שמונה בבוקר; עיתוני צהריים המופיעים עד השעה אחת בצהריים; ועיתוני ערב המופיעים עד השעה שש אחר הצהריים. בקטגוריה השלישית נכללו המהדורות השניות של עיתוני הערב (שבאותם ימים כונו עדיין 'עיתוני צהריים', בעיקר כדי להבחין ביניהם לבין המהדורות המאוחרות שהופצו בשעות אחר הצהריים המאוחרות ובשעות הערב המוקדמות). בהתאם לתקנה, עיתונים לא יוכלו לשנות את סוגם, קרי את מועד הופעתם כפי שהיה ב-1 ביולי 1947, ללא אישור של שר הפנים. סעיף 2 (ב)

25 אף שגם בימי מלחמת העולם השנייה פרסמו שלטונות המנדט הוראות המגבילות את צריכת הנייר על ידי העיתונות היומית והתקופתית, לא נמצאו אסמכתאות לכך שהנוסח שגובש על ידי משרד הפנים היה מעוגן בזה של שלטונות המנדט. על הגבלת הנייר בתקופת מלחמת העולם השנייה ראו לימור ובלובשטיין-נבו, 'המלחמות בתוך המלחמה'.

26 מכתב של גרביצקי, 3.7.1948, א"מ, ג 3935/16.

27 מכתב של יוסף גרביצקי לשר הפנים יצחק גרינבוים, 3.8.1948, א"מ, שם.

28 שם. בהתייחסו לנוסח הצעת הפקודה, שבה נקבע כי במקרה של הפרת התקנה אפשר יהיה להטיל עונש על המו"ל והעורך של העיתון, כתב שר הפנים, יצחק גרינבוים, בהערת שוליים בכתב ידו: 'מדוע אתה חושב שהעורך צפוי לעונש? [...] הלא הוא רק פקיד העושה את רצון המו"ל ולא אדון לעצמו בעניין זה', שם.

29 תקנות שעת חרום (הגבלות על עיתונים יומיים), עתון רשמי, 18 (תוספת ב), 1.9.1948, עמ' 1-2.

בתקנה קבע שמספר העמודים השבועי הכולל של עיתון יומי לא יעלה על 22, וזאת לפי החלוקה הבאה: ימים ראשון, שלישי ורביעי – העיתון יהיה בן ארבעה עמודים; ימים שני וחמישי – שני עמודים; יום שישי – שישה עמודים.

בתקנות נקבע מנגנון אכיפה בעל 'מערכת שיניים' כפולה: האחת קובעת שאם הופיע עיתון יומי במתכונת או בהיקף החורגים מהמותר, יהיה שר הפנים רשאי לאסור בצו מיוחד את הופעת העיתון לזמן מסוים, או אף לבטל לחלוטין את רישיונו;³⁰ והשנייה, פלילית, מאפשרת להטיל על העבריין עונש מאסר של עד חצי שנה, או קנס של עד חמש מאות לירות, או שניהם גם יחד.

שבועיים וחצי לאחר פרוסום התקנה בעיתון הרשמי יצא העיתון בשפה הגרמנית ידיעות חדשות במתכונת של 16 עמודים, תוך 'נסיון תמים להערים על החוק על-ידי תוספת מיוחדת של העיתון היומן מחיפה', כפי שדיווח מנהל לשכת העיתונות לשר הפנים. הוא הוסיף: 'העיתון היומן התקיים פעם בחיפה וחדל להופיע מזמן, ואף טרם קיבל מאתנו רשיון לחדש את הופעתו'. מעשה זה, הדגיש גרביצקי, 'מהווה פירצה ראשונה ורצינית מצד עתון בארץ להערים על הפקודה [...] אם נעבור בשתיקה על עבירה זו, אין ספק שהדבר יגרור אחריו פרצות נוספות גם מצד עתונים אחרים'.³¹ גרביצקי הציע לסגור את העיתון לשלושה ימים, אך שר הפנים הסתפק ביוממים.³²

בתקנה לא נקבע מועד כניסתה לתוקף ואף לא מועד סיומה, אך התחושה הכללית היתה שהיא יפה רק לשעת המלחמה, שעמדה לפני סיום לאור ההישגים הצבאיים בחזיתות השונות. נראה שתחושת הארעיות היא שהניעה את הממשלה לנסות ולמסד את התקנה. על שולחנה של ועדת התחיקה הונחה אפוא הצעת חוק, כדי לדון בה לקראת הבאתה לחקיקה במועצת המדינה הזמנית. כבר בשלב זה, כפי שיובהר להלן, עורר נוסח החוק המוצע התנגדות, ונציגי הממשלה, שניסו לגונן על ההצעה, הבהירו כי 'הפקודה היא במסגרת חוק לשעת חירום. אין היא פקודה שתישאר בתוקף בימים כתיקונם'. אחדים מחברי המועצה הזמנית מחו על שסמכות הענישה נגד העיתונים שיפרו את התקנה הוענקה בחוק המוצע לשר הפנים, ודרשו שהסמכות תימסר לבית המשפט. גרביצקי, שהשתתף בשיבה, הסביר מדוע הוצע לפעול בדרך זו: 'אם עתון אחד עובר על הוראות החוק על ידי זה שהוא מוציא שתי מהדורות,³³

30 פקודת העיתונות המנדטורית משנת 1933, התקפה בישראל עד היום, מחייבת קבלת רישיון כתנאי להוצאה לאור של כל עיתון.

31 מכתב של מנהל לשכת העיתונות והמודיעין הממשלתי, יוסף גרביצקי, לשר הפנים, יצחק גרינבוים, 19.9.1948, א"מ, ג 3937/21.

32 צו של שר הפנים, 19.9.1948, לפי תקנה 3 לתקנות שעת חירום. סגירת העיתון היתה מיידית, והיא חלה בימים 20-21 בספטמבר 1948.

33 רבים מהעיתונים, ובראשם עיתוני הערב, נהגו באותם ימים להוציא לאור שתי מהדורות, הראשונה בבוקר (או לפני הצהריים) והשנייה בשעות אחר הצהריים המאוחרות. המהדורות המאוחרות כללו, במקרים רבים, מידע חדש על אירועים הקשורים למלחמה ולמצב הביטחוני. באותה תקופה לא היו מקלטי רדיו בכל בית, והעיתונים היו הספקים העיקריים של חדשות ומידע.

נאלצים כל יתר העיתונים, באופן אוטומטי, להוציא אף הם שתי מהדורות. לכן צריכה הפעולה להיות מיידית, ואין למסור אותה לבית-המשפט'.³⁴

ואמנם בנוסח התקנה, כפי שהונחה בחודש נובמבר 1948 על שולחן מועצת המדינה, היו כמה שינויים ותיקונים חשובים לעומת נוסח התקנה שפורסם בחודש ספטמבר. התיקון הראשון קבע, כי תוקף התקנה יוארך לתקופה של שלושה חודשים בלבד, וכי שר הפנים יוכל לבטלה עוד לפני גמר תוקפה. התיקון השני נועד להגביל את סמכותו של שר הפנים לסגור עיתונים שהפרו את החוק, ובהתאם לנוסח החדש (סעיף 7) הוצע, כי 'יהא שר הפנים רשאי להפסיק את הופעת העתון לפרק זמן שלא יעלה על שלושה ימי הופעה רצופים'. תיקון נוסף (סעיף 9) קבע, כי בסמכותו של בית המשפט להורות על סגירת עיתון 'לפרק זמן שלא יעלה על עשרה ימי הופעה רצופים', ובתנאי שזו העברה הראשונה שלו. במקרה של עברה חוזרת, רשאי בית המשפט להחליט 'על הפסקת הוצאתו של העתון לכל תקופה שתיראה לנכון בעיניו, או על ביטול הרשיון להוצאתו'.

ואולם תוצאות ההצבעה במועצת המדינה הנחילו מפלה לממשלה הזמנית הצעירה. ב-23 בדצמבר 1948 דחתה מועצת המדינה, על חודו של קול, את הצעת החוק שנועדה להטיל הגבלות על העיתונים היומיים. הצעת החוק נפלה בקולותיהם של נציגי המזרחי, הפועל המזרחי, אגודת ישראל, ברית הציונים הרוויזיוניסטים (הצה"ר) וחלק מנציגי מפ"ם – נגד קולות נציגי מפא"י והמפלגה הפרוגרסיבית. עיתון הצופה הגדיר את ההצבעה כאי-אמון בשר הפנים, שהפלה לטובה את עיתון הערב של מפא"י, הדור.³⁵ גם הסעיף שהעניק לשר הפנים את הסמכות לסגור עיתונים לשלושה ימים נפל, ובסופו של דבר בוטלה הצעת החוק כולה.³⁶ בעקבות דחיית הצעת החוק נפגש מנהל לשכת העיתונות הממשלתית עם המו"לים של העיתונות היומית, והוחלט שלמרות ביטול ההגבלות הרשמיות, ימשיכו העיתונים לפעול עד לסוף חודש ינואר 1950 בהתאם להסדר הקיים המגביל את מספרי העמודים, וזאת בעזרתו של המפקח על המלאי.

מותה של הצעת החוק גרם לממשלה לנטוש את דרך החקיקה, אך נותרו בידיה לפחות שמונה דרכי פעולה כדי לפקח על שוק הנייר: א. אישור או סירוב להקצבת מטבע זר לרכישת נייר בחו"ל; ב. סמכות להענקת רישיונות יבוא לנייר; ג. ריכוז יבוא הנייר בידיים ממשלתיות;³⁷ ד. קביעת מכסות נייר לעיתונים השונים לפי תפוצתם; ה. סמכות לאשר או

34 פרוטוקול ישיבת ועדת החקיקה, 7.11.1948, א"מ, ג 3925/24.

35 הטענה בעניין זה היתה, שכל העיתונים נאלצו להופיע בתבנית ובמכונת שהיו נהוגים בחודש יולי, לפני כניסת התקנה לתוקפה, אך הדור, שהחל להופיע לאחר מכן, היה פטור מהגבלה זו ועל כן יכול היה לצאת לאור במתכונת גדולה יותר מזו של עיתוני הערב האחרים.

36 'בוטלו כל ההגבלות על גודל העיתונים', הצופה, 24.12.1948, עמ' 6.

37 עם פרוץ משבר הנייר ב-1948 החל איגוד הנהלת העיתונים היומיים לייבא נייר ביבוא ישיר באמצעות סוכנים קבועים, אלא שעד מהרה התברר ששיטה זו מונעת פיקוח על השימוש בנייר, וכתוצאה מכך השתמשו העיתונים בכמות נייר גדולה מזו שהוקצבה להם על ידי הממשלה, ומלאי הנייר אול מוקדם מכפי המתוכנן. בעקבות אי-סדרים אלו מינה שר המסחר והתעשייה, דב יוסף, את

לפסול עסקות לרכישת נייר בין עיתונים ובין סוחרני נייר, או בין העיתונים לבין עצמם;
 ו. ניצול חוקים שונים, לא בהכרח ייעודיים לנושא הנייר לעיתונות, להענשת עיתונים
 שחרגו מ'כללי המשחק';³⁸ ז. החרמת נייר שנקנה על ידי עיתונים ויובא על ידם לארץ;³⁹
 ח. ביטול המהדורה השנייה של עיתוני הערב.⁴⁰ והיתה גם דרך פעולה תשיעית: הוצאת צווי
 אד-הוק, או צווים קבועים שאינם מחייבים הליך חקיקה.
 צו כזה, שכלל פיקוח על מספר עמודי העיתונים, אם כי לתקופה מוגבלת של כחודש
 ימים בלבד, הוצא בחודש ינואר 1952, כאשר שביתת ימאים בנמל חיפה מנעה פריקת מטען
 של 113 טון נייר שהגיע מקנדה בספינת המשא 'תל אביב'. העיתונים נקלעו למצוקת נייר
 ומסו"ת ניסה לסייע להם. במסגרת זו הוציא המשרד צו שהגביל את מספר עמודי העיתונים
 לשניים בימי חול ולארבעה בימי שישי.⁴¹ במהלך החודש שחלף מאז הוצאת הצו הגיעה
 ארצה אספקה חדשה של נייר, והעיתונים חזרו למתכונתם הרגילה.⁴²
 צו נוסף הוצא ביולי 1953, הפעם בחתימת מנהל אגף התעשייה הקלה במסו"ת, צבי
 לימן, שחתם עליו בשמו ובתואר 'הרשות המוסמכת'. הרקע לצו החדש היה תלונה של סגן
 שר המסחר והתעשייה, זלמן סוזאייב, למנהל חטיבת התעשייה במשרדו,⁴³ לפיה נודע לו
 כי עיתונים רבים החלו להגדיל ללא אישור את מספר עמודיהם, ולצרף מוספים של שני

- המדפים הממשלתי לשמש יבואן של נייר לעיתונים. לדברי ד"ר אפרים פורת, מנהל האגף לתעשייה
 קלה במסו"ת, הדבר 'עזר בהרבה לבטל את ההתחרות הפרועה של קונים בשוק העולמי'. ראו מכתב
 של ד"ר א' פורת לח"כ ע' גוברין, 5.5.1952, א"מ, ג 1812/9.
- 38 לדוגמה: בית הדין למניעת הפקעת שערים וספרות בתל אביב הטיל קנס של 50 ל"י או מאסר
 של חודש ימים על המו"ל של הירחון **דגש**, שקנה נייר ללא היתר וללא קבלה. ראו 'קנס למו"ל של
 "דגש" שקנה נייר ללא היתר', **חרות**, 3.4.1952, עמ' 4.
- 39 דוגמה לכך היא החרמת משלוח נייר שנקנה בניו יורק על ידי **עורך מעריב**, ד"ר עזריאל קרליבך,
 מהעיתון **בידיש דער טאג**. הקנייה נעשתה באישור הממשלה, אך כאשר המשלוח הגיע ארצה הוא
 הוחזר על ידי השלטונות, ורק לאחר כשנה וחצי הוחזר לעיתון. ראו **מעריב - השנה השישית**, 1953,
 קיצור דו"ח פנימי, עמ' 40, אב"ע, מסמך 103,040, קופסה 13; **מעריב - השנה הרביעית**, דו"ח פנימי
 על שנת 1951, תל אביב, 15.2.1952 (לחברי 'הוצאת מודיעין' בע"מ ועובדי **מעריב** בלבד!), עמ' 110.
- 40 **עורך מעריב**, קרליבך, ביטא בגלוי את חשדו, שמהלך זה של הממשלה נועד לחסל את עיתוני הערב,
 אשר החלו לבסס את מעמדם בציבור. ראו פרוטוקול ישיבת מנהלי העיתונים והעורכים בעניין
 חלוקת הנייר, 10.8.1948, אא"ע, מסמך 107,099-098, קופסה 29. לעניין צמיחת עיתונות הערב ראו
 יחיאל לימור ואינס גבל, "עיתוני הפרוטה" ב-1948: מלחמה כערש העיתונות הפופולרית בישראל,
 בתוך מרדכי בר-און ומאיר חזן (עורכים), **אזרחים במלחמה: קובץ מחקרים על החברה האזרחית
 במלחמת העצמאות**, יד יצחק בן-צבי ואוניברסיטת תל אביב, ירושלים 2010, עמ' 290-314.
- 41 צו, לפי תקנות ההגנה 1939, 'בדבר הגבלת השימוש בנייר להדפסת עיתונים יומיים'. הצו נחתם
 ב-31.1.1952 על ידי מנהל האגף לתעשייה קלה במסו"ת, ד"ר א' פורת, בהיותו 'הרשות המוסמכת',
 ונשלח ישירות לכל העיתונים היומיים, א"מ, פ 781/16.
- 42 'מתכונת רגילה וחומר חדש לעיתונים החל מיום א' הבא', **הארץ**, 21.3.1952, עמ' 1.
- 43 מכתב של זלמן סוזאייב, 10.7.1953, א"מ, ג 4565/17.

הופעת העיתונים

בסכנה

מלאי הנייר של העיתונים היומיים אינו מספיק אלא ל-2—3 הימים הקרובים ואם משרד המסחר והתעשייה לא יצליח לגייס מיד כמות של נייר גליליים, צפויה סכנת סגירת כלל העיתונים עוד השבוע. באניה "תל אביב" העונת כחית פה נמצאות אמנם כמאה טונות נייר עיתונים, אולם מפאת שביתת הימאים לא החלה עדיין הפריסה באניה זו. הנייר נמצא בבטן האניה ויש צורך בעבורת פריקה מאומצת של כמה ימים כדי להגיע למטען הנייר בתוך האניה.

סופרנו בחיפה מוסר, כי מוכרי רות הימאים חזון במיוחד בהחשת פריקת מטען הנייר כדי למנוע שיתוק העיתונים.

אזהרה לקוראים בדבר
סכנת סגירה הצפויה לעיתונים
בגלל מחסור בנייר
(מעריב, 11.12.1951, עמ' 1)

עמודים לגיליונות יום שישי. הדבר גרם להתמרמרות בקרב עיתונים שלא יכלו להשיג נייר להדפסת התוספת, ויש לשער כי הם שעמדו מאחורי התלונה. יצוין שטענות על חריגות של עיתונים ממספר העמודים המותר להם נשמעו כבר קודם לכן, אך לא ננקטו צעדים נגד העיתונים הללו. כך לדוגמה, במאוס 1952 נמסר לשר המסחר והתעשייה דיווח, כי יש עיתונים שלא עמדו בגזרה וקיצצו רק עשרה עמודים בשבוע במקום 12. מעריב, לדוגמה, הופיע ביום שישי בשמונה עמודים במקום בשישה.⁴⁴

בעקבות תלונת סגנו, הורה שר המסחר והתעשייה, פרץ ברנשטיין, על הוצאת 'צו אישי בדבר הסדרת השמוש בנייר לעיתונים'.⁴⁵ יום קודם לפרסום הצו נפגשו נציגי מסו"ת עם משלחת של איגוד המו"לים, וכבר בראשית הפגישה הבהיר מנהל אגף התעשייה הקלה, צבי לימן, כי ההחלטה על הוצאת הצו החדש נתקבלה 'מאחר שעיתונים שונים החלו בחדשים האחרונים להגדיל את מספר העמודים על אף התנגדותו של משרדנו'. לימן הביע את תקוותו, כי 'רצון רב העיתונים להמשיך בסטטוס קוו ולמנוע מרוץ הגדלת מספר העמודים, ולכן 'חושבני שהסדר החוקי ע"י משרדנו – ימצא תמיכה אצל רב העיתונים'.⁴⁶

44 מכתב של מנהל האגף לתעשייה קלה, ד"ר א' פורת, אל שר המסחר והתעשייה, 6.3.1952, א"מ, ג 4538/43.

45 'צו אישי בדבר הסדרת השמוש בנייר לעיתונים', 20.7.1953, חתום על ידי צ' לימן בתוקף סמכותו כ'רשות המוסמכת', א"מ, ג 4565/17.

46 פרטוקול מפגישת נציגי מסו"ת עם נשיאות הנהלת איגוד העיתונים, 19.7.1953, א"מ, שם.

הצו חייב כל עיתון להצטייד בהרשאה מיוחדת ממסו"ת לשימוש בנייר. בצו, שהוגדר כ'צו אישי' ונמסר למו"לים ולעורכים, נקבע שעל העיתונים להסתפק בהוצאת מהדורה יומית אחת בלבד; להגביל את מספר העמודים המודפסים ל־28 בשבוע; להימנע מהגדלת תבנית העמודים, וכן מהגדלת מספר העמודים בצורה מוסווית על ידי צירוף מוסף של עיתון יומי אחר, שבועון או ירחון, או כל תוספת אחרת מעבר להסכם שנקבע בין הממשלה למו"לים שנים אחדות קודם לכן.

בין העיתונים שנפגעו מצו זה היה הארץ, שהחל לפרסם שמונה שבועות קודם לכן מוסף חדש בן שני עמודים בשם 'תרבות וספרות', שצורף לגיליון יום שישי. העיתון החל להוציא את השבועון (התוספת) לאחר שייבא שנה קודם לכן – באופן פרטי ובאישור מסו"ת – 100 טון נייר, וקיבל רשות לעשות בנייר זה שימוש לכל מטרה שיבחר. העיתון דיווח לקוראיו על הצו והקדיש לכך את מאמר המערכת שלו, שנפתח במילים אלו: 'קוראי הארץ' ימצאו גם היום, כפי שהם רגילים למצוא זה שמונה שבועות, מצורף לגיליון זה השבועון "תרבות וספרות". איש מהם בוודאי לא יאמין שהופעת שבועון זה הועמדה בסימן שאלה. כי דברים מוזרים קורים לעתים במדינתנו: משרד הסחר והתעשייה אסר על הופעת שבועון זה, ורק הודות לסידורים מיוחדים שאי אפשר היה לעשות בלי פנייה אל הסמכות הגבוהה ביותר במשרד המסחר והתעשייה, נתאפשרה הופעת השבועון היום'.⁴⁷

בהמשך המאמר נמתחה ביקורת לגלגנית על הסיבות שהניעו את הממשלה לנקוט צעד קיצוני של הוצאת צו מכוח תקנות ההגנה לשעת חירום: 'מסתבר שהן היו סיבות מדיניות שבטחון המדינה כרוך בהן, כי אחרת לא היה המשרד מוציא מהגניזה את תקנות ההגנה משנת 1939. תקנות אלה הותקנו בשעתן לשם עריכת המלחמה נגד היטלר, ויש להניח שידוע במשרד המסחר והתעשייה, כי מלחמה זו נסתיימה זה כבר. מה לו לשבועון ספרותי ולבטחון המדינה? מדוע מוציא משרד המסחר והתעשייה תותח-כבד מוחלד זה, שקיומו כבר נשכח כמעט, ממחסנו, ומנסה לירות בו על דרור הרוח העף במרומים?'.

העיתון דרש לבטל את הצו, ואיים בפנייה לבג"ץ. בתוך ארבעה ימים נפתרה הבעיה: סגן שר המסחר והתעשייה סוזאייב נפגש עם נציגי העיתונים והורה להם להפסיק את הוצאת התוספות עד למציאת הסדר כולל. הוא הבטיח לעיתונים, כי ברגע שתובטח אספקה סדירה של נייר יבוטל הצו, והמשרד יספק נייר לעיתונים שיבקשו לצרף את המוסף בן שני העמודים, אך זאת בשני תנאים: שלא יעלו את מחיר העיתון ושלא יחרגו שוב ממסגרת ההסדר.

47 'תרבות וספרות ומשרד המסחר והתעשייה', וראו גם 'צו נגד הופעת "תרבות וספרות"', הארץ, 24.7.1953, עמ' 2. דיווח היסטורי על הפרשה פורסם בהארץ לאחר 57 שנה, ראו ט' לוי, 'היום לפני 57 שנה: משרד המסחר והתעשייה נגד "תרבות וספרות"', הארץ, 21.7.2012, ראו www.haaretz.co.il/news/education/1.1213128 (אוחזר ב־12.6.2017).

ההיבט הפוליטי

סוגיית הנייר לעיתונות העסיקה פעמים רבות את המערכת הפוליטית בשנים הראשונות לאחר הקמת המדינה. למעורבות הפוליטית הזו היו שלושה היבטים: האחד – ביקורת כלפי המדיניות בנושא הנייר כביטוי לביקורת כללית כלפי הממשלה ומדיניותה; השני – דאגה לחופש העיתונות וחשש שהגבלות על העיתונות יצמצמו את שוק הדעות והרעיונות ויפגעו במרקם החיים הדמוקרטיים במדינה הצעירה; והשלישי – דאגה של פוליטיקאים רבים לאינטרסים המפלגתיים שלהם, וליתר דיוק: לעיתונים המפלגתיים, שכן כמעט לכל מפלגה היה עיתון משלה ולרבות מהן היו עיתונים אחדים, והפוליטיקאים ביקשו להבטיח את המשך קיומם הסדיר של העיתונים הללו.

למעשה, כבר בימיה הראשונים של המדינה היה הדיון בסוגיית הנייר לעיתונות והפיקוח על הנייר לוויכוח אידאולוגי על הדמוקרטיה, על סמכויות השלטון ועל חופש העיתונות. 'מלחמת הנייר' היתה אפוא נושא אחד בזירה הפוליטית הרחבה, שבה מאבקים בתחומים שונים של העשייה השלטונית איימו לא אחת על יציבות הממשלה והקואליציה.⁴⁸

המאבקים הפוליטיים, מיד לאחר הקמת המדינה, השליכו בראש ובראשונה על העיתונות. כאשר הניחה הממשלה הזמנית על שולחן ועדת התחיקה של מועצת העם הזמנית – שלימים היתה לוועדת חוקה, חוק ומשפט של הכנסת – את ההצעה להתקין פקודה מיוחדת בנושא הגבלת השימוש בנייר על ידי העיתונות, ראו בה אחדים מחברי

48 לדוגמה, הממשלה הראשונה שהוקמה במארס 1949 לא החזיקה מעמד אלא כשנה וחצי. גם הממשלה השנייה נקלעה למשבר חודשים אחדים לאחר הקמתה, ונאלצה לסיים את חייה בטרם עברה שנה מהקמתה.

הוועדה ניסיון של השלטון הצעיר להשתלט על העיתונות, ובעיקר ניסיון לרכז בידי השלטון סמכויות מנהליות המאיימות על הדמוקרטיה ועל העיקרון של הפרדת הרשויות. הסמכות שהוצעה, לפיה יוכל שר הפנים להורות על סגירת עיתון, היתה לדעת נציג הפועל המזרחי, זרח ורהפטיג, 'רחבה הרבה יותר מדי', שכן מדובר למעשה ב'עבירות טכניות קלות'. ונציג מפ"ם, נחום ניר-רפאלקס, הוסיף כי 'ההתנגדותנו לעונש אדמיניסטרטיבי היא כללית'.⁴⁹ ההתנגדות להצעת החוק, שבדיעבד התברר שסייעה לעיתונות והגנה עליה, היתה רק ביטוי אחד מני רבים לעימותים הפוליטיים עם הממשלה על רקע חששן של מפלגות שונות מפני ריכוז עצמה מנהלית רבה מדי בידי הממשלה.

מעבר למעורבותם הפעילה בסיוע לעיתונים המפלגתיים, כפי שיובהר להלן, העלו חברי כנסת את סוגיית הנייר לעיתונים על סדר יומה של הכנסת (שהוקמה בראשית 1949). בדיון, שהתקיים בינואר 1951, נשמעו קריאות להגדיל את הקצבת המטבע הזר ליבוא נייר ולבטל את ההגבלות על העיתונים, תוך הדגשת חשיבותה של העיתונות לחיים דמוקרטיים.⁵⁰ יעקב גיל (הציונים הכלליים) הדגיש שיש לראות באספקת הנייר 'בעיה תרבותית ממדרגה ראשונה',⁵¹ ואילו יוחנן בדר (חרות) היה חריף יותר וטען שההגבלות על העיתונות אינן אלא מסווה לרצון לפגוע בדמוקרטיה. 'לא יתכן בדרך צדדית שאינה טהורה, בגלל חוסר נייר, להגביל את חופש הדיבור', אמר. 'מה ערך לכל הדיבורים על דמוקרטיה, על קידמה, על צדק ועל זכויות האזרח – אם זה ישמש תירוץ שלא לתת נייר? [...] אני רואה מגמה מסוכנת מאד: הגבלת חופש הדיבור'.⁵²

בעקבות ישיבה זו החליטה הכנסת על הקמת ועדה מיוחדת – 'הוועדה לענייני נייר' – שהורכבה מחברי ועדות הכלכלה, הפנים, החינוך והתרבות. לוועדה, שבראשה עמד ח"כ ישעיהו (הרב) פורדר (המפלגה הפרוגרסיבית), צורפו גם נציגי העיתונות היומית, השבועונים והירחונים, ונציגי המו"לים והמדפיסים.⁵³

בתום דיוניה גיבשה הוועדה שורה של המלצות, וביניהן: בתחילת כל שנה יעמיד משרד האוצר סכום כסף מתאים לרשות מסו"ת לרכישת נייר; תינתן עדיפות בחלוקת הנייר לעיתונות היומית ולספרי הלימוד; לא ניתן יהיה לקצץ או להגביל את העיתונות היומית מעבר למכסה של 154 טון בחודש (המכסה שהיתה נהוגה באותו זמן); מדי שנה ייבדק הצורך להגדיל את מכסת הנייר לעיתונים היומיים, בהתאם לגידול האוכלוסייה; המדינה תיצור קשרים עם בתי חרושת גדולים לנייר בעולם, כדי לחסוך במטבע זר; תונהג ביקורת שנתית של רואה חשבון מוסמך על תפוצת העיתונים ועל שיעור ההחזרות של גיליונות שלא נמכרו, ובהתאם לכך תיקבע הקצבת הנייר; יוקם בית חרושת לנייר בישראל.⁵⁴

49 פרוטוקול ישיבת ועדת החקיקה, 7.7.1948, א"מ, ג 3925/24.

50 ראו לדוגמה ישיבה ר"ט של מליאת הכנסת, 3.1.1951, דברי הכנסת, 6, עמ' 673-681.

51 דברי חבר הכנסת יעקב גיל, שם, עמ' 673.

52 שם, עמ' 675.

53 שם, עמ' 681.

54 דין וחשבון של ועדת המשנה לענייני נייר, ללא תאריך, א"מ, כ 29/2; א"מ, ג 716/54.

המלצות אחרות נגעו למתן רישיונות לעיתונים חדשים ולפיקוח על רישיונות קיימים. חברי הוועדה המליצו שלא יינתנו עוד רישיונות חדשים לעיתונים יומיים בשפות לועזיות, ולגבי העיתונים המפלגתיים הוצע כי 'סולם העדיפויות למתן רישיונות למפלגות ייקבע לפי גודלן בכנסת, אך קודמות המפלגות שאין להן אף עיתון יומי אחד, או עיתון ערב'. אשר לעיתונים יומיים חדשים בעברית ובערבית, הוצע להגביל את מתן הרישיונות בתנאי שצריכת הנייר שלהם לא תעלה על תוספת של 10 אחוזים להקצבת הנייר הכוללת לעיתונות היומית. אשר לכתבי העת המופיעים בקביעות, הומלץ להקציב להם נייר בצורה מסודרת והחדשים שבהם יקבלו רישיון רק בהמלצת ועדה ציבורית, שתבדוק את 'הערך הציבורי בהופעת כתבי עת חדשים'.

ד"ר דב יוסף, שבינתיים נתמנה לשר המסחר והתעשייה, דחה את ההמלצות. יו"ר 'הוועדה לענייני נייר', ח"כ פורדר, לא השלים עם כך ובדיון מיוחד שיזם בכנסת תקף את השר. 'שני עמודים אינם מספיקים', טען פורדר במליאה. 'זהו רק עלון לידיעות חדשות – לא יותר'.⁵⁵ חברי כנסת אחרים הזהירו, שההגבלות על הנייר יפגעו בחופש הביטוי ובחופש העיתונות. על כך השיב יוסף כי: 'איננה עומדת לביורור כל שאלה ביחס לחופש העיתונות. השאלה נוגעת רק למידת הקצבת מטבע חוץ למטרה זו, ואל יעטפו עניין זה באיזו איצטלא של קדושה מיוחדת'. והוסיף: 'אם כי אני מודה ומתוודה, שאינני משוכנע כי במצבנו הקשה במטבע זר הכרחית היא הופעתם של 21 עיתונים יומיים [...] אני מבקש שלא יהפכו את עניין הספקת הנייר לוויכוח על חופש הדיבור, כי על כך אין ויכוח'.⁵⁶ בכך שב וחזר על דברים שהשמיע כשנתיים קודם לכן בתגובה על טענות שהוא מבקש לפגוע בחופש הביטוי.⁵⁷

בשונה מדב יוסף, שדיבר בעד חופש העיתונות וטען כי כל מעשיו נובעים מהצורך לחסוך במטבע זר, היו פוליטיקאים שלא היססו להביע את דעתם על ריבוי העיתונים ועל תפקידה של העיתונות בדמוקרטיה. בשיבת ממשלה שדנה בהקצבת נייר לעיתונה של המפלגה הפרוגרסיבית אמר שר המשטרה, בכור שלום שטרית (סיעת ספרדים ועדות המזרח): 'אולי הגיעה השעה לאור המצב לקבוע ועדה שתחליט מה טוב למדינה ומה לא טוב. ישנם דברים המתפרסמים ומביאים רק נזק למדינה. במצב כזה של דוחק בנייר יש צורך להחליט מה טוב ומה לא טוב. לפעמים מוציאים ספרים ופרסומים שאין צורך בהם. אולי ועדה תקבע מה טוב ומה לא טוב'.⁵⁸ שר החקלאות, פנחס לבון (מפא"י), הוסיף: 'אם יש יותר מדי [עיתונים], צריך לדאוג שלא יהיו'.⁵⁹ ואילו שר הסעד, יצחק מאיר לוין (החזית הדתית המאוחדת), טען: 'לא להוסיף עיתונים, ישנם 19 עיתונים יומיים. פעם אחת נגיד

55 ישיבה נ"ב של מליאת הכנסת, 6.2.1952, דברי הכנסת, 11, עמ' 1225-1230.

56 שם, עמ' 1227-1228.

57 דברים שאמר בפגישה עם נציגי ועדת העורכים ב-26.5.1950, אא"ע, מסמכים 137, 138, 46, קופסה 9.

58 פרוטוקול ישיבת הממשלה, ישיבה מ"ד / שי"א, 17.5.1951, עמ' 46.

59 שם, עמ' 47.

מספיק [...] אין אני קורא כל העיתונים, אבל מספרים לי שהיא מלאה עכשיו פורנוגרפיה, וזאת מפיצים. זה מרעיל את הנוער, ויש לנו עתה אמתלא מספיקה לא לתת נייר לספרות מרעילה את הנוער.⁶⁰ בהזדמנות אחרת לא היסס ח"כ אליהו משה גנחובסקי (החזית הדתית המאוחדת) להביע את דעתו בנושא: 'יש עיתונים שהייתי רוצה לחסכם ממדינת ישראל, וביניהם גם העיתון הממשלתי של הרדיו [...] איש במדינה אינו יכול לדעת לשם מה הוא קיים ומי מפיץ תועלת ממנו'.⁶¹

ניסיונות להתערבות פוליטית

כמעט מן הרגע הראשון שבו הוטלו הגבלות על אספקת נייר לעיתונות ניסו נציגי מפלגות שונות – שלכל אחת מהן היו עיתונים משלה או שביקשה להוציא לאור עיתונים כאלה – להתערב ולהפעיל את השפעתם כדי להבטיח אספקה סדירה של נייר לעיתונים המפלגתיים. כך מלמדות דוגמאות אלה:

- נציגי מפלגות פנו מדי פעם למסו"ת בדרישה להגדיל את מכסות הנייר של עיתוני המפלגה. דוגמה לכך אפשר למצוא במכתב פנימי במסו"ת, בו מציין הכותב בהתייחסו לעיתון בפולנית **נוביניה אישראלסקיה**, כי 'עורך העיתון [...] ונציגי המפלגה הפרוגרסיבית שיש להם קשר עם העיתון, פנו אלינו לעתים קרובות ובקשו להגדיל את המכסה'.⁶²
- הנהלת מפא"י התלוננה בפני שר האספקה והקיצוב על אי־ההבנה והסירוב שבהם נתקלה בכל הקשור להקצבת נייר לעיתוניה. ביולי 1950 התלוננה המפלגה, כי נאלצה להפסיק את הוצאתם לאור של חמישה מבין תשעת השבועונים שלה, וכן הוצאת חומר הסברתי אחר: 'תמוה בעינינו הדבר, שבו בזמן שמוציאים לשוק עיתונים שבועונים וירחונים חדשים, מתעכבת הפעולה הסדירה של מוסד מוכר גדול, רב פעלים וחיובי, שדרישותיו צנועות לגבי היקף פעולתו [...]'.⁶³
- כאשר המפלגה הפרוגרסיבית ביקשה להוציא לאור יומון חדש ונתקלה בקשיים, העלה שר המשפטים, פנחס רוזן, את הנושא על סדר יומה של הממשלה, אם כי במעטה סתמי של 'נייר לעיתונים'. 'המפלגה הפרוגרסיבית מעוניינת מאד בהוצאת עיתון עברי יומי', אמר רוזן, 'אם מישו חשב לפניו כי הארץ הוא הביטאון של המפלגה הפרוגרסיבית, למד כבר בינתיים שאין הדבר כן [...] אנו רוצים להוציא עיתון. יש כבר תוכניות. נרכשו

60 שם, עמ' 49.

61 ישיבה ר"ט של מליאת הכנסת, 3.1.1951, **דברי הכנסת**, 6, עמ' 676.

62 ראו מכתב שנשלח על ידי פ' בורושק מאגף התעשייה הקלה במסו"ת אל א' ליפמן, מנהל מדור הנייר במשרד, בנושא 'הקצבת נייר לעיתונים בשפה הפולנית', 5.2.1953, א"מ, ג 1812/9.

63 מכתב של הנהלת מפא"י לשר האספקה והקיצוב, 27.7.1950, א"מ, ג 225/15 (ההדגשה במקור).

כבר מכונות לבית הדפוס, והמכונות הן בדרך. אבל ישנה שאלת הנייר [...]. והיתה בפיו תרעומת על האפליה לטובת מפלגת הציונים הכלליים, הנמצאת באופוזיציה: ' (כאשר הם) רוצים להוציא שבועון חדש, הם מקבלים במשך שבוע או שבועיים מה שהם רוצים'.⁶⁴ בסופו של הדיון החליטה הממשלה להקציב את הנייר הדרוש לעיתון המפלגה הפרוגרסיבית (וכן לעיתון המנוקד **אמר**), אם כי במסגרת המכסה הקבועה לכלל העיתונים היומיים.

- העיתון ברומנית **רנשטריה נואסטרא** הסתייע בשירותיו של ח"כ אידוב כהן (המפלגה הפרוגרסיבית), יליד רומניה בעצמו. כהן פנה למפקח על המלאי במשרד האספקה והקיצוב בבקשה לאשר לעיתון נייר, והשתמש בנימוקים ציוניים: 'אנו מקיימים את העיתון הזה כפרוודור חיוני אל השפה העברית ואל האזרחות הישראלית [...] החלטתנו להופיע לפחות פעמיים בשבוע באה לאחר שנוכחנו לדעת כי אלמלא אנחנו נספק לעולה זה את חומר קריאתו המינימאלי, הרי הפקרנוהו אך ורק לעיתון הרומני היומי הקומוניסטי המגיע מרומניה והנמכר במחיר שווה לכל נפש בכל קיוסק בארץ, וכן ל"קול העם" [עיתון המפלגה הקומוניסטית] המופיע ברומנית כאן'. בסיכום המכתב הוסיף כהן: 'אני מתכבד לבקש יחס מיוחד של הבנה לתפקידו של עיתון זה ולמלא את מבוקשו'.⁶⁵
- העיתון בשפה הצרפתית **ל'אקו ד'ישראל** שלח למשרד האספקה והקיצוב את ח"כ אליהו אלישר (הציונים הכלליים), כדי שזה יתחנן בשמו לביטול האפליה נגד העיתון.⁶⁶

גם רבנים ואנשי דת ניסו לנצל את מצוקת הנייר של העיתונים. רבני ועד 'משמרת השבת' בתל אביב, שפעלו להחזרת קדושת השבת לעיר, פנו למערכות העיתונים והציעו להם להתחיל ולבצע את הקיצוצים במספר העמודים דווקא בעיתוני יום ראשון. בכך ביקשו הרבנים למנוע חילול שבת, לאחר שהתברר להם שעקב צמצומים בכוח אדם בעיתונים, בשל הגיוס לצבא, היו עיתונים שהתחילו להכין את גיליונות יום ראשון כבר בשעות אחר הצהריים של יום שבת. אם מספר העמודים יקטן, הסבירו הרבנים, יוכלו העיתונים לעמוד במשימה גם אם יתחילו לעבוד במוצאי שבת.⁶⁷

המעורבות הפוליטית ירדה גם לדרגים הפקידותיים. לפחות במקרה אחד נמצאה 'טביעת אצבע פוליטית' בפיקוח על אספקת נייר לעיתון. מדובר בשבועון הקומוניסטי **בידיש פריי**

64 פרטוקול ישיבת הממשלה, ישיבה מ"ד / שי"א, 17.5.1951, עמ' 43-44. על טענתו של רוזן, בדבר היחס המועדף למפלגה הנמצאת באופוזיציה, הגיב שר הסעד, יצחק מאיר לוין (החזית הדתית המאוחדת): 'צריך אני להזכיר לו, שהקואליציה היתה איתנה. עכשיו הקואליציה אינה כל כך חזקה. למק", לחרות או לציונים הכלליים נותנת הממשלה כל הנוחץ, אבל לא כך לעיתונים השייכים למפלגות הקואליציה', שם, עמ' 49.

65 מכתב ח"כ אידוב כהן למפקח על המלאי במשרד האספקה והקיצוב, 21.6.1950, א"מ, ג 1812/9.

66 מכתב של אליהו אלישר למר פורת, 9.10.1950, שם, ג 225/14.

67 מכתב של 'משמרת השבת' לאגודת העיתונאים בתל אביב, ז בתמוז תש"ח, אא"ע, קופסה 9, 44 א, מסמך 152.

ישראל, שהממשלה דחתה פעמים אחדות את בקשתו לרישיון יבוא לנייר. הנייר, במשקל עשרה טונות, עמד להישלח אליו כמתנה על ידי ארגון התרבות היהודית 'אינקו' ברומניה. היומון הקומוניסטי **קול העם** דיווח על כך וכתב: 'מגישי הבקשה לרישיון יבוא מצאו על כתב בקשתם כתובת זו בעיפרון: "ליפמן מעוניין לדעת אם העיתון קומוניסטי"'.⁶⁸ במקרה אחר קבלו עורכיו של העיתון **ביידיש ניוועלט**, שיצא לאור שלוש פעמים בשבוע על ידי פועלי ציון שמאל (מפ"ם), כי בחודש אפריל 1950 העיתון לא קיבל נייר מהממשלה והיו מקרים שלא הופיע בגלל מחסור בנייר. עיתונה של מפ"ם, **על המשמר**, ידע לספר שלא מדובר רק בבעיה ביורוקרטית, אלא 'זה מקרוב התבטא אחד מפקידי המפקח על המלאי: "לעיתון זה אין אנו יכולים לספק נייר יותר מפעם אחת בשבוע"'. 'טענת חוסר הנייר שטוענים שלטונות המלאי אינה טענה', הוסיף העיתון, 'כי הנה באלה הימים ניתן רישיון לעיתון שני בשפה הפולנית. בשבילו, כנראה, תימצא כמות הנייר הדרושה: מוציאו הוא חבר מפא"י'.⁶⁹

העיתונות היומית – שיתוף פעולה וחשדנות הדדית

אם ננסה לשרטט את הזירה שבה התנהלה 'מלחמת הנייר', מימיה הראשונים של המדינה ועד סמוך למחצית שנות החמישים, אפשר לזהות בה שתי 'קבוצות' שנאבקו זו מול זו: קבוצה אחת היא הממשלה והמערכת הפוליטית, והקבוצה השנייה היא העיתונות. בכל אחת מקבוצות אלו היו 'שחקנים' ששיחקו לא רק נגד הקבוצה היריבה אלא גם אחד נגד רעהו. כתוצאה מכך נהייתה 'מלחמת הנייר', שהתנהלה לכאורה בין העיתונות ובין הממשלה והשלטונות, למערכת של קרבות המונעים על ידי אינטרסים פוליטיים, כלכליים, מקצועיים ואף אישיים.

היחסים בין העיתונים לבין עצמם התאפיינו בשיתוף פעולה מצד אחד – ובחשדנות ואף בעוינות מצד אחר. המניע לשיתוף הפעולה היה ברור: לעיתונות כולה היה אינטרס משותף להבטיח אספקה שוטפת וסדירה של נייר עיתון במחירים נמוכים ככל האפשר. מאחר שהממשלה שלטה, ישירות או בעקיפין, במנגנוני היבוא, פעילות מתואמת ומשותפת מולה עשויה היתה להניב תוצאות מועילות לכלל העיתונות. מצד אחר, בגלל מכלול היריבויות והתחרויות בתוככי תעשיית העיתונות המודפסת בישראל, התאפיינו היחסים בין העיתונים בחשדנות הדדית שגבלה לעתים בהאשמות. דוגמה ראשונה לחשדנות כזו נחשפה בעקבות דחיית הצעת החוק להטלת הגבלות על העיתונים בדצמבר 1948. אחד המו"לים הציע לפנות לממשלה בדרישה לחוקק פקודה חדשה, שתסדיר את נושא

68 'האשמת "קול העם"', **על המשמר**, 14.2.1952, עמ' 2. הכוונה ככל הנראה לא 'ליפמן, מנהל מדור הנייר במסו"ת.

69 'בטענה של מחסור בנייר מבקשים השלטונות לצמצם את הופעת "ניוועלט"', **על המשמר**, 5.5.1950, עמ' 2.

ההגבלות.⁷⁰ ההצעה נדחתה על ידי עמיתיו, אך היה בה כדי להעיד על חוסר האמון ששרר בין העיתונים לבין עצמם, ועל כך שהיו מי שהעדיפו פיקוח ממשלתי המעוגן בחוק על פני הסדרים וולונטריים של העיתונות.

ביטוי בולט ליחסי החשדנות בין העיתונים היתה דרישתם של העיתונים להקים מנגנון לביקורת התפוצה. מכסות הנייר שחולקו על ידי הממשלה נקבעו בהתאם לדיווחים שמסרו העיתונים על תפוצתם, אך בקרב חלק מהעיתונים התעוררו חשדות שהנתונים שמסרו לממשלה עיתונים אחרים לא היו מדויקים, וכתוצאה מכך נקבעו להם מכסות לא מוצדקות. כבר ביוני 1950 נפגשו נציגי העיתונים עם שר האספקה והקיצוב, ד"ר דב יוסף, ותבעו להנהיג ביקורת תפוצה ממשלתית, כדי להבטיח שחלוקת הנייר תהיה בהתאם לצריכה האמתית של העיתונים. 'ביקורת תפוצה זו נדחתה מחודש לחודש בגלל איטיות הפעולה של המנגנון הממשלתי. כעבור כמה חודשים סודרה סוף סוף ביקורת שטחית (למרות שהבענו כמה פעמים את נכונותנו לייעץ למשרדו של ד"ר יוסף איך לבצע את הביקורת)', טען המו"ל והעורך של הארץ, גרשום (גוסטב) שוקן. 'אנשי ד"ר יוסף כנראה הבינו בעצמם, שהמספרים שהם קיבלו אינם נותנים תמונה נכונה, ומשום כך אף פעם לא השתמשו במספרים אלה, אלא גנזו אותם'.⁷¹ בהזדמנות אחרת טען הארץ, במכתב למנהל מחלקת הנייר במסו"ת: 'על איזה יסוד משפטי וחוקי מחלק משרדך נייר מיוחד למספר עיתונים, לאחר שהנתונים הנמצאים תחת ידך מוכיחים כי לפחות החל מחודש אוגוסט 1952 משתמשים העיתונים האלה בפחות נייר? ובאיזו רשות אתם מונעים מאיתנו את המגיע לנו, ושוב על יסוד הנתונים הנמצאים תחת ידך?'.⁷²

בעניין זה אין להתעלם כמובן מהיריבות והתחרויות בין עיתוני הבוקר, שרובם היו מפלגתיים, ובין עיתוני הערב, שהגדולים והחזקים מביניהם היו בבעלות פרטית. עיתוני הבוקר ניסו להיאבק למען 'זכויות יתר' בהשוואה לעיתוני הערב – קרי יותר נייר ופחות הגבלות על מספר העותקים ועל מספר העמודים של כל עותק – והסבירו את חשיבותם ואת ייחודם שלהם. עיתוני הערב השיבו מלחמה שערה וניסו להוכיח, שוב ושוב, עד כמה גדולה חשיבותם בעיני הציבור הישראלי. לפחות בשלב הראשון של הפעלת הפיקוח על הנייר, מיד לאחר הקמת המדינה, אפשר היה להיווכח שגם הממשלה הצעירה מבחינה

70 פרוטוקול ישיבת מנהל לשכת העיתונות עם המו"לים של העיתונות היומית, 26.12.1948, א"מ, ג 3935/16.

71 מכתב של שוקן לחברת הכנסת שושנה פרסיץ, שהיתה חברת הוועדה שעסקה בנושא הנייר, 15.3.1951, שם, כ 29/2. פרסיץ היתה חותנתו של שוקן, שהיה נשוי לבתה, ואת מכתבו אליה פתח במילים 'אמא יקרה'. ראו מכתביו של שוקן לפרסיץ, 15.3.1951 ו-23.3.1951, שם, כ 29/2. מעיון בפרוטוקולים של ועדת הנייר, נראה שפרסיץ אימצה אחדות מההצעות של שוקן לפתרון בעיית הנייר, אך לא לחמה ב'חירוף נפש' בנושא זה. ראו הערות ש' פרסיץ להצעותיו של מר' לוי, ללא תאריך, שם, כ 29/2.

72 מכתב של עיתון הארץ למנהל אגף התעשייה הקלה במסו"ת, מר צבי לימן, 15.1.1953, שם, ג 4538/43.

גרשום שוקן
עורך הארץ
(צלם: יעקב סער, לע"מ)

בין שני סוגי העיתונים. מנהל לשכת העיתונות והמודיעין הממשלתית קיים שתי פגישות נפרדות בנושא הנייר, האחת עם נציגי עיתוני הבוקר והשנייה עם נציגי עיתוני הערב, והדבר עורר תרעומת מצד עיתוני הערב.⁷³

מכסות הנייר לעיתונים

מכסות הנייר לעיתונים נקבעו לראשונה בשנת 1948 בהתאם לתפוצה המוצהרת של העיתונים היומיים. ב־1949 הוסכם עם איגוד העיתונים היומיים, כי 16 היומונים החברים באיגוד יקבלו מכסת נייר חודשית בהיקף של 175 טון. מכסות אלה שונו מדי פעם בהתאם למלאי הנייר שהיה בארץ, או בהתאם לנתונים על היבוא שבדרך. בשנת 1950 החליט משרד האספקה והקיצוב על קיצוץ של 25 אחוזים במכסות הנייר לעיתונות היומית, ועל קיצוץ של 40 אחוזים במכסות לשבועונים. היומון דבר מתח במאמר מערכת ביקורת על ההחלטה, וטען כי הבזבוז העיקרי של נייר אינו בהוצאה לאור של עיתונים אלא בהדפסת עלונים וחוברות שאין בהם צורך – והכוונה, ככל הנראה, לשבועונים ולכתבי עת אחרים ש'יש ויש בהם נוק חינוכי ומשקי'.⁷⁴ מאמר זה מלמד על היריבות והתחרות הבלתי מוסתרת בין העיתונים היומיים ובין פרסומים אחרים (עלונים, כתבי עת ואף ספרים).

73 סיכום פגישות של נציגי העיתונים עם יוסף גרביצקי וישעיהו קלינוב ממשרד הפנים, 12.7.1948 ו־15.7.1948, שם, ג 3925/24.

74 מ"ד, 'תפקידי העיתונות', דבר, 29.5.1950, עמ' 1.

למרות ההנחיות הנוקשות ומכסות הנייר המצומקות, שחייבו את העיתונים לצמצם את מספר עמודיהם, עקפו העיתונים לא אחת את ההנחיות והתגברו על מכשול הנייר. כבר בדצמבר 1950 דיווח מנהל ענף הנייר במס"ת, כי רוב העיתונים צורכים נייר מעבר לכמות הרשמית המוקצבת להם. את תוספת הנייר הם שאלו מעיתונים אחרים, וכאשר הגיעו ארצה משלוחי נייר והוחל בחלוקתם, נאלצו אותם עיתונים להחזיר תחילה את 'חובות הנייר' שלהם קודם שהתחילו לצרוך בעצמם את הנייר שקיבלו.⁷⁵

בתחילת 1951 נקבעה מכסה כוללת של 155 טון לחודש לכל העיתונים היומיים, והיא הוגדלה בנובמבר 1952 ל-173 טונות. כעבור זמן קצר צומצמה המכסה במקצת, אך בחודש אפריל 1954 היא הוגדלה מחדש, והפעם ל-185 טונות.⁷⁶

אף על פי שמס"ת ערך במשך השנים כמה ביקורות על תפוצת העיתונים, לא חלו שינויים בחלוקה הפנימית של המכסה בהתאם לתפוצה האמתית של העיתונים. השינויים בתפוצת העיתונים נבעו לא רק מעליית קרנם של עיתוני הערב,⁷⁷ אלא גם מגלי העלייה ממדינות מזרח אירופה, שהביאו לגידול בתפוצת היומונים בשפות לועזיות. כתוצאה מכך, המפתח שלפיו חולקו מכסות הנייר לעיתונים, ובעיקר לעיתונים היומיים, נהיה במידה רבה ללא רלוונטי – היו עיתונים שקיבלו מכסות נייר נמוכות מהדרוש להם, ואחרים נהנו ממכסות עודפות.

כשנה לאחר קביעת המפתח המקורי לחלוקת נייר, החלו כמה עיתונים לתבוע הנהגת ביקורת תפוצה מוסמכת, שעל פיה יחולקו מכסות הנייר. אף שרוב היומונים מבין אלה שהיו מאוגדים באיגוד העיתונים היומיים התנגדו לכך, החליט ד"ר דב יוסף ביוני 1950 ליישם את ביקורת התפוצה. לשם כך נתמנו מבקרים מוסמכים, שבדקו בחודשים יולי-אוגוסט 1950 את העיתונים והגישו את ממצאיהם למשרד האספקה והקיצוב. במשרד הגיעו למסקנה שלעיתים הגדלת התפוצה היתה 'באופן מלאכותי',⁷⁸ אולם למרות זאת לא שונה מפתח החלוקה.

בינתיים התפרק משרד האספקה והקיצוב וסמכויותיו חולקו בין משרד החקלאות ומס"ת. כמו כן התחלפו שרים, מנהלים ומפקחים. באיגוד העיתונים המשיכו להתנגד לביקורת, אך שר המסחר והתעשייה החדש, יעקב גרי, הכריע שוב לטובת ביקורת, וזו נעשתה במאסר 1951 על ידי המפקח על התעשייה הקלה, ד"ר ג'ון לוי.⁷⁹ במאסר 1952 הועלו מחירי העיתונים, ובעקבות זאת חלו שינויים בתפוצת העיתונים, דבר שהבליט את הנחיצות בעדכון המפתח לחלוקת הנייר. מפתח חדש הותקן אך לא הופעל – בגלל ויכוחים

75 'נייר לעיתונות', מכתב של מר ואלה, מנהל ענף הנייר במס"ת, לעוזר שר המסחר והתעשייה, 12.12.1950, א"מ, ג 1812/9.

76 'הובטח נייר לעיתונים', דבר, 23.4.1953, עמ' 4.

77 לימור וגבל, "עיתוני הפרוטה" ב-1948.

78 מכתב של ד"ר א' פורת לח"כ ע' גוברין, 5.5.1952, א"מ, ג 1812/9.

79 ראו עיתון הארץ למנהל אגף התעשייה הקלה במס"ת, מר צבי לימן, 15.1.1953, שם, ג 4538/43.

ד"ר דב יוסף,
שר האספקה והקיצוב
(צלם: משה פרידן, לע"מ)

בין העיתונים האינטרסנטיים (שחששו כי מכסות הנייר שלהם יקוצצו) ובין מסו"ת.⁸⁰ עמדת האיגוד גררה ביקורת חריפה מצד חלק מהעיתונים. 'כל עוד חלוקת הנייר אינה מבוססת על ביקורת התפוצה, הרי האיגוד איננו אלא נטול כל סמכות מוסרית ומשפטית וזכות קיום איזו שהיא', טען הארץ.⁸¹

לאור התלונות החוזרות ונשנות מצד העיתונים, החליט מסו"ת בשנת 1953 לערוך שוב ביקורת תפוצה מקיפה, והפעם על ידי חמישה רואי חשבון נפרדים ובלתי תלויים זה בזה. למרות הביקורת המחודשת שררה תחושה שלא יימצא פתרון מדויק לסוגיה, או כפי שהתבטא פקיד בכיר במסו"ת: 'אי אפשר להגיע לצדק מוחלט'.⁸² ואכן, אף שלשלטונות היה ידוע שחלו תמורות בתפוצת העיתונים ויש עיוותים במכסות, החלוקה היחסית נותרה כשהיתה. המכסות המעוותות היו רק היבט בעייתי אחד של חלוקת הנייר לעיתונים. מבדיקה שנעשתה במסו"ת התברר שהיו שבועונים, ירחונים וכתבי עת אחרים שקיבלו הקצבות נייר אף שלא היה להם רישיון מטעם משרד הפנים, או אף שפעלו שלא על פי התנאים שהוגדרו להם. במאסר 1951 הודיע המשרד על כוונתו להפסיק את אספקת הנייר לעיתונים שאינם ממלאים אחר תנאי הרישיון.⁸³ הנתק המעשי בין משרד הפנים, שהיה אחראי על רישוי העיתונים, ובין מסו"ת, שהיה אחראי על אספקת הנייר לעיתונים, נמשך גם בשנים

80 שם.

81 מכתב של י' זימברג מהארץ אל המפקח על התעשייה הקלה במסו"ת, צ' לימן, 9.10.1952, שם, ג 4565/17.

82 הדברים מיוחסים למנהל אגף התעשייה הקלה במסו"ת, צ' לימן. ראו מכתבו של מ' פרלס אל א' בלומנטל, 25.2.1953, שם, גל 12623/29.

83 מכתב של ד"ר ג' לוי למשרד הפנים, 16.3.1951, שם, ג 1812/9.

הבאות. פקידי משרד הפנים העניקו בקלות יחסית רישיונות לעיתונים ולכתבי עת חדשים, אך פקידי מס"ת לא גילו יחס דומה, ואף לא הסתירו את דעתם על העיתונות. כך לדוגמה, כאשר הוחלט להעדיף מתן רישיונות ליבוא מלט על פני מתן רישיונות ליבוא נייר, הסביר מנהל המחלקה לתעשייה קלה במס"ת, כי 'המדינה יכולה להתקיים עם עיתון אחד בעל שני עמודים, אבל לא בלי שקי מלט'.⁸⁴ גם למנכ"ל משרד האוצר, דוד הורוביץ, היתה דעה נחרצת בנושא ריבוי העיתונים: 'העניין הזה, שישנם מאות שבועונים, שבועון שבועון לכל דבר ולכל מקצוע בתוך מקצוע, הוא איום. לאומות העשירות בעולם אין כל כך הרבה שבועונים באופן יחסי'.⁸⁵

לאחר שמס"ת התרעם על התנהלות שר הפנים במתן רישיונות לעיתונים ולכתבי עת חדשים, הבהיר משרד הפנים כי 'מתן רישיון לעיתון על ידנו אינו מחייב כלל וכלל את המפקח על הנייר במשרדים להקציב נייר לבעל הרישיון'.⁸⁶ ובעקבות הביקורת נגדו הוסיפו במשרד הפנים הערה בגוף הרישיונות בזו הלשון: 'רישיון זה אינו מקנה זכות לקבלת נייר'.⁸⁷ כיוון שמכסות הנייר שסופקו לעיתונות, הן היומית הן התקופתית, לא היו עדכניות, נוצר מצב בו עיתונים שתפוצתם צמחה סבלו ממחסור בנייר, ועיתונים שתפוצתם צנחה נותרו עם עודפי נייר. באותה עת הגיעו לארץ משלוחי נייר בדרכים שונות, תוך עקיפת מגננוני הפיקוח של השלטונות.⁸⁸ התוצאה היתה שמצד אחד נוצר בשוק הנייר מחסור שיצר ביקוש, ומצד אחר היו בשוק עודפים שיצרו היצע. מה היו השיטות שנקטו העיתונים השונים כדי לפתור את מצוקת הנייר שלהם? להלן רשימה חלקית של השיטות והטכניקות:

- רכישת נייר ב'שוק השחור'. קיומו של 'שוק שחור' בנייר היה ידוע גם לשלטונות. בישיבה של הוועדה לענייני נייר של הכנסת, שפעלה בשנת 1951, סיפר חבר הוועדה חיים לנדאו: 'אספנו אינפורמציה מסביב לנקודה זו. רוב הנייר הוא נייר הבא ממקורות השוק השחור. ואין זה סוד. אני יודע, כי אף עיתון לא יסכים להיסגר בגלל קשיים בהשגת נייר. לא על נקלה קמו העיתונים, ולא במהרה ייסגרו. המציאות היא שקיים שוק שחור בנייר'.⁸⁹ גם במס"ת היו מודעים לקיומו של שוק שחור בנייר, ולכך שכתבי עת קונים נייר בשוק זה.⁹⁰

84 מצוטט במכתב של עורך הארץ, גרשום שוקן, לשר האספקה והקיצוב, ד"ר דב יוסף, 18.8.1950, שם, ג 225/14.

85 פרוטוקול ישיבת הממשלה, ישיבה מ"ד / שי"א, 17.5.1951, עמ' 46.

86 מכתב של מנכ"ל משרד הפנים, א"ש מויאל, למנכ"ל מס"ת, שאול ליפשיץ, 28.1.1953, א"מ, ג 716/54.

87 שם.

88 אפשר שאחת השיטות ליבוא נייר היתה 'יבוא בלא הקצבת מטבע', כלומר היבוא הוצג כמתנה שנתקבלה מחו"ל, אך בפועל תמורתה שולמה במטבע זר שהוברח מהארץ. ראו דב גנחובסקי, 'מדיניות הצנע – ההיבטים הכלכליים', בתוך: נאור (עורך), **עולים ומעברות 1948-1952**, עמ' 112. השיטה הופעלה בתחומים אחרים במשק, ויש להניח שהדבר היה נכון גם בתחום יבוא הנייר.

89 פרוטוקול הוועדה לענייני נייר של הכנסת, 20.2.1951, א"מ, כ 29/2.

90 ראו לדוגמה מכתבו של ד"ר א' פורת לשר המסחר והתעשייה, 8.8.1950, שם, ג 225/15.

רכישת נייר בשוק השחור נעשתה לא רק בישראל אלא גם בארצות הברית, ולא רק על ידי עיתונים אלא גם על ידי גורמים שפעלו מטעם ממשלת ישראל. 'ברגע זה קונים נייר מוכן מכל הבא ליד', כתב ד"ר ג' לוי ממסו"ת בחודש אפריל 1951, כאשר היה עדיין מחסור בשוק העולמי.⁹¹ כתוצאה מכך נקנה הנייר באמצעות מתווכים וסרסורים שונים, והדבר גרם להעלאת מחיר הנייר.

- שאילת נייר מכתבי עת שהיו בידיהם עודפים. היו עיתונים יומיים שקיבלו בהשאלה נייר מכתבי עת שהחזיקו בידיהם עודפים קבועים או זמניים. כתבי העת התלוננו לעתים על כך, שהעיתונים אינם מקיימים את התחייבויותיהם ואינם מחזירים את הנייר שקיבלו בהשאלה. כתוצאה מאי־קיום ההתחייבויות, היו כתבי עת שנאלצו להופיע בצורה מקוצצת והופעתם של אחרים בוטלה כליל.⁹²
- הדפסת עיתון בשני פורמטים. את המגבלה על מספר הגיליונות המותרים להדפסה עקף **מעריב** בשיטה הבאה: כמחצית מהעיתונים שהודפסו היו בני ארבעה עמודים וכמות דומה הודפסה במהדורה בת שני עמודים בלבד. 'על ידי כך', הסביר עורך העיתון ד"ר עזריאל קרליבך, 'אנו מספקים את צורכי האוכלוסייה כולה, נותנים עיתון יומי בידי כל אדם שישי בשוב'.⁹³
- 'שנור' בשיטות פסיכולוגיות. אריה דיסנצ'יק (צ'יק), סגנו של קרליבך בעריכת **מעריב** ו'מומחה' הנייר של המערכת, הצליח לגייס נייר לעיתון בשיטות מקובלות ובשיטות מקובלות פחות. הוא היה מגיע למשל לדפוס **על המשמר**, שבו הודפס **מעריב**, וכך התנהלו הדברים: '[הייתי] מושך על עצמי ארשת של קדרות רוח, נכנס בראש מורכן "ומבשר": גמרנו, אין עיתון מחר. אין לנו אף פיסת נייר להדפיס עליה. תודה לכם על שיתוף הפעולה. מייד היו נזעקים: השתגעת, בגלל זה תסגרו את **מעריב**?! יש לנו עוד קצת נייר. קחו כמה גלילים, תחזירו כשיהיה לכם. הדפסנו. מהיד אל הפה, מהיום למחר'.⁹⁴
- קניית נייר מעיתונים ומכתבי עת שהיו במצוקה כספית. לדברי דיסנצ'יק, **מעריב** קנה נייר מהעיתונים **הבוקר**, **דבר** ו**הארץ**. אך לא היה בכך די ובין השאר הוא הגיע גם לגרשון אגרון, עורך **הג'רוזלם פוסט**. אגרון, שהיה זקוק לכסף, הסכים למכור לו נייר, אלא שמחסני הנייר בירושלים היו מטווחים על ידי תותחי הלגיון. דיסנצ'יק רץ למושל הצבאי של העיר, דב יוסף, וביקש עזרה, אך יוסף לא הסכים להוציא סחורה מירושלים. בסופו של דבר קנה דיסנצ'יק 100 טון וחיכה להפוגה, כדי שיוכל להוציא את הנייר מהעיר ולהעבירו לתל אביב.⁹⁵

91 מכתב של ד"ר ג' לוי להולנדר, 19.4.1951, שם, ג 1812/9.

92 ראו מכתבו של מ' לפידות, מאגודת השבועונים והירחונים בישראל, לד"ר ג'ון לוי ממסו"ת, 23.2.1951, שם, ג 1812/9.

93 ראו עזריאל קרליבך, 'בהשוואה לארצות חוץ', **ספר השנה של העיתונאים**, 1952, אגודת העיתונאים, תל אביב, עמ' 334, 337, 338.

94 דב גולדשטיין, 'לידתו של עיתון', **מעריב**, 16.2.1973, עמ' 71-72.

95 שם.

דבר מעדכן את קוראיו על האילוצים שגרמו לקיצוץ בעמודי העיתון (17.7.1950, עמ' 1)

המאבק של העיתונות הלועזית

העיתונות העברית ראתה בעיתונים הלועזיים מתחרים ישירים שגזלו מהם קוראים. בכל הדיונים על הקיצוץ בנייר, ובעיקר על הקצבת מכסות נייר לעיתונים, הדגישו נציגי העיתונים העבריים שוב ושוב את חשיבות עיתוניהם בהשוואה לעיתונות הלועזית. מצד שני, רבים מהעיתונים הלועזיים לא צמחו בערוגות התקשורת העסקית, אלא היו עיתונים מפלגתיים לכל דבר. כמעט כל המפלגות ראו חשיבות בהוצאת עיתונים לועזיים בשפות שונות, כדי לפתוח ערוצי גישה אל העולים החדשים שטרם שלטו בשפה העברית ולא יכלו לצרוך תקשורת בשפה זו.⁹⁶

בין העיתונות העברית ללועזית התפתחו לא אחת 'חילופי מהלומות' והאשמות הדדיות בדבר העדפה או אפליה. כך לדוגמה האשים כתב מעריב, דוד גלעד, שהיו עיתונים לועזיים

96 תמונת העיתונות המפלגתית הלועזית לשנת 1954, כפי שעולה מספר השנה של העיתונאים, היתה כדלקמן: מפא"י: דאס ווארט (שבועון ביידיש); נרודנה דילו (בולגרית); אדאידו (הונגרית); נאס ליסט (סרבו-קרוואטית); אל וואטן (ערבית); ויאטה נוסטרה (רומנית); מפ"ם: ניוועלט (יידיש); על המשמר (בולגרית); אל מוסאב (ערבית); הציונים הכלליים: אונזער היינט (יידיש); פורם (בולגרית); אמת (גרמנית); אדאלט (הונגרית); דימינאציה (רומנית); אחדות העבודה: מאבק (בולגרית); מאבק לאחדות העבודה (ערבית); מק"י: נרודנה גלאס (בולגרית); אל איתחד (ערבית); גלזול פופולורי (רומנית); חרות: רוסוויט (בולגרית); המפלגה הפרוגרסיבית: הקידמה (גרמנית). ראו 'עיתונים לא בעברית', ספר השנה של העיתונאים 1954, עמ' 51-52. רשימה זו איננה כוללת פרסומים תקופתיים אחרים כמו דו-שבועונים, ירחונים או רבעונים שהוצאו לאור על ידי מפלגות.

שקיבלו 'חלק מהנייר הדרוש להם במחיר ממשלתי נמוך בהרבה מהמחיר בשוק החופשי'.⁹⁷ מצד אחר קבל מנהל העיתון בצרפתית ל'אקו ד'ישראל, יוסף העליון, כי לעיתונים היומיים בעברית קוצצה מכסת נייר בשיעור של 10 אחוזים, שעה שלעיתונים הלועזיים קוצצה המכסה ב-12.5 אחוזים.⁹⁸ ואילו עורך העיתון בהונגרית **אויקלט**, ד"ר ארנה מרטון, התלונן על כך שהקצבת הנייר המקורית שנקבעה לו בשנת 1948 היתה בת שני טון, ואף שבשנים שלאחר מכן הגיעו ארצה כ-80 אלף עולים מהונגריה ומהמדינות השכנות והדבר שילש את תפוצת העיתון, מכסת הנייר לא הוגדלה.⁹⁹

העיתונים הלועזיים הפעילו שדלנים, כולל פוליטיקאים, כדי לסייע להם בהשגת נייר. דוגמה לכך היא פנייתו של ד"ר אברהם גרנות (גרנובסקי) – שהיה חבר מועצת העם, מחותמי מגילת העצמאות, ממייסדי המפלגה הפרוגרסיבית וחבר הכנסת הראשונה והשנייה – שהתחנן בפני שר המסחר והתעשייה, יעקב גרי, להקציב בצורה סדירה נייר לעיתון בפולנית **אופיניה**. הוא לא הסתפק בחלוקת מחמאות לעיתון זה (עיתון ציוני התומך בעמדת הממשלה), אלא ציין את ההבדל בינו לבין שני שבועונים בפולנית, **פשוולד** ו**כרוניקה**, העוסקים בתעמולה ואף על פי כן נהנים מהקצבה ממשלתית רשמית של נייר.¹⁰⁰ טענות דומות היו לעיתון בשפה הרומנית **רנשטריה נואסטרא** ('תחיתנו'), שהתלונן כי אגודת השבועונים והירחונים בישראל מקפחת אותו ומפלה אותו, שכן בשנת 1948, כאשר בארץ היו כ-40 אלף עולים מרומניה והעיתון יצא פעם בשבוע, הוקצב לו נייר לפי תפוצה של 12 אלף גיליונות בחודש; ב-1950, כאשר מספר העולים מרומניה הגיע לכ-100 אלף והעיתון החל לצאת פעמיים בשבוע, מכסת הנייר הועלתה ל-20 אלף גיליונות בחודש; אולם עתה קוצצה המכסה ב-15 אחוזים.¹⁰¹

היו גם שרים ומנהיגים פוליטיים שראו בדאגה את צמיחתה ואת התפתחותה המואצת של העיתונות הלועזית. כך לדוגמה אמר שר החקלאות, פנחס לבון (מפא"י), בנושא זה: 'עשרות עיתונים לועזיים הם פגע רע. איננו יכולים לחסל את כל הפגע הזה כולו, אבל יש אפשרות לצמצמו, ואת כמות הנייר הזה נפנה לדברים אחרים'.¹⁰² ושר התחבורה, ד"ר דב יוסף (מפא"י), אמר: 'זוהי בושה וחרפה, שאנחנו נותנים כל כך הרבה נייר בשביל עיתונים לועזיים בארץ. לכל מפלגה יש 6-7 עיתונים. את זה צריכים להקטין. צריכים כבר להרגיל את הציבור לקרוא עיתון עברי. במידה מסוימת צריך אולי להרשות עיתונים

97 דוד גלעדי, '104 עיתונים מפיצים לעז בישראל', **מעריב**, 1.1.1954, עמ' 6. גלעדי ציין שהעיתונים הלועזיים רואים אור ב-13 שפות: אנגלית, גרמנית, צרפתית, ספרדית, הונגרית, רומנית, בולגרית, ערבית, פולנית, יידיש, צ'כית, פרסית וסרבית.

98 מכתב של יוסף העליון לד"ר א' פורת ממושרד האספקה והקיצוב, 1.10.1950, א"מ, ג 225/14.

99 מכתב של עורך **אויקלט**, א' מרטון, למסור"ת, 3.10.1952, שם, ג 1812/9.

100 מכתב של ד"ר א' גרנות לשר המסחר והתעשייה, יעקב גרי, 25.12.1950, שם, ג 1812/9.

101 מכתב של הנהלת העיתון למפקח על המלאי במשרד האספקה והקיצוב, 3.7.1950, שם, ג 1812/9.

102 פרוטוקול ישיבת הממשלה, ישיבה מ"ד / ש"א, 17.5.1951, עמ' 47-48.

בלועזית בשביל עולים חדשים, אבל לא עד כדי כך, כפי שזה נהוג היום.¹⁰³ את דעתו בנושא העיתונות הלועזית העלה יוסף גם על הכתב. במכתב ששיגר לשר הפנים, יצחק גרינבוים, כתב כי תפקידם של העיתונים הלועזיים הוא ‘למסור לעולים החדשים ידיעות כלליות ואובייקטיביות על המתרחש בארץ ובעולם בתקופה הראשונה לשהותם בישראל, כל עוד לא הספיקו לסגל לעצמם את השפה העברית. לכן קשה לי לראות כל הצדקה לאומית-תרבותית במתן רישיון להוצאת עיתונים אחדים (של מפלגות שונות) בשפה זרה אחת, ועל אחת כמה וכמה אין כל הצדקה לכך מבחינת המצב הקיים של אספקת הנייר בארץ’. בסיום דבריו הדגיש יוסף שאין בכוונתו ‘להטיף להגבלת חופש הדיבור במדינתנו’, אלא למלא את צורכי היישוב והעולים.¹⁰⁴

סגן שר המסחר והתעשייה, סוזאייב, אף ניסה ליזום מהלכים שנועדו להקשות על העיתונות הלועזית ולהגבילה. אך מהלכים אלה לא נשאו פרי. במכתב ששלח לשר הפנים, ישראל רוקח, כתב סוזאייב: ‘שוחחתי לפני זמן מה עם שר האוצר על בעית העיתונות הלועזית, והיתה בכוונת משרדנו למנות ועדה ציבורית שתחקור בעיה זו ותמליץ בפנינו על צורת הקצבת הנייר וסדורים נוספים, כדי להקשות על העיתונות הלועזית ולעודד את העיתונות העברית’.¹⁰⁵

אך לא די בכך שהעיתונים הלועזיים חשו עצמם מקופחים בהשוואה לעיתונות העברית, גם בין העיתונים הלועזיים לבין עצמם נשמעו טענות על אפליה. כך לדוגמה, היומון בצרפתית ‘לאקו ד’ישראל’ חש מופלה לרעה בהשוואה לשאר העיתונים היומיים בשפות זרות. מנהלו התלונן שהוא מופלה לרעה על ידי איגוד הנהלות העיתונים היומיים, המחלק את מכסות הנייר. האפליה, לטענתו, באה לידי ביטוי באספקה מועטה של נייר, בקבלת נייר במידות לא מתאימות, או בקבלת נייר צבעוני שאינו מתאים להדפסת עיתון.¹⁰⁶ ואילו העיתון הבולגרי זריה שלח מכתב חריף למסו”ת, שכותרתו ‘העולים הבולגרים אינם אזרחים ממדרגה שנייה’, ובו נטען: ‘אל לכם להפלות לרעה בצורה כה גסה את העליה הבולגרית [...] את הנייר לצורכי העיתון הבולגרי היה כב’ מוצא בנקל על ידי הגבלת התפוצה של העיתונים “שלא נמכרים” אשר נדפסים [...]’.¹⁰⁷

103 שם, עמ’ 47.

104 מכתב של ד”ר דב יוסף ליצחק גרינבוים, 12.5.1950, א”מ, ג 717/24.

105 מכתב של סגן שר המסחר והתעשייה, זלמן סוזאייב, לשר הפנים, ישראל רוקח, 15.12.1953, שם, ג 2221/12.

106 מכתב של מנהל העיתון, יוסף העליון, למנהל ענף הנייר במשרד האספקה והקיצוב, 1.10.1950, שם, ג 225/14. מנהל ענף הנייר במסו”ת העביר את המכתב לעוזר השר בצירוף מכתב, שבו נאמר בין השאר: ‘עומדות בפנינו, לפי דעתי, שתי אפשרויות: למצוא מהר אפשרות ליבוא כמויות די גדולות של נייר, או להעזיז להכריז על הפסקה, או לפחות צמצום גדול של העיתונות הפריונית ובעיקר המפלגתית, הלועזית וכו’’, ‘נייר לעיתונות’, 12.12.1950, שם, ג 1812/9.

107 מכתב של עורך העיתון זריה, דניאל אמארייליו, למנהל מחלקת הנייר במסו”ת, ד”ר ליפמן, 7.5.1951, שם, ג 315/25.

המאבק של כתבי העת

חזית נוספת ב'מלחמת הנייר' התנהלה בין כתבי העת ובין הממשלה. למעשה היתה זו חזית כפולה: מצד אחד נאבקו כתבי העת להגדלת מכסות הנייר שלהם, ומצד אחר הם נאבקו להשוואת מעמדם וזכויותיהם עם אלה של היומנים. כתבי העת קבלו על כך שהם מופלים לרעה – 'ללא כל הצדקה' – לעומת העיתונים היומיים, בכך שהקיצוץ במכסות הנייר שלהם גבוה יותר. 'אין אנו רואים את תפקידנו פחות חשוב מאשר זה של העיתונות היומית', כתבה ועדת החירום של אגודת השבועונים והירחונים בישראל.¹⁰⁸ בהזדמנות אחרת טען נציג כתבי העת: 'אנו סבורים, שהשבועונים צריכים לעמוד בדרגה אחת באספקת הנייר להופעה הסדירה עם העיתונות היומית בישראל'.¹⁰⁹ בישיבה זו טען עוד נציג אגודת השבועונים והירחונים, כי 'המצב הוא כל כך קריטי, שאנו עומדים בפני סגירת העיתונות שלנו'. בגילוי דעת שפרסמו כתבי העת ב-1952 נשמעה שוב הזעקה על אפליה, אך הפעם גם נטען כי בגלל סירובה של הממשלה לספק להם נייר, היו כתבי עת שנאלצו לקנות נייר בשוק השחור או לשאול אותו מגורמים שונים; ומאחר שלחלקם לא היתה אפשרות להחזיר את החוב הם נאלצו להיסגר.¹¹⁰

כתבי העת בחנו לא רק את כמויות הנייר שהוקצבו לעיתונים היומיים, אלא גם הסתכלו ימינה ושמאלה כדי לראות מי מהם מקבל יותר מהאחרים. השבועון העולם הזה, לדוגמה, התלונן כי נאלץ לקצץ את מספר עמודיו ל-16, בעוד מתחריו קיצצו במידה פחותה ממנו (דבר השבוע צמצם את היקפו ל-20 עמודים, במחנה ל-32 עמודים וקול ישראל ל-20 עמודים). 'עשינו צעד זה תחת לחץ, תוך הכרת אי הצדק שבדבר', כתב עורך העיתון, אורי אבנרי, לשר האספקה והקיצוב.¹¹¹

ייצור נייר עיתון בישראל

אחד הניסיונות הראשונים להקים מפעל נייר בארץ ישראל נעשה על ידי ליאו שיינר בשנת 1923. כאשר הדבר לא עלה בידו, הקים מפעל במצרים. מאוחר יותר שב ארצה, ולאחר שקיבל קרקע מפיק"א הקים מפעל, אך זה נשרף בשנת 1939 על ידי פורעים ערבים. את המכונות שניצלו מהשרפה הוא נאלץ למכור למפעל בפורטוגל, ונותר בארץ ישראל 'בלי

108 מכתב של ועדת החירום של אגודת השבועונים והירחונים בישראל לאגף הנייר במשרד האספקה והקיצוב, 1.9.1950, שם, ג 225/14.

109 פרוטוקול הוועדה לענייני נייר של הכנסת, 20.2.1951, שם, כ 29/2.

110 זעקת כתבי העת במדינה – גילוי דעת לממשלה, לחברי הכנסת ולציבור, 22.5.1952, שם, ג 1812/9.

111 מכתב של אורי אבנרי לשר האספקה והקיצוב, דב יוסף, 28.8.1950, שם, ג 225/14.

מכונות וכלי הצלחה.¹¹² ב־1951, כאשר משבר הנייר היה בשיאו והוועדה לענייני נייר של הכנסת יושבה על המדוכה, פנה שיינר ליו"ר הוועדה ח"כ פורדר, והציע להקים את המפעל מחדש, בתנאי שיעמידו לרשותו 1,000 דונם בוואדי מילק ו־500 אלף דולר לקניית מכונות. פורדר עדכן את חברי הוועדה בהצעה והמליץ להעבירה 'למשרד הממשלתי המוסמך',¹¹³ אך לא ברור מה עלה בגורלה.

בה בעת התנהל משא ומתן קדחתני להקמת מפעל נייר בארץ בין יהודי אמריקני בשם יוסף מייזר ובין שר האוצר, אליעזר קפלן,¹¹⁴ ומפתיע שחברי הוועדה לא ידעו על כך. נראה שהם לא ידעו גם על המשא ומתן שהתנהל עם חברת 'סולל בונה' ההסתדרותית, שכבר ב־1948 תכננה לרכוש מפעל נייר בפינגלנד ולהקימו בארץ. מייזר הצליח לשכנע את קפלן כי 'תוכניתו שלו עדיפה מזו של סולל בונה',¹¹⁵ וכך נסללה הדרך להקמת מפעל הנייר בחדרה.

נייר חדרה (או בשמו המלא: 'מפעלי נייר אמריקאים-ישראלים בע"מ'), שהחל לפעול בדצמבר 1953, היה המפעל הראשון בישראל ובמזרח התיכון שייצר סוגים שונים של נייר. הקמת המפעל עוררה עניין רב, ואף זכתה לסיקור אוהד בעיתונות.¹¹⁶ הממשלה התחייבה שלא תפקח על מחיר מוצרי הנייר במשך עשר שנים, והמפעל יהיה רשאי לקבוע בעצמו את מחירי תוצריו.¹¹⁷

תחושות השמחה וההקלה, שליוו את העיתונות עם הקמת המפעל החדש, נמוגו עד מהרה. אמנם חל שיפור במצב מלאי הנייר במדינה, אך העיתונים היומיים הרימו קול זעקה על מחירו. הם קבלו על כך, שבעוד שמחיר טון נייר מיובא (כולל מכס והוצאות הובלה) עומד על 320-330 ל"י, הם נתבעים לשלם עבור טון נייר מתוצרת הארץ סכום של 375-385 ל"י. העיתונים דרשו שהמפעל בחדרה יספק את הנייר במחירי השוק העולמי, ושמשו"ת הוא שיקבע את המחיר. כן דרשו שהעיתונות תזכה להנחה מיוחדת, כמו המצב בבריטניה.¹¹⁸ הטענות על מחירו הגבוה של נייר מתוצרת הארץ נמשכו גם בשנים הבאות;

112 פרוטוקול הוועדה לענייני נייר של הכנסת, 13.3.1951, שם, כ 29/2.

113 שם.

114 יוסף מייזר מניו יורק עמד בראש קבוצה של ארבעה תעשייני נייר יהודים ממדינות שונות. שלושת האחרים היו ד"ר אסטורה מאייר מאיטליה, לאון פפר מברזיל ומקס פרייליך מאוסטרליה. ראו אורן קלמן, 'נייר מתוצרת הארץ: מפעל הנייר בחדרה ומדיניות הפיתוח של ממשלות מפא"י בשנות המדינה הראשונות', **עיונים בתקומת ישראל**, 26 (2016), עמ' 354-357.

115 שם. בפברואר 1951 הציע עורך **מעריב**, קרליבך, בישיבה משותפת של 'ועדת העורכים' ואיגוד המו"לים, להקים בארץ בית חרושת לנייר. שוקן, עורך **הארץ**, תמך בהצעה. ראו ישיבת ועדת העורכים עם נשיאות המו"לים, 11.2.1951, אא"ע, מסמך 120, 46, קופסה 9.

116 ראו לדוגמה, 'ביח"ר לנייר יופעל במחצית 1953 בחדרה', **על המשמר**, 18.1.1952, עמ' 1; 'בית החרושת לנייר בחדרה מתחיל בייצור', **הצופה**, 17.12.1953, עמ' 4.

117 'דוד', **נייר - מתוצרת הארץ**, חרות, 17.12.1953, עמ' 2.

118 מכתב של מנהל חטיבת התעשייה במסו"ת, א' ליכטנשטיין, אל סגן השר, זלמן סוזאייב, 3.12.1953, א"מ, ג 4565/17.

בשנת 1955 התלוננו העיתונים על כך שמחירו של טון נייר מתוצרת המפעל בחדרה עומד על 515 ל"י, בעוד שמחיר טון נייר מיובא הוא 440 ל"י בלבד.¹¹⁹ התנגדות הממשלה והלקוחות לדרישת המפעל בחדרה להעלות את מחיר הנייר לעיתון העמידה בספק את כדאיות הייצור של נייר עיתון בישראל, ואכן המפעל הודיע שיפסיק לספק נייר לעיתונים.¹²⁰ לאור זאת הורה מסו"ת לעיתונים לחפש מקורות לאספקת נייר בחו"ל, והעניק להם רישיונות ליבוא 2,500 טון נייר. משלחת של נציגי העיתונים יצאה לדרך והצליחה להשיג נייר במפעלים בפילנד ובשבדיה. בינתיים המפעל בחדרה חזר בו מהחלטתו הקודמת, והודיע כי ישוב לספק נייר לעיתונות המקומית בתנאי שייפסק יבוא הנייר מחו"ל. אך העיתונים המשיכו להתלונן, לא רק על מחיר הנייר המקומי אלא גם על איכותו הירודה.¹²¹ מסו"ת הקים ועדה, בשיתוף נציגי העיתונים והמפעל, כדי לדון בשיפור איכות הנייר, והוועדה פרסמה שורה של המלצות,¹²² אך התלונות על המחירים והאיכות נמשכו,¹²³ וגברו דברי הביקורת בעיתונות.¹²⁴

בדיעבד אפשר לקבוע, כי אף שמפעל הנייר לא היה בבחינת נוסחת קסם שפתרה במהירות וביעילות את המחסור בנייר בעיתונות הישראלית, בכל זאת בתקופות מסוימות סייע המפעל לצמצם את המצוקה ואף להתגבר עליה. לדברי עורך מעריב, קרליבך, הנייר של חדרה, אף על פי שניתן 'טיפין טיפין' ובאיכות גרועה, בסופו של דבר "טיפין" אלה הם שהצילו את העיתונים מסגירה זמנית.¹²⁵

- 119 מכתב של איגוד הנהלות העיתונים למנכ"ל מסו"ת, 13.7.1955, שם, ג 4538/43.
- 120 ראו 'יופסק' ייצור נייר עיתון בחדרה, דבר, 27.10.1954, עמ' 4; 'ביהח"ר' לנייר בחדרה מצמצם באופן מלאכותי את הייצור, על המשמר, 29.11.1954, עמ' 4. וכן ראו מכתב של איגוד הנהלות העיתונים היומיים בישראל למר טייבר, מנהל חטיבת התעשייה במסו"ת, 24.6.1956, א"מ, ג 4565/17; מכתב של פ' בורושק למ' זהר ממסו"ת, 10.7.1956, שם, ג 4565/17.
- 121 ראו מכתב של איגוד הנהלות העיתונים היומיים בישראל לאברהם (רמי) טייבר, מנהל חטיבת התעשייה במסו"ת, 24.6.1956, שם, ג 4565/17; מכתב של פ' בורושק למ' זהר ממסו"ת, 10.7.1956, שם, ג 4565/17.
- 122 פרוטוקולים משיבת הוועדה לבדיקת התלונות על טיב נייר עיתון מתוצרת חדרה, 9.8.1956, 17.8.1956, 23.8.1956, 25.8.1956, שם, ג 4565/17.
- 123 עזריאל קרליבך, 'נייר זה', מעריב, 30.1.1956, עמ' 4.
- 124 ראו לדוגמה 'כנען', 'אין נייר ואין חיסכון', דבר, 19.1.1955, עמ' 3; צ' בן דוד, 'לבעיית המחסור בנייר עיתון', חרות, 11.7.1955, עמ' 3; 'מחיר מוגזם לנייר המקומי', דבר, 28.9.1955, עמ' 2; ח' יוסף, 'עמדת המונופולין של מפעלי הנייר – מעמסה', על המשמר, 26.10.1955, עמ' 2; 'י' שדמי, 'להיכן נעלם נייר חדרה?', מעריב, 15.10.1957, עמ' 2.
- 125 מעריב – השנה השישית, 1953, קיצור דו"ח פנימי, עמ' 40, אב"ע, מסמך 046, 103, קופסה 13.

סיכום, או: האם באמת היה מחסור בנייר?

בשנים הראשונות לאחר הקמת המדינה שרר בישראל משטר צנע קפדני. כל המוצרים החיוניים היו תחת פיקוח, ובשל המחסור במטבע זר, כל יבוא מחו"ל היה כרוך בקבלת רישיון מיוחד. הנייר – חומר הגלם הבסיסי לייצור עיתונים, כתבי עת וספרים – היה אף הוא בין המוצרים שהיה צורך לייבאם ושהוכנסו למסגרת הפיקוח הקפדני. בעיתונות הישראלית היתה תחושה קשה בשל המחסור בנייר והיעדר מלאי. הדברים הגיעו לידי כך, שעיתונים נאלצו לחיות 'מן האונייה אל מכונת הרוטציה',¹²⁶ ולפעמים נשארו עם מחסנים ריקים.¹²⁷ התמונה היתה קשה, אך האם באמת משבר הנייר היה כה חמור?

התשובה על שאלה זו אינה חד־משמעית. אמנם היה משבר נייר משלוש סיבות אלו: ראשית, היה מחסור עולמי בנייר, לפחות בארבע השנים הראשונות לקיומה של מדינת ישראל, דבר שהקשה על רכישת נייר בשוק העולמי. שנית, המחסור במטבע זר אילץ את משרד האוצר לקבוע סולם עדיפויות ולהקציב דולרים או ליש"ט ליבוא מוצרים חיוניים, ונייר עיתון לא תמיד היה בראש הרשימה. שלישית, היו גם סיבות לא צפויות, כמו שביתה בנמל ניו יורק שעכבה במשך שבועות משלוח נייר לישראל, או שביתה סוורים בנמל חיפה שמנעה פריקת מטען נייר שהגיע ארצה.¹²⁸

מנגד, שורה של דוגמאות, טענות ודיווחים, מלמדת שתמונת המצב – לפחות בחלק מהזמן – לא היתה קודרת כפי שהעיתונים הציגו אותה:

- באותה עת היתה נהוגה מדיניות ליברלית בהענקת רישיונות לעיתונים ולכתבי עת חדשים. מסו"ת אמנם התרעם על היד הקלה של משרד הפנים בהנפקת רישיונות, אך יש מקום לשער שלו היה המחסור בנייר לעיתונים קריטי, היתה ננקטת פעילות ממשלתית מתואמת בנושא כדי למנוע הופעת 'פיות' חדשים 'הרעבים לנייר'.
- טענות שונות של הוועדה הבין־לאומית לחומרי גלם סותרות את התמונה הקודרת של 'משבר נייר'. לדוגמה, הטענה כי ישראל ייצאה נייר עיתון בשנת 1951, וכן ביקורת על כך שבישראל משתמשים בנייר עיתון להדפסת ספרים. הוועדה התרשמה שמצבה של ישראל אינו כה גרוע, וסברה כי 'ארצות אחרות נמצאות במצב יותר גרוע מאשר ישראל'.¹²⁹

126 'משבר הנייר', הארץ, 12.12.1951, עמ' 2.

127 דו"ח על מצב נייר לעיתונים, ללא תאריך, א"מ, כ 29/2.

128 ראו מסמך שהוכן על ידי ד"ר א' פורת ממסו"ת בנושא 'אספקת נייר לעיתונות', 29.1.1952, שם, פ 781/16. דוגמה אחרת היא מקרה שקרה באפריל 1955 וגרם לכך שהעיתונים נותרו כמעט ללא נייר: מטען נייר מרומניה, שהגיע לנמל חיפה, נותר קבור בבטן האנייה במשך כשבוע ולא ניתן היה להוציאו בשל מטענים אחרים שהועמסו עליו. רק לאחר שהנהלת הנמל גייסה פועלים מיוחדים שעבדו כל הלילה, נפרק הנייר והובטחה הופעה סדירה של העיתונים. ראו 'גויסו לפריקת נייר עיתון', מעריב, 15.4.1955, עמ' 1.

129 הדברים מובאים במכתב של סגן מנהל האגף הכלכלי במשרד החוץ, מ' ברטור, לשר המסחר והתעשייה, 22.11.1951, א"מ, ג 4538/43.

- איגוד כתבי העת טען כי 'שנה הוכחה שמשמשים לרעה בנתינת נייר לבעלי רישיונות, והנייר הולך לאו דווקא להדפסה'.¹³⁰
- היו טענות על כך ש'יש נייר' כאשר מפלגת השלטון מעוניינת לקדם את ענייניה. ביקורת בעניין זה כלולה במכתב ששיגר עורך **מעריב**, קרליבך, לחייל שהתלונן על שהעיתון אינו מגיע לבסיס, והעיתון היחיד המצוי במחנה הצבאי הוא הדור, עיתונה של מפא"י. תשובת קרליבך היתה: 'כאשר המפלגה יסדה לה עיתון ערב, לפתע היה די נייר [...] ולפתע היו דוויזים [מטבע זר], ולפתע לא היו משלוחים יותר חשובים'.¹³¹

טענות שנשמעו ממקורות שונים האירו פן אחר של סוגיית המחסור בנייר, ונגעו במעמד המיוחד של העיתונים ובקשרי הגומלין בינם לבין השלטון, לפיהן עיתונים שילמו תמורת הנייר שרכשו מס קנייה מופחת בשיעור של 6 אחוזים, ומכרו או העבירו את הנייר ל'שימוש אחר'. כדאיות העסקה נבעה מכך, שעל נייר שלא שימש להדפסת עיתונים אלא ל'שימוש אחר' חל מס בשיעור של 15 אחוזים.¹³²

שלטונות המכס שבדקו את הנושא נתקלו בקשיים בחקירתם.¹³³ באגף המכס והבלו חששו ככל הנראה מעימות עם העיתונים. 'נראה לי שיש מקום לשיקול נוסף, אם כדאי "להתעסק" עם מערכות עיתונים', כתב ראש מדור הביקורת והפיקוח במחוז תל אביב למנהל המכס והבלו.¹³⁴ ואילו במסמך פנימי נוסף שעסק בנושא נכתב: 'רצוי לערוך חקירה אצל כל הגורמים הקשורים עם סוג נייר זה על מנת להגיע למקור ההברחה, אך יש להימנע לעת עתה מפעולות במערכות עיתונים ובדיקת חשבונות אצלם'.¹³⁵ אף שלכאורה 'מלחמת הנייר' שתוארה במאמר זה היא רק סיפור של מקרה אחד בתולדות העיתונות במדינת ישראל, למעשה מדובר בפרק שלם המשתרע על פני יותר ממחצית העשור הראשון לקיומה של המדינה. פרק זה עוסק במרקם היחסים העדין בין הממשלה הצעירה ובין העיתונות הוותיקה,¹³⁶ והוא מאיר נקודת ממשק שהיא הפיקוח הממשלתי על שוק הנייר ועל אספקתו לעיתונים – ולענייננו: כלכלה פוליטית של תקשורת ועליה. העיסוק ב'מלחמת הנייר' גם מאיר בעיה קיומית לעיתונות – המחסור בנייר, שהוא חומר הגלם החיוני לייצור עיתונים וכתבי עת.

130 פרוטוקול הוועדה לענייני נייר של הכנסת, 20.2.1951, שם, כ 29/2.

131 מכתב של עזריאל קרליבך לחייל משה סילש, ללא תאריך, ארכיון עזריאל קרליבך, 9, מסמך 060-059.

132 מכתב של הממונה על ביקורת המסים, א' יעקובוביץ, למנהל אגף המכס והבלו, 12.4.1957, א"מ, גל 12692/36.

133 אגף המכס והבלו, ממצאי ביקורת, ללא תאריך, שם.

134 מכתב של ש' תהילה אל מנהל המכס והבלו, 26.12.1954, שם.

135 מכתב של א' אשכולי מהנהלת מס קניה, למדור הביקורת והפיקוח בהנהלת המכס והבלו, 17.1.1955, שם.

136 מרבית העיתונים שראו אור בשנותיה הראשונות של המדינה הוקמו עוד לפני הכרזת העצמאות.

ל'מלחמת הנייר' היו שני היבטים עיקריים: שלטוני ועיתונאי. מן ההיבט הראשון אפשר לעמוד על דפוסים אידאולוגיים ופרגמטיים בקרב שרי הממשלה והפקידות הבכירה, שהניבו לכאורה מדיניות של סתירות ביחס לעיתונות: מצד אחד, הגבלות ופיקוח ממשלתי שנומקו במחסור במטבע זר לרכישת נייר וביבוא המוגבל של נייר, ומצד אחר, חלוקה נדיבה של רישיונות להוצאתם לאור של עיתונים חדשים, שכל אחד מהם נזקק ל'ליטרת נייר' משלו מתוך כלל 'עוגת הנייר' שסופקה לשוק העיתונים. 'מלחמת הנייר' היא מעין מקרה מבחן, שבאמצעותו אפשר לבחון כיצד ניצלה המערכת הפוליטית את הכוח הטמון בידיה - במקרה זה: השליטה בהקצבת הנייר - כדי לווסת (ולו חלקית) את אספקת הנייר בהתאם ל'צבע' המפלגתי או האידאי של העיתונים.

מן ההיבט השני, תקופת 'מלחמת הנייר' היא מקרה מבחן המלמד על דרכי פעולה מגוונות שנקטו על ידי העיתונות, החל בשתדלנות אישית וכלה בשינויים טכניים ומערכתיים בהפקת עיתונים, בתקופה בה נאלצה העיתונות להתמודד עם מחסור במשאב העיקרי הדרוש להוצאתם לאור של עיתונים - נייר.

קישון, הערבים והשמאל הפוליטי

גידי נבו

מבוא

עיקר כוחו היצירתי של אפרים קישון הושקע ב־בִּסְטִירוֹת חברתיות־כלכליות או גם ב־בִּסְטִירוֹת אישיות־משפחתיות, שבהן תוארו נפתוליו של האדם הכלכלי במבוך החיים המודרניים. עם זאת, חלק משמעותי מכתבתו הוקדש למערכת היחסים בין מדינת ישראל ושכנותיה ובין מדינת ישראל והעולם. בתחום זה ניסח וביצר תפיסת עולם לאומנית מוצקה. על פי ישעיהו ברלין, הלאומנות היא מעין דרדור, ניוון או תהליך פתולוגי החל ברגש השייכות הלאומי הבסיסי והתמיס² והופך אותו למשהו דלקתי, עוין, אלים ומסוכן: 'הלאומנות', כלומר 'העלאת האינטרסים של אחדות האומה והגדרתה העצמית למעמד של ערך עליון, שכל שאר השיקולים חייבים להיכנע לפניו בכל עת [...] היא דלקת פאתולוגית של תודעה לאומית פצועה'.³ בעוד חלק מהחוקרים וההוגים שוללים כל

1 על הלאומנות כתופעה פתולוגית ראו: Carol A. L. Prager, 'Barbarous Nationalism and the Liberal International Order: Reflections on the "Is", the "Ought", and the "Can"', in: Jocelyne Couture, Kai Nielsen and Michel Seymour (eds.), *Rethinking Nationalism* [Canadian Journal of Philosophy, Supplementary], 22 (1998), pp. 441-462. במאמרה מרבה פראגר להשתמש במונחים 'קליניים' כמו 'פסיכוזה אתנית', 'פסיכוזה המונית', 'אירציונליות', 'סירוף' ו'התנהגות דמנטית'.

2 Avishai Margalit, 'The Nature, Sources, and Psychology of Nationalism', in: Robert McKim and Jeff McMahan (eds.), *The Morality of Nationalism*, Oxford University Press, New York 1997, pp. 83-84. גם יעל תמיר, תלמידתו של ברלין, קוראת להכרה בחשיבותם של רגש השייכות הלאומי והתרבותי. ראו: Yael Tamir, *Liberal Nationalism*, Princeton University Press, Princeton, NJ 1993, pp. 6, 82.

3 ישעיה ברלין, נגד הזרם: מסות בהיסטוריה של האידיאות, עם עובד, תל אביב 1986, עמ' 445. ראו גם: 'לאומנות היא מצב דלקתי של תודעה לאומית שעשויה להיות, ולעתים אכן היתה, סובלנית ושלווה. בדרך כלל, כך נראה, היא נגרמת כתוצאה מפציעה, מאיזה סוג של השפלה קיבוצית'. הנ"ל, 'הענף הכפוף: על עליית הלאומנות', בתוך: האנושות – בול עץ עיקש, עם עובד, תל אביב 1995, עמ' 230.

צורה של לאומיות,⁴ מרבית החוקרים מקבלים את ההבחנה בין גילויים חיוביים ושליליים של הרוח או ההזדהות הלאומית.⁵ בין השאר בעקבות ברלין⁶ מחלחלת ההבחנה לאורכה ולרוחבה של ספרות המחקר (שהתפתחה מאוד בעשורים האחרונים).⁷

- 4 Martha C. Nussbaum, 'Patriotism and Cosmopolitanism', in: Idem and Respondents, *For Love of Country: Debating the Limits of Patriotism* (edited by Joshua Cohen), Beacon Press, Boston 1996, pp. 2-17; Gillian Brock, 'The New Nationalisms', in: Nenad Miscevic (ed.), *Nationalism and Ethnic Conflict: Philosophical Perspectives*, Open Court, Chicago and La Salle, Illinois 2000, pp. 157-176; Simon Keller, 'How Patriots Think, and Why It Matters', in: Igor Primoratz and Aleksandar Pavković, *Patriotism, Philosophical and Political Perspectives*, Ashgate, Aldershot, UK, Burlington, VT 2007, pp. 63-74 (במאמר זה מגדיר קלר את הפטריוטיזם כ'אמונה כוונת'). גם טולסטוי ('On patriotism', 'Patriotism, or Peace', in: *Writings on Civil Disobedience and Non-Violence*, Bergman Rabindranath), ורבינדראנט טאגור (Publishers, New York 1967, pp. 40-94, 104-112 Tagore, *Nationalism*, Macmillan, London 1950) הוקיעו בחריפות את הלאומיות.
- 5 Brian Barry, 'Statism and Nationalism: הריאן בארי קובע כי הלאומיות היא בעלת פני יאנוס', in: Ian Shapiro and Lea Brilmayer (eds.), *Global Justice, A Cosmopolitan Critique*, New York University Press, New York and London 1999, p. 53. במקום אחר באותו מאמר הוא מתאר את הלאומיות כתופעה פרוטאינית. שם, עמ' 16. הביטוי 'פני יאנוס' חוזר גם אצל רוג'רס ברובייקר (Rogers Brubaker, 'In the Name of the Nation: Reflections on Nationalism', *Citizenship Studies*, 8, 2 [June 2004], p. 120 and Patriotism'), מיכאל הכטר, המשתמש גם הוא בביטוי, מגדיל לעשות וכחלק מהרטוריקה שלו פונה אל העולם האגדי-פנטסטי וממשיל את הקוטב השלילי של הלאומיות למפלצת של פרנקנשטיין, ואת קוטבה החיובי – ליפהייה הנרדמת. ראו: Michael Hechter, *Containing Nationalism*, Oxford University Press, Oxford 2001, pp. 6-15. מוויית מעט אחרת מדברת קתרין פרוסט על ההיקסמות (fascination) הקיימת במחקר בנוגע לחלוקת הלאומיות לצורותיה הטובות והרעות. Catherine Frost, *Morality and Nationalism*, Routledge, London 2006, p. 84. עם זאת ראשי האסכולה ה'קונסטרוקטיביסטית' בחקר הלאומיות, בנדיקט אנדרסון וארנסט גלנר, אינם נוקטים בהבחנה, וזוכים על כך לביקורת מצדו של ויל קימליקה. ראו: Will Kimlicka, 'The Sources of Nationalism: Commentary', in: McKim and McMahan (eds.), *The Morality of Nationalism*, p. 63 on Taylor', in: McKim and McMahan (eds.), *The Morality of Nationalism*, p. 63.
- 6 במאמר 'Crooked Timber or Bent Twig? Isaiah Berlin's Nationalism' מגדיר דייוויד מילר את ברלין '[כ]אב המייסד של הלאומיות הליברלית בת זמננו, כלומר של אותו זן של המחשבה הליברלית השואף לשלב חירויות ליברליות עם ערכי ההשתייכות הלאומית וההגדרה העצמית הלאומית', ראו: *Political Studies*, 53 (2005), pp. 102-103. בהבחנה בין שני סוגי הלאומיות קדם לברלין הוגה יהודי חשוב אחר – האנס קוהן. על 'הדיכטומיה של קוהן' ראו: Ken Wolf, 'Hans Kohn's Liberal Nationalism: The Historian as Prophet', *Journal of the History of Ideas*, 37, 4 (Oct.-Dec. 1976), pp. 651-672.
- 7 מכיוון שבשפות אירופיות ואנגלו-סקסיות לא קיימת ההבחנה האלגנטית בין 'לאומיות' ל'לאומנות', הקיימת בעברית, ההבחנה בין הזנים השונים של הלאומיות נעשית בעיקר באמצעות הצמדת שם או שמות תואר לשם העצם היחיד 'לאומיות' (nationalism). הלאומיות (החיובית) תואר באמצעות שמות תואר משבחים כמו 'מתונה', 'אוניברסלית', 'ליברלית' ו'הומניסטית', בעוד

בניגוד ללאומיות אם כן הלאומנות היא פרויקט של עליונות הדומה בעיקרו לפרויקטים אחרים של עליונות – עליונות גזעית (כמו העליונות הלבנה, white supremacy) או עליונות דתית (כפי שמוכרת למשל ביהדות, בנצרות ובאסלאם).⁸ כמו כל מפעלות העליונות הללו, הלאומנות כרוכה בהעדפה של הקבוצה הנידונה ובהחלשת או אף בניתוק הקשר עם כל שאר בני האנוש שאינם שייכים לקבוצה הזאת. פרויקט העליונות של הלאומנות כרוך אם כן בדה־הומניזציה כפולה וממאירה: הישות הלאומית מועלית מעל האנושי; כל האחרים מורדים אל מתחת לאנושי. הלאומנות, בצורתה הרדיקלית, היא מערכה לווהטת כנגד הפן האנושי בלאומיות,⁹ ולמעשה כנגד האנושיות עצמה. הלאומנות היא לאומיות שניתקה מכבלי המוסר, והיא מסתחררת בעולם שטוף אדי שנאה, שהטופולוגיה המוסרית שלו מעוותת לחלוטין.

הדינמיקה של הלאומנות עובדת בצורה הפוכה מהדינמיקה של הסולידריות על פי תפיסתו של רורטי:

לפי ההשקפה שאני מציע, אפשר בהחלט לדבר על קדמה מוסרית, והקדמה הזאת היא אמנם בכיוון של סולידריות אנושית רבה יותר. אולם הסולידריות הזאת אינה נתפסת כהכרה בגרעין העצמי, במהות האנושית, המצויים בכל בני האדם. במקום זאת, היא נתפסת כיכולת לראות יותר ויותר הבדלים מסורתיים (לפי חתך של שבט, דת, גזע, מנהגים וכיוצא באלה) כבלתי חשובים כאשר משווים אותם לנקודות דמיון בכל הנוגע לכאב והשפלה – היכולת לחשוב על אנשים השונים מאתנו בתכלית כמי שנכללים בטווח ה'אנו'.¹⁰

הלאומנות (השלילית) תולקה ותוקע אל הצלב באמצעות שמות תואר כמו 'מיליטנטית', 'אגרסיבית', 'פרטיקולריסטית', 'קסנופובית', 'שוביניסטית' ו'אירציונלית'.

8 על תחושת העליונות כעומדת ביסוד הלאומנות ראו: Margalit, 'The Nature, Sources, and Psychology of Nationalism', pp. 85-87; Robert Ware, 'Nations and Social Complexity' in: Couture, Nielsen and Seymour (eds.), *Rethinking Nationalism*, p. 155; Tamir, *Liberal Nationalism*, p. 94; Stephen Nathanson, *Patriotism, Morality and Peace*, Rowman and Littlefield, Lanham, MD 1993, pp. 30-31; John J. Mearsheimer, 'Back to the Future: Instability in Europe after the Cold War', *International Security*, 15, 1 (1990), pp. 20-21.

9 יעל תמיר קובעת שהמאפיין המרכזי של הלאומיות הליברלית הוא טיפוח אידאלים לאומיים בד בבד עם שמירת קשר עין עם ערכים אנושיים אחרים שלאורם יש לשפוט את האידאלים הלאומיים. Tamir, *Liberal Nationalism*, p. 79.

10 ריצ'רד רורטי, 'קונטיננטליות, אירופה וסולידריות', רסלינג, תל אביב 2006, עמ' 222. גם רוברט מק'קים מדבר על 'הרחבת קבוצת האנשים שאתה תופס כ"אנשים שלך"'. Robert McKim, 'National Identity and Respect among Nations', in: McKim and McMahan (eds.), *The Morality of Nationalism*, p. 268.

בניגוד דיאמטרי לכך, הלאומנות היא פרויקט של צמצום רדיקלי של הקטגוריה של ה'אנחנו', עד שלמעשה היא כוללת אך ורק את הישות הלאומית, והרחבה רדיקלית לא פחות של הקטגוריה של האחר או האחרים ההופכת להיות שק ענקי הכולל בתוכו כל יצור חי שמחוץ לגדרות הלאום¹¹ ולמעשה כמה כאלה הכלולים בתוך חומותיו אך נתפסים כגיס חמישי, מעין השתלות מסוכנות, רעילות, של האחר בתוך הגוף הלאומי.

אם אכן הלאומנות היא הצבת חציצה או מרחק בין הלאום ובין לאומים אחרים, ניתן יהיה לנתח אותה על פי שני מדדים מרכזיים: (א) האופי, העצמה והאינטנסיביות של מנגנון ה'האחרה' (othering), ההרחקה והדמוניזציה המופעל; (ב) מגוון הישויות הלאומיות שהוא מוחל עליהן. בשני הפרמטרים האלה – הן העצמה או הלהט של הרגש הלאומני והן המנגנון או המשרע שלו – הקטירה הלאומנית הקישונית מצטיינת.

יש לציין עם זאת שקריאה כרונולוגית באותו אגף ביצירתו הענפה, המסועפת והנרחבת של קישון העוסק במרחב הפוליטי במובן הצר של המילה – כלומר ביחסי ישראל ושכנותיה, יחסי ישראל והעולם והיחס לשמאל הפוליטי¹² – תגלה בה התפתחות וגיוון משמעותיים. התפתחות וגיוון אלה העולים מן הטקסטים יש בהם כדי להעיד שהלאומנות אינה עשויה מעור אחד, ויש בינה ובין הלאומיות אזוירי חפיפה שבהם ההבחנה בין שני הזרמים או הערוצים או הביטויים של הרגש הלאומי מטושטשת משהו. הלאומנות הקישונית אינה יחידה מונוליתית, קבועה ונצחית שנחתה כביכול כפי שהיא משמי האידאות אלא מערך אידאולוגי מתפתח וערני המגיב, בדרכו, למציאות המשתנה ולשינויים הדרמטיים המתחוללים בה.

במאמר זה אתרכז בבחינת ייצוגם של הערבים והשמאלנים בקטירה הקישונית. שני גורמים אלה – האויב החיצוני המרכזי והאויב הפנימי המרכזי – מהווים עמודי תווך בבניין הלאומני רב-הקומות והאגפים שקישון משרטט בכתבתו.

הערבים

חלק מהסטירות של קישון העוסקות בערבים ממוקמות באגף המתון של הלאומנות. כך הוא הדבר ברשימה האפקטיבית 'תוכנית מינימום'¹³, שבה מופעל היטב המנגנון הקומי של ההבאה עד אבסורד (ומעבר לו), על מנת להאיר באור קומי לגלגני את חוסר הדמוקרטיזם,

11 גם יהודית ליכטנברג מתייחסת לתפיסה הבינרית הניצבת בלב הלאומנות בציינה שהאלימות, השנאה והחשד כלפי ה'אחר' מתגלמים ב'עולם המחולק באופן חד ל"אנחנו" ו"הם"'. Judith Lichtenberg, 'Nationalism, For and (Mainly) Against', in: McKim and McMahan (eds.), *The Morality of Nationalism*, p. 158.

12 ברור שהפן הפוליטי אינו נעדר גם מרשימותיו הכלכליות-חברתיות של קישון כמו גם מרשימותיו האישיות-משפחתיות, כולל האינטימיות ביותר.

13 אפרים קישון, **עצם בנרון**, טברסקי, תל אביב 1967, עמ' 171.

חוסר היציבות והאלימות השיטתית המאפיינות את המשטרים הערביים. הרשימה היא פרודיה טובה הבנויה על מתכונת של ראיון עיתונאי עם פוליטיקאי שזה עתה נכנס לתפקידו (כאן נשיא עיראק עבדול רחמן עארף).¹⁴ הריאיון מתחיל באופן שגרתי כאשר הנשיא, בתגובה לשאלות הראשונות, מכריז על צעדים 'לחיזוק האחדות הלאומית [...] חנינה כללית לקומוניסטים ולאנשי מפלגת ה"בעת" [...] ניצול מוגבר של אוצרות הטבע ורביזית החוזים עם חברות הנפט הזרות [...] הפסקה מיידית של המלחמה נגד הכורדים [...] [נ]ריפורמות במערכת החינוך'. אולם מהר מאוד יורד הריאיון מהפסים הלוגיים השגרתיים ונכנס לטריטוריה פנטסטית. הנשיא מכריז כי עד אמצע יוני הוא מקווה לממש צעדים אלה. בתגובה לשאלה 'מדוע עד אמצע יוני?' עונה הנשיא כלאחר יד: 'כי אז יתגלה הקשר הראשון לרציחתו'.¹⁵

מכאן מסתחררת הרשימה לשרשרת של טיהורים, תליות, ניסיונות חיסול והתנקשות כושלים, הצלות פלאיות, הפצצות של הארמון ('מפקדי חיל האוויר ינצלו את התחדשות הקרבות עם הכורדים ויפציצו בתשעה באוקטובר בבוקר את בתי [...] לפי תכניות באותה התנקשות עדיין אינצל בדרך נס. הכסא שאתה יושב עליו וכוננית הספרים ייהרסו כליל'), כשביניהם משובצים הלאמת הבנקים ועריכת טבח בין השמאלניים. הכל רשום בפנקס בצורה מסודרת כפגישות אצל רופא שיניים: 'באמצע אוקטובר יש לי טיהורים. אחר כך שוב טיהורים. בסוף החודש יוצא שר החינוך להורג [...] אחר כך יש לי כמה טבחים נרחבים. עוצר. עוצר [...] מיגורי חייב לבוא בין 8-11 לנובמבר'. 'מה יקרה בדיוק, אם מותר לדעת?', חוקר המראיין. 'הדיוויזיה הממונעת השמינית תעלה בהסוואה של תמרון על תחנת השידור ובן-דודי שיתמנה לשר הפנים בסוף אוקטובר, ישר מנשר לאומה, בו יגדיר אותי בתור – חכה, איפא רשמתי זאת? – כן, יגדיר אותי בתור "כלב משוגע שטלפיו מגואלים בדם" [...] אברח בפיז'אמה הכחולה שלי עם הפסים. לפי חשבוני כעבור יומיים יתפסו אותי בתחפושת של אשה בפרברי בגדד ויערפו את ראשי. – גופתך תיגרר? – מובן. לאורך הרחובות הראשיים'.¹⁶

האבסורד מחריף עוד יותר ברשימה 'סוריאליזם',¹⁷ הבנויה במתכונת של דיווח כמו עיתונאי על המתרחש בסוריה בארבעה ימים עוקבים. בכל אחד מהימים מתרחשת במדינה

14 עבד א-רחמן עארף היה קצין בצבא עיראק ותמך בהפיכה הצבאית האלימה ביולי 1958 שחיסלה את המונרכיה האשמיית והפכה את עיראק לרפובליקה. בפברואר 1963 הוא השתתף במהפכת הרמדאן הברוטלית שהביאה את אחיו עבד א-סלאם עארף לתפקיד הנשיא. לאחר המהפכה מינה אותו אחיו לגנרל בצבא. לאחר מותו של אחיו בהתרסקות מטוס מונה לנשיא השלישי של עיראק, ב' 16.4.1966. בסוף יוני סיכל עארף ניסיון הפיכה נגדו, שבוצע בסיוע מצרים. ב' 17.7.1968 הודח עארף מתפקידו בהפיכה צבאית והוגלה ללונדון. הוא שב לעיראק לאחר שסדאם חוסיין תפס את השלטון בשנת 1979. בשנת 2004 עבר להתגורר בממלכת ירדן, בה נפטר. עארף הוא נשיא עיראק היחיד שמת מוות טבעי.

15 קישון, **עצם בגרון**, עמ' 171.

16 שם, עמ' 172-173.

17 שם, עמ' 221.

הפיכה כנגד השלטון הקיים, אלא שכל ההפיכות הן פרו־נאצריות וזוכות לתמיכת הקולונל נאצר. כל תפיסת שלטון מלווה בתורה בהפגנות פרו־נאצריות סוערות, בפזוּר אלים של ההפגנות ובהפיכה פרו־נאצרית למחרת. ביום השלישי מגיע הקולונל נאצר עצמו כדי לעמוד בראש מועצת ההפיכה. למחרת מתרחשת כמוֹבן הפיכה פרו־נאצרית. קולונל נאצר, הידוע בנטייתו האנטי־נאצריות, מודח מתפקידו וחוזר לקהיר. המשטר אם כן מיטלטל כשיכור בין הפיכה להפיכה המתרחשות כסדרן מדי יום, כאשר ההפיכות הן נטולות כל רציונל ואבסורדיות לגמרי. יש פה גוף הפועל נגד עצמו שוב ושוב.

גם ברשימה 'לבנון בחור כארז'¹⁸, שם מתוארות מדינות ערב כאוסף מתייהר, רכרוכי, נטול כל שמץ של נחישות או נחרצות גברית, של קושרי קשר וזוממי מזימות – מדינות שאף אחת מהן אינה מאמינה לרעותה וחששן הגדול ביותר, אף יותר מהחשש מ'הננס הציוני', הוא שמא תבוא אחת מהן לעזרת האחרת במקרה שזו תותקף – הן נתפסות בסך הכול כאנושיות, אולי אפילו אנושיות מדי.

הרשימות הללו, למרות שהן תוקפות את מי שנתפס כאויב הלאומי (או אויב הלאום), אינן נגועות בהטיה פרטיקולריסטית בוטה, וניתן לפרשן כמבוססות על מערכת ערכים אוניברסלית.¹⁹ הרוע או האלמנטים השליליים המותקפים בהן אינם טרנסנדנטליים־מיתיים אלא קונקרטיים (הגורם המותקף הוא בעיקרו המשטרים הערביים, כלומר צורת ארגון טכנית ביסודה של העמים הערביים; מובן שניתן לקשור צורת ארגון זו עם מאפיינים מהותניים).

ברשימות אחרות העמדה הלאומנית ממותנת על ידי הומור אירוני אפקטיבי. הרשימה 'מה קרה באמת?'²⁰ היא דוגמה טובה למערכון שאין בו שום דה־הומניזציה. המגה־פקיד ההסדרותי יחזקאל שולטהיים מוקפץ כדי לנהל משא ומתן עם המחבלים שחטפו את מטוס סבנה והנחיתו אותו בשדה התעופה לוד. שולטהיים מגיע בג'יפ הרמטכ"ל היישר מבית החולים. מוציאים אותו 'מאמצע המו"מ עם נציגי האופים על אודות התייקרות של 2.78% מקרן השוואה על שליש תוספת היוקר לבלו הקמח. הדיונים נמשכו זה הלילה השלישי, האופים כבר אושפזו בתל־השומר עד אחד, אבל שולטי עדיין [...] שופע מרץ ובריאות'. למחבלים הקשוחים בהנהגת קפטן ראפאת אין כל סיכוי. אחרי כמה סיבובי

18 שם, עמ' 178.

19 כלל אצבע לבדיקת מידת האוניברסליות של התקפה סטירית על גורם שמחוץ למחנה או לקבוצה שאליה משתייך הסטיריקון הוא אם ניתן לדמיין כי ההתקפה נכתבה או יכלה להיכתב על ידי כותב מתוך המחנה המותקף. בכל מקרה המתקפות, גם המתונות יחסית, כנגד הערבים אינן עומדות במה שמכונה 'חוק חומסקי', על שמו של הבלשן היהודי־אמריקני הגדול והפעיל הפוליטי נועם חומסקי. על פי עיקרון זה, על האדם מוטלת החובה לבקר בראש ובראשונה את פעולות האלימות והטרור המבוצעות בידי מדינתו, שכן לפעולות אלה הוא נושא באחריות, ועל מניעתן או צמצומן יש לו השפעה מסוימת. ראו: Noam Chomsky, *On Power and Ideology*, Haymarket Books, Chicago 2015 (1987), p. 51.

20 אפרים קישון, **פרטאציה אהובתי**, ספרית מעריב, תל אביב 1974, עמ' 141.

משא ומתן המחבלים כבר גמוזים לגמרי. הרמטכ"ל נותן סימן, והשאר ידוע מעל דפי העיתונות.²¹

במערכון Fastest gun alive²², הבנוי כתסריט של 'סרט־מתח מן הערב הפרוע', מתואר נאצר כפרש מאיים המגיע אל העיירה על סוסו מצויד בגלריה מטורפת של כלי נשק. הנשים מתפללות מאחורי החלונות, הגברים סוגרים את הווילונות וכותבים צוואה.

גאמל: (מנפץ את דלת הפונדק בבעיטה אדירה. הכל בורחים לעבר הקירות) היי, איפה אתה פרש ציוני בודד? בוא, אם יש לך דם! ציגלר: אני פה.

גאמל: איפה אתה, פחדן עלוב שכמותך? תתייצב כנגדי כגבר! איפה אתה? ציגלר: אני פה, אתה לא רואה?

גאמל: אל תסתתר מפני, יא־סמרטוט, זה לא יעזור לך! אגמוז אותך במקום! איפה אתה? [...] כאן תהיה קבורתך, החצוף! דברים איומים עומדים להתרחש באיזור הזה, אני מבטיח לך! [...] תחזיקו אותי, אחרת אתנפל עליו! אני נורא בזעמי, אקרע אותו כדג! תחזיקו אותי! [...] עצרו בעדי, אני אומר לכם, מפני שיצא מזה אסון לא־יתואר! תחזיקו אותי, אמרתי! [...] תעצרו בעדי בטרם אתחיל להשתולל [...] נו תפסו אותי כבר.

פניותיו הנואשות של גאמל לאו־ם ולמעצמות שיחזיקו אותו אינן נענות, ולא נותר לו אלא להתנפל על ציגלר. בסצנה הבאה הוא נמצא בבית חולים. 'גמאל: (מתרומם במיטתו) [...] עד כמה שהגבס מרשה לו) אמרתי שיקרה אסון?'²³ נאצר אם כן מופיע במערכון כדמות אלאזונית קלאסית, קומית ביסוד; הוא אמנם מלא 'אוויר חם' כבלון נפוח, אולם הוא אינו מורחק לקצווי הרוע ולתהומות הנוולות האנושית.

הרשימה 'חוס'י²⁴ מלגלגת על חוסיין מלך ירדן ועל הצטרפותו לחזית המלחמה הנאצרית נגד ישראל כמה ימים לפני פרוץ מלחמת ששת הימים,²⁵ אבל לא בלי אלמנטים של אהדה מסוימת. הרשימה 'נסיגה בעם'²⁶ מגחיכה את דרישותיו המטורפות של נאצר המובס לאחר מלחמת ששת הימים ('לא בא בחשבון! אני מכיר רק דרך אחת וזו חיסולה של המדינה הציונית. וגם זה רק אחרי שיסוגו עד לגבולות 5 ביוני! עד אז אין מה לדבר. אפילו אל תנסה

21 הרשימה שייכת למעשה לקורפוס הגדול והמקיף של הקטירות החברתיות־כלכליות שבהן השקיע קישון את מיטב כוחו היצירתי.

22 אפרים קישון, **באחד האמשים**, טברסקי, תל אביב 1963, עמ' 140.

23 שם, עמ' 140-141.

24 אפרים קישון, **בעד**, משרד הביטחון, תל אביב 1970, עמ' 30.

25 חוסיין חתם על חוזה הגנה הדדי עם מצרים ב־30.5.1967 והכפיף את צבאו לפיקודה של קהיר. הוא חזר לרבת עמון עם גודד לוחמי קומנדו מצרים מוכנים לפעולה, והכריז שכל צבאות ערב צרים כעת על ישראל.

26 קישון, **בעד**, עמ' 46.

לשכנע אותי: אין נסיגה אין חיסול! הכל נשאר כמו שהיה!". לבסוף הוא מסכים ל'חוזה אי-השמדה לשנתיים תמורת נסיגה טוטאלית' עד מעבר לקו באר שבע.²⁷ גם ברשימה 'היונים'²⁸ מלעג המחבר על דרישותיהם של אותם גורמים הנחשבים פייסנים בעולם הערבי כמו נאצר (ה'מוכן להסכים, בתנאים מסוימים, לתנועת רכבות חופשית בין חיפה ותל-אביב תמורת נסיגה מיידית מסיני') וכמו חוסיין, המוכן לתת לנו 'קורידור צר אל הים התיכון (12 ק"מ צפונה מאשדוד) אם נסתלק מאל-קודס... בסופו של דבר, מסכם קישון, 'היונה היא ציפור מטומטמת למדי, תודה לאל'.²⁹ הרשימה 'ילדות קשה',³⁰ שנכתבה על רקע מסע הדילוגים של המתווך השוודי גונאר יארינג באזור, מעבירה ביקורת לגלגנית על סירובן של מדינות ערב לשיחות ישירות עם ישראל. בעוד ישראל מביעה את דעתה 'שאינן טעם אלא בזימון פגישה בין הצדדים', מצרים מבהירה 'שלא תיענה לשום הזמנה שהמילה "שולחן" מוזכרת בה', ואילו ירדן מבקשת 'להחליף את הביטוי "פגישה" ב"התקהלות" הכללית יותר'. לאחר ביקורו החוזר של ד"ר יארינג בקהיר מתרככת עמדת ממשלת מצרים והיא מסכימה 'לנוסח הרשמי, לפיו הצדדים "ייקלעו" לאיזה מקום'. היא מתנה עם זאת "שההיקלעות לא תתרחש בחדר אחד עם נציגי ממשלת תל אביב". בתגובה להצעת ממשלת ישראל 'ששתי המשלחות ישתכנו בחדר אחד' מסכים, בעוד שהקיר החוצה ביניהם ייהרס עם התחלת המו"מ, משיבה מצרים 'שהקיר הוא הכרח המציאות'. ד"ר יארינג מעלה את הפשרה 'לפיה הצדדים אמנם ישבו בחדרים נפרדים, אולם ליד שולחן אחד, כלומר צוות סבלים מיוחד של האומות המאוחדות יעביר אותן שולחן מחדר אחד לחדר שני לפי רשות הדיבור'. הצעת הפשרה זוכה לסירוב מצד מצרים. מכאן חלה הסלמה באבסורדיות של ההצעות: ירדן מציעה '[ש]הצדדים יישבו בפרופיל איש לרעהו, ועל כן כמעט לא יראו זה את זה'. ד"ר יארינג מציע 'שהמשלחות יישבו זו מול זו, אך לא ישוחחו ביניהן, אלא יקיימו מגע באמצעות סימנים מוסכמים'. בהמשך, על מנת להפשיר את הקיפאון, הוא מציע 'שהצדדים ישוחחו פנים-אל-פנים כשלוחש לזכויות חוצה ביניהם והמגע הוא לפי קריאה בתנועות השפתיים'. המצרים דורשים לוח זכויות בעובי של 12 מ"מ לפחות, ואילו ממלכת ירדן מסתפקת ב-8.5 מ"מ, מה שמזכה אותה בתשבחות בעיתונות האמריקנית. הצעות נוספות העולות בשלב זה הן שיחות באמצעות טייפ-רקורדר ושימוש בתוכים מאומנים, אולם הן כולן נפלו.³¹ מעבר לזאת לעתים מתגלה אצל קישון הבנה – או אף הזדהות – עם העמדה הערבית. כך הוא הדבר ברשימה 'זה טוב לערבים?'³² שבה דנים שני דוברים ערבים בבחירות

27 שם, עמ' 46-47.

28 שם, עמ' 48.

29 שם, עמ' 49.

30 שם, עמ' 53.

31 שם, עמ' 53-55. ההדגשות כאן ובהמשך – במקור.

32 אפרים קישון, גומזים, גומזים, ספרית מעריב, תל אביב 1969, עמ' 224.

לנשיאות בארצות הברית. חלומם – נשיא יהודי (או לפחות פרו־ציוני) בבית הלבן, שכן אז 'כולנו להתקיף אותו שהוא משוחד ואז היה עושה ג'סטות לאין־ספור להרגיע אותנו'.³³ הרשימה היא למעשה תמונת ראי של רשימה מוקדמת יותר 'מה טוב ליהודים',³⁴ שבה שני דוברים יהודים מתלבטים באותה סוגיה עצמה ואינם מצליחים להכריע אם עדיף ליהודים נשיא הידוע כידיד ישראל או נשיא המוכר כאנטי־ישראלי.

הזדהות גדולה עוד יותר עם העמדה הערבית מופיעה ברשימה 'קליאופטרה בניו־יורק'.³⁵ הדובר חולם שהוא רב־החובל של האנייה המצרית 'קליאופטרה', אשר הסבלים האמריקנים בניו יורק סירבו לפרוק את מטענה.³⁶ רב־החובל רואה בדבר מזימה יהודית ולוקח את עורך הדין הטוב ביותר בניו יורק. מתברר שעורך הדין יהודי, תומך בחרם של הסבלים, והוא מבקש מרב־החובל לצאת ממשדרו. זה מנתק אתו מיד את הקשרים ושוכר עורך דין ארי טהור, אולם לבית המשפט מגיעה השותף שלו פלוני ד"ר ויינברגר. גם השופט מתנהג מוזר מאוד, וכל אימת שהזכיר את שמה של ישראל ביקש מן הקהל לקום על רגליו. רב־החובל מתייחס ממערכת המשפט ופונה לעיתונאים, אלא שאלה מתחילים לשוחח ביניהם ביידיש רהוטה. הוא מקבל התקפת עצבים ומתחיל לשבור רהיטים, שאז מוזעק למקום שוטר הקורא לו גאנעף ועוצר אותו. הקצין התורן שותה קפה עם מצות, ודרישתו של רב־החובל לקבל טיפול מקצין לא יהודי נתקלת בתשובה שהוא נמצא בחופשת פסח מכיוון שאשתו יהודייה. עם שחרורו בערבות הוא הולך ישר אל הארגון האנטי־יהודי בניו יורק. מזכיר הארגון שומע את סיפורו בזעזוע, מבטיח לטפל בפרשה בתקיפות רבה, אך נאלץ לרוץ לבר המצווה של בנו. 'איבדתי את השליטה על עצמי, אחזתי בחזרה ושאלתי, האם כולם יהודים בעיר המחורבנת הזאת? מזכיר הארגון האנטי־יהודי הסתכל בי בתמהון והזכיר לי שבעצם גם אני יהודי'.³⁷

כמו כן מופיעה לעתים, לעתים נדירות מאוד אמנם, ביקורת על ההתנהגות הישראלית כלפי הערבים. כך הוא הדבר ברשימה 'ראיון ים תיכוני',³⁸ המבטאת סלידה מריאיון גס, נעדר כל שמץ של רגישות אנושית, שערך כתב טלוויזיה ישראלי עם טייס מצרי שבוי בסיני. הרשימה המוקדמת יחסית 'תסיסה מסוימת'³⁹ היא הרשימה שבה הרחק קישון יותר מאשר

33 שם.

34 קישון, **עצם בגרון**, עמ' 228.35 הנ"ל, **באחד האמשים**, עמ' 148.

36 פרשת הספינה קליאופטרה היא ספיח לפרשת הספינה אסטיפליה – אניית משא יוונית שנשאה מטען מישראל ונעצרה בשנת 1959 על ידי שלטונות מצרים כשניסתה לחצות את תעלת סואץ. הספינה עוכבה למשך חודשים, ושחררה רק לאחר שמטענה הוחרם. במחאה על הצעד המצרי הטילו פועלי נמל ניו יורק חרם על ספינת הנוסעים והמטען המצרית קליאופטרה, שהגיעה לנמל ב־13.4.1960, וסירבו לפרוק את מטענה על פי הוראת איגוד עובדי הים האמריקני.

37 קישון, **באחד האמשים**, עמ' 148.38 הנ"ל, **פרטאצ'יה אהובתי**, עמ' 189.39 הנ"ל, **גומזים, גומזים**, עמ' 162. הרשימה פורסמה לראשונה במעריב ב־24.8.1965.

בכל רשימה אחרת בפסיעה אל טריטוריות שמאליות הומניסטיות. הרשימה – מונולוג דרמטי חריף שבו מוצגים צעירים ישראלים כפורעים סדיסטיים המתעללים בזקנים ובילדים ערבים – יכולה היתה, מבחינה אידאולוגית, להיכתב על ידי ס. זוהר או אורי אבנרי.⁴⁰ עם זאת, בשלב מסוים, למן מלחמת ששת הימים ובאופן בולט יותר לאחר מלחמת יום הכיפורים, חודר לרשימות הלאומיות של קישון טון מרתיע, שברשימות מסוימות מתעצם עד מאוד; טון מריר ושוטם.⁴¹ תחת שרביטו של טון זה מוצבים הערבים בראש סולם הרשע האנושי (או התת-אנושי). הערבים מוצגים כמונעים על ידי אג'נדה הכוללת בעצם שאיפה או מטרה מרכזית אחת, והיא השמדתה, חיסולה, מחיקתה של מדינת ישראל, מדינת היהודים ('שאיפתם הכנה והמוצהרת לחסל את מדינת ישראל, פתאום או באופן הדרגתי, במשך מאה שנה או בהזדמנות הקרובה, בעזרת אללה והטילים הסובייטיים כאחד';⁴² 'סעיף המשנה "הסדר צודק של הבעיה הפלשתינאית" פירושו, לפי העמדה הפלשתינאית המוסמכת, מחיקת המדינה היהודית';⁴³ 'הערבים רוצים להשמיד אותנו? בטח רוצים';⁴⁴ 'לגבי הערבים זהו [מרוץ הזיון] אמצעי לגמרי-לא-סודי להריסת המדינה היהודית').⁴⁵ האג'נדה הזאת משותפת הן לקיצונים והן למתונים. הקיצונים אף זוכים לשבחים על כנותם וישרותם בניסוח המוצהר של מטרותם. 'אש"ף הוא אירגון-טרור הגון', אומר קישון, 'הם לפי כל הסימנים הישרים שבחבלנים כיום'. קישון מגיע למסקנה זו 'לאור סירובו של אש"ף לשנות אפילו סימן קריאה אחד באמנתו, הקוראת בעקביות כמעט רומנטית להקים פה, במקומנו, מדינה חילונית ודמוקרטית, שבה יושבים הפלשתינים והיהודים שבת אחים

40 ראו גם: 'היגגים של חוגג', בתוך: אפרים קישון, **עד המדינה: פרוטוקול, הד ארצי, תל אביב 1999**, עמ' 320 – רשימה אמיצה בעד השלום עם מצרים.

41 בניתוחו את הלאומנות שם ישעיהו ברלין דגש רב על תפקידו של אלמנט הפגיעה, הפגיעה או האיום על הגוף הלאומי בתהליך הדלקת של הפיכת התודעה הלאומית ללאומנות אגרסיבית, אלימה ועוינת. דומה שפריצת הווירוס הלאומי אצל קישון בעקבות מלחמת ששת הימים – שבה הוצב איום רציני ביותר על הקיום הלאומי – והחרפת השתוללותו בעקבות מלחמת יום הכיפורים – שבה היה האיום מוחשי וחמור עוד יותר – עונים לדפוס זה. על תחושת האיום הקיומי והחרדה מפני גירוש או השמדה כעומדים בשורש הלאומנות ראו גם: Charles Taylor, 'Nationalism: and Modernity', in: McKim and McMahan (eds.), *The Morality of Nationalism*, p. 21. יש לציין שבשנות התשעים של המאה העשרה התייצב קישון פומבית לצד תומכי הסכמי אוסלו, פרי ידיו של מחנה השלום הישראלי. דומה שעיקרו של השינוי בעמדותיו נבע לא מריכוך רגשות החשד והאיבה שחש כלפי הערבים, אלא מיירידה בעצמתן של תחושות האיום והחרדה והתחזקות והתגבשות התחושה בדבר עצמתה של מדינת ישראל וביכולתה לקבל על עצמה ויתורים מחושבים מבלי לסכן את ביטחונה ויכולת שרידותה.

42 קישון, 'אם תרצו אין זו אגדה', **פרטאצ'יה אהובתי**, עמ' 218.

43 הנ"ל, 'קסיניג'ר שלנו נשאר בחוץ', שם, עמ' 202.

44 הנ"ל, 'מה יהיה, מה יהיה?', שם, עמ' 212.

45 הנ"ל, 'שיעבוד ושמו מירושן זיון', **חיוך בבצורת**, ספרית מעריב, תל אביב 1978, עמ' 196.

יחד, עד הקבר'.⁴⁶ למרות הלחצים מצד סאדאט ואסד מסרב ערפאת לסגת ולו מילימטר מעמדותיו. הנשיא אסד מתייפח בבכי חנוק: 'אשתגע מהם', מירר האיש, 'מציעים להם על מגש של כסף סעודי את הפתרון הסופי של השאלה היהודית, בלי פצצות, בלי חטיפות, הכל ברור וגמור וסופי – והם חילונים ודמוקראטים, המטומטמים האלה, למה? – מפני שאצלנו אין א־בה־ציגלה־מה – עונה יאסר – אנחנו גברים'. למרות לחץ בין־לאומי אדיר, ערפאת אינו זו ולו כמלוא הנימה מעמדותיו. 'אין עם מי לדבר. אש"ף הטוב והבלתי־גמיש הוא ארגון־חבלה דובר אמת, הצד האמין היחיד בכל החבורה הצבועה הזאת. חוץ מאידי אמין, כמובן'.⁴⁷

המתונים חותרים להשמדת מדינת ישראל לא פחות מן הקיצונים, אלא שהם מסווים את מטרותם זו תחת מסכות שונות ובאמצעות תכסיסים שונים. סיסמתם: 'לא עכשיו, אחר־כך'. תכניתם הפשוטה והטובה: 'להזיז את ישראל מגבולותיה הטובים באמצעות השימוש הנבון במונח ההלכתי "שלום צודק ובר־קיימא", אחר כך יש לדחוף את היהודים למיטת סדום של החלוקה משנת 1947 למען פתרון משבר הפלשתינאים הלגיטימיים', ולבסוף, תוך כדי שימוש ברווחי הנפט, בניית 'צבא לפי התקן של ג'ינגיס חאן', הצבת 'הארמאדה האיתמנית הזאת מסביב לישראל החנוקה, הטרודה והמרששת', והמתנה שקטה 'לאור הירוק של ההיסטוריה'. המטרה של כולם אחת היא אם כן, וקישון אף מביע הערכה 'להתמדתם ההיסטורית, לדבקותם למטרה לטווח ארוך'.⁴⁸

הערבים אם כן מגלמים עיקרון של רוע מוחלט שאינו פוסק ואינו משתנה ואינו חדל מלחתור למימוש מטרותיו (אם כי הטקטיקה שהם נוקטים עשויה להשתנות). בתוקף כך מוצמדים אליהם בטבעיות מאפיינים של שפלות ונוולות מוסרית, כמו למשל בהפעלה הסחטנית והפרועה של נשק הנפט ובשימוש הגס ומנקר העיניים בכספי הנפט הכבירים. ברשימה 'לא על הנפט לבדו'⁴⁹ מוזעק שר החוץ של שוודיה באישון לילה אל לשכתו של שגריר לוב. מתברר '[ש]נשיא הרפובליקה, הקולונל קדאפי, מעוניין לקבל השנה את פרס נובל לספרות יפה'. כאשר שר החוץ אומר שאינו רואה שום אפשרות להשפיע על החלטתם של חברי האקדמיה השוודית, אומר השגריר: טוב, 'אז ממחר אין נפט'. הממשלה השוודית מתכנסת לשיבת חירום הנגעלת בהודעה 'שנדונו בה' בעיות של חילופי־תרבות עם לוב'. הקולונל קדאפי פירש זאת כסירוב חצוף, ולקה בהתקף עצבים קשה בתוך אוהל

46 'לא משחקים', שם, עמ' 225.

47 שם, עמ' 226. ראו גם: 'מר עראפת יאשר: אירגוננו אינו רואה פתרון אחר מלבד חיסולה של המדינה היהודית', הנ"ל, 'אם תרצו אין זו אגדה', **פרטאצ'יה אוהבותי**, עמ' 216; וכן: 'יאסר עראפאת [...] המרצח ההמוני הזה [...] אויבנו בנפש האכזרי והשפל', הנ"ל, 'פרס ישראל לגוש אמונים', **חיוך בבצורת**, עמ' 223. ברשימה 'הידר לישות', הנ"ל, **בעד**, עמ' 102, עובר ארגון הפת"ח תהליך של הגחכה ודמוניזציה כאחד. הרשימה מתמקדת בפעולותיו של 'מלאך הנקם של הישות הפלסטינאית' נגד גורמים ערביים דווקא.

48 הנ"ל, 'אנחנו חיים זה 26 שנה בצל המלחמה הגרעינית', **פרטאצ'יה אוהבותי**, עמ' 228–230.

49 שם, עמ' 213.

הסיירים שהוקם בעבורו באגף הקליני של ארמון המלך. הנשיא הצעיר קרע את מדיו מעליו והשליכם דרך החלון: 'צ'רצ'יל קיבל פרס נובל לספרות פעמיים – שאג מלמעלה – מפני שהוא היה אשכנזי!' הזרמת הנפט לטנקרים הענקיים בנמלי לוב נפסקת. משלחת רשמית של מפגינים זועמים יוצאת ברגל לאוסלו. ברחבי שוודיה מונהגות הגבלות חמורות בשימוש ברכב, בחשמל ובבתי שימוש. בלחץ דעת הקהל מוצע לקדאפי פרס נובל בכימיה, על סמך הישגיו של הקולונל בתעשייה הפטרו-כימית. אולם נשיא לוב נעלב עד עומק נשמתו ומצהיר שמעולם לא הושפל בציניות כזאת. שני מטוסי נוסעים איטלקיים מופצצים בשדה התעופה של בומביי בידי ארגון טרור חדש בשם 'נוער פלשתינאי לאומי למען צדק ספרותי'. בבתי שוודיה שותקה ההסקה המרכזית כליל. נשיא צרפת מציע לפצל את פרס נובל בין הפילוסוף הבריטי ברטראנד ראסל לבין קדאפי. אולם הקולונל הגיב בצחוק מריר בלבד והפסיק את הנפט לצרפת ליומיים. אז בא השלג ובעקבותיו ההצעה השוודית ללוב לגבי איחוד שתי המדינות: חוקה אחת, צבא אחד, ענייני חוץ ומוסדות פסיכיאטריים משותפים. תשובת קדאפי: 'ספרות או כלום!' כשהנרות אוזלים בערים הגדולות של שוודיה, האקדמיה השוודית נכנעת.⁵⁰

ברשימה מזעזעת, 'בשבח האנטישמיות',⁵¹ מוטבעים בערבים סטראוטיפים אנטישמיים קלאסיים:

קיים עם אחד שנשאר נטע זר במשפחת העמים, הן בצביונו הסגור והן במנהגיו, עם מתנשא באמונתו הדתית ושחצן באופיו, גזע המשתחוה לממון והמתגרה באומות העולם בעושרו החומרי שצבר מעמלם של אחרים. זהו. את בני הגזע הזה אפשר לראות בכל מקום נוצץ, כדברי הנוסחה הישנה, בחלונות הראווה של בתי-קפה, במלונות-הפאר ובמקומות-הנופש היקרים ביותר. נשיהם עונדות עדיים כבדים, על אצבעותיהם השמנות מתנוצצות טבעות של יהלומים. מוקצה הוא העם הזה בכל העמים. בדרך כלל מציירים אותם, בקריקטורות הרבות בעתונים, בדמותו של עכביש שחור בולט-עיניים, שרגליו השעירות לופתות את חישוקי העולם, אפו עקום, שפתיו נפוחות, ועל ראשו, כמובן, הכפיה הצבעונית.⁵²

לאחר הקריקטורה הדהומניטורית המחרידה הזאת מוצגת תמונה מבהילה של השתלטות הערבים על אירופה וארצות הברית בכוח כספי הנפט. הערבים מוצגים כמי שנולדו 'לא חכמים ולא חרוצים',⁵³ כלומר כחסרים את היסודות המרכזיים שבאמצעותם נבנתה הציוויליזציה המערבית (אינטליגנציה גבוהה ומוסר עבודה קשוח ובלתי מתפשר) וכמי שחסרים זאת באופן גנטי, דטרמיניסטי, קבוע ובלתי משתנה.

50 שם, עמ' 213-215.

51 הנ"ל, חיזק בבצורת, עמ' 180.

52 שם.

53 שם, עמ' 181.

השפלות המוסרית של הערבים בהפעלת נשק הנפט מתגמדת מול התנהגותם 'הבארבארית' כלפי השבויים הישראלים:

התנהגות המצרים כלפי השבויים היהודיים מעידה לא רק על הפער המוסרי המבורך שבין שני העמים, אלא היא אף משמשת אזהרה חמורה לגבי אלה המחפשים הסברים ראציונאליים ליחסם של הערבים אלינו. היחס הזה הוא, לצערנו, שנאה תהומית. הם אינם מכים את בחורינו כדי להוציא מפיהם מידע בטחוני כלשהו, אלא הם מתעללים בנערים כפותי הידיים וקשורי העיניים למען השעשוע הסאדיסטי בלבד, למען התענוג הבהמי שבהשפלה לשמה. [...] כל אדם בריא חש בחילה מזה. [זוהי] 'חרפת המאה העשרים'.⁵⁴

כפי שניתן היה כבר לראות בדוגמאות הקודמות, הערבים מוצגים כממשיכי דרכם של הנאצים או כגלגול עדכני של הנאצים או אף כגרועים מן הנאצים, כלומר כגרועים מן ההתגלמות האנושית המפלצתית ביותר של הרוע. ברשימה 'הטוב הרע והממושקף': כמה עצות מעשיות לאיש הטלוויזיה הבריטי⁵⁵ מופיע דיאלוג אפשרי בין איש טלוויזיה בריטי ובין אזרח תל-אביבי שמן וממושקף:

- האם ידוע לך, אדוני, שאתם הורגים עשרות אנשים חפים מפשע על ידי הפגזות כפרים ערביים?
- הדבר כואב לנו מאוד, אך אין אנו מתחילים בהפגזות האלה לעולם.
- והצד ההומניטרי?
- אשר לצד הזה, קשה לנו לשמוע הטפת מוסר מפי נציגו של עם, אשר טבח במלחמת העולם האחרונה מאות אלפי תושבים אזרחיים עלידי הפצצות אוויר שיטתיות...
- איך אפשר להשוות את הערבים לנאצים?
- באמת אי אפשר. הגרמנים מעולם לא הצהירו שרצונם להשמיד את אנגליה על תושביה. אתה צודק, אין מקום להשוואות...⁵⁶

בשורה של אמירות ארסיות מתכרסמת אנושיותם של הערבים ומתחולל תהליך של דה-הומניזציה, המתאמץ לשלול מהם מאפיינים אנושיים אוניברסליים ולהציג אותם כיצורים שאינם בני אנוש במלוא מובן המילה, הן בהיבט האינטלקטואלי שלה והן בהיבט הרגשי-אתי שלה. 'במשך כמה ימים [בתחילתה של מלחמת יום כיפור] היה לנו הרושם', אומר קישון, 'שאצלנו הכוח ובקאהיר השכל. לרגע קט לא ידענו מי הערבי בין שנינו'.⁵⁷ כלומר

54 הנ"ל, 'משתיק קול מסוכן', פרטאצ'יה אהובתי, עמ' 205.

55 הנ"ל, בעד, עמ' 58.

56 שם, עמ' 60-61.

57 הנ"ל, 'שעתנו היפה ביותר', פרטאצ'יה אהובתי, עמ' 185.

במשך כמה ימים נראה כאילו חל ערעור רגעי בסדר הטבעי, המוחלט, המהותי של הדברים, אבל 'היום אנו שוב יודעים. לא השכל אלא היוזמה עברה אליהם להופעת אורח. הפער הרוחני בינינו נשאר עדיין גדול עד כי אין למדוד אותו אלא בשנות-אור, אפילו למדו ידידינו לחצות תעלות [...] אילו הפתיע אותם כוח ישראלי כזה – הרי אנחנו כבר היינו בטאנג'יר!⁵⁸ כלומר הערבים, כחלק מהסדר הטבעי של הדברים,⁵⁹ הם ברוטליים וחיתיים, מאגר של כוח גשמי, בהמי, בלבד, מעין גוף ללא שכל (וללא נשמה).⁶⁰

'אנואר [סאדאת]', כותב קישון, 'עט עלינו בכובד משקלם של 36 מיליון טון שנאה'.⁶¹ יש כאן העצמה של האויב לכדי מסה אנושית גדולה, חידקית, נטולת כל הבחנה בין מעגלים קרובים, בינוניים ורחוקים, בין אלה המעורבים ישירות בסכסוך לאלה המעורבים בו באופן חלקי ואלה שאינם מעורבים בו כלל. המספר 36 מיליון נקט, שכן זה היה מספר אוכלוסי מצרים בתקופה הנידונה. האויב הופך לנחיל הומוגני, גוש מונוליטי המורכב מהאוכלוסייה כולה, כולל נשים, תינוקות, זקנים, נערים, ילדות – כולם פניהם נמחקים, אישיותם נמחצת, והם מתערבלים למסה מפלצתית אחת, חטיבה מוצקה של שנאה.

במסגרת הדה-הומניזציה שהם עוברים, מוצגים הערבים כנטולי רגש, נטולי מוסר. מפרסקטיבה מסוימת, פוליטית צינית, הדבר נתפס כיתרון שיש להם עלינו, בעלי המוסר: 'יתרונם הנוסף: הדאגה שלנו לכל חייל, החרדה לאבדן חיים צעירים. מסורת עצובה זו נשארה גם הפעם נחלתנו הבלעדית. זה כוחנו המוסרי במלחמה, וחולשתנו המדינית כתום הקרבות. בסוריה ובמצרים אין, כנראה, אמהות'.⁶² זוהי דמוניזציה חריפה ביותר. אצל הערבים אין אימהות, כלומר קישון עוקר מהאומה הערבית את היסוד האימהי, הרך, המזין, עתיר החמלה, אולי האלמנט האנושי היקר ביותר על פני הפלנטה. הוא עוקר מהם את הלב של האנושיות ומותיר את האנושיות שלהם פגומה ונכה בצורה חסרת תקנה. אומה שאין בה אימהות או שנעדר ממנה היסוד האימהי היא אומה זומבית, אומה שנעה ופועלת, אבל היסוד האנושי ניטל ממנה. אתה מסתכל בעיניה אבל אתה לא מזהה חיים, לא מזהה אדם.

ברשימה האירונית הקריפה 'אות קין'⁶³ מזוהים הערבים עם קין, מי שהכניס את הרצח

58 שם, עמ' 185-186.

59 ראו הגדרתם של יהודה שנהב ויוסי יונה למושג 'הגזעה' כ'מנגנון של הבניה תרבותית ופוליטית' הכרוך ב'הפיכתו של ה"ביולוגי" [...] ה"חברתי" [...] או ה"תרבותי" ל"טבעי" ולבלתי ניתן לשינוי'. יהודה שנהב ויוסי יונה (עורכים), **גזענות בישראל**, מכון ון ליר בירושלים והקיבוץ המאוחד, רעננה 2008, עמ' 8.

60 ראו גם: 'אנחנו אומרים את האמת והם משקרים במצח נחושה כל הזמן'. קישון, 'אני מקנא במצרים', **בעד**, עמ' 90.

61 הנ"ל, 'שעתנו היפה ביותר', **פרטאצ'יה אהובתי**, עמ' 185.

62 הנ"ל, 'מסע נגד פולחן הדכאון', שם, עמ' 194.

63 הנ"ל, **חיוך בבצורת**, עמ' 155.

להיסטוריה האנושית ונחתם באות קלון נצחי. זיהוים עם הרוצח המיתולוגי, האחראי ל'חיסול רבע האנושות',⁶⁴ הופך אותם למעשה לגילומה העדכני של האידאה של הרצח. הדמוניזציה והדה-הומניזציה של הערבים באה לידי ביטוי סוגסטיבי (ומזעזע) ברשימה 'על מה בוכה הנביא'.⁶⁵ ברשימה, המכוונת בעיקרה לא נגד הערבים אלא נגד נביאי השחורות מהשמאל ומהאקדמיה, טוען קישון שנביא הזעם יודע שדרכוני התוכחה שלו (לסגת בלי שלום, לבקש סליחה וכולי) לא יתממשו. 'מנין הוא יודע? מן הפרצופים. הוא פשוט פותח את מכשיר הטלוויזיה ומסתכל בפניהם הגסים, והמעוותים-משנאה של המפגינים בקאהיר, הוא מביט בפרצופיהם האיומים של אוניסי-הנשים עם הקלצ'ניקוב, בגולגולות המוות המשופמים האלה'.⁶⁶ בעוד שאצל הפילוסוף היהודי הגדול עמנואל לוינאס, הפנים של ה'אחר' קוראים 'לאני': 'אל תרצח' ומהווים את יסוד האתיקה או למעשה הפילוסופיה כולה,⁶⁷ אצל קישון, הפנים של ה'אחר' קוראים למעשה 'לאני' לרצוח. בפנים האלה – איומים, מעוותים, פני שטן, פני טומאה – המוות כבר חקוק ('גולגולות המוות'), ואם נהרוג אותם, נשמיד אותם, אנו פשוט ממלאים איזה ייעוד שטבוע בהם מכבר. אלו פנים שיש לרצוח; אלו פנים שקוראים לנו: 'רצח'.⁶⁸

64 שם.

65 קישון, בעד, עמ' 105.

66 שם, עמ' 107.

67 'הפנים, עוד דבר בין דברים, מבקיעות את הצורה אשר מגבילה אותן. ובאופן קונקרטי: הפנים מדברות אלי ובכך מזמינות אותי ליחסים שאין בהם מידה משותפת עם כוח שפועל, בין אם הוא הנאה או הכרה [...] בתוך מארג העולם הוא [הזולת] משול לאפס. עם זאת הוא יכול להשיב לי מלחמה, כלומר להשיב לכוח שמכה לא בכוח של התנגדות, אלא באי-הצפיות של תגובתו. בדרך זו הוא משיב לי לא בכוח גדול יותר – אנרגיה הניתנת למדידה, שכחו מציגה את עצמה כאילו הייתה חלק ממכלול – אלא בטרנסצנדנטיות של הווייתו ביחס לאותו מכלול; לא בעוצמה מופלגת כלשהי, אלא דווקא באינסופיות של הטרנסצנדנטיות שלו. אינסופיות זו, עזה יותר מאשר הרצח, מתנגדת לנו כבר בפניו, היא פניו, היא המבע הקמאי, היא המילה הראשונה: "לא תרצח". האינסוף משתק את הכוח בהתנגדותו האינסופית לרצח; קשוחה ובלתי-ניתנת להכרעה, היא בוחקת בפניו של הזולת, במערומים המוחלטים של עיניו חסרות הישע, במערומי הפתיחות המוחלטת של הטרנסצנדנטי. אלה הם יחסים לא עם התנגדות עצומה, אלא עם משהו אחר לחלוטין: התנגדות של מה שאין לו התנגדות – התנגדות אתית. האפיפניה של הפנים מעוררת את האפשרות למדוד את האינסוף של הפיתוי לרצוח, לא רק כפיתוי להרס מוחלט, אלא כאי-האפשרות האתית גרדא של הפיתוי והניסיון [...] האפיפניה של הפנים היא אתית'. עמנואל לוינס, כוליות ואינסוף: מסה על החיצוניות, מאגנס, ירושלים 2010, עמ' 162-163.

68 על הדמוניזציה של האויב והפיכתו ל'אויב הנצח' ראו: Liah Greenfeld, 'Is Nationalism Legitimate? A Sociological Perspective on a Philosophical Question', in: Couture, Nielsen and Seymour (eds.), *Rethinking Nationalism*, p. 108.

השמאל הישראלי

מעטים הגורמים בעולם כולו אליהם מפנה הסטירה הלאומנית הקישונית שנאה עזה יותר, תיעוב עמוק יותר מאשר השמאל הישראלי.⁶⁹ השמאל הוא וירוס הומניסטי שחדר אל הגוף הלאומי, התמקם בצומתי העצבים ובמערכת הדם ומפיץ משם את ארסו ההומניסטי הקטלני אל הגוף כולו, מאיים להחליש אותו, לשתק אותו, להפוך אותו לטרף קל בידי האויבים החיצוניים, שרק מחכים לשעת הכושר. מבחינה זו הוא מסוכן יותר מהגורמים החיצוניים, שהגוף הלאומי יכול להתגונן מהם ביתר יעילות. הגוף הלאומי מתעוות כולו משנאה ומזעם אל מול גורמי הארס וההרס שהתמקמו בתוך תוכו, באזורים הפנימיים והאינטימיים ביותר.

בחלק מן הרשימות נגד השמאל מופיעות הטענות המוכרות בדבר השליטה של השמאל בתקשורת, באקדמיה ובאופן כללי בתרבות ובמוסדותיה. כך ברשימה 'אביזוהר, הפקק הימני'⁷⁰ השמאל מוצג כמי ששולט 'בעתונות ובמשרדים, בביקורת האמנותית ובשוק הפרסים' (אם כי בבחירות 'אין הם עוברים את האחוז וחצי'). בשם האיוון הקדוש חייב השמאל לשתף בכל רב־שיח ברדיו או בטלוויזיה נציג מן הימין. כאן בא לעזרו העסקן הימני אביזוהר ויינרב. ויינרב 'מלא וגדוש תשוקה אלימה להביע ברבים את דעותיו הימניות המוצקות, אך הוא ניגש לדבר תמיד ברגל שמאל: הוא יודע להתחיל במשפט, אך לעיתים רחוקות מצליח לגמור אותו, ובאמצע הוא נוהג לעבור לצריחות, ובשיאו הוא יורק'. איכויות אלו הפכו אותו לנכס יקר מציאות לשמאל. 'כל אימת שבתוככי האולפנים ובמועצות הציבוריות למיניהן מתכנן השמאל השולט לערוך סימפוזיון כלשהו על כל פרובלימה שהיא, הרי הרכבת צוות המתווכחים אינה מהווה עוד בעיה. לוקחים את מיטב המוחות מצד שמאל, את אמני השיח והביטוי בגובה אינטלקטואלי של 30 אלף רגל, ומצרפים אליהם, לשם האיוון האידיאולוגי, את אביזוהר ויינרב העילג, המגמגם והיורק. כתוצאה מכך 'עובר הוויכוח המאוזן תוך דקות ספורות לטבח מאורגן'.⁷¹

ברשימה 'ייקצה משטיפת מוח'⁷² קובע קישון כי המושג 'ימני' נעשה לנשק פלא אידאולוגי בידי תועמלני השמאל להבאשת ריח יריביהם. מאחר שבמשך המאה הזאת נלחמו כמה רודניות ימניות בקומוניזם באמצעים הברוטליים שלו, מודבק בידי אותם התועמלנים הזרזים על מצחו של כל גוף שאינו הולך בתלמם, אות קין של ימניות כמלה

69 שוב, הדברים נכונים לגבי הסטירה הלאומנית הקישונית בשלביה הלוהטים וה'מודלקים'. ביקורתו של קישון כלפי האתוס והפרקטיקה הסוציאליסטיים של השמאל, ביקורת שתופסת מקום עצום ביצירתו, היא, בדרך כלל, כפי שהתבטא אחד מעמיתי, בגדר לגלוג סטירי ללא שנאה.

70 קישון, **חיוך בבצורת**, עמ' 171.

71 שם, עמ' 171-172. ראו גם: 'אין זה סוד, שבמדורים הפופולאריים של הטלוויזיה אין דריסת רגל ל"אלמנטים לאומניים", אלא אם כן הם קשורים בשערוריה, או מגמגמים, או אינם שולטים בשפה העברית די צרכם'. הנ"ל, 'הזכוכית המגדלת מזייפת', שם, עמ' 254.

72 הנ"ל, **עד המדינה: פרוטוקול**, עמ' 296.

נרדפת לנאציזם ולפאשיזם. מסע זה, מתוכנן ומבוצע בכשרון ובעקביות זה יובל שנים, השכיל לשוות למושג 'מין' טעם לגנאי, מעין ראייה ניצחת לשאיפה לרודנות ולדיכוי, שכל אדם הגון חייב לסלוד ממנה. תפיסה כוללנית זאת גובלת באבסורד על סף אי־שפיות הדעת [...] הפסטיבל לגיוני הימין נמשך ללא הפסקה. מי שאינו מאמין בשאיפות השלום הגאות של הנשיא אסד, הוא מחרחר־מלחמה ימני, מי שהתנחל בערבה הוא בריון ימני, מי שאוהב את עמו ואת ארצו יותר מדי הוא שוביניסט ימני.

השמאל מפעיל 'מכונת תעמולה משומנת כהלכה' ומוצג כ'כת האינטלקטואלים השמאלנים, התופסת אחוז וחצי בכנסת ושמונים אחוז בתקשורת, בממלכת הביקורת ובוועדות הציבוריות השונות' ומחלקת 'הכשר של קדמה'.⁷³ ברשימה 'הזכויות המגדלת מזייפת'⁷⁴ טוען קישון כי:

הלוחמים העזים לחרויות האמנות פיתחו לעצמם מזמן שיטה בדוקה לחיסול יריבים פוליטיים על ידי קטילה אמנותית הגובלת לא אחת ברצח אופי. מתנגדי הצנזורה השרופים מונעים ככל האפשר את רשות הדיבור מן הצד שכנגד, ומנמיכים את שיעור קומתו במהלומות פטיש, וכל זה תוך כדי צווחות בלתי־פוסקות על אודות הסכנה האורבת לדמוקראטיה ולחופש הביטוי. להשתייך למחנה המוכתם בכינוי 'ימני' פירושו כריית קבר בתקשורת: מי שרוצה להראות את פרצופו על המסך צריך קודם להתנער מבריוני גוש־אמונים או לפחות מגאולה כהן, מי שמעוניין בביקורת תיאטרלית טובה חייב להכיר בזכויותיו הלגיטימיות של ערפאת ולהתפעל מן המזבלות שבמוזיאון תל־אביב. טיפש מי שאינו עושה זאת.⁷⁵

השמאל ברשימות אלה נתפס כפי שנתפסים היהודים באופן כללי בתפיסות אנטישמיות קלאסיות כקאדר אפל של קושרים העושים מניפולציות ערמומיות ונתעבות ושולטים בתרבות ובכיבודיה,⁷⁶ במדיה ובדעת הקהל.

אולם השליטה בתרבות ובתקשורת היא רק חלק קטן מגילולי השמאל ופיגוליו. הרשימה 'המירוץ'⁷⁷ פורשת גלריה נתעבת של אנשי שמאל במדרג עולה של רדיקליות. הראשון הוא אורי, '[ש]דרש על בימות חוץ לארץ את ניתוק המדינה מהציונות והפגין יכולת גם ביישות

73 שם, עמ' 298-299.

74 קישון, **חיוך בבצורת**, עמ' 253.

75 שם, עמ' 255.

76 ברשימה 'פרס ישראל לגוש אמונים' כיבדי ישראל מתוארים כ'גביע נודד של קבוצה שמאלנית קטנה ומאורגנת היטב המעבירה אותו מיד ליד בינה לבין עצמה': הנ"ל, **חיוך בבצורת**, עמ' 233, וברשימה 'הזכויות המגדלת מזייפת' נקבע: 'הממסד של המערך נכנע והתרפס בריש גלי לקבוצה קטנה וכשרונית להפליא של אנשי שמאל בתקשורת ובעתונות, המחלקים ביניהם עד היום הזה את כל המועצות, את כל המילגות ואת כל הפרסים, כאילו היו שחקניה של קבוצת כדורסל ותיקה ומתורגלת היטב', שם, עמ' 255.

77 קישון, **בעד**, עמ' 63.

הפלשתינית, אך חולשתו לצה"ל מנעה ממנו שיכבוש מקום קבוע באמצעי התקשורת הבינלאומיים. אמנם הוא התבסס יפה בעיתונות צרפת עם סכנת הקולוניאליזם הישראלי, עליה הוציא פטנט בתריסר ארצות, אך באותה תקופה כבר גברה הדרישה בעתוני העולם לטון אנטי־ישראלי חריף יותר, ואילו 'אורי' הוא פובליציסט מחונן, אך נגוע במעצורים פטריסטיים. השני הוא עמוס, המזנק למילוי החסר בתיאורים ססגוניים בכתב עת לונדוני 'על פיצוץ בתים ערביים חסרי־מגן'. אולם גם 'עמוס, בדומה לאורי, נכשל בגלל זיקתו לארץ' ונאלץ לפנות את השטח למקצוענים. כאן מופיע שמעון הצייר ושופך אור חזק על חובבנותם של השניים באמצעות 'ציוריו הקולעים על אודות תאוות הרצח של הישראלי הממוצע'. שמעון זוכה להצלחה ומדרוג 'בדרג אחד עם חביבת ה"אובורוור", הרי היא הסופרת היהודית־אמריקנית המעריצה את אייכמן בשל אצילותו הנפשית. אולם אפילו שמעון מורד לליגה ב על ידי משה איש הפת"ח הנושא את 'כתר שונא־המדינה מספר אחד זמן ממושך' בזכות תמיכה 'בפעולות הפת"ח בשדות התעופה השונים' ובזכות 'תיאוריו החיים על שריפת ילדים קטנים בהפצצות נפל"ם בידי פירטי האוויר הישראליים', תיאורים המקסימים את שבועוני גרמניה. בזמן שליטתו של משה פועלים גם פרופ' יעקב עם 'נצחונות עד מוות של גזע האדונים' ופרופ' יהושע עם 'מדינה של קסרקטין'. מי שהדיח את משה מכסאו הוא רמי אמן העיניים; בתנופה אדירה הוא פרץ אל הזירה בהעניקו 'לקהל הבינלאומי תחושה חיה על הזוועות העוברות על תושבי השטחים הכבושים [...] רמי עובד במכות חשמל, צינוקים אפלים ושריפת ציפורני הרגל השמאלית בגפרורים מחודדים. לפי מיטב שיקוליו אין כל זכות קיום לשוב היהודי במזרח־התיכון, ולכן יש לפעול בהתאם'. אולם לא הספיק ה'משמיץ הקטן' להתבשם מאדי התהילה צץ בזירה אלי העילוי מפריז אשר התלכש על חיסול מדינתנו הנאצית במשנה מרץ. אלי עובד כעת על מנשר אל אומות תבל, בו הוא מציע את העברתם של כל תושבי המדינה היהודים, בהשגחת מועצת הביטחון, לאחד האיים השוממים באוקיינוס השקט 'כדי ללמדם מחדש הליכים אנושיים מקובלים בעולם התרבות'.⁷⁸ גילוייו של אלי על אודות אפיית מצות בדמם של ילדי הפליטים הערבים מתקבלים יפה בקרב העיתונות הרצינית בבירות אירופה, אפס

78 גם ברשימה 'הדרן' מופיע 'עילוי' כזה כעד תביעה במשפט האינוקויזיציה שמנוהל כנגד ישראל בפרשת המטוס האזרחי הלובי שהופל. העילוי שופע כולו 'הומאניות ואופק: אנחנו אשמים מאה אחוז, בדקתי [...] אנחנו פטריסטים עיוורים, בני שטן, הוד קדושתכם... המטוס זוהה ב־14.03 והתרסק ב־14.09:45, מכאן שלרמטכ"ל לא היו 8 דקות להחליט כפי שטענו, אלא מכסימום 6:45, עשיתי חשבון...' בשלב מסוים מאבד העילוי את עשתונותיו ונכנס להתקף אפילפטי מופרע: 'עיני העילוי מתגלגלות למעלה, והוא צונח ארצה בפיתולים: הדפיסו אותי בעתון - צווח באקסטזה - בעמוד הראשון של הניו־יורק טיימס... תצטטו אותי בעמוד הראשון... עם השם שלי... בטיימס... בטיימס... בטיימס...' קישון, **פרטאצ'יה אהובתי**, עמ' 170-171. העילוי אם כן הוא שותף פעיל בהעלאת מדינת ישראל על גלגל העיניים האינוקויזטורי של התקשורת הבין־לאומית. ראו גם הרשימה 'תקרית בפסטיבל', שבה שליח ישראלי שמאלני ומר נפש מנסה לשווא להשמיץ את מדינת ישראל באוזני יהודי רוסי ציוני: הנ"ל, **באחד האמשים**, עמ' 133.

תקופתו בכל זאת מגיעה לקצה, כי בינתיים נתגלתה בפרנקפורט על ידי צייד כישרונות של שבועון גרמני דינה הפלא, נערת המהפכות היהודית, המעמידה את אלי בצל עם דרישתה הרגשית להשמדת ישראל על כל תושביה 'כמו שמשמידים פשפשים'. דינה עומדת כעת ללא מתחרים, ורב לה הביקוש.⁷⁹

הביקורת שהשמאל מותח עוברת קריקטורזציה ורדוקציה מהירה לאנטישמיות ולנאציזם, מה שפוסל מראש כל ביקורת מצד שמאל של המפה, כלומר ביקורת המבוססת על ערכים הומניסטיים אוניברסליים. כל ביקורת כזאת הופכת להיות, אוטומטית, מוכתמת ונגועה, חולנית ונטולת כל לגיטימציה.⁸⁰

הרשימה 'פרס ישראל לגוש אמונים'⁸¹ פותחת בטיראדה⁸² חריפה, מרוכזת ודחוסה נגד השמאל, המכונה פה בבז' 'בעלי המצפון הישראליים':

יצר ההרס העצמי הגלוי והצוהל, זוהי התכונה הלאומית המלווה את השבט היהודי המסוכסך למן יציאתו ממצרים. מסורת השנאה העצמית משוכה כחוט שני לאורך ההיסטוריה היהודית על תוצאותיה המחרידות, כאילו היתה קללה פאתולוגית העוברת בירושה מאב לבן ומבן לבן עד קץ כל הימים.

בימים אלה מתבטאת הנטיה ההיולית הזאת בספקנות האופנתית, המופגנת והמוסווית, לגבי זכותנו להתנחל מחדש בארץ ישראל. רבים וטובים שואלים את עצמם, אם אין הפלשתניאים רשאים לתבוע את הסתלקותנו מפה, בעלי המצפון מתייסרים על העוול שעשינו לפליטים כתום מלחמת ההשמד הערבית שנהפכה למלחמת שחרור יהודית. לרוסים אין קורטוב של מוסר־כליות על שכבשו אחרי מלחמתם האחרונה שטחים עצומים, אשר מעולם לא היו שייכים להם ולא לאבותיהם, ואין כליותיהם מייסרות את בני העם הצ'כי בשל הגלייתם המאורגנת של שלושה מיליון הסודטים. אף בפולנים אינם ניכרים יסורי מצפון בולטים בגלל סיפוחיהם העליזים, לתורכים אין מוסר־כליות על 'העברות האוכלוסיה' בסיטונות, ליוונים אין, לבולגרים אין, להודים אין, לפאקיסטאנים אין וגם לאמריקנים אין. רק לישראלים יש. בעל המצפון האינטלקטואלי בקרבנו רואה בגירוש מיליון היהודים מארצות ערב תהליך היסטורי שאין להשיב, ואילו בבריחת הערבים, עקב מסע־הקטל שלהם בנוסח גוש־עציון, הוא רואה עוון משווע. בעל המצפון סבור, ששנים־עשר מיליון הקילומטרים המרובעים של ארצות ערב, שטח גדול מזה של אירופה, אינם מספיקים כדי לקלוט את הפליטים. בעל המצפון מוצא, שתושבי בירעם ואיקרית נעקרו ממכורתם והועברו למקום אחר

79 הנ"ל, בעד, עמ' 63-67.

80 על החשיבות הקריטית, המכוננת, של ביקורת פנימית והימנעות מ'קבלה אוטומטית' של פעולותיה של המדינה במסגרת הפטריטיזם או הלאומיות הליברלית-הומניסטית ראו: Nathanson, *Patriotism*, p. 33.

81 קישון, חיוך בבצורת, עמ' 231.

82 טיראדה - נאום ארוך של הוקעה וביקורת.

במירמה ובכחש, ואילו יהודי חברון נטבחו ביושר, ועל כן את אנשי בירעם יש להחזיר, אבל את יושבי חברון אסור. הישראלי בעל המצפון מבין לרוחו של יאסר עראפת, הוא עניני וריאליסט להפליא לגבי מניעיו הלאומיים של המרצח ההמוני הזה, לגבי אויבנו בנפש האכזרי והשפל, הוא מתרשם מזכותן הלגיטימית של תנועות השיחרור הפלשתינאיות לכרות בגרזנים את ראשי ילדינו בבתי הספר... בעל המצפון הישראלי הוא מלא הבנה אוניוורסאלית. הוא שונא רק דבר אחד שינאה תהומית: את מתנחלי גוש אמונים. בעל המצפון הישראלי הוא חולה נפש.⁸³

היות בעל מצפון, כלומר בעל קוד אתי הומניסטי-אוניברסלי, הוא תנאי מספיק אם כן להיות מאובחן כחולה נפש. השמאל הביקורתי, המסרב לחלוק את האונטולוגיה הפוליטית הלאומנית, עובר פתולוגיזציה רדיקלית ואללימה.

השמאל מוכש בארסיות שכן הוא מהווה גורם פתולוגי עד היסוד, רקוב והרסני, גיס חמישי המכניס את כוחות המצפון והמוסר אל לב המבצר הישראלי על מנת שיעשו בו שמות. ברשימה 'פרס ישראל לגוש אמונים' הוא מתאר את אנשי השמאל בארסיות תמציתית כ'יושבים האוכלים את ארצם'.⁸⁴ זהו פסוק חזק המהווה היפוך של דברי המרגלים שנשלחו לתור את ארץ כנען: 'וַיֵּצֵאוּ דְבַת הָאָרֶץ אֲשֶׁר תָּרוּ אֹתָהּ אֶל בְּנֵי יִשְׂרָאֵל לֵאמֹר הָאָרֶץ אֲשֶׁר עָבְרָנוּ בָּהּ לְתוֹר אֶתָּה אֶרֶץ אֲכָלֹת יוֹשְׁבֶיהָ הִיא' (במדבר יג לב). אנשי השמאל מופיעים כאן אם כן כמעין גלגול מודרני של המרגלים (ואנו זוכרים שהמרגלים, למעט כלב ויהושע, הומתו כולם במִגְפָה) ואף גלגול חמור יותר. שכן בעוד המרגלים רק הוציאו את דיבת הארץ רעה, מוקנית כאן לאנשי השמאל איזו אקטיביות הרסנית: הם אוכלים את ארצם, כלומר באופן אקטיבי הורגים אותה, ממיתים אותה. זוהי האשמה חמורה ביותר שלמעשה מתירה את דמם.

סיכום

רבים מהאלמנטים והתמות המופיעים בשיח הלאומני הקישוני מחלחלים ומציצים בשיח הלאומני המתעצם ששטף את הימין הישראלי ואת הציבוריות הישראלית בשנים שבאו אחריו. מבחינה זו זהו שיח תשתיתי המקדים את זמנו. בכל מקרה, הלאומנות הקישונית היא מערך קוגניטיבי ורגשי מורכב ומרובד הכונף למעשה את העולם כולו. זהו גם, כפי שראינו, מערך משתנה ומתפתח, הלובש ופושט צורה בהתאם לשינויים המתרחשים במציאות הפוליטית. במאמר זה ניתחנו שני עמודי תווך מרכזיים במערך זה – היחס

83 קישון, חיוך בבצורת, עמ' 231.

84 שם, עמ' 233.

לערבים ולשמאל. הערבים, לפחות בתקופה מסוימת ברשימותיו של קישון, מוצגים כאבי אבות הטומאה, ואילו השמאל מוצג כמי ששובר את האורגניות של הגוף הלאומי,⁸⁵ שחייב לעמוד כגוש אחד מוצק מול אויביו (למעשה האנושות כולה), שכן אלמלא כן אחת דינו – התפוררות והיעלמות. הגורמים הנוספים הנוטלים חלק במערך ינותחו במאמרים אחרים.

85 על התפיסה האורגנית באידאולוגיה הלאומנית ראו אצל ישעיהו ברלין: '[הלאומנות משמעותה ההכרה] שמתכונת החיים של חברה דומה לזו של אורגניזם ביולוגי; שצורכי התפתחותו הנאותה של אורגניזם זה [...] הם הם מטרותיו המשותפות; שהמטרות האלו הן עליונות; ובמקרים של התנגשות עם ערכים אחרים, שאינם נגזרים מן המטרות הספציפיות של 'אורגניזם' ספציפי – אינטלקטואליות או דתיות או מוסריות, פרטיות או אוניברסליות – הערכים העליונים האלה ראוי שיכריעו את הכף, שהרי רק בכך יימנעו ניוונה וחורבנה של האומה': ברלין, 'הלאומיות', בתוך: נגד הזרם, עמ' 448.

תגובה

היסטוריוגרפיה של מוזיקה ישראלית אמנותית: בעקבות המאמר של אסף שלג

יוסף גולדנברג

טענתו המרכזית של אסף שלג במאמרו 'הטרופוניות: טקסטורות מוזיקליות והיסטוריוגרפיות במוזיקה אמנותית ישראלית בשנות החמישים והשישים' (שלג 2017), היא שיצירות רבות שנכתבו בשנות החמישים והשישים לא זכו למקום מרכזי בשיח על המוזיקה, משום שלא תאמו תפיסות לאומיות שהנחו אותו. לדבריו, 'במתכונתה הלאומית נטתה ההיסטוריוגרפיה הציונית למשמע את ריבוי המגמות של היצירות המוזיקליות שחרגו הדיהן מהרטוריקה של ילידיות, של אותנטיות ושל שלילות תרבותיות הטרופוניות שונות, והעמידה סיפר לינארי, הכתוב בצלמן של הבניות תרבותיות עבריות' (שלג 2017: 111). במאמר מציג המחבר לכאורה 'היסטוריוגרפיה הטרופונית' שנותנת מקום ליצירות שההיסטוריוגרפיה הציונית הדירה, כביכול. אלא שהשימוש במונח 'הטרופוניה' אינו מדויק. המחבר מגדיר נכונה הטרופוניה כ'מרקם רב-קולי, המורכב מפרישה בו-זמנית של רכיבים אופקיים דומים' (שם: 110), אך למעשה הוא משתמש במושג גם במונח של ריבוי תופעות בו-זמניות אף כשאין דומות זו לזו.

מלכתחילה משקפת ההגדרה של 'היסטוריוגרפיה ציונית' – כאילו היתה ישות אחידה שיש להשתחרר ממנה – דרך התבוננות דיכוטומית שאינה רגישה להבדלים בין חיבורים שונים. בכוונתי להראות כי הדיון המוצע במאמרו של שלג משקף, כנראה לא בידעין, התבוננות אשר לא זו בלבד שהתקיימה בתוך ההיסטוריוגרפיה הציונית, אלא אף מילאה בה מקום מרכזי.

שלג תוקף את ההקמון הטונלי של מנגינות שמקורן בקהילות יהודיות חוץ-מערביות ואת השיח הציוני שלטענתו אוהד אותן: '[כך] מרכזו דברי הימים של המוזיקה האמנותית הישראלית גישות אסתטיות שמרניות, שבשם קיבוץ הגלויות ייצגו ייצוג רדוקטיבי (ועל כן גם כוחני) מוזיקות יהודיות מן המזרח דרך תשתית תחבירית מוזיקלית מערבית (ועל פי רוב טונלית)' (שם: 111). וגם: 'לא חלחל [לשיח] מנעד שלם – הכולל [בין היתר את] מגען [של] אסכולות כתיבה אירופיות [...] עם מסורות מוזיקליות של המזרח (להבדיל מהדימויים המוזיקליים המערביים שלהן), וכלה בדילמות שהתעוררו בכתיבתה של מוזיקה לאומית' (שם: 115).

הטענה בדבר הייצוג הכוחני מייצגת דפוס חוזר ונשנה במאמר, שבו שיפוט מוסרי נבלל בשיפוט אסתטי במאמר מוסגר, בלי לתת את הדעת למורכבותו של שילוב זה ובלי לפרט את מהות הטענה.¹ רק מאוחר יותר ובמשפט משועבד מוצגת הטענה בדרך מלאה מעט יותר: 'הטלאות אקזוטיות של מסורות יהודיות חוץ-מערביות בתחביר טונלי באצטלה של קיבוץ גלויות [...] למעשה מאשררת ומשמרת את משלכם הסוציו-אתני הנמוך של ה"אחרים" בחברה הישראלית' (שם: 130). גם כאן הטענה אינה מנומקת, ואין הפניה להנמקה בחיבור אחר כאילו הדבר ידוע ואין עליו עוררין.

בהמשך לדברים שצוטטו לעיל, המאמר מפנה לחלופה שכביכול עברה הדרה. שלג מתמקד ביצירות אשר לטענתו לא היתה להן נחלה ב'סיפר הלאומי' אלא הן יצירות 'הכוללות גם התפכחות מלאומיות וממנגנונים של הסמלה מידית, הקושרים קשר בינרי בין מסמן למסומן במוזיקה, ועם זאת עדיין מוכתמים מאופן פעולתו של המנגנון המכוון את התפכחותם או התנגדותם האסתטית לו'. אמנם גם יצירות מוזיקה קלאסית קלה נדונו להדרה מהשיח,² אך היצירות הנדונות במאמר הן מודרניסטיות:

כבר בשנות הארבעים ניכרה תפנית: מלחינים ניסחו מרחב תחבירי משותף למודרניזם המוזיקלי האירופי ולמוזיקות של המרחב (מסורות מוזיקליות יהודיות מצפון אפריקה ומהמזרח התיכון), מבלי להפצין באמצעות שפה אקזוטית, ששכפלה את הסדר הסוציו-אתני של ההגמוניה בישראל. תפנית זו הביאה על פי רוב להיפרדות מהרכיב ההרמוני (האנכי) במוזיקה מערבית לטובת כתיבה בקווים מלודיים (אופקיים), שינקו מהמאפיינים המוזיקליים של המזרח היהודי והלא יהודי בלי להטילאם באצטלות טונליות (שם: 111).

למרבה ההפתעה, הדרישה במאמר לחלופה חתרנית כביכול לשיח הציוני ההגמוני, משכפלת למעשה את התביעה במניפסט הציוני המוזיקלי המובהק ביותר, הלוא הוא חיבורו של אלכסנדר אוריה בוסקוביץ', 'בעיות המוזיקה המקורית בישראל' (בוסקוביץ' [1953] 1986). זהו חיבור ציוני פרדיגמטי הפותח בדרישה ש'על הקומפוזיטור [היהודי יליד אירופה במציאות הישראלית] להתאקלם בארץ ימתכונית זו'. דרישתו של בוסקוביץ' ודרישתו של שלג חד הן, ואפילו מילות המפתח 'טלאי' או 'הטלאה' משותפות לשניהם. בוסקוביץ' תוקף את 'פשעי הטלאים ה"מקצועיים" המלווים ללא כל מעצור נעימות מקוריות כאלה לפי כללי ההארמוניה המסורתית המז'ורית-מינורית' (שם: 193), ודורש כי 'זיווג סגנונות מוסיקאליים שונים [ייעשה ב]איחוד אורגאני במסגרת צורה בעלת אחדות סגנונית. זיווג נמהר על בסיס התרשמות לאלתר שהיא שטחית עלול להיעשות על חשבון אחד הסגנונות ולמעשה על חשבון שניהם' (שם: 207). מעניין שבוסקוביץ' הציוני הארכיטיפי מותח ביקורת גם על שילוב נעימות מסורתיות 'בפסוק מודרני אטונאלי או פוליטונאלי'. אולי כבר

1 לעניין זה ראו Levinson 2001.

2 שלג דן בקצרה בתופעה זו במאמר אחר. ראו דיונו בקטעי טנגו מאת חיים אלכסנדר (שלג 2016: 37). בדרך כלל במוזיקה קלאסית קלה קיימת 'הסמלה מידית' באופן מובהק.

הכיר את הפרק של יוסף טל המבוסס על השיר 'רחל' מאת יהודה שרת והתנגד לו, אבל לא משום היותו 'מוזיקה מודרנית פוסט-טונלית', שמפרה ייצוגים לאומיים רומנטיים ושאכן נתפסה אתוס אינדיבידואליסטי לא רצוי בקולקטיביזם הוולונטרי של היישוב, כדברי שלג (2017: 119), אלא מאותה סיבה עצמה של התנגדות להרמונים הטונליים למנגינות חוץ-מערביות: פגיעה סגנונית הן בחומר הגלם הן בסגנון המארח את חומר הגלם. בוסקוביץ' מוסיף וממליץ על ליווי 'לינארי' אי הארמוני פוליפוני עם 'פגישה מקרית של הטונים בתפקידים המלודיים השונים' (בוסקוביץ' [1953] 1986: 208), והרי זו בדיוק תביעתו של שלג להיפרדות מהרכיב ההרמוני.

לאמתו של דבר אפשר להטיל ספק אם אמנם קווים לינאריים בלי הרמוניה הם פתרון המגלם היכרות עמוקה עם 'מסורות מוזיקליות של המזרח (להבדיל מהדימויים המוזיקליים המערביים שלהן)'. מעבר להקשר הישראלי ראה קרל דלהאוס בנקודות עוגב (pedal points, bass drones) אמצעי להבעת 'פולקלוריות ואקזוטיציזם בלי קשר לסביבה המתוארת' במוזיקה טונלית (Dahlhaus [1980] 1989: 306), וגם רלף לוק (Locke 2009: 51-54) ראה במרקמים חסרים (bare textures) אמצעי טכני להבעת אקזוטיקה באשר היא. לפיכך נראה שיש לפקפק בקבלת היצירות שנכתבו בעקבות ה'תפנית' שנזכרה לעיל רגישות למסורות מזרחיות אמיתיות יותר מאשר הרמונים טונליים של נעימות מסורתיות.³ מאלף הדבר ששלג חולק בעניין זה עמדה משותפת עם בוסקוביץ'.

גם בדיון של אבנר בהט בסוגיית שילוב שירי עדות במוזיקה ישראלית אמנותית יש העדפות אסתטיות דומות לאלה של בוסקוביץ', העדפות אשר שלג ספג והפנים, כנראה, בעקיפין. חיבורו של בהט חדור רטוריקה ציונית, למשל: 'ישראל היא המקרה היחיד בו מתחברת מחדש אומה חדשה שבניה באים אמנם משבעים ארצות אך הם כולם בני עם אחד' (בהט 1973: 195). בהט מאמץ עמדה שיפוטית משתנה כלפי שילובים של שירי עדות ישראל במוזיקה אמנותית. אמנם סגנונו מתון ונמנע מהאשמות, אולם הוא רואה בהרמונים טונליים לנעימות מסורתיות (כגון בקונצ'רטו לפסנתר של מרק לברי) הצלחות חלקיות לכל היותר. ההעדפות האסתטיות של בהט דומות לאלה של שלג – הוא אוהד את בשרו מאת אבל ארליך (יצירה ששלג דן בה במאמר, וראו להלן), את תיקון חצות מאת מרדכי סתר ואת חזיונות מאת עדן פרטוש. גם ההנמקה שמביא בהט דומה: היצירות משלכות את חומרי הגלם באופן טבעי ואינטגרלי (ולכן אינן חוטאות לא למקור ולא לחומר החדש). סיכומו של בהט כי 'יש התקרבות מן המלאכותי אל הטבעי, מן המנוכר אל האינטגרלי' (שם: 196), הוא, אכן, 'סיפר לינארי',⁴ אך הוא מציג את התהליך הטלאולוגי הציוני בדיוק במקום שבו שלג רואה התפכחות מלאומיות.

3 אפשר לערער עוד על התוקף של הדרישה לאינטגרליות, ועל עצם הפסול שבשימוש בחומרים מסורתיים מעבר להקשרם. סקירה של מגוון גישות ראו אצל גולדנברג 2009.

4 למרות הסיפור הלינארי, בהט מסיים את דבריו באהדה לפלורליזם אשר 'אולי מכביד על מי שמחפש מתכונים' אך 'היוצר האמיתי עומד לפני שפע ועליו לכבדו, להכירו, להתמצא בו ואולי למצוא בו את עצמו' (בהט 1973: 198). דמותו של בהט כאוצר המוזיקה של בית התפוצות אינה מתיישבת בנוחות עם הדמות התוקפנית שמנסה שלג לצייר כעמדה הציונית ההגמונית.

שלג, אם כן, שותף למסורת ש'מתחה ביקורת על בן חיים על שלא השיג סינתזה "אמתית" כמו השלישייה (פרטוש, בוסקוביץ' וסתר)' (Seter 2014: 268). באופן מתמיה עבור חיבור שעמדו הבסיסית חותרת תחת אושיות הלכידות, שלג שואף גם הוא לחיבור אינטגרלי נטול 'הטלאות'. מקרה בוחן הוא התייחסותו ליצירתו של אבל ארליך, **בשרו**. שלג מקבל כפשוטה את עמדת ארליך שיצירתו **בשרו** אינה יצירה עם 'עלווה אוריינטלית' בעלמא. הוא משבח את הגישה המוסרית-אסתטית של **בשרו**, שבהכניסה רבעי טונים היתה חלק מ'גישות אסתטיות [ש]בישרו קריאות פוסט-קולוניאליות באמצעות מאפיינים מוזיקליים [...] שבהדרגה הסבו את המבט לסימביוזה תרבותית מרחבית' (שלג 2017: 124). אפשר לערער על אמירה כזאת בשלושה רבדים לפחות.

א. ערעור על השילוב בין שיפוט אסתטי לשיפוט מוסרי: האם בהכרח אין ערך אסתטי ליצירות שאפשר לראות בהן פגם אתי? האומנם יצירה המשלבת מזרחיות אמתית יכולה לכפר על עוולות מוסריות ככל שנעשו? הטענה מחייבת לכל הפחות פירוט בלי דילוג על שלבים. למען הסר ספק, הטקסט מאת ארליך שמצוטט בדיון ביצירה חף מרגשי אשם. ב. ערעור על אפיון היצירה כנוגעת במזרחיות אמתית. שלא כדברי ארליך, לבנייה המוטיבית ההדרגתית של היצירה יש מקורות השפעה ברורים אך אחרים לגמרי ביצירות סולו בספרות המוזיקלית של המאה ה-20, כגון **בסירינקס** (Syrinx) מאת דביסי ודחיסות 21.6 מאת אדגר וארו. נשאלת השאלה אם השימוש במאפיינים מזרחיים אכן שונה מהתופעות שבשלב מוקדם במאמרו שלג דן לשבט כ'מסווה רטורי של ילידיות' (שם: 109). אולי אפשר להגן על הטענה שיש כאן שוני מהותי, אך המאמר אינו מפרט אמות מידה לזיהוי ההבדל.

ג. ערעור על האירופוצנטריות ועל הפגם המוסרי (כל אחד מהם לחוד ושניהם יחד) שבקישויות. לשם השוואה, שוברט הלחין כמה משירי הדיוואן **המערבי-מזרחי** של יוהן וולפגנג גתה, שבעקבות הטקסט כללו רכיב צורני שמקורו בשירה ערבית, אך בלא שום מאפיינים מזרחיים ברורים על פני השטח (Fehn and Thym 1989). לשיטתו של שלג המפרש את ארליך, שירים אלה ייחשבו לכאורה נוגעים במהות לא אירופית אמתית רק משום ששאלו רעיון צורני מופשט מתרבות אחרת. בשלילת ה'עלווה האוריינטלית' מהדהד רעיון אירופוצנטרי מתנשא בעליל שהיה נפוץ בראשית המאה ה-20, בעקבות מאמרו של הארכיטקט והפילוסוף אדולף לוס, 'פשע וקישוט' (1930/1908 [תשס"ד]). במאמרו, תוקף לוס את הקישויות בתרבות חוץ-מערבית (מודגמת בקרקועי בן פפואה). הוא כותב: 'יש כוחות אופל שלדידים האנושות חייבת להמשיך ולהיאנק תחת עול הקישוט' (לוס [1930/1908] תשס"ד: 202), 'הקישוט אינו מוסיף על שמחת החיים שלי או של האנשים המתורבתים האחרים' (שם: 203); 'לא רק שהקישוט נוצר על ידי פושעים, אלא כשלעצמו הוא פשע' (שם: 204); 'שום קישוט לא יכול להיווצר היום על ידי אדם שהגיע לרמה התרבותית שלנו. הדבר שונה באשר לאנשים ולעמים שעדיין לא הגיעו לרמה הזו' (שם: 207). הנה כי כן, לוס מסרב להכיר במה שעומד במוקד המוזיקה של המזרח התיכון כבעל ערך אסתטי. עמדה המפנימה את התביעות האסתטיות של המוזיקה המזרחית לא היתה בזה ל'עלווה'.

פעמים רבות ובתחומי מחקר מגוונים, מומחיות מקצועית מחקרית משתתפת בפרשנות של ממצאים גם כשיש להם רגישות פוליטית. דוגמה אחת מרבות: בנימין זאב קדר (תשנ"ב: 10) בוחן בתצלומי אוויר ממלחמת העולם הראשונה את 'סיפוריהם החוזרים ונשנים של ה'ותיקים' על השממה שהיתה פה [אשר...] עוררו בי [כנער בשנות החמישים] תערובת סבוכה של יראת כבוד, קנאה, וגם יותר מקורטוב של אי-אמון'. לא כן בענייננו: התובנות המשותפות לבוסקוביץ' ובהט מזה ולשלג מזה, חרף הרטוריקה ההפוכה של הצגת הדברים, חושפות הבחנה בין שני רבדים: ברובד המקצועי של העיון המוזיקולוגי יש הסכמה, רק דרך ההצגה החיצונית של העובדות שונה, והיא אינה משקפת מחלוקת מקצועית או מחקרית אלא מחלוקת פוליטית, שלעניינה המומחיות המוזיקלית אינה מעלה ואינה מורידה. לחקר ההיסטוריוגרפיה של המוזיקה הישראלית דרוש ליבון עיוני המסוגל למפות דעות מגוונות, לא לשם הגנה על הציונות ולא לשם התקפה עליה.

רשימת מקורות

בהט, אבנר, 1973. 'אלמנטים מוסיקליים ממסורות העדות במוסיקה אמנותית בישראל (דיון בעשר יצירות נבחרות)', עבודת מוסמך, אוניברסיטת תל אביב, תל אביב.
בוסקוביץ', אלכסנדר אוריה, [1953] 1986. 'בעיות המוזיקה המקורית בישראל', בתוך: הרצל שמואלי ויהואש הירשברג (עורכים), **אלכסנדר אוריה בוסקוביץ': חייו, יצירתו והגותו**, כרמל, ירושלים, עמ' 193-210. הפרסום המחודש חלקי בלבד.
גולדנברג, יוסף, 2009. 'לאומיות, מודרניות ואמת במוסיקה הישראלית', תו +, 13, עמ' 9-24.
לוס, אדולף, [1930/1908] תשס"ד. 'קישוט ופשע', בתוך: הנ"ל, **דיבור לריק, למרות הכול: מבחר מאמרים** (תרגם מגרמנית אריה אוריאלי), בבל, תל אביב, עמ' 201-209.
קדר, בנימין זאב, תשנ"ב. **מבט ועוד מבט על ארץ ישראל: תצלומי אוויר מימי מלחמת העולם הראשונה, מול תצלומים בני זמננו**, יד יצחק בן-צבי, ירושלים.
שלג, אסף, 2016. 'לחשוב מחדש על דברי הימים של המוזיקה האמנותית הישראלית (וגם על יוסף טל)', **פעימות**, 3, עמ' 17-57.
_____, 2017. 'הטרופוניות: טקסטרות מוזיקליות והיסטוריוגרפיות במוזיקה אמנותית ישראלית', **עיונים בתקומת ישראל**, 27, עמ' 108-137.

Dahlhaus, Carl, [1980] 1989. *Nineteenth-Century Music* (trans. by J. Bradford Robinson), University of California Press, Berkeley.
Fehn, Ann C. and Jürgen Thym. 1989. 'Repetition as Structure in the German Lied: The Ghazal', *Comparative Literature* 41/1. Reprinted in: Jürgen Thym (ed.), *Of Poetry and Song: Approaches to the Nineteenth-Century Lied*, University of Rochester Press, Rochester, NY 2010, pp. 220-239.

- Levinson, Jerold, 2001. 'Introduction: Aesthetics and Ethics', in: Idem (ed.), *Aesthetics and Ethics: Essays at the Intersection*, Cambridge University Press, Cambridge, pp. 1-25.
- Locke, Ralph, 2009. *Musical Exoticism: Images and Reflections*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Setzer, Ronit, 2014. 'Israelism: Nationalism, Orientalism, and the Israeli Five', *The Musical Quarterly*, 97, 2, pp. 238-308.

רשימת קיצורים

- אב"ג – ארכיון בן-גוריון, המכון למורשת בן-גוריון, קריית שדה בוקר
אב"ג, א"צ – ארכיון בן-גוריון בארכיון צה"ל, קריית אונו
א"ג – ארכיון גנזים, תל אביב
אה"ע – ארכיון תנועת העבודה, מכון לבון, תל אביב
אי"ט – ארכיון יד טבנקין, רמת אפעל
א"כ – ארכיון הכנסת, ירושלים
אל"ח – ארכיון לחינוך יהודי בישראל ובגולה ע"ש אביעזר ילין, אוניברסיטת תל אביב
אממ"ב – ארכיון מרכז מורשת מנחם בגין, ירושלים
אמ"ע – ארכיון מפלגת העבודה ע"ש משה שרת, בית ברל
א"צ – ארכיון צה"ל, קריית אונו
אצ"מ – הארכיון הציוני המרכזי, ירושלים
אק"מ – ארכיון הקיבוץ המאוחד, יד טבנקין, רמת אפעל
אש"צ – ארכיון השומר הצעיר, גבעת חביבה
את"ה – הארכיון לתולדות ההגנה, תל אביב
א"מ – ארכיון המדינה, ירושלים
מזב"י – ארכיון ז'בוטינסקי, מכון ז'בוטינסקי בישראל, תל אביב
מילא"ה – המרכז הישראלי לתיעוד אמנויות הבמה, אוניברסיטת תל אביב
NA – National Archives, College Park, Maryland
PRO – Public Record Office, London, UK

רשימת משתתפים

אוניברסיטת אריאל בשומרון	עמוס בלובשטיין-נבו
האקדמיה למוסיקה ולמחול בירושלים	יוסף גולדנברג
אוניברסיטת בר-אילן	תמיר גורן
שנקר	עודד היילברונר
מכון בן-גוריון לחקר ישראל והציונות	חבצלת יהל
ואוניברסיטת בן-גוריון בנגב	
האוניברסיטה הפתוחה	דורית יוסף
הטכניון, מכון טכנולוגי לישראל	רעות ירניצקי
אוניברסיטת אריאל בשומרון	יחיאל לימור
האוניברסיטה הפתוחה	גיא מירון
אוניברסיטת בן-גוריון בנגב	גידי נבו
הטכניון, מכון טכנולוגי לישראל	אלונה נצן-שיפטן
עין הבשור	אמיר פלג-עוזיהו
ארכיון המדינה	חגי צורף
מכון בן-גוריון לחקר ישראל והציונות	זכי שלום
ואוניברסיטת בן-גוריון בנגב	

Kishon, the Arabs and the Political Left

Gidi Nevo

Ephraim Kishon, one of the major satirists in the history of Israeli letters, aimed most of his creative genius and satirical barbs at targets in the social-economic sphere. Although his popularity and fame were built on this sturdy foundation, a significant portion of his extensive writing dealt with Israel's relationship with its Arab neighbors and the world. Here his vehement nationalistic viewpoint comes to the fore.

The article analyzes Kishon's nationalistic perspective of two entities: the Arabs and the Israeli political Left. These entities – the main external one and main internal one – are the central nodes against which Kishon's nationalism is cognitively and emotionally comprised of. The author shows that Kishon's nationalism serves as a precursor and prototypical template of the current surge in Israeli nationalism that appears to be sweeping the public sphere.

Historians have questioned how Begin eventually managed to erase the blemish of his flight from Warsaw. In this article the author casts new light on the 'abandoning ship' episode, claiming that Begin's image was redeemed because he remained with his people in Vilnius rather than immigrating to Palestine. His arrest by the Soviets and his subsequent expulsion to a gulag added an aura of heroism to his image. The leadership vacuum in the Revisionist Movement in the early 1940s following the deaths of Jabotinsky, David Raziel and Avraham Stern also helped to restore his leadership persona.

'The Paper Wars' of the Israeli Press in the Early Years of the State

Yehiel Limor and Amos Blobstein-Nevo

One of the Hebrew press's most fascinating struggles in the early days of the state was the war on paper. The fledgling government reduced the amount of paper for the dailies due to budgetary constraints and a dire lack of foreign currency. 'Battles' erupted between the government and the press and among the newspapers themselves that were fueled by political, economic, professional and interests, as well as suspicion and mutual accusation.

Based on archival documentation, the article breaks new ground in revealing how the government issued directives that were designed to cut back the size and of number of newspapers, and block any attempt by the press to circumvent the regulations. Government ministers and parliamentarians spent a disproportionate amount of time wrangling over the issue, as though it were the most important problem facing the young state. So absorbed were they with the 'paper war' that the government's stability was compromised. The authors call into question the severity of the paper crisis and claim that the situation was often less critical than its depiction in the press.

so forth) that were written by the women. The authors describe the transformation of the women's domestic world and its cultural aspects, such as the continuity between the German domestic habitus and the new reality in Palestine.

Domestic Zionism is presented as a case study for the larger issue of continuity between the Central European Jewish habitus, as it developed under the impact of emancipation and assimilation, and the burgeoning society in the Yishuv that strove to fulfill the Zionist vision. The article illuminates various facets of the Yishuv and the social history of the immigrants' countries of origin.

Jerusalem Modernism: The Architectural Work of David Anatol Brutzkus

Reut Yarnitsky and Alona Nitzan-Shiftan

The Israeli architectural discourse considers the work of David A. Brutzkus, who immigrated to Jerusalem from Berlin in 1935, as individualistic compared to the prevailing styles in the *Yishuv* and the recently emerged state. The authors explore the broad context of Brutzkus' work and show how it reflects a unique modernist approach. To trace the formation of his idiom, Brutzkus' work is seen against the background of his professional training with leading figures in the German cultural discourse and his immigrant experience. Brutzkus' cultural translations of the discourse evolved into Jerusalem's site-specific, open, apolitical and modernist architecture. From this perspective, his work serves as a theoretical context for challenging the architectural historiography of Israeli modernism.

Menachem Begin's Leadership at the Start of the Holocaust

Amir Peleg-Uziyahu

This article discusses Menachem Begin between 1939 and 1941. At the outbreak of WWII, Begin the leader of the Zionist Betar Movement in Poland, joined the large wave of refugees fleeing the advancing German Army. His escape came under scathing criticism in the Revisionist Movement where he was vilified as 'a captain who abandoned the sinking ship' and a leader who deserted his troops on the battlefield.

The article casts new light on Israeli bourgeois culture in a period of remarkable transformation. Basing his analysis on Peter Gay's multi-volume *The Bourgeois Experience* works on nineteenth century European mentality, and recent historiographical approaches to the West of the 1960s, the author contends that middle class groups can best be understood in terms of their fear and anxiety rather than in terms of their political and economic activity. The ghosts and traumas in Israeli life are shown to have originated mainly from rapid modernization, the shock waves of the massive immigration from Middle East countries, and the long-term effect of two world war sand three local wars.

A Turnaround in Arab-Jewish Relations in Jaffa and Tel Aviv during WWII

Tamir Goren

One of the gravest outcomes of the 1936-1939 Arab Revolt was the heavy economic damage that it caused the Arab community. After this turbulent period Jaffa tried to rebuild itself and regain its status as a leading mercantile center in Palestine. This need intensified with the outbreak of WWII, hence it was in Jaffa's interest to improve its relations with Tel Aviv and with the Jews in general. Since the Jewish community too was concerned about the proper management of economic life in wartime, Arab-Jewish cooperation grew steadily in this period. The article evaluates the degree cooperation and the mutual dependency that consolidated the two communities. In this light Jaffa and Tel Aviv serve as a test case that exemplifies the subsequent change in Arab-Jewish relations in Palestine.

Bourgeoisie and Zionism in the Domestic Habitus of Central European Women in the *Yishuv*

Dorit Yosef and Guy Miron

This article explores the domestic habitus of Jewish women immigrants from Central Europe (Germany, Austria Czechoslovakia) in Mandatory Palestine on the basis two types of source material: the Jewish and Zionist press that was published in Germany and Palestine, and egodocuments (autobiographies, memoirs, diaries, and

These understandings created a dramatic change in Egyptian-Israeli relations. The heightened involvement of the United States and Secretary of State Henry Kissinger brought the leaders of Egypt and Israel, Anwar Sadat and Yitzhak Rabin, closer than ever before to a comprehensive peace agreement. The interim agreement of September 1975 is the subject of this article. In historical perspective, it was a momentous milestone on the road to the Egyptian-Israeli Peace Treaty that was signed in March 1979.

Formulating a Land Ownership Compromise with the Negev Bedouin in the 1970s

Havatzelet Yahel

This article looks at the Albeck Commission Report, a milestone in the unresolved land dispute between the State of Israel and thousands of Bedouin citizens in the Negev. The author focuses on the government initiative of the 1970s for settling the dispute by means of an ingenious, voluntary compromise. Essentially, Israel was willing to offer the Bedouin financial and land compensation but would not formally recognize Bedouin possession, and the Bedouin claimants would not be required to prove their ownership in the courts. The article describes the Albeck Report's background, principles, implementation and implications. The author refutes the charge that Israeli policy was motivated by the desire to deprive the Bedouin of their land rights. Instead, she explains the nature of Bedouin society and the shortcomings in Israeli law when up against Bedouin tradition.

'The Israeli Victorians': Anxieties and Distresses among the Middle Class during the 1960s

Oded Heilbronner

To be modern means many things. For 1960s Israel, modernity conjured up a new way of life in which bourgeois and middle-class activity, mentality, and values played key roles. This article presents an alternative account of the 'good old days' when many Israelis felt that the momentum toward a just, free, and peaceful future lay just ahead.

ABSTRACTS

The Golda Meir Government Prior to the Yom Kippur War – Reply to Yigal Kipnis

Hagai Tsoref

This article looks at the Golda Meir government's diplomatic negotiations with Egypt between 1969 and 1974, especially in the months preceding the Yom Kippur War.

The author analyzes the political deadlock in the years leading up to the war and challenges the claim that the bulk of the blame lies with the Israeli government. He describes how Israeli policy went from a harsh and intransigent stance (until 1971) to a two-track stratagem that promoted gradual progress towards an interim agreement on the Suez Canal, while it rejected any threat to Israel's basic interests. Throughout this period Meir tried to persuade Egypt to open secret negotiations, but to no avail.

In the Conclusion, the author deals with two controversial military issues related to Golda Meir and Moshe Dayan in the days leading up to the war.

The First Yitzhak Rabin Government and the Advancement of the Interim Peace Agreement with Egypt

Zaki Shalom

The 1973 Yom Kippur War was a major traumatic event in the history of Israel and Egypt as it forced both states to recognize the limits of their power. Egypt finally understood that its long held goal to annihilate the State of Israel was unrealistic. Israel realized that the Arab World would never accept the status quo created after the 1967 Six-Day War and that Israel would have to make painful compromises on the road to peace.

Abbreviations	343
List of Participants	344
English Abstracts	i

CONTENTS

Foreign Affairs and Defense

Hagai Tsoref	The Golda Meir Government Prior to the Yom Kippur War – Reply to Yigal Kipnis	7
Zaki Shalom	The First Yitzhak Rabin Government and the Advancement of the Interim Peace Agreement with Egypt	44

Society

Havatzelet Yahel	Formulating a Land Ownership Compromise with the Negev Bedouin in the 1970s	84
Oded Heilbronner	‘The Israeli Victorians’: Anxieties and Distresses among the Middle Class during the 1960s	128

Mandate Period

Tamir Goren	A Turnaround in Arab-Jewish Relations in Jaffa and Tel Aviv during WWII	169
Dorit Yosef Guy Meron	Bourgeoisie and Zionism in the Domestic Habitus of Central European Women in the <i>Yishuv</i>	197

Architecture

Reut Yarnitsky Alona Nitzan-Shifan	Jerusalem Modernism: The Architectural Work of David Anatol Brutzkus	225
---------------------------------------	--	-----

Politics

Amir Peleg-Uziyahu	Menachem Begin’s Leadership at the Start of the Holocaust	256
Yehiel Limor	‘The Paper Wars’ of the Israeli Press in the Early Years of the State	283
Amos Blobstein-Nevo Gidi Nevo	Kishon, the Arabs and the Political Left	316

Response

Yosef Goldnberg	Historiography of Israeli Art Music: Following the Article by Assaf Shelleg	337
-----------------	---	-----

Editors: Avi Bareli, Ofer Shiff
Assistant Editor: Orna Miller
Editorial Board: Avi Bareli, Avner Ben-Amos, Kimmy Caplan, Danny Gutwein,
Menachem Hofnung, Paula Kabalo, Shalom Ratzabi,
Ilana Rosen, Arye Saposnik, Ofer Shiff
Founding Editor: Pinhas Ginossar

Style Editing: Ravit Delouya, Herzlia Efrati, Noam Lester,
Leah Luthershtein, Yeal Ofir, Anat Rayner
Type Editing: Noam Lester, Leah Luthershtein, Tirtsa Yovel
Abstracts Editing: Moshe Tlamim
Cover Design: Adth Vanooijen
Production Manager: Hadas Blum

ISSN 0792-7169
Danacode 1246-10008
© 2017
All Rights Reserved
The Ben-Gurion Research Institute

Photo Typesetting: Sefi Graphics Design, Beer Sheva
Printed in Israel at Art Plus, Jerusalem

IYUNIM BITKUMAT ISRAEL

Studies in Israeli and Modern
Jewish Society

Volume 28

2017

The Ben-Gurion Research Institute
for the Study of Israel and Zionism
The Ben-Gurion University of the Negev
Sede Boker Campus

IYUNIM BITKUMAT ISRAEL

Studies in Israeli and Modern

Jewish Society

עמוס בלושטיין-נבו, אוניברסיטת אריאל בשומרון
יוסף גולדנברג, האקדמיה למוסיקה ולמחול בירושלים

תמיר גורן, אוניברסיטת בר-אילן
עודד היילברגר, שנקר

חבצלת יהל, מכון בן-גוריון לחקר ישראל והציונות
דורית יוסף, האוניברסיטה הפתוחה

רעות ירניצקי, הטכניון, מכון טכנולוגי לישראל
יחיאל לימור, אוניברסיטת אריאל בשומרון

גיא מירון, האוניברסיטה הפתוחה
גידי נבו, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב

אלונה נצן-שיפטון, הטכניון, מכון טכנולוגי לישראל
אמיר פלג-עוזיהו, עין הבשור

חגי צורף, ארכיון המדינה

זכי שלום, מכון בן-גוריון לחקר ישראל והציונות